परिमल संस्कृत ग्रन्थमाला संख्या—४

भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितया अभिनवभारती—
संस्कृतव्याख्यया समुद्भासितम्

चतुर्थो भागः

अध्याया २८—३७

प्रधानसम्पादक

डा० रविशङ्कर नागर

संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय

सम्पादक

कन्हैयालाल जोशी

एम० ए० वेदालंकार

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली—अहमदाबाद

प्रकाशक :
परिमल पब्लिकेशन्स
३३/१७ शक्तिनगर
दिल्ली-११०००७

ग्रन्थ प्राप्तिस्थान
सरस्वती पुस्तक भण्डार
हाथीखाना, रतनपोल
अहमदाबाद-३८०००१

प्रथम सस्करण १९८४
द्वितीय सस्करण १९८९
मूल्य १५० ००

मुद्रक
स्काई लार्क प्रिंटर्स
11355, ईद गाह रोड,
नई दिल्ली 110055

Parimal Sanskrit Series No —

NATYASASTRA
OF
BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHARATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL IV.

CHAPTERS 28—37

General Editor
Dr R S NAGAR

Edited by
K. L JOSHI
M A Vedalankar

Parimal Publications
DELHI—AHMEDABAD

Published by
PARIMAL PUBLICATIONS
33/17 Shakti Nagar
Delhi 110007

Available at
Saraswati Pustak Bhandar
Hathikhana, Ratanpol
Ahmedabad 380001

First Edition 1984
Second Reprint 1989
Price Rs 150 00

Printed at
SKYLARK PRINTERS
11355 Id Gah Road
New Delhi-110055

विषय सूची

अष्टाविंशोऽध्याय

एकोनत्रिंशोऽध्याय

त्रिंशोऽध्याय

एकत्रिंशोऽध्याय.

त्रयस्त्रिंशोऽध्याय

चतुस्त्रिंशोऽध्याय

पञ्चत्रिंशोऽध्याय

———

षट्त्रिंशोऽध्याय

सप्तत्रिंशोऽध्याय

श्रीरस्तु ।

भरतमुनिप्रणीतं

नाट्यशास्त्रम्

अष्टाविंशोऽध्यायः

आतोद्यविधिमिदानीं वक्ष्यामः ।

ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च ।
चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥

अभिनवभारती—अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥ अतः परं गेयाधिकारः ॥

मध्यमस्वरमुशन्ति यद्वशान्नादषट्कमुदितं श्रुतिक्रमात् ।
सोऽपि यद्विलसितं कलात्मकं तं नमामि शिशिरांशुमण्डनम् ।

आतोद्यानां विकल्पनमित्युक्तं पूर्वाध्यायसमाप्तौ, तेन सङ्गतिं कर्तुं षष्ठाध्याय-पठितमपि श्लोकं पुनः पठति—ततं चैवेत्यादि । ननूद्देशे (६-१०) "सिद्धिः स्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गं च संग्रहः" इत्युक्तम् । ततं च (ततांशो) नटानां रागादिविशेषरूपतया शङ्क्यमानानां तन्मयीभावप्रत्यूहभूताशयनिवारणाय 'नाथो बत विशति' इत्यादिना, तालांशोऽपि प्रयोगं सूत्रकल्पतया 'समीकुर्वन् स्वरं लयं च स्वप्रेक्षकहृदयं तत्रैवानुस्यूतं तिरोदधत्साम्यं च रागनिबन्धनं विदधद्रसं प्रति परममङ्गलम् । तत्र स्वरांशे ततसुषिरयोरुपयोगः । तौ हि स्वरस्य परमार्थं रक्तिलक्षणं वितरतः । गातृणां हि वाक्पारुष्यादिदोषशतोपहतानां स्वरस्तन्त्रीवेणुस्वरेण सुस्वरतां नीयते, स्वभावत एव तन्माधुर्यात् । वाङ्माधुर्यं यावद्धीनं तदाहार्यं मधुरं माधुर्यं मभ्यासादाहरेयुः । ततानुबद्धत्वात्स्वरस्य न न्यूनाधिकभावाशङ्का काचित्, तत्र मूर्च्छि-तायां वीणायामशिक्षितेनाप्यभिहन्यनेन स्वरस्वोपलम्भः । नत्वेवं वंश इति ततातोद्यस्यैव प्राधान्यम् । अत एव वीणा शारीरिकी चैवाचार्यैर्निर्दिष्टा "दारवी गात्रवीणा च" इति । तथा च प्रतिबिम्बं वीणेति व्यवहारः इहापि पूर्वं वैणा एव स्वरा उद्दिश्यन्ते तदधिष्ठानाः, स्वराः वैणाः शारीराश्चेति । गान्धर्वेऽपि (हि ?) प्रयोक्तृ फलमिति

ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम्।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते[1] ॥२॥

तदनुसारेण शारीरप्राधान्य फले दर्शितम् गाने तु श्रोतृफलरक्तिप्रधानतेति गानस्य (गान्धर्वं) उपकरणीकृतो मुनिना। तालभागे तु घनावनद्धयोर्निवेशपदाशे ध्रुवाध्याय-स्योपयोपयोग । न चैतद्गान्धर्वसाराभिष्यन्दत्वमनेन निमितम्। सामभ्यो गीतमिति हि पारम्पर्येण सामवेदोद्भूत न ब्रह्मणीतप्रभवत्वाद्गीतस्य सामकरणत्वमुक्तम्। तेन प्रथम जात्यादिलक्षण निरूपितम्। यतस्तताताेद्यस्यैव प्रथममभिधान, स्वराणा-मिति तत्रैव स्वरलाभ इत्युक्तम्। तेषा तु पृथगुद्देशे प्रयोजनमन्तरायोपसग्रहो नाम काक्वध्याय एवा पूर्वमुदितानामेव। किंच।

..द्रागमित्यातोद्यस्यैव स्वरूप वाच्यमिति न कदाचिदसगति लक्षणान्वितमिति तदन्यस्य निरामावनुचितस्यापि वाद्यान्तरस्य तस्माल्लक्षण न कृतमित्याह। यस्मादिदमेव विज्ञेय—एतन्मध्य एव सर्वमन्तर्भवति, तदेतद्भूत्व किंचिद्याति, किंचित्पुनरन्यस्मिन् सति तदुपयोगि। तथाहि पाटादिपुष्करवाद्यस्यैवाङ्गादन्यत्र बोम्बोझाटुकादीना नास्ति। मन्यन्नाट्योपयोगि मार्जनामार्गानुयात स्वरवर्णसबोधे-नात्यन्तव्यञ्जकत्वायोगाज्जगालापट्टफलकवादादपे... .....बमाजर्यमय सर्वं हि चतुर्विधस्यैहैवोक्तस्य किंचिदशमनुसरेदेतत्प्रकृत्येभ्यो वेति मन्तव्य ॥१॥

चातुर्विध्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति ततं तन्त्रीकृतमित्यादि। तन्त्रीणा (कृतं ततम्) चामवन्धत्वादवनद्धम्। मूतिकाठिन्येन घन तदनुसारेण रसभावोपयोगि विशिष्टवर्णद्वारेण च नोपयुज्यत इति साम्यमात्रोपयोगित्वात्ताल इत्युक्तम्। घन सुषिरमिति पाठे घातोद्यापेक्ष नपुसक, विशेषापेक्षया तल्लिङ्गेन केचित्पठन्ति।

सुषिरस्य स्वरात्मकत्वेऽपि तदनन्तर तत्यानभिधानमितिचेन्न, वीणाया एव स्वरभागे प्राधान्य तु धातुवाद्योपशुष्कप्रकृतिकत्वाच्चावनद्धस्य तन्मानोपकारित्वाच्च घनस्य, वीणेव सुषिरस्य तत्र एवानुप्रवेश। ततस्तु वश तत्र चतुर्विधातोद्यमुपरञ्ज-कम्। उपरञ्जनीयाश्चाभिनय इति तयोरेकसन्निवेशात्मकः समूह कर्तव्य। तत्र चतुर्विधमप्यातोद्य स्वरतालप्राधान्याद्द्विविध कृतं ततमवनद्ध चेति सुषिरघनयो-क्रमेण तदङ्गत्वात्। अभिनयेन च पात्रवर्ग प्राक्षिप्त इति त्रय समूहा कुतपशब्द-वाच्या। कुत शब्द पाति, कु च रङ्ग तपत्युज्ज्वलयति (वा) ॥२॥

तदेतदाह प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषामिति। एषा चतुर्णामातोद्यानां नाटकाश्रयो नाटकगतपात्रवर्गसहितस्त्रिप्रकार प्रकर्षेण योग समूहीभाव, यत्र स्वयं द्वौ समूहौ नाट्योपयोगी पात्रवर्गात्मा च तृतीय। तदाह—नाट्यकृतोऽपर इति। यद्यपि ततनाव-

---

१. NS गव च।

प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रय ।
ततं चैवावनद्धं च तथा नाटयकृतोऽपर[1] ॥३॥

[2]तत्र कुतपविन्यासो गायन सपरिग्रहः ।
वैपञ्चिकको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च[3] ॥४॥

मार्दङ्गिक पाणविकस्तथा दार्दुरिकोऽपर[4] ।
अवनद्धविधावेष कुतप समुदाहृत ॥५॥

उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युत ।
कुतपो नाटयोगे तु नानादेशसमाश्रय[5] ॥६॥

हननसौषिर्यनिबद्धत्वेन सकोणत्वादि । तथाप्येकोपयोगकृतान्यपदेश । तननेन हि स्वरप्राधान्य, तच्च न पुष्करादवहननेन वर्णानुस्वार सम(न)तन्त्र्यादौ । एवमन्यत्रापि वाच्यम् । तत्र तताभिधान कुतप क्रियता समूह इत्याह—तत कुतपविन्यास इत्यादि । परिग्रहो गायकस्य (भार्या) । तद्यथा गायक कास्यतालिकाहस्ताद्विपञ्ची सपूर्णत न्त्रीका कोणवादनीया वीणात्वेकविंशतितन्त्रीका । चकारादभ्यासा वीणाना सग्रह ।

तथैव चेति सपरसुषिरपरिग्रह । अथावनद्धराशिमाह—मार्दङ्गिक इत्यादि मृदङ्गानीति पुष्कराणि पणवोऽल्पतन्त्रीको हुडुक्काकार । दर्दुरो महाघटाकार । तथैव चेति वचनात्मर्दलकरटादिसग्रह । कास्यतालिकास्तु गीतवाद्यो साम्यापादनार्था, तत्कुतप एव युक्ता ॥ ३-५ ॥

अथ नाटयकुतपमाह—उत्तमाधममध्याभिरिति । उत्तमादिप्रयोक्तव्योचितपात्रसमूह इत्यर्थ । पूर्वतो विशेष ततावनद्धयो कुतपयोर्नियतदेशता पुष्कराध्याये वक्ष्यते नाटयकुतपस्य तु प्रयोगे माभूदव्यवधा (दव्य) बर्हिरिति सन्निधिमात्रमुपयोगि न तु देशनियम । तदाह नानादेशेति प्रत्युपयोगोऽनेन कथित इत्यपरे ॥ ६ ॥

नन्वेते त्रय समूहा कि परस्परमनपेक्षा एव, नेत्याह—एव गान च वाद्य चेति । त्रयोऽप्येते समूहा एकीभाव नेया इति यावत् न पुनरेको गायको मार्दङ्गिक उत्तमपात्रमित्यादिना पुरुषा एव दर्शिता ।

---

१ KSS, NS कृतश्च य ।
२ KSS, NS तते ।
३ KSS, वंशवादक एव च ।
४ KSS, NS दार्दुरिको बुधं ।
५ GOS समुद्भव ।

एवं [1]गानं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥७॥

ननु गानादीन्याशङ्क्याह विविधा आश्रया यस्येति । नहि प्रयोक्त्रनपेक्षित्व गानादीना वदति । उक्त च......यत्नमिति सपादमिति यावद् । तस्मादत्र यत्न इत्येतदेवाह् । यस्माद्द्विविधाश्रय भिन्नेन्द्रियग्राह्यात्रिविधक्रियारूप, तस्माद्यत्नेनास्यैकता तत्सपाद्या, येनैकबुद्धिविषयता सामाजिकस्य गच्छेत् । अलाततेज कणो हि न वस्तुतो युगपदनेकदेशसम्बन्धी, लाघवयत्नेन तु तथातथा साम्यमापादितम् । एव प्रयोगोऽपि तथापि नैकक्रियात्मा साम्यापादनाय.. ...

त्नेन तु तथा सम्पादित इत्येतदाह—अलातचक्रप्रतिममिति ।

ननु सामान्याभिनयेऽध्याये एतदुक्त, सत्य, तत्त्वभिनयविषय, इद तु गीतवाद्य-नाट्यानां परस्परस्य विषयम् । ननु कस्मात्त्रयो राशय कृता इत्याशङ्कमानेन नैवाप-सारयति एव गानं चेति नाट्य तावदुपरञ्जनीयम् । सामान्याभिनयेऽभिनयबलादेकत्व नीत एको राशिरिति । नात्र विवाद । स्वरगतिराशित्रयान्योन्यसमिलितोऽलात-चक्रवत्काय । विविधाश्रयोऽपि वीणावशगात्रगतोऽपि वाद्यविधिरेकीभाव नेय इति त्रयाणामप्यथ ग्रासीकरणमिति मुक्तम् ।

नन्वेव राशित्रयेऽस्मिन्नेकीभूते प्रयोगसम्यक्त्वापतितलक्षणासिद्धिर्भवति, तथा च गीतवाद्यदोषा अपि सिद्धिविघातका उक्ता । ततश्च सिद्धिस्वरूप गेयाधिकारस्य पश्चाद्वक्तव्यम् । अत एव हि गीतवाद्यनाट्यकृतासिद्धिरित्युक्तेति किं प्रधान किमङ्गमिति भागे सशय्यते । पूर्वमेव तु सिद्धिनिरूपणे एतावता प्रयोगत्वमिति परिज्ञातम् । तस्योपरञ्जनीयतोक्ता भवति, मध्यावस्थितेन च सिद्धिनिरूपणे आकाङ्क्षितवदुपरञ्जकवर्गोऽपि स्पष्ट एव भवति ।

अन्ये तु मन्यन्ते—गीतातोद्यविहीनादपि प्रयोगात्पठ्यमानादपि दशरूपकाद् भवति सिद्धिरित्यनेन सूचितमिति । तत्तु न सम्यगिव, तावती ह्यपरिपूर्णता नाट्यस्य, परिपूर्णं च सर्वानुग्राहि नाट्यस्वरूपमभिधित्सित मुने । तत्र च गीतवाद्ययोरेव प्राधान्यमित्यवोचाम ।

किं चैवं सति सिद्ध्यध्याये गीतवाद्यवैषम्यादि किमर्थमुच्यते, प्राक्तन एव समाधानमार्गो युक्त । उपरञ्जकोपकृतस्य नाट्यस्य नाट्यतेति भेद्यत्वात्तत्पश्चादु-पात्तम् । गान त्वादौ तच्छेपभूत तु मध्ये वाद्यमिति क्रम नाट्यानुसारेण व्यश्चतुर-श्रविनिर्णय, अपि तु गानानुसारेणेति गानमुपरञ्जकमपि सन्नाट्य व्यवस्थापयदेवो-

१. KSS, NS गीत ।

यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम्[1] ॥८॥

परञ्जयतीति युक्त एष एव रङ्ग इति टीकाकार. । तदेतन्न विदाम । नहि नाट्यमनाश्रित्य किंचिदपि प्रवर्तते । गानस्यापि नाट्यानुसारेणोपयोगादिति गत्यध्यायादिषैव स्पष्टादिव्यवस्था भेदादित्यास्ताम् ॥७॥

तत्र ततातोद्यस्वरूप प्रधानवदभिधातु पीठबन्ध करोति यत्तु तन्त्रीकृत प्रोक्तमिति । विपञ्ची वीणादिभेदाना नातोद्यतेति टीकाकार । तदयुक्तम । सामान्येन तन्त्रीकृतत्वेन सर्वसग्रहे तदनुक्तसमत्वादस्यार्थस्य तस्मादेवमित्यस्मत्सम्प्रदाय । नानातोद्यनिरूपणसमाश्रय यस्य, तानि हि तद्गत रूपमुपकारतया आश्रयन्ते, तेन तदेव प्रधान तच्चगान्धर्वमिति । गान्धर्वो मितिर्मान वर्तनमन्तर्भावो यस्य गान्धर्वे तदन्तर्लीनमिति यावत् । क्रम इत्याह स्वरतालपदलक्षण हि तद्गान्धर्वम्, एव भूतक्रममेव स्वराद्यात्मम् । एव ततमध्य एव गायको गणित सपरिग्रह । इह चैतदर्थमेव तन्त्रीकृतमित्युक्त तन्त्रीप्रधानमित्यर्थ । गान्धर्वशास्त्र च प्रमाणमस्येति गान्धर्वमिति ॥८॥

सामभ्यो गीतमिति कथित सामानि चात्र कारणाकारणानि । गान्धर्वं हि सामभ्यस्तस्माद्ध्रुवं गान न तुल्ये स्वराद्यात्मकत्वे गान गान्धर्वेऽन्तर्भूतमिति का भाषा। विपर्ययोऽपि कस्मान्न भवति, तादात्म्यमेव वा कथ न स्यादित्याशङ्का शमयितुमाह अत्यर्थमिष्टं देवानामिति । अनेनादित्व सूचितम् । देवा हि कथमिष्ट विजहयु । तथेति तेन देवतापरितोषद्वारेण प्रीति ददातीत्यदृष्टफलत्व दर्शितम् ।

यस्मात् यद्रूपाच्च देवानामीश्वराणामिन्द्रियमनसवेदनप्रभृतीना, आतोद्यमानत्वेन व्यवहारेण गच्छतानेनेति देववाद्यानां, अत्यर्थमर्यातिक्रमेण बाह्यशब्दादिविषयोल्लंघनेन... ..मिष्टमिच्छायजनं च परसवित्सगतिलाभलक्षणमुपलक्षणम, तथा तेन प्रकारेण प्रतीतेरपवर्गोचितानन्दस्वभावविशेषेणावर्जितमित्यपवर्गफलत्व दर्शितम् । तथातिक्रान्तं धनादिनिरपेक्ष चेद देवाना यजन यथा पुराणयोगादिभ्योऽधिका प्रीतिर्गन्धर्वाच्छ्रकरस्येति । गन्धर्वाणामिति प्रयोक्तृपलक्षण, तेन ह्यस्यास्त सवित्प्रवेशलाभेन तु गातु फलयोगो गन्धत्वात् । तदाह—

"सकृत्प्रयुक्तापि हि नन्दयन्ती यथाविधि ब्रह्महण पुनाति" प्रयोक्तृगतमत्र मुख्य फलम् ।

ननु गान इव मुख्यतया श्रोतृनिष्ठ तेन गन्धर्वाणां प्रीतिवर्धनमिति सम्बन्धः । तथापि च श्रूयमाण प्रीतिवर्धनमित्येवमनादित्वाद्दृष्टादृष्टफलत्वाच्च प्रधान गान्धर्वं

१. KSS, NS पदाश्रयम् ।

अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।
गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥९॥

अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ।
एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥१०॥

गन्धर्वाणां प्रयोज्यमिति व्युत्पत्त्या, एवं देवानामिष्टं प्रीतिकृद्गन्धर्वाणां गान्धर्वमिति सम्बन्धः । तस्माच्च प्रीतिमेव विशेषेण वर्धयति यत्तद्गानमित्यध्याहारः । गानं हि केवलं प्रीतिकार्ये वर्तते । तेन तादात्म्यं तावदप्युक्तम् । नवमहाफलस्यानादे स्वतः फले कल्पिते तदनर्थान्ति इति विपर्ययोऽपि निरस्तः । स चायं गान्धर्वविवेको मुखाध्याये नृत्तेऽस्माभिर्दर्शयिष्यते । इह इव तु दर्शितो वाचोयुक्त्यनभिज्ञानमधुनैव हि सम्मोहे हेतुः स्यादिति ।

अत्यर्थमिष्टं देवानामित्यनेन गां वाचं धारयतीति गान्धर्वं, गन्धर्वाणामिदमिति च । यथाह विशाखिलाचार्यः—"पुरा स्वर्गं प्रनष्टा (वाच) देवेभ्यः" इति तन्निदर्शनेनैव दर्शितम् । प्रीतिवर्धनमिति च नारदीयनिर्वचनं सूचितम् । 'गेति गेयं विदुः धेति धातुं प्रवादजमिति, वाक्यस्य संज्ञेति, रेफस्तु वाद्यस्योपलक्षणं काकुप्रवादनमिति वा' तदेव निर्वचनात्पर्यायेण श्लोक इति टीकाकारः । अत्र तु न करोतु व्याख्यात एव । तस्मादुपाध्यायैरिदमुक्तं—नन्विदं गान्धर्वं कुत उद्भूतं गानस्य च सामहेतुकत्वात्कथं पूर्वमुक्तम् । किं च गानस्यैवोपयोगात्लक्षणं वक्तव्यं न तु गान्धर्वस्येति शङ्कां शमयितुमाह—अस्य योनिर्भवेद्गानमित्यादि । अस्य गान्धर्वस्य । गानमिति सामयोनिगीतिषु समाख्या । वीणेति महाव्रतोपयोगिनी औदुम्बरी, वंश इति नारदादिगुरुसन्तानानुयायीति गान्धर्वस्य प्रभवः । किं च, गानवीणावंशादयोऽस्य तत्कृतप्रभेदो वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तः स एवास्य गान्धर्वस्य योनिर्हेतुः, इहाभिधास्यमानत्व इति शेषः । तत्कृतपोपयोगित्वादिह गान्धर्वमभिधास्यत इति यावत् । ब्रह्मगीते लोकप्रवाहसिद्ध प्रगीत गातृगेयमेव प्रसूतिहेतुरिति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमित्यन्ये । टीकाकृत्तु गानं प्रधानं तदुपकारको वीणावंशाविति । गुणप्रधानतानिर्णयोऽस्य तात्पर्यं व्याख्यानादयन्तरं गायत्रीमत्र गायन्तीत्येतत्समर्थने तु यो महान् संरम्भः टीकाकारेण कृतः स प्रकृतोपयोगवैकल्यादनेकार्यत्वेन गायते उपचाराश्रयेण सुसमर्थत्वात्सिकताचर्वणप्रायः । स्वरान्तरमिति यदि यदा निरूपाणि तदा स्वरसन्निवेशेन.. .. नयतीत्ययमर्थः । अथ गीतिरेव तदा सामान्यविशेषमात्रं स्वरानिति स्वाधारभूतपदव्यवच्छेदकं वचनम् 'स्वे प्रतिष्ठ गगन" मितिवत् । मन्दस्य नलत्वेऽपि तत्प्रमितं स्वरवाचकत्वं तद्गीत्याधारे निष्ठत्वं चेति तत्राप्यदोषः । न चानेन प्रकृतं किंचिदुक्तमित्यलम् ॥९-१०॥

ननु यदुक्तं गान्धर्वं कथं तस्य गानादावुपयोग इत्याह एतेषां चेति । चोऽप्यर्थे ।

[1]गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।
त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥११॥
द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ॥
[2]एतेषां संप्रवक्ष्यामि विधानं लक्षणान्वितम्[3] ॥१२॥

तथेति पूर्वारब्धात्सम्बध्यते । तेन हि गान्धर्वप्रकारेणैषां भावादीनां स्वरसमुत्थित स्वरविषयमेव विधिं वक्ष्ये न त्वन्यम् ॥१०॥

ननु कोऽन्योऽस्तीत्याशङ्क्याह—गान्धर्वं त्रिविधं विद्यादिति । त्रिभ्यः स्वरादिभ्यो विधा विधानं यस्य । प्राश्रितवाची विधाशब्द इति चिरन्तनाः । न त्वत्र विधाशब्दः प्रकारार्थं । एवं हि सति पृथक्पृथग्गान्धर्वव्यवहारो भवेत् । न चैवं, तथा च विशाखिलाचार्यं "स्वरपदतालसमवाये तु गान्धर्वम्" इति । प्रात्मग्रहणेनैषां मिश्रीभाव । पद स्यात्कारणमवधानं सूचयति । एतदेवयुक्त, नहि स्वरतालपदतुल्यतया, इद भागानिविष्टमवधानं भाति, येन समूहमध्ये गण्येत । इति कर्तव्योपयोगि हि वत्तत्र मिश्रीभाव प्रधानगुणभावे नैव भवति । तत्र पूर्वनिपातादेव प्राधान्यं सूचयति । तेन स्वरा प्रधानं, तालोनामात्मा तत्साम्येनोपकारक, "तल प्रतिष्ठाकरणे" इति ताल एवैतदाह । ततोऽपि दूरं पद पदशब्देनैव तस्याधारनालाभ । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण— "पदस्थ स्वरसंघातस्तालेन सुमित" (१-३) इति तेन पदताला यादृशा गान्धर्वेण तादृशा गानं स्वरत एव तु भूयसा तनोपयोगीति तात्पर्यम् । अवधानं योगरूपं तच्चात्र नोपयोगि । परिवर्तकेष्ववनद्धे—रूर्वरङ्गे, तत्र हि देवतापरितोषादेव सिद्धिः । तदेतदुक्तं—

गीतिज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ इति केचित् ।

तस्यार्थस्य अशब्दत्वादवधानाद्विना कुत्रापि सिद्धेरयोगात् । लक्षणं चतु श्रुत्यादिस्वरूपम् कर्मेति योजनात्मिका क्रिया ग्रहांशादिरूपतया, यतो जात्यादि योगोद्भवस्तत्र, तत्कुतपस्य सात्मकत्वेऽपि रङ्गभागस्य गानवृत्तान्तत्व यद्वीणाशरीरवशानामारोहणमवरोहण च । प्राणाभिहननेनैव हि तीव्रातीव्रेण शरीरद्दव वशेऽपि स्वरनिष्पत्तिः । वीणायांस्तु प्रादर्शं वामदक्षिणविपर्यासवत्तारमन्द्रविपर्यास इत्याशयेनाह—द्व्यधिष्ठाना स्वरा वैणा शारीराश्चेति । वैणानां प्राधान्यात्पूर्वमुद्देश । दर्शित च तद्विधानमिति सपादनम् । लक्षणेन गान्धर्वलक्षणेनानुगतम् ॥११-१२॥

तत्र वैणानां स्वराणां प्रकारानुद्दिशति स्वरा ग्रामावित्यादि । संक्षिप्यावयमो

---

1 KS reads it after the verse द्व्यधिष्ठाना ''etc

२ KSS, NS उभाभ्यामपि वक्ष्यामि ।

३. KSS विधि स्वरसमुत्थितम् ।

[1]स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च ताना.[2] स्थानानि वृत्तयः ।
[3]शुष्कं साधारणे वर्णा ह्यलङ्काराश्च[4] धातवः ॥१३॥

श्रुतयो [5]यतयश्चैव नित्यं स्वरगतात्मकाः ।
दारव्यां समवायस्तु[6] वीणायां समुदाहृतः ॥१४॥

स्वरा ग्रामवलङ्कारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।
साधारणे च शारीर्यां वीणायामेव संग्रहः ॥१५॥

यत इति समवाय उद्देश । स च स्वरगत, स्वरविषय आत्मा यस्य व्यस्तसमस्ता-दिरूप हि स्वराणामेवेष्टमुद्दिष्टम् । दारुणोऽस्य वीणा वाग्रूपा भगवतीति दारवी । तेन शत्र न... प्रत्यय । "दारुणो ह्यशौ जाता वाक् एत.. स्म । गा प्रनष्टा' मित्यादिना विशाखिलाचार्यं प्रादीदशत् । तदाधारत्वाच्च काष्ठमयोऽपि सन्निवेशो वीणेत्युच्यते । एव शरीरे वीणा वाग्रूपा हि सरस्वती वीणा शब्देनोच्यते । मूर्च्छना—

शारीर्यां दारव्यां च तुल्या मूर्च्छना । तान तु शारीर्यां सम्भवदपि न प्रयोगा-र्हमसुखावहत्वात् । अभ्यासार्थं च तत्प्रयोगेऽप्यन्यूनाधिकवैणस्वरवशेनैव तत्सिद्धे । अत एव शारीरस्वरप्रयोगाशक्तोऽपि हृदयापरिगृहीत स्वरविशेष शक्नोति वैणस्वरान् प्रयोक्तुम् । वृत्तयश्च धातूनाम् । शुष्कस्य चानुग्राहक आधार, धातुशुष्कप्रयोगस्य वीणायामेव सुखावह । ततो (धातुभि शारीरस्वर) उपजीव्यते । (तत्तु) अलङ्कार-जातमिति वक्ष्यते । श्रुतयश्च वीणायामेवोपयोगिन्य, सारणायास्त द्युत्वपंगुस्य तन्मूलत्वाच्च । तथा च वीणेऽप्यश्रुति सव्यालाभे प्रमाणत्वेन वक्ष्यते । अत एव वीणेवोन समस्तस्य स्वरगतस्य प्रकारस्याभ्यासे प्रयोगे चोपयोगिनस्तत्र सङ्क्रान्तस्य चारुत्वात्स्वत शब्दात्मक पदमपि । तत्स्थमित्यभिप्रायेण ॥१३-१५॥

एव विशिष्ट स्वरतालेन गेय इत्याशयेन च पदगतमुद्दिशति । तालगत प्रयक्-कृत्य व्यञ्जनानीत्यादि । व्यञ्जनानि—अजमल्रूपाणि उपादेयत्वेनात्र ज्ञेयानि । पद पाठेन स्वरप्रयोगो व्यवसीयेताक्षरधर्मत्वात्स्वरस्य ।

---

१ KSS reads as स्वराश्च श्रुतयो ग्रामा मूर्च्छना स्थानसंयुता ।
२ NS नाना ।
३ NS स्वन ।
४. NS सधातव ।
५ NS जातयश्चैव विधिस्वरसमाश्रया ।
६ NS धर्म ।

व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽथ विभक्तयः ।
नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ॥१६॥

[1]छन्दोविधिरलङ्कारा ज्ञेयः पदगतो विधिः ।
[2]निबद्धं चानिबद्धं च द्विविधं तत्पदं स्मृतम्[3] ॥१७॥

[4]ध्रुवस्त्वावापनिष्क्रामौ विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
शम्या तालः सन्निपातः परिवर्तः सवस्तुकः ॥१८॥

मात्रा [5]प्रकरणाङ्गानि विदारी यतयो लयाः[6] ।
गीतयोऽवयवा मार्गाः [7]पादमार्गाः सपाणयः ॥१९॥

[8]इत्येकविंशतिविधं ज्ञेयं तालगतं बुधैः ।
गान्धर्वसंग्रहो ह्येष विस्तरं तु[9] निबोधत ॥२०॥

अन्ये त्वाहु—व्यञ्जनानीति द्योतकानि निपाता गृह्यन्ते कण्टुमित्यादि । अकारादयस्तु पाणिकासुरक्तगान्धार्यादिजातिषु च दृश्यमाना स्वराः अथः वर्णाः अज्झल्समुदायाः, सन्धयः संहिताकार्याणि । विभक्तयः सुप्तिङ, उपसर्गाश्च प्रादयः निपातः...हेयाः परुषप्राया. । अन्ये तूपादेयविभागेन ज्ञेया., अलंकारा उपमादेस-रादयः । अनिबद्धमिति गद्य पृथगर्थ वा तद्विपरीत निबद्धम् । एतच्च स्मृतं वाचिका-भिनय एवास्य व्यञ्जनादिभेदस्योक्तत्वादिति भाव । यथानुक्त कुल वा स्मरत्वं वा विभाव इत्यादि च तद्यथावसर वक्ष्यते । ध्रुवस्त्वित्यादिना तालगतमुद्दिश्य गान्धर्व-संग्रहो ह्येष इत्यन्तेनोद्देशत्रयमेकविषयीकरोति अत्र च प्रकरणशब्देन मद्रकायुक्त-विस्तरमिति लक्षणपरीक्षात्मकम् । निबोधतेत्यनेनोहापोहकौशलशालिनी बुद्धिरत्र भवतामुपयुज्यत इति दर्शयन्नुद्देशक्रमो लक्षणादौ मया नादृत इति । तथाहि—ग्रामानन्तरं श्रुतिः, स्थानान्तरं साधारणे जाति च लक्षयिष्यति न चैष उद्देशस्तत्रोद्देशो नामापि

---

१. KSS. छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्य पदगतात्मक. । NS. छन्दो विधाने च तथा ।
२ NS. अनिबद्धं निबद्धं च ।
३. NS. reads an additional line अतस्तालगतस्यापि सम्प्रवक्ष्यामि वै द्विजा ।
४ NS आवापस्त्वथ निष्क्रामौ ।
५. NS प्रमाणबीजानि । KSS विदार्यङ्ग लयो यतिः प्रकरण तथा ।
६. NS च यतिर्लयः ।
७. NS KSS. पादभागाः ।
८. KSS , NS both read the same.
९. KSS. च ।

तत्र स्वराः—

षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा।
पञ्चमो धैवतश्चैव [1]सप्तमोऽथ निषादवान् ॥२१॥

नानुसृत। उद्देशे तु प्रयोजनं न लक्षणावकाशवितरणम्। अत्रापि तु श्रुतेरस्या मन्याश्च मुखेन विभिन्नसाधारणमार्गमिति तेन स्वरादीनामुद्देशक्रमेणानन्तस्य यद्व्याख्यात टीकाकारेण तन्मन्दफलत्व पावय दूषणमश्लिष्ट च। तथापि स्वरेषु सत्सु ग्रामो तदाश्रया मूर्च्छना तानाः इति युक्तम्। यत्तु स्थानाना तदनन्तरमभिधाने कारणं निरूपितम्। न स्थान स्वरस्य स्वरापोहकारी किन्तु सारादि सञ्ज्ञामात्रे। यदि तत्र स्थाने निष्पत्त्या तथा सञ्ज्ञा। तर्हि तारमन्द्रमध्यमव्यतिरिक्तस्वरूपाभावात् स्वरूपोकारत्वमेव कथित स्यान्नवेति निबन्धने कृत स्यात्। शुष्कानन्तर साधारणमुद्दिष्टं, शुष्क .तिःवश्यापनायेत्यपि न किञ्चित्। न हि काकल्यन्तरयो शुष्क एव प्रयोगोऽल्पनिषादगान्धारादिजातिषु तद्विनियोगात्। जातिसाधारण तु जातीना किंचिदेकाश्रय मन्यन्ते। सदृश रूपमित्यस्यापि क शुष्केऽवसरः। श्रुत्यपेक्षिण स्वरा वल्किमकाण्डे ता उद्दिष्टा इति चोदयित्वा यदभ्युक्त शारीरापेक्षयैव तु न दारव्या वे स्वरा इति तदसगतप्रायम्। एतावता हि दारव्या नास्ति श्रुत्युपयोग इत्युक्तम्। तत्कि तामिरुद्दिष्टाभि ग्रामविभागाय ता इति चेत्तत्सविध एवोद्देश्या इत्यलम्। तस्मात्र क्रमसमर्थनेन प्रयसितव्य ॥१९-२०॥

तत्र स्वरान्वक्तुमाह—तत्र स्वरा इति। तेषूद्दिष्टेषु मध्ये स्वरा उच्यन्त इति शेष। न...वोपतापयो स्वर आक्षेप इत्यनयो स्वरशब्द, तेन शब्दस्वभावा चित्तवृत्तिमध्यस्थना रूपस्वास्यावस्थापरित्याजनेनोपतापयन्तो हृद्यतातिशयवशात् स्वतामाक्षिपन्त स्वविषये अभिधान कुर्वत स्वरा इत्युक्ता। वर्णसाम्यादपि निरुक्तिमाहु। स्वत स्वेष्वेव जातिरागभाषाभेदेषु राजन्त इति स्वरा। अथ स्वरैर्नियतामानन्तर्यं द्योतयति ऋषभ इति। एतदनन्तरमेव शब्दस्तु निकटगान्धार अन्तराभिधानभेदान्तरसम्भवादत्र भेदो नास्त्येव ऋषभ इति दर्शयति। काकल्यन्तरस्वरवशात् कथञ्चिद्भवतीति च षड्जश्चैवश्च, धैवतश्चैवेत्यत्रापि निपातौ याज्यौ। एतच्च स्वरसाधारणमिति तदभिधानावसरे तन्निदर्शयिष्याम। तत्रानन्तरालश्रुतिषु नियतसख्याकासु ईषद्यो वायुना स्पर्शस्तन्महिम्ना य स्वर श्रुतिस्थाने स्निग्धत्वरक्तत्वलक्षणो धर्मः तस्याश्रयभूताया श्रुतेरुपरञ्जक स एव स्वर इति केचित्। षड्जश्रुतिरेवेत्यपरे, समूह इत्येके। वय तु श्रुतेस्थानाभिघातप्रभवशब्दप्रभावितोऽनुरणनात्मा स्निग्धमधुर शब्द एव स्वर इति वक्ष्याम। अत्र नारदाद्या नामनिर्वचनमकार्षु—

---

१ NS सप्तमश्च। KSS निषाद सप्त च स्वरा।

नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्तांश्च संश्रित ।
षड्भ्यस्तज्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज" इत्यादि (१—५७)

तदनुपयोगान्मुनिना न स्वीकृतम् । वीणाया च तथा भावाभावोऽपि षड्जादिदर्शनात् । यत्तु केचित्प्रतिसमादधते—वीणाया प्रतिबिम्बत्वात्तत्र समानेन्द्रियग्राह्यो य शारीरस्वरसमूहस्तमेव प्रतिबिम्बमर्पयितुमर्हतीति, तदत्यन्तमसाम्प्रतम । वीणा हि देहस्य प्रतिबिम्बमिति केय भाषा, न हि दर्पणसक्रान्तप्रतिबिम्बशरीरप्रतिच्छन्दकसदृशी वीणा वीणेत्युपालम्भ । न च मुकुरवद्देहस्य प्रतिबिम्बनस्थान, न हि स्वरस्य वीणाया स्वरेणैकेन्द्रियग्राह्यत्वायोगात् । नभसीव च तत्र प्रतिश्रुत्यात्मन शब्दप्रतिबिम्बसक्रमणात् । न च वीणास्वरे शारीरस्वर प्रतिबिम्बमर्पयतीति दृष्टम द्वयो स्वरयोरनुपलम्भात् । शरीरस्वराभावेऽपि वैणस्वरप्रवृत्ते शारीरस्वर वैणस्वरप्रतिबिम्बमित्यसदेव पृथक्प्रयत्ननिष्पाद्यम् । एव हि नियमितपीडित त्वङ्गुलिसमभिघातोत्थितशब्दानन्तरसभवाद्रणनात्मा स्वर । तत्र न च तत्र नासादिकारणषट्कमस्तीत्युक्ते प्रतिबिम्बत्वोत्तरीकरणमसदेव, केवलमौत्तराधर्यविपर्यासात् । स्वगतशरीरस्वरानुसारेण च सारणोपयोगिन उत्कर्षापकर्षणसभवात् प्रतिबिम्बत्वमुक्तम् । सप्त इति वचसा काकल्यन्तरस्वरौ पृथक्स्वराविति दर्शयति । सप्त स्वरा इति च सभववशादिति च वक्ष्याम । अन्ये तु 'तत्सवितुर्वरेण्य' इति सप्तवर्णा नि ग रि ध म प स स्वरैर्ब्रह्मणा पूर्वमुदीरिता इति साप्तस्वर्येऽभिप्रायमाचक्षते । निर्णेष्यामश्चैतत् ।

अत्र केचित् चोद्य प्रति समादधु —श्रुतिक्रमाभिव्यङ्ग्या स्वरा इति श्रुतय एवादौ वाच्या इति चोद्यम्, तत्रोत्तर—भवेदेव, यदि ध्वनिनादसज्ञिता श्रुतय एव नियतश्रुत्यन्तरत्वेन गृह्यमाणा स्वरा (इति) । न ह्येव श्रुतयो ह्युच्चनीचतया अपि स्वराश्रया एव प्रतीयन्ते । यथा भट्टमातृगुप्त —

(जायते) सहजेनैव समस्त श्रुतिविस्तर ।
स्वराधिष्ठानतो याति श्रोत्रपीयूषसारताम् ।। इति ।।

श्रुतेरेव च स्वरत्वे चतुर्थस्वरूपोपलक्षितो य षड्जग्रामे पञ्चम स मध्यमग्रामे यदि तृतीय श्रुतिरूपस्तथा स पञ्चमस्वर इति कथ न हि तृतीय चतुर्थमेकमेव ग्रामद्वयस्य, धैवतस्याप्ययमेव न्याय काकल्यन्तरयोश्च निषादगान्धारता कथम् ।

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वक्ति पञ्चमम् । (नारदीयशिक्षा १-५-४) इति एतच्च कथ भवेत् । (नासाकण्ठा) दौ नियता श्रुतिरूपा अभावात् । भावे हि सर्वे स्वरा स्यु । श्रुतिक्रमापेक्षिणि च स्वराणामात्मलाभेऽन्योन्याश्रय कस्यचिदवधिभूतस्य प्रागसिद्धे तस्मात् ग्रामविभागार्थमेव श्रुतिकीर्तन तद्गतसवाद्यादि वि(वेचन) कथ तद्गतेषु रागेषु नैव स्वराणा नियतोर्ध्वादिकमनया शरीरसाम्य भवतीति दर्शयितुमिति श्रुतय स्वरेभ्योऽनन्तरमुक्ता । एतदाश्रयेणैव विशाखिलाचार्यो ग्रामान्तरं

मुनीरद्दिशति स्म । ता हि परं यो "अत एव सामवेदे ग्रामविभागाभावात्तदुपयोगिन्यां नारदीयशिक्षायां तदभिधानमौत्तराधर्यमात्रमेव सूक्तम् (—) यः सामगानां (नार १-५-१) इत्यादिना ।

दीप्तायताद्याश्च पञ्चश्रुतयः पृथक्स्वरादीनां प्रयुक्तिविशेषणाख्या उक्ताः । अन्ये त्वाहुः—श्रुतेरेव स्वरत्वाभावात् श्रुतिक्रमाभिव्यङ्ग्याः स्वभावेन पूर्वं उद्देश्या भवेयुरिति । अत्रोच्यते—यदि श्रुतिशब्देन समीरणसंयोगी स्थानविशेषो विवक्षितो, "व्यस्तानि तानि षट्पञ्चि विद्यात्" इति नीत्या तत्सवंमेत"'नमेव । कश्चित् स्थानं स्वरं मन्यते । न चास्य रूक्षता वा स्निग्धता वा धर्मः समीरणः तदभिघातयोरेष एव न्याय· अथ श्रुतिभिरिति न स्थानविशेषसमीरणसंयोगी प्रभवो विवक्षितः, तद्गतश्च रक्ततादयो धर्मः स्वर इति । तदा तत्रापि पञ्चमधैवतानुपपत्तिरिति समानम् । न हि तुर्यस्थानसंयोगोद्भूतस्य ध्वनेर्यो धर्मः स तृतीयस्थानसंयोगोद्भूतस्य धर्मिवदेव, तद्धर्माणां नैयत्यात् । नह्यन्यधर्मोऽन्यस्य धर्मः । एतेन काकल्यन्तरौ व्याख्यातौ । कोकिलो वक्ति पञ्चममित्यादि चात्र सुतरामनुपपन्नम् ।

ननु तथाभूतस्थानाभावे तत्स्थानप्रभवस्य शब्दस्य यो धर्मः स भवितुमर्हति धर्मिणोऽसद्भावो हि तत्र कारणाभावात् । तुच्छ चैतत् उज्जोता अभिघातजाच्छब्दादनन्तर योऽनुरणनलक्षणोऽन्यः शब्द उपजायते स तावन्निसर्गस्निग्धमधुराकारः । तर्हि रज्ज्वा तन्त्र्यामाहतायां पाषाणे कांस्ये वा हते तद्भावाभावौ स्फुटं लक्ष्येते । तयेवायमसौ समुदायापेक्ष स्वरांशो नाम प्रयोगात्समुदायापेक्षादपर एव । ततश्च य एवानुरणनात्मा चतुर्थस्थानसंयोगोद्भवेन शब्देन जनित स एव तृतीयस्थानोद्भूतेनापि जनयिष्यते । केवलमुच्चजनितत्वादुच्चत्व तस्यैव लक्ष्यते । मन्द्रषड्जो मध्यतारषड्जस्येव । एवं तदेवानुरणन कोकिलादिशब्देन जनितेन तन्त्र्यङ्गुलीसंयोगमल्लकफोटिघातादिप्रभवेनापि शब्देन जन्यत इति युक्तम् ।

ननु कारणभेदाज्जातेन शब्देन कथ तज्जातीयोऽनुरणनशब्दः क्रियते । मैवं, कारणे नियामादर्शनाद्वा अय.स्फटिकारणिविद्युदादिकारणभेदसंघातोऽपि ह्यग्निषु"म.मेकजातीयं जनयति । वीजकन्दोदितकदलीद्रुमादौ वा 'कारणभेदेष्वप्येककार्यतादृष्टा । वृश्चिकादौ च । तत्राप्यस्ति सूक्ष्मो भेद, धूमत्वंतु, तदेवेहाप्यस्तु । लक्ष्यते च वीणास्वरोऽयं मल्लकस्वरोऽयमिति, षड्जत्वेनत्वभेद· । अत एवैषां गातृणामभिघातृशब्दानानुरणनं जनयति । तेन शब्द सममपि कुर्वाणा अपरिपूर्णा इत्युच्यन्ते । घातशब्दस्यानुरणनशब्देन तीव्रसाम्यधिकेऽतिरक्तता, साम्ये साम्यं वैपरीत्ये वैपरीत्यम् । यस्य च षष्ठिस्थानसमीरणाभिघातप्रभवा अपि शब्दा अनुस्वारस्वरूपं स्वरात्मकं शब्दं जनयेदेव परिपूर्णोत्कृष्टशारीरकमूर्ततारतम्ये तु निकृष्टता । अनेन च कारणभेदोद्योपेयोटरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् ।

यदि स्वरेषु श्रुतय सर्वेषेवोपकारिण्य ग्रामयोर्विभागोऽपि कल्पनीयत्वात् ग्रामयोगितयैव ग्रामोपयोगित्वात्पश्चादभिधानम् । न तु ध्वनिक्रमनिरपेक्ष एव शरीरे प्रयत्न, प्रगीतस्य पर क्रमो लक्ष्यते, आशुभावितत्वात् । स तु नास्ति, अप्रगीते क्रमस्य संवेदनात् तथा ह्यप्रगीते षड्ज निवि...। एषा जनमधिक वा...ति। आरोहवरोहेति तावत् स्वरश्च विलसयति। अभ्यासकालगत तन्द्र्युत्कर्षापकर्षाणि वादिसंवादिविवादि-यत्स्वरजननसमर्थशब्दविशेषोत्पत्तिस्थानलाभोऽस्य भवति । (ततः) एवं "उत्कर्षा-पकर्षणस्थानभेदेन श्रोत्रगोचराभिलक्षणीयो विशेष उपजायते। तावती श्रुतिरेका परमाण्वनुस्थाने स्थापितापि तस्या लक्षणीयत्वात् दत्तिलाचार्योऽपि ध्वनिशब्देनानु-स्थानमेवाभ्यधात् ।

"षड्जत्वेन गृहीतोय षड्जग्रामे ध्वनि" (१-२२) इति।

श्रुतिनिदर्शनं तु वीणाया स्फुटम् । तदपि षड्जग्राममध्यमग्रामयो क्रमोपक्रमपञ्चम-स्वरेणेत्याशयेन पश्चाच्छ्रुतयो निर्दिष्टा । तत्र प्रयत्नवशात्कस्मिंश्चिदभिहते स्थाने जातेऽभिघातजाच्छन्दान्तरेऽनुस्वानात्मनि स्वरे तदव्यवहितस्थानाभिघातो यदि स्यात्संकीर्ण (या) ताम् । पूर्वापरे स्वरे स्थानगतो यथा तत्र संकीर्णभावस्तथा स्वर-गतोऽपि तद्विभागलाभार्थं मध्ये वर्जनीयस्थानभागोऽत्र स्वर इति द्विश्रुतिकस्य सम्पत्ति । स्थानद्वयेन व्यवधो त्रिश्रुतिकस्य त्रयेण चतुश्रुतिकस्य, तत पर चतुरा-दिव्यवधानेऽतिप्रयत्नवशादुद्वैस्वर्यमिति पञ्चश्रुतिकादेरसंभव । तत एव श्रुतिद्वयोत्कर्षो द्विश्रुतिकयोरेव गन्योरुक्त । एकश्रुत्युत्कर्षस्तु नोक्त, स्थानसाकर्येण स्वरसाकर्य-प्रसङ्गादिति ह्युक्तम् । चतुश्रुतित्रिश्रुतिर्द्विश्रुतिरिति क्रमेणानर्थश्रुतिरेव । ततोऽपि चतुश्रुतिस्त्रिश्रुतिरिति षड्जप्रधानत्वात् षड्जग्राम सरिगमपधनि, मपधन्यादि-मध्यमग्राम । चतुश्रुतिस्त्रिश्रुतिर्द्विश्रुतिरिति । तथा हि—एकस्मिन्नेवोरसि ऊर्ध्वाधर-तया सप्तस्वरा, तथा हि चतुश्रुतिकात्पूर्णादाघात्, तद्रुतरूपादेकैक निष्कास प्रक्रमेण पुनश्च प्रकृतिभूतपूर्वरूपस्पर्शश्चत्वार सरिगमा । तथैव स्थाने ऊर्ध्वस्पर्शो पधनिसा, केवल षड्जेन द्वितीय स्थान स्पृश्यत एव । मन्द्रस्पर्शवत स्थान स्वराणाम् । एव कण्ठस्थाने शिरसि च । तेषु सर्वथा तादूप्यप्रक्रमणत्ववशादिव्यपदेश एव, तद् स्थानगताना तु सादृश्यपरत एव सवादत्व वक्ष्यते । तेन परमार्थत त्रय एव स्वरा — सरिगा, पधनय । मध्यमस्तु ध्रुवकस्थानीयो मध्यमत्वादेव । चतुश्रुतिरुदात्त उच्चत्वात् । द्विश्रुतिरनुदात्त, नीचैस्त्वात् । त्रिश्रुति स्वरित मध्यवर्तितया समाहारत्वात् । तथा हि—स्वरित एव कम्पितत्व व्यवहरन्ति श्रोत्रिया । इहाप्यलङ्कारेषु त्रिश्रुते कम्पन वक्ष्यते, तस्योर्ध्वापि स्वरस्य स्पर्शनेऽपि स्वरता-क्षमत्वाच्चतुश्रुतेर्हि नोर्ध्वमस्ति द्विश्रुतेर्नाधरमिति क्व पद कम्प ॥२१॥

अथ सार्वप्रयोगसाधारणा स्वराणा योजना ज्ञातु चातुर्विध्य दर्शयितुमुपक्रमते चतुर्विधत्वमेतेषामित्यादि । एवकारेण वा न्यायतोदितस्य स्थितिप्रयोग इत्याह ।

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं गानयोक्तृभिः ।[1]
वादी चैवाथ संवादी[2] विवादी चानुवाद्यपि ॥२२॥

[3]तत्र यो यदंशः स तदावादी । ययोश्च[4] नवकत्रयोदशकमन्तरं तावन्योन्यसंवादिनौ । तद्यथा—षड्जपञ्चमौ ऋषभधैवतौ गान्धारनिषादवन्तौ[5] षड्जमध्यमाविति षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव । षड्जपञ्चमवर्जं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवादः । अत्र श्लोकः—

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।
षड्जग्रामे तु[6] षड्जस्य संवादः पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विवादिनस्तु ते येषां[7] द्विश्रुतिकमन्तरं, तद्यथा—ऋषभगान्धारौ, धैवतनिषादौ । वादिसंवादिविवादिषु स्थापितेषु शेषास्त्वनुवादिनः, [अनुवादिसंज्ञकाः] यथा—षड्जस्यर्षभगान्धारधैवतनिषादाः ऋषभस्य मध्यमपञ्चमनिषादाः गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः मध्यमस्य धैवतपञ्चमनिषादाः, पञ्चमस्य[8] धैवतस्य षड्जमध्यमपञ्चमाः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य धैवतनिषादयं

चशब्देन संवादिनस्तत्स्पृष्टे संभवमाह । एवशब्देन संवादिनो हि नियतः संभवः । अथशब्दे नान्तर्यगोनकेन संवादिनो वादिनश्चानुपलपनम् । विवादी चेति चकारेण विवादिनः प्रत्यवज्ञा अनुवाद्यपीत्यपिशब्देनानुवादिनः संवादिधर्मोपजीवनम् । अत एवास्य सर्वांश्च दुरदनम् नया हि –अनुवादिविदितत्वाद्यनुपलपनं सहते, न च भूयस्तरोऽस्य प्रयोग इति ॥ २२॥

ननु प्रयागात्मरागा धर्मा ग्रहादयश्च प्रत्यस्वादयः ...न्ते तद्गृहप्रसङ्गभेदोऽपि वक्तव्यः । स्यादेतत् । ग्रहन्यासापन्यासास्तान्त्रिद्वादिनैव प्रायेणगृहीताः । तद्गृहावन्यासस्तन्यासापन्यासाः इति हि शुद्धासु वक्ष्यामः । षाडवौडुवितात्पत्वानि विवा (अनुवादिभिन्ना) नि बहुत्र संवादिना, तारमन्द्रस्य न्यासापेक्ष इति । इदं चासत् । शुद्धासु जातिषु भवेदेव, अन्यत्र तदभावात्कथमनेन संग्रहः । अनुवादी

---

१ KS, NS श्रुतियोगतः ।
२. NS ह्यनुवादी विवाद्यपि KSS omits हि ।
३ NS यश्चांशः स तत्र (KSS तस्य)
४ NS नवत्रयोदशकपरस्परतः श्रुत्यन्तरे KSS नवकत्रयोदशश्रुत्यन्तरे ।
५ KSS निषादौ ।
६ KSS, NS च ।
७ KSS स्याद्विश्रुतिक, NS विंशतिस्वर ।
८ KSS पञ्चमस्य धैवतषड्जौ धैवतस्य ऋषभषड्जगान्धाराः ।

मषड्जगान्धारा., पञ्चमस्य धैवतनिषादर्षभगान्धाराः, धैवतस्य षड्जर्षभगान्धारा, निषादस्य षड्जर्षभो, षड्जस्यर्षभगान्धारौ ॥] तत्र वदनाद्वादी, संवदनात्संवादी, [1]विवदनाद्विवादी, अनुवदनादनुवादीति । एतेषां च स्वराणां [2]न्यूनत्वमधिकत्व वा तन्त्र्युपवादनदण्डेन्द्रियवैगुण्यादुपलभ्यते स्वरविधानमेतच्चतुर्विधत्वमिति ।

अथ द्वौ ग्रामौ षड्जग्रामो मध्यमग्रामश्चेति । अत्राश्रिता[3] द्वाविंशतिश्रुतय· स्वरमण्डलसाधिता । यथा—

सर्वत्रावधिरित्यवश्य वक्तव्य । तद्विग्रह सुतरा वाच्य, तेन विना हि न कोऽपि (रागव्यापा)र प्रवतते । उच्यते—उतमे तत्साधारणयोजनोपयोगीदमुच्यते । एतावतैव च जातिवर्गे भाषाद्युन्मीमन भवति ग्रहान्यासादि वैचित्र्यमन्तरेणापि । तथा हि कुत्रचित्स्वरे भूयस्तून्नार्यमाणे सवादिनि च तदनुवर्तिनि च तदनुचयना (वदन ?) शालिनि चानुवादिनि च किंचित्प्रयोगभाजि विवादिनि कृतस्वरूपमासीदेति रागस्याभिव्यक्ति । यथा 'सावसा पमपा मनिरिपा गनिमास मासस पापाशा धानिनिरीगिनोशारि" इत्यत्र षड्जवादिनि (गान्धार) निषादयो सवादिनि मध्यमादावनुवादिनि, अभिव्यक्तो मालवकैशिक । एतदव हि (प्रयोग) सर्वस्वम्, ग्रहादियोजन तु वैशिष्ट्यावह, गान्धर्वं तु विशिष्टादृष्टसिद्धये । एतच्च वक्ष्याम ।

तत्र वादिन लक्षयति यो यदाशन्तश आदीनि । यदेति यत्र प्रयोगात्मनि काले वदते स एव स्फुटत्वेन भासमान शब्दा.. वादिन बाहुल्येनोच्चारणमस्यास्तीति च वदति च तारमन्द्रादिव्यवस्थादीनिति च लक्षण त्वत्रैव सूचितम् । अन्येत्वश इति पर्यायमाहु । अपर मत्सिद्धय 'यो यदाश स्पृशती" ति पठन्ति । तच्चासत् ।—अश एव हि वादीति दत्तिलाचा (I 18) । न चाशलक्षण पृथगुपयोगीति तत्रैव वक्ष्यते । अ .भावप्रधानो निर्देश ।

सवादिलक्षणमाह नवकत्रयोदशकमन्तरमिति । एतच्च स्वराभिधानम् । अन्येत्वाहु—अल्पा (ष्टौ) नवेति नवका अष्टका उच्यन्ते । स एव त्रयोदशका द्वादश । एतावत्य श्रुतय (स्तयो)रन्तर ययोस्तौ सवादिनाविति । उपाध्यायास्त्वाहु—अन्तरमिति स्वच्छ नान्तराल तेन नवश्रुतिक यस्य स्वरूप स्वरस्य, यस्य च त्रयोदशश्रुतिकस्त्व स्वरूप, तौ स्वरौ परस्परसवादिनौ । सव...यथा द्वाविंशतिः षड्जोऽनन्तरश्रुतित्रयेणान्तरश्रुत्या तथेहोच्यते । एव नवश्रुतिस्त्रयोदशश्रुतिश्च ।

---

१ KSS विवादितान् ।

२ NS न्यूनाधिकत्व तन्त्रीवादन . । KSS मूर्च्छनाधिकारित्व तु ।

३. NS तत्र वा KSS, तत्राश्रिता ।

नन्वेव चतुःश्रुतेरधिकोऽप्यस्ति । किं बहुना, षड्जान्निषाद प्रयुज्यमानोऽष्टादशश्रुतिक स्यात् । मैव, तावतीना श्रुतिलाभे...तत्स्पर्शिपवनाभिहननजनितनादाशोपयोग । तत स्वरे तत्कृतश्च श्रुतिसख्यानियम । अत एव निरन्तरध्वन्यश्रवणे विरूपस्वरश्रवणम् । तत एव तिस्र श्रुतय ऋषभ इत्यादि वक्ष्यते, न तु तृतीया श्रुतिरिति । तत्र विशाखिलाचार्यप्रभृतिभि, 'स्वसवेद्ये परमे श्रुतिधाम्नि समवधानं जपवद्दीयमान विशिष्टाद्दष्टाय प्रयोक्तु र्भवति" इति दर्शितम् । तदुक्त भट्टतोतेन "श्रुति स्वर स्वसवेद्या" इति, गाने श्रोतृणा सर्वत्रापि स्वरूपावभास । तदाह 'श्रूयमाणास्तु गृह्यन्ते गम्भीरा इव' इति । न चावयवे स्वर., नापि सचय योगपद्याभावात् । क्रमिकत्वेपि हि नैरन्तर्यात्, नाशुभविकृताद्योगपद्याभिमान, क्रमिकश्रुतिजनितसस्कारविशेषे चान्ये श्रुतिस्थाने स्वरसमुदाय इत्यास्ता तावत् । प्रकृत ब्रूम ।

इहोल्लङ्घनीयस्वीकरणीयश्रुत्यपेक्षया नवत्रयोदशश्रुति च स्वररूपमुक्तम् । अन्योन्यस्येति वचन तावद्यस्य सवादिनौ मा भूतामिति समानश्रुतिकत्वेन सवदनात्सवादिनौ । वीणाया च षड्जादिस्थानेऽङ्गुल्यन्तरपीडनपूर्वकमभिहन्यमाने तत्सम्पाद्यमिति व्यवहार, सवादिन तत एव न जातुचिल्लोप कार्य । अन्वर्थसज्ञा [या स्वरयोरेव न श्रुत्यो परस्परसवादित्व] यथा मध्यमनिषादयोर्न सवादित्व सत्यपि त्रयोदशनवान्तरत्वे अत एव षड्जमध्यमाया [जातौ] मध्यमेऽशे न षाडवस्य निषादलोपकृतस्यापवाद । मध्यमग्रामे च न ऋषभधैवतयो, तेन कैशिक्या धैवतेंऽशे ऋषभकृतस्य न षाडवस्यापवाद । ननु च सज्ञात एव लक्षिधरूपेति लक्षणेन, मैव एव हि षड्ज [मध्यम] ग्रामयोरन्यत्र समयो सवादिता स्यात्, सषयोश्च, साधारणप्रयोगे च निसयो, गमयोरित्यपि न दोष । तस्मादुभयसवादित्वे प्रयोजकम् । अमुमेवाभिप्राय प्रकाशयितु स्वकण्ठेनोदाहरणोपन्यास करोति यथेत्यादि । सम, सप, ऋध, गनि, षड्जग्रामे । अन्यत्र तु ऋधप इत्यपास्य ऋध ननु परिगणन चेतिकिम् । यथेति वचनस्य सिद्धिसादृश्येनोदाहरणान्तरसङ्ग्रहाय स्यात् । स चेह नास्ति । तत्राहु —उभयमनेन क्रियते, येन प्रकारेणाय सवादिक्रमो न लुप्यते स यत्नो गान्धर्वे कर्तव्य । तेन काकल्यन्तरप्रयोगेऽपि* षड्जादीना न श्रुत्यपहार कार्य । अत एवाल्पत्वम् । यत्र निगमोस्तत्र साधारणप्रयोग षड्जमध्यमान्तर्गमनमिव हि तयो, तदा गाने तु साधारणवशात् सचार श्रुताना कैश्चिदेव चेत्सवाद्यस्ति तत सवाद्यनुपलपनमयेन स्वधर्मोपलब्ध इति सवाद्यन्तर लुप्यता नाम । तथा च षड्जादिव्यपदेश, षड्जेऽप्यशे पञ्चमलोपकृतमौडुविक भजत एव । तस्मान्न षड्जमध्यमौ... सामिति बिन्दुप्रयोगे च सम वदन निषादतन्त्र्यामस्यास्तीति

* उच्यतेऽत्रान्तर कार्यं सवादिधैवतस्य स' । न चान्तरोल्पप्रयोगादसबाधो भवेदिह । काकल्यन्तरयोरल्पप्रयोगत्व मत सताम् । (कुम्भ II)

तयोनपि(वि)सवादित्वमेवेति । यथेत्युदाहरणप्रदर्शनार्थमङ्कं तु परिगणनमिति। एतदेव युक्तमित्यमियुक्ता । श्रुतिसचरणवशाल्लब्धेऽपि चित्रसवादो दृश्यते, यत ...... ॥ २३ ॥

अथ विवादिनो लक्षयति विवादिनस्तु त इति । अन्तर्हितस्वरूपतो गनिद्धि-श्रुति श्रुतिरूप तेन द्वि श्रुति(गान्धा)रो निषादश्च स्वरान्तराणा विवादिनौ सर्वेषामेव तथा बहुवचनम् । स्वरान्तराण्यपेक्ष्य विवादित्वाभिधान धर्मभेदात् । ऋषभगान्धारो धैवतनिषादाविति चतुर्विषयोरुपादान नैकट्यात् । अन्ये तूदाहरणत्व-लाभाद्यथापेक्षयैव श्रुत्योर्विवादित्वमाहु । तच्चासत् । सर्वस्वरस्य विवादिन सतो भाव्य सपक्षविपक्षमध्यस्थे । तथापि षड्जेऽशे तस्य मपौ सवादिनौ, ऋधावनुवादिनौ, ऋषभे धमनिगा पमसा गान्धारे नि [वादी]त्येतु, नास्ति विवादी, निषादस्य सवादित्वात् पञ्चास्यानुवादिन । एवमन्यदनुसर्तव्यम् ।

यत्र वादी स्वामी, अमात्य इवेतरोऽनुयायी सवादी, प्ररिर्विह्ववादीत्वल्प, अनुसारिपरिजन इव योगवादी चेति विभाग । अनुवादिन लक्षयति वादिसवादी-त्यादि । स्पष्टम् । अर्थेषा नामभिर्वचसा निर्वचनान्याह वदनाद्वादीत्यादि ।

ननु वीणाया तावत्सारिकेति प्रतिक्रवविरामाञ्च सवाद्यादिविभागस्य च वीणायामनित्योऽपि दृश्यत इत्याशङ्क्याह—एतेषामित्यादि । एतच्च सवाद्यादीना स्वराणामिति । यथा सवादित्वाभिमतयोरपि षड्जमध्यमयो समत्वमधिकत्व वा त्रयोदशकनवकान्तरापेक्षया विवादिनश्च यदुपयोगिन्यन्तर तदपेक्षयैव विवादकत्व, अनुवादित्वमपि ऊनाधिकत्वेऽपि घटते । तथा हि ऋषभेऽशे न्यूनश्रुति षडस्यानुवादी स्यात् । गान्धारश्चाधिकश्रुतिर्विवादिता जह्यात् । सवाद्यादीना च षड्जमूलत्वे वादित्व-मध्यसमञ्जस भवेत् । सवाद्यादिषु प्रभुत्वमेव हि वादित्वम् । एवमूनाधिकत्वे नामुना विघटित चे...... तत्कारणदोषे कृशा तन्त्रीस्वरितभरिताप्युत्कर्षमपकर्ष वा याति, आर्द्रत्वशोषत्वादिदोषात् उपवादतन्त्रीबन्धनस्थान तदपि शिथिलत्वादिदोषाणा सारणानामत ? दण्डोऽपि नमनोन्नमनस्वभाव तथैवेन्द्रिय वागिन्द्रिय च तादृशमेव तच्चोपलक्षण सारिकाङ्गुल्यादीनामपि दोषेण तथोपलम्भात् ।

एव स्वरा उक्ता । तत्र स्वरमात्र कुत्रचिद् दृष्टादृष्टयोरुपयोग्यपि तु तत्समूह एव तु प्रयो[ग उपयोगी । तत्स्वराणा समूहो ग्राम] इत्युच्यते । स एव च द्विविध पञ्चमभेदादिति दर्शयितुमाह—अथ द्वौ ग्रामाविति गान्धारग्राम निरस्यति । मध्यमस्य-नाशित्वमिति तावद् प्रधान नियत च तत्सवादित्व षड्जस्येति सोऽपि प्रधान । पञ्चमस्तु न मध्यमस्य सवादी कदाचित्तुल्यश्रुतिकत्वा त्क्रमेव । दत्तिलाचार्यस्तु मूर्च्छनाना षड्जस्वरप्राधान्येन च प्रथमादिव्यपदेशलाभात् षड्जमध्यमयोर्व्यपदेशहेतुत्वमाह—

स्वरौ यावतियौ स्यातां ग्रामयो. षड्जमध्यमौ ।
मूर्च्छना तावतिथ्येव तद्ग्रामावत एव तौ ॥ इति

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च ।
[1]द्वे चैवाद्य चतस्रश्च षड्जग्रामे भवेद्विधिः ॥२४॥
[2]चतुश्रुतिर्भवेत् षड्ज ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।
द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतुश्रुतिः ॥२५॥
पञ्चमस्तद्वदेव स्यात् त्रिश्रुतिर्धैवतो मत ।
द्विश्रुतिश्च निषाद स्यात् षड्जग्रामे विधिर्भवेत् ॥२६॥

मध्यग्रामे तु पञ्चम श्रुत्यपकृष्ट कार्य । एव [3]स्वश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तर मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाण श्रुति [4] निदर्शनं [5]त्वासामभिव्याख्यास्यामः । यथा द्वे वीणे तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपवादनदण्डमूर्च्छने कृत्वा[6] षड्जग्रामाश्रिते कार्ये, तयोरन्य-

---

एतत्तु फल्गुप्राय प्रथमादिव्यपदेशस्य कुत्रचिदप्यनुपयोगादागममात्रसारत्वात्प्राधान्यम् गणनादित्वाच्च प्राधान्यदितरेतराश्रयापत्तेः।

श्रयाश्रिता इति ग्रामस्वरूपलाभहेतव इत्यर्थ ।

ननु स्थानभेदेन षटपष्टि तत्कथ द्वाविशतिरित्याह—स्वरमण्डलस्य स्वरसमूहस्य सप्तकस्य द्वाविशत्यैव सिद्धि । तत एव स्थानान्तरे स्वरमण्डलत्वमिति चक्रमुच्यते। तच्च परिमण्डल (आ)ङ्गिरसकाश्यपादिभिर्मुनिभिर्दर्शितम् । श्रुतिश्च नाम श्रोत्रगम्य वैलक्षण्य यावता शब्देनोत्पद्यते। ननु कालाश श्रुति चतुश्रुतिकस्यापि विन्द्वाचलङ्कारादौ मितकालावस्थानाद् द्विश्रुतिकस्यापि स्थायिवर्णप्रयोगेऽनल्पकालत्वादेश स्यात्, घण्टाशङ्खादि श्रुतेश्च चिरकालत्वात् । एतन्न शब्दावयवो न श्रुतिरित्युक्तमेव ।

ननु यद्युभयत्रापि द्वाविंशति श्रुतय तर्हि को विभाग इत्याशङ्क्याह—तिस्रो द्वे चेत्यादि । विधिरिति श्रुतिविभाग इत्यर्थ । ॥२४॥

अत्र विनियोगेन स्वरान्विनियोक्तुमाह— चतुश्रुति स्यात् षड्ज इत्यादि स्मृत इत्यन्तेन ॥२५॥

नामधेयाना विभाग आप्तप्रसिद्धयेति दर्शयति। धैवतो मत इति नास्य कदाचन षड्जग्रामे लोप इति यावत् ।

---

१ KSS, NS चतस्रश्च षड्जाख्यग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ।
२ KSS, NS omit here these verses
३ KSS, पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षोत्कर्षाभ्या ।
४ KSS, NS तावत्प्रमाण श्रुति ।
५ KSS चा समभि ।
६ KSS, NS do not read

तरस्यां पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतिं मध्यमग्रामिकीं कृत्वा तामेव च पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्ष-वशात् षड्जग्रामिकीं कुर्यात्। एकश्रुतिरपकृष्टा भवति। पुनरपि तद्वदेवापकर्षेत् यथा गान्धारनिषादवन्तावितरस्यामृषभधैवतौ[3] प्रवेक्ष्यत. [4]द्विश्रुत्यधिकत्वात् पुनरपि तद्वदेवापकृष्टाया धैवतार्षभावितरस्या पञ्चमषड्जौ प्रवेक्ष्यतः त्रिश्रुत्यधिकत्वात्। तद्वत्पुनरपकृष्टाया पञ्चममध्यमषड्जा इतरस्यां मध्यमगान्धारनिषादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतुश्रुत्यभ्यधिकत्वात्। एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वौ ग्रामिकयौ द्वाविंशतिश्रुतयः प्रत्यवगन्तव्या।[5]

अथ मूर्च्छनाः द्वैग्रामिक्यश्चतुर्दश—

आदावुत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता।
चतुर्थी शुद्धषड्जा तु पञ्चमी मत्सरीकृता॥२७॥

तत्र गान्धर्वे श्रुतावेवान्यया स्वरस्फुटता दायिन्यामवधातव्य इति विशाखिलाचार्यप्रभृतय ऊचु। "श्रुतय. स्वरान्तरगता" इति, "सप्ताश्रयतया स्वगता" इति, 'अन्तरगतास्त्वन्या" इति गाने तु श्रोत्रसुखावहोऽनेन विभागेन प्रयोजनम्। तदाह मातृगुप्तः—

---

१. KSS. अन्यतरी NS एकतरस्या।

२. KSS, NS कुर्यात्।

३. KSS, NS धैवतार्षभौ प्रतिघात।

४ KSS, does not read.

५. KSS NS. read here following verses.
षड्जश्चतुश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुतिस्तथा।
द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतुश्रुति॥
चतुश्रुतिः पञ्चम स्यात्त्रिश्रुतिर्धैवतस्तथा।
द्विश्रुतिस्तु निषाद स्यात्षड्जग्रामे स्वरान्तरे॥
चतुश्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यम पञ्चम पुन।
त्रिश्रुतिर्धैवतस्तु स्याच्चतुश्रुतिक एव च॥
निषादषड्जौ विज्ञेयौ द्विचतुश्रुतिसम्भवौ।
ऋषभस्त्रिश्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा॥
अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम्।

हीयमाने स्वरे श्रोतुः स्वस्वेद्योऽणुशः क्रमः ।
श्रूयमाण पुनर्नाद एक एवाद्य रञ्जितः ॥इति॥

तेन गाने प्रधानतयेह विवक्षिते चतुश्श्रुतिरिति साधारण्युक्ति कृताया तु गान्धर्व-पक्षमपि स्वीकुर्वते । तिस्रश्चतस्र श्रुतय श्राश्रयान्तराद्विभयात्मकतया यस्येति ॥२६॥

अथ मध्यमग्राममाह—मध्यमग्रामेत्विति । चतुश्श्रुतौ पञ्चमे षड्जस्यैव द्वावमात्यकल्पौ मध्यमपञ्चमौ सवादिनौ भवत इति । मध्यमस्यापि सवादिनोऽपि सविदिव व्यपदेशहेतुता । पञ्चमे तु श्रुतिन्यूने मध्यमस्यापेक्ष सवादी षड्जस्या पीति । इद तावत् मध्यमस्य त्वन्यदस्ति प्राधान्य (अपि) विना शुद्धत्वकृत-मिति तत्र नैव व्यपदेशो मध्यमग्राम नियमेन इति न किं चतुश्श्रुतिकेनानेकेन तावत्-प्रधानेन भवितव्यम् । पूर्णत्वात् तच्च स्वरद्वयमेव पञ्चमस्य चतुश्श्रुतिकत्वविरमा-त्काकल्यन्तरयोश्चतुश्श्रुतिकत्व विकारो न स्वभाव । तुल्य वानाश्रितत्वमिति द्वावेवग्रामौ । तत्र मध्यमा तृतीयस्यामपि श्रुतौ तथाविधानुरणनव्यञ्जनात्मकनाद-निष्पत्ति यथाविध षड्जग्रामे चतुर्थ्यां माभूत् । केवलसस्थाननीचत्वान्नीचा । तल्लक्ष्यते । तत एव श्रुत्यपमान एवासौ पञ्चमो भवति । श्रुतेर्हि कम्पो भवती-त्युक्तम् । तथा चाहु —

वेदश्रुति पवककपित्थकल्पः कृशप्रवातोन्मुखता प्रपन्न ।
यतिश्रुति कम्प इवैष भाति यद्वा श्रुति स्वाद्भुतरागनिष्ठः ॥२॥

तत एवाल्पनिषादगान्धार ति काकल्यन्तरयो प्रयोग । त्रिश्रुतेश्च कम्पित-कुहरितरेचितयोग । निगयोश्च विवादित्व स्वत्यन्तरानुवृत्ते । एव श्रुत्यप्रकृष्टः पञ्चम इति मध्यमग्रामस्य लक्षणम् । स च पञ्चम प्रधान न तु मध्यमग्रामे कदाचिदपि लोप्यत इत्यर्थ । अन्ये तु ग्रामयोर्वैवतपञ्चमावलोप्याविति । एतदाश्रयत्वान्मध्यम-गतेरित्यत्राह ।

अथ कैय श्रुतिर्नामेत्याशङ्क्याह—एव श्रुत्युत्कर्षापकर्षाच्चेति । मार्दव तन्त्र्या शिथिलीकरण विपरीतत्वमायतत्व क्रियत इत्याह । श्रुते शब्दस्य श्रोत्र-ग्राह्यस्य उत्कर्षस्तीव्रता अपकर्षो मन्दता, तद्धेतुत्वान्मार्दवायते तु द्वे अपि तथोक्ते । एव तीव्रमन्दत्वहेतुभ्या मार्दवायतत्वाभ्या यदन्तर यो विशेषावबोध प्रमाण निश्चायक यस्या सा श्रुति । प्राक्तनस्य ध्वनेर्वैलक्षण्य यावता हीनेनाधिकेन या तीव्रमन्दात्मना रूपेण लक्ष्यते सा श्रुतिरिति यावत् । यद्यपि परमाणुतोऽप्युत्कर्षापकर्षौ वा भवेद् ध्वनेर्विशेषस्तथापि नासौ ग्रहीतु पार्यते । अत एव यत्रोत्कर्षापकर्षौ न कौचिद् ध्वनीनां ग्राह्यौ ते तत्रैका श्रुतिरिति, यदाह परमाचार्य. "एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ" इति ।

नन्वलाबूवीणादौ तथाभूतानां श्रुतीना विशेषलेशानामनैयत्य दृश्यते । तत किं नियतश्रुतिविभाग उक्त । न तु वीणायामसौ निश्चीयते (इति) । तन्न, तत्राप्यसौ

नियत एव, अनैयत्यग्रहणं तु मिथ्या। यत्तु दण्डविभागस्य दूरादूरत्वविभागविप्लव इति चेच नैयत्यालक्ष्यते, तत्रापि वामनोऽनन्तपुरुषविभागविशेषोपलक्षणलक्षणीया श्रुति नैवास्तु को विरोध अतएव लक्षणीयस्यैव विशेषस्य श्रुतिरूपतामिति ग्रहणं विशेषणमुपात्तमुत्कर्षशब्देन, प्रकरणाच्चापकर्षस्यापि लभ्यत इति। वीणाद्वये स्थिते एकस्या वीणाया तन्त्र्यामुत्कृष्टाया स्वरस्योत्कर्ष (र्षो) परस्या स्थितवीणातन्त्रीस्वरस्यापकर्षो लक्ष्यते। तस्मिश्च लक्ष्यमाणेऽपकर्षे द्वितीयवीणास्वरस्योत्कर्षो लक्षणीयो भवति। आयत्तत्वादुत्कर्षापकर्षो लक्ष्यो भवत। एव मार्दवादपि वीणाद्वयायत्तमेवेदमुत्कर्षापकर्षत्व दर्शयितु यथासङ्ख्य शङ्का निराकर्तुं मार्दवायतत्वाद्वेत्युक्तम्। अन्यथोत्कर्षायतत्वमार्दवाभ्यामिति ब्रूयात्। प्रमाणेति वदन्न न कालकला श्रुतिर्नापि नादाशो न चायुर्न स्थान न करणमिति दर्शयति। तेन वक्ष्यमाणोच्चनीचविभागो ध्वनिरेका श्रुतिरिति तात्पर्यम्। एवमेकस्या श्रुते स्वरूपमभिधाय श्रुतिसख्यास्वरूप यथालक्षणीय यथा भवति तथा दर्शयितुमुपक्रमते निदर्शन त्वासामिति। आसामिति बह्वीना, निदर्शनमिति निश्चततया दृश्यन्ते येनोपायेन तन्निदर्शनम्। यथा हि—प्रथमदर्शनेन रक्तयोर्जात्याजात्ययोरेव चोत्कर्षापकर्षवतोर्विशेषो गृहीत एव। किं तु परस्परविशेषदिदृक्षावधानप्रयत्नबलात्तद्विलोक्य द्वितीयस्य विलोकन पुन प्रथमस्य पुनर्द्वितीयस्येत्यनेनानुसन्धानबलेन निश्चितस्तद्विशेषप्रत्ययो जायते योऽसावभ्यधिक इति भण्यते। प्रकृतेऽपि तन्त्रीद्वये उत्कर्षापकर्षवति (कस्मिश्)विदाकृते य शब्द प्रतीयते, तस्य परस्परविवेकायावधारयिष्णोर्दोलागमनवत्पुन पुनराकर्षण तत्कृतोऽनुसन्धानबलेन .परम प्रत्यय स्फुट तद्गतविशेषग्राही जायेत। तन्निदर्शनमित्युक्तम्। तत्र प्रथमा (सारणा) साधुकार ध्रुवकवीणां साधयति, द्वितीया श्रुतेरियत्ता, तृतीया श्रुतिचतुष्क बोधयति, चतुर्थी श्रुतिषट्क, पञ्चमी द्वादशकमिति ,सारणपञ्चकमिति तात्पर्यम्। अन्यस्तु व्याख्यायते। प्रमाणं मानाहपरिणाहौ, तन्त्रीणा तुल्यत्व सङ्ख्यया स्थौल्यादिना चेति केचित्। अतश्चतुर्दण्डशब्द पुनरुक्त। तस्मादय विग्रहः। तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादनदण्डमूर्च्छना ययोर्वीणयोरिति। मूर्च्छनाया च प्रमाणसङ्ख्यैव मन्तव्या दण्डतन्त्र्यादिसाम्य स्वरस्वरूप न भिनत्ति केनाप्यशेन तेन तथा कर्तव्यम्, येन द्वयेऽपि एकविधाद्भासेते। स्वराणा कस्यचिदपि वैलक्षण्य यस्य प्रतिभासनात्तत्रैका ध्रुवकस्यानीया अचलतारणा वीणायामपरस्या पञ्चमतन्त्री श्रुतिमात्र शिथिलीकार्या। तदा मध्यमग्रामो जायते। अनन्तर मध्यमादीनां सर्वस्वराणा श्रुतिमेकां पातयेत् येन षड्ग्राम एव भवति। एवं ध्रुवकवीणाया चलवीणाया वा स्वरेषु भण्यमानेषु श्रुतिरधिका न्यूना च प्रत्यक्षेणानुसन्धानबलाल्लक्षणीया भवति। तदाह पञ्चमश्रुतिरपकृष्टा भवति सर्वस्वरेष्व इति शेष। सा च

प्रत्यक्षगम्या गुणवतीतिभावः । यद्यपि परमाणुमात्रेऽपि स्थानान्तरे योगिप्राय (समाधि) समाधिगम्य ध्वनिवैलक्षण्यं भवति, तथापि यद्वैलक्षण्यं श्रुतिशब्दवाच्यमिति दर्शयन् श्रुतिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थं श्रुतिचतुष्टयोपलब्धं दर्शयति । पुनरपि च तद्वदेवाप-कर्षेदिति चलवीणाया पञ्चमोपक्रमं सर्वस्व(राणा)मेका श्रुति पातयेत् येषु चल-वीणागतो गान्धारनिषादौ ध्रुववीणागताभ्यां धैवतर्षभाभ्या ममस्थानतयापकर्षत्वं गच्छतः यतो ध्रुवकवीणायां द्वाभ्या श्रुतिभ्या सर्वे स्वरा अधिकाः । एवं धैवतवै-लक्ष्येण गान्धारनिषादयोरन्यवीणागतधैवतर्षभसाम्यं जायते । तदेव श्रुतिरित्युक्तं भवति । अत एव श्रुत्याविष्यकहारोऽपि लक्ष्यो यो दृश्यते न स निर्मूलः । तथाहि तावन्न्यूनाधिकत्वे . . रे विनाशो भवतीति विशिष्टप्रत्युपयोगाच्छ्रुतिरिति कथ्यते । पूर्वादिषु नैवमिति । एवं श्रुतेश्च स्वरूपं ज्ञातम् । गान्धारनिपादगं प्रत्येकं यच्छ्रुतिद्वयं तच्च धैवतर्षभमिश्रीभावाभिज्ञानेन स्फुटमेवोपलब्धमिति तच्छ्रुतय. प्रत्यक्षीभूता भवन्ति । पुनरपि चलवीणाया श्रुतिर्यदापकृष्यते सर्वस्वरेभ्यस्तदा च वीणागतौ धैवतर्षभौ ध्रुववीणागताभ्यां पञ्चमषड्जाभ्या यथाक्रमं साम्यं गच्छतः । यतो ध्रुववीणायां स्वरास्तिस्रः श्रुतिभिरधिकाः । एव स्वरद्वये प्रत्येकं श्रुतित्रयं स्फुटी-कृतमिति षट् श्रुतय उपलब्धाः । त्रयो ध्रुववीणायां सर्वस्वरेभ्य श्रुतिमवकर्षणेन तद्गताः पञ्चममध्यमषड्जा ध्रुववीणागतैर्यथाक्रमं मध्यमगान्धारनिषादैः स्थानसाम्यं मिलन्ति । यतस्तस्या वीणायाः सर्वे स्वराश्चतसृभिः श्रुतिभिरधिकाः । एवं स्वरत्रये प्रत्येकं चतस्रः श्रुतयः स्फुटीकृता इति द्वादश श्रुतय उपलब्धा भवन्ति । तेन चतस्रः षट् द्वादशेति द्वाविंशते. उपलभ्यो जातः । ऋषभ (धैवता)भ्यां च गनी द्विश्रुत्यधिकाविति श्रुतिद्वयपातनेऽवश्यं तयोस्त (त्र) प्रवेशः । रिधौ च सपाभ्या द्विश्रुत्यधिकौ, षमपाश्च निगमेभ्यः चतुश्रुत्यधिका इति तावतीकानां-श्रुतीनां . . . परिवर्तिनि स्वरे प्रवेशयेत् । स तु द्विश्रुत्यधिकत्वादित्यादयस्त्रयो हेतवः प्रवेशनीय स्वरविशेषादपि व्याख्यात एव । तदाह—एनमेतेन श्रुति-निदर्शनेनेति । त . . .. स्यादित्येव द्विश्रुतिः । एवं श्रुतेः स्वरूपमुप-लब्धम् । अत्र द्वे द्वयोरिति ता. श्रुतिषु त्रिषु । एवं ध्रुववीणाश्रुतेरियत्तात्र (स्फुटी-कृता) भवति । द्विश्रुतिभिस्त्रिश्रुतिचतुश्रुतिस्वरस्वरूप च श्रुतेरियत्ता (निर्धारणा स्फुटीकरणार्थं प्रस्तारादेव दृश्यते । तत्र दण्डप्रस्तारेण केचिद्दर्शयन्ति द्वाविंशता रेखाणाम् । अन्ये तु मण्डलप्रस्तारमाहुः । तिर्यगूर्ध्वं च पञ्चपङ्क्ता इत्येकादशोभयतो द्वाविंशतिः ।

एवं ग्रामद्वयं तदुपयोगि च श्रुति सद्भावे स्वराणा श्रुतिनियमप्रामाण्यमभिधाय क्रमप्राप्तां मूर्च्छनामाह—अथेति सम्यगिति क्रमानतिक्रमेणोर्ध्वं यच्छ्रूयमाणमवरोहणं तदुपलक्षितस्वरसप्तकस्वरूपवहो मूर्च्छना । मूर्च्छना हि समुच्छ्राये पठ्यते । अत एवोपसंहारे स्वराः क्रमयुक्ता इति विशेषयिष्यति । अक्रमत्वे मूर्च्छनात्वं मा भूदिति ।

अश्वक्रान्ता तथा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्गता ।
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छना ॥इति॥ २८॥

आसां षड्जनिषादधैवतपञ्चममध्यमगान्धारर्षभा आनुपूर्व्या[1] आद्या स्वराः । [2]

[2]षड्जे चोत्तरमन्द्रा स्यादृषभे चाभिरुद्गता ।
अश्वक्रान्ता तु गान्धारे मध्यमे मत्सरीकृता ॥२९॥
पञ्चमे शुद्धषड्जा स्याद्धैवते चोत्तरायता ।
निषादे रजनी च स्यादित्येताः षड्जमूर्च्छना ॥३०॥

अथ मध्यमग्रामे—

सौवीरी हरिणाश्वा[3] च स्यात्कलोपनता तथा ।
[4]शुद्धमध्या तथा मार्गी पौरवी हृष्यका तथा ।
मध्यमग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्तमूर्च्छना ॥३१॥

तथा हि षड्जादारोहणे निषादान्त, धैवतात्पञ्चमान्त, पञ्चमान्मध्यमान्त मध्यमाद्गान्धारान्त, गान्धाराहृषभान्तमृषभात् षड्जान्त, षड्जस्य द्वितीयसप्तकान्तर तारस्पृष्टो भवति ।

नन्वेव सप्त मूर्च्छना, सत्यम्, पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षे सप्ताद्या, तदाह ईप्सितमिति इति । पञ्चमे चापकृष्टे सवादनुवादिव्यवस्था लोप्या लोप्या स्वरव्यवस्था चान्यैव सम्पाद्यत इति भूयानेव भेदो जायते । तत्र मध्यमाद्यान्त, गान्धारान्त, ऋषभात्तान्त सान्निषादान्त, निषादाद्धान्त, धात्पान्त, पान्मान्तमिति सप्त । तत्र नामनिर्देशो वैदिककर्माङ्गमिति दर्शितम् । तथा हि श्रूयते, 'उत्तरमन्द्रया स्वरेण सहूताभिस्तिस्रो गाथा गायेद्" ता पत्नी वा पाटालिकाभिरुपगायन्ति" इत्यादिश्च इति । षड्जग्राम इति ॥२७-२८॥

मध्यमग्रामे सप्त । तत्र प्रत्येक मूर्च्छनायाश्चत्वारो भेदा । षड्जादिपूर्णा सप्त स्वरा, षट् स्वरा षाडव, षट् भवन्ति ये प्रयोग ते स्वरा षाडवा । तेषु भव प्रयोग षाडव । तत्प्रयोगात् पञ्चस्वरा औडुविका, उडवो नक्षत्राणि, वान्ति

---

१ KSS षड्जग्रामे । NS आद्या स्वरा इति ।
२. KSS, NS do not read it
३. NS श्व ।
४ KSS चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गवी पौरवी तथा ।
NS शुद्धमध्या तथा चैव मार्गी स्यात्पौरवी तथा ।
(हृष्यका चेति विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमा) ॥

यासां मध्यमगान्धारर्षभषड्जनिषादधैवतपञ्चमा आनुपूर्व्या आद्या स्वराः।[1] मध्यमेन सौवीरी, गान्धारेण हरिणाश्वा, आर्षभेण कलोपनता, षड्जेन शुद्धमध्यमा, निषादेन मार्गी, धैवतेन पौरवी, पञ्चमेन हृष्यकेति। एवमेता. स्वरक्रमयुक्ताः सम्पूर्णाः षाडवौडुवीकृता. स्वरसाधारणकृताश्चेति मूर्च्छनाश्चतुर्दश भवन्ति। अपि च—

क्रमयुक्ता. स्वराः सप्त मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिताः।
[2]षट्पञ्चस्वरकास्तासां षाडवौडुविताश्रयाः[3] ॥३२॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलङ्कृता।
अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥३३॥

गच्छन्त्यस्मिन्निति उडुवमाकाशं, तेन पञ्चसंख्या, तैः सप्त लक्ष्यन्ते। पञ्चम महाभूतं हि तत्र सा सख्या सञ्जाता। येषां कृते औडुविता स्वराः, तेषु भवत्प्रयोगः औडुवित.। तद्योगान्मूर्च्छना तथा। यदि वा तत्त्वकस्येयं संख्या औडुवी सा येषां सजाता मध्यस्थीय. पञ्चम आकाश उडुव इत्यपि प्रयुज्यते, तथा च प्रयोक्ष्यते। कदाचिच्चौडुवे एता इति स्वरलोपे चैकदेशविकृतत्वेऽप्यनन्यतया भासना सैवासौ मूर्च्छना। अन्तरनिषादगान्धारप्रयोगे तु काकल्यन्तरस्वरयोगात्साधारणकृत एत यै कारिकाद्वयेन सग्रहीतुमाह—

क्रमयुक्ताः स्वरा सप्त मूर्छनेति समाहिताः।
षट्पञ्चस्वरकास्तासां षाडवाडुविकाश्रयाः ॥ इत्यादि

सप्तेति पूर्णा इत्यर्थ। क्रमयुक्ता इति क्रमेणारोहणं तथैव स्वराणामवरोहणेन च पुनरप्याहरणमिति क्रम.। तेन युक्ता. सम्यगाहिता.। तन्यते विचित्रीक्रियते प्रयोगविस्तरो यैस्ते तानाः इति। मूर्छिता? परिविशिष्ट नामैव भेदत्रय सगृह्य तुरीयभेदमाह—साधारणकृताश्चेति। एवकारेण विकृतत्वेऽप्यनन्ततामाह। चकार उत्तरत्र सबध्यते। तल्लक्षयति काकलीसमलंकृता। अन्तरस्वरसंयुक्ता इति चकार एतदनन्तर द्रष्टव्य·। उपसहरति मूर्च्छना ग्रामयोरिति ॥३३॥

अत्र वैणिकस्योपदेशार्थमाह—द्विविधैकमूर्च्छनायाः षड्जग्रामिकया द्विविधाया मध्यमग्रामिकयो द्वितीयेन प्रकारेण युक्ताया यथासिद्धिर्भवति तथोच्यते। विविधे-

---

१. KSS NS. तत्र षड्जग्रामे षड्जेनोत्तरमन्द्रा, निषादेन रजनी, धैवतेनोत्तरायता, पञ्चमेन शुद्धषड्जा, मध्यमेन मत्सरीकृता, गान्धारेणाश्वक्रान्ता, ऋषभेणाभिरुद्गतेति। अथ मध्यमग्रामे—

२. KSS षट्पञ्चकस्वरास्तासां। NS. सत्पञ्चकस्वरास्तासा।

३. KSS, NS. स्मृता।

द्विविधैव[1] मूर्च्छनासिद्धिः तत्र षड्जग्रामे द्विश्रुत्युत्कर्षाद्धैवतीकृते गान्धारे मूर्च्छनायामयोरन्यत्वम् । तद्वशान्मध्यमादयो यथा सङ्ख्येन निषादादित्वं प्रतिपद्यन्ते । तद्वन्मध्यमग्रामे धैवतमार्दवात् द्वैविध्य तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च संज्ञान्यत्वम् । मध्यमग्रामे हि चतुःश्रुतिकमन्तरं पञ्चमधैवतयोः तद्गान्धारोत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमेव भवति । शेषाश्चापि मध्यमपञ्चमधैवतनिषादषड्जर्षभा निषादषड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमत्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यश्रुत्यन्तरत्वादन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

नोत्कर्षेणापकर्षेण भाजा एकस्वरेण मूर्च्छनानां विचित्राणां सिद्धिः । तत्र षड्जग्रामे मूर्च्छना यावतिथी जाता तावतिथ्यैव मध्यमग्राममूर्च्छना यथा सम्पद्यते तथा दर्शयति तद् षड्जग्रामेऽपि श्रुत्युत्कर्षाद्धैवतीगान्धार इति गान्धारतन्त्र्या द्विश्रुत्युत्कर्षपर्यन्त-स्यैतस्योहनम् । अतस्तदेतदेव सर्वं सम्पन्नम् । स हि तदा चतुःश्रुतिको मध्यमग्रामिको धैवतो भवति । पमधनिस सराणि? समगस्वरा सम्पद्यन्ते । मध्यमो द्विश्रुतिको जातश्चेन्निषादोऽसौ पञ्चम एव ऋषभस्त्रिश्रुतिकत्वात् । गान्धारे सम्पन्न स ऋषभ । सस्वरा ? मपधनिसरिसरूपत्व याति ? अत्र हेतुमाह—तुल्यश्रुत्यन्तरत्वादिति । संज्ञान्यत्वमित्यनेन प्रयत्नान्तरमत्र न किञ्चिदस्तीति दर्शयति । संज्ञान्तर स्वरे ग्रामे मूर्च्छनायाश्च तुल्यश्रुत्यन्तरत्व स्पष्टयति अन्तरनिदर्शनमपीति ॥ अपि शब्दादवक्त-व्यमपि सदित्यर्थं । श्रुतिनिदर्शनमिति । द्वे वीणे इत्यत्रैव मूर्च्छनाना पूर्णावस्थोक्ता ॥ तानावस्थामाह—

तत्र मूर्च्छितताश्रिता इति । मूर्च्छनामाश्रिता यस्तासामेव तेऽवस्थाविशेषाः । तत्र सरिनिप इत्येषामन्यतमेन हीना षट् (स्वर) मूर्च्छना सप्त चतुर्भिर्गुणत्वे अष्टाविंशतिस्ताना । सरिगइत्येतेषामन्यतमेन हीना मध्यमूर्च्छना एकविंशतिस्ताना इत्येकान्नपञ्चाशत् षाडवा । औडुविकास्तु षड्ग्रामे एकविंशति अन्यत्र तु चतुर्दशेति पञ्चत्रिंशत् । उभयतश्चतुरशीति वीणायां यदा तानक्रिया तदा लोप्य स्वरतन्त्रीत क्रियते यदि तावत्कौशल न स्पृश्यते यदि वा शिथिलीकरणे समस्वरसाम्य पीडनेन चोत्तरस्वरसाम्य नीयते । तदाह द्वि (वि) विधेति तानाय क्रिया उपाय इत्यर्थः । अपरस्य ऋषभापेक्षया षड्जस्य विप्रकर्ष । पीडनमृषभतापादनम् । तस्यैव निषादा-पेक्षयोत्तरमन्द्राया निषादतापादन तदन यो बलवान् प्रयोगे भवति तत्र मन्द्रोऽप्यो(न्त)-र्भव स हि षड्जतामेव व्रजेत् ।

---

1 KSS, NS तत्र द्विश्रुतिविप्रकर्षात्, गान्धारे धैवतकृते मूर्च्छनायामयोरन्य-तरत्व, (NS अन्यत्र) षड्जग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि एव क्रमात् द्वैविध्य भवति, तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च (संज्ञान्यत्व) श्रुत्यन्तर तद्वत् (चतुःश्रुतिकमन्तर) पञ्चमधैवतयो तद्गान्धारोत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमेव (K अन्तर) भवति ।

अथ मूर्च्छनाश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्रैकान्नपञ्चाशत् षट्स्वराः पञ्चत्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु [1]षट्स्वराणां सप्तविधं षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाश्चत्वारः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु षड्जर्षभगान्धारहीनास्त्रयः । एवमेते [2]षट्स्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकान्नपञ्चाशत्तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव । लक्षण—षड्जग्रामे षड्जपञ्चमहीनः, आर्षभपञ्चमहीनः निषादगान्धारहीन इति त्रयः[3] । मध्यमग्रामे तु गान्धारनिषादवद्धीनः, ऋषभधैवतहीन इति द्वौ[4] । एवमेते पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः पञ्चत्रिंशद्भवन्ति[5] ।

द्विविधा च तानक्रिया तन्त्र्यां [6]प्रवेशान्निग्रहाच्च । तत्र प्रवेशन[7] मधुर[8]स्वरविप्रकर्षादुत्तरमार्दवाद्वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शः [9]मध्यमस्वरेणैव तु मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो भवति अनाशित्वान्मध्यमस्य निग्रहे पर्यग्रहे वा । इदं च प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं च मूर्च्छनानानात्वम् । मूर्च्छनातानप्रयोजनमपि स्थानप्राप्त्यर्थम् । स्थानं च त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षणं काकुविधाविति ।[10]

ननु त्रिषु स्थानेषु सप्तस्वरा इत्युक्त काकुविधाने । (तत्र कतम स्वरसप्तकमवलम्ब्य) मूर्छना कार्येति ये सशेरते तान्प्रत्याह मध्यमस्वरेण त्विति जातावेकवचनम्, मध्यैरेव स्वैरित्यर्थः । वैणग्रहणं शरीरे अप्रगीतस्यापि स्थानलाभार्थम् । अन्ये तु वीणाया... ... ...प्यसम्भवात् वङ्क्स्यैव च स्वरे सम्भाव्यमाने दोषे मूर्च्छेति नोपयोगीति मन्यमाना वैणवेनेति पठन्ति । कार्य इति करणाशो भवतीत्यर्थ. । अनाशितान्मध्यमगतेरिति स्वरसप्तकस्येति विशेष. । निग्रहो मन्द्रक्रिया तारक्रिया प(र्यग्रह) इति केचित्तेन मन्द्रतारक्रिये वक्ष्येते । मध्यमापेक्षया शक्यक्रिया नान्यथेत्युक्त भवति । निवशेषेण ग्रह सर्वस्थान-

---

१ KSS षाडवादीना ।

२. KSS. अपि षाडवासु ।

३. KSS., NS धपस्ताभा. षड्जग्रामे ।

४. NS. द्वौ तानौ । एव । KSS द्वौस्तानाविति ।

५. KSS., NS षड्जग्राम एकविंशतिर्मध्यग्रामे चतुर्दश । एवमेते एकत्र गम्यमानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति ।

६. KSS., NS. प्रवेशो ।

८. KSS , NS. परस्वरप्रकर्षात् ।

९. KSS., NS. मध्यमस्वरासस्पर्शं ।

१०. KSS. विधाने ।

प्राप्तिः। परित. समन्तादग्रहः सर्वस्थानानामप्राप्ति तेन पूर्णशारीरकस्येतरस्य वा मध्यमसप्तलाभस्तदस्तीत्येव मन्ये चतुर्थस्वर एव कण्ठ्यो मध्यमात्रेत्यपरे। अपूर्ण-स्वराया वीणायामवश्यभावी मध्यमसप्तक.। किं च यदा षड्जलोपेन तानक्रिया षड्जग्रामे कृता तथा कथ मूर्च्छना सख्याज्ञानमित्याशङ्क्याह—मध्यमस्वरेणेति। निग्रहोऽस्पर्शो पर्यग्रहे वा ? प्रवेशे सत्यपि मध्यमस्वरो यत अविनाशी अतस्तदपेक्षया ज्ञायते। कुत स्थानात् षड्जे लुप्त इति मध्यद्वितुर्येन षड्जेन भवितव्यमिति न तानलाभः। तदाह दत्तिल.—

एवं कृतेऽपि तानत्वे गणयित्वा विनाशिनम्।
विद्वानेतावतिथ्येषा मूर्च्छनेत्यवधारयेत्॥ (१-२७)

ननु प्रथमाया सप्तम्यां च मूर्च्छनाया षड्जे लुप्ते रिगमपधनिरूप भवतीति दुर्ज्ञातो विशेष। सत्य, लेख्यभेदो नास्ति। एषु न पुनरस्त्येव तथा हि—यदि तावत्-सरिगमपधनि इति मूर्च्छनानन्तर निसरिगमपधानीति मूर्च्छना निषादेन पूर्वकेणैव क्रियते, नतु सप्तकानन्तर गतस्य स्वरस्यानुप्रवेश। तदात्वे षड्जलोपे प्रथमासप्तम्योर्न भेद:। न च तदा दत्तिलाचार्यकथितं क्रमरूपत्व निर्वाहकम्। तानत्वापत्तेश्च मूर्च्छ-नासु भूयसी स्यात्। यदा तु सरिगमपधनीति प्रयुज्य द्वितीयमूर्च्छना षड्जाधर-वर्तिना मन्द्रसप्तकगतेन निषादेनारभ्यते निसरिगमपध इति पुनर्निषादाधोवर्तिना धैवतेन, ततस्तदधरेण पञ्चमेण यावदृषभेण, तदा मन्द्रसप्तके क्रमेणाक्रम्यमाणे मध्यसप्तके चापचीयमाने मन्द्रगतेषु षड्जर्षभादिषु निषादान्तेषु श्रुतेषु सप्तमी लुप्त-मूर्च्छनेति ज्ञायते। मध्यगतेषु तु षट्सु प्रथम तारसप्तकेन मूर्च्छनाया क्रमेण...म .. वरोहत यदाप्येवमेव क्रम सगरिमपनि इति प्रयुज्य षड्जाध स्थान एव निषादो धैवत. पञ्चमो मध्यमो गान्धार ऋषभ इति क्रम.। तदा यद्यपि सप्तकान्तरस्पर्शो नास्ति तथा षड्जस्य स्थिरस्थाने तदुपरिगतस्थानादेवर्षभे प्रयुक्ते रिगमपधनीति श्रुते प्रथममूर्च्छना लुप्तषड्जे...ति सुज्ञातमेव। यदा तु षड्जस्थानमृषभेण क्रान्त तदाधरवर्तिन. षड्जस्य सम्भावनैव नास्ति। रिगमपधनीति श्रुते आनात्येव तार-षड्जेनात्र भवितव्यम्। स च न श्रूयत इति सप्तमीय मूर्च्छना लुप्तषड्जेति। अत्र च पक्षद्वयेऽपि क्रमरूपतासिद्धस्थानप्राप्तिश्च स्फुटैव। निग्रहश्च मध्यमग्रामे पञ्चमस्य श्रुतिह्रानेः। एव पञ्चमेन ऋषभ इत्यस्य पर्यग्रहण, असवादित्वादस्मिन् स पर्यग्रह- षड्जग्रामस्तत्रोभयत्रापि न मध्यमो विनाशी। मध्यमादृगते प्राप्तिरस्य पञ्चमस्य, तस्य निग्रहे मध्यमग्राम नाश। तथा पर्यग्रहे मध्यमग्रामे अनाशः षड्ग्रामे नातिन्यूनो नात्युच्चमध्यमागातिस्त्रिश्रुतिस्तस्माद्विनाशः।

ननु ऋषभस्याप्यनाशित्व स्यादित्याशङ्क्याह—निग्रहे निषादस्य ग्रहणे कर्तव्ये यस्त्रि श्रुति. स धैवत इति यावत्। तदुक्त दत्तिलाचार्येण—

पञ्चमं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे तु धैवतम् ।
अनाशिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥ (१-२०)

ननु रि इति व्यञ्जनं कथं स्वरस्यानुकारः । ननु सकारादयोऽपि किंरूपाः । ननु ऋषभशब्दस्य नायमाद्य तर्हि षड्जशब्दस्य सकारो न प्रथम इति । सङ्केतमात्रं हि तत् । रिऋ इत्युभयथाप्यदोषः ।

अन्ये तु दत्तिलादिमतं मुनेर्नेष्ट, मध्यम एवालोप्योऽस्य मध्यम इत्याचक्षते । ननु च मूर्च्छनास्तावत् जात्यतिग्रहभाषावन्न प्रयोगोपयोगिन्यः, तानाश्च कुतय उपयुज्यन्ते, तानोक्तस्वरातिरिक्तानामपि जातिषु लोपाभावाद् दृष्टत्वात् । तथा हि षड्जमध्यमा षड्ग्रामे जातिः, तस्या षाडवो गान्धारेण । न च षड्जग्राम तानेषु गान्धारो गणित', सरिनिपानामेव लोप उक्तत्वात् । तानेषु च परिगणितेषु पञ्चमस्य मध्यमग्रामेऽन्यत्र धैवतस्योभयत्रमस्यालोपित्वं पुन. किमर्थम् ? कूटतानाश्च ये प्रदर्शिता पूर्वं पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्चेति, तथैतेषा प्रस्तारो नष्टोद्दिष्टे सख्या चेति वितत्याचार्यै. कथिता. । तत्र नष्टोद्दिष्टसख्यापरिज्ञानयोरवगमे करणमुपदर्शितम् । तस्य च लक्षणं यथा "अन्त्यस्यैकान्त्याङ्कदर्शस्याम्" इति । शाङ्करोक्तकरणास्तु साधारणा इति टीकाकारैर्दर्शिताः ।

अथ नष्टोद्दिष्टज्ञानार्थश्लोका. पूर्वमुद्दिष्टम् ।
मूलक्रमान्तस्थानं यत्पूर्वेण तदपेक्षया ।
क्रान्तं यावतिथेनैव लोष्टं तावतिथं त्यजेत् ॥
अधःस्थानं तदङ्कस्यान्मौलैरङ्कैः परिस्थितः ।
पुनर्निविष्ट एतस्य पूर्वान्स्या—तया वदेत् ॥
एवमुद्दिष्टतो ज्ञेय संख्या नष्टक्रमः पुनः ।
ज्ञायते संख्यया तत्र मौलैकाङ्कोपरिस्थया ॥
एककोष्टक एवाधःस्थाने यावतिथस्ततः .
तस्य तावतिथेनैव पूर्वेणाक्रान्तिमाविशेत् ॥
अनेककोष्टके स्वयं संख्याया. प्रतिबोधकः ।

ते चेह न दर्शिता इति सर्वं गर्भीकृत्य मुनि. साधारण वचनमाह—प्रयोक्तु· श्रोतृसुखार्थं च मूर्च्छनातानतानात्वमिति । यत्तावदुक्तं मूर्च्छना तानाना कुत्रोपयोग इति तत्रेदमुक्तं मूर्च्छनार्थं न तानरूप, यदुक्तं प्रयोक्तृणा सुखार्थं, यतस्ते श्रोतार ग्रामभार्थविद इत्यर्थ. । एतदुक्तं भवति—मूर्च्छनाना यद्यपीहागमे नास्त्युपयोग', तथापि दृष्टसामक्रियाया वा स्फुट एवोपयोगः । तथा हि दर्शितं, "उत्तरमन्द्रया तिस्रो गाथा." इति, तानानां, "अग्निष्टोमीयमाद्यं स्याद् द्वितीय वाजपेयिकं" इत्यादिनामनिरूपणद्वारेणैव वायुपुराणादौ यज्ञोपयोगी सामऋग्गाथोपयोगः प्रदर्शित. । अग्निष्टोमिकसामेन

साधारणमिदानीं व्याख्यास्याम[1] तत्र साधारणं नामान्तरस्वरता, कस्मात्, द्वयोरन्तरे भवति यत्तत्साधारणम्[2]। यथा—

छायासु भवति शीतं प्रस्वेदो भवति चातपस्थस्य ।

न च नागतो वसन्तो न च निःशेषः शिशिरकालः ॥३४॥

इति कालसाधारणता[3] । तत्र द्वे साधारणे जातिसाधारण स्वर साधारणं च ।

शिव स्तुत्वा तत्फलमिति च प्रयोक्तु रदृष्ट श्रूयते। तथा "सदस्यमग्निष्टोमसाम शृण्वत पातकैर्मुच्यते लोकान् जयति" इति,

दक्षप्रोक्तं पठेद्यश्च भृगुणाच्छुद्धपङ्कजया।

प्रत्यहं सन्ध्ययोस्तौ तु रुद्रलोकं मभिष्यत ॥

इति च प्रयोक्तॄणां चादृष्टद्वारेण सुखोत्पादक प्रत्युपयोगो दर्शित ऋग्गाथा सामोपयोगादेव नारदीयशिक्षाया पुराणादौ च तानपर्यन्तमेव स्वरमण्डल दर्शितम्, मूर्च्छनाना च यन्नानात्व तदुपनियमद्वारेण दर्शित तच्छ्रोतृसुखलक्षण प्रयं प्रयोजन कर्मभूत प्रयोक्तृयुक्तं तच्छ्रौतम्। एतदुक्त भवति—यद्यपि जातिषु षाडवौडुविका नियता एव गणितास्तथा च रागभाषार्वैचित्र्य श्रोत्रसुखजनकमुन्मूलयितु स्वातन्त्र्येण स्वरलोपो मध्यमवर्ज प्रदर्शित ।

यच्चोक्त कूटताना किमिति नोक्ता इति। तत्र कूटत्व तावन्न किंचित्प्रयोक्तृ-सुखार्थत्व तेषामपि समानम्। केवल परिगणितचतुरशीतिन्यायेन, नियते कर्मणि विशिष्टदेवतापरिपोषणाय। एव मा भूदुपयोग सामान्यात्मना तु दृष्टोपयोगोऽस्त्येव। यच्चोक्त गणना न कृतेति तत्रानन्त्यात्का गणना। यदाह—

'अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयमध्ये च चित्रतो इति (माघ–II–3) (पूर्णस्वराणां षाडवौडुविकादीनां) अन्योन्यमेलने द्वात्रिंशत्यादिक्रियमाणे वाचस्पतेरप्यशक्य परिगणनम्। स्यादेतत्—तेन किं प्रयोजनमिति। तन्न, यतस्तदपि सम्यक्प्रयोक्तरि सति श्रोतृणा तु सुखजनकमेव। युक्त चैतदिति दर्शयति मूर्छना तानप्रयोजनमपीति। मूर्च्छना ताननाना ऋग्गाथासामस्य आनीय यदि प्रकर्षेण योजन स्थानाना विशेषरक्ति-दायिना प्राप्स्यर्थं... . . ..द्वितषड्जस्थान सञ्चरणं स्वातन्त्र्यलाभे तदुदीर्यमाणे स्वरप्रयोग श्रोतृणा सुष्ठुतम रञ्जको भवति। प्रयोक्तॄणां च स्वय शृण्वता सुखं जायते। श्रुतित्वलाभद्वारेण... ... ...

---

१. KSS, NS. वक्ष्याम ।

२ KSS द्वयोरन्तरस्थ तत्साधारणम्।

३ KSS साधारण. ।

स्वरसाधारणं काकल्यन्तरस्वरौ। तत्र द्विश्रुत्युत्कृष्टो[1] निषादः काकलीसंज्ञो[2] भवति। तद्वद्गान्धारोऽन्तरस्वरसंज्ञो भवति।

जातिसाधारणमेकांशानामविशेषाज्जातीनां समवायात्प्रत्यक्षं लक्षणसन्तानमिति। स्वरसाधारणं द्विविधं द्वग्रामिकं कस्मात्[3] साधारणोऽत्र स्वरविशेष इति कृत्वा षड्जग्रामसाधारणमुच्यते। एवं मध्यमेऽपि[4]। अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्कैशिकमिति द्वितीयं नाम निष्पद्यते[5]। कलन्यायेन काकलीसंज्ञो भवति विकृतत्वाच्चानशप्राप्तोपदेशाच्च सप्तस्वरो नान्यो निषादवानेव। यथा हि षण्णां रसानामन्यतमः क्षारसंज्ञितस्तथा निषादः काकलीसंज्ञो गान्धारश्चान्तरस्वरसंज्ञो भवति। भवतश्चात्र—

> अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः।
> कार्यो ह्यल्पो विशेषेण नावरोही कदाचन ॥३५॥
> क्रियमाणोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहु।
> जातिरागं श्रुतिं चैव निहन्यादन्तरस्वरः[6] ॥३६॥ इति॥

.. पुष्प　　　　स्वसम्यङ्क निर्वाहो ग्रामरागभाषादौ। पूर्णत्वे सपूर्णक्रमाक्रमयुक्तमूर्छनाप्रयोगे झटिति रागप्राप्तिः अपूर्णत्वे तु रागतानप्रयोगे वर्जनम्। प्रत्येकं ग्रामरागादौ सर्वेषां मूर्छनादीनां बहुधा प्रयोग इति मूर्छनानानात्वं युक्तम्। न हि इयत्ता काचिदिति स्थितम्।

स्थानप्राप्त्यर्थमित्युक्तं तत्र किमिदं स्थानं नामेत्याशङ्कयाह—स्थानं त्विति। पूर्वमुक्तं पूर्वोक्तं विस्पष्टम्। यत्त्रिविधत्वेनोक्तं काकुविधानेन तच्च षट्षष्टिभेदं सक्षेपतस्त्रिधा सद्वर्णाङ्गालङ्कारयोगं प्रयोक्ष्यते।

एवं मूर्च्छनातानानां स्वस्थानं व्याख्याय साधारणकृतं नाम चतुर्थं तद्भेदव्याख्यानमुपक्रमते साधारणमित्यादि। अन्तरे भवं अन्तरं स्वस्थानच्युतपरस्थानसक्रान्तः स चासौ स्वरश्चेत्यन्तरस्वरः न तु विस्वरः तस्य भावः साधारणमिति। भावप्रधानो

---

१ KSS NS प्रकर्षात्।
२ KSS NS न षड्जः।
३ KSS NS षड्जग्रामे षड्जसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणमित्यधिकः पाठः।
४ KSS NS मध्यग्रामेऽपि साधारणत्वम्।
५ KSS NS omit this
६ KSS NS मन्यन्ते त्वन्तरस्वराः।

निर्देश साधारण्यमिति यावत् । तथा अन्तरे भव जातिविभागसाधारणत्वात्स्वरा यत्र प्रयोगे तद्भावो जातिसाधारण स्वस्य सामान्यलक्षणम् । कस्मादिति किमत्र लौकिकेऽनुगमो अस्ति तेनेनि प्रश्न अस्तीत्याह द्वयोरन्तर इत्यादि । छायायामुपविष्टस्य शीत भवतीति वसन्तस्य पूर्णत्व, आतपे स्वेद इति शिशिरस्य स्वरूपाऽप्रच्यवनम् । एतदेवाह न च नागत इति । अनागमनमात्र व्यावृत्तिर्न तु पूर्णतेत्यर्थ । निश्शेष इत्यनेन नष्ट न वा सपूर्ण इत्यर्थयो स मध्यवर्तीकाल साधारण, तद्वद्द्वयो स्वरयो मध्यवर्ती सस्वरसाधारण ॥३४॥

एतमेव विभाग दर्शयति द्वे इति । तेन तानश्रुतिसाधारण यदेके प्राहुस्तन्नसोढ भवति । निषादस्य षड्जग्रामे षाडवौडुवितत्वेन लोप , गान्धारस्य त्वौडुवित्वेन, विपर्ययो मध्यमग्रामे । तद्विशेषनाश्रयणे लोप्यत्वमात्रात् । यदि तानसाधारण तन्न, किञ्चिदेतेनोक्त स्यात् । श्रुतिसाधारण न किञ्चिन्निषादगान्धारव्यतिरेकेण हि नान्यपरो लोपदशाया श्रुत्युत्कर्ष भजते ।

प्रथम व्याचष्टे तत्र साधारणमिति । एतो क्रमेण लक्षयति श्रुत्युत्कृष्टो निषाद इति । तत्र सज्ञाग्रहणे भेदमाह—व्यवहारार्थमिमे भिन्ने सज्ञे परमार्थतस्तु द्वयोरपि तीव्रतरत्वात्काकलीत्वम् यद्वक्ष्यति "कलत्वाच्च काकली सज्ञा" (३) इति । द्वयोरपि चान्तरस्वरत्वम्, यदुक्त—'साधारण नामान्तरस्वरता" इति । द्वितीय लक्षयति जातिसाधारणमेकाशानामविशेषादिति । एकोऽशो यासा जातीना तासा यो विशेषहीन प्रयोग स वाद्यशानुलपनलक्षणान्तरमार्गहपस्तुल्य । कथवलम्भ्य जातिसाधारण स्थित नत्वेव तस्मिन् भागो जात्योरभेद एवकोऽसाधारणेत्याशङ्क्याह जातीना तु समवायात्प्रत्यशलक्षणतज्ज्ञानमिति । ग्रहन्यासादिदशकस्य य समवायस्ततो हेतोर्जातीनामशे विनिवेऽपि लक्षणमसाधारण शक्य ज्ञातुम्, यदाह न्यासान्तरमार्गो तु विशेषकाविति । तुर्व्यतिरेकमाह, तेन नाभेद इति भाव । ग्रहादिभागाना लक्षणपरिज्ञान जातिसाधारणमिति केचिदेव प्रघट्टके व्याचक्षते स्वरसाधारणद्विविधमित्यादिना । काकल्यन्तरयोर्ग्रामद्वये प्रयोगमनुजानाति, निषादगान्धारात्पत्व दशाया नामान्तर च बिभर्त्ति । स्वरद्वय षड्जग्रामे, षडजसाधारण, अन्यत्र मध्यम साधारणमिति । तच्चेव फल्गुप्राय लक्ष्यते, मूर्च्छना हि स्वरसाधारणकृता भवतीत्युक्ते किमनेनाभ्यधिकमुक्त भवति । अन्ये तु ग्रामद्वये व्यवस्था प्रदर्शयितुमिद, तथा हि, षड्जग्रामे षाडवकरत्वेन निषाद काकली, औडुविते गान्धारोऽन्तरस्वर इति षड्जसाधारण मध्यमग्रामे विपर्ययेणेति प्राहु । तदनेनापि किञ्चिदाशयित भवति । यच्चेदमुच्यते यस्य कैशिकमिति तद्वदि काकल्यन्तरयोस्तयापि निषादगान्धारगतस्य ग्रामभेदे षाडवौडुवितप्रकारस्य तदुचितप्रकारस्य तदुभयथापि षड्जकैशिकया पूर्णस्वराया कैशिकया च ऋषभधैवतलोपोपजातषाडवौडुविताया न दृश्यते ।

शुद्धभिन्नगौडमालवषड्जकैशिकानामपि कैशिकीजातिसम्भवमुद्देशा ...म्या समयाश्च काश्यपमुनिप्रभृतिभिश्च दर्शितम् । तस्मादित्यमेतदित्यरमत्परमगुरव उत्पलदेवपादा मन्यन्ते इह तावत्त्रिश्रो द्वे चतस्र इत्यादिना स्वस्थानस्वरूपमुक्तं तच्चरा... ... ... त्वात्पारमार्थिकं प्राकृतरूपमुच्यते । षड्जश्चतुःश्रुतिक इत्यादौ यावन्निषादो द्विश्रुतिरिति यथा सपूर्णावयवं प्राणिना रूपं तेषामेव त्वन्यथा रूपद्वयेऽपि शुद्धं रूपं छिन्नपुच्छमिव शुनो द्विपुच्छत्वं वा तत्र गान्धारनिषादयोर्विवादित्वात्तदुपक्रमे च विकृतिरुक्ता च, तद्विकृत्या च षड्जमध्यमावपि विकृतौ, पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकाभिधाने दर्शितैव विकृतिः । तद्द्वारेण धैवतस्यापि ऋषभस्य तु विकृतिर्वक्तव्या । एतदेव दर्शयति स्वरसाधारणं द्विविधं ह्रैग्रामिकथमिति । यदेतत्काकल्यन्तरलक्षणं द्वयोरपि ग्रामयो स्वरसाधारणमुक्तं तद्द्विविधम् । अत्र पृच्छति—कस्मात् । अय भावः । यदि तत्काकल्यन्तरभेदाद् द्विविधत्वं तर्हि पूर्वमेवोक्तमिति, किं पुनरुक्तया । अथान्यतः प्रकारा द्विविधता स तर्हि वक्तव्य इति, इतरोऽपि त प्रकारमाह स्वरसाधारणमत्र स्वरविशेष इति कृत्वा षड्जसाधारणमुच्यते इति । यदा निषाद श्रुतिमेकामुत्कृष्यते ऋषभश्च, तदा निषादस्त्रिश्रुतिः, षड्जो द्विश्रुतिः, ऋषभस्तु चतुश्श्रुतिरिति, तदा षड्जसाधारणो द्वाभ्यां निषादर्षभाभ्यामुपजीवितो यत सम्पन्नं तत षड्जसाधारणम् ।

गान्धारो यदैकां श्रुतिमुत्कृष्यते पञ्चमश्च मध्यमग्रामिको मध्यमश्रुतिमेकां गृह्णाति धैवतस्तु चतुश्श्रुतिक एव मध्यमग्रामतायां ह्यानि, तदा मध्यमस्योपजीव्यत्वान्मध्यमसाधारणम् ।

ननु निषादगान्धारयोर्द्विश्रुत्युत्कर्षणे साधारणमुक्तं कथमधुनैकश्रुत्युत्कर्ष इत्याशङ्क्याह साधारणमस्येति । स्वरस्वय (?) प्राक्तनरूपाद्विशेषो वैलक्षण्यात्मा स एव स्वरसाधारणतायां प्रयोगः । अनेन चैतत्सूचयति सर्वेषां स्वराणामुच्चनीचत्ववैचित्र्यक्रमोक्तिविशेषात्केवलं गान्धर्वे नियम (म) दृष्टसिद्ध्यर्थं एकश्रुतित्वं स्वराणां दर्शितम्, वैचित्र्यन्तरं तु रागभाषादौ लक्ष्ये दृश्यत एव । तथा च वृद्धकाश्यपः —

काकल्यन्तरयोगेन चतुस्त्रिद्व्येकतःश्रुतीन् ।
स्वरान्सर्वान्प्रयुञ्जीत रागभाषासु सर्वथा ॥
स्वरा षड्जादयः सप्त तथा चोत्कृष्टपञ्चम ।
अथ धैवततश्चान्यः काकल्यन्तरसंज्ञको ॥
षड्जमध्यमगान्धाराश्चत्वार इति सर्वथा ।
जातिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु ॥

जातीरिदानीं वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥३७॥

आसामंशास्तु[1] विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
यथा स्वदुर्बलतरन्यत्यासान्पञ्चमे[2] तथा ॥३८॥

[3]जातयोऽष्टादशेत्येव ब्रह्मणाभिहितं पुरा ।
तास्त्वहं वर्तयिष्यामि ग्रहांशादिविभागतः ॥३९॥

अस्य लक्ष्ये संभवं दर्शयितुं सञ्ज्ञा करोति अस्य तु प्रयोगस्य सौक्ष्म्यादिति । तुल्यत्वधारणे, अस्यैव षड्जमध्यम साधारणस्येत्यर्थः । सौक्ष्म्यं वैचित्र्यनिपुणसाध्यता च । कैशिकमिति सुकुमारहृद्यप्रयोगात्मिका हि कैशिकी सा विद्यते यत्रेत्याकारः । कशैर्वा कैशिकम् । पाताप्रसौक्ष्म्याद्वेति पृथक्प्रयासोऽपि तत्र षड्जगान्धार्यांश्च षड्ज-कैशिकी जातेति । मध्यमग्रामाशोऽप्यस्या उपजीव्यम् इति चतुःश्रुतिकत्वेन प्रतिपद्यते । दौर्बल्याच्च ऋषभधैवताभ्यां चतुःश्रुतिकाभ्यां भवितव्यं यथाकल्प निषादगान्धारा-भ्याम् (।) वक्ष्यति हि—

दौर्बल्यं चात्रकर्तव्यं धैवतस्यर्षभस्य च । इति (२८–) स्वयं चैव षड्ज-ग्रामेऽपीति पञ्चमेन चतुःश्रुतिकेन भवितुं युक्तमिति । कैशिकप्रयोगे षड्जसाधारण-गमनायोगात् षड्जकैशिकीकैशिक्यपि स्वयमध्यमग्रामागा, तेनात्र चतुःश्रुतिर्नैवत., ऋषभोऽपि चतुःश्रुतिः, दौर्बल्य ऋषभस्यात्रेति वक्ष्यते, लोप्यत्व ऋषभधैवतयोरिति चतुःश्रुतिकतया भाव्यम् । धैवत्याषभीवर्जाश्च सर्वजातयोऽसाधारणमिति षड्ज-ग्रामानुप्रवेशश्चतुःश्रुतिकत्ववशात्पञ्चमेन भवितव्यमिति कैशिकापरपर्याय षड्ज-मध्यमसाधारणं तत्स्थानमप्यस्ति, तद्गतातिदेशात्तु कैशिकभिन्नकैशिकादिग्रामरागे-ष्विति सर्वं सुस्थम् । एतदेव मतङ्गाचार्यादिभिर्ग्रामसाधारणमित्युक्तम् ।

श्रुतिसाधारणं तु सर्वस्वराणामनियतश्रुतिकत्वम् । ननु निषादस्य काकलीति कस्मान्नाम, आह कलत्वाच्चेति च चकार ईषदर्थे नैको सादेश (?) ईषत्कलस्तीव्र-भावोऽस्मिन्निति काकली इति, यदि वा गौरादित्वादीकारः काकलीसञ्ज्ञि इति पाठे निषाद एव षड्जत्वं नाप्राप्त छिन्नपुच्छ एव श्वेव । अत एव विकृतत्वेन प्राधान्या-भावादनद्यः । ननु सप्तम्यो माभूत्, अन्यो निषादस्तु विकृतोऽसौ न षड्ज इति । किमत्र कारणम् । आह—अल्पोपदेशाच्चेति । चकारो हेत्वन्तरमतिकारं द्योतयति । पूर्वं हि निषादधीप्रस्थाया तद्भूदिर्जातेतिप्रायम्यात्तेनैव व्यपदेशः । अत्र दृष्टान्तमाह

---

१. KSS. मङ्गानि NS. मङ्गा. ।
२. KSS NS. स्व दुर्बलतरा न्यस्ता या पञ्चमी ।
३. KSS. does not read.

*षाड्जीचैवार्षभी चैव धैवत्यथ निषादिनी ।
षड्जोदीच्यवती चैव तथा वै षड्जकैशिकी ॥४०॥
षड्जमध्या तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रिता ॥४१॥
गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥४२॥
मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
कर्मारवी च विज्ञेया तथान्ध्री कैशिकी मता ॥४३॥
स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
मध्यमा षड्जमध्या च पञ्चमी चैव सूरिभिः ॥४४॥
ग्रासावशास्तु विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
यथास्वं दुर्बलतरं व्यत्यासास्त्वत्र पञ्चमी । ४५॥

लवणरस एव तीव्र क्षार इति कथ्यते पाणवयादिभिस्तु मधुररस मध्यमादृषभगतो चान्तरास्य प्रयोगादान्तरस्वरत्वम् ।

अथात्र साधारणे उक्ते शेष कारिकावल्यामाह—भवति चात्रेति । साधारणे ग्रन्तरस्वराद् ग्रारोही मध्यमस्त संश्रित्य तत ऋषभ जिगमिषुणा यदि ग्रान्तरस्वर प्रयुज्यते तदासौ सम्यक्छ्रुतो योगो भवति । सदल्पकार्यस्तु विषय एव तस्य विनियोग । नावरोहीति तस्यादाविति शेष. । तेनान्तरस्वरे प्रयुक्ते न नयावरोही ऋषभः, स मे...न योज्य इति । अन्तरस्वरेण सयोगो यस्य मध्यमस्य तादृयदाप्रयुक्तस्तदा आरोहणमेवकार्यम् । मध्यमादन्तरस्वर प्रयुज्य मध्यम अन्यत्र वा आरोहणमेव कार्यम् ॥३५॥

नन्वारोहणं कदाचिन्नावरोहीति यदुक्त तदेवद्रढयति क्रियमाणोऽवरोहीत्याविति । अल्पोबहुमिरिति । .. . विपुलो वा विस्तरकानहिंयति त्रादर इत्यर्थः । जातीयदृष्ट, रागमिति रात्रिर (रक्तिर)फल, अतीति प्रत्युपकारवेरस्य नयत इति नाशयतीत्यर्थ । अन्तरस्वरशब्देन चात्र काकल्यपि सगृहीत इति कुतोऽप्ययमेव क्रम ॥३६॥

षड्ज काकली प्रयुज्य तमेवस्वरान्तर वारोहे... किमित्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । जातीरिदानीमिति । जायने शुद्धनिम्नगौडरागसाधारणभावाविभावात्मक रीतिसम्पत्क दृष्ट सिद्धिर्भावरसोपरञ्जन च यतस्ततो जातय । ब्रह्मणेति ग्राप्तागममस्यानन्यथाभावमाह । वर्तयिष्यामि हृदये वर्तमाना प्रविशन्ति लक्षणक्रमेण

---

* Henceforth we follow GOS edition KSS, NS. vary absolutely.

स्वरजातयः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धाः षाड्जी, आर्षभी, धैवती, निषादिनी च षड्जग्रामे । गान्धारी मध्यमा पञ्चमीति मध्यमग्रामे । एताश्चान्यूनस्वरा. स्वरांशग्रहन्यासापन्यासाश्च ।

विकृता लक्ष्यन्ते तेभ्योऽन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वालक्षणैर्विक्रियामुपगता न्यासवर्जं विकृतसंज्ञा भवन्ति । न्यासविधावप्यासां मन्द्रो नियम विकृतास्वनियम । तत्रैकादशसंसर्गजा विकृता अपरस्परसंसर्गादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्यथैकादशान्यास्तु ॥४६॥

ग्रहांशतारमन्द्रषाडवौडुविकादि विभागोक्तेन प्रकाशयिष्यामीत्यर्थ । षड्जग्रामगत श्रुतिविभाग सम्पद्यते चोपजीवतीति तदाश्रया । एव मध्यमग्रामाश्रया अपि स्थिता । तिस्रः स्वरगता एव । तासु हि निषादगान्धारयो षाडवौडुवितकरत्वमिति पूर्वावस्थाया वक्रावपि तौ दुर्बलत्वाद्विकृतौ काकल्यन्तरात्मानौ भवत । तेन स्वरसाधारणस्यायतितत्वादत्रापि प्रयोगः ॥३७४४॥

तथाहि (शुद्ध षड्जा) या काकली प्रयोगो दृश्यते (इति) निदर्श्य प्रतशत्वे दौर्बल्यात्तथासा कोऽश साधारणविषय इत्याह ग्रामाभासा इति । यथास्वमिति षड्जमध्यमस्वसाश्च तत्र निषादगान्धारयोस्तावदशयो नास्ति साधारण समपेक्षु सातिशयस्तत्प्रयोग, मध्यमाया अप्येष विधि, स हि द्विश्रुतिवर्जं पञ्चाशाशा । पञ्चम्यास्तु ऋषभपञ्चमावशौ यासे...वित येन पञ्चम एवास्या काकल्यन्तरयोगप्रसगादस्यामन्यदाह दुर्बलतरस्यषाडवत्यासे दुर्बलत्वमात्र कर्तव्यम् । तेन षाडवकारिणो गान्धारस्य स्थाने दुर्बलेनान्तरस्वरेण यत्र भाव्य तत्रासौदुर्बलतरः कर्तव्य । औडुवितकारिनिषादस्थाने दुर्बलतरकाकलीसंज्ञो दुर्बल काकली कर्तव्य. इति ॥४५॥

यथासा जातीना विभागमाह स्वरजातय इति स्वरनाम्न्य इत्यर्थ । तासा ग्रामविभागमाह तत्र शुद्धा. षड्जेत्यादि । शुद्धाना लक्षणमाह ता इति । अन्यूनस्वरा. पूर्णस्वरा यो (?) नामकारी स्वरांशादिरूपो (?) यासाम् । चकारः समुच्चये । विकृताना नैतल्लक्षणमित्याह विकृता लक्ष्यन्ते एभ्य इति । पूर्णग्रहोपन्यासेभ्य । तदाह न्यासवर्जमिति । विकृतसंज्ञा इति विकारे सम्यक्ज्ञान विशेषतो यासा, तेन षाडव-विकृता, ग्रहविकृता, अंशविकृता, ग्रहांशोपन्यासविकृता इति विभाग ।

नन्वेव (ग्रहाय) न्यासभागे शुद्धेतरविभाग कथमित्याह न्यासविधावपीति । तासा जातीना मध्येऽपि या. शुद्धास्तासु नामकरी यो न्यास नियमेन मन्द्रो भवति, विकृतासु त्वनियम. । न्यासान्तरमार्गलक्षणेन......छायायिना रूपेण विकृतेऽपि तद्रूपाविभासः ।

तासां यन्निर्वृत्ता. स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।
तद्वक्ष्यामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥४७॥

[1]षाड्जीमध्यमाभ्यां निवृत्ता ज्ञेया षड्जमध्यमा षाड्जीगान्धारीभ्यां षड्जाकैशिकी, गान्धारीषड्जधैवतीभि षड्जोदीच्यवा, षड्जागान्धारी मध्यमाधैवतीभिर्गान्धारोदीच्यवा, धैवतीपञ्चमीमध्यमागान्धारीभिर्मध्यमोदीच्यवा, गान्धारीमध्यमापञ्चमीनिषादवतीभी रक्तगान्धारी, गान्धार्यार्षिभ्यामान्ध्री, पञ्चम्यार्षभीगान्धारीभिर्नन्दयन्ती, निषादवत्यार्षभीपञ्चमीभि कार्मारवी, पञ्चमीगान्धारीभ्यां गान्धारपञ्चमी, धैवत्यार्षभीवर्जाभिः कैशिकी ॥

स्यात्षड्जमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता षड्जमध्यमाजातिः ।
[2]गान्धारीषाड्जीभ्यां सयोगात्षड्जकैशिकी चापि[3] ॥
षाड्जीगान्धारीभ्यां धैवत्या चापि या विनिष्पन्ना ।
[4]ससर्गाद्विज्ञेया सा षड्जोदीच्यवा जाति ॥
[5][षाड्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जाति ।
गान्धारोदीच्यवतीं जाति निर्वर्तयन्त्येता. ॥

नन्वेव सप्ताना विभाग उक्त अष्टादश चोद्दिष्टा इत्याशङ्क्याह तत्रेति । एव सप्तसु स्थितास्वित्यर्थं । तासा ससर्गादित्याह विकृता इति न तु शुद्धा इत्यर्थं । एकादशेति कर्मपदम् ।

एतदेव संक्षेप्तुमार्यामाह—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते इति । निर्हेतो समवायात् श्रुतिस्वरग्रहादिसमूहाद्यतो जायते ततो जातय इति निर्वचनम् । शुद्धा विकृताश्चेति विभाग । एवकारेण शुद्धानामेव हि विकृतत्वम् । न तु जात्यन्तरत्वमुक्तम् । पुनरवेति शुद्धाभिर्विकृताः कृता, ताभिस्त्वेकादशेति पुन शब्दो व्यतिरेकार्थं । एकादशैव नाधिका । तुर्व्यतिरेके, तासु परव्यतिरिक्तानाम वाच्या, न तु शुद्धा भूतविकृतवःकारणनामधेया एव । अथेति समुच्चये कारणनामानुगमांशेन समुच्चिनोति । तथाहि—षड्जमध्यमयोश्च ससर्गजाति षड्जमध्यमेत्युक्तम् । अन्यास्तु भवन्तु जातय इति अशरागविभाषादेशीमार्गादिषु प्रधानभूतान्तरमार्गन्यासाद्यनुगमबलेनानुगतप्रत्ययकारित्वादष्टादशमार्गेन्यासानीत्यर्थं । अशग्रहादिशतयोजनाया जायन्त

---

१ KSS NS do not read these lines.
२. KSS does not read
३. NS नापि ।
४. KSS ससर्गाद्वा
५ KSS, varies absolutely

गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विप्रचिता च धैवतया ।
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिः सदा ज्ञेया ॥
गान्धारीपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी ।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यामान्ध्री सञ्जायते जातिः ॥
योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्षभिका पञ्चमी सगान्धारी ।
कार्मारवीं निषादी सार्षभिका पञ्चमीं कुर्युः ।
धैवत्यर्षभिकाभ्यां ह्येनां खलु कैशिकीं कुर्युः ॥]
[1]परस्परविनिष्पन्ना ज्ञेया [2]ह्येव तु जातयः ।
पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिका स्वराश्रया ॥४८॥
[3]चतस्रो जातयो नित्यं ज्ञेयाः सप्तस्वरा बुधैः ।
चतस्रः षट्स्वरा ज्ञेयाः स्मृताः पञ्चस्वरा दश ॥४९॥
मध्यमोदीच्यवा चैव तथा वै षड्जकैशिकी ।
कार्मारवी च संपूर्णा तथा गान्धारपञ्चमी ॥५०॥
[4][षाड्जयान्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारोदीच्यवा तथा ।
चतस्रः षट्स्वरा ह्येता ज्ञेयाः पञ्च स्वरा दश ॥५१॥

इति जातय इत्यन्ये । जातेरसप्रति ग्राम्य इति वा सकलस्य रागादेर्जन्महेतुर्जातिरिति टीकाकार ॥४६॥

ननु कया विकृतया का जातिरित्याशङ्काप्रसङ्गादन्यदप्यभिधास्यन् प्रतिज्ञां करोति तासां यन्निर्वृत्तेति तयो निर्वृत्तयोर्निर्वृत्ता तस्याभिय निर्वृत्तेति पञ्चमीसमास कर्मधारयश्च । तन्नैकशेषावृत्त्यादिभि र्या निर्वृत्तय यप . ...तत्र यत इत्यध्याहार । स्वरेषु ग्रहापन्यासादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूपमर्हति तद्वक्ष्यामि । एवमंशेषु स्वरग्रहणेन लब्ध्या अंशा प्रधानात्पृथगुक्ता । हानिषु च षाडवौडुविकात्मसु यथावदिति तत्प्रकाररूप तत्क्रमेणोत्पुद्देशनप्यनादत्य, इहेति जातिनिर्णये वक्ष्यामि ॥४७॥

तत्र निर्वृत्तोस्तावदाह षाड्जीमध्यमाभ्यामित्यादि धैवत्यार्षभवर्जाभि कैशिकीत्यन्तेन । आदौ तिस्र षड्जग्रामे, एतच्च षड्जपूर्वपदत्वादेव लब्धम् । ग्रहादि-

---

१ NS एव परस्परोत्पन्ना विज्ञेया जातयो बुधैः ।
२ KSS ह्येयास्तु ।
३ KSS, NS ग्राम्यश्चतस्रो नियमाज्ज्ञेया सप्तस्वरा बुधैः ।
दशपञ्चस्वरा ज्ञेयाश्चतस्रश्चैव षट्स्वरा ॥
४. KSS does not read

नैषादी चार्षभी चैव धैवती षड्जमध्यमा ।
षड्जोदीच्यवती चैव षञ्च षड्जाश्रिता स्मृता ॥५२॥
[1]गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
[2]कैशिकी चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥५३॥
यास्ताः [3] सप्तस्वरा ज्ञेया याश्चैता. षट्स्वरा स्मृताः ।
कदाचित् षाडवीभूता कदाचिच्चौडुवे मताः ॥५४॥
षड्जग्रामे तु सपूर्णा विज्ञेया षड्जकैशिकी ।
षट्स्वरा चैव विज्ञेया षाड्जी गान्धारयोगत [4] ॥५५॥
संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कार्मारवी तथा ।
गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।
पुनश्च षट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधैः ॥५६॥

संसर्गेऽपि ग्रामयोरसाङ्कर्यम् । ग्रामसाधारणस्य कैशिकस्य तत्र बाहुल्येन प्रयोग । स्पष्टमन्यत् ।

एतदुपसंहरति अपरस्परनिष्पन्ना इति ससर्गजा अन्योन्य जनिता । नन्वेव षड्जमध्यमाया पृथक्जाप्यते लक्षणमित्याह पृथग्लक्षणेति । ननु किं तेनेत्याह स्वरा ये ग्रहादि विभागस्तत्र नैयास्ते यत प्राश्रीयते लक्षणबलेन द्वैग्रामिकयमिति तिस्र षड्जग्रामे सप्तावन्यत इत्यर्थ । यदि वा द्वैग्रामिकजात्युद्भवत्वात् तथेति, यदि वा ससर्गजात्य एव स्वराश्रयास्तु स्वरनाम्य पृथग्लक्षण शुद्धापेक्षया जात्यत्व ससर्गजापेक्षया च जनकत्व भजन्ते ॥४८ ।

अथ हानिप्रकार पूर्णषाडवौडुविकविभाग विवक्षु पूर्णा तन्नियम तावदाह यास्तु इति । तत्र पूर्णास्वितस्र आह मध्यमोदीच्यवेत्यादि । तत्र षाडवा आह षाड्जीत्यादिना । तद्व्यतिरिक्ता शिष्यन्ते दशैव तान् पञ्चस्वरा इति दर्शयति ज्ञेया. पञ्चस्वरावद्येति ॥४६-५१॥

पञ्चस्वराणा विभागमाह निषादिन्यार्षभी चेत्यादि । षड्जाश्रिता इति षड्जग्राममाश्रिता ॥५२-५३॥

एवं मध्यमग्राम अथ तदेव रूपताय निराकाक्ष करोति । यास्ता सप्तस्वरा इत्यादि । या सप्तस्वरा मध्यमोदीच्यवाद्याश्चतस्रस्ता ज्ञेयास्तथैव नियमेनेति शेष. ।

---

१. KSS. तथैव रक्तगान्धारी ।
२. KSS कैशिकी चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रया ।
३ NS पञ्चस्वरा, KSS absolutely varies
४. NS. गावयोवत्तु भि ।

आन्ध्री च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रया ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्विग्रामिण्योऽपि जातयः ॥५७॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ।
[1]षट्स्वरा सप्तमे ह्यंशे नेष्यते(न्ते) षड्जमध्यमा ॥५८॥
[2]संवाद्यलोपाद्गान्धारे तद्वदेव हि नेष्यते ।
गान्धारीरक्तगान्धारीकैशिकीनां तु पञ्चमः[4] ॥५९॥
[5]षड्जायां चैव गान्धारमंशकं विद्धि षाडवम्[6] ।
षाडवं धैवते नास्ति षड्जोदीच्यामथांशके ॥६०॥
संवाद्यलोपात्सप्तैता षाट्स्वर्येण[7] विवर्जिता ।
गान्धारीरक्तगान्धार्यो षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥६१॥
[8]सप्तमश्चैव विज्ञेयो येषु नौडुवितं भवेत् ।
द्वौ षड्जमध्यमांशौ तु गान्धारोऽथ निषादवान् ॥६२॥
ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां चैव धैवतः ।
एवं तु द्वादशैवेह वर्ज्याः पञ्च स्वराः[9] सदा ॥६३॥

नेन तासां न जातु हीनस्वरता । यास्तु षड्जाद्याश्चतस्रः पाडवे चकाराद् पूर्णत्वे ना[मौ]डुविका कदाचिदौडुवे पञ्चात्मके तत्प्रयोगे या दशोक्तास्ता [?] कदाचित् षाडवे, चकारात्पूर्णत्वेऽपि । मता इति पाठे न छन्दोभङ्ग इति ॥५४॥

पूर्णानां षाडवानां च ग्रामभेदेन स्वरूपमाह षड्जग्रामेत्विति । गान्धार-योगत इति गान्धारस्य योगमंशत्वेन प्राधान्यमवलम्ब्य षाड्जी षड्जस्वरस्यैनो-वतापि मतो पूर्णैव विज्ञेया । निषादो ह्यासां पाडवकृत् । स च गान्धाराद्ये तत्सवा-दित्वादलोप्य एव । चोऽप्यर्थे, एवकार पूर्णशब्दानन्तरम् । कार्मारव्याद्यास्तिस्रो मध्यग्रामे पूर्णस्वरा एव, गान्धारोदीच्यवाद्यास्तु त्रिधा षाडवा, मौडुविका कदाचित् ॥५५-५६॥

---

1 KSS षट्स्वर्यं सप्तमांशा तु । NS षट्स्वरो सप्तमे स्वंशे ।
२ KSS, NS संवादिलोपाद्गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
४ KSS पञ्चमम् ।
५ KSS षाडवे धैवतो नास्ति षड्जोदीच्यविशेषिता ।
६ NS षाडवं ।
७ KSS, NS, षाट्स्वर्यं तु ।
८ KSS सनिषादाश्च विज्ञेया येषु नौडुविते इमे ।
९. KSS, NS पञ्चस्वरे ।

तास्त्वनौडुविता नित्य कर्तव्या [1]हि स्वराश्रया ।
सर्वस्वराणा नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु ॥६४॥

अशविकल्पनमिति । अशस्वरा विकल्प्य ते येन । आस्या जातावयम । अशा षा(ष)डवरोहिता इति मीलनग्रन्थेन विचायते । त वक्ष्याम । अङ्गविकल्पनमिति पाठ मङ्गस्य षाडवौडविकल्पस्य विकल्पन कथनम् । अस्मिन्नशे त नास्तीति । सप्तम इति । निषादे गा धारे चाशे तद्वति (?) षट स्वरा नेष्य त इत्यथ । अत्र हेतु — सवादिनो लोपाभावान्निन्दत न स्यात् षाडव । स च गान्धारस्य सवादी । गान्धार्यादीना तिसृणामृषभेण षाडवत्वमुक्तम् । स च मध्यमग्रामे पञ्चमस्य सवादीति । तत्राशे षाडवाभाव धैवतेंऽशे षडजोदीच्यवाया न षाडव । ऋषभेण हि तत् । स च धैवतस्य सवादी षड्जग्रामे । एकीकृत्योपसहरति सप्तेता इति । नि ग प प प ग ध इत्येतेंऽशा । अषाडवा क्रमेण षडजम यमादिषु षड्जोदीच्यवाद्येषु । अथौडुवित शून्यानशानाह । गान्धारीरक्तगान्धार्योरित्यादि सप्तम इति । निषाद । षडजमध्यमाषा यो द्वावशौ गान्धारनिषादौ तावन्नौडुविकौ । उपसहरति एव तु द्वावशविति । गान्धारीरक्तगान्धार्योरष्टौ षड्जमध्यमाया द्वौ पञ्चम्या कैशिक्या द्वाविति । अत्र क्वचिदशसवाद्यलोपो युक्तिलभ्यते । तदलाभे तु तथानिरूपणमेव हेतु ॥५७-६३॥

इयती असख्या भवतीति षट्रिस्तावदशा, तत्र चतसृणा जातीना नित्यपूर्णाना नवाशा अषाडवा इति चतुपञ्चाशत् । तभ्योऽपि सप्त षाडवा सत इति सप्त चत्वारिशत् षाडवा चसम पूर्णा एवेति चतुर्दशानामन्याना मध्ये चतस्रो नौडुविका इति तासा सम्बन्धिनो द्वादशाशा वक्ष्य ते, शिष्टाना चत्वारिशत्, ततोऽपि द्वादश औडुविकता(म)पवादयन्त इति त्रिशदौडुविता । एव चत्वारिशच्छत विकृताना ससगजाना च द्वैग्रामिकाना च जातीना स्वरनामधेयाना सप्ताशका (षाड)वा इति सर्वसस्सप्तचत्वारिशच्छतमशकानामिति ग्रामद्वयमुच्यते । लोके तु यो षडजग्रामे मध्यमग्राम इति गीतयस्तेन तन ग्रामो म नामधेयसादृश्यमात्र तु सत् 'जातिभि श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागता इति ह्युच्यते । ग्रामो नाम विशिष्टश्रुतिकस्वर समूहो मूर्छनात्मा पूर्णत्वस्वभावस्वरगतग्रहाशादिविशेषमूहरूपजातिसमूहश्च ।

अथोच्यते । तत्तदग्र मोचितश्रुतिकस्वरपरिवारादिदर्शनात्तन्मुख्यात्मकत्व लौकिकयोर्ग्रामरागयोरिति तद्भवेत् । यदि षडजमध्यमप्रधानता क्रमेण लक्ष्येत श्रुतिविशेषस्य च नौडुवितत्वमित्यन्नमवान्तरेण । चुर्हेतौ । यतो द्वादश स्वरा वर्ज्या अत एव स्वरा आश्रीयमाणा प्राधान्यनाशकाया आर्षुगान्धार्यादिषु भवन्ति तदा नित्यमेव नौडुविता जातय इति सम्बन्ध ।

---

1 KSS, NS जातयो बुधै ।

[1]न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन ।
[2]सर्वस्वराणां प्रवरो ह्यनाशी[3] मध्यमः स्मृतः ।
गान्धर्वकल्पे[4] विहितः सामस्वपि च मध्यमः ॥६५॥

दशकं जातिलक्षणम्—

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासोऽपन्यास एव च ।
अल्पत्वं च बहुत्वं च षाडवौडुविते तथा ॥६६॥

इदानीं वैचित्र्यार्थं प्रयोगकरणनियममाह सर्वस्वराणामिति। जातिध्वनिसमुदायापेक्षया सर्वस्वराणामिति च। तथा हि कस्यांचिज्जातौ कस्यचिन्नाश उक्तः। यद्यपि च धैवतपञ्चमौ षड्जमध्यमग्रामयोः क्रमेणालोप्यौ तथाप्यन्यग्रामे लोपित्वमस्त्येव तयोरिति मध्यमव्यतिरिक्ताः सर्वे स्वरा नाशिनः मध्यमस्य तु न क्वचिद्विनाशः। अन्ये तु धैवतपञ्चमयोर्ग्रामविभागेन यदनाशित्वं विशाखिलाचार्यैर्विनियुक्तं नानुमन्यन्ते मुनेर्मध्यम एवाविनाशी मत इत्याहुः।

श्रीमदुत्पलदेवास्त्वाहुः। जातिलक्षणे वक्ष्यमाणे मध्यमस्य लोपो न क्वचिद्दृश्यते। तन्मध्यमस्य नाशो न कर्तव्य इति किं प्रतिषेधेन। प्राप्तेरभावात्। सर्वस्वराणां नाश इत्यनेनापि न किंचित्कृतम्। नियमस्वरलोपस्य यथास्वं जातिषु वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादयमत्र भावः। यदा वैचित्र्यार्थं रागयोर्ग्रामरागत्वं नीयन्ते तदा षडपि स्वराः षाडवौडुवितविधिना सर्वासु जातिषु स्वबुद्ध्या ग्रामविभागे क्रमाल्लोप्याः। न तु मध्यमः कदाचनेत्यत्र ग्रामरागवैचित्र्यमनेन सूचितम्। अत्र युक्तिः। सर्वस्वराणामिति। सर्व एव मध्यमत्वादेव तुल्यस्थाननिविष्टः। स्वरइहोच्चावचस्वरव्यवस्थाहेतुः मध्यम एकं नाम द्वितीयमर्थरूपम्। गान्धर्वकल्प इति। गान्धर्वशास्त्रे ईषदसमाप्ते गान्धर्वे ग्रामरागरूपे इति यावत्। भाषादेशीमार्गादिषु मध्यमस्यापि विनाशित्वमभ्युपगतं भवति। विहित इति। मङ्गलत्वात्। तथा हि मातृगुप्तः—

प्रथमं मध्यमादेव वागेषी सर्वदेहिनाम्।
मङ्गल्यार्थं तदत्र स्यादारम्भे चौक्षषाडवः॥ इति॥

---

१. KSS मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
२. NS सप्तस्वराणां ।
३ KSS ह्यविनाशी तु मध्यम ।
४. KSS. प्रभिमत ।
५. KSS सामगैश्च महर्षिभि । NS सामगैरपि मध्यम ।

अथ ग्रहा ।

> ग्रहास्तु सर्वजातीनामंशवत्परिकीर्तिता:[1] ।
> [2]यत्प्रवृत्त भवेद्गेयमंशो ग्रहविकल्पितः ॥६७॥

तत्रांशो नाम—

> यस्मिन् [3]भवति रागश्च यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
> [4]मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽत्यर्थं चोपलभ्यते ॥६८॥

सामस्वपीति । तत्र ह्यसौ प्रायग्रानियतप्रयोग । यदाह नारदमुनि ।

य सामगाना प्रथम स विशेन्मध्यमस्वर. । इति ।

वेणोर्मध्यम'' इत्यन्ये पठन्ति । अन्ये तु जातावेकवचनमिति मध्ये कण्ठस्थाने यत्स्वर-सन्क तदविनाशि सर्वस्य तत्सम्भवात् । तारमन्द्रस्वरास्तु सर्वे पित्तश्लेष्माद्युपहत-शिरोवक्षसामसुलभप्रयोगा इति व्याचक्षते ॥६४ ६५॥

ननु जातिष्वित्युक्तम् तत्र केय जातिर्नाम । उच्यते । स्वरा एव विशिष्ट-सनिवेशभाजो रक्तिपदृग्राम्युन्य च जनयन्तो जातिरित्युक्ता । कोऽसौ सन्निवेश इति चेदाह । दशक जातिलक्षणमिति । ग्रहांशाविति । द्वन्द्वेन प्रायोऽशस्यैव ग्रहत्वमुत्सृष्टम् । तारमन्द्रस्वराविरुन्योन्य पक्षा । गाडवौडुविते यत्र सभवतस्तत्र लक्षण न सवत्रेति दर्शयति । तथेति । ते तत्सम्भवप्रकारेणेत्यर्थ । अष्टक तु सवत्राव्यभिचारि । तथा हि प्रथममष्टमान्यपि भावान्न विना क सन्निवेश इति ग्रहाप-यासन्यासा । गुण प्रधानभावेन रक्तिर्निष्पद्यत इति प्रधानभूतोऽशश्च तदमात्यकल्पश्च । तत्सवादी पर्यायाशो नियति बहुत्वमुपयोगि । तदीय तच्चाल्पापेक्षमिति विभावादिलोप्य स्वरगतमल्पत्वमागच्छति । मूर्छनानिर्देशोपदिष्टमध्यमसप्तकस्वरमात्रे चैकरसे प्रयुज्य-माने रक्तेरभाव इति तारमन्द्रोपयोग इत्यष्टक तावदव्यभिचारि । लोपभागिन्या तु स्वरलोपोऽपि लक्षण भवति ॥६६॥

एव मात्रैस्तु दशक निर्णीतेषु ग्रहस्य भावा सख्या । लक्षणमाह । ग्रहास्त्विति । सर्वजातीनां सबन्धिनो ग्रहा । मिलित्वा अशवद्भवन्तीति त्रिषष्टिरित्यथ । कश्चासौ ग्रह । आह तस्यैव नामान्तरम् । कथमुच्यते यत्प्रवृत्त भवेद् गेयमिति । गृह्यत जातिप्रयोगो यत इति ग्रह । तेनाशस्यैव धर्मान्तरयागान्नामान्तरम् । तदाह ग्रह-विकल्पित इति । ग्रहधर्मेण एतद्विधतया कल्पितेन द्विस्वभावीकृत । न स्वत एव प्राधान्याद् ग्रहत्व लप्स्यते । तत्सामर्थ्यसिद्धो ग्रह । किं स्वकण्ठेनोक्तमित्याशङ्क्यैत-देवाह ग्रहविकल्पितः । अशोऽपि हि कदाचिद् ग्रहो न भवति । मन्द्यन्त्यामिव

---

१ KSS अश एव हि कीर्तित ।

२ NS द प्रवृत्तो भवेदश सोशो । KSS यत्प्रवृत्त भवेद्गान ।

३ KSS मन्द्र च । NS. मन्द्रतार ।

[अनेकस्वरसंयोगे योऽत्यर्थमुपलभ्यते
[1]अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि]
[2]ग्रहापन्यासविन्याससन्यासन्यासगोचर ।
[3]अनुवृत्तश्च यस्येह सोंऽशः स्याद्दशलक्षणः ॥६९॥

[4]पञ्चस्वरपरा तारगतिर्यथा
अंशात्तारगतिं विद्यादाचतुर्थस्वरादिह ।
आ पञ्चमात्पञ्चमाद्वा नात परमिहेष्यते ॥७०॥

पञ्चम.। तस्या हि ग्रहो गान्धार । तद्ग्रहस्य पृथगभिधान कर्तव्यमेव । न तु नैकमुदाहरणमित्यत्र न्याय । शास्य न ग्रामरागादावशव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहत्वाभ्यनुज्ञान भूयस्तरलक्ष्य एक पृथग्ग्रहलक्षणे प्रयोजनम् । तथा हि मालवकौशिकेन षड्जक गीयते न तत्सर्वं नियमेन षड्ग्रहः । एवमन्यदपि वाच्यम् ।.६७॥

अथांशमाह यस्मिन्भवति रागश्चेति । यस्मिन् विद्यमाने रागो रक्तिजातिस्वरूप च भवति शिरसीव पुरुषस्वरूपम् । एव यमाश्रित्य स्थित स्वर प्रकर्षेण वर्तते । यस्माश्रिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। एतदुक्त भवति । यस्य संवादी वानुवादी वा प्राधान्य प्रति बाध्यते मन्द्रीव ग्रामविषये । तत एव विनाप्यंशत्वमश संवाद्यनुवादिनोरेव । ननु जातिविवादित । तदर्थमेव तारावधिमवेक्ष्य च वक्ष्यमाणपञ्चमादित्यादिना तारमन्द्रस्थिति । यश्च समस्त(प)दे स्वस्वरापेक्षया बाहुल्येन भाति । यश्च स्वयमेव स्वयमेव स्वसंवाद्यनुवादिरूप वा ग्रहादिरञ्जकरूप वा करोति न तु कदाचिद्विवादिनम् । ग्रहादयो गोचरो नियन्तव्यो विषयो यस्य स तथा । यश्चान्या(न)पि स्वरान् स्वपराङ्मुखवच्छादनेनानुरञ्जयन्निवर्तते । सोऽशः प्रधानभागवत्वाद्दशलक्षण इति सर्व एते धर्मा मीलिता सन्तो अंशत्वे प्रयोजका । अत एवादिलक्षणमंशलक्षणात्पृथगेवोक्तम् ।।६८-६९।।

अथ तारमाह । पञ्चस्वरपरा तारगतिरिति । ननु यद्यंशस्वरादारोहक्रमेण तावदारोहणीय यावत्तत्पञ्चमसरूपस्य स्वरो न तु तत्परमिति नियम । (एतन्न) तदा महान् लक्ष्यविरोध । षड्ज्या हि षड्जांशे पञ्चमस्वरात्तमेवारोहणीय स्यात् । दृश्यते च लक्ष्ये षड्ज्या .न्न यात्रा—निमनिधपानिधपा इति । आर्षभ्या च धैवतान्त स्यात् । दृश्यते च निषादान्त न धरिनिमगम इति । निषादस्वरया च

---

१. KSS अन्यच्च ।
२. KSS ग्रहोऽन्यासविन्यासविन्यासाभ्यासगोचर ।
३. KSS, NS परिवार्य स्थितो यस्तु ।
४. KSS. does not read from पञ्चस्वर... ..यवक्रष्टयुवास्विह ।

(लोप्यस्वरोऽपि गण्य स्याद्बुधैस्तारविधौ पुन)
[1]त्रिधा मन्द्रगति । अंशपरा न्यासपरा अपरन्यासपरा चेति ।
मन्द्रस्त्वंशपरो नास्ति न्यासौ तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
[2]गान्धारन्यासलिङ्गे तु दृष्टमार्षभसेवनम् ॥७१॥

पञ्चमान्तमारोहण दृश्यते पापारिगा इति । एवमन्यत्रापि विचार्यम् । तस्मान्नाय व्याख्याप्रकार । कि तर्हि । श्रूयताम् । इह मध्यसप्तकेन तावन्मूर्छनादश कार्य इत्युक्तेरेव नन्धम् । तत्सप्तकनिविष्टा स्वरा सर्व एव प्रयोज्या इति । सप्तकान्तरगतस्वरप्रयोगेषु निर्यद् दृष्टादृष्टाभ्युदयदायि भवतीति तारमन्द्रतामनादृत्य शिरस्योर स्यस्वरनिष्ठैव सा इह निरूप्यते ।

ननु मध्यमसप्तके स्थिते इति तत्पृष्ठे तारसप्तकनिविष्टा कि सर्वे स्वरा प्रयोज्या । सर्वत्र तेनेति निरूप्यते । तत्र यदा षड्जोऽशो भवति तदा तारसप्तक (क) रिगम (प) न्त्येतत्पर्यन्त ग्राह्य यदि शक्तिरस्ति । न तु तत पर शक्ति योगेऽपि । ऊनग्रहणे तु न दोष इति परशब्देन दर्शित । ऋषभेंऽशे पुनर्धैवता ता स्वरास्तारसप्तकम ग्रा ह्या भवन्ति । गान्धारे त्वशे निषादान्ता सप्त । मध्यमपञ्च मधैवननिषादेषु निषादान्ता एव ते ग्राह्या इति पञ्चस्वशेषु समस्त एकस्तारसप्तक सगृहीतो भवति । मध्यम पुनर्यदि शक्ति चतुस्स्वरपरमारोहणम् । नन्दयन्त्या तु परावधिक एव तारनिष्ठो भविष्यति 'तारगत्या तु षड्जोऽपि कदाचि नातिवर्तते' एतच्च नत्रैव व्याख्यायते । तेन आ चतुस्स्वरादिति । यदन्यैनन्दय तीविषय व्याख्यात न तथा । अत्रैवार्थे कारिका अशात्तारगति विद्यादिति । इहेति । मध्यम सप्तके मूर्छनाकारिणि स्थिते सति अशस्वरमवलम्ब्य तारगति तारसप्तकगतस्वर पर्यन्त वा आरोह सर्वत्र म कर्तव्यो न तत पर इत्यनेनोच्यते । तं दहेत्यशग्रहण मेता च तारमन्द्राणामिति पूर्वोक्तमशलक्षण (च) न पर्यालोचित (न) शिरस्य [ऋषभगान्धारयो] धैवतनिषादावप्रयोज्यौ तयो स्त्वभाव स्वरतानुपपत्ते शक्त्यभाव स्वप्रयोक्तरि इत्यसदेतत् ।

यत्त्वन्यैर्व्याख्यातम् । अशस्वरेण सह तावत्तारसप्तगता पञ्च चत्वारो वा स्वरा कार्या । यथा षड्जेंशे सरिगमप ऋषभे रिगमपध गान्धारे गमपधनि मध्यमे गमपधनि एव पञ्चमधैवतनिषादेषु । एत एवेति तल्लक्ष्येण (स्थाप्यते) । तथा हि । निषादवत्या निषादे(शे) तारषड्जो दृश्यत एवाशेन साधनेन इति । अल बहुना उक्तैव च व्याख्या लक्षणसग्राहिणीत्यादरणीयम् ।

१ NS त्रिविधा ।
२ NS गान्धारे ।

अथ न्यास एकविंशतिसंख्यः । अङ्गसमाप्तौ न्यासः । तद्वदपन्यासो ह्यङ्गमध्ये षट्पञ्चाशत्संख्यः । यथा—

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा । (१६ अक्षराणि षट्पञ्चाश-
त्संख्योऽपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥७२॥ १४ अक्षराणि सन्न्यासविन्यासा-
वप्यङ्ग(प्यंश)मध्य एव । अनियतत्वाच्च बहुत्वमिति ।

नातः परमिति । तारगते ऊनत्वे कामचारमाह—इहेति । जातिषु ग्रामरागादौ नाय नियम इति विभाव । वर्धेरिति । लोप्यमिति स्वर ये बुद्धयन्ते तैरपूर्णत्वेऽपि लोपस्वरविधौ गणनीय इत्याह । तथा च विशाखिलाचार्ये । नाशिस्वरस्तारविधौ संख्यायते इति । तारयति प्लावयति वेगेन वाचमिति तार ॥७०॥

अथ मन्द्रमाह । त्रिधा मन्द्रगतिरिति । मदीड मोदने नम्रत्वाल्ललितो मन्द्र । योऽभावशस्वरो मध्यमे सप्तके तदन्तमेव मन्द्रसप्तकाद्ग्राह्य न्यासस्वरान्त वा तत्परो वेत्येक परशब्दो लुप्तनिर्दिष्ट न्यासस्वरात् य. परस्तात् परा . ...त्यर्थ । परग्रहण तत ऊनस्य ह्यनुज्ञा वा कामचारमाह । नन्वेव षाड्ज्या धैवतस्य मन्द्रस्य कथ प्रयोग कथ न यावता षड्जान्त तत्र मन्द्रसप्तकेन पूर्णेन विनत्य कामचारात्तु धैवतान्तो मन्द्रप्रयोग । यो हि तद्ग्रहन्यासमन्यषड्जेनासौ मन्द्रसप्तकात् अपि तु मध्यगता मध्यगतादेव सा...मन्द्रो नियमात् इत्यत्र हि तारनिवृत्तिपर वचन न हि षाड्ज्या यत्र षड्ज स्थानत्रये श्रूयते इति । तत्रैव कारिका पठन्ति । मन्द्रस्त्वंशात्परो नास्तीति । तथा हि निषादवत्या निषाद एव मन्द्रो नासौ दृश्यते अशग्रहस्वरस्य मध्यगतत्वन्यासे तु मति द्वौ मन्द्रौ न्यास एव तत्परे वा । अत्रैवोदाहरण तद्व्यवस्थितविषया लक्षयति नियममाह गान्धारलक्षणे न्यासपरत्वादेव मन्द्रत्व सिद्धम् । तत्किं पुनर्वचनेन । अस्ति च यद्वक्ष्यते । लङ्घन ह्यृषभस्यापि तच्च मन्द्रगत स्मृतम् । इति । तद् ज्ञापयति व्यवस्थितविषयोऽय विकल्प इति । ननु वचनमेव मुनिज्ञापकत्वेनोपन्यस्यतीति किमेतद्गान्धर्ववचननेत्रेद पूर्व सिद्धमित्यदोष । तुरवधारणे अवस्थितावेवेत्यर्थ ॥७१॥

अथ न्याससंख्यया: लक्षणेन चाह । न्यास एकविंशतिसंख्य इति । षड्जमध्यमाया द्वे कैशिक्यास्त्रय शिष्टाना षोडशेति । अस्या जगतिशरीरसमाप्तौ कर्तव्यताया वा स्वर. सन्न्यास [नि] तर्हि अस्यते प्रयोगे येनेति [न्यास] ।

अपन्यासमाह—तद्वदिति समाप्तौ तर्हि न्यासात् कोऽस्य विशेष । आह । अङ्गमध्य इति । अवान्तर समाप्तावित्यर्थ । तथा च दत्तिलाचार्यः । विदारी मध्यगस्तया इति । तत्र षड्जग्रामे षड्जमध्यमाया सप्तापन्यासा । षड्जोदीच्यवाया द्वौ पञ्चाना प्रत्येक त्रय इति चतुर्विंशति । शेषास्तु मध्यमग्रामे । एतदेवापन्यासस्वरूप वितानवृत्तेनानुष्टुब्भेदेनाह । यथा—

तत्र प्रथम(म) विदारीमध्ये न्यासस्वरप्रयुक्तस्तु ।
विवदनशील मुक्त्वा सन्यास सोऽभिधानव्य ।
कृत्वा पदावसाने विन्यासात्ववापि विन्यास ॥७३॥

द्विविधमल्पत्व लङ्घनादनभ्यासाच्च । तत्र षाडवौडुवितव(का)रणा-मनशाना च गीतान्तरमार्गमुपगताना स्वराणामनभ्यास· लङ्घनादनभ्यासाद्यथा जात्यल्पत्व तद्बहुल.व च ।

तथा—अल्पत्वेऽप्य बहुत्वे बलवदवलता विनिश्चयादेव ।
जातिस्वरैस्तु नित्य जात्यल्पत्व द्विविधमेतत् ॥७४॥

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसङ्ख्यस्तथा ।
षट्पञ्चाशत्सङ्ख्योपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥ इति ॥७२॥

अथानुद्दिष्टमप्यशलक्षणापेक्षित प्रसङ्गाल्लक्षयति सन्यासविन्यासावप्यश-मध्य एवेति । विदारीमध्य इत्यर्थ । अथानियतयो का सङ्ख्येत्याह । अनियत-त्वाच्च बहुत्वमिति । न्यासापन्यासाशवनयो प्रतिजातिप्रयोगनियमोऽस्तीत्यर्थ । तत्र सन्य समाह ।

तत्र प्रथम विदारीमध्ये न्यासस्वर प्रयुक्तस्तु ।
विवदनशील मुक्त्वा सन्यास सोऽभिधातव्य. ॥

अशस्य विवादी यो न भवति स चेत्प्रथमविदार्यन्त प्रयुक्तस्ततस्तदा सन्यास समीप-भूतो न्यास इति ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासात्ववापि विन्यास ।

अशस्य सवाद्यनुवादी वा कापि विदारीभावरूपस्य पदस्य पदान्ते विन्यस्यते तदा विन्यास ॥७३॥

एवमसन्यासस्यैव प्रक्रान्तरूप सन्यासविन्यासद्वय लक्षयित्वा अशकप्रस्तावे प्रक्रान्तमल्पत्व विभागद्वारेण लक्षयति । द्विविधमिति । लङ्घन स्पृष्टेवाविश्रम्यैव तत्स्वरान्तरगमने तस्य स्वरस्य स्वप्रधानीकरणम् । यथा न रागे गान्धारी स्व. .. विदा इति भ्रान्ता तथ्यनावृत्तिरनभ्यास यत्वावर्जनमेव लङ्घनमिति तदसत् । अल्पत्वभावापा व योगात् षाडवौडुवितविधेश्चाल्पत्व पृथङ् न तत् स्यात् । नन्दयन्त्या च पञ्चमाशो यावत्सवादिन ऋषभस्य लङ्घनोयत्व युक्त न चास्य सवादिनो लोपो युक्त । न चैवमित्यपाकवा सवाद्यौडुवितस्याप्ते (लङ्घना) नभ्या-योर्विष विसर्जति । तत्र षाडवौडुवित कारणामिति । लोप्यस्वरपूर्णावस्था या यदा प्रयुज्यते तदा तस्य बाहुल्येन लङ्घनम् । क्वचिदनभ्यासोऽपि । येऽप तु स्वरा पर्यायाशा न भवन्ति यथा षड्ज्या निषादर्षभौ तौ यदाऽन्तरमार्गे प्रयुज्येते तदाऽन-भ्यास । तथा क्वचिल्लङ्घनमपि गीते ग्रहसवाद्यवस्थान मुक्त्वा नी. .. रु योगगति-

सञ्चारांशे(श)बलस्थानामल्पत्वे[2] दुर्बलासु च ।
[3]न्यासश्चान्तरमार्गस्तु(श्च) जातीनां व्यक्तिकारकः ॥७५॥

षट्स्वरं षाड्‍वित(व) चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारं पूर्वोक्तविधानं यथाजात्यंशप्रकारमिति ।

न्यासनिक(च)ये भवेत् । मन्तरमार्गमित्यन्तरमार्गस्य(गस्य) लक्षणम् । यथा जानीति । क्वचिद्धान्तरोऽपि नाल्प । तथा च कार्मारव्या गान्धारस्य सवस्वरसङ्ख्या बहुत्वेनान्तरमार्गं प्रयोग इति वक्ष्यते

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् । (भ ना २८ १३६)

इति । अथ त्र्यं समाह । अल्पत्व तद्वद्बहु वमिति । लक्षयतीति शेष । कथमित्याह । बलवद्बलवतोऽपि(र्वोपि)पर्याये । अबलमल्पं तद्विपर्ययाद्बलवदिति बहुत्वाल्लक्षणं सम्पन्न एव । अत एवाह ।

जातिस्वरैस्तु नित्यं जात्यल्पत्वं द्विधा चैत(द्) ॥

इति । जातिगतमल्पत्वमिव तद्बहुत्वमपि द्विधा । तच्च जातिस्वरै पर्यायांशैरमवाविभिश्चोपलक्षित (क्ष्यते) । तेनैषामलङ्घनम(न्यास)श्चेति द्विधा बहुत्वमित्युक्तं भवति ॥७४॥

तथाल्पत्वबहु वयोरुपयोग दर्शयन् प्रसङ्गादन्यदप्याह—

सञ्चारांशे(श)बलस्थानामल्पत्वे दुर्बलासु च ।

न्यासश्चान्तरमार्गश्च जातीनां व्यक्तिकारक ॥

इति सञ्चारेण पर्यायेण योंऽशस्तद्विषयं तत्र निष्ठलीना (याम) सान्तरमार्गं स्वरूपाभिव्यञ्जको नाम्यथेति वस्तुत्व(तत्त्व)स्योपयोग । अल्पत्व इति । अल्पत्व विषयस्वरकृते लोप्यानशस्वरविषये या दुर्बला हीनबला जातयस्तासु स्वरीभवति नान्यथेति । अन्ये त्व तरमार्गस्य सर्वत्र प्रधानस्याल्पत्वबहुत्वाभ्यां विना स्वरूपलाभ एव (न) भवतीति तात्पर्यं मन्यमाना अन्तरमार्गलक्षणत्वेन श्लोक व्याचक्षते । कथम् । यो हेतौ । यस्मादन्तरमार्गो जातीना व्यक्तिकृत् म चाल्पत्वबहुत्वजीवो तस्य हि लक्षणम् । सञ्चारेति । सञ्चारे अनुवादिन्यंशे अंशस्वरे च प्रधानभूते दलकल्पे स्थिते बलस्थाना मता सवादिना स्वराणां न्यवत्तयाऽल्प व(त्वे दुर्बलासु) ... स्वराणां दुर्बलप्राणकत्वेऽविलङ्घनेन न्यसन य (करोति) सोऽन्तरमार्गस्तस्माद ल्पत्वबहुत्वे चकान्य इति । अन्ये त्वत्र ज निर्जातिदव । इ(लाद्धि०)य बलवत्तीति नीत्या न्यासान्तरमार्गाभ्यां जय बहुत्वप्रयोज्ये पर्यायादौ सति न्यासान्तरमार्गवशादिति श्लोकस्यार्थमाहु ॥७५॥

---

१ NS सञ्चारोऽश

२ NS अल्पत्वे ।

३ NS द्विविधान्तरमार्गस्तु ।

पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।
त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं चास्य ॥७६॥

षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
चतु.स्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवास्विह् ॥७७॥

द्वैग्रामिकीना(णां) जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।
[1]अंशास्त्रिषष्टिर्विज्ञेयास्तेषां चैवांशवद् ग्रहा.[2] ॥७८॥

अथ षाडव पूर्वमुक्तमपि दशकलक्षणाभिधानप्रसङ्गाशय्यावैषम्यशान्तये पुनराह षट्स्वरं षाडवमिति । चतुर्दश जातिगताश्च (विधा) तच्चतुर्दशजातिविषयः (चतुर्दशविध) चतसृणा नित्य पूर्णत्वेन तदभावात् । सप्तचत्वारिंशत्प्रकारमिति । त्रिषष्ठेति(त्रिषष्टिरिति) पूर्णांशा न च पात्यन्ते । अपवादाश्च सप्त । तदाह । जात्यंशप्रकारमिति । जातौ येंऽशस्वरास्तेषु य प्रकारोऽपवादविधिरुक्तस्तदतिक्रमेण । पूर्वाभिप्रायेणौडुवमाह । पञ्चस्वरमिति । दशविधमिति । दशस्वेव हि जातिषु । तत्र त्रिंश प्रकार मिति । त्रिषष्टेश्चतस्रो नित्यपूर्णा इति तदीया नवांशाः पात्यन्ते । चतस्रो नित्यषाडवा इति तदीया द्वादशेति । अनेन शिष्टा द्वाचत्वारिंशद् । अत्र हि द्वादशो गदानीया इति शिष्टास्त्रिंशत् । तदाह । पूर्वोक्तं लक्षण चास्येति ॥७६॥

अथैतद्व्यतिरिक्त किन (किञ्चिन्) मार्गप्रसङ्गाद्ध्रुवा(स्व)स्तीति वदन् गान्धर्वे तदभावमाह ।

षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति (पि)कृष्टासु द्वादशस्विह
(ह्यवकृष्टध्रुवास्विह) ॥

इति । तथेति समुच्चये च समुदितावधारणे । तेन षड्जा.. ...स्वरयो पूर्णस्यैवास्ति प्रयोग. । अस्तीति तामाचक्षमाणो गान्धर्वे तन्नियममाह । इहेति । यदिम नाट्योपयोगि ध्रुवागान तत्र चतुस्वरप्रयोगोऽपि । अपिशब्दात् पूर्वोऽपि त्रिविध । (कृ)त्येत्याह । अवकृष्टासु करणोपयोगिनीषु गुरुप्रायासु ध्रुवासु ॥७७॥

अथ ग्रहाशाना सङ्ख्या निरूपयितु प्रतिजाति विभागमाह । द्वैग्रामिकीणां जातीनामित्यादि ॥७८॥

---

१. NS त्रिषष्टिरशा ।
२. KSS, NS तासा चैव तथा ग्रहा. ।

अंशग्रहमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ॥
तथा गान्धारपञ्चम्या पञ्चमोंऽशो ग्रहस्तथा[1] ॥७९॥
धैवत्याश्च तथा ह्यंशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।
पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयौ ग्रहांशौ पञ्चमर्षभौ ॥८०॥
गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ षड्जमध्यमौ ।
[2]आर्षभ्याश्च ग्रहा अंशा धैवतर्षभसप्तमाः ॥८१॥
गान्धारश्च निषादश्च ह्यार्षभश्च तथापरः ।
निषादिन्यास्त्रयो ह्येते ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥८२॥
षड्जपञ्चमगान्धारैस्त्रिभिरेव प्रकीर्तिताः ।
अंशैर्ग्रहैस्तथा चैव विज्ञेया षड्जकैशिकी ॥८३॥
[3]षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।
[4]षड्जोदीच्यवतीजातेर्ग्रहा अंशाश्च कीर्तिताः ॥८४॥

तत्र सङ्ख्यानुरोधाद् ग्रामविभागक्रममनादृत्यैवैकाद्यस्यांशादियोग सप्तांश-पर्यन्तमाह । मध्यमोदीच्यवायास्त्वित्यादि । तत्र तिसृणामेक एकोंऽश । तिसृणां द्वे द्वे (द्वौ द्वौ) । तिसृणा त्रय । तिसृणा चत्वार । चतसृणा पञ्च । एकस्या सप्त(षट्) । (एकस्या) सप्तेति (त्रि)षष्टिः । त एव यो(स एवांशो) ग्रहः । नन्दयन्त्यामंशस्वर एव ग्रहयुक्तो निजलक्षणाद्गान्धारो लक्ष्यत इति विकल्पो मन्तव्य । मुनिना ग्रहत्वमंशस्योक्तमिति तदेव मुख्यम् । अन्यत् संवादिविवाद्यादिर्यदा ग्रह क्रियते तदा विकृतत्वमासाम् । तदाह । विकृत (ता) स्वरयोगत इति । ग्रह-विकारः सर्वासामेव जातीनामस्तीति या(मर्वा)स्वत्र ॥७९-९१॥

अथास्य सप्तचत्वारिंशदधिकस्य जात्यंशविभागस्य यत्नपरेक्षणीयत्वमभिधातु प्रधानमेव सङ्ख्याविभाग संक्षिप्याह । सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गण इति ।

---

१ KSS स्मृत ।

२ NS आर्षभ्या तु निषादस्तु तथा चर्षभधैवतौ । KSS आर्षभ्याश्च तथैवांशा निषादर्षभधैवता ॥

३. NSS निषादिन्या (निषाद्या N) निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा ।

४ अंशाश्च (तथा च N) षड्जकैशिकया षड्जगान्धारपञ्चमा ।

५ इत पूर्वं क० न० पुस्तकयो "तिसृणामपि जातीनां ग्रहा अंशाश्च कीर्तिता ।" इत्यधिकमस्ति ।

६ NS अंशा ग्रहास्तु चत्वार षड्जोदीच्यवतोश्रिता ।

पञ्चमश्चार्षभश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।
[१]कार्मारव्या चतुरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिता ॥८५॥
गान्धारश्चार्षभश्चैव [२]पञ्चमोऽथ निषादवान् ।
[३]चत्वारोंऽशा नन्दयान्ध्रया ग्रहाश्चैव तथैव हि ॥८६॥
षड्जश्चार्षभश्चैव मध्यम पञ्चमस्तथा ।
मध्यमाया [४]ग्रहा ज्ञेया अंशाश्चैव तथैवता. ॥८७॥
[५]निषादषड्जगान्धारमध्यमा पञ्चमस्तथा ।
गान्धारीरक्तगान्धार्योग्रहा अंशाः प्रकीर्तिता [५] ॥८८॥
षाडजी धैवतगान्धारषड्जमध्यमपञ्चमै ।
ग्रहैरंशैश्च विज्ञेया विकृता स्वरयोगतः ॥८९॥
कैशिक्याश्चार्षभ हित्वा ग्रहांशाः षट् स्वराः स्मृताः ।
सप्तस्वरग्रहांशा तु विज्ञेया षडजमध्यमा ॥९०॥
[६]एते त्रिषष्टिविज्ञेया [७]सर्वास्वंशास्तु(स्वत्र तु) जातिषु ।
अंशवच्च ग्रहास्तासां सर्वासामेव नित्यश ॥९१॥
सर्वासामेव जातीना त्रिजातिस्तु गणः स्मृतः ।
[८]ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा बुधै ॥९२॥

गण समूह स च सर्वासा जातीनां मध्ये यास्तिस्रो जातयस्ताभि कर्तव्य । ननु समूह के (का)चिदेकस्या(देका)मुद्दिश्य क्रियते । इह तु समूहकरणे कोऽयं इत्याशङ्क्याह । ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा इति । ते एको जातिस्वरप्रयुक्तो गण एकस्वरांशो यावत् सप्तस्वरांश इति । स हि करणे अंशसङ्ख्यो विभाग-

---

१ KSS नर्मायास्तथैवांशाश्चत्वार सम्प्रकीर्तिता ।
२ KSS निषाद पञ्चमस्तथा
३ KSS *does not read*
४ KSS ग्रहास्त्वंशा धैवतश्च प्रकीर्तित ।
५. KSS षड्जाया षडजगान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ धैवतश्चापि विज्ञेया ग्रहाश्चांशाश्च प्रकीर्तिता । न वर्जितर्षभयोगास्तु कैशिक्यंशा षडेव तु । स्वरा सर्वे च विज्ञेया षड्जमध्यांशजा ग्रहा ॥ NS सर्वं ।
६. KSS NS एव ।
७. KSS NS ग्रहा अंशाश्च जातिषु ।
८. KSS सर्वथा चैव विज्ञेया वर्धमानस्वरास्तथा (N यथा) ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ(श्च)चतुःस्वरः ।
[1]पञ्चस्वरश्चतुर्धा स्यादेकधा सप्तषट्स्वरौ ॥६३॥

[2]एतदुक्तं मया त्वासां ग्रहांशपरिकल्पनम् ।
पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥६४॥

प्रयोजनमित्युक्तं भवति । ननु यदि जातित्रयेण सप्तगणास्तर्ह्येकविंशतिजातयः स्युः । तच्च (ताश्च न) तथा । पूर्वं ह्युक्तं जातयोऽष्टादशैत्येव ब्रह्मणाभिहितमिति (भ रा २८—३१) तदेतदाशङ्क्यापवादं वक्तुं तदेकमुक्तम् ॥६२॥

त्रिजातित्वोत्सर्गस्य विषयमाह—

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च चतुःस्वरः ।

इति । एते चत्वारो गणास्त्रिजातय इत्यर्थः । एवं द्वादशजातयः । एकः स्वरोंऽशो यत्र गणे । एवं यावच्चत्वारः स्वरा अंशा यत्रेति । अपवादं दर्शयितुमाह । पञ्चस्वरश्चतुर्धा स्यादिति । यत्र पञ्चांशस्वराः स गणश्चतसृभिस्त्रिभिर्नालि भि ... .. (श्चतसृभिर्जातिभिः ।) । तेन पूर्वाभिः सह षोडश जातयः । एकधा सप्तषट्स्वरैरेकैव जातिः । सप्तस्वरो गणः षट्स्वरश्च । एकस्या अपि जातेर्गणस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वरसंख्याभेदे निबन्धनमित्यष्टादशजातयः । त्रिषष्टिरंशाः । त एव ग्रहा इति ॥६३॥

एतदुपसंहरति । एतदुक्तं मयेति ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥

इति । अथ भावः । अंशग्रहाश्चोक्ता एव न्यासापन्यासास्तथा येऽन्ये योगा दशलक्षणेष्वन्तर्भाविनो लक्षणाभावाः । षाडवौडुवितादयः पूर्वमनुक्तत्वात् कथ्यमाना कथ्यमानत्वेनोपयोगे.... स्तस्तावत् प्रतिजाति वक्तव्या । न्यासाश्चो(श्चा)पन्यासाश्च योगाश्चेति द्वन्द्वः । . . न्यतो(यो)द्विश्य वक्तव्यतयोक्तमपि ग्रहांशविकल्पनं पुनर्वक्ष्यामि । तदभिधाने हि सुस्पष्टामन्यज्ज्ञा (ज्ञा)तु शक्यमिति भावः । अंशावेशो हि प्रायशोऽन्यलक्षणमप्यहार(व्यवहार) । एकस्थान च जातिलक्षणं ज्ञातुं स्पष्टतरं भवति । अतिशयशेषा यदा तु त एवंविध... लक्ष्य प्रपञ्चश्चेति । इत्यादुपयोगी यावज्जातिसन्धि । अन्ये त्वंशग्रहमित्यादिना लक्षणमित्यादिग्रन्थं सत्र पठन्ति ॥६४॥

षाड्जी लक्षयति । पञ्चांशास्त्व(स्त्वि)ति । सगमपधा इत्यर्थः । गप इत्येतावपन्यासौ । स(सो)न्यासः । निषादेन (हीना) षाडव(वो) इति । अन्योन्य-

---

१ KSS NS षड्स्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि च ।
२ NS पूर्वमुक्तमिदं ' KSS varies absolutely

निषादिन्यां निषादोंऽशो सगान्धारर्षभस्तथा[1] ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥१०२॥
धैवत्या इव कर्तव्ये षाडवौडुविते तथा ।
तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥१०३॥
अंशास्तु षड्जकैशिक्याः षड्जगान्धारपञ्चमाः ।
[2]अपन्यासा भवन्त्यत्र षड्जपञ्चमसप्तमाः ॥१०४॥
गान्धारश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवत(मध्यम)स्यार्षभस्य च ॥१०५॥
षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।
[3]स्युः षड्जोदीच्यवांशास्तु न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥१०६॥
अपन्यासो भवत्यस्य धैवतः षड्ज एव च ।

ज्ञापयति । निषयोरत्र किञ्चिदाधिक्यमिति । अस्या शुद्धत्वं नास्तीति त्रय एवात्रांशाः पूर्णा ॥१०४—१०५॥

अथ षड्जोदीच्यवा । षड्जश्चेत्यादि । समनिधा अंशाः । षस(सा) म(व) पन्यासा(सौ) । म(मो) न्यास । अंशानामन्योन्यसङ्गतिः । रिलोपे षाडव (म्) । ऋपलोप औडवम् । ऋषभ सवादी धैवतस्य षड्जग्रामे न लुप्यमाने यत । सरिगा बलिन । अन्य(षड्ज)स्यांशत्वात् सिद्ध बलित्व पुनराधिक्यार्थमुक्तम् । ऋषभस्याल्पत्व प्राप्त प्रतिषेद्धु गान्धारस्य मन्द्रस्थाने बाहुल्यम् । अस्या एकादशांशका । पूर्णाश्चत्वार । षाडवास्त्रय । धैवतांशे तदल्पत्ववादात् । औडुविताश्चत्वार ।

---

१ KSS गान्धारश्चर्षभस्तथा ॥ एत एव ह्युपन्यासा षड्जमध्यमपञ्चमाः । निषादश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ॥ दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतर्षभयोस्तथा ॥

२. KSS एत एव ह्यपन्यासः सनिषादाः प्रकीर्तिताः ॥ गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो दुर्बलौ धैवतर्षभौ ॥ हीनस्वरस्याभावात्तु सम्पूर्णा चेयमिष्यते ॥

३ भवन्ति षड्जोदीच्यवत्या न्यासो मध्यम इष्यते ॥ अपन्यासाविह स्यातां धैवतर्षभ एव च ॥ परस्परांशगामी गान्धारोऽनुपतो भवेत् ॥ पञ्चमर्षभहीनं तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ॥ ऋषभः षाडवे हीनो लङ्घनं च तयोर्भवेत् ॥

[1]परस्परांशगमनमिष्टतश्च[2] विधीयते ॥१०७॥
षाड्स्वर्यमृषभापेतं कार्यं गान्धर्ववेदिभिः।
पञ्चमार्षभहीनं तु पाञ्चस्वर्यं तु तत्र वै ॥१०८॥
षड्जश्चाप्यृषभश्चैव गान्धारश्च बली भवेत्।
गान्धारस्य च बाहुल्यं मन्द्रस्थाने विधीयते ॥१०९॥
सर्वेंऽशा. षड्जमध्यमापञ्चमासस्तथैव च[3]।
षड्जश्च मध्यमश्चापि न्यासो नार्यौ प्रयोक्तुभि ॥११०॥
गान्धारसप्तमापेत पाञ्चस्वर्यं विधीयते।
[2]षाडवं सप्तमापेतं कार्यं चात्र प्रयोगतः॥१११॥
सर्वस्वराणां सञ्चार इष्टतस्तु विधीयते।
षड्जग्रामाश्रिता (श्रयाः)ह्येता(सप्त) विज्ञेया सप्त जातयः
(या जातयो बुधैः) ॥११२॥

धुदस्तु नास्ति। तत्र कैशिके पूर्वं निर्वचनमुक्तम्। तद्योगाच्चाति। कैशिकी। उदीच्यवन्त्या(वायो)त्वाह.। उदीच्या प्रयोक्तारो बाहुल्येन सन्त्यस्यामित्युदीच्या। वान्ति गच्छन्तीति। उदीच्येऽपि च दृश्यते। गीत च देशनामधेयैर्बाहुल्यादिभिर्लक्षित-त्वापेक्षया व्यपदिश्यत एव। टक्करागो मालवपञ्चमो गौडी मालवी काम्भोजी-त्यादि ॥१०६-१०८

अथ षड्जमध्यमा। सर्वेंशा. षड्जमध्यमाविति। सप्तांशा अपन्यासाश्च। समौ न्यासौ। निलोपे षाडव। निगलोप्य(पे)न्य। निरल्पतरो यथाऽन्य मता। सञ्चारे यथेष्टम्। अस्या सप्तदशांशका। तत्र सप्त पूर्णा। पञ्च षाडवा औडु-विताश्च। यो...रिसपोस्तदपवादात्। एतदुपसंहरति। षड्जग्रामाश्रयाः सप्तेति ॥११०-११२॥

अन्यदुपक्रमते। अतः परमिति। अत्र गान्धारी तावत्। गान्धार्यां इति। समगपनि(नयो)मश (शा)। सपाववन्यासो। ग(गो) न्यास। रिलोपे षाडव। रिधलोपेऽन्यत्। पञ्चमस्य ग्रामे ह्यलोप्यत्वम्। तयोर्लङ्घन पूर्णाविभ्याषामृषभाद्वैवत-

---

1. NS परस्परविहाराणां सञ्चारश्च विधीयते। KSS- परस्परांशानुगमो गान्धारोनुगमो भवेत्। षाडवे चर्षभापेन ॥
२ KSS ऋषभ षाडवे हीनो दुर्बल. सविशेषत ॥

अत परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रया[1] ।
[2]गान्धार्यां पञ्च एवांशा धैवतर्षभवर्जिता ॥११३॥

[3]षड्जश्च पञ्चमश्चैव ह्यपन्यासौ प्रकीर्तितौ ।
गान्धारश्च भवेन्न्यास षाडव षर्षभ विना ॥११४॥

धैवतर्षभयोर्हीन तथा चौडुवित भवेत्[4] ।
लङ्घनीयौ च तौ नित्यमार्षभाद्धैवत व्रजेत् ॥
विहितस्त्विति गान्धार्यां स्वरन्यासांशगोचर ॥११५॥

लक्षण रक्तगान्धार्या गान्धार्या एव यत्स्मृतम् ।
[4]धैवतो बलवानत्र दौर्बल्य तस्य लोपत ॥११६॥

गान्धारषड्जयोश्चात्र सञ्चारश्चार्षभाद्विना[4] ।
[5]अपन्यासस्तथा चैव मध्यमस्तु विधीयते ॥११७॥

गमनम् । अन्येषा स्वराणा न्यासस्वरविषयोऽशस्वरविषयश्च सञ्चार । तदाह । स्वरन्यासांशगोचर इति । स्वराणा न्यसनस्वा(स्या शगोचर भवत इत्येतदयमन्ये व्याचक्षते । एव चैतदनुवक्तसम (म)स्यात् । अस्यामेका (स्या त्रयोदशा)शका शुद्धा विकृता । पूर्णा पञ्च । चत्वार षाडवा । पञ्चमे तदपवादात् । औडुविते गान्धार एवांशोऽन्यत्र तदपवादात् ॥११३—११५॥

अथ रक्तगान्धारी । लक्षण रक्तगान्धार्या इति । सगमपनि(नय) पञ्चांशा । ऋनोपे षाडवम् । ऋधलोपेऽप्यत् । कस्तर्ह्यस्यास्ततो विशेष । आह । धैवतो बलवानत्र । तस्य हि लोप्यत्वाद्दौर्बल्य स्यात् । ऋषभ चोल्लङ्घ्य सगेत्य मयोरन्योन्यनैकट्य मेलन च । अपन्यासो मध्यम । अस्या द्वादशांशका । पूर्णा पञ्च । चत्वार षाडवा । पञ्चमेऽप्यवाद । त्रय औडुविता । मध्यमषड्जयोस्तु तदपवादात् ॥११६-११७॥

---

१ KSS संश्रिता ।
२ KSS अशा स्यु पञ्च गान्धार्या ॥
३ KSS अपन्यासत्वमस्यास्तु षड्जपञ्चमयोरपि ॥ धैवतर्षभगान्धार्यां कर्तव्य स्वरयोगत ॥ षड्जमध्यमयोरत्र बाहुल्य सविधीयते ॥
प्रयोक्तृभि प्रयोक्तव्य गान्धारस्य च लङ्घनम् गान्धारीविहितस्यासौ हीन-स्वर्यं च लक्षणम् । सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ॥ बलवन्तौ विधातव्यौ धैवत सप्तमस्तथा ॥
४ KSS आर्षभ विना ।
५ KSS अपन्यासस्तु कार्य स्यादेक एवात्र मध्यम ॥

[1]गान्धारोदीच्यवांशौ तु विज्ञेयौ[2] षड्जमध्यमौ ।
[2]षाडवस्वर्यं न चैवात्र षाट्स्वर्यमृषभं विना ॥११८॥
कार्यश्चान्तरमार्गश्च न्यासोऽपन्यास एव च ।
[3]षड्जोदीच्यवतीवत्तु षाडवस्वर्येण जातुचित् ॥११९॥
मध्यमाया भवन्त्यंशा [4]विना गान्धारसप्तमौ ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥१२०॥
[5]गान्धारसप्तमापेतं षाडवस्वर्यं विधीयते ।
षाडवं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोगतः ॥१२१॥
षड्जमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव हि ।
गान्धारलङ्घनं चात्र कार्यं नित्यं प्रयोक्तृभिः ॥१२२॥

अथ गान्धारोदीच्यवा । गान्धारोदीच्यवांशाविति । द्वौ समावंशौ । ऋषभेण षाडव । औडुवितस्यात्येव(म्) । षड्जोदीच्ये(च्यवत्या)वान्या (मन्यत्) । अस्या-न्तरमार्गं परस्परमंशस्वरयो सञ्चार । सध(धा) ध(व)पन्यासौ । षड्जेनांशोऽपि बहुतर । ऋषभो लोप्योऽपि पूर्णावस्थायामल्प । मन्द्रस्थाने गान्धारस्य भूयस्त्वमिति सर्वमतिदेशात् । अस्याश्चत्वारोऽंशा । द्वौ पूर्णौ द्वौ षाडवौ ॥११८-११९॥

अथ मध्यमा । मध्यमाया भवन्त्यंशा इति । सरिमपधा अंशा । अपन्यासास्त एव । न्यासो म । गलोपे षाडव । गनिलोपे चापरम् । समयो पर्यायांशत्वात् सिद्ध बहुत्वम् । पुनर्वचनात् प्रकृष्ट मन्तव्यम् । गान्धारस्य लोप्यत्वाल्लङ्घनमल्पत्वम् । पूर्णावस्थायामपि पश्चाल्लभ्यते । अस्या अष्टादशका । शुद्धा पञ्च । विकृतास्तावन्त एव षाडवौडुविता ॥१२०-१२२॥

अथ मध्यमोदीच्यवेति । अंश (पञ्चम) । नित्यपूर्णता । गान्धारोदीच्य

---

१ KSS गान्धारोदीच्यवायां तु तावंशौ ।
२ KSS पञ्चस्वर्यं भवेन्नात्र षाट्स्वर्यं चर्षभं विना ।
३ KSS तत्राल्पत्वादृद्विविधम षड्जोदीच्यवतीसमा ॥
४. KSS सषड्जर्षभमध्यमा । पञ्चमो धैवतश्चैवाप्यन्यासास्तु त एव तु ॥
५ KSS न्यासो मध्यम एवात्र द्विश्रुत्योर्हीनता भवेत् । गान्धारहीनं षाट्स्वर्यं बाहुल्यं षड्जमध्ययो । गान्धारस्य च दौर्बल्यं मध्यमायां विधीयते ॥

[1]मध्यमोदीच्यवा पूर्णा ह्यंश एकस्तु पञ्चम ।
शेषो विधिस्तु कर्तव्यो गान्धारोदीच्यवा गतः[2] ॥१२३॥

द्वावंशावथ पञ्चम्यामृषभः पञ्चमस्तथा[3] ।
स(ऋ)निषादावपन्यासो न्यासश्चैव तु पञ्चम ॥१२४॥

मध्यमावत्तु कर्तव्ये षाडवौडुविते तथा ।
दौर्बल्य चात्र कर्तव्यं षड्जगान्धारमध्यमैः ॥१२५॥

कुर्यादप्यत्र सञ्चार पञ्चमस्यार्षभस्य च ।
गान्धारगमनं चैव[4] कार्यं त्वल्पश्च(ल्प च)सप्तम (माद्) ॥१२६॥

अथ गान्धारपञ्चम्या पञ्चमोंऽशः प्रकीर्तित ।
तारगत्या तु षड्जोऽपि कदाचिन्नातिवर्तते ॥१२७॥

(वा)वद् विधिनिर्देशा । अपन्यासौ सधौ । मध्यमगान्धारब(वा)हुल(ल्य)म् । न्यासो म । अस्या एकोंऽशक पूर्ण ॥१२३॥

अथ पञ्चमी । द्वावंशावथ पञ्चम्यामिति । रिपावंशौ । ऋनी अपन्यासौ । पो न्यासः ॥१२४॥

गलोपे षाडव गनिलोपे औडुवमिति मध्यमावत्त्विति शेष । षड्जमध्यमयोरंशत्वाद् गान्धारस्य लोप्यत्वात् सिद्धेऽल्पत्वेऽल्पतरार्थं वचनम् ॥१२५॥

रिम(प) इत्यनयोरन्योन्यसगति । पूर्णावस्थाया च निषादाद् गान्धारगमनम् । तच्च परिमितम् । तस्या षडशका शुद्धा । द्वौ पूर्णौ द्वौ षाडवौ एक औडुवितम्(त) । ऋषभेंऽशे (धैवतस्या)पवदनात् ॥१२६॥

अथ गान्धारपञ्चम्या इति । अश प । ऋपावपन्यासौ । गो न्यास. । नित्यपूर्णता । धैवतगमनमृषभादिति गान्धार्या(र्या) सञ्चार । उक्त मध्यमर्षभसङ्गतिर्निषादाद्गान्धार इति पञ्चम्याम् । प्रसादुभयोऽप्यस्या कार्य । एक एवास्या अशक ॥१२७-१२८॥

---

१ KSS मध्यमोदीच्यवायास्तु पञ्चमोऽशो न हीयते ।

२ KSS भवत ।

३ KSS न भवत पञ्चमर्षभौ । अपन्यासो निषादश्च पञ्चमर्षभसयुत ॥ न्यास पञ्चम एव स्यात् मध्यमावच्च हीनता ॥ दुर्बलाश्चात्र कर्तव्याः षड्जगान्धारमध्यमा । कुर्याच्चाप्यत्र सञ्चार मध्यमस्यर्षभस्य च ॥

४ KSS कथम चात्र सप्तमात् सम्प्रयोजयेत् ।

ऋषभः पञ्चमश्चैव ह्यपन्यासौ प्रकीर्तितौ ।
[1]न्यासश्चैव तु गान्धारो सा च पूर्णस्वरा सदा ।
[2]पञ्चम्या यश्च गान्धार्याः सञ्चार स विधीयते ॥१२८॥

[3]पञ्चमश्चार्षभश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।
चत्वारोंऽशा भवन्त्यान्ध्र्यामपन्यासास्त एव हि ॥१२९॥

गान्धारश्च भवेन्न्यासः षड्जापेतं तु षाडवम् ।
[4]गान्धारार्षभयोश्चापि सञ्चारस्तु परस्परम् ॥१३०॥

[5]सप्तमस्य च षष्ठस्य न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।
षड्जस्य लङ्घनं चात्र नास्ति चौडुवितं सदा ॥१३१॥

नन्दयन्त्याः(न्त्यां) [6]क्रमात् न्यासापन्यासांशाः प्रकीर्तिताः ।
गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमश्चैव नित्यशः ॥१३२॥

अथान्ध्री । पञ्चमश्चेति । ऋगपनीत्यंशाः । त एवापन्यासाश्च । ग(गो) न्यासः । सलोपे षाडवः । औडुविताभाव । ऋग अ(इत्य)नयो सगतिः । निषाद-धैवतयोश्च न्यासो गत्यनुपूर्वशः । यो यदात्र प्रधानभूतस्तेन तेन स्या(न्या)सः गमन कार्यम् । तदुक्तम् । अंशानुपूर्व्या न्यासगमनमिति । अन्ये चाहु । येनैव क्रमेणांशा स्वराः पठितास्तेनैव क्रमेण ते कार्या यावदपन्यासस्वर इति । अस्यामष्टावंशका । चत्वारः पूर्णा. षाडवाः ॥१२९ १३२॥

अथ नन्दयन्ती । नन्दयन्त्यां क्रमादिति । प(पो)न्यासो ग्रहश्चेति वक्ष्यते । मपन्यासः अ(सो म.) । प अ(पोऽ)श सोऽप्यपन्यासः पश्चादुक्त । षड्जेन षाडवम् । लोप्यत्वाल्लङ्घ्यत्वं सिद्धम् । पुनर्वचनादल्पतरत्वमपीति । मन्तव्यम् । नान्ध्रीसञ्च-रणमिति । गान्धार्यार्षभीभ्यामान्ध्री पञ्चम्यार्षभीगान्धारीभिर्नन्दयन्तीति ससर्ग-

---

१ KSS गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ॥
२. KSS गान्धारीपञ्चमीभ्या तु सचार सविधीयते ।
३. KSS NS. ऋषभ पञ्चमश्चैव ।
४. KSS. NS. गान्धारषड्जयोरत्र ।
५. KSS. षष्ठसप्तमयोश्चात्र ।
६. KSS क्रमाद् विद्यादपन्यासोऽश एव च ॥ NS भवत्यश पञ्चमो नित्यमेव तु ॥ स्यातामस्या मपन्यासौ मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ षाडव षड्जहीन तु सङ्घनीयः स एव च ॥ मान्ध्रीवत्सञ्चरो नित्यमृषभस्य च लङ्घनम् ॥ तत्र मन्दगति. प्रोक्ता नित्य गानप्रयोक्तृभि. ॥

षड्जो लोप्यश्च लङ्घ्यश्च नाम्धीसञ्चरणे भवेत् ।
लङ्घन ह्यृषभस्यापि तच्च मन्द्रगत स्मृतम् ॥१३३॥

तारगत्या तु षड्जस्तु(ड्जोऽपि) कदाचिन्नातिवर्तते ।
गान्धारो वा ग्रह कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यश. ॥१३४॥

[1]कार्मारव्या स्मृता ह्यशा आर्षभ पञ्चमास्तथा ।
धैवतश्च निषादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु ।
[2]पञ्चमश्च भवेन् न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ॥१३५॥

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमन भवेत् ॥१३६॥

प्रकरणे निरूपण जातिवयस्यकारणतुल्यत्वादान्ध्रीवद् सगतिः प्राप्तेति वचनेन निपीड्यते । एतच्चारक्तातुल्यजातिकारणिकाना जातीना सङ्गतिरतुल्यैव कर्तव्येति सूचयति । ऋषभस्य लङ्घ म न्द्रगतस्येति धर्मिस्वरूप धर्मं उपचरित इ(मि)ति । मन्द्रगत लङ्घनमित्युक्तम् । तारगत्या षड्जो नातिवर्तते नातिशय्यते । .... गत्या षड्जो नातिवतते नातिशय्यते । तत ऊर्ध्वक न शिरस्यसप्तकस्वरा प्रयुज्या इत्यर्थ । अन्ये त्वाचक्षते । षड्जेव(ड्ज एव) कदाचिन्नातिवर्तते नारोह भजते तार न किञ्चिद् प्रष्टव्यमित्यर्थ । कदाचिदिति । वैकल्पिकोऽय तार इत्यर्थ । अस्यामेक पूर्णाश एक षाडव इति द्वौ ॥१३२ १३४॥

अथ कार्मारवी । कार्मारव्या इति । ऋपधनि(नयो) अशा(ऽशा) अपन्यासा श्च । पन्यासता । नित्यपूर्णता । विशेषेणेति । अन्ये त्वनशा इहाभूयस्त्वभाज । सर्वेभ्योऽपि विशेषेण तु गान्धारस्य यथाशक्ति सङ्गति । यदाह विशाखिलाचार्य- । बाहुल्यादनशाना विशेषत सर्वतो गान्धारगमनमिति । अस्याश्चत्वारोऽशाः पूर्णा एव ॥१३५-१३६॥

अथ कैशिकी । कैशिक्यास्त्विति । सगमपधनिस(नयो)शा अपन्यासाश्च । गनी न्यासौ । पर्यायेण धैवतनिषादौ यदाशौ तदा पञ्चमो न्यास । कदाचित्तु ऋषभोऽपीति । लोपावस्थाया तन्ना(तु ना)सौ । तथा पूर्णतादशाया तु वा भवतीति । दौर्बल्यमृषभस्य । यत कदाचिल्लोप(प्य)त्वात् । ऋलोपे यथा षाडवम् । ऋषलोपे

---

१ KSS कर्मारव्या भवन्त्यशा पञ्चमर्षभधैवता ॥ निषादश्चेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिता ॥ एत एव ह्यपन्यासा न्यास पञ्चम इष्यते । हीनस्वर्यं न चात्र स्यादनशा बलिनस्तथा ॥

२ KSS — एत एव अपन्यासा न्यासा पञ्चम इष्यत ।
हीनस्वर्यान् चात्र स्यादनशा बलिनस्तथा ।

कैशिक्यास्तु [1]तथा ह्यंशाः सर्वे चैवार्षभं विना ।
एत एव ह्यपन्यासा न्यासो गान्धारसप्तमौ ॥१३७॥
धैवतेंऽशे निषादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।
[2]अपन्यासः कदाचित्तु ऋषभोऽपि विधीयते ॥१३८॥
कार्यमेवं षाडवं चात्र धैवतर्षभवर्जितम् ।
तथा चौडुवितं कुर्याद् बलिनौ चान्त्यपञ्चमौ ॥१३९॥
[3]दौर्बल्यमृषभस्यात्र लङ्घनं च विशेषतः ।
पंचमवत् कल्पनश्चान्यैः षाडवे तु विधीयते ।
[4]षड्जमध्यावदत्रापि सञ्चारस्तु भवेदिह ॥१४०॥

स्यात् । बलिनौ चान्त्यपञ्चमाविति । पञ्चमनिषादयो पर्यायांशानन्यापेक्ष बलवत्तरत्वमिति यावत् । षड्जमध्यमाया च यथा चाह । धैवतस्वरांशाया यथेष्ट सञ्चारस्तद्वदिह । षडजा ह्येति । किञ्चिन्न्यूनसञ्चारेयमिति ॥१३७-१४०॥

अथ जात्युद्भवग्रामरागादिसम्भावनासूचनार्थमार्या केचित् पठन्ति ।

मिश्रं गेयं यदि यत्तदपि तत्तेयमधिकबाहुल्यम् ।
सङ्करमूपगतसन्ततिर्वैचित्र्याण्यत्र रञ्जनातिशयात ॥

इति । मिश्रमिति । जात्यशगतानि यानि यथान्यानि तदालान्युक्तानि न सङ्कीर्णतया यन् मिश्रम् । गेयं ग्रामरागादिलक्षणम् । तद्यदि कस्यापि जात्यशकस्य सम्बन्ध्यशोऽन्यस्य न्यासोऽन्यदीयोऽन्यान इत्यादि बहुतरवैचित्र्यम् । तदेवभूत यन्मिश्रगेय तदस्या जातेरधिकमिति यन्नियमेन मतङ्गनन्दिप्रभृतिभिरुक्तमधिकतरघटितेन रूपबाहुल्येन । यथा(निद्दि)न यात्रकमितिमिति न ग्रामरागनिर्णयम् । यत् सङ्करोऽति सङ्कीर्णतया तस्या भूयमानमन्तर्वैचित्र्यमात्र(स्या)त्सङ्करत्वेन बहूनि विचित्राणि जायन्ते तानि कथमादिय न इति योज्ना । रञ्जनातिशयादिति । तत्र हाधिका रक्तिरिति । तेन यात्र रागादौ जातियोऽन्योन्ययोग इति भाव । तत्र सङ्करे रूप बाहुल्याज्जातिनिर्देश (इतियम् (१) इति बलिनानागन्धाराह । षड्जोदीच्यवतीसमा भिन्नषड्ज इत्युच्यतेनन्दयन्ती भिन्नषड्जबाहुल्येन । .. धैवतोऽन्य । मध्यमा न्यास । ऋषभपञ्चमहीनतेति । यत तत्र ग्रामरागाणां तत्तज्जातिमूलत्वमित्य । षड्जमध्यमोऽपि

---

१ KSS मन्त्रयशा गर्भे बलांशवर्जिता । N५ विना ॥ स्वरा सर्वेऽशा विना ।
२ KSS अपन्यासस्तथाऽऽर्षभ बाहुल्ये च ... ॥ ... सञ्चार षड्जमध्यावदिष्यते ॥ ... हीनौ धैवत चर्षभ विना । कार्य चौडुवितं नाम बलिनौ ।
३ KSS सञ्चारस्तु विधीयते ॥

सम्प्रणेतार प्रसिद्धास्त्विति छलयन्ति लोकान् सर्वथाऽर्थेऽनभिज्ञाता । व्यावृत्तिस्ता-वदस्त्वित्याशयेन तल्लक्षण सङ्क्षिप्य पठाम क्रमेण ।

षड्जा(षाड्जी)मध्यमयोर्मध्यमोदीच्यायाश्च सङ्करात् ।
मान्तौ स्याता (क्रमात्) षड्जमध्यमग्रामसंज्ञकौ ॥

मांशान्तो मध्यमोद्भूतो रागः स्याच्छुद्धषाडव ।
धांशान्तोऽल्पगनिर्मध्यमापञ्चम्योस्तु पञ्चमः ॥

साशौ मान्तौ तयोश्चैको धैवतीषड्जमध्ययो ।
कार्यः कैशिकमध्योऽन्यो जातः साधारितः स्मृतः ।
विगनिः कैशिक पूर्ण सांशः पान्तश्च कैशिकी ।
कार्मारव्यस्य हेतु सा सप्तधा शुद्धगीतिका ॥

षड्जोदीच्याद्भिन्नषड्जो धांशो मान्त परो(गल) ।
धांशो मान्तो भिन्नतान पञ्चमीमध्यमोद्भवः ॥

सांशो मान्तोऽल्पगनिको ज्ञेयः कैशिकमध्यम. ।
षड्जमध्योद्भवो धांशः मान्तोऽसौ भिन्नपञ्चमः ॥

दुर्बलो रिश्च मन्द्रांशौ पञ्चमीमध्यमोद्गतः ।
कार्मारवी षड्जमध्यामम्भूतो भिन्नकैशिकः ॥
सांशः पान्त पञ्चमेदभिन्नगीतिरि(रोप मता(ल) ।
धैवतीषड्जमध्योत्थो [1]विपनिर्गौडपञ्चमः ॥
धांशो मान्त. सांशमान्तो त्रिष्प कैशिकमध्यमः ।
धैवतीमध्यमोद्भूतः सांशः पान्तस्तु कैशिकः ॥
कार्मारवीषड्जमध्याजात्योस्त्रेधा तु गौरव. ॥
सौवीरः षड्जमध्योत्थो ॥

टक्क. सांशान्तो बहुसङ्गतिः ।

सांशान(न्त) षड्जमध्योत्थ सौवीरो गनिवर्जित ।
याशान्तो विगनिर्मध्यपञ्चम्योर्मालवेसर ।
मांशान्त षड्जमध्योत्थोऽगनिर्वेसरषाडवः ।
षपमध्योद्भवा(वो)षांशो मान्तो (बोट्ट) ।
हिन्दोलकश्च सांशान्तो रिधजात्यपसम्भव ॥
षांशान्तोऽल्पनिगष्टक्कैशिको मधजातिभाक् ।
कैशिक्युत्थो विधि सांशन्यासो मालवकैशिक ॥
अष्टधा वेसरागीति ।
... ... ॥
भार्षम्युत्थ .. . ।
... . ॥
पूर्णस्तु (षा'तो)धान्तो वा सांशो भम्माणपञ्चम ।
मान्तोऽल्पगनिक षड्जमध्यमोत्थनिषादज ॥
सन्यशो रूपसाधारो मान्तो गान्धारसम्भव ।
गान्धारपञ्चमो गांशन्यासस्त्रिश्रुतिदुर्बल [x] ॥
[3]रशो मान्तश्चायमीजो रेवगुप्तो [4]विषडजक ।
द्विश्रुत्यल्पो सांश कैशिक्या षडजकैशिक ॥
सांशान्त सधजातीजो निगो(गा)ल्प (ल्पो)ऽशकपञ्चम ।
इतीय नवधा गीति साधारण्याह्वया स्मृत (ता) ॥
एवा विभाषा गीति तु ग्रामरागाश्रिते मते ।
ध्रुवागानोपयोगाय तदेतद्गीतिसप्तकम् ॥

एतत्सङ्ग्रहार्येयमार्या कश्चित् पठिता । अस्मत्पुस्तकेषु न तथा दृश्यते । न च तथा विना न सङ्गृहीतमेतद्भवति जात्यशके हि सर्व स्वीकृतम् । तथापि चा(मा)र्गेनो पयोगिनो वैचित्र्याद्(त्र्या)य्यनुज्ञान मुनिनव कृतम् । चतु स्वरप्रयोगोऽपि अप(द्वाद) कृष्टध्रुवास्विह । (भ ना २८-७०) इति वदतोत्तरत्र चालङ्कारवैचित्र्य विभजतेति ॥

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणा[1] ।
[1]यथा यस्मिन् रसे याश्च गदतो मे निबोधत ॥१४१॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे जातिविकल्पनं नामाध्यायोऽष्टाविंशतितम ।

अध्यायार्थमुपसंहरन्नर्थान्तर प्रस्तावयति । एवमेता इति । दश्(दश)लक्षण-व्यभिचारिणी हेतु(चारिहेतु)सम्भवमात्रत इत्याशयेनाह । बुधैरिति । यथा यस्मिन्निति । यत्र रसे येनांशन्यासादिना प्रकारेण या इत्यर्थ. । गदतो मे इत्यनादरे षष्ठी । तेन मद्वचनमेवात्र न केवल प्रमाणम् । यावत् कश्यपमुनिप्रभृतिभिरपि यन्निरूपित तदपीति शिवम् ॥१४१।

शिशिरकरकलाशेखरचरणाम्भोजाश्रयाकलितताप ॥
अभिनवगुप्तो गुप्त जात्यध्यायं विचारितवान् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां जातिविकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः समाप्तः ॥

---

१. KSS NS कार्या (यथा) यस्मिन् रसे यश्च तत्व मे सन्निबोधत ।

नाटयशास्त्रम्

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

[1]षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च ।
[2]मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्या[3] शृङ्गारहास्ययो ॥१॥
[4]षाड्जी त्वथार्षभी चैव स्वस्वरांशपरिग्रहात[5] ।
[6]वीररौद्राद्भुतेष्वेते (वीरेऽद्भुते च रौद्रे च) प्रयोज्ये गानयोक्तृभि ॥२॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

जातिविनियोगकल्पं भूवात्वैचित्र्यमपि हि जनयति या ।
वन्दे तमभेदकरीं तां प्रियति शाङ्करी शक्तिम् ॥१॥

अस्य योनिर्भवेद्गानम् । (भा० ना० २८-१०) इति गानसमन्वयेनास्य गान्धर्वलक्षणस्यार्थस्यागतत्वाज्जात्यात्मको यो गान्धर्वभाग उक्तस्तस्य भागे केनाप्युपयोग इत्यभिप्रायेणाध्यायान्ते पूर्वमुक्तं यथा यस्मिन् रसे योज्य (याश्च भ० ना० २८-१४१) इति । गान्धर्वशेषतैव चार्थस्य या सम्पानोत्येनदर्थमध्यायच्छेद । तथा च वक्ष्यति । एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रया. । (भ० ना० २९-१३) इत्य नाट्योपयोगिन्य इत्यथ । तत्र षड्जग्रामाश्रितास्तावद्रसेषु विनियोक्तुमाह । षड्जोदीच्यवती चैवेति । षड्जोदीच्यवत्या मध्यमेन योऽशक षड्जमध्यमाया षण्(ड्जो)मध्यमपञ्चमाभ्या ते त्रयोऽशका । शृङ्गारहास्ययोरित्यव मध्यपञ्चमबाहुल्यादिति यथासम्भव विनियोज्या ॥१॥

षाड्ज्या षड्जेन योऽशक आर्षभ्यामृषभेण तौ वीराद्भुतरौद्रेषु । तदाह । स्वस्वरांशपरिग्रहादिति । स्वो नाम स्वरस्तस्य योऽशत्वेन परिग्रह इत्यर्थ ॥२॥

---

१. NS षड्जोदीच्यकर ।
२. KSS षड्जमध्यमबाहुल्यात् ।
३. KSS, NS. कार्यम् ।
४. KSS आर्षभी चैव षाड्जी च ।
५. NS स्वरांशपरितस्पृहात् । KSS षड्जर्षभग्रहस्वरान् ।
६. KSS वीराद्भुते च रौद्रे च निषादाङ्ग परिग्रहात् ।

[1]निषादेंऽशे तु नैषादी गान्धारे षड्जकैशिकी ।
करुणे तु रसे कार्या जातिगानविशारदैः ॥३॥

धैवती धैवतांशे तु[2] बीभत्से सभयानके ।
[3]ध्रुवाविधाने कर्तव्या जातिगाने प्रयत्नतः ।
[रस कार्यमवस्था च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।]
षड्जग्रामाश्रिता ह्येताः प्रयोज्या[4] जातयो बुधैः ॥४॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रया[5] ।
गान्धारीरक्तगान्धार्यो गान्धारांशेऽवपत्तितः ।
करुणे तु रसे कार्ये निषादेंऽशे[6] तथैव च ॥५॥

मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
[7][गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।]
मध्यमपञ्चमबाहुल्यात् कार्या शृङ्गारहास्ययोः ॥६॥

[8]कार्मारवी तथा चान्ध्री गान्धारोदीच्यवा तथा ।

निषादिन्या यो निषादांशक षड्जकैशिक्याश्च गान्धारांशकस्तौ करुणे ॥३॥
धैवत्या धैवतोंऽशको बीभत्सभयानकयो ॥४॥

अथ मध्यमग्रामजातीनां विनियोगमाह । गान्धारीरक्तगान्धार्याविति । एतयोर्द्वयोरपि गान्धारनिषादांशको करुणे ॥५॥

मध्यमाद्याः पञ्च मध्यमपञ्चमांशकाः शृङ्गारे हास्ये च ॥६॥
कर्मारव्यान्ध्र्यसितस्रो वीररौद्रयोः षड्जऋषभांशकयोर्योगे । कैशिकी धैवतांशा

---

१ KSS गान्धार्यंशोपपत्या च करुणे षड्जकैशिकी ॥
२ KSS प्रशा च ।
३ अत पूर्वं "धैवती करुणे योज्या चोन्मादे षड्जमध्यम" इति पद्यार्धमधिकं NS पुस्तके ।
४ KSS विज्ञया ।
५ KSS मध्यग्रामसमाश्रया ।
६ KSS जातिगाने प्रयोक्तृभिः ।
७ काशीसीरिजपुस्तके पद्यमत्र नास्ति ।
८. इत पूर्वं KSS पुस्तके मध्यमोदीच्यवा चैव... कर्तव्या वीररौद्रयो" इत्यधिकं श्लोकं ।

धीरे रौद्रेऽद्भुते(तथा) कार्याः षड्जर्षभमाश्रयोजिता।
कैशिको धैवतादौ तु बीभत्से समयानके[1] ॥७॥
एकैव षड्जमध्या ज्ञेया [2]सर्वरसाश्रया जातिः।
तस्मात्स्वंशा सर्वे स्वरास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥८॥

बीभत्सभयानकयोः ॥७॥

अत्र टीकाकार शङ्कते। योऽयं जात्यंशकानां विनियोग उक्त. स कश्यपमुनिमतङ्गादिभिर्निर्विरुध्यते। तथाहि तैरुक्तम्।

सम्भोगे चैव शृङ्गारे प्रेङ्खोलितकमेव च।
कामभूतेषु सर्वेषु कुर्यात् मालवकैशिकम्।
भिन्नषड्जो मानवंध्ये चैकान्ताजीवितस्य च॥

इत्यादि। न च ते रसजातय एतेषु मतेषु। रसेषु विनियुक्ता। येन विरोध. स्यात्।

अत्राहुः। कश्यपाद्यैस्तावत् मालकैशिकादीनां तत्तच्चित्तवृत्त्या औचित्य दृष्ट्वा विनियोग उक्त। न तस्यानध्यापकत्वादङ्गीकर्तव्यम्। मुनिना जात्यंशकविनियोग आधाराभिप्रायेणोक्त.। तथाहि। यावन्तः परमार्थतः स्वरा इति सप्तचत्वारिंशत् स्वरा। यदाहुः। त्रिरूपविंशत्रूपा इति। (३+४४=४७) सङ्क्षेपेण ह्युदात्तादयस्त्रय एव स्वरा। विस्तरविवक्षाया तु जात्यंशग्रामरागभाषादेशीमार्गवैचित्र्येणानन्ता एव स्वरा।

अन्ये हि षड्ज षाड्ज्यामन्यश्चार्षभ्यां समाने जीविभि पाणिपादादियोगे यथा स एव चैत्राद(दि)यो(र्यो)ऽस्वपतित्व महामात्रत्व सेनापत्य मन्त्रित्व पौरोहित्यमिति विचित्रधर्मयोगित्वमुद्वहस्तत्परिवारमध्यान्निष्क्रान्तोऽप्येकैको विग्रहावस्थितेनाविभिन्नमेवाभिमान बिभर्ति तद्वत् तत्तदशकवैचित्र्ययोग्यशस्वर एव केवलो रूपी विचित्राकारः। तथाहि। तुल्ये च श्रुति(त्ये)कत्वेऽप्यादृशो मालवकैशिके षड्जो भाति। टक्करागे स्वन्यादृश। तथापि वेगस्वरसैन्धवभेदेन भिन्न त्वावभाति च। कथं षड्जश्चमिमात्रएव(क)श्रुतिएकरागोऽय सैन्धवो वेगस्वर इति मालवकैशिको वा धीयत इति। सोऽय सकलकरणोपजीवनप्रतिस्वभावभेदस्य त्र्यशकस्वर इह बधो

---

१. KSS तथा गन्धारपञ्चमौ। इतोऽग्रे "प्रयोक्तव्या बुधैः सम्यक् बीभत्से समयानके" इत्यधिकम्।

२. KSS सर्वरसा सश्रया जाति।

स्थायी तत्र तत्र रसे कर्तव्यो मालवकैशिकादावपि गीयमाने स्वरगानुदय एव । पश्चादिति(दपि) स्फुतदाधारपभि(मि)माना आधेयस्यापि वैचित्र्यसिद्धिरिति ।

उदाध्यायास्त्वाहु । एवम्भूतस्तावदाधाराधेयभावो लक्ष्ये न लक्ष्यते । न च तस्य वैचित्र्यकारित्व किञ्चिदस्ति । नापि मुने कश्यपादीनां वचनमत्र किञ्चिदस्ति । न च नियमाद्दृश्याय विषय । तस्मादयमभिप्रायो मुने । इह जात्यंशका एव परमार्थत समस्तगीतसर्वस्वम् । तत्र हि रागभाषादयोऽप्यन्तर्भूता । न चाय नियम । एकेनैव जात्यशकेन भवितव्यम् । अत्रैव रस इति । तथा ह्याह । एकैव षड्जमध्या सर्वरसेषु जाति । सप्तांशा हि सेति । तत्र यथा मालवकैशिकविनियुक्ते षड्ज(ड्जे)-षच(च) रञ्जनातिशयसिद्धये सैन्धविकाहृष्यपुरिकादीना भाषाणां गानमविरुद्धम् । तस्मात् तत्र तत्राश के गीते सति तदवान्तरातिशयत्वा(स्या)वश्य(श्य) मालवकैशिकादेर्गान भविष्यति रक्त्यतिशययोगात् । अत एव ह्येते ग्रामरागा इत्युक्ता । ग्रामो हि जातिसमूहस्तस्य सम्बन्धिनो रक्त्यतिशया इति ।

एतदप्यपरे नानुमन्यन्ते । न हि षड्जोदीच्यवत्या मालवकैशिको हिन्दोलको हि रक्तत्वेन जानिवान । (सा हि) भिन्नषड्जस्य कारणत्वेनोक्ता । भिन्नषड्जहेतुरपि जातिस्ताभ्या रक्तिमति सम्पत्स्यते ।

को विरोध इत्यपरे ।

अन्ये मन्यन्ते । यथा स्थायिसूत्रस्य यदा व्यभिचारिभ्य सकाशादुद्रेको लक्ष्यते तदा रसदृष्टीना प्रयोग उक्त । तद्वज्जात्यशकाना सञ्चारिभावास्तु व्यभिचारिसम्पाते भावदृष्टीनामिव ग्रामरागादीनामिति ।

युक्त्यन्तर स्विद लक्ष्यते । किमनेन तन्त्रान्तरशीले(लने)न । कश्यपादिभिस्तावान् यो(द्यो)विनियोग उक्त साम्प्रत । अयमपि मुनिविनियुक्तोऽस्तु । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति स्थित्या हि न्यायात् । वैकल्पिकत्वे को विरोध । प्रत्युत कोहलस्तद्वदिष्यतीति (भ० ना० ३७ १८) मतमनुज्ञातमेव मुनिना । एतत्प्रसिद्धये तत्र तत्रोक्त रक्त्यतिशययोगाच्च । लोके कोहलकश्यपादिमतमेव प्रसिद्धिमुपगतमित्यल बहुना ॥८॥

न चायमेव नियम इति दर्शयितु समस्तलक्ष्योपसग्राहक च सामान्यलक्षण वक्तुमाह ।

यो यदा बलवान् यस्मिन् सर्व(स्वरो)जातिसमाश्रयात् ।

तत्प्रयुक्त रसे गानम् ॥ इति ॥

यस्मिन्निति । ग्रामरागभाषादौ । तेनेदमुक्त भवति । क्वचिद्विशेषविनियोगस्तावदुक्तो यथा मालवकैशिकादौ । तत्रापि सर्वांशायोगे भाषाद्वारेण भावनेन विषयते ।

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात्[१] ।
[२]तत्प्रयुक्त रसे कार्यं गानं (गान कार्यं) गेये प्रयोक्तृभिः ॥९॥

मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययो[३] ।
षड्जर्षभप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥१०॥

गान्धारः(र) सप्तमश्चाथ (प्रायं) करुणे गानमिष्यते ।
तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥११॥

[४][एकैव षड्जमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः।]
तस्यास्त्वंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः[५] प्रयोगविधौ ॥१२॥

एतदुक्तिविशेषप्रधानोऽयम(व)लम्बनीयो यथा पञ्चमप्रधानतया सैन्धव्या भाषया शृङ्गार. सम्यगुद्दीपितो भवति मालवकैशिकेनेति ॥९॥

एव तावद्विनियोगे सति विनियोगशेषोऽस्य ग्रन्थो यत्र तु नोक्तस्तत्र जात्यंशकस्वरपर्यालोचनयाऽम्यूहनीयो विनियोग.। तेन ककुभश्च करुणे यद्यपि निषादगान्धारप्रधानया भोगवर्धनिकया समुपरक्तोऽसौ सम्यक् करुणमभिव्यनक्ति। तदेतदाह। मध्यपञ्चमभूयिष्ठमित्यादि। ये त्वेनमग्रन्थजातिविनियोगस्य दीपत्वेन व्याचक्षते तैः पौनरुक्त्य दुष्परिहरम्। तस्य प्रथमए(मे)वोक्तत्वात् ॥१०-११॥

ननु एकैव षड्जमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाश्रया जातिः। इत्यार्या पुनरुक्तार्था। नैतदिद ह्यनयोच्यते। जातिभिः सर्वं व्याप्तम्। जातयश्च सर्वा षड्जमध्यमायाम्। तथाहि। षड्जग्राममध्यमग्रामयोर्य(या)प्रधानभूते(ता)मात्यजातीना या चेयद्भूतेति सर्वस्वराश्रा तदेवास्यामशाः। एतेन यावत् किञ्चिद्वक्तिसर्वस्व ससारेऽस्ति तत्तत् षड्जमध्यमाया पिण्डीभूतमिति तदंशकेष्ववधातव्यम्। रक्तिलाभे सर्वे स्वराश्च विहिता प्रयोगविधाविति विन्यासादिभावेन चेत्यर्थ.। किञ्च ये केचित् प्रयोगस्य गेयस्य विधौ प्रकारभेदे गीतिसप्तके ते स्वरा(के स्वरा)स्तेऽस्यामेव जातौ विहिता एकीकृता इत्यर्थ. ॥१२॥

१. NS. समाश्रयः।
२. KSS. तत्प्रयुक्ते रसे गानं कार्यं।
३. KSS. हास्यशृंगारयोर्भवेत्।
४ KSS. does not read here.
५. KSS. प्रयोगविहिता.।

सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु(श्च) बलवन्तः ।
एवमेता बुधैर्ज्ञेया [1]जातयो नाट्यसश्रयाः ॥१३॥

यदि नामास्या जातावपि पिण्डीभूत सर्वप्रयोगस्ततः प्रकृते किमित्याशङ्क्यमाह । सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्या इति । षड्जमध्यमयोः सम्बन्धिनो येंऽशकास्तेषु सर्वेषु रसा यथोचित सम्यक् प्रयोक्तव्याः ।

काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्ताश्च बलवन्तः ॥ इति ।

स्वरविशेष (ष)षड्जमाश्रित्य बलवत्त्वम् । काकल्यन्तरयोरपि न प्रयोगमात्रमादरणीयमपि तु बलवत्त्वमेव । जातीना नान्योपयोग कथयन् रसादियोगो जातीनामनुद्दिष्ट एव किमिति कथित इत्याशङ्का शमयति ।

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ इति ।

इत्यमेता नाट्योपयोगिन्यो ध्रुवागानोपयोगदिशेत्यर्थः ॥१३॥

तत्सल्लक्ष्यप्रबन्धगानोपयोगि कदयपाद्युदिष्टं विनियोगजातं कथ्यते ।

ध्रुवागानाग्निजावेशे त्यक्ते निष्कलधीजुषाम् ।
सामाजिकानां हृदये सङ्क्रामेत् प्रस्तुतो रसः ॥१॥

तत्र शुद्धरसेनोक्ता भाषा रक्त्यशसम्भवात् ।
अतोऽनुल्बणचिद्वृत्तौ सन्धिशेषे नियोज्यताम् ॥२॥

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्ज. प्रतिमुखे स्मृतः ।
गान्धारो गर्भसन्धौ स्यादवमर्शे तु पञ्चम· ॥३॥

कैशिक स्यान्निर्वहणे प्रशस्त्यन्ते तु मध्यम. ।
षाडव: पूर्वरङ्गे स्याद्विष्णोर्ग्रामिद्वयं विदुः ॥४॥

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्याद् साधारं स्कन्दसूर्ययोः ।
मध्यम कैशिक विद्यात् साधार च भयानके ॥५॥

ललित(तादि)रिय शुद्धा गीतिः स्यान्नाट्यवृत्तयो. ।
दैन्यावमानभूयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते ॥६॥

कामिनीजनितेऽस्यापि भावास्तद्व्यभिचारिषु ।
शुद्धावहित्ये गोप्यत्वे दाक्षिण्यात्या सर्वतो ॥७॥

---

१. KSS जातयो रससश्रयाः । NS. जातयो नाट्यसश्रयाः ।

[1]पाठ्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ।
हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥
गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
धैवतश्च [2]प्रयोक्तव्यो बीभत्से सभयानके ॥]

चिन्तायां कणिकौत्सुक्ये पौराली धूर्तजासिके ।
बाङ्गाली खेदप्रणययोः सैन्धवी तापसाम्बरे ॥८॥

कालिन्दी सम्मदे कुत्से पुलिन्द्यात्मप्रकाशिनि ।
श्रावणी शोकभूयिष्ठे षड्जाख्याऽसीतसम्मदे ॥९॥

मालवी गुर्जरी चाथ चिन्ताप्रशमयोः क्रमात् ।
मतिधृत्यवहित्थेषु गीयते बाह्यषाडवा ॥१०॥

कोसला कौशले कुर्याद्गान्धारी षड्जवर्जिते ।
मृदौ सौवीरललिते ललिते ललिताश्रमे ॥११॥

तुम्बुरावश्यकैशिक्यो गा(क्योर्गा)न्धारललिता भवेद् ।
कर्णाटी बन्धनिर्विण्णा(ण्णे) चित्रकर्मणि वा भवेद् ॥१२॥

कालिङ्ग्यमर्षावेशे तु सिञ्जिनी कपटात्मनाम् ।
मध्यमा स्मृतिशङ्कासु निर्विण्णे पार्वती भवेत् ॥१३॥

निषादिनी विमोहादौ भिन्नषड्जे मणास्त्वमम् ।
स्वापकीये समोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते ॥१४॥

सम्भ्रमे नर्तरागस्य मले(दे) कैशिचदपाद्भुते ।
क्षमावसूयासर्वेषु शुद्धभिन्ना(न्ना) नियुज्य(ज्य)ते ॥१५॥

वराटी वर्षसवेगविस्मयेषु विधीयते ।
धृतिस्मृत्यवहित्थेषु भवेद्वैवतभूषिता ॥१६॥

---

१ NS does not read KSS पाठ्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चैव निबोधत ।
२. KSS प्रयोक्तव्य· ।

आलस्यदैन्यमोहेषु विशाला व्रीडितेऽपि च ।
गर्वोत्सुक्यवितर्केषु दृढमापरिगीयते ॥१७॥

त्रासशङ्कासम्भ्रमेषु कौसल्या विनियुज्यते ।
बाङ्गाल्यमर्षवेगेषु धृतिस्मृतिषु च स्मृता ॥१८॥

उत्तमे करुणे भावे सू(त)ये व्यभिचारिणि ।
कार्यान्तरा (तुरोद्)भूते भाषा कामोद्भवा मता ॥१९॥

छन्नेऽभिलापे शृङ्गारे वीरे धर्मात्मके तथा ।
कृतकर्तव्यताया च कर्तव्यो भिन्नकैशिकः ॥२०॥

दृढौचित्यादद्भुतोत्साहे भिन्नकैशिकमध्यमः ।
अनयोभिन्नयोर्बालाकैशिवयो व्यभिचारिणी(णि) ॥२१॥

सूक्ष्मवक्त्रा स्वरैर्जात्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
प्रसत्स्वभावो यो रौद्र उत्साहो धर्मवर्जितः ॥२२॥

गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके कश्यपादयः ।
चिन्तादैन्यधृतिश्रद्धामर्षादौ द्राविडी स्मृता ॥२३॥

दुःखे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
गौडकैशिकमेकस्य भाषा तन्नामिकामपि ॥२४॥
भयानके मध्यमः स्याद्भिन्ना चोत्साहयोगिनि ।
नन्दयन्तीव तद्भावा भवेत्तु व्यभिचारिषु ।
गौडगीतिरिय प्रायो वेगस्वरविचित्र(त्रि)ता ॥२५॥

टक्करागस्तु कर्तव्यो रसयोर्वीररौद्रयो. ।
दीप्ते च हृदयेऽस्यार्धे स्याद्गाढविपर्येऽपि स. ॥२६॥

हर्षे वाऽप्यथ चिन्ताया श्रवणा श्रवणोद्भवा ।
वैरञ्जिका हिता वन्ध्या छेवाशो रणकल्पने ॥२७॥

मालवेसरिका कार्या समराङ्गणकल्पने ।
गुर्जर्यमर्षवेगेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥२८॥

संभवो परितोषे स्याद्वैरस्ये वेसरी मता ।
पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥२९॥

अम्बाभे (ही)री मदोन्मादे ललिता दर्पविप्लवे ।
कोलाहलि. कलकले मध्यमग्रामिका धृतौ ॥३०॥

शङ्कासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ।
धृते(ता)वेता मतिस्मृत्योः स्याद्दिवाकरवर्धिनी ॥३१॥

पौराली दीप्तभावेषु सात्वती(त्वते)त्यानतूलिका ।
महानिर्वेदभावाना ॥३२॥

चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूली शोकसश्रया ।
जये हर्षे वितर्के च मालवी परिगीयते ॥३३॥

स्वाध्यायादिप्रसक्तेषु तद्भावस्ये च गीयते ।
सौवीरी मतिधृत्योस्तु सौवीरी वेगमध्यमा ॥३४॥

साधारिता च हर्षे स्याद्गान्धारी शोकचिन्तयो ।
अभिलाषिकशृङ्गारे मध्यस्थे हृदयेऽथवा ॥३५॥

ससार(वि)तया(ता)वाथ गेयो मालवपञ्चम. ।
निर्वेदग्लानिशङ्कासु भ्रमे वा भेरिका भवेत् ॥३६॥

आवेगशङ्कत्रासामर्षगर्वौग्र्ये भावनी मता ।
पाञ्चाली च मदोन्मादे सैन्धव्यौत्सुक्यनिद्रयो. ॥३७॥

गुर्जरी धृतिहर्षादावन्ध्राली मदवृद्धिषु ।
कामावस्था दाक्षिणात्या सर्वामुद्दीपयेत् किल ॥३७॥

भ्रान्तावहित्थमतिषु तर्के तानोद्भवा मता ।
श्रवणी मदनावस्था शोकोत्कण्ठासु कथ्यते ॥३९॥

नीचाना मदशङ्कौग्र्यगर्वालस्येषु कौशिकी ।
करुणे दैन्यभूयिष्ठे श्राहुर्वेसवतीं बुधा ॥४०॥

पौरात्यच्वश्रमे हर्षे गर्वे त्व(त्वा)न्ध्री प्रचक्षते ।
औग्र्ये क्रोधे च गान्धारी सङ्गमे च विभाविनी ॥४१॥

भिन्नकैशिकमध्यस्य स्थाने वेसरषाड(ड)व. ।
पुष्पमोक्षे चावहित्थवृत्यादौ बाह्यषाड(ड)व: ॥४२॥

रवान्धा हास्ययोगे तु म(मा)ङ्गल्ये वोट्टरागत ।
मङ्गलाख्योत्सवे हर्षे रागशोभाविभाविनि ॥४३॥

रते कामदशानां वा भिन्नत्वे टक्ककैशिक ।
भिन्नषड्जस्य वा स्थाने चिन्ताव्रीडासु मालवी ॥४४॥

अन्ये तु कथयन्त्येना चेटिकाशबरादिषु ।
रोषे स्यात् कैशिकी बन्धे भये स्याद् द्राविडी शुचि ॥४५॥

विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवकैशिक ।
शुद्धा स्याच्छुद्ध(गान्धारी)पौराली शोकगोचरे ॥४६॥

हर्षे हर्षपुरी स्यात्ता चिन्तायामर्थवेसरी ।
जुगुप्सायां तु पाञ्चाली सैन्धवी मोहगोचरे ॥४७॥

नर्मस्फञ्जे(स्पन्दे)ऽपि चाभीरी खञ्जनी गीयते शुचि ।
अमर्षे गुर्जरी रौद्रे कैशिकी च सुराचने ॥४८॥

धृती मतौ श्रमे गोला स्यात् सिन्धुवतिता भये ।
शार्दूली यज्ञकर्मादौ धृतिस्मृतिमतिष्वपि ॥४९॥

प्रेङ्खा सम्भोगशृङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ।
आवेगे वेसरी दैन्यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ॥५०॥

औत्सुक्ये विश्रमे खेदे छेवाटी सम्प्रयोजयेत् ।
षड्जमध्यमिका हर्षमृत्योर्मधुरिका तथा ॥५१॥

शोके च द्रविडद्राल्पा मदोन्मादेषु पिञ्जरी ।
व्रीडायां भिन्नवलिता चापले च विधीयते ॥५२॥

कर्तव्या भिन्नपौराली ह्रासासूयावितर्कगा ।
द्राविडी स्यात् परिभ्रष्टे पार्वत्युत्साहहर्षयो ॥५३॥

अष्टधा रागगीति स्याद्दोवाला(द्वा)विरयजीविता ।
शोकेऽवेक्षे तु ककुभो धृतौ काम्भोजिका मता ॥५४॥

मध्यमग्रामिका गर्वे चिन्तालस्येषु माधुरी ।
शालवाहनिका चिन्ताश्रमक्रोधेषु गीयते ॥५५॥

मोमवर्धनिका शोके दैन्ये निर्वेदचिन्तयो ।
निद्रोन्मादजडत्वेषु साकाङ्क्षे वलिता तथा ॥५६॥

भिन्नपञ्चमिका कुर्यात् स्मृतौ धृत्यवहित्थयो ।
भोगवर्धनिकास्थाने मदे माऽऽभीरिका भवेत् ॥५७॥

विषादचिन्तानिर्वेददैन्यखेदप्रजागरे ।
उत्तमन्तो च पौरात्या धीवराव(ध)वहित्थगा ॥५८॥

प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या शकमिश्रिता ।
उत्से रहुषिक(रहति च)स्थाने योज्यते किरणावली ॥५९॥

रेवयन्ती बन्धुवदे(धे) विच्छदे प्रियबान्धवे ।
ललिता धैर्यगाम्भीर्ये हर्षे बाङ्गालकेसरी ॥६०॥

नर्तेरागमिहेच्छन्ति यत्र मालवकौशिक ।
ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नर्तकी ॥६१॥

वीराभासे तु हास्येन निर्वाहे शक इष्यते ।
शङ्कावहित्थनिर्वेदश्रमे तद्ललिता स्मृता ॥६२॥

नारीलास्यदिदृक्षायामाहु पञ्चमषाढ(ड)वम् ।
हास्ये(स्य) भावे(वा) रेवगुप्ता शकस्याथ स्वतन्त्रका ॥६३॥

रागो हर्षमदोत्साहधृतिस्मृत्यादिगोचर ।
मार्गभ्रष्टेऽथ बीभत्से नीचे भम्माणपञ्चम ॥६४॥

असमशङ्कावितर्केषु कार्या मध्यमभूषिता ।
रूपसाधारितप्तनकरागस्थाने स्वरूपत ॥६५॥

गान्धारपञ्चम सा च नीचस्याद्भुतहास्ययो ।
बीभत्से हास्यवीरोगे कर्तव्य षड्जकैशिक ॥६६॥

चिन्तावितर्कयो सा स्यात् स्त्रीणां मालवपञ्चमा ।
औत्सुक्ये प्रोषिते यस्या शङ्कासूयासु भावनी ॥६७॥

इति साधारणोलि स्यात् सर्वगीतिविमिश्रणात् ।
मुख्यत्वल्पत्वतो भाव(वो)व्यभिचारिगतो भवेत् ॥६८॥

पाल रसेषु यथोक्तं विषयस्यैकतास्थिति ।
ध्रुवादौ मध्यमग्रामषड्जो षाडवपञ्चमी ॥६९॥

गान्धारमध्ये कैशाख्या पगो गान्धारपञ्चम ।
सूर्ये सौवीरकश्चण्ड्या कैशिकः पञ्चमेऽपि तु ॥७०॥

सर्वे एव सुराराती भवेन् मालवकैशिक ।
सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोषपोषका ॥७१॥

गीती(ति)साधारगौडीये नाट्ये तु प्रहरद्वये ।
भिन्ना न चरमे सैव पूर्वस्मिन् न तु जातुचित् ॥७२॥

नाट्यादभावात्तान स्यादमङ्गलतमो ह्यसौ ।
चरमे रागगीति स्यान् नाट्ये न नियम स्वयम् ॥७३॥

प्रेङ्खोलितो वसन्ते स्यात् तथा मालवपञ्चमा(म) ।
टक्करागो गौडककुभो भिन्नषड्जोऽथ कैशिक ॥८४॥

भिन्नपञ्चमकश्चेति ग्रीष्माद्युतषु संमता(ता) ।
इत्येष कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपित ॥७५॥

ननु शान्तरसे न केनचिदशकेन गानमुक्तम् । विस्मरणशीलोऽसि । स्मर्यते-(ते) । उक्त हि । न शान्तरसप्रधानता प्रयोगस्य भवति । सतोऽपि हि रसान्तरोपरक्त एव प्रयोगयोग्यो नान्यथेति ।

एव विनियोगजात्यशकानभिधायाधुना वक्तव्यान्तर वक्तुमुपक्रमते ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् । इति ।

ननु वर्णादिर्जातिशरीरानुप्रवेशाज्जातिलक्षण एव निरूपणं युक्त दृश्यते । लब्धात्मलाभस्य हि विनियोगो युक्त । दशलक्षणादपि वा पूर्वं विनियोगो वक्तव्य । विनियुक्तस्य लक्षणमित्यपि दृश्यते । षष्ठे तु तदभिधानमयुक्तमिव । उच्यते । जातिर्नाम स्वरसमूहमात्रम् । पदसम्बन्धाधीनस्तु वस्तुवर्णव्यवहार । तदायत्ताश्चालङ्कारा । न चार्थविशेषाभिधायिना पदेन सम्बन्धो विनियोगमन्तरेण भवति ।

नन्वेव न्यासापन्यासावपि तत्रावाच्यौ । तयोर्हि समस्तविदारसमाप्ति । असावबान्तरविदारी समाप्तिश्च स्थानम् । विदारी चावान्तरपदसमूहविच्छेदरूपा । यद्येवमत्स(ल्प)त्वमिदमुच्यते । ग्रहांशादयोऽपि पदापेक्षा एव । तर्हि गीयमानपदाभावे कश्चिदपि स्वत स्वरोपयोगोऽस्ति गाने गान्धर्वे वा । समवाये गान्धर्वमिति

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् ।

आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ।

वर्णाश्चत्वार एवैते ह्यलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥१४॥

[1]आरोहन्ति स्वरा यत्रारोहीति स तु संज्ञितः[2] ।

विशाखिलाचार्यः । तस्मात् पदसम्बन्ध सर्वत्र प्रयोजक । किं तु वर्णो नाम पदसम्बन्धमन्तरेण लक्षयितुमेव न शक्यते । तथाहि वक्ष्यते । एवं लक्षणसंयुक्तमिति (भ० ना० २९.१७) । ग्रहादय स्वरारम्भबाहुल्यतरा वा हीनत्वसमाप्तिलक्षणा. । तथा च पदनिरपेक्षेऽप्यन्तरालापादावपि भवत्येव तैर्विना जात्यंशका रागस्वरूपमेव न किञ्चिदुन्मूलयन्ति । अलङ्कारस्तु परमार्थेन पदग्रामस्यैवालङ्कार्यत्वादशक्ययोगाद्धि गीयमान एव सम्पद्यते । अर्थयोगादिव सार्थक वृत्तबन्धयोगादिव च श्रव्य प्रसन्नादिप्रभृत्यलङ्कारसम्बन्धात्तु तदेव गृह्यतपमित्यलङ्कृत सम्पद्यते । उपमानप्रसादिकायोगादिवालङ्काराणा च (जीवभाव प्रसन्नादिभावे)नाश्रयो वर्ण इति पदाधीनस्वभावत्वादेषा विनियोगानन्तरमेव युक्तमभिधानम् ।

टीकाकारास्त्वाहु । आश्रयस्वरस्वरूपेण जानीता गान उपयोगो न तु रक्तिसम्पादकत्वे । तत्तु ग्रामरागाणामेव । तेऽप्यन्यैरेवोक्ता इति न मयोच्यत(न्त) इति । मण्डपो दीपयोगी वास्तु . ...वदित्यत्रार्थे ज्ञापकमिदम् । वाक्यानां पश्चादभिधानम् । एतच्च पूर्वमेव विचारितमित्यास्ताम् । एतच्च (व च) क्रियाविस्तारवाची वर्णशब्द । तथाभिनयक्रिया एवम्स्वरमात्रावस्थानेन वा आरोहणेन वा अवरोहणेन वा व्यामिश्रतया वा सम्पद्यत इति चत्वार एव वर्णा । (तदधिका) न भवन्ति । तदाह । आरोही चेत्यादि अलङ्कारास्तदाश्रया इत्यन्तम् । सामान्यमेवाश्रयमित्युक्त पूर्वमेव बुद्धावाश्रीयमाणत्वात् । एकस्वरेणैव गायामीति यावत् स्वरविशेषान् सञ्चरायां गायामीत्यभिसन्धाय गायन् प्रयोक्ताऽलङ्कारान् प्रयुङ्क्ते तावत् । स्वरालङ्कारेषु यत् सामान्य स वर्णः । तेनारोहणावरोहणावस्थानसञ्चरणान्येव परमार्थतो वर्ण । तद्योगात्तु गीयमान पदमपि वर्णक इत्युच्यते ॥१४॥

तदभिप्रायेणैव आरोहन्ति स्वरा यत्रेति लक्षणम् । तुरवधारणे । आरोह-

---

१. KSS, NS आरुहन्ति ।

२ KSS यत्र आरोही स तु भण्यते । NS यत्र आरोही स तु संज्ञितः ।

[५]स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णं स उच्यते[६] ।
सञ्चरन्ति [७]स्वरा यत्र स सञ्चारीति कीर्तित. ॥१६॥

शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगुणगोचराः ।
चत्वारो लक्षणोपेता वर्णास्तत्र[८] प्रकीर्तिताः ॥१७॥
यत्र चैवावरोहन्ति[३] सोऽवरोही प्रकीर्तितः[४] ॥१५॥

न्त्येव न त्ववरोहन्ति । आरोहण एवावरोहणमिश्रीभाव एव गान्धारः स्यात् । एव-मवरोहन्त्येवेति ॥१५॥

समा इति तुल्यजातीया । तेन मन्द्रतारमध्यमरूपतया तस्यैव स्वरस्य प्रयोग । स्थाय्येव वर्णः । विच्छिद्य विच्छिद्य पुन' प्रयोगः कर्तव्यो न तु दीर्घदीर्घेणाविच्छेदेन घण्टास्वनवदिति दर्शयितु स्वरा इति बहुवचनप्रयोग । स्वरा उपस्वराश्चेति सर्वैक-दोष इति केचित् । एतत्तु गान्धारिण्ययुक्तस्वरद्वयमप्यारोहणावरोहस्थिरत्व(तद्)-व्यतिरेकेण कथं प्रतियोज्यम् । अलङ्कारविशेषयोगेनाप्यलङ्कारगमनमेकस्वरायत्त-मेव ॥१६॥

नन्वारोहणावरोहाभ्या तारमन्द्रस्वीकारस्तावद् दर्शित. । कण्ठ्यस्वस्वीकारस्तु कथमित्याशङ्क्याह ।

शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगत(गुण) गोचरा ।
चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ॥ इति ।

एतदनेनाह । नाप्यारोहण शिरस्यस्वरनिष्ठमेव लक्षितमवरोहण वाऽवकृष्य(ष्ट)स्वर-निष्ठम् । किन्त्वेकैवे तस्यैकविषयतामाह । त्रिस्थानेति । त्रिषु ये गुणा गुण्यमाना उत्कर्षमाणानि स्थानानि वा गुणाश्रया येषामिति स्वरास्ते गोचरो विषयो येषाम् । न त्वारोहणावरोहणे एकतन्त्रिकाया वीणाया बहुतन्त्रिकाया वा विपर्यये बंधे च । अत एव न सवेद्येते मल्लकवीणादौ न च भवत । तत्र वर्णसङ्करोपलम्भः ।

---

३ NS चैवावरोही च ।
४. KSS रोहीति सज्ञित । NS. रोहीति भण्यते ।
५. KSS स्थिरस्वरा ।
६. KSS. सज्ञित ।
७. KSS. स्वयं ।
८. KSS ह्यते ।

एव (पद) लक्षणसंयुक्त यदा वर्णोऽनुकर्षति।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा[1] ॥१८॥

तत् कथमिद लक्षणमित्याह । शारीरस्वरसम्भूता इति । शारीरस्वरेषु मुख्येष्वा-श्रितेषु लक्षणमिदमुक्तम् । तत्सदृशस्वरोपलम्भ एवान्यत्र वीणादाविति तत्रापि पर्यवस्यतीति न तु वीणादावलङ्काराभाव । अत एवोक्तम् ।

शारीर्यां त्वस्फुटा ये तु दारव्या ते व्यवस्थिताः ।
दारव्यां चलिता ये तु शारीर्यां ते सुनिश्चलाः ॥

इति ॥१७॥

नन्ववधिविशेषश्चेदारोहणादौ न कश्चित्तदा सर्वत्र सर्वं स्यात् । यथाऽऽ-रोहणेऽप्येकत्र स्वरेऽवस्थानमवश्यम्भावीति स्थायित्वसम्भव । एवमन्यमापि ग्राम्य-मिति स्वरसाङ्कर्यमित्य.शङ्क्यावधिनियमार्थं वर्णांश.दस्य च निरुक्तस्यापनार्थमेक-बुद्धिग्राह्यत्वे च निमित्तमाह ।

एवं (पदं)लक्षणसयुक्तं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा ॥

इति । विवक्षितसञ्ज्ञानिर्देशो लक्षणसयुक्तवचनेन दीर्घेऽपि समासपदे भागश. पद-नियममाश्रित्यावधिनियम इति दर्शयति । सकललोकप्रसिद्धमेव तदेवोपलक्षण ग्राह्य-मिति लक्षणसयुक्तवचनेन सूचयन् कृष्टादिष्विति पदलक्षण पराकरोति । ग्रनिदृट-वन्त (सुप्तिङन्त) पद विभक्त्यन्त पदमिनि हि तत्र प्रसिद्धम् । तेन पदमेक यदा यतो वर्णगीतिक्रियाऽनुकर्षति दीर्घकाल करोति तदा ततो वर्णस्तस्यैकस्य सङ्कीर्णस्य निष्पत्ति । तेनानधिनियमादसङ्कीर्णत्वम् । यतश्च पद कर्षति विस्तारयति ततो हेतो-र्वर्णस्येति वर्णसंज्ञाया निष्पत्तिरिति निरुक्तम् ।

यद्यपि चोच्चारित प्रध्वंसित स्वरो न सञ्चयेन वर्तते येन तद्विषय एकोऽय वर्ण इति धी स्यात् । तथाप्ययं(यं)कत्वादिना निमित्तेनैकधीरोपक पद यतोऽनुकर्षति तत एकपदनिष्ठत्वाद्धेतोरेकानुसन्धवासनसामान्या एकादिनिष्पत्तिधीरनेकस्वरविषयाऽपि न वि(रु)ध्यति(ते) । तदाह । स्वरसमुद्भवा निष्पत्तिरिति । स्वरा केवलास्तेभ्य उद्भूता स(रिगादय इ)त्या (द्य) वर्णस्य निष्पत्तिरित्यर्थ । मा (प्रा)दीना च निपा-ताना ण्दत्वमेव स्वरल.भादिषु तु यद्वर्णतालङ्काराणा स्वरूपनिर्धारण तत्पदवत्दर्शनं सस्कृतस्वरकल्पानुकृत श्वासविरामकृतविच्छेदा(पँग दि) गतं चेति ॥१८॥

1. KSS *विज्ञेया स्वरसभवा* । NS *विज्ञेया रससभवा* ।

एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः[1] ।
[2]एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥१९॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च[3] ॥
प्रस्वा(स्ता)रश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः[4] ॥२०॥

एतदुपसंहरन्यदासूत्रयति । एते वर्णा इति । तुः समुच्चये । वि.. ....
(यागादिषु) तानप्रयोगे वर्णा सर्वे एव भवन्ति । तदलङ्कारा सर्वे इति भावः । एतेषामेव भवन्ति । एवकारेण वर्णालङ्काराणामन्योन्यमव्यभिचारो दर्शितः । सम्यङ्निबोधतेति । स्वराणा(वर्णाना)मुपयोग कार्यालङ्कारवत् तेषामियत्ता नियमेनाभिधातुमशक्यत्व द् वर्णोत्पत्त्यैव च तेषा परमार्थत स्थापनान् मया यद्यपि सर्वे न लक्षितास्यापि शास्त्रान्त रवक्ष्यमाणनिरुक्तपरस्यसौ(स्यो)पायेनैनाञ्जानीतेत्यर्थः ॥१९॥

तान् वर्णविभागेन प्रदर्शनार्थमुद्दिशति ।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ।
प्रस्तारश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगा ॥

इति । प्रसन्नत्व मन्द्रभाव । तत्र बिन्दुर्लोकेऽभिज्ञानम् । तारत्वे रेखोर्ध्वा शिरोगता । सा सा इति । अत्रैव यदा षड्जमध्ये षोपक्रममङ्कराभ्या प्राधान्य मध्ये तु स्वरान्तरानुप्रवेशो भवन्नपि न स्थायिवर्णाधिय बाधते तदालङ्कारान्तराणि । सम्प्रति सक्रमेणात्र तारगतेरसक्रमो रेचित । अथ प्रस्तार प्रकृष्टशब्दस्तारता यत्रेति । अथ मन्द्रश्रुत्या प्रसादयति प्रक्र (सा)मो(दो)ऽस्ति । अथ स्वराणा सङ्ख्याया चाक्रमत्वे यद्यपि भेदजातं सम्भवति सक्रमसम्प्रावित्वे भेदानामसङ्ख्येयता । अत एवालङ्काराणामनियम इत्युक्तम् ॥२०॥

मन्द्रस्तथा प्रसन्नादि प्रेङ्खितो बिन्दुरेव च ।
सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च रेचित कम्पित सम ।
कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकितः ।
आवर्तित. (तक) परावृत्तः सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥

---

१. KSS. गानयोगत ।
२. NS एतानेवाश्रुतो भूयो ह्यलकारान्निबोधत ।
३. इतोऽग्रे काशीसीरिज पुस्तके श्लोकषट्कमधिकम् ।
४. KSS , NS स्थायिवर्णसमाश्रय ।

अथ [1]सञ्चारिजान् भूय कीर्त्यमानान्निबोधत ।
[2]मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिः प्रेङ्खितो बिन्दुरेव च[3] ।
[4]सन्निवृत्त प्र(त्तप्र)वृत्तश्च रेचित. कम्पित सम ॥२१॥

कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकित ।
आवर्तक परावृत्त सञ्चारिण्यश्चतुर्दश ॥२२॥

(इत्यादि) । मन्द्र इति । मन्द्रो येषा यस्य मध्ये तेषा तस्य ग्रहणम् । प्रसन्नादिरिति पादिशब्दो(ऽद्य च)पादानपदम् । प्रेङ्खितो तो(दो)लावच्चवत् । तैले बिन्दु । चिरकालमवस्थाने स्वरान्तरोपरञ्जकस्तैलबिन्दुवद् प्रसरणात् । निवर्तनमवरोह. । सम्यगिति दूरम् । प्रवगह्य यदारोहण तदा य(स)निवृत्तप्रवृत्त । यद्यपि चैव वेऽलङ्कारा पत्रर(पत्र वि)हितास्तत्त्वेन भाति(न्ति) तथापि प्रतीतस्य गीतसमयप्रविष्टस्याभिज्ञानदानार्थं लिखिता । रेचितकम्पितकुहरास्तु शिरोवक्ष कण्ठनिविष्टस्य त्रि श्रुते स्वरस्य कम्परूपा इत्यभिज्ञानेनापि दर्शयितुमशक्या इति न विलिखिता इति । यत्रारोहणमे-(मि)वमावरोहण च सम स सम । कारल्या यद्गीतवद् गीत मुक्तकण्ठ तत्र वेणु । अन्ये तु सौषिर्येण छिद्रोपलक्षयान् मध्ये यद्विचित्र हृद्य च विच्छेदरूप तद्वेणुरित्याहु । यथा(दा) जातिषु मध्ये दिश्रुतिमूर्च्छितान्त इति लिख्यते (तदा) रञ्जितः । यदा स्वरान्तरमुच्चारितमप्युच्चारितस्वरम्ना नानुरक्त प्रतीयते । तदाऽवलोकितः । यत्र विद... ..तत्राप्यवलोक एव । ग्राममन्ताद्वर्तमानादावर्तक. । प्रस्यैवालङ्कारान्तरप्रायोविच्छिन्नस्यापि पुन प्रयोगे परावृत्तिः । अत्र चालङ्कारचतुर्दशके विशेषो द्विरूपो वर्णानुगस्थित्वारोहणादवरोहणनियमाभावात् ॥२१-२२॥

निष्कर्षोऽप्यु(ऽभ्यु)च्चयश्चैव ह्रसितो बिन्दुरेव च ।
प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विशीर्णो घटितस्तथा ॥
ह्रादमानः सम्प्रदानः सन्धि प्रच्छादनस्तथा ।
प्रसन्नादि प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश ॥

एकस्वर प्रयुज्यैतदविच्छेदेनैव (स्वरान्तरे)रूर्ध्वगमन निष्कर्षः । अभित ऊर्ध्वं चयनमभ्युच्चय । सगमसा ।... . (मन्द्रादि प्रसन्नान्ता कला).. ...यदा

१. NS सचारितान् ।
२. KSS मन्द्रतार प्रसन्नश्च ।
३ KSS, NS बिन्दु प्रेङ्खोलितस्तथा ।
४. KSS तारमन्द्रप्रसन्नश्च सन्निवृत्तप्रवृत्तक ।

[१]निष्कर्षोऽभ्युच(च्च)यश्चैव हसितो बिन्दुरेव च ।
प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विरतो(शी)र्णोद्व(घ)ट्टितस्तथा ॥२३॥

[२]ह्लादमान सम्प्रदान' सन्धि प्रच्छादनस्तथा[३] ।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश[४] ॥२४॥

[५]विधूतश्च त्रिवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।
[६]उद्गीतश्च तथा [७]वेणिविज्ञेया ह्यवरोहिण ॥२५॥

भवति तदा ह्लादमान । सम्प्रदान इति । दा(दो) प्रवखण्डने (पा० धातुपाठ—१२२३) देङ् रक्षणे (पा० धातुपाठ — १०३१) इत्युभय (यो)रूपम् । तेन विच्छिद्य विच्छिद्य यदारोहस्यर्णेव परिपालन तदा सम्प्रदानालङ्कार । एतावलेस्यौ। सन्धानात् । सन्धिः । सरिग (गमप, प) .. . ध(नि) । प्रविष्टमवच्छिन्नत्व स्वरास्स्वराणा यत्र मध्यगताना प्रच्छादनम् । सरिग । प्रसन्नशब्देनात्रारुरुक्षत (न्त) स्वरास्त्ववरोहिण ॥२३ २४॥

एकत्यागेनारोहणावरोहणाद् विधूतः । सस(ग)मरि(प ग रि) । म्रो-(मारो)ह्यादिक्रमेण कम्पपूर्वोऽवरोहो विधूत इत्यन्ये। प्रथरस्वरे त्रिविश्रान्त्या त्रिवर्णः। स नि ध ध ध । एतद्विपर्ययेणोद्गीत. । ऊर्ध्वस्वरे गानक्रियाया विश्रान्ते । स स स-स नि । मध्यैकविश्रान्तेरुद्वाहित. । स नि नि नि ध ध ध । इति वेणिः ॥२५॥

अथैषा प्रयोगविषय नियमयितु तत्र च हेतुनिरूपणद्वारेणालङ्कारालङ्कार्यभाव दर्शयितुमाह ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्विमे
नैते साक (सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ)वर्णप्रकर्षणात् ॥

इति । सप्तरूपग्रहण सकलगान्धर्वोपलक्षणम् । तेन गान्धर्वे गीतस्वरूपसम्प्रभेदरूपे

---

१. NS निकर्षोऽप्युच्चय । KSS varies
२ NS स्पन्नमान ।
३ KSS प्रह्लादन तथा ।
४ KSS, NS इति चारोहिण (वारोहिण) स्मृता ।
५ NS विधूत स्यात् त्रिवर्णश्च । KSS विधूमो मात्रवर्णश्च ।
६ NS अहितश्च ।
७ KSS वेणु ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बुधैस्त्विमे ।
[1]नैते (सर्वे)ध्रुवास्विष्टा श्रुति(श्रोतृ) वर्णप्रकर्षणात् ॥२३॥

माश्रयमात्रोपयुक्तेष्वर्थप्रतिपत्तिसम्पादनात् । तात्पर्यविरहगानसमुच्चारणमात्रफलेषु पाठेषु यथेष्टमलङ्कारा ।

ननु वा(चा)र्थस्यैव हि तत्र प्राधान्यम् । वर्णे वा(चा)लङ्कारत्वेन प्रकल्प्यमानार्थप्रतीतिविघटिलेऽप्यतीतेष्वक्षरेष्वनुसन्धानसम्भावि । यत श्रोतृणा वर्णे प्रकर्षणादिति च ध्रुवत्व वर्णस्यालङ्कार्यतामाह । न च वर्णारवेन (स्वेन) स्वादित्युच्यते । तस्य सकलपदविश्रान्तस्य गानक्रियासम्पत्यै प्रस्तुतरूपम्येष्य शोभा कृता भवन्ति । यथेकदा उक्तपूर्व वैचित्र्यमभिधीयते यथा प्रस्तुतस्य वदनस्य चन्द्रोपमानेन । अत एव गीतिरलङ्कारहीना (भ० ना० २६-४५) इत्यत्र व्यतिरेकद्वारेण गीतेरेवालङ्कार्यता लक्ष्यते । गीर्वर्ण इति च पर्यायौ ।

अत्र चोदयन्ति । चत्वारो(रस्तु)ग(गु)णा युग्म (भा० ना० ३१ १०६) इत्यादिना तालकलाविषये पदमात्रापरिमाणनियमस्य लक्ष्यमाणत्वान् निमेषा पञ्च मात्रा स्यात् (भ० ना० ३१४) इति कलापरिमाणस्य कथमभिवर्णप्रकर्षण शक्यम् ।

अत्राह । वर्धमानासारितविषयोऽय पदमात्रापरिणामनियमो न प्रगीतिकादौ तन्नियमाभावात् । अत एव सप्तरूपगता इत्युक्तम् । तत्र यथेष्टं वर्णप्रकर्षणमिति लक्ष्येऽपि च जातिगीतादौ यथेष्ट प्रकर्षणमुपलब्धमेव ।

अन्ये त्वाहु । आसारितद्वारेण सर्वविषय यत्पदमात्रापरिमाणनियमोऽतिवर्णप्रकर्षेण प्रत्यक्षमङ्गमिकयाऽलङ्कारपरम्परायोजन तच्चेदमयुक्तमिव । न हि ध्रुवासु क्रियमाण तदर्थप्रतीति विहन्ति । प्रत्युत सालङ्काररञ्जनायैव स्यात् ।

बिन्दुरेककलो ज्ञेय कम्पित तु(तश्च) कलाद्वयम् । (भ० ना०२६ ३८) इत्यादि यदुच्यते त . . रविषय न तथा दृश्यते इति प्राच्य एव परिहारो युक्त ।

एत इति सर्वसम्भवो निषिध्यते । एते सर्वे नेष्टा । यद्यपि वर्णे प्रक्षेप कषिण कम्पितादयो नात्र वहन्ति तथा । सर्व इति । समष्टिरूपा इत्यर्थ । तत एकत्रैवाक्षरे बहवोऽलङ्कारा क्रियमाणा प्रतिप्रकर्षं कुर्वत इति नेष्टा ॥२६॥

ननु यम(द)तिप्रकर्षिणस्तत्किमिति ध्रुवासु नेष्टा इत्याह । न हि वर्णप्रकर्षस्तु

---

१. NS नैतेऽस्माक.. .. प्रतिवर्णप्रकर्षणे KSS नैय ते हि ध्रुवास्वेते जाति वर्णप्रकर्षणात् ।

[न हि वर्णप्रकर्षस्तु ध्रुवाणां सिद्धिरिष्यते ।
[1]श्येनो वाऽप्यथवा बिन्दुर्ये चान्येऽपि(तु) प्रकर्षिणः] ॥२७॥

ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणतः[2] ।
[तद्ध्रुवाणां प्रयोगे तु(ऽपि) कार्या ह्यारोहिणः स्वराः] ॥२ ॥

ध्रुवाणामिति । के तस्यालङ्कारा इत्याह । श्येनो वाप्यथवा बिन्दुरिति । श्येन इत्यनेन तन्त्रान्तरलक्षितेन व्यवहारेणालङ्काराणां सङ्ख्यानियम प्रत्यानादर दर्शयति । तत्र श्येनलक्षणम् ।

श्येनश्चैकान्तरो जातः कलामात्रान्तरे स्थितः ।
तस्मिन्नेव स्वरे वृद्धिं गृह्णात्येव विलक्षणम् ॥

अन्ये तु वेणिवेणि( )श्येन इत्याहु । ननु बिन्दुश्येनावेव निषिद्धौ । नेत्याह । ये चान्ये तु प्रकर्षिणः । तेऽपि (न) ध्रुवाणां प्रयोक्तव्या । तुरपिशब्दस्यार्थे ॥२७॥

आरोहिणो वर्णस्य सम्बन्धिनः । अपिशब्दादवरोहिणोऽपि । ये स्वरा इत्यलङ्कारा । ते प्रयोक्तव्या । यदि वाऽऽरोहिणः स्वरा इति सावरोहा न तु विश्रान्त्या प्रकर्षिणः प्रयोक्तव्या ।

अन्ये त्वाहु । स्वरा इत्यलङ्कारैकदेशा प्रयोज्या येऽनुज्ञाता ।

श्रीमदुत्पलदेवपादास्तथा मन्यन्ते । आरोहिणः स्वरा इत्यनेनातिप्रकर्षिणः स्वरूपमुक्तम् । प्रत्यक्षरमारोहो विद्यते येषां स्वराणां ते आरोहिणः । तेन प्रतिस्वरमक्षरं प्रत्यक्षरं स्वरमित्येवरूपमतिकर्षणम् । यथा कुसुमव(प)राग(ग)पुञ्जपरि-(वि)ञ्जरहृत(दर्श)नीया इत्यत्र चञ्चत्पुटभङ्गेन (दश)नीयेत्यस्मिन्नक्षरेऽनेकस्वरमारूढं कर्तव्यं इति यावत् ॥२८॥

अत्र हेतुमाह । यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्येति । ननु क्रियता नाम । तथाभूता प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामणप्रसादनान्तरवैचित्र्यान्तरयुक्ता कविना सूच्या । अतिप्रकर्षणवर्जनं तु किमर्थमित्याह । अर्थदर्शिकेति । अभितो दृष्टार्थो गान्धर्व इवार्थबद्धोऽपि तु सामाजिकानां तत्प्रतीतिसिद्धये प्रकृतिभेदो विभावादिभ्यस्ततः साधारणीभूतस्तथावगतो रससम्पत्त्युपयोगी भवतीति यावत् ।

---

१ KSS बिन्दुर्वापि हि वेणुर्वा
२ KSS कार्या ह्यारोहिणः स्वराः ।

यस्मादर्थानुरूपा हि[1] ध्रुवा कार्याऽर्थदर्शिका ।
वर्णाना तु पुन कार्यं कुशत्व पदसश्रयम् ॥२९॥

[2]येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत् ।
प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्य त एव च ॥३०॥

नन्वेवमर्थसमर्पणप्रधानत्वाद्येन केनचित् पदेनार्पणीयोऽर्थ । नेत्याह । वर्णानां तु पुन कार्यं कृशत्वमिति । स्याद्यादिशङ्कापरिहारार्थमाह । पदसश्रयमिति । कृशत्वमित्यस्थूलत्व बहुतरदर्शनमयोगदशनहीनत्वमित्यर्थ । एतदुक्त भवति । यथा हि गीतिरर्थापणमनवधारयन्ती कर्तव्या तथैव पदगतान्यक्षराण्यपि दुर्भणसयोगादिहीनाङ्गान्यधिकानि कर्तव्यानि । तेनौचित्येन पदगीति कर्तव्येति । टीकाकारैस्तु श्लोकार्थस्यास्य प्रतिकर्षणत्वमस्य(त्व) व्याख्यात पुनरुक्तप्रायमित्यास्ताम् ॥२९॥

ननु बिन्दुश्येनादयोऽलङ्कारा । तेषामियत्तालक्षणादि वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

इत्यादि । येऽलङ्कारा स्वरा (ग्राम)मात्रारागस्वरूपोत्थापकाश्च त(ते)त्र पूर्वं (प्रयोगे) धातुवाद्य वर्णाङ्गलभणादेव गम्यते । ये त्वन्ये गीतप्रयोगविषयास्तान् निबोधतेति । त्रिवर्णाश्रितत्वाद्वर्णा इति टीकाकृदभ्यधात् ।

परमगुरुश्रीमदुत्पलदेवपादा मन्यन्ते । वर्णाना पदनिबन्धनत्वे तदाश्रितालङ्कारा गीतप्रयोगरहितकेवलस्वरालापमात्रगामिन इति शङ्कापदानमेव । तत्रालङ्कारतामतिभासस्तत्संस्कारजो न मुख्य । वक्ष्यमाणा एव गीतिप्रयोगोपयोगिनो नान्ये इत्यत्र लक्ष्यदर्शनादिप्रमाण पश्याम । श्येनादयश्च लक्षयितव्या । प्रयोगोपयोगान्न चाप्रलो लक्षित(ता)इति ।

तस्मादेषोऽत्रार्थ । वर्णस्व(रूप)वर्णाङ्गैर्धातुवाद्य चोभयमपि हि क्रियाविस्तारात्मकम् । जातावेकवचनम् । तदयमथ । ये स्थाय्यादयो वर्णा उक्ता यानि वर्णाङ्गानि धातुवाद्यादीनि वस्तूनि लक्ष्यन्ते तेभ्य प्र(यो)ज्या । अत्र ध्रुवाप्रयोगे ये गच्छन्त्युपयुज्यन्ते तान् निबोधत स्वयमूहध्व वर्णलक्षण तावत् । ऊहो व्याख्यात । वर्णोऽत्र धातुवाद्यादिगतस्तत्रैव व्याख्यायते । ननु कुत्राप्यविवक्षितेनैव प्रवर्तत ऊह-

---

१ NS रूपादि ।

२ KSS ये तु प्रयोग NS यत्र प्रयोगे ।

[1]प्रसन्नमध्यमश्चैव बिन्दुः कम्पितरेचितौ ।
[तारश्चैव हि मन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।]
[2]प्रङ्खोलितस्तारमन्द्रो मन्द्रतारः समस्तथा ॥३१॥

सन्निवृत्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
[3]ऊर्मिः प्र(प्रे)ङ्खोऽवलोकश्च इत्येते सर्ववर्णगाः ॥३२॥

स्थायिवर्णाहृते[4] चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्रमशो[5] दीपितो यः स्यात् प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥३३॥
व्यस्तोच्चारित एवैव प्रसन्नान्तो विधीयते ।
आद्यन्तयोः प्रसन्नत्वात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥३४॥

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु [6]प्रसन्नत्वादुदाहृतः ।
सर्वसाम्यात् समो ज्ञेयः स्थितस्त्वेकस्वरोऽपि यः[7] ॥३५॥

शक्तिरित्याशङ्काशमनायाश्रेति । चकारेण लक्षणमपि कर्तव्यमिति सूचयति । अत एवोद्दिशति प्रसन्नादिरित्यादि सर्ववर्णगा इत्यन्तेन । न प्रत्येकं मन्तव्यमपि तु समुदायापेक्षमेतत् । तेन यथायोगं कश्चिदेकत्र वर्णे कोऽपि द्वयोरित्यादि मन्तव्यम् ॥३०-३२॥

स्थायिवर्णाहृते चैषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

इति । स्थायो(ति) । यथारुचि श्येनादयः प्रयोज्या इति तात्पर्यम् । तत्रालङ्कारस्वरूपमेवमुक्तम् । अस्माभिः पूर्वग्रन्थेषु यदनुक्तं तद् व्याख्यायते । दीपनं तारता प्रसादो मन्द्रता । दीप्तत्वनाम श्रावकश्रोतृ(निष्ठो)विशेषो धर्म इत्युक्तसमं स्वरसाधारणम् । सामवेदे च रामसासोमे इति च यदुच्यते तदिह्वानुपयोगीत्यास्तामेतत् । दीपनप्रसङ्गात् समं पश्चादुद्दिष्टोऽप्यत्र लक्षित । सर्वसाम्यात् समो ज्ञेय इति । दीपनस्य सर्वत्र

---

१ KSS तथा प्रसन्नमध्यश्च बिन्दुकम्पितरेचिता ।
२ KSS प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारः ।
NS प्रेङ्खोलितस्तथा मन्द्रो.. ।
३ KSS अवलोकस्तथा वेणुरित्येते ।
NS ऊर्मिखोपावलोकश्च ।
४ KSS त्व ये सर्ववर्णा प्रयोगिनः । NS इवैतेषां सम्प्रवक्ष्यामि. ।
५ KSS हाप्यते यस्तु ।
६ NS प्रसन्नं स्यात् ।
७ NS स्वरेऽपि यः ।

[आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।]
¹[श्रुतयोऽन्यात्(न्या) द्वितीयस्य मृदुमध्यायता स्वरा. (स्मृताः) ॥३६॥

आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्व तु विपर्यये ।
²स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।
दीप्तायते करुणाना श्रुतीनामेव निश्चय ॥३७॥

बिन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितश्च कलाद्वयम् ।]
गतागतप्रवृत्तो य स प्रेङ्खोलित इष्यते³ ॥३८॥

साम्यादिति यावत् । समस्यैव विशेषोऽनुगीतिरिति स लक्ष्यते । स्थितस्यं(स्वे)कस्वरे (रो)ऽपि यत्(य इति) ।

आदिमध्यलयो यत्र स चोर्मिरिति संज्ञितः ।
श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायता· स्मृता ।
आयतत्वं भवेन्नीचे मृदुत्व तु विपर्यये ।
स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।
श्रुतीना निर्णयो ज्ञेयः ॥ इति ।

विकल्पमनुस्वार तमाहु । गान्धारस्यैकाक्षरगतस्य नीचे ऋषभे परे आयता श्रुति· कार्या । मध्यमे परे मृद्वी । गान्धार एव तु परतो मध्या ॥३३—३७॥

एव प्रसङ्गाद्गूमि लक्षयित्वोद्देशानुसारेण बिन्दुमाह । बिन्दुरेककल इति । एककल आयतो मृदुर्वा विपर्यासेन वर्तुलीभाव एव बिन्दोर्लक्षणम् । आर्चिकस्वर-लक्षणविषयतैककल इत्यनोक्ता । तदेव तु रूप दीर्घस्वरनिरुठ कम्पितम् । बिन्दु-कम्पितोभयलक्षणोपजीवित्वात् प्रेङ्खोलित लक्षयति । गतागतप्रवृत्तो य स प्रेङ्खोलित इति । बिन्दुकम्पितान्दोलनादित्यर्थं । मृद्वायतगमनाभ्यासादित्येके ।

---

१. KSS. बिन्दुरेककलस्तार । स्पृष्टा तु पुनरागत ॥ स्यान्निवृत्तप्रवृत्तश्च अग्र गत्वा समागत ॥ प्रक्षोभितलयो यश्च स वेणु परिकीर्तित ॥ कण्ठे निरुद्धपवन कुहरो नाम जायते ॥ त्रिकला कम्पनात् तद्वद् रेचितास्तः शिरोगत ॥ उरोगत कम्पित स्यात् कम्पनात् कलात्रयम् ॥

२. NS स्वस्वरे मध्यमत्व च श्रुतीनामेव निर्णय । दीप्यायते करुणाना मृदुमध्य-मयोस्तथा ।

३. KSS. उच्यते ।

[1]यस्तु कण्ठे स्वरोऽथः स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ।
उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरस्तथा[2] ॥३९॥

क्रमागतस्तु यस्तारः षष्ठ पञ्चम एव वा ।
तारमन्द्रप्रसन्नस्तु[3] ज्ञेयो मन्द्रगतः स च ॥४०॥

लङ्घयित्वा [4] परान् मन्द्रात् परां(त्) तारगतिं गतः ।
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु विज्ञेयो ह्यवरोहणात् ॥४१॥

प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु सञ्ज्ञितः ।
अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ॥४२॥

ऊहसिद्धव्यापक लक्षणोपयोगितावद्रूप वक्तव्यमित्याशयेन तारमन्द्रतारतराणा लक्षणमाह । यस्तु कण्ठे स तार उरसि मन्द्रोमूर्ध्नि तारतर इति ॥३९॥

एतत्रितयोजनेनान्येऽप्यलङ्कारा ऊहित शक्या उद्दिष्टा इत्याशयेनाह । क्रमागतस्तु यस्तारः षष्ठः पञ्चम एव वा । तारमन्द्रप्रसन्नस्त्विति । न चायमप्युद्दिष्टो मन्तव्य इत्याह । ज्ञेयो मन्द्रगतः स चेति । मन्द्रशब्दनोद्दिष्टोऽयमिति यावत् । ऋषभस्तारषड्जस्ततो निषादस्तत षड्जर्षभ पञ्चमो वा गान्धारः । एवमन्ये ॥४०॥

मन्द्रतारसमशब्देन तु य उद्दिष्टो मन्तारप्रसन्नस्त लक्षयति ।

लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् परात्तारगतिं गतः ।

इति ॥४१॥

एतदलङ्कारद्वयेनान्दोलनाव् त(स)न्निवृत्तप्रवृत्तस्य लक्षणमूहित शक्यत इत्याशयेन तदुल्लङ्घ्य प्रसादं लक्षयति । प्रसन्नान्त स्वरो यत्र प्रसादः स त्विति । आदौ स्वरस्य भर्त्सनरोषनदीपनवेदनकम्पनवलनलयननयनस्फुरणधर्मि मरणादि यथायोग विधायान्ते दीप्तायतादिस्वरश्रुतिविशेष एव विश्रान्ते प्रसादादपाङ्गं लक्षयति ।

अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ सञ्चरात् ।

इति । यथाऽपाङ्गनिरीक्षणमन्यैर्न लक्ष्यते तद्वद् यद्भ्रमणवैचित्र्येण दुरवधारस्वरूपसोऽपाङ्गिकः । तथाविधप्रयोगेऽन्तर्भावे यदा विश्रान्तिविभ्रममयादन्तरवीक्षित लौकिक इति प्रसादापाङ्गाभ्या सम जनित इति पृथग् लक्षित ॥४२॥

---

१. KSS यस्य कण्ठे स्वरोऽथस्तात् । NS यस्य कण्ठे स्वरोऽय स्यात् ।
२. KSS तारतर स्मृत । NS मन्द्रप्रचरित ।
३. NS. प्रसन्नेषु ज्ञेयो मन्द्रगतस्य च (KSS मन्द्रगतिस्तु स) ।
४ NS मन्दात् परा । KSS मन्द्रात् क्रमात् ।
५. KSS ज्ञेयो ह्यारोहणात् बुधै । इतोऽग्रे श्लोकत्रयस्थाने "एक स्वरादि" इत्यादि एकविंशश्लोका अधिका तत्रैव द्रष्टव्या ।

रेचितः शिरसि ज्ञेय कम्पित तु (तश्च) कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवन कुहरो नाम जायते ॥४३॥

एवमुद्दिष्टा लक्षिता अलङ्कारा ऊहसिद्धये । तत्र दीप्तायतादि म द्रुतारादिक वा कम्पादिस्थानभेदनिरोधनतोदनादि कालदीर्घत्वादुद्दिष्टधर्मे अलङ्काराश्रित त्विय-दिति तत्र दीप्तायुक्तमन्यत् प्रदर्शयितुमाह ।

रेचितः शिरसि ज्ञेय कम्पितश्च कलात्रयम् ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ।

इति । ततश्चाति(च त्रि)श्रुतेरेव कम्पितमिच्छत (न्त) कलात्रयमिति श्रुतित्रय व्याचक्षते । अन्ये तु चतु श्रुतेरेव श्रुतित्रये कम्पन कार्यमित्याहु । इतरे तु सर्वस्वरविषय कम्पनमिच्छन्ति । कलात्र न श्रुति । अपि तु कालकला । तत्र त्रित्वोपादान परप्रकर्षसूचनाम सामर्थ्याच्च । उरसि कम्पनात् कम्पितो लक्ष्यत इत्याह । (कण्ठे निरुद्धपवन इति ।) एते च शरीरे प्राधान्येन लक्ष्यन्ते । धातुवाद्य तु वीणायामित्याशयेन भेदेनाभिधानम् । वस्तुतस्तूभयत्रापि सर्वं तस्य योजनमिति लक्षण निपुणमतीना मत इत्य. .. मय भरतग्रन्थे तु सञ्ज्ञात एवेति मन्तव्यम् । टीकाकृद्भिस्तु सदाशिवमतादिग्रन्थान्तरालिखित त्रयस्त्रिंशदिमे प्रोक्ता अलङ्कारा इत्यादि तन्न लिखितम् । ग्रन्थान्तरपरिवर्तन अनिष्टप्रसङ्गात् । लोवायुप्रोक्तादि त् स्वगुप्तमतनारदमता (नारदीयशिक्षा)र्जुनमतादिषु श्रोसहिता न्योन्यदर्शनाद् वियल्लिखनीयम् । न चापि किञ्चित् । तेन (न) किञ्चित् प्रयोजनम् । वर्णेष्वः सर्वेषु सिद्धिरिति ह्युक्त प्राक् । ये तु लक्ष्ये दृश्यन्ते तल्लक्ष्म पठमानम् (पठ्यते) ।

अवरोहारोहकृतो वेणु पञ्चकल क्रमात् ।

यथा-निधधनि रिससरिपसनिनिसा ।

एकस्वरेऽधिरोहात् प्रस्तारोऽन्यथा प्रसादस्तु ।

यथा—सगारिगागमपमधपनिगमा— प्रस्तारः ।

सधानिधापसापधामरिगसा—प्रसाद ।

तदनन्तरस्वरौ द्वौ (विवर)त्युद्ग्राहितस्तथा द्विकलः ।

आरोहत्येककलोऽसौ ॥

विधूतस्तु एकस्मिन् लघुवर्णे स्वरद्वा(द्व)यमिलिता(ते) लघुपरिमाण प्रयुज्यते । तत्र च द्वयो स्वरयो शीघ्रकालोच्चारणेन सकल पद प्रयुज्यते । पुनस्तदुपरितनात् स्वरद्वये । एवमेवान्ये । कालकलाविधूत स्वररूपविधूननात् ।

दीर्घाक्षरमारोहे तदनन्तरस्वर कलासरयो । ।
कम्पौ प्रसन्नरूपौ (ज्ञेय)पुनर्गात्रवर्णोयम् ॥

ससरिसाससससारि—इत्येव दीर्घमक्षर पर्यन्त प्रयुञ्जीत । इति गात्रवर्णः ॥४१॥

एवमेते त्वलङ्कारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ।
अथ गीती प्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्विता ॥४४॥

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥४५॥

[1]प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।
सम्भाविता तृतीया तु चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥४६॥

त्रिनिवृत्त(त्ति)प्रगीता या गीतिः सा मागधी स्मृता ।
अर्धतः सन्निवृत्ता च विज्ञेया ह्यर्धमागधी ॥४७॥

एवमलङ्कारा व्याख्याता । अथ तानुपसंहरन् यत्र तेषामुपयोगस्ता गीति सूचयति । एवमेते इति । अथ गीतिरिति च । वर्णसंश्रया इति च वर्णानुक्रान्त्या गीतीनामन्तरेणैतेऽलङ्काराः प्रतिपद(द) जन्मना(ना) न वक्तुं शक्या इति भाव. । गीतिशब्देन स्वराणां पदानां च य परस्परमाश्रयाश्रयिभाव सा पृथग् गीति । ननु गीतिर्वर्णरूपैवेति पुन कस्मादभिधानमित्याशङ्क्याह । छन्दोऽक्षरसमन्विता इति । पदाश्रया गीतिर्वर्ण इत्युक्तम् । पद च प्रवृत्तनिरुद्धच्छन्दोमय गद्यरूप चाक्षरात्मकम् । तत्र यथा सम्यग् ग(गी)तयो भवन्तीति गीतीनां (लक्षणं) तथा वक्ष्यामीति भावत् ॥४४॥

अथालङ्काराणामुपयोगमाह ।

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥

इति । कश्चिदलङ्कारो वर्णमुज्ज्वलयति कश्चित् सूत्रयति कश्चिद् स(सु)विकासयति कश्चिद् रञ्जयतीति दृष्टान्तचतुष्केण सूचिता(तम्) ॥४५॥

गीतिरुद्दिशति प्रथमा मागधीत्यादिना । तत्र यतिकालविभागेन वर्णालङ्कारनियमेन लयगानक्रियाविशेषो गीतिरिति सामान्यलक्षणम् ॥४६॥

तत्रासां क्रमेण विशेषलक्षणान्याह । सन्नि(त्रिनि)वृत्तिप्रगीता या गीतिः सा मागधीति । या पदानां निवृत्तिरावृत्तिस्तया प्रकृष्ट वितत गीत गानक्रिया यस्या सा गीतिः । विशेषसामान्यभावेन पत्ति(वृत्ति)पदार्थोऽस्य च विभाग. । एतदुक्तम् । देवमिति पद गीत्वा प्रथमकला निर्वाह्य विलम्बितेन लयेन यदा द्वितीया कला मध्यमलयेन देवमिति (द्वे)तेन पदेन शर्वमिति शब्दसहितेन गायति ततोऽपि तृतीया कला द्रुतलयेन देव शर्वमिति पदद्वयेन च वन्दे शर्वमिति पदान्तरसहितेन निर्वाहयति तत्र

---

1. *KSS varies absolutely.*

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता।

[1]पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता॥४८॥

एवं देव इत्ययं शब्दः कलात्रयव्यापनात् त्रिनिवृत्तिनिर्वाह एव। एवं शर्वमित्यादयोऽप्युत्तरोत्तरकलाव्यापिनस्तदा मागधीति गीतिः। मगधेषु तथा गाननिर्वाहोपलम्भात्। यदाह। विदर्भादिषु दृष्टत्वात् समाह्वया इति। उदाहरणम्। समासससा मास सम ससम समसरिरीति। अर्धेत इति। परस्य सम्बन्ध्यर्थपदादावर्तस्तदाऽर्धमागधीति। न चात्र पादार्थप्रवृत्तौ निवर्तनहेतुर्मन्तव्यः। यतः सामवेदे गीतप्रधाने पावृत्तिव्यर्थो नाद्रियते। एवमादि तु जातवेदसमिति (सामवेदसंहिता १ १ ३ ११) हि पत्र जातवेदपर्यन्तमावृत्तिर्यन्तरम्परया गीत्वा तदेवसमिति गीयते। तत्र जातवेदसमिति पदस्य पद्भनादार्थभङ्गो भवत्यपि। अन्ये तु त्रिनिवृत्तिप्रवृत्तेति मागध्या लक्षणं पठन्तोऽर्धमागध्या सकृदावृत्तिं व्याचक्षाणा अर्थ भञ्जनमपि परिहरन्ति ॥४७॥

एवं निवृत्तिकृतौ द्वौ गीतिभेदावभिधाय निवृत्तिहीनमपि गीतिद्वयं लक्षयितुमाह।

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता।
पृथुलाख्या च विज्ञेया नित्यं लघ्वक्षरान्विता ॥

इति च। नित्यशब्द प्राभीक्ष्ण्यवाची। उभयत्रापि सम्बन्धनीयस्तेन बाहुल्यतो यत्र गुरूणि। सम्भावितं सङ्क्षिप्तं पदानां भावना यत्रेति। लघुप्रायत्वे तु पृथुला। भूयस्त्वात् पदग्रामस्य ॥४८॥

ननु कुत्र का गीतिः प्रयोज्येत्याशङ्क्याह।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोगं विनैव हि ॥

इति। ध्रुवाश्रयो योगस्तद्वर्जमेता गीतयो गान्धर्व एव प्रयोज्या न तु गान इति तात्पर्यम्। मागध्यर्धमागध्यौ सामनामध्रुवास्तु (सु) प्रयोजितौ(ते)। सम्भाविता-पृथुले... ..तैवापसारित्वेनैतद्ध्रुवासु हि करुणरौद्रादिम(रसा)नुसारेण गुरुलघ्वक्षर-विनियोगो गीतिषु यथेष्टमेवेति विशेषः। अत एव विनियोगवर्जमि(भ० ना० २९-

---

१. NS लघ्वक्षरकृता या तु पृथुला सा प्रकीर्तिता। KSS लघ्वक्षरकृतोनित्या पृथुला सम्प्रकीर्तिता।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया [1]ध्रुवायोग विनैव हि ।
[2][गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्य गानप्रयोक्तृभि]॥४६॥

[[3]गीतयो गदिता सम्यग धातूश्चैव निबोधत ।]
विस्तार॰ करणश्च स्यादाविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
चत्वारो धातवो ज्ञेया [4]वादित्रकरणाश्रया ॥५०॥

४६)त्युक्तम् हियस्माद् गीतय एव गदिता न त्वसा विषयविशेष उक्त ॥४६॥

अस्य गीत्यशे भेदमाह । यद यैलक्षण गीतीनामुक्त तन् मह्य न रुचितमिति तथा हि । यदन्यैर्लक्षिता ।

द्विगुर्णद्विनिवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधी ।
लघुप्लुतगता चैव तदर्धे चार्धमागधी ॥ (बृहद्देशी मतङ्ग १७७)

सम्भाविता (पृथुला च) यथाक्रम चतसृभिर्द्वादशभिश्च मात्राभि प्रयोगादिति । अथ मार्गद्विर्द्वि (धौ द्वि) कलचतुष्कलप्रयोगयोरित्वति । एतच्च लक्षण(विरुद्ध न)स्फुटमेव व्याप्नुयात् । नान्यथैतदनुसारेणान्यत्रापि योजना तथापि मार्गोपयुक्त भवति तद्गीति वैचित्र्यमिति । यस्मात्त्वासा मागभेदाभिधान तस्माद्युक्त सम्यगिति ।

एवमलङ्कारप्रसङ्गेन गीतय उक्ता । अलङ्कारानन्तर च दारव्या कृता उद्दिष्टालङ्कारा सन्धातव्या इति धातुभ्यश्च दारव्या वा लक्ष्यमाणशोभातिशये अन्यो (न्ये) वैचित्र्योपजीवनेन शारीर्यामप्यलङ्कारा शक्ययोजना इत्यभिप्रायेणाह । धातूश्चैव निबोधथेति । चकारेणालङ्कारत्वमप्येतेषा समुच्चिनोति । एवकारेण चतुष्प्रहरण त्रिप्रहरणमङ्गुलीना विभागो द्व वृत्तो समलेखा विप्रलेखेत्यादिक विशाखिलाचार्यप्रोक्त सर्वथैव ध्रुवगानज्ञानवैकल्योपयोगान् मया नोक्तमिति सूचयति । दधत्यदृष्ट विशिष्ट दृष्ट रक्ति च तरन्ति धारयन्ति च वीणावाद्यस्वरूप मिति धातव । प्रहारविशेषजन्या स्वरा । तत्समुदायोऽपि अन्यशकल्पमानो धातु । तत्रोद्देशमाह । विस्तार इत्यादि । वाद्यतेऽनेनेति वादित्रमङ्गुलीकोणादि । तस्य तत् करण प्रयत्नम् (त्न) । तदाश्रया प्रहारविशेषजन्या इति यावत् । अथेन सामान्यलक्षण धातूनामुक्तम् ॥५०॥

१ NS ध्रुवयोग ।
२ NS does not read
३ KSS does not read
४ NS वाद्य...।

सङ्घातजोऽथ(जश्च) समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धकृत ।[1]
ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसञ्ज्ञश्च ॥५१॥
[2]विषयस्तु(श्च) स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।
सङ्घातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥५२॥
पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।
करणानां विशेषेण [3]विज्ञेयौ तौ पृथक पृथक् ॥५३॥

तत्र हि विस्तारधातोश्चतुर्दशविधत्व निरूपयिष्यते । भेदान्तर्गतभेदचतुष्टय तावदवतारयन् सावर्ण्यनिबन्धनमुद्दिशति । सङ्घातजा(ज)श्चेति ॥५१॥

तत्र विस्तारजो नाम भेदो य उक्तस्तस्य भेदान्तरभावेन मितवक्तव्यतया प्रथम विशेषलक्षणमाह ।

विषयश्च स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।

इति । चकार स्ववृत्तिरत्रमेवकारोऽन्वर्थता सूचयति ।

तदयमर्थ । विस्तारो नाम यो विस्तार एव । विस्तीर्णत्वमेवास्य लक्षण मित्यर्थः । एतदुक्त भवति । अनेकोऽपि स्वरप्रकरणे यथा पृथगनुपलक्ष्यमाणविभागो- विश्रान्तस्थानभूतपर्यन्तिकस्वरूप (पमेकी)कुर्वन्नन्तरीभवच्चित्रवचनान्तरेणैव विनि- र्भासमानसूत्रत्व(स्वरत्व)विकीर्णस्तथासौ । अन्यत्र स एव विस्तार उक्त । तस्य च ये विषयो भेदास्तेषु पूर्वमुक्ता अलङ्कारनिरूपणावसरे विचित्रप्रकारा सन्दर्शिता इति यावत् ।

अन्ये तु मन्यन्ते पूर्वमुक्ता स्वरास्त एव । तेषा विषयो भेदा स्वरान्तरोप योगादेकविस्तारवाच्या इति । द्विकत्रिकाविति ॥५२॥

(सङ्घातजस्तूत्तरभेदद्वयेन) चतुर्धा । अन्यस्त्रिक सोऽष्टधा । तदा वा पूर्वं चतुर्विध इति द्विकत्रिकौ द्वे तुल्ये कि कृतो वोत्तरभेद इत्याह ।

करणाना विशेषेण विज्ञेयौ तौ पृथक् पृथक ।

इति । क्रियाविशेषादवान्तरभेदा इति यावत् ॥५३॥

स च विशेषो हस्तस्व(स्थ)तन्त्रीभेदादित्याशयेनाह । अधश्चोर्ध्वं चेति । नात्र विकृतमौत्तराधर्यम् । किन्तु शरीरे यात्रदवरोत्तरजो मन्द्रतारस्वरो वीणायामवरोत्त-

---

१ KSS अनुबन्धश्च ।
२ KSS विधिर्यस्तु स्मृतस्तस्य ।
३. NS विज्ञेयो वै । KSS विधिश्चैव ।

अधरश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्वरौ ।
सङ्घातजो विधिस्त्वेव विज्ञेयो वादनं प्रति ॥५४॥

[1]द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥५५॥

समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च[2] विज्ञेयः ।
[3]द्विरधरोत्तरा(रो)धरान्तो(न्त्यो)द्विरधरश्चो(रोऽथो)त्तरविरामश्च ॥५६॥

रजौ । यथाह दत्तिल । वीणाया त्वधरोत्तर (दत्तिलम् । ६) इति । एवमधरोत्तर-स्वरूपमभिधाय तत्कृतसङ्घातजस्य भेदचतुष्कं सूत्रयति सङ्घातज इति । विधिभे(र्भे)द इति । एव इति ॥५४॥

आर्यया वक्ष्यमाण तदाह ।

द्विरुत्तरो द्विरधरस्त्वधर(रादि)श्चोत्तरावसानश्च ।
ज्ञेयस्तथोत्तरादि. पुनरप्यधरावसानश्च ।

पुन शब्देनाभ्यावृत्या प्रयोगे हृद्यता भवतीति सूचयति ॥५५॥ इति ।

अथ समवायस्य भेदाष्टकमाह । समवायजस्तथा स्या(दिति) । तथाऽऽवृत्या यावद् द्विरधरश्च विज्ञेय । स द्विरधरोत्तरोऽधराद्यः । अथेत्यानन्तर्यवाचिना सह समागम । द्विरुत्तर उत्तरो यत्रेति । द्विरधरश्चान्त(रोथोत्त)रविरामश्च । उत्तरमुखो द्विरधरादि । द्विरुत्तर प(द)ना द्विरष्ठा व्युत्क्रमेणोत्तरावमाने तु यत्रेति प्राग्-बहुव्रीहि ।

मध्योत्तरो द्विरधर (रो) द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ।
समवायौ विधयो रूढोऽनेक इति त्रिक समवाय उक्त । द्विकस्तु सङ्घात इति ॥५६-५७॥

अथानुबन्धमाह ।

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासाच्च नियतमेवा हि ।

इति । व्यासो भेदाना मिश्रत्वेन प्रयोग । तस्य पुनरपि सकत समूहनापीडन न(निय)-त(तम्) एवाविति । स्वभेदपरभेदनिष्ठानामित्यर्थ । अनुबध्यते मिश्रीक्रियते भावो यत्रेत्यनुबन्धः । एवमुपसहरति । एव चतुर्दशविधो विस्तारो धातुरिति । एको

---

१ KSS , NS द्वावुत्तरौ ।
२ NS त्रिरुत्तरधश्च ।
३ NS द्विरधोत्तरा .। KSS द्व्यधरोत्तरावसानो द्विरुत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ।

[1]उत्तरमुखो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥५७॥

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासाच्च नियतमेषां हि ।
एवं चतुर्वंशविधो विस्तारो धातुराख्यातः ॥५८॥

रिभितोच्चयनीरिभितो(ता)ह्राद(द्यः)स्तु तथानुबन्धः स्यात् ।
पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥५९॥

[2]त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्यथाक्रमं संयुतो भवेद्वाद्ये ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्त स्यात् करणधातुः ॥६०॥

[3]क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(र्णो)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।
आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव[4] ॥६१॥

विस्तारः सङ्घातश्चतुर्धा समवायोऽपृथाऽनुबन्धश्चैक एव । एव विस्तीर्णभेदयोगादु-
दात्ततानहृदयविस्तारणाच्च विस्तारधातु ॥५८॥

अथ करणधातुभेदान् पञ्चोद्दिशति—

रिभितोच्चयनीरटि(रभि)तो(ता) ह्रादश्व(श्चस्तु) स्यात्तथाऽनुबन्ध
(तथाऽनुबन्धः स्यात्) ॥

इति ॥५९॥

एषा क्रमेण लक्षणमाह । त्रिकपञ्चसप्तनवकैरिति । आदौ द्वौ प्रहारौ लघू तृतीयो गुरुरिति रिभितः । पञ्चम इत्युच्चः(च्चय.) । सप्तन इति नीर(रि)भितः । नवमो गुरुरन्ये लघव । ह्रादो लङ्घ्य इति । एतद्भेदानुबन्धनादनुबन्धः इति । पञ्चधा क्रियाबाहुल्यात् करणधातुः ॥६०॥

अथाविद्धधातुभेदान् पञ्चाह ।

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(र्णो)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

इति ॥६१॥

एषा लक्षणमाह—

द्वित्रं(स्त्रि)श्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।

---

१. NS द्विरधोत्तरावसानोऽधरादिरुत्तरमुखो द्विरधरश्च । KSS varies
२ KSS त्रिकपञ्चसप्तकनवकैर्घातैर्युक्तो यथाक्रम विहित. ।
३. KSS. NS. varles.
४. KSS. वाद्यप्रयोगे तु ।

[1]द्विस्त्रिश्चतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।
माविद्धधातुर्विज्ञेय सानुबन्धविभूषितः ॥६२॥

[2]व्यञ्जनधातौ पुष्पं कलतलनिष्कोटितं तथोद्(न्मृ)ष्टम् ।
रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं बिन्दुरवमृष्टम् ॥६३॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिसंज्ञितम् ।
अङ्गुष्ठाभ्यां सम तन्त्र्योः स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ॥६४॥

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।
सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ॥६५॥

इति । क्रम(श) इति । लघुरिति द्विक लघुश्चतुर्लघुरित्येके । एव यावन्नवक । अन्ये तु क्रमशब्दलक्षणलक्षणालघुसञ्चयरूपत्वमेव प्रहाराणां मन्यन्ते । लघुत्वप्रहारत्वादेव भास(त) माविद्धधात् ॥६२॥

अथ व्यञ्जनधातो सप्त(तोदश)भेदानाह ।

व्यञ्जनधातौ(तो.) पुष्प कर(ल)तर(ल)निष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
रेफोऽनुबन्नसञ्ज्ञोऽनुम्वनित विन्दुरवमृष्टम् ॥

इति ॥६३॥

एतान् क्रमेण लक्षयति । कनिष्ठाङ्गुष्ठसयुक्तं पुष्पमिति । त्रि (अत्र) विशेषाभावेप्यङ्गुष्ठो । तेन क्रममे(मेण) वैकस्या तन्त्र्या प्रहारत्रयात् पुष्पम् । यथोक्तं भट्टमातृगुप्तेन ।

पुष्पं च जनयत्येको भूय स्पर्शात् स्वरान्वित ।

इति । अङ्गुष्ठाभ्या सम तन्त्र्यो त् (न्त्र्योस्तु) नानास्थानस्वर(रा) तन्त्रीद्वय (ये) युगपज्जन्या । अङ्गुष्ठद्वयेनेत्यर्थं ॥६४॥

वामेन पीडन कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।

वामेनाङ्गुष्ठेत त त्री पीडयित्वा दक्षिणेन हन्यादिति तलम् । सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितम् । ऊर्ध्वाधरहनेन कुटिलोऽयं प्रहार इति निर्वचनबलादित्युपाध्यायाः ॥६५॥

प्रहारो वामनर्जन्या तु तनु (दु)मृ(न्मृ)ष्टम् । तन्त्र्या तया प्रहरणायोगावना-हतप्राय मधुरतरस्वरजन तन्त्रीषु मार्जनामात्रमेव भवतीत्युन्मृष्टम् । सर्वाङ्गुलिसमा-

---

१ KSS. द्विस्त्रिश्चतुष्कनवकैं प्रकारैं । इतोऽग्रे काशीसीरिज पुस्तके पाठक्रमो भिद्यते ।

प्रहारो वामतर्जन्या उद्धृ(न्मृ)ष्टमिति सञ्ज्ञितम् ।
सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिसञ्ज्ञित ॥६६॥

तत्तस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।
गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुरित्यभिसञ्ज्ञित ॥६७॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
तन्त्रीषु त्रिप्रहार चाप्यवमृष्ट प्रकीर्तितम् ॥६८॥

व्याससमासादेषामनुबन्ध सार्वधातुको ज्ञेयः ।
इति दशविध प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥६९॥

इत्यत्र (त्येते)धातव प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
तिसृणामपि वृत्तीना येषु[1] वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥७०॥

क्षेपादक· । सर्वाभिरङ्गुलिभिरेकस्वरतादय पर्यायेण विचित्र । एकत्र विश्रान्ति । रेफविस्तारे नन्वे(त्वे)ते(रा इ)ति विशेष ॥६६॥

तत्तस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वानितम् । तत्तनिष्पत्तौ सत्यां तदवच्छिन्नेऽवम-(न) तस्मिन्न (तन्त्री) प्रहारपरम्परे(रा)ऽनुस्वनितम् । गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुः । वर्क्षरो विलम्बितकाल एकस्यामेव तन्त्र्या प्रहार इत्यर्थ ॥६७॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्या तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
तन्त्रीषु त्रिप्रहार चाप्यवमृष्टम् । इति ।

त्रिषु स्थानेष्वेकस्वरतन्त्रीत्रय प्रत्येक कनिष्ठाङ्गुष्ठद्वयेनाधोगत कृत्वा हन्यादित्यव मृष्टम् ॥६८॥

व्याससमासादेषामनुबन्ध इति स्पष्टम् । ननु सार्वधातुको ज्ञेय इति किमनेन । प्रतिधातुनिरूप(ण)णोऽप्यनुबन्ध सम्यक् । स तु प्रातिपदिकधातुभेद-मिश्रणात्मा दर्शित । अनेन तुल्य अ(न्यो)ऽन्यधातुगतान्य(न)पि भेदान् धात्वन्तर-भेदैर्मिश्रीकृत्य प्रयोज्या(ज्य) इति कथ्यते । सर्वेषु धातुषु भव इति (सार्वधातुक) ॥६९॥

उपसहरति । इत्येत इति । लक्षणान्विता इति । शास्त्रोक्तनयाऽदृष्टोपयोगि-नोऽपीत्यर्थ । प्रत्याहवान्विता हि तन्त्रीवाद्यभेदा कियन्तो गण्यन्ते तेऽपि चैतत्पद एवाधारभूता अवगन्तव्या । तिसृणा लक्ष्यमाणाना वृत्तीना सम्बन्धेन वृत्तिगत यत्किञ्चिद्वाद्य वीणावाद्याद्यद् विपञ्चकालाबुवीणादि सरिकारावणहस्तादिगत ततवाद्याद्यदपि चावनद्धवाद्यजात तद्येषु धातुषु भेदेषु विश्रान्तम् । एतत् प्रकृतिक हि

---

[1] KSS. यासु NS यस्तु ।

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।
वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥७१॥

[1][तिस्रो गीतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा चेमि । तासां तालगीतिलययतिमार्गप्राधान्यानि यथास्वं व्यञ्जकानि भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागतप्रहाराणां प्राधान्यम् । तथा वृत्तौ गीतवा-विप्रद्विकलतालमध्यलयस्रोतोगतायति समग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां गीति-चतुष्कलतालविलम्बितलयगोपुच्छायत्य(ति ।प्र)तीतग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तु[2] धातवः ।
धातुभिः सह [3]सयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥७२॥

सर्ववाद्यानाम् । तच्च पुष्कराध्याये (अ० ३४) वक्ष्यते । धातव इति प्रोक्ता एवं लक्षिता इति सम्बन्धः ॥७०॥

उक्ता वृत्तिं निरूपयति । तिस्रस्तु वृत्तय इति । वृत्तिर्गुणप्रधानभावात्मा व्यवहार इति सामान्यलक्षणम् । ततवाद्यप्राधान्ये गीतगुणतेति चित्रा वृत्तिः । गीत-मुखेऽपेक्षताविरहितं हि वाद्यं यथाविधि वैचित्र्यचर्चितं क्रियते । एतद्विपर्ययस्तु दक्षिणा वृत्तिः । गीतं हि विशिष्ट(ष्ट)स्थानीयं प्रधानं तदनुकूलश्चायं व्यवहारः । यत्र सममेव द्वयोर्व्यवहारस्तत्र साम्येन वर्तनाद् वृत्तिर्नाम । वृत्तिसंज्ञितशब्दस्याय-माशयः । वृत्तिरिति सामान्ये विशेषे च प्रयुक्तोऽत्र । ब्राह्मणाख्या ब्राह्मण इति यथा । गुणशब्दोऽत्रोत्कर्षवाची न त्वप्रधानवाची तेन वाद्यस्य गीतस्य च गुण उत्कर्षो यत्र प्राधान्यमिति यावत् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

दक्षिणावृत्तिचित्राश्च वृत्तयस्तास्वयं विधिः ।
प्रधानं गीतमुभयं वाद्यं चेति यथाक्रमम् ॥ इति ।

(दत्तिलम्-४३)

अन्ये तु मन्यन्ते । द्रुतमध्यविलम्बितात्मकं यत्कालत्रयमानं तदेवानेन विशेषे-णोक्तं वृत्तित्रयम् । तच्च स्वरगतो(तमु)पदिष्टस्वरमनेन विशेषेणाहेति श्रावापादि-योगो हि तालो मुख्यतया । तथाह । आसारितोपर(व)हनमाद्यता [(तेष्वादावासार-णानि) भत ना० ३१ १०३] तालादि । तत्र मुख्यया ध्रुवादेरेव नियमिता गान-

---

१. NS does not read.
२ NS. समन्वता ।

[[1]एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
स्यात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसञ्ज्ञाश्चतस्रस्तु ॥७३॥

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया ह्युदात्तत्वात् ।
ललिता व्यञ्जनधातोर्ललितत्वादेव सम्प्रयोक्तव्या ॥७४॥

आविद्धधातुविषया रिभिता लघुसञ्चयाद् विनिर्दिष्टा ।
करणविषया च घनसञ्ज्ञा गुरुलघुसञ्चयात्तु स्यात्]॥७५॥

मिति च वक्ष्यते । न चात्रापि सम्भव इति च तत एवेति च तालविषयावुपदेक्ष्यमाणात् मार्गत्रयादिव वि(भि)द्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥७१॥

ननु कस्मादादौ चत्वारो धातव (भ० ना० २६ ५०) इति निरूपिते तेषां चतुर्दश पञ्चदशेति भेदा निरूपिता । त(क)स्मात् मूलत एव चतुर्वि(स्त्रि)शद्धातव इति नोक्तमिति चाशङ्क्याव्यञ्जातिविभाग तावद्भेदानुगतपरिहारान्तर तेन दर्शयित सर्वासामेवेति । सर्वासा वृत्तीना सम्बन्धिन । ता शुद्धा । न तु सर्वे चतुर्वि(स्त्रि)शदपि । एवकारो यथासङ्ख्यमसम्भाव्यमे(ए)व । तेषांतुमिस्त्रयद्वय सम्भूय ललिता जायन्ते सयुक्ता सम्बद्धा भवन्ति । गुणवत्तरा इति । व्यञ्जनधातावप्याविद्धत्व वत्रचिदस्ति तथापि ललिताप्रधानमेव । अन्यत्राप्यन्यदिति यावत् । वीणावाद्ये सौकुमार्यं प्रधानमिति पश्चान्निर्देश॰व्यञ्जनधातुर्निर्दिष्टापि ललिता जातिरिहादावुक्ता ॥७२॥

ननु कुत्र धातौ का जातिरिति वाच्यम् । किञ्चैकैकत्र धातुभेदे तासिरयाद्यभिव्यक्तिरस्ति । तत् कथमिमा जातय इत्याशङ्क्याह ।

एतेषां धातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
स्यात् स्वादुदात्तललितरिभितघनसञ्ज्ञाश्चतस्रस्तु ॥

इति । एतेषा धातूना मध्ये तस्या तस्या जातौ यश्चोचितस्त(स्माद्) एतज्जा(ता धा)यन्त इति । अभिव्यज्यन्त इत्यर्थ । तत्र विस्तारधातावुदात्ता जातिरौचित्यात् । तत्र ह्येकविस्तारादिप्रयोगे ईहादिबाहुल्यात् प्रयोगस्य चित्तवृत्ति( ) सुभगीभवति । व्यञ्जनधातौ ललिता सौकुमार्यात् प्रयोगस्य । अत एव च श्रीहर्षेणाङ्गनासमुचित वाद्यमित्याशयेन व्यक्तिव्य(र्य)ञ्जनधातुना दन(श)विधेनात प्रसभ्यात्म(मु)ना (नागानन्दम् १ १४ प्रियदर्शिका ३ १०) इत्युक्तम् । आविद्धधातो रिभिता लन(ल)घुप्रयोगाद् रिभो(फे)हि वाप्र(व्य)त्यय एतद्रूपम् । रिभि(फि)श्च कत्थनयुद्ध (निन्दा)-

---

1 KSS does not read

[1]त्रिविधं गीते कार्यं वाद्यं वीणासमुद्भवं तज्ज्ञैः ।
तत्त्वं ह्यनुगतमोघं स्थानैककरणसमायुक्तम् ॥७६॥

हिंसानादरेषु(हिंसादानेषु) पठ्यते । (पा० धातुपाठ —१३०६) अनादरश्च (आदान) विश्रान्ति । युद्धादावपि च चातुर्योग एवोचितः । करणधातौ घनाः । गुर्वन्तरविश्रान्त्या निषिद्धत्वम् । अन्ये तु विपर्ययमाहुः । आविद्धे घनाः । लघुभिर्निरन्तरत्वात् । करणे लघूपक्रमत्वाद्गुरुविश्रान्तेश्चैकत्रानादरात् । यत्पुनरेतदुक्तमेकत्र भेदेन तज्जात्यभिव्यक्तिरिति तदेवमेतदाह समवायादिति । बहुभिर्भेदैर्युक्ते सा जातिर्व्यञ्जयमिति यावद्भेदैरित्याशङ्क्याह । स्वादिति । यावती भेदकलाप्रयुक्ते तथाविधाभिव्यक्तिरिति यावद् ग्रामरागाभिव्यक्तिरप्यनेकत्वादभिव्यक्तिश्चैवमेव दृष्टा वाह्यन्त एव ह्येऽत्र मध्य एव (वाद्यान्तरेऽप्यन्यैव) । अस्यापि शतधापि पुनस्तथोपकारिण इत्यर्थः ।

अन्ये त्वित्थं योजयन्ति । यस्मात्ता जायन्त इति प्रश्न उत्तरमिदं समवायादिति । यये याह नोदात्तादिकाया वार्ताया जायतश्चेति किं न वृत्तयस्तेन धातवो धातुभेदसञ्चयात् सा चित्तवृत्तिर्जायत इति तावतो भेदकलापस्यैव करणादेकरूपतया परिगणनं ज तिश्च । स्पष्टार्थोऽत्र व्याख्याने । कस्मात्ताश्चित्तवृत्तयो जायन्त इत्यत्रैकैकंवोत्तरं जायत इति । यत इति विभिते च चित्तवृत्तिरपि भवता (ति) विश्राम्यत्वात् । अविभागनियमे जातिभेदनिमित्तमभिधाय दक्षिणादिवृत्तित्रयेऽपि साधारणं वाद्यविधिं त्रिविधमाह । त्रिविधं गीत इति । विधाशब्दो विधिवाची । तथा चाह । तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधय इति । गीत इति । गीतविषयो वाद्यस्य मेलनप्रकारः स विधिरिति सामान्यलक्षणस्य वृत्तिः । स तु गुणप्रधानभाव इति भेदगुणत्वेऽपि हि तन्वादित्रयं प्रधानत्वेऽपि हि स्वातन्त्र्येऽपि ॥७३ ७६॥

अथैषां विशेषलक्षणं क्रमेणोच्यते ।

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ।
आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोघे विधातव्यम् ॥

इति । लया द्रुतमध्यविलम्बिता वक्ष्यमाणलक्षणाः । तालश्चञ्चत्पुटादिकृतः साम्यविशेषो वा श(म्या)तालादि(स)हितवीणाया शक्यप्रयोगः । वर्णः स्थाय्यादिः । पद

1 KSS varies absolutely

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं भवेत् तत्त्वम् ।
गीत तु [1]यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ॥७७॥

आविद्धकरणबहुलं ह्यु पर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं [2]त्वोघे विधातव्यम् ॥७८॥

[3]एव ज्ञेया वेला वाद्यविधाने तु धातवस्तज्ज्ञैः ।
वक्ष्याम्यत: परमहं निर्गीतविधानसमवायम् ॥७९॥

विरामरूपो विच्छेदः । यतिः स्रोतोगतादि । गीतिग्रामविभागत । जात्यंशविशेषो-चितदशकभेदवैचित्र्यसम्भावितो(ता)वा गीतिः । अक्षराणि देव शर्वमित्यादि (दीनि) । एतच्च समस्त गीत वीणाया शक्यप्रयोग (ग) स्वरपदतालनिष्ठुर(निष्ठित) प्रपञ्च दर्शयति । भू प्राप्तौ (पा० धातुपाठ —१८६५) । अत्र तेन लयादिभेदं भावयते प्राप्नोति स्वीकरोति यद्वाद्यं तत्त्व न स्वभावव्यतिरिक्तत्वात् । तेन तथाविध-गीतेन सह समवाय सम्मेलना स तत्त्वाख्यो वाद्यविधि । एवमन्यत्र मन्तव्यम् । अनुगच्छति न सर्वं तद्रूपमनुहरत्यपि तु किञ्चिद्यथा विलम्बितेऽपि लये नून प्रयोग मध्ये करोति देवमिति । वर्णद्वये गीयमाने त्रिचतुरान् प्रहारान् करोति । यत्र पुन समवायात् प्रत्यक्षमेवमनुसरण न भागशब्द स ओघः । आविद्ध चतुर कृत्वा प्रहार-क्रियानेन(तेन) बहुलम् । उपर्युपरीति समीप्ये । तेन निरन्तरा पाणयो घाता यत्र । गीत (तस्य) च योऽर्थे(र्थं) प्रवृत्तिविदारीलक्षणो विच्छेद सोऽनपेक्षितो यत्र । गीत-विदारीष्वप्यविच्छित्तिमिति यावत् । अत एवौघ इवौघ । केचिदाविद्धकरणवदत्र धातू निदिश्याविति मन्यन्ते । अन्ये तु निर्देशादेव पूर्वो वाद्यविधिर्व्यञ्जनविस्तारधातु-विष(य)यो मन्यन्ते । तत्पक्षे न क्वचित्व्य(र्यं)ञ्जनधातुनैत्युपक्रम(म्य)वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिता (नागानन्दम् १ १४ प्रियदर्शिका ३ १०) इत्यसमीचीन स्यादि-दम् । न तु वाद्यत्रिधित्रयोपदेशेनादावपि केनचिद्विकारभेदेनावनद्धवाद्येऽपि । अत इत्यमुद्दिष्टम् ॥७७-७८॥

तन्निरूपयितुमुपक्रमते । वक्ष्याम्यतः परमिति । निर्गीत वहिर्गीत शुष्कमिति पूर्वरङ्गाध्याये (भ० ना० अ० ५ श्लो० ३०-५७) निर्णीतमेव । तस्य विधानादिभेद-स्तेषा सम्यगवगमो येन भवति त समवायलक्षण वक्ष्यामीत्यर्थं ॥७९॥

---

१. KSS यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ।
२ KSS चौघ बुधैर्ज्ञेयम् । इतोऽग्रे काशीहीरिजपुस्तके श्लोकदशकमधिकम् ।
३ KSS. varies

[1]आश्रावणा तथाऽऽरम्भो वक्त्रपाणिस्तथैव च ।
[2]सङ्घोटना तथा कार्यं पुनश्च परिघट्टना ॥८०॥

मार्गासारितमेतत्[3] स्याल्लीलाकृतमथापि च ।
आसारितानि च तथा[4] त्रिप्रकारकृतानि तु ॥८१॥

एतानि तु बहिर्गीतान्याहुर्वाद्यविदो[5] जनाः ।
[6]सतालानि ह्यतालानि चित्तवृत्तौ कृतानि तु ॥८२॥

प्रयोजन [7]च विज्ञेय पूर्वरङ्गविधि प्रति ।
एतेषा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षण सनिदर्शनम्[8] ॥८३॥

तत्राश्रावणामेव लक्षयति । विस्तारधातुविहितैरिति । विस्ताराख्ये धातौ यानि विहितानि शास्त्रकारेणेति । एकविस्तारादयश्चतुर्दश प्रभेदास्तै प्रविभागश इति । एकैक द्विरभ्यस्तैर्वारद्वय प्रयुक्तै । पुनर्भेदान्तरेऽपि तथैव द्वि प्रयुक्तो(क्तै)द्वि(द्वि)रावृत्तैस्तस्या च पुनरावृत्तै । करणस्य स्वगताया क्रियाया अपचया पूर्वयुक्ति-मुज्झित्वभेदेनान्तरनिमज्जन(त)या तेषा तैरेवविधैरुपलक्षिता स्यादाश्रवणा नामेति । सन्निवृत्त (त्तै) । तद्यथा । एकविस्तारो द्वि प्रयुज्यते ततो वा द्विरधर इत्यय भेदो द्वि । पुनरेकविस्तारो द्विरुत्तर इत्यत्र भेदे गुणनयापि लापितस्वरूपो द्विरुत्तरो द्विरुत्त-(धर)इत्यय भेदो द्वि । ततो द्विरुत्तर इत्यय भेदो द्विरधर इत्यय भेद । द्विरधर इत्यत्र भेदनिमग्नस्वभावो द्विरित्येवमेतदप्यनुसर्तव्यम् । विशाखिलमतानुसारिणस्तु(प्राहु)-रस्य स्वरविस्तारेणऽभ्यापचयातालप्रभेदेषु तैर्वस्तु (त) एकविस्तारान् मात्राभेद

---

१ KSS आश्रावणारम्भविधौ ।
२ KSS परिघट्टना च विज्ञेया तथा सघोटनैव च ।
३ NS मन्यत् ।
४ KSS त्रिप्रमाणानि वै तथा ।
५ KSS NS आदौ योज्यानि योक्तृभि ।
६ KSS, NS सत्वान्यलापतालानि चित्तवृत्तौ स्मृतानि च । (का० चित्तवृत्त-गतानि) ।
७ KSS हि पूर्वोक्त पूर्वरङ्गविधौ मया NS च तज्ज्ञय ।
८ KSS, NS दर्शनानि यथाक्रमम् ।
तत्रैषामुद्देशमाह । आश्रावणेत्यादि ॥८० ८३॥

प्रालावणा नाम ।

विस्तारधातुविहिते करणे प्रविभागशो द्विरभ्यस्ते ।
[1]द्विरवारि सनिवृत्ते करणो(णा)पचयं क्रमेण स्यात् ॥८४॥

[2]गुरुणी त्वादावेकादशक चतुर्दशं सपञ्चदशम ।
सचतुर्विंशमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥८५॥

[3]लघुनी गुरु चैव [4]स्यादथाष्टम गुरु भवेत्तथा च पुन ।
षट् च लघूनि [5]ततोऽन्त्ये गुर्वाद्याश्रावणाया तु ॥८६॥

कर्तव्य । तस्य तत्तत्स्वरूपानुवर्तमानत्वात् ॥८४॥

एव वीणावाद्यमुक्त्वैतद्गत गुरुलघ्वात्मकप्रस्तारमाह । गुरुणी त्वादाविति । गुर्वणि शेषाणि भवन्ति । न च लघ्वक्षरम् । इदमेव द्वितीयखण्डम् । तत पञ्चदशाक्षरे तृतीयखण्डे त्रयो गुरवोऽन्य लघव । लक्षणस्मरणार्थं साधकपदोदाहरणानीह लिख्यन्ते । खण्डप्रस्तारक लक्षणपूर्वकम् । तनोज्यनौस(तननयननसा ॥२॥) समजनस(सा) । समस्तमात्रा (मा)श्रावणानुसार(रेण) इति त्रिखण्डा । (यथा) ।

शम्भु प्रणमत मम किल मानसमाश्रावणा(णा)मिह कृतहृदये ।
मद्र वसति (पदकमलयुजन)योगादितिमुतनतमकुटे ।
वरद स हि शरण भवति बनपद(मु) ॥

(इति) ॥८५-८६॥

अत्र तालविशेषमाह । त्रि शम्योपरिपाणाविति । एवमेवेति । न सोऽपि त्रिरुपरिपाणौ च तेन शम्यात्रये प्रादौ वीणादिवाद्येऽनुगत गीतम् । एककवानिति । एकया विदार्या इमद्वये । तालनयपर्यन्ते गीते विच्छेद एक कर्तव्य इत्यर्थ ।

अन्ये तु एककवानिति न पठन्ति । एवमेवार्य(र्थ इ)ति ते पठन्ति । तेषामाशये उपरिपाण्यभिधानादेव शम्यात्रय विदारीविच्छेदो(द उ)पलब्ध एव । तेनादौ वीणावाद्यप्रयोग शम्यावाद्यमलोऽपि वीणावाद्य ततस्तालत्रयमिति तद्दृश्यते । लयस्योपरि यद्वाद्य पाणिस्तस्योपरीति । ततो वाद्यस्य (चैन)सम ग ति । इ शम्ये ।

---

१ KSS विरवारि NS द्विरवारि ।

२ KSS गुरुणि त्वादावेकादशकचतुर्दशकपञ्चदशकम् । NS. गुरुणात्यदावेकादश...।

३ KSS, NS लघु गुरुणी च तत ।

४ KSS स्यातायथाष्टम गुरु भवत्तदा च ।

५ KSS, NS तथाऽन्त्य गुरु ह्याद्याश्रावणाया तु ॥

त्रि शम्योपरिपाणौ [1]तालावप्येवमेव चेंकि(क)कथान् ।
समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेवाथ[2] ॥८७॥

योजनावपाणौ तालोपरीति प्रयुक्तम् । समे चेति । प्रयुज्यमाने(न इ)ति । असमे च प्रयुज्यमाने तालावप्येवमिति । द्वौ समपाणौ तत्र शम्या तालद्वये च गीतवाद्ययो सङ्ग्रह ॥८७॥

ततश्च यो शम्यातालौ तत्र पूर्वं गीत ततो वाद्यमित्यवपाणि । उत्तरस्तथा: चंवेति । तेनैव रक्षणे(लक्षण)प्रकारेण उत्तर पञ्चपाणि षटकल । चच्चत्पुट। षटचतसृभि कलाभिरिति द्वाविंशतिकला । द्विस्तत्र तथा चैवेति वचनात् पञ्चपाणौ च चच्चत्पुटे वाद्यपाणिरेव । तेन सप्त विदार्योऽत्र द्वयोरुपरिपाणिर्द्वयो समपाणिस्थित: सृष्ववपाणि । वाचनिकश्चाय तालविशेष इति युग्मौजविभागापेक्षण मन खेदमात्रम् । अन्ये तूत्तरस्तथा द्विकल इति पठन्ति । तेऽष्टाविंशतिकला(मा)श्रावणामाहु । अपरे चच्च पुटस्तथेति (भ० ना० २६-८८) वचनात् सोऽपि द्विकल एवेति व्याचक्षाणा द्वात्रिंशत्कलामिमा मन्यन्ते । द्वात्रिंशति(तु)कलत्वमेव सूचित पूर्वापरविचारेण लक्ष्यते । तथा हि । चत्वारस्तु गुणा ध्रुव (भ० ना० अ० ३१ १०६) इति वक्ष्यते । खण्डद्वया ते च मात्राद्वय कलाया यद्वक्ष्यति । एककलापि मात्रेति । एव खण्डद्वयेऽष्टादशकला । तृतीये चतुर्दश । अन्त्य गुर्वोर्द्वयोश्चतुष्कलयो । वक्ष्यते हि । निवृत्तौ हि कला न्यूना यदा वस्तुवशाद्भवेत् । आकलापातमात्रेति ॥ (भ० ना० ३१ २२८) ॥ स्पष्ट क्रम ।

अन्येस्तु ध्रुवा त्रिखण्डा कृता तालस्त्रिखण्ड कृत । तत्र प्रथमखण्डे उपरि पाणियोगाच्च तस्य कला पदशू या शेषास्वष्टासु पदानि । द्वितीयेऽवपाणियोगाद् द्वौ गुणौ तु ताल तु प्रवेशेन लभने(न्येते) शेष पदग्राम षष्ठ(ट्सु)कलास्विति पञ्चपाणि । तृतीये तु खण्डे चतस्र कला इति पृथगेव खण्डत्रये तालयोग इति । कतमदेतत् । अतन्त्रमिति न चोद्यम् । न ह्यत्र समुदायाश्रय मानम् । अपि तु प्रतिखण्डभेदे च भवति गानवैचित्र्यमिति लक्ष्यते ध्रुवाध्याये (भ० ना० अ० ३२) । एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया इत्युपक्रम्य द्विवस्तु परिगीतिका (भ० ना० अ० ३२ ७) इत्यादि । चतुर्विंशतिकलात्मकेऽर्धयोगादेकादशकल्निकत्व तु सङ्कीर्ण मान तच्च तालाध्याय (भ० न० अ० ३१) सङ्ग्रहोऽप्यते कला पञ्चेत्यादिनेति (भ० ना० अ० ३१ ४४) व्याचक्षते तदसत् । तत्र योगेऽत्र विच्छेदाभावात् खण्डत्रयेणैवापृथक् ताल । तदुप

१ NS पित्वावत्रामम KSS तालोऽप्रि ह्यथ निदिष्ट ।
२. NS स्यात् ।

[1]भूयः शम्यातालावथपाणावुत्तरस्तथा चैव ।
चच्चत्पुटस्तथा स्यादेवं ह्याश्रावणातालं ॥८८॥

[2][मत्रोदाहरणम् ।
झण्टुं जगति पत्रलितक जम्बुक झण्टुं तिति च लघु च झण्टु (तिति चा) ।
बिङ्गले गणपतिपशुपतिजम्बुक दिङ्गले वरभुज दिगिनिगि चा ।
तिति चाविनि निगिचा पशुपति नीतिवा ।।]
प्रयारम्भ ।

दीर्घाण्याद्यावष्टौ [3]द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ।
चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घं च ॥८९॥

भङ्गचतुर्लेश्यादि यदिति मान ... पि स्फुट एव । तदर्थमेव खण्डत्रयविभागो मुनिना कृत । ताले पदेषु च प्रथमखण्डे च सङ्कीर्णं ताले सद्वदयते कला. पञ्च तथा तत्र पुनर्नव च कीर्तिताः ।। दर्शकादश चैवेति (भा० ना० प्र० ३१ २४) एव च गीततामविषय पदेषु यो गुणविभागो वक्ष्यते तालाध्याये चत्वारश्च गुणा युग्म (भ० न० ३१.६८) इत्यादिना सोऽपि नात्यन्तायेहापि न भवतीत्यल बहुना । इत्याश्र(आ)वणा ॥८८॥

प्रयारम्भः । प्रारम्भे तावद्गीतपद प्रस्तारमाह । दीर्घाण्याद्यावष्टावित्यादि । नैधन गुर्वित्यर्थं । चत्वारि लघूनीति । निधनमिति । गुरु चान्ते गुणीकृतानि । पञ्च द्विगुणं पुनर्गुरुद्वयम् । मो लो नो स इति । म्भो नो म्भो इति । म्भो नो ग (इति) । प्रारम्भे तृतीयखण्ड ।

त वन्दे नाथं त्वामारम्भ इह निधनविरहितमहसम् ।
गौरीकान्त(न्त) हुतवहर्विशशिय (हक्)त्रितयमिव(मम्) ।
नेत्र त्व(माप्ट)स्तं हृदि विदलितत(मस)म् ॥

प्रत्रापि त्रिखण्डत्वमेव । गीततालयोर्वश कला आद्यखण्डद्वितीये षट्कला ......प्रथमे खण्डे... ..मैथुनग्रहणादेकविंशतितमे गुरोर्विश्रान्तिकलाप्रयोग पुन ......षष्ठितमे इति पञ्च । ८९-९०॥

---

१ KSS, NS varies absolutely

२ कोष्ठकबद्धपाठ बाघोसौरिजपुस्तके नास्ति । अन्यत्र च सर्वदा भवति ।

३. KSS. द्वादश ।

लघुसज्ञानि [1]चतुर्था निधन द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्वे ।
अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥६०॥

[[2]अत्रोदाहरणम् ।
झण्टु झण्टु झण्टु झण्टु जगति यवलिसक दिगिनिगिचा ।
विड्गुले दिड्गुले तिति कक्लकुचक(कुक)लजम्बुक तितिचा ।
गणपति (झण्टु झण्टु) सुरपति पशुपति चा ॥]
अस्य तु वाद्यम् ।
[3]कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्वहनैरप्यथ समवरोहे ।
तलरिभितह्लादयुतै.[4] करणविस्तारभूयिष्ठै ॥
रूपचययुक्तैद्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैर्द्विरभ्यस्तै ।
आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥

(अ)क्षरेषु द्वादश कलास्तासा तालविधिमाह् । तालश्त्रिकलश्चादौ । तृतीयस्या कलाया तालमेकस्या शम्या द्वितीयस्या ताल । द्वितीयस्या शम्या द्वितीयस्या तालम् । अन्येऽपि तालोऽपि ह्येकका(कला)त्मक स्यादिति वदन्ति । ते शम्यानन्तरमेव तालमाहु । तृतीयस्या सन्निपात शेषं तु विप्रा इति परिपाट्या । द्विकलपादभागानुसारेण युता (पुन)पितापुत्रकश्चपटपूर्वं (भ० ना० २६-६२) इति द्विकल एव पञ्चपाणि । चच्चत्पुटस्तथा द्विकल एव । के(तै)न तीरवताप्रशतादसतानि प्रतिसप्रसतिस इति केचिद् व्या(च)क्षते । अत्र क्रमादय शब्दा पूरणार्थं वर्तयितव्यास्तावन् न्यायोऽस्ति यत्र मध्य च विकलोचितेन पूर्यन्ते(ते) ।

ननु चच्चत्पुटश्चतुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभाव ( ) षट्पितापुत्रगो(को)ऽत्र द्विकल (भ० ना० २६-६२) इति प्रकरणे प्रमाणमिति चेदन्योन्याश्रय । द्विकलो द्विपञ्चपाणिरिति चारित्र (च त्रि)कल ज (लश्च)सन्निपात (भ० ना० २६-६२) इत्यतोऽनन्तर भूय एवमिति बाधकत्वे त्रिकल च (लश्च) सन्निपात (भ० ना० २६-६२) इत्यतोऽनन्तर पितापुत्रक च (कश्च) पटपूर्व (भ० ना० २६ ६२) इति वचनप्रयोजन तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिवर्तस्य शम्यादि(दी)द्वे(द्वौ) च पञ्चपाणि-

---

१ KSS च चत्वारि द्विगुणीकृतानि दीर्घे च ।
२ ग्रन्थान्तरेषु श्लोकद्वयानन्तर वर्तते स च भिद्यते ।
३ KSS varies
४. NS. तद्भेदयुतै ।

तालस्त्रिकलस्त्वा(श्चा)द्यौ शम्येककला कलाद्वये तालः ।
द्विकला च पुनः शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥६१॥
त्रिकलश्च सन्निपातः पुनः दिवापुत्रकश्च षट्पूर्वं ।
चच्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥६२॥

पुत्राविति (भ० ना० ३२-६४) वक्ष्यति । द्वात्रिंश(त्)कलात्मकं द्वाभ्येनवदस्य तु-विभागास्तस्माद् का(ता)लत्रि(स्त्रि)कल (भ० ना० २६-६१) इत्यादौ त्रिःशम्यो-पत्रिपाताविति (भ० ता० २६-६०)। निरन्तरा ये च काला द्वादशकलया नाना-सवाता समता(ता) ससता। तालो द्विकलकश्चेति (भा० ना० २६-६१) तु पाठे सन्नि(पात)द्वयम्। यत्र त्वन्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन मन्यन्ते(वदन्त)।

ननु प्राची कल्पनेति चेदेकैनैव साध्यमिति वचनात्तत्रै किमत्र प्रमाणम्। तथापि च तद्विकलत्वे चतुष्कलत्वपरिहारे वा प्रमाणमस्ति। एकेन सन्निपातेन साध्यम्। प्रायमा(स्था)च्चतु का(ष्का)रतामूलो द्विकल एव विधिरित्यदि चतुष्कल तत्रापि चाचपुटः प्रथम इति तदीयचतुष्कलविध्याश्रयेण सर्वं युक्तमित्यलं बहुना।

सर्वदाऽश्रवणादिवद् द्वात्रिंशतिकल एवारम्भ। प्रथमखण्डे केवल पातभेद स च दर्शित.। द्वितीयखण्डे यथाक्षर( )लघवाणि। तृतीय चच्चत्पुटोऽपि यथाक्षर एव। स ता ता ता म स ना ता। न च शास्त्रान्तरप्रामाण्यादपि द्विकलादिविभागाश्रय-(यत्व) युक्तमेव। तादात्म्यमयोगश्च न स्यादारम्भश्च ...मि विशाखिलाचार्यः ॥६१-६२॥

अस्य तु वीणावाद्यविधि प्रदर्श्यते। कार्यं त्रिपर्वविहितैरित्यादिना दर्शयन् (नैरपेक्ष्य समव)रो (हे)। एकविस्तारमद्धातमसवायात्मिकानि त्रीणि पर्वाणि। अस्य(यो)मेश पर्येति विस्तारधातुस्त्रिपर्वा। अनुबन्धभेदस्य चच्चत्पुट(स्य) पृथग्भावात्। तेन त्रिपर्वणा विस्तारधातुना विहिता ये आरोहावरोहस्थायि च अवन्वनाविद्योरधातु(विदूरध उ)नर्मलनरिभिड(त)ह्लादमेरैनिर्मितुनलया करण-धातुभेद एकविस्तारबहुतेनापद्मपयुक्ता स्वगता दव ते च द्विविधपर्वदान द्विस्वि-न्तरप्रयोगश्चवधातस्याणना त च द्विस्वरवा प्रयुक्तत्वंदिशतिन आरम्भः। व्यव-धानेनावृत्तिनिवर्तनाभ्यामिनोद्व वृत्तिविशेषो मन्तव्य। प्रवृत्तस्य वर्णेलक्षर पूर्वमनुक्तमाह। आरम्भ इति। अपिनाद्द द्वयद्वयस्यार्थे। मान्यद्वयद्वयपुरुस्ताद्धर्म-हितवर्षपुत्रविस्तारधातुर्नवैवीणविधि कर्तव्य इति यावत्।

नवस्य गुरुकासौविविधकामविधिरच कस्मान्नोक्त। इत्यैके मन्यन्ते। एकादी-

---

१. KC3 द्वि कृत्या च निवर्तितैरित्यन्ये। आरम्भे वाद्यविधिः कार्यमेव प्रयोगतो.।

ऽवधारणे। तेनास्य वाद्यविधिर्नैव प्रयोग । तथापि पुष्कराध्याये (भ० ना० अ० ३४) (प्रत्याहाराया)तालवनौ(र्ण)कोटी(टि) तत्र वाद्य सार्वमजित सार्वभाण्डिक सकलस्त्री बालमूर्खादिरञ्जन प्रयोजनान्यमिति। तदेवमवतरण वाद्यप्रधानमेवेति तावत् मुने ।

त ग्रान्तरे तु तस्य रूप सप्तरूपात्मकमुक्तम्। तदपि दृश्यते।

चच्चत्पुटोत्तरमिश्रा सुगत्यास्तु यथाक्षरी।
सुगधि मुत्तरांशमुपाश्रिता ॥
विकटोत्तरयुग्म(ग्मा)म्या रौद्री स्याद्विंशतिः कला।
पञ्चवदद्वयास्तु कर्तव्या वार्तिके द्विकलेन च ॥
चचत्पुटे चतुष्वष्टिव(वं)तनेत्यथ ।
उद्घट्टचच्चत्पुटयो पाञ्चाली सप्तका चतु ॥
दक्षिणे चोत्तरेण स्याच्चैव ।
शुष्कयोगो दक्षिणेऽत्र चतुष्कल . ॥
पुजाप्रिश्नी दक्षिणेन ध्रुवामप्तकमित्यथ।
सूर्यादितो षडङ्गेय षड्जग्रामादिसप्तकम्।

इति । एवमगस्त्यादिचतुष्केण गुहलघुर(धवो)यक्रमेण यथाक्रम सप्तसु ध्रुवासु गीतास्वपरिग्रहात्माऽवतरणप्रयुक्त भवति। अन्यवधानेन भवतीति कीर्तिधराचार्येण लिखितम्। प्रत्याहारोऽपि यस्त्रिसाम स्यात् यदुक्त इति वक्ष्यते। तत्रैककलादिना गुहस्त्रिकने(ल डु) लि प्राहण साम। सा नि नि सा श्रा (सा) नि वि (नि) सा। चैककला चैककला द्विकला चतुष्कलना(लात्रा)पि पिण्डीकरणम्। अत्र क्रमेण चित्र वार्तिकदक्षिणाना द्रुतादीना च विधि पञ्चकलाद्वयमाने स सा म सा स सां नि सा नि ता ता स नि वि स। एव निस। सौरउद्घटे(ट्टे)न चाचपुटो वि(द्वि)कलो ऽय चतुष्कल । दा दा दा नि स मा नि सा नि स म्रा नि वि स म्रा नि दि स स। एतदुक्तम्।

प्राक्तुमेककलं साम द्विकल वह्निज तथा।
चात्र तु द्विकल शुष्कं पूर्वयो सार्थक परम् ॥

इति कीर्तिधराचाय। तदेतदपि पुष्कराध्याये (भ० ना० ग्र० ३४) निरूपयिष्यते। तत्र त्रिपर्वाभिधानमेव ज्ञापयति पूर्वरङ्गाध्याय (भ० ना० ग्रा० ५) पुष्कराध्याय (भ० ना० ग्रा० ३४) चोपजीव्य पूर्वरङ्गरचना कार्या। ग्रास्ता तावत्। नन्वारम्भ पूर्वरङ्गाध्याये (भ० ना० अ०) प्रथममुद्दिष्ट। इहत्वाश्रावणेति किमेतदुक्तम्। तत्रैव

[अस्य तु वाद्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितैरुद्वर्तनैरप्यथ समवरोहैः ।
तलरिभितह्लादयुतं करणैर्विस्तार भूयिष्ठं ॥६३॥
अपवयपुक्तैर्द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तैर्द्विरप्यन्ते ।
आरम्भोऽप्यवतरणैस्त्रिपर्वसंयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥६४॥]

अथ ववत्रपाणि ।

गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि षड्गुरुश्च चतुर्गुण. ।
गुरुणी द्वे लघु त्वेक चत्वार्यथ गुरूणि हि ॥६५॥

चत्वार्यथ लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।
लघून्यष्टौ च दीर्घं च ववत्रपाणौ भवेद्विधिः ॥६६॥

[अत्रोदाहरणम् ।

दिङगले भण्टुं जम्बुक जगति प भण्टु विड्गले ।
घेन्टु(च) घेटो घाटो घट्टु(ट्ट)नकिटि इनं (तोनं) दुड् ।
घटुगदुक्टिमटनम ।]

वैकल्पिकमनयो प्रायस्य समकालत्वाद् द्वयो ॥६३-६४॥

अथ प्रकृत ववत्रपाणि लक्षयितुमाह । गुरूणि पञ्चेत्यादि । गुरुणी द्वे लघू (पुनी)द्वे इति कचित् पठन्ति । अन्ये लघु त्वेकमिति । प्राच्य तु युक्त मन्यन्ते यति-गोभाकरत्वात् । म त न लघु गुरु नयन गुरु । ननल गुर ।

ववत्रे गीर्या

स्म दावह (दा-दहो) तु दुरितमरम् ॥

तत्र च च च इत्यर्थे चचच पुटो द्विकल (भ० ना० म० ३१ (१४२-१४५) इति वक्ष्यते । तत्र पञ्चपाणिरेककलस्तस्य लेयपरिद्दत्तला ॥६६॥

यथास्य वीणावाद्यविधिरुच्यते । आविद्धकरणयुक्त इति । आविद्धधातुना करणधातुना सर्वथैव न युतो ववत्रपाणौ वाद्यविधि स्यादिति सम्बन्ध । तत्र च द्वे पदश वक्ष्येन । मुख प्रतिमुख चेति वर्णाङ्गानत्र । एक विदार्यात्मकम् अपर षट्पद-विदारीकम् । यद्वत्त नम्यावगेहित्वलक्षणोऽत्र अवृत्ताख्यो भेदोऽपि वक्ष्यते त वा कुर्यात् । एव नावदङ्ग स्यात् । एककप्रवृत्तो(त्ता) वेति पाठे व्याख्या । यदा तद्वर्-केनोपयोक्तव्य इति पाठस्तदा त्रिवक्ष्यमाणैकविधैकप्रवृत्तमध्याद् द्वे एकमङ्गमस्मिन्

अस्य वाद्यम् ।

आविद्धकरणयुक्तो व्यञ्ज्स्यादेकप्रवृत्तौ(त्तो) वा ।
अल्पव्यञ्जनधातुर्वाद्यविधिर्वक्त्रपाणौ तु ॥९७॥
द्विकले मन्द्रके (मन्द्रके द्विकले) यत्तु[1] शम्यातालादिपातम्[2] ।
तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम्[3] ॥९८॥
[4]तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।
वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥९९॥
[इति ।]

प्रयोक्तव्यमिति व्याख्या ॥९७॥

अथास्य तालविधिमाह । मद्र(न्द्र)क इति । कलाकालपरिच्छेद येन तत्पादनं .. ...शम्यादिना परो द्विकलापरिच्छेद्य गीतस्यैकेन्द्रियग्राह्यतयावधारयति । चत्वार्यवापादिना पर प्रत्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वात् स्वात्मन्यवधानकलातिशयेनाक्षरत्रयगणनाया इवाष्टमात्रमुपयोग । तत एव कालत्वेन स्वस्यादे स्वकलोपयोग इति न । नास्तीति फलात्वमपि न तु द्विकलमद्रकगत । किमत्रन्या (त्रान्य)मप्लतानेनेत्याह । अष्टकलान्वितमिति । अनु पश्चाद्भागमितं प्राप्तम् । तेन द्विकलम द्रकस्या.... त मात्रा गत. । अत्र तालविधि । श ता ता श ता (सम्) । ध्रुवाया अन्ते चास्य ताल इति दर्श्यते ॥९८॥

तस्याधस्तादित्यष्टकलस्य मुखस्य पश्चात् पञ्चपाणिचतुष्क प्रतिमुखात्मक कुर्यात् । तस्य पुनरप्यन्ये(न्यस्ये)त्यर्थ । न तदेव गीत चतुरशक (रावृत्त) गेयमिति कथयति ।

वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ।

इति । मुखमष्टकल शिष्ट प्रतिमुखम् । एकदा ह्यत्र ताल केवल परिवर्तमात्रभेद इति भाव । अन्ये त्वष्टकलामात्रा त्रिरावृत्या. ...। अत्र तालस्ततावनद्धयो स्ववाद्याक्षरसाम्यमिति मन्यन्ते ॥९९॥

अथ सङ्घोटनामाह । गुरुणीत्यादिना । नैधनमिति । गुर्वित्यर्थ । तेन सङ्घोटना त न न य ज न न न ग (स इति) । विधिभावात्तु(वात्तु) द्विधा । ये

१　NS यत्र ।
२　NS योजितम् ।
३　KSS, मुखे ह्यष्टौ कला स्मृता । NS कार्यमष्टकले मुखे ।
४　अस्य स्थाने काशीसीरिजपुस्तके "शम्याताला" वित्यादि श्लोको दृश्यते । अनन्तर सार्धत्रयपद्यमधिक च ।

अथ सङ्घोटना ।

गुरुणी लघुद्वयाष्टौ[1] दीर्घं द्विगुण तथा च कर्तव्यम् ।
लघदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुण सम्प्रकर्तव्यम् ॥१००॥

पुनरष्टौ [3]ह्रस्वानि स्युरिह तथा नैधन च कर्तव्यम् ।
[2][सङ्घोटनवस्तुविधो ह्रस्वगुरुविधि समुद्दिष्टः ॥१०१॥

सङ्घोटनाया उदाहरण प्रकल्प्य कृतम् ।
दिङ्गले जगति य वलति कलेवालिच.तिभ लघु चञ्चल पशुपतिवा ।]

[4]अस्या वाद्यविधि ।

[5]अधिदण्ड हस्ताभ्यां वोणां विनिगृह्य दक्षिणाङगुल्या ।
अङगुष्ठाभ्या च तथा कार्यं सङ्घोटनावाद्यम् ॥१०२॥

सङ्घोटयेत् स्वर वादिना तु सवादिना तथाधिवलम् ।
समवायिभिश्च शेषैरनुवादिभिरल्पकैश्चास्ते ॥१०३॥

त... . । यदि वा मतान्तरे प्रस्तार सङ्घोटना म(त) ॥१०० १०१॥

अथ वीणावाद्यविधि । अधिदण्डमिति । वोणादण्डेनह त त्री । अधि समीपे। यथा बिन्दुर्वाने तथाऽऽपीड्य दक्षिणतर्जन्याऽङगुष्ठाभ्याम् । वादिना सवादिन (ना) तेन च सहाधिवल वादिनोऽशस्वर च स्फोटयेत् चन्द्रावामेप्रये (बिन्दु मेलयेत) । अनुवादिस्वरास्तत्र मेलनाया समवायिना गुणभावेन नियाममाना प्रयोज्य । एतत्त्वयापेक्षया ये वादि वादिनस्तेऽल्पका अन्यगानादितरस्वरापेक्षयाऽल्पा इव नातिपुनरुक्ता । तन्मेलनात् मध्ये प्रयोक्तव्या ॥१०२ १०३॥

केन धातुभेदेनेत्याह । विस्तारचित्रकरणैरिति विस्तारधातुजा ये विचित्रा यथा तुल्यस्थानिश्रणया करणा(ण)भेदास्ते । द्विस्त्रिर्निर्वतितैश्चाभ्यस्तै । त्रिरावृत्या(त्य)भ्य पयोऽप्रत्ययानैर्वा प्रधानीकृतो विशेष इत्युक्त प्राक् । उपचयपुक्तैरन्यथा भेदविस्तारधातुमार्गैरिति यावत् ।

---

१ KSS तथाष्टौ दीर्घद्वितय ।
२ KSS ह्रस्वा स्यु ।
३ KSS सघोटन वस्तुविधो विज्ञेय गुरुलाघवाविधानम् ।
४ KSS, NS अस्य ।
५ इत पर ग्रन्थान्तरेषु पाठक्रमो भिद्यते । अत्र गायकवाडसोरिजपुस्तकानुसारेण श्लोकक्रम. । तत्रैव च भिन्नपाठक्रमवानपि षोडशोऽध्याय ।

विस्तारचित्रकरणैद्विस्त्रिविनिर्वर्तितैर्द्विरभ्यस्तं ।
उपचययुक्तं क्रमशो वदन्ति सङ्घोटनावाद्यम ।
तालोऽस्या गदितस्त्ज्ज्ञैः शीर्षवत् पञ्चपाणिना ॥१०४॥

अथ परिघट्टना ।

दीर्घाण्याद्यावष्टौ लघूनि कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्यु सतोर्घाणि ॥१०५॥

षोडश लघूनि च स्यु सह तिघनेचैव कार्याणि ।
एव परिघट्टनाया गुरुलघुवस्तुक्रम प्रोक्त ॥१०६॥

अथास्यास्तालविधिमाह । तालोऽस्या गदित इति । शीर्षवदिति सिद्ध पञ्च पाणिग्रहण शीर्षक परिवर्तन आवर्तयितुम् । मद्रकरोविन्दकोत्तरेषु हि शीर्षक लक्ष्यते । तत्रेह विशेषाभिधाय विशेषकवत् सर्वमतिदिश्यते । रोविन्दकशीर्षकमपि विशेषातिप्रवृत्तत्वमिति वक्ष्यते । पञ्चपाणिनेत्येतावता सिद्धे शीर्षकवदिति वचन द्विकचतुष्कयो प्रतिपत्त्यर्थम् ।

यथाक्षरस्य कतव्य मद्रकस्य तु शीर्षकम् ।
चतुष्कल पञ्चपाणि द्विकले द्विकस्तत ।
चतुष्कलस्तु कतव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥

(म ना अ २३८ २३९)

इति । वक्ष्यत इति । अन्यथा ऽाध्यादेवकल एव प्रतीयते । तत्र च ये च लय (या) त्लयनवेदना इति ध्रुवामाहुस्तेषा द्विकल । अन्येषा चतुष्कल इति ॥ ०४॥

परिघट्टनाध्रुवाविभागमाह दीर्घाण्याद्यावष्टावित्यादि । सो म न स सा न स र चा । परिघट्टना यथा ।

सर्वेषा पाशानामेव(वा)घट्टनमवघट्टनपरमलहक(ति)रसि ।
परिचितहृदय हत ता)निकृतनिऋ तगु(र)ताकृतनुरित(ति)
मगवन् ॥१०५-१०६॥

अथात्र वीणावाद्यविधिमाह । वाद्य चास्यमिति । अस्य त्विति । शुष्कभेदस्येति योज्य । सोद्वहनमिति । आरोहप्रधानम् । हस्त्लान्यादिति । तत्तद्वतिरूपया वध्य न भाति केवलमनाहतं पल्लक्षणमात्र श्रूयत इति यावत् । तथा चाह । व्यञ्जनघातोदयित(धातुसमुत्थ)मिति । तस्य च नितो जातिरित्युक्तम् । नानाप्रकारा ये

[एतस्यामप्युदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले दिङ्गले जगति च वलति क ।
तितिभलकुचभलदिंगिनिगि गणपति चा ।
चलति क गणपति पशुपतिसुरपति चा ।)]
वाद्यं चास्यास्त(स्यां त)ज्ज्ञैः सोद्वहन् हस्तलाघवात् कार्यम् ।
व्यञ्जनधातुसमुत्थ नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥१०७॥

करणधातोर्भेदा उक्तास्तेषां यदाश्रयणं व्यञ्जनभेदप्राप्यापादनं एतेनोपेतम् ॥१०७॥

सम्पिष्टकश्चचास्याताल: करणैस्तु धातुसंयुक्तैरिति केचित् पठन्ति । सम्पक्के-ष्टकश्चास्यास्ताल इति यावत् । तथा चाह ।

निष्क्रामशादितः कृत्वा शम्यास्तिलः प्रयोजयेत् ।
तालत्रयं ततश्चैव शम्यातालौ ततः परम् ॥
शम्यातालौ ततः कार्यो सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
ग्रोवेणके तु सप्ताङ्गे सम्पिष्टकमिदं मतम् ॥
द्विः शम्यातालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेष्यते) ।

(भ ना अ ३१ श्लो २८६-२६१।१)

इति तत्र शीर्षकवदिति प्रकरणाद् द्वादशक मकतम् । एव हि सम्पिष्टकताल इत्या-चक्षते । अन्ये तूभयमिति द्वाविंशतिकलत्व परिघट्टनाया प्राहु । नी स स ता सा सं ता स (१२) नि स स ता ता स सा सा स ता सा सा (SSSSSSSSSSS) अत्र च पक्षे वत्करणवाचकमित्युक्त पूर्वरङ्गाध्याये (भ ना. अ ५) । सम्पक्वेष्टकस्य लक्षण वक्ष्यते ।

तालादिस्त्र्यश्रभेदोऽयः सम्पक्वेष्टकसंज्ञितः ।
गुरुपञ्चाक्षराद्यन्तप्लुतमात्रासमन्वितः ॥

(भा ना अ. ३१ २१)

अन्ये पठन्ति । अन्ते चतुर्मात्राद्यान्विता(तः) इति । ता स ता स ता यदि वा सो स ता सो ता । अन्ये तु द्वादशकल चासाविति । विकलीकृत्य निष्क्रामप्रवेशयोर्योगेनात्र सम्पक्वेष्टकश्च योज्यते । ता प्र सं प्र ता प्र स ता प्र सा प्र नि स । वत्करण चात्र पक्षे न वाचकम् । यथाक्षरं विकलं मिश्रीकृत्य सम्पक्वेपकमष्टेच्छन्ति । ते चाष्टादश-कलत्वमासामाहु । एव ह्यनुसृत भवतीति । गुरुलघुयोगादेव विहिताः कार्या वुर्य-विधेय(नित्य)मिति च ग्रन्थो वाचको भवति । गुरुशब्देन यथाक्षरं लघुशब्देन विकल-

सम्पिष्टकवच्चास्यास्ताल करणैस्तु धातुसयुक्तं ।
गुरुलघुयोगादेव विहित. कार्यो बुधैर्नित्यम् ॥१०८॥

मार्गासारितवाद्य विस्ताराविद्धकरणसंयुक्तम ।
सकलं सतलं करणैरथ गुरुलघसञ्चयश्चायम् ॥१०९॥

चत्वारि गुरूणि स्युर्लघूनि चत्वारि च द्विगुणितानि ।
गुरुणी तघून्ययाष्टौ गुरुणी चेत्येतत् त्रिधा योज्यम् ॥

[अथवा ।
चत्वारि तु गुरूणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।
गुरुणी नव ह्रस्वानि दीघमन्त्यमथापि च ॥

द्विकलो योगशब्देन प्लुत सङ्गृहीत । सम्पक्वेष्टकपक्षे तु गुरुलघुयोगात् ध्रुवागत-वीणाप्रतिगतो वा मन्तव्य ॥१०८॥

अथ मार्गासारित वक्तव्यम् । तस्य च चित्रपूर्वरङ्गपक्षे ताण्डववाद्यप्रयोगेऽपि सर्वत्र पक्षे तन्त्रीवाद्यप्राधान्य

तन्त्रीभाण्डसमायोगात् मार्गासारितमिष्यते ।

(भ ना श ५-२०)

इत्यत्र प्रतिपादितम् । तदेन वक्तु प्रथममस्य वीणावाद्यविधिमपि विधत्ते । मार्गा-सारितवाद्यमिति । व्यञ्जनधातुवर्जं धातुत्रयमप्यत्र प्रयोज्यम् । व्यञ्जनधातुभेदौ तु तालकलौ प्रयोज्याविताह । सकलं, सतलं करणैरिति । उक्तैर्धातुभेदैरित्यथ । अन्ये तु करणधातुभेदा एव कलतलाख्या मिश्रीणीया इत्याहु । वीणावाद्यविधिमभिधाय तत्र प्रत्याहारभेदोपयोगि गुरुलघुर्वैचित्र्यमस्पादय ध्रुवाभिधेयायोग्य मते । अथ गुरु-सञ्चयश्चायमिति । वक्ष्यति इति शेष ॥१०९॥

तमाह । चत्वारि गुरूणि स्युरित्यादि । म्भौ नौ नौ सलग प्रशेषमार्गं । द्विधा यदि वा ऽ ऽ ऽ । एतच्च त्रिधा योज्यमेकलत्नच्च पुटे द्वौ पञ्चपाणी । यक्षैर्यो(यो)य स्तुतिपर इति हि र(हर)कृत्यार्थं विरचयसि शिवपुरात् । अर्वाग्मात त्रिभुवनमयक रहेतुत्रिपुरसदन(वि)दलना ।

न्त(न्त)पात(शारते) यि(द)लयतु (हि) शिवमार्ग(गं)रणघटितनिजमनस ॥

अस्य तालविधिमाह । बालगासारितवदिति । कनिष्ठासारितस्य तालो वक्ष्यते ।

चचत्पुटपरिवर्त शम्यादि ऽो च पञ्चपाणिकृतौ । अन्ते च सन्निपात ॥

(भ ना श ३१ ६५)

अत्रोदाहरणम् ।

दिङ्खले भण्टुं जगति य ।
पलितक भण्टुं तिति ।
भलकुच भलतितिचा(लति चा) ।]
बालासारितवच्चैव तालोऽस्य परिकीर्तितः ॥११०॥

इति सप्तदशकल सोऽत्रापि मन्तव्य । स ता स सा ता स ता स मा स त सा स ता स ता सा: ॥११०॥

अथ लीलाकृतमुद्दिष्ट तल्लक्षण वक्तव्यम् । ननु पूर्वरङ्गाध्याये (भ ना० भ० ४)-ऽस्य नामापि नोक्तम् । तत्र वैकल्पिको मार्गासारितलीलाकृतयो प्रयोग आसारितमध्य एव चास्य सङ्ग्रह इति तस्य लक्षणमाह । श्रवणमधुराणि लीलाकृतानीति अभिसृत परिसृत चासारितभेद एव । आसारिततालयोगेनैव गीयमान वार्तिकमार्गगतत्वाद् द्विगुणाक्षर षड्जग्रामगीतजात्यशकगीयमानमभिसृतम् । तदेव ग्रामान्तरे परिसृतम् । अन्ये त्वभिसृतमपदान्तक मावघातादितालरचित सप्ताङ्ग त्र्यश्रम् । परिसृत तु (द्वि)युजमन्ये(न्य) प्रदानादिनवाङ्गमित्याहु । अन्तरशब्देनात्र लयान्तरम् । तच्च कनिष्ठासारितापेक्षया द्विगुणपदलयमार्गवाद्याक्षरम् । तदीयलयत्या तालादि । वक्तमेवोपक्रमं तन्लयद्वैगुण्येन मध्ये मध्ये गीयमान भवति । तैरभिसृतान्तरैर्बालासारितैर्यानि वाद्यानि कृतानि । लीलया सौकुमार्यधुर्यरूपया कृतानीति लीलाकृतानि । तथा तैरपसारितैं कृतानि प्रयुक्तानि गीयमानपदानि नियमस्य वा तालात्मकानि वस्तूनि ।

चत्वारस्तु गणा युग्मे ओजे षट् परिकीर्तिताः ।
द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धा षट् परिकीर्तिता ॥

(भ० ना० अ० ३१-१०६)

इति । तथा ।

चच्चत्पुटपरिवर्त. शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सन्निपातः ॥ (भ० ना० अ० ३१-६५)

इत्येवरूपाणि तै कृतानि लीलाकृतानीति त्रीण्येतानि भवन्ति । इह चोद्देश एतानि पृथग् गीतानि । उद्दिष्ट तत् कथमेतदित्याशङ्क्याह । तान्यप्यर्थवशादिहेति । पुष्केऽपि प्र(प्र)यो(ग)विधौ अपक्रान्ते अर्थमर्थमवलम्ब्य तान्यपि प्रयोज्यानि । अपिशब्दाज्जयेष्ठाद्यपि । तेन द्विरेवा प्रयोग इत्युक्त भवति । एवमासारितविधाविरयवगन्तव्यम् । तानि यद्यपि अर्थ......व(अर्थवन्ति) पदानि तथापि बहुप्रयोगनिर्वहण-

श्रवणमधुराणि लीलाकृतान्यभिसृतपरिसृतान्तरकृतानि ।
तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगविधौ ॥१११॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तालप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि ताल-विधाने वक्ष्यामः ।

एवमेतद् स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् ।
विपञ्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥११२॥

कर्तव्यतासामर्थ्यात्कर्तव्यासारितविधावप्ययमेव मार्गः । तत्र सतालानि चित्रवृत्तौ कृतानीत्युद्देशान्तर(रं) निरूपितम् ।

तत्र केचिद्वीणावाद्यप्रयोगस्तालशून्यो ध्रुवाप्रयोगस्तु सतालो वीणावाद्ये शम्यात्मकतालयोगेऽपि शम्यातालानि विध्ययोगादिति मन्यते । अन्ये तु विशाखिलाचार्यमतानुसारतः सर्वथैव तालम(लाद)न्यत्र वीणावाद्यमाहुः । अपरे तु ध्रुवागानमेवोभयथा तालयोगाभ्यामत्रेच्छन्ति ॥१११॥

अथासारितानां तन्त्रयुक्त्या ता(ल)गतावेक्षणया लक्षणया लक्षणमाहुः । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तालविधाने इति । वर्धमानात् त्रिविधैककलादियोगादासारितानि । नात्र लयान्तरस्य नामापि गृहीतम् । वर्धमानान्तर्भावि हि तदिति केचित् ।

उपाध्यायास्त्वाहुः । बहिर्भावेऽपि तात्कालिकापेक्ष(क्षा)भावे हि वर्धमानान्तर्गतरूपप्रतिज्ञा स्वतन्त्रेऽपि भवति । बहिर्गीतेऽप्यस्ति लयान्तरस्य लीलाकृत एवानुप्रवेशात् त्रीण्येवात्र मन्तव्यानि न नु चत्वारि । यथा कीर्तिधरोऽभ्यधायत्(धात्) । प्रत्याहारादीनि यानि पञ्चमेऽध्यायेऽन्तर्यवनिकान्तानीत्युक्तानि तत्प्रत्याहारावतरणयोः पुष्कराध्याये (भ ना अ ३४) लक्षणं भवति । शेषाणां त्विह लक्षणं कृतम् । एवमनन्तरं तु यानि बहिर्यवनिकाङ्गानि तेषामस्माभिः पञ्चमेऽध्याये यथास्वागमं स्वरूपं प्रदर्शितम् । यत् कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः साक्षान्न दृष्टम् । तत्प्रत्ययात्तु लिख्यते सङ्क्षेपतः ।

तत्र मार्गासारितप्रयोगे नर्तकीचतुष्कं पटान्तर्हितं पुष्पपिण्ड्या पुष्पाञ्जलिमादाय प्रविश्याष्टाभिः षोडशभिर्द्वादशभिर्वा(ऽङ्गहारैः) प्रतिक्षेपो(प)गीयमानस्थितलयेन तदर्थं भावयेत् । अवकृष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्यपूर्वरङ्गमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा मध्यगतलयं परिवर्तद्वयमङ्गहारैः कुर्यात् ।

तत्र प्रथम पञ्चकलमुपोहन पुष्पपिण्ड्या सूचया भावयेत् । एतदेव समङ्गहारं कुर्यात् । तत प्रथमवस्त्वभिनयेत् । तत सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधक पिण्डीबन्ध कुर्यु । तच्चोपोहनमङ्गहारैर्नयेयु । ततो द्वितीया प्राग्वदुपोहन प्रयुज्य द्वितीयवस्तुनश्चच्चत्पुटात्मकेनार्थमुपनयेत् । तदेव चास्य प्रतिक्षेपेणा(णा)ङ्गहार पर्यस्तकास्य कुर्यात् । तत सर्वा शृङ्खला कृत्वा पुनरुपोहन कुर्यु । तत आद्या प्रतिक्षेप कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत् । द्वितीया चाङ्गहार कुर्यात् । तत प्रथमपिण्डस्योपोहन कुर्यु । ततस्तृतीया प्रविश्योपहार कृत्वा तृतीयवस्तुन पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । आद्योऽङ्गहारो कुर्याताम् । ततो लतापिण्डीस्थमुपोहन कुर्यु । ततो द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । ततोऽङ्गहारान् कृत्वा शृङ्खलया सोपोहन कुर्यु । प्रथम(त) आद्यस्याभिनय कृत्वाऽऽद्या पिण्डीबन्ध कुर्यात् । तत सर्वा नार्य उपोहन कुर्यु । पुनश्चतुर्थी यावत्तुर्यवस्तुन पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । तत सर्वा भेद्यकस्यास्तृतीयोपोहन रचयेयु । पुनस्तृतीया तदेव भावयेत् । ततो लतास्था द्वितीयोपोहन सूचयेयु । पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्थमभिनयेत् । अन्याङ्गहार कृत्वा शृङ्खलयोपोहन कुर्यात् । आद्या प्रतिज्ञेयार्थमभिनयेत् । अन्या अङ्गहार कृत्वा विदध्युर्यदाचतुर्थवस्त्वन्तरम् । तृतीयद्वितीयप्रथमवस्तूनि केवलैरेवाङ्गहारैं कुर्यु । तदेव हि पुनर्वस्त्वन्याश्रयेण । तेन प्रतिक्षेपान्ते ताश्च( ) पिण्डीबन्ध कृत्वा रङ्गपीठ परीत्य पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि कृत्वाऽपसरेयु । एवमन्याश्चतस्रो द्वितीयमासारित प्रयुञ्जीरन् । एव चतस्रश्चतस्रो यावच्चतस्र । उक्त हि । एव पदे पदे कार्यो विधिरिति । पिण्डीबन्धकाले तु द्वादशपुष्पमालाभिर्विकिरेयु । तत्र षोडश सम्भूय सर्वमन्य वा पिण्डीबन्ध कृत्वा पुष्पवीथ्या पुष्प प्रतिक्षिप्य निष्क्रामये(मे)यु । अभावे त्वासादितचतुष्क ता एव चतस्रस्तत्र प्रतिक्षेपार्थवृद्धि पदैर्दर्शितमुपोहन चच्चपुटपञ्चपाणिद्वयसन्निपाताश्चेति तालाध्याये (भ ना अ ३१) पर्वं सह भविष्यति । एवमासारितक्रिया ततो वर्धमान प्रयुञ्जीरन् । एकप्रघट्टकेन चतुभिर्नये परिवर्तं प्रयुज्य पटेऽपकर्षिते पुष्पवीथ्या चतसृणा नर्तकीना प्रवेश । ततो ब्राह्मीपरिवर्तन पुष्पाञ्जलि क्षिपेयु । तत एका ब्राह्मीमभिनयेत् । तत सर्वा शिवपिण्ड्या आसीरन् । तद्यथा । एकस्या आलोढमर्धवन् मण्डलिवत् खटकामुखेन तत्पार्श्वगतयोर्वा षोडशकला( ) सम्भाविता( ) गीतको ... ...शम्याताल॑श्चतु पट्धा करण तुर्या चाह्व ।. ...समपदा तिष्ठेत् । ततोऽवस्था एव द्वितीयखण्डिकाङ्गेन सूचयेयु । ततस्तुर्या चतुर्थमभिनयेत् । तिस्रो नर्तक्य सर्वलपिण्डया तृतीयार्थ भावयेयु । तत सर्वास्तृतीयामङ्गहारं प्रयुज्य तया द्वितीयार्थ भावयित्वा नृत्तेन प्रदर्श्य शृङ्खलया प्रथमा (मा) सूचयित्वाऽङ्गहारैस्तदर्थ प्रयुज्य शिवपिण्डी कृत्वा परिक्रम्य पुन प्राग्वदासारितानि प्रयुञ्जीरन् । तत पादान्तर्वर्ध-

मानप्रतिक्षेपमत पुष्पपिण्डघा प्रतिक्षेपस्य द्वितीयगान प्रयुज्य पुष्पाणि क्षिप्त्वा तृतीये तुर्गेये तद्गानेनान्त्येनोदन्त्यपुष्पपू . ...स्यग( ) कृत्वा पुष्पाणि क्षिपेयु । तत एकान्तमुपोहन नृत्तेनोदन्त्यविशालार्थमभिनयेत् । तत पिण्डीबन्धेन सङ्गतोपोहनं सर्वा । ततो द्वितीया तदेव हस्मेन स्यात् सङ्गतामभिनयेत् । तत शृङ्खलाया सुनन्दोपोहन कुर्यात् । ततस्तृतीया तन्नृत्तेन प्रयुज्य सुनन्दार्थमभिनयेत् । ततो लताबन्धेन सुमुख्योपोहन कुर्यु । तुर्या नृत्तेन स्वसुमुख्यर्थमभिनयेत् । तत. सर्वा पिण्डीबन्ध कृत्वा नृत्तेन सर्वा एव पिण्डिकाबन्ध कृत्वा भेदकेन तृतीयोपोहनं कृत्वा तृतीया नृत्तेनायोज्य लताया द्वितीयोपोहन प्रयुज्या द्वितीया नर्तिका शृङ्खलयान्त्योपोहन सूचयित्वाऽऽशार्थमङ्गहारे प्रयुज्येष्टदेवतापिण्डिकां कृत्वा परिक्रम्य रङ्गे पुष्पपिण्डघा पुष्पाणि क्षिप्त्वा पटान्तरिता निष्क्रामेयु । इति वर्धमानप्रयोगो यथोक्तमेकादिप्रयम..१...खण्डिकाताल चाऽदूरत एव तालाध्याये (भ ना म ३१) भविष्यतीति न लिखितम् ।

तथो गीतकविधि. । तत्र च ध्रुवे प्रावेशिकीमादिका च प्रयुज्याङ्गहारविधिः । ततो वाद्यचतुरस्रकम् । तत पुष्पपिण्डघा ध्रुवकस्यैक गीतम् । द्वितीयतृतीययोरङ्गहारक्रम । ततो वस्तुप्रयोग । शीर्षकान्ते वन्दनेन नैष्क्रामिकीवस्तुनिबन्धेषु तद्दङ्गहारेषु वा गीतेषु वा......षोढा......चाङ्किता प्रत्येक चास्या प्रावेशिकी प्राक्षिप्ता ध्रुवा नैष्क्रामिकीति चतुर्धा विधि । तत्र नन्दिभद्रा चोक्षषाडवेन । पिण्डीकृता चौक्षपञ्चमेन । भुसुण्डिनी चोक्षकौशिकेन । कपिलोद्भवा चौक्षपञ्चमेन । दाक्षी चोक्षकैशिकमध्यमेन । पौष्पदन्ती चोक्षसाधारणेन । सर्वासामुपरञ्जनं भिन्नवक्त्रेण । षड्भिर्नर्तकीभिरय प्रयोग कार्य । तत्रार्धा......वृत्तपाठस्यान्तराले शुष्कवृत्त विद्युद्भ्रान्ताऽतिक्रान्तनिशुम्भितादिकरणं कुर्यात् । तत परिवर्तनी प्रावेशिका प्राक्षिप्तिका ध्रुवा अन्तरगीतमिति विधि । दिग्देवतानामभिध्यायि च शार्दूलविक्रीडितादिवृत्तशुद्धगीत्यादिगानम् । एव नान्द्यामपि चित्रत्वे प्रावेशिक्यादि । एव रङ्गद्वयेऽपि वैष्णववालक्रीडादियोगेन तत्र च क्रमेण नर्तकीना प्रवेशेन सिद्धि । ईर्ष्याविरहशोकविस्मयादिविचित्र काव्य गीत च नृत्तताल......चायमिपि प्रावेशिक्यादिविधि । तत्र . व्यसनेर्ष्याकोपादिकाव्यार्थगान चोक्षसाधारणेन रञ्जन हिन्दोलकेन महाचार्यामुदनर्कलासोद्धरण.. . विजनितरोषस्वप्रकृतिरर्पे रावणे शक्तिरूप. । प्रावशिक्यादि नु प्राग्वत्र । शुद्धा च गीतिरुपरञ्जना पाटाक्षरात्म(त्मि)का चाचापादयथोचितकालस्य मानेन चतुष्पदादिगीतक्रमात्मकेनोपरञ्जनम् । तत्र च

रूप कृत प्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।
षष्ठी वै प्रतिशुल्का स्त्वेव ज्ञेय करणजातम् ॥११३॥

प्रावेशिक्यादिविधि प्राग्वदेवत्येव(व) नन्दिकेश्वरमतानुसारेणाय चित्रपूर्वरङ्गविधि-रिति न बद्ध ।

अथ प्रकृतमनुसराम । इह वीणावाद्यविधि प्रस्तुत । तत्प्रसङ्गेन पूर्व-रङ्गाङ्गानि तत्प्रधानानि दर्शितानि । तत्रेह मुख्यैव वीणा । अङ्गास्तद्भेदास्तु प्रत्यङ्गानि । अन्यत्र च ।

वक्रा कूर्मा ह्यलाबुश्च वीणाद्या त्रिविधा मति(ता) ।
विपञ्ची वल्लकी मत्तकोकिलेन्द्री सरस्वती ॥
गान्धर्वी ब्राह्मिका सप्त वक्र्यास्तन्त्र्य (न्त्र्या)कला नव ।
एकद्वित्रिचतुरिति चतुर्था दश वा कला ॥
सवादिनी च तन्त्री च किन्नरी परिवादिनी ।
वैशेषिका पञ्चकलाश्चतुरस्त्य(स्त्र्य)श्रमङ्कले ॥
पिङ्गनी नकुलश्चेति द्विधाऽलाबू प्रकीर्तिता ।
एकया पिङ्गनस्तन्त्र्या परो द्वाभ्या सुमङ्गला ॥
वितन्त्रीका विशोकेति चेश्वरी परिवादिनी ।
सदाशिवागमाज्ज्ञेया यथागमनिदर्शनम् ॥
शततन्त्री विशोकाख्या सप्ततन्त्रीश्वरा तथा ।

इति तत्र मत्तकोकिला प्रधानभूता । एकविंशतितन्त्रीकत्वनान्यूनाधिक त्रिस्थानगस्वर-सारणाजातिगीतिवीणाशरीरमुच्यते । तद्गतश्च धातुप्रयोग उक्त । तदुपजीवकत्वे-नापरा भवन्तीति तदेतद् दर्शयति ।

एवमेतत् स्वरगत ज्ञेय वीणाशरीरग(ज)म् ।
विपञ्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥

इति । विपञ्चीति प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । तेन विपञ्च्या वाद्यन्ते यान्युक्तरिभितादि-करणमुख्यवीणावाद्योपरञ्जकानि वादनवैचित्र्याणि तानि बुध(ध्य)ध्वमिति सम्बन्ध ॥११२॥

नान्युद्दिशति । रूपमित्यादि ॥११३॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।
रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥११४॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।
कृतमेकस्यां तन्त्र्यां प्रतिशुष्का नाम विज्ञेया ॥११५॥

वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषं स्यात् ।
पाविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोघः ॥११६॥

तारक्रमेण लक्षणमिति वीणावाद्यद्विगुण(ण)मित्यादिना यदैकेन वीणायां गुरु प्रयुज्यते तदेव पञ्च(वैपञ्चि)केन (विपञ्च्या) लघुद्वयं यदा लघुस्तदा द्रुतद्वयमित्येव समवायवैचित्र्येण प्रायो रूपमुच्यते । तद्वदेव अनु पश्चाद् यद्यु(दु)च्यते तत्समकालं तदा(या) कृते सति तत्प्रतिबिम्बतया प्रतिकृतमिति ॥११४॥

युगपत्कृत इति । प्रतिकृतसमकालं प्रयोग एवान्यत्वेन प्रकारः प्रतिभेद । स च गुरुलघुकृतो न तु लेख्यादिस्वरप्रयोगप्रतिभेदकृत इति तेन गानवैचित्री । यदा लघुद्वयं प्रयुङ्क्ते तदा स गुरु । यदा वैणिको गुरुद्वयं तदा स प्लुतलघुरूपं इत्यादिरूपे तु भञ्जनमुक्तम् । इयति विपर्यय इति विशेष । तदेव पुनर्वैचित्र्यं वैपञ्चिको यदैकस्यामेव तन्त्र्यामशसवादिन्या साल्पतादि करोति तदा (प्रतिशुष्का ।) प्रतिशुष्कपदस्यैवाऽवस्ये स्वन्ये ॥११५॥

यदा तु वैणिको क्षणे विदारीवशाच्छेदं करोति तदा छिद्रे वैपञ्चिको यदा तद्रूपशेषम् । विप्रवितततल(य) एवमपि वैचित्रिकप्रयोगे हस्तचातुर्यादौ(यतोऽतिद्रुतो वैपञ्चिकप्रयोग स ओघः । एवं विपञ्चीध्रुवास्वपि वक्तव्यम् । नियमोऽस्त्युद्दिष्टद्वय एव । गान्धर्वे विपञ्च्येवोपरञ्जिका ध्रुवागाने त्वनियम- ॥११६॥

विपञ्चीवाद्यस्य प्राधान्यमाह । कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादनमिति । केचिदाहुः । पूर्वरङ्गगतोत्थापनाध्रुवाविधानुत्थानस्यातोद्यरञ्जनार्थमिति वा । प्रवृत्तिविभागार्थमाह । तन्त्र्योजस्क(तच्चोपद्युल्यक)रए मिति । वाद्यवृत्तिविभागार्थमि(म ना ५-१६)त्यादिना कथितस्य प्रयोजनस्य द्वयोर्वीणयोरुत्तराधरविवक्षया सर्वा एव वीणा कोणवाद्येन वादयेदिति तदिद न विद्म कोणवाद्ये का स्यानप्राप्ति । कोणवाद्य (द्या) विपञ्ची स्यादिति च वक्ष्यमाणत्वात् कथं सर्वासां कोणवाद्यतेति । तस्मादेवमेता इह ध्रुवाविधाने वाद्योपरञ्जनध्रुवागानमित्युच्यते(न्ते) । तत्राल्पेन बाहुल्येन वा कोणवादनं कर्तव्यम् । प्रायोग्रहणाद् द्व्यङ्गुलिवादनमुभय-

कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।
स्थानप्राप्त्यर्थं चेद्यत्र भवेदथ नियमः ॥११७॥

[तच्चौघतत्त्वकरणं वाद्यं कार्यं विपञ्च्यास्तु ।]
सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन्नव ।
कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना(ना) ॥११८॥

ततवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं समासयोगेन ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयः सुषिरातोद्यप्रयोगं तु ॥११९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधानं नामाध्याय एकोनत्रिंशत्तमः ।

वादनं च । वाद्ये हि त्रिप्रकारके सव्याङ्गुष्ठकनीयस्यो स्थाने वादक भवेदिति कोणोऽत्र प्रहारम(रोऽ)ङ्गुल्यगुष्ठप्रहरणतया चतुष्प्रहरणं कोणाङ्गुलिप्रहरण ध्रुवासु वाद्यं कुर्यात् । यदा तु करणं तु लीनं भवति तत्र लीनानामलङ्काराणां कोणवादनेन सम्यक् स्थानप्राप्ति । मर्दनमोदनधाग्णाकम्पनावर्तनादि कोणस्य भवतीति नियतिः । तथाभूतस्थानप्राप्त्यर्थं वीणावाद्य तदा यत्रोचितमेकतन्त्र्यादिप्रान्त तत्रायमेव नियमः कोणैकवाद्यप्रयोग इति ॥११७॥

अथ त्रिप्रकारवाद्यविषयमाह ।

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची तु भवेन् नव ।
कोणवाद्या विपञ्ची स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ॥

इति । चकारेणोभयवादनमुभयोरुक्तम् । अन्ये तु चकार ए(मे)वार्थे वर्णयन्त कोण विपञ्च्यामाङ्गुलीं च चित्राया नियमयन्ति । अन्ये तु कोणाङ्गुमिवाद्या विपञ्ची मङ्गुलीमात्रवाद्य चित्रेत्याहु ॥११८॥

एतदुपसहरति । ततवाद्येति । सर्वमिति । गान्धर्वं गानविषयमङ्गप्रत्यङ्गगत चेति यावत् । भाविनोऽध्यायस्यार्थमासूत्रयति । वक्ष्याम्यतश्चेति । भूयश्शब्दस्याय-माशयः शारीरेणैव वैणविधौ भणिते तु चिरप्रयोगो वैतावदुक्त एव तत्राभ्यधिक तद्वक्ष्यते पूर्णीकरणायेति शिवम् ॥११९॥

परमेश्वरचन्द्रचूडनिस्यस्तुतचिन्तामणिलब्धिप्रकाश. ।
स्फुटमभिनवगुप्तनामधेयस्ततवाद्ये कृतवान् विचारमित्यम् ।
इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्या ततातोद्यविधानमेकोनत्रिंशोऽध्याय. ॥
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

[1]भिन्नपाठक्रम.।

षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च ।
षड्जमध्यमबाहुल्यात् कार्य(र्ये) शृङ्गारहास्ययोः ॥१॥

आर्षभी चैव षाड्जी च षड्जर्षभस्वरग्रहात् ।
वीरेऽद्भुते च रौद्रे च रसे कार्ये प्रयोक्तृभिः ॥२॥

निषादवत्यद्भुते च निषादांशपरिग्रहात् ।
गान्धारांशोपपत्त्या च करुणे षड्जकैशिकी ॥३॥

धैवती धैवतांशा च बीभत्से सभयानके ।
ध्रुवाविधाने कर्तव्य जातिगान प्रयत्नतः ॥४॥

रसं कार्यमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।
षड्जग्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो बुधै ॥५॥

अत. पर प्रवक्ष्यामि मध्यग्रामसमाश्रया. ।
गान्धारीरक्तगान्धार्यो गान्धारांशोपपत्तित. ।
करुणे तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तभि ॥६॥

मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्या. शृङ्गारहास्ययो. ॥७॥

मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
षड्जर्षभांशनिष्पत्त्या कर्तव्या (व्ये) वीररौद्रयोः ॥८॥

कार्मारवी तथा चान्ध्री निषादांशोपपत्तितः ।
अद्भुते तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तृभिः ॥९॥

कौशिकी धैवतांशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ।
प्रयोक्तव्ये बुधैः सम्यग् बीभत्से सभयानके ॥१०॥

एकैव षड्जमध्यात्र ज्ञेया सर्वरसाश्रया जाति. ।
तस्या ह्यंशा. सर्वे रसास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥११॥

---

१. मतङ्गादिभिरुदाहृतोऽप्य पाठक्रम अभिनवभारत्या न स्वीकृत ।

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात् ।
तत्प्रयुक्ते रसे गान कार्यं गेयप्रयोक्तृभिः ॥१२॥

मध्यपञ्चमभूयिष्ठ हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् ।
षड्जर्षभप्रायकृत वीररौद्राद्भुतेषु च ॥१३॥

गान्धारसप्तमप्राय करुणे गानमिष्यते ।
तथा धैवतभूयिष्ठ बीभत्से सभयानके ॥१४॥

सर्वेष्वशेषु रसा नियतविधानेन सम्प्रयोक्तव्या ।
काकल्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्त ॥१५॥

एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो रससश्रया. ।
वाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ॥१६॥

हास्यशृङ्गरयो कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ॥१७॥

गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ।
धैवतश्च प्रयोगज्ञैर्बीभत्से सभयानके ॥१८॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णानामथ लक्षणम् ।
आरोही चावरोही च स्थायिसञ्चारिणौ तथा ।
वर्णाश्चत्वार एवैते अलङ्कारास्तदाश्रया. ॥१९॥

आरोहन्ति स्वरा यत्र आरोहीति स भण्यते ।
यत्र चैवावरोहन्ति सोऽवरोहीति सज्ञित ॥२०॥

स्थिरा. स्वरा समा यत्र स्थायी वर्ण स सज्ञित. ।
सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारीति सज्ञिता. ॥२१॥

शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगुणगोचरा ।
चत्वारो लक्षणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिता ॥२२॥

एव लक्षणसयुक्त यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया स्वरसम्भवा ॥२३॥

एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गानयोगत ।
एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥२४॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च तथा समोऽन्यः स्थिर एव च ॥२५॥

स्थान्निवृत्ति प्रवृत्तिश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।
रेचिताख्यस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥२६॥

मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नकः ।
प्रस्वादश्च प्रसादश्च तथोद्वाहित एव च ॥२७॥

अवलोकितस्ततश्चैव निष्कूजितक एव च ।
उद्गीतो ह्लादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥२८॥

आवर्तकाख्यो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।
उद्घट्टितस्तथाक्षिप्तः सम्प्रदानस्तथाऽपरः ॥२९॥

हसिताख्योऽथ हुङ्कारः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
विधूननाख्यश्च तथा गात्रवर्णस्तथैव च ॥३०॥

प्रसन्नादि. प्रसन्नान्त. प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
तथा प्रसन्न एव च समोऽनुचित एव च ।
प्रस्तारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयाः ॥३१॥

अथ सञ्चारिजान् भूयः कीर्त्यमानान् निबोधत ।
मन्द्रतारप्रसन्नश्च बिन्दु- प्रेङ्खोलितस्तथा ॥३२॥

तारमन्द्रप्रसन्नश्च स्थान्निवृत्तप्रवर्तकः ।
कुहरश्चैव वेणुश्च रञ्जितो ह्यवलोकित. ॥३३॥

आवर्तकपरावृत्तौ ज्ञेया सञ्चारिजास्तथा ।
निष्कूजितः सहुङ्कारं हासित बिन्दुरेव च ।
प्रेङ्खोलितमथाक्षिप्तं विधूमोद्घट्टिते तथा ।
ह्लादमानः सम्प्रदान सन्धिप्रच्छादने तथा ॥३५॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नात इति चारोहिजाः स्मृताः ।
विधूमो गात्रवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ॥३६॥

उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिणः ।
सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारास्त्विमे बुधैः ॥३७॥

नेष्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ।
बिन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽतिप्रकर्षिताः ॥३८॥

ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणत ।
यस्मादर्थानुरूपा हि ध्रुवा कार्याऽर्थदर्शिका ॥३९॥

वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं तु ध्रुवाश्रयम् ।
ये तु प्रयोगं गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ॥४०॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
तथा प्रसन्नमध्यश्च बिन्दुः कम्पितरेचितौ ॥४१॥

तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।
प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारसमस्तथा ॥४२॥

स्थान्निवृत्तश्च प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
स्थायिवर्णाद्दृते त्वन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिणः ॥४३॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालङ्कारलक्षणम् ।
क्रमशो दीप्यते यस्तु प्रसन्नादिः स कथ्यते ॥४४॥

व्यस्तोच्चारित् एवैष प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
आद्यन्तयोः प्रशमनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥४५॥

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नस्त्वावुदाहृत ।
सर्वसाम्यात् समो ज्ञेय स्थिरस्त्वेकस्वरोऽपि हि ॥४६॥

बिन्दुरेककलस्तार स्पृष्ट्वा तु पुनरागतः ।
स्थान्निवृत्तप्रवृत्तश्च मन्द्र गत्वा समागतः ॥४७॥

आक्रोडितनयो यश्च स वेणुः परिकीर्तितः ।
कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥४८॥

त्रिकल कम्पनं तद्वद्रेचिताख्य. शिरोगत ।
उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात् कलात्रयम् ॥४९॥

गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित उच्यते ।
यस्तु कण्ठस्वरोऽधस्तात् स तु तार प्रकीर्तितः ॥५०॥

उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरः स्मृतः ।
क्रमागतस्तु यस्तारश्चतुर्थं पञ्चमोऽपि वा ॥५१॥

तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतस्तु स ।
लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् क्रमात्तारगति गतः ।
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु ज्ञेयो ह्यारोहणाद्बुधैः ॥५२॥

[एकस्वराधिरूढः क्रमशः प्रस्वारसज्ञितो ज्ञेय ।
प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसाद स्यात् ॥५३॥

समनन्तरौ स्वरौ द्वौ विचरत्युद्वाहितो द्विकल एव ।
यारोहत्येकवला पुनरेककला प्रसादयति ॥५४॥

उद्वाहित एव स्यादवलोकितसज्ञितो द्वि न्यस्तः ।
एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण सङ्क्रमो ज्ञेयः ॥५५॥

एकान्तरमारुह्य प्रत्येत्येकान्तरं स्वरं यस्तु ।
निष्कूजितसञ्ज्ञोऽसौ ज्ञेयोऽङ्कार उद्गीत ॥५६॥

क्रमयोगेनानेन तु सञ्चार्येकान्तरस्वरो द्विकलः ।
द्वयवरः पट्पर एव ह्यारोहो ह्रादमानः स्यात् ॥५७॥

अथ रञ्जितस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।
अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥५८॥

आवर्तकश्चतुर्षु स्वरेषु समनन्तरेषु सञ्चरति ।
आरोहणावरोहणविधिना चैकान्तरेष्वपि च ॥५९॥

ज्ञेयो निरन्तरकृतस्त्वष्टकलः सान्तरस्तथा कार्यः ।
तज्ज्ञैः कलाश्चतस्रस्त्वावर्त्या वर्तको भवति ॥६०॥

अधिरुह्य तु स्वरास्त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति यत्र वृत्तौ ।
पुनरपि च परावृत्या स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकल. ॥६१॥

यस्य स्वरावतीतौ तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
एककलश्चैव तथा स भवेदुद्घट्टितो नित्यम् ॥६२॥

आक्षिप्तकस्त्रिस्वरजः कर्तव्यः षड्विध कलामात्र ।
एककलस्त्वपरः स्याद्विज्ञेयः षट्कलस्तु परः ॥६३॥

आक्षिप्तवच्चतुर्भि स्वरैस्तु कालः कलान्तरोपेतैः ।
एकान्तरस्वरक्रम इह गदितः सम्प्रदानस्तु ॥६४॥

द्विरपि द्विकलं गदित हुसितमिवोच्चारित तथा हसितम् ।
समनन्तरस्वरकृतं तज्ज्ञैराक्षिप्तक ज्ञेयम् ॥६५॥

समनन्तरस्वरेषु तु हसिताद् द्व्यवरश्चतुष्परो वापि ।
आरोहत्येककलां हुङ्काराख्य स विज्ञेयः ॥६६॥

स्थानान्तरमारुह्य प्रत्येति समश्चतुष्कल क्रमशः ।
नोर्ध्वंपरिक्षेपः स्यात् सन्धिप्रच्छादनो नाम ॥६७॥

आदौ पदमुच्चार्यं तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
समनन्तरमारोहत्येककल तद्विधूल तु ॥६८॥

आदावरोही स्यात् प्रत्यारोऽन्तेऽवरोही तु ।
यत्राद्यन्तकलासु च यदन्त्यलङ्कारमुद्गीतम् ॥६९॥

ओङ्कारवदारोहेदनन्तर तु स्वरात् कलान्तरयो ।
द्वौ द्वौ प्रकम्पमानौ स्वरौ ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥७०॥

एषोऽलङ्कारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
एकारौकारकृते दीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ॥७१॥

गीतालङ्काराणां करणविधिरयं यथावदुपदिष्ट ।
एभिरलङ्कर्तव्या गीतिर्वर्णाविरोधेन ॥७२॥

स्थाने चालङ्कार कुर्यान् नहृपुरसि काञ्चिका बध्येत् ।
अतिबहवोऽलङ्कारा वर्णविहीना न योक्तव्या ॥७३॥

अलङ्कारास्त्रयस्त्रिंशदेवमेते मयोदिता ।
नोदिता ये तु तेऽप्यत्र प्रत्येतव्या मनीषिभि ॥७४॥]

अथ गीती. प्रवक्ष्यामि च्छन्दोक्षरसमन्विता ।
शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥७५॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ।
प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ।
सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥७६॥

भिन्नवृत्तिप्रगीता या सा गीतिर्मागधी मता ।
अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया त्वर्धमागधी ॥७७॥

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
लघ्वक्षरकृता नित्य सा पृथुला प्रकीर्तिता ॥७८॥

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोग विनैव हि ।
गान्धर्व एव योज्यास्तु नित्य गानप्रयोक्तृभिः ॥७९॥
अत पर प्रवक्ष्यामि धातुवाद्यस्य लक्षणम् ।

विस्तारः करणश्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रया ॥८०॥

सङ्घातजश्च समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धश्च ।
ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुर्विस्तारसञ्ज्ञस्तु ॥८१॥

विषयस्तु स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तर एव तु ।
सङ्घातसमवायौ तु विज्ञेयौ तौ द्विकत्रिकौ ॥८२॥

पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोष्टविध स्मृत ।
करणाना विशेषेण विधिश्चैव पृथक् पृथक् ॥८३॥

अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्मृतौ ।
सङ्घातजो विधिस्त्वेष विज्ञेयो वाद्ययोक्तृभि ॥८४॥

द्वावुत्तरौ द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
ज्ञेयस्त्वथोत्तरादि· पुनरप्यधरावसानश्च ॥८५॥

समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च विज्ञेय ।
द्व्यधरोत्तरावसानौ द्विरुत्तरश्चाधरान्तस्तु ॥८६॥

प्रागुत्तरो द्विर्द्विरधरस्त्वधरादिर्द्विरुत्तरावसानश्च ।
उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधर पुनर्ज्ञेय ॥८७॥

व्यञ्जनधातोर्भेदं कलतलनिष्कोटितान्ययोर्गमुद्दम् ।
रेफावमृष्टपुष्पानुस्वनितं बिन्दुरनुबन्ध ॥८८॥

अङ्गुष्ठाभ्यां तु तन्त्रीणां स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ।
वामे निपीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम् ॥८९॥

सव्याङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते ।
सव्यप्रदेशिनीघातमुन्मृष्टमिति संज्ञितम् ॥९०॥

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्रेफ इत्यभिधीयते ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥९१॥

तन्त्रीषु त्रिप्रकारं वाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥९२॥

तलस्थानेऽधरन्यासस्त्वनुस्वनितमुच्यते ।
गुर्वक्षरैकतन्त्र्यां तु बिन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥९३॥

व्याससमासादेषामनुबन्ध सार्वधातुको ज्ञेयः ।
इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥९४॥

रिभिताह्लादश्च तथाऽनुबन्धसंज्ञः करणधातुः ।
पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥९५॥

त्रिकपञ्चसप्तनवकैर्धातिर्युक्तो यथाक्रमं विहितं ।
सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्तः स्यात् करणधातुः ॥९६॥

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णानुबन्धसंज्ञिताश्चेति ।
आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वाद्यप्रयोगे तु ॥९७॥

द्वित्रिचतुष्कैर्नवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतैः ।
आविद्धधातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषितः ॥९८॥

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
तिसृणामपि वृत्तीनां यासु वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥९९॥

तिस्रो गीतवृत्तय प्राधान्येन ग्राह्याः। चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा चेति। तासां वाद्यताललयगीतियतिमार्गप्राधान्यानि यथास्व व्यञ्जकानि भवन्ति। तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागतग्रहाणां प्र(प्रा)धान(न्य)म्। य(त)था वृत्तौ गीतिवादित्रद्विकलातालमध्यलयस्रोतोगतायतिसमग्रहमार्गाणां प्राधान्यम्।

दक्षिणायां गीतिचतुष्कलतालविलम्बितलयगोपुच्छिकायत्यतीतप्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्या हि जातयः ।
धातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥१००॥

त्रिविधं वैणं वाद्यं कर्तव्यं गीतसंश्रयं तज्ज्ञैः ।
तत्त्वं तथानुगतमोघश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥१०१॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावक भवेत् तत्त्वम् ।
गीतं च यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥१०२॥

आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं चौघं बुधैर्ज्ञेयम् ॥१०३॥

स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
द्रुते चौघं प्रयुञ्जीयादेष वाद्यगतो विधि ॥१०४॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतः स्मृतः ।
ओघस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः ॥१०५॥

एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ताः ।
वक्ष्येऽधुना विपञ्च्यां वाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥१०६॥

रूपं कृत प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।
षष्ठी च प्रतिशुष्का ह्येव ज्ञेय करणजातम् ॥१०७॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादन भवेद्रूपम् ।
रूपं प्रतिभेदकृत प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥१०८॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृत स्यात् ।
वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरण तु रूपशेषः स्यात् ॥१०९॥

आविद्धकरणयुक्तोऽप्युपरिपाणिकस्त्वोघ. ।
प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये तु सहैकतन्त्रिकृता ॥११०॥

कार्यं ध्रुवाप्रयोगे प्रायेण हि कोणवादन तज्ज्ञैः ।
द्वाभ्यामपि वीणाभ्या गाने वा वादने वाऽपि ॥१११॥

स्थानप्राप्तं वा स्यात् तन्त्रीषु विभावयेत् समं गानम् ।
तच्चौघतुल्यकरणं वाद्य कार्यं विपञ्च्यास्तु ॥११२॥

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपञ्ची नवतन्त्रिका ।
विपञ्ची कोणवाद्या स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवादना ।
एवं वीणा तज्ज्ञैर्नानाकरणाश्रया विपञ्ची तु ॥११३॥

अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्तं बहिर्गीतम् ।
आश्रावणारम्भविधिवक्त्रपाणिस्तथैव च ॥११४॥

परिघट्टना च विज्ञेया तथा सङ्घोटनैव च ।
मार्गासारितमेव स्याल्लीलाकृतमथापि च ॥११५॥

आसारितानि च तथा त्रिप्रमाणानि चैव तु ।
एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ॥११६॥

सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि तु ।
प्रयोजनं हि पूर्वोक्तं पूर्वरङ्गविधौ मया ।
तेषां चैव प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ॥११७॥

तत्राश्रावणा नाम ।
विस्तारयातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
द्विश्चापि सन्निवृत्तैः करणोपचयैः क्रमेण स्यात् ॥११८॥

गुरुणी त्वादावेकादशचतुर्दशकसपञ्चदशकम् ।
सचतुर्विंशकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥११९॥

लघुगुरुणी च स्यातामथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
षट् च लघूनि तथान्त्य गुरु ह्याश्रावणायां तु ॥१२०॥

त्रिः शम्योपरिपाणौ तालोऽपि ह्येव निर्दिष्टः ।
समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेव स्यात् ॥१२१॥

भूय शम्यातालानुपाणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
चञ्चत्पुटस्तथा स्यादेव ह्याश्रावणातालः ॥१२२॥

अथारम्भः ।
दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ॥
चत्वारि गुरूणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घं च ॥१२३॥

लघुसंज्ञानि चतुर्था नियतं द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्वे।
अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥१२४॥

अस्य तु वाद्यम्।
कार्यं त्रिपर्वहीनैश्चबहुलैरथ समवरोहैः।
तलरिभितह्लादयुक्तैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥१२५॥

अपचययुक्तैर्द्वित्रिः कृत्वा च निर्वर्तितैस्त्रिरभ्यस्तैः।
आरम्भे वाद्यविधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥१२६॥

तालश्चास्य।
तालस्त्रिकलस्त्वादौ शम्यैककलाद्वयं यतो ताल।
द्विकला च पुन। शम्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥१२७॥

द्विकलश्च सन्निपातः पुन पितापुत्रकश्च षट्पूर्वः।
षच्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥१२८॥

अथ वक्त्रपाणिः।
आविद्धकरणयुक्तो ह्यङ्ग स्यादेककं प्रवृत्तं वा।
अल्पव्यञ्जनधातुर्वाद्येऽप्यथ वक्त्रपाणिस्तु ॥१२९॥

गुरूणि पञ्च ह्रस्वानि षड् गुरूणि चतुर्गुणम्।
गुरुणी द्वे च लघूनि चत्वार्यथ गुरूणि च ॥१३०॥

चत्वारि च लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि।
लघून्यष्टौ च दीर्घं च वक्त्रपाणौ विधीयते ॥१३१॥

द्विकले मन्द्रके यस्तु शम्यातालनिपातनम्।
तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु मुखे ह्यष्टौ कलाः स्मृताः ॥१३२॥

शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु।
तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥१३३॥

सत्यापस्तात् ततः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम्।
वक्त्रपाणेरयं तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥१३४॥

अथ सङ्घोटना ।

अधिदण्डा(४२) हस्ताभ्यां वीणामुपगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं सङ्घोटनावाद्यम् ॥१३५॥

सङ्घोटने स्वराणां संवादिविवादिन(नो)श्चापि ।
सङ्घोटना त्वभिहिता शेर्वरनुवादिभिश्चैव ॥१३६॥

विस्तारधातुकरणैस्त्रिभिश्च चिवैस्तथा निवृत्तैश्च ।
त्रिभ्यश्चाभ्यस्तोपचयैर्वदन्ति सङ्घोटनावाद्यम् ॥२३७॥

गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घद्वितय तथा च कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुण चापि कर्तव्यम् ॥१३८॥

पुनरष्टौ ह्रस्वा स्युस्त्रय गुरु निधन तथा कार्यम् ।
सङ्घोटनवस्तुविधौ विज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ।
अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिविहितः ॥१३९॥

अथ परिघट्टना ।

परिघट्टनासमुत्य वाद्य त्वय हस्तलाघवात् कार्यम् ।
श्यञ्जनधातुसमुत्थ नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥१४०॥

दीर्घाण्यावाष्टौ लघूनि च द्वे गुरूण्यपि च कुर्यात् ।
लघुनी द्वे सर्वाणि द्विगुणानि सहैव दीर्घेण ॥१४१॥

षोडश लघूनि च स्यु सगुरूण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
एष परिघट्टनाया गुरुलघुवस्तुक्रम· प्रोक्तः ॥१४२॥

सम्पिष्टाकवदस्यास्ताल करणैश्च धातुसयुक्तम् ।
सकलैः सतलैर्वाद्य विस्ताराविद्धकरणसयुक्तै ।
मार्गासारितवाद्ये गुरुलाघवसचयाच्चैव ॥१४३॥

चत्वारि गुरूणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ।
गुरुणी लघूनि चाष्टावन्त्य गुरु चेति कर्तव्य ॥१४४॥

गुरुणी लघूनि नव च स्युर्मार्गासारिते वस्तुनि ।
कनिष्ठासारितविधौ चास्य ताल (प्रकीर्तितः) ॥१४५॥

श्रवणमधुराणि लीलाकृतानि चामिकृतपरिसृतानि ।
तान्यप्यपंदशाविह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥१४६॥

अथासारितानि ।

ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तानि च तालप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि तालविधाने यथाक्रमं व्याख्यास्ये ।

एवं स्वरगतं ज्ञेयं वीणाशारीरसम्भवम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुषिरातोद्यलक्षणम् ॥१४७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधान नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ त्रिंशोऽध्याय ।

आतोद्य सुषिर नाम ज्ञेय वंशगत[1] बुधै ।
वंश एव विधिस्तत्र स्वरग्रामसमाश्रय ॥१॥

रागात्मक स्थापिपद नियच्छ
न्नच्छिन्नवशस्वरलब्धसार ।
कालात्मकोऽसौ परमेश्वरस्य
स्याद्विग्रहोऽस्मद्भवबन्धनाय ॥

एव प्राक्तनेनाध्यायेन प्रस्तुतनाट्यविषयगान्धर्वोपयोगप्रतिपादनपरतया आवि-विनियोगो वर्णालङ्कारादिलक्षण ततातोद्यस्वरूप प्रसङ्गत शुष्कस्वरूप प्रतिपादितम् । तत्र ततादनन्तर यद्यप्यवनद्धस्यैवोद्देशो युक्तस्तताववनद्धयोर्घमानकक्षयोपहननहेतु-त्वात्तथापि विनियोगे वैणाना स्वराणा वश्यस्वभावमाग उपयोग गच्छतीति तदनन्तर सुषिरस्यैव लक्षण युक्तमित्याह । आतोद्य सुषिर नामेति । नामशब्देनेदमाह । यथा-तोद्यमिति पूर्व भगवन्महेश्वराराधनसाधन मतङ्गमुनिप्रभृतिभिर्वेणुनिर्मित ततो वश इति प्रसिद्धम् । वस्तुतस्तु छिद्रात्मकसुषिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवास्योपयोग इति । खदिरादिनिर्मितोऽप्यसौ भवत्येव । तथा चोक्तम् ।

वंशो सृष्टा यदा पूर्व वंशसंज्ञा तु वैणवी ।
वंशास्तु खदिरा रौप्या कास्यजा वा सकाञ्चना ॥

इति । अत एव सुषिरयोगात् प्राणसयोगेनातोदनीयत्वादातोद्य वाद्यम् । तोद्यते धातूनां हन्यते वाद्यत इति चतुर्णा धातु । केवलमस्य तोदननिष्पन्नं स्वरं स्तल-सुषिरकोपकारित्व वर्णानुसारस्ययोगेन त्वक्तद्वयनयो धारा तु यवदर्शनिक-क्रोडीकृत समुल्लसितशक्तिकर्तृकमिति तत्तत्स्थानाभिघातजातस्वरद्वारसम्बो-

---

१ KSS वृत ।

[1][नव वंशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचराः ।
तेषां चैव हि वंशानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ।
यथा वल्यलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयाः समासतः ।]

प्रयोगमपि तदातोद्यमुच्यते । तदा तुदति अभिहन्ति वादयति चेत्यकृतककर्मशक्तिमुद्रितस्वातन्त्र्यमवभाति । ज्ञेयमिति । वीणातो विलक्षणतया । कक्ष्या च स्वरतत्त्वस्य वातो लाभात् ।

टीकाकारैः पूर्वरङ्गे वंशस्य फूत्करणवैकल्यादसत्कार्यता तत्र चेह चानुपयोग इति महता प्रयत्नेन पूर्वपक्षयित्वा पूर्वरङ्गे कुतपस्य तु विन्यास (भ० ना० अ० ५-१७) इत्यादौ वंशस्याप्यस्ति सत्कार्यत्वमित्युत्तरपक्षीचक्रे । तद् केवलं ग्रन्थभूयस्त्वकरणरसिकताविजृम्भितम् । अस्मन्मतो न खलु शुष्कवादेनाभिरुचितमित्यास्ताम् ।

वंशगतमिति । वंशप्रकाररूप (लोह)खदिरादेरपि सग्रह । ननु द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वैणाः शारीराश्च (भ० ना० अ० २८-१२)त्यत्र वंशाना नामापि तद् किं न श्रावित वंशाभिधानेनेत्याह । बुधैरिति । यथाश्रुतमेव तदन्यनिरोधनपर वच । किं च शारीरस्वरवैपरीत्य वैणानामिति तथाभिधानमेतच्च तत्र व्याख्यातम् । ननु यदि ज्ञेय तर्ह्यस्योच्यता लक्षणम् । आह । वैण एव विधिस्तत्रेति । स्वरग्रामग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यद् किञ्चिदुक्त प्राच्येऽध्यायद्वये तत्सर्वं वंशेऽपि बोद्धव्यमित्यर्थं । तथाहि मतङ्गमुनिना चत्वारो धातवो वंश इत्यादिना धातुविनियोगोऽपि प्रदर्शित एव ।

यत्त्वत्र टीकाकृता स्वगतपरगतत्वे धर्मस्यातिदेशस्य विकल्पलक्षणाभिधानलाघवोपयोगित्वमतिदेशस्याभ्यधायि तदेवमेव । सर्वत्र ब्राह्मणवद्राजा द्रष्टव्य इत्यादावप्यतिदेशस्वरूपनिर्वाह इवेहापूर्वतया मन्तव्यम् । यत्त्वतिदेशेन न सिध्यति तत्प्रातिस्विकम् ॥१॥

अस्य लक्षणमाह । द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगता इति । आनन्त्याद्व्यापारेषु गान्धारादि(वी)त्याशयेन स्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तम् । कथ्यमानार्थमुक्तास्व

---

१. ग्रन्थान्तरेषु नोपलभ्यते । वृत्तिकारेणापि न व्याख्यातम् । तथाप्यय मुनेरेवेति बहुभिस्स्वस्तम् ।

द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगता स्वरा ।
कम्प(स्प)मानार्थ(र्ध)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ॥२॥

व्यक्तमुक्तास्त्वित्यनेन छिद्रोपरि दीयमानाङ्गुलिगतच्छिद्रनिवेशित इङ्गुलिना क्रियया तीव्रातीव्रमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वंशे स्वरविभाग । तत्र गान्धारादितया मध्यमस्वरोऽन्त्यो भवति । तदपेक्षया गान्धारे द्वितीयम्(यत्वम्) । तत एव च सामसु गान्धारो द्वितीयो मध्यमो हि तत्र प्रथम । प्राह च ।

> य सामगानां प्रथम स वेणोर्मध्यम स्वर. ॥
>
> (नारदीयशिक्षा १ १ १)

इति ।

यद्यपि च न षट्सु कुष्टादिषु भव इति क्रमो पुनस्तथापि षड्जस्य चतुः श्रुतित्वात् मध्यमत्वेन प्रत्यभिज्ञानम् । नन्वत्र वंशे क स्वरविभाग इत्येवमाशयेनाह । द्विकत्रिकचतुष्का इति । स्वरस्वरूपोपयोगिषु छिद्रेष्वत्र स्वरशब्द । तेन सर्वतोऽत्र नवच्छिद्राणि । वंशोऽभिधाने वाद्यमानाय । मुखि(ख)गतमन्त्य च यच्छिद्र तत्तावत् पूरकतया पूर्वतथा च मुखमारुतप्रवाहप्रतिघातोपयोगात्येव नान्तच्छिद्र स्वरविभागाय नोपयुक्तम् । तत्सप्तक नु स्वरविभागकृतम् । यत्रापि हि वंशोऽभिधानध्वन्यो भाव । वामहस्तेन त्रय स्वरा । दक्षिणेन चत्वार इति । तथा चोक्तम् ।

> षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषभो मध्यमाङ्गुलौ ।
> निरङ्गुल्यां च गान्धारो मध्यम कम्पितो यथा ।
> वामहस्ते त्रयो ह्येते चत्वारो दक्षिणे पुन ।
> पञ्चमोऽनामिकाया तु धैवतो मध्यमाङ्गुलौ ॥
> प्रदेशिन्यां निषादस्तु मध्यम कम्पितो यथा ।

पञ्चमोऽनामिकायामिति वचनात् मध्यमस्वरे कनीयसीत्याह । निरङ्गुलीति । कनीयसी तर्जनी वा । स्थान चाङ्गुलीनामुक्तम् । कर्कन्धूफलबीजवदङ्गुलीनां निवेशनमिति । पक्षे बहिरङ्गमं कार्यं छिद्रादन्यादनन्तरमिति नवच्छिद्राण्युच्यन्ति । तस्यैव भवन छिद्राद्ङ्गुलीयोजनम् । षडङ्गुलीना तु क क्रियाभेद इत्याह ।

तत्रोपरि यथा ह्येक स्वरो वैणस्वरान्तरे[१] ।
प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह[२] तथा वशगतोऽपि हि ॥३॥

कम्प्यमानार्थ(ध)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ।

इति । नैव द्विकादिक्रमेण कम्प्यमानादियोग । अपि तु तेनैव प्रकारेणार्धेन समत्व येन तत्र व्यक्तमुक्ता इति पृथगन्तेऽभिधानादन्ते चतु श्रुतौ तावदय विनियोगः। तदुक्तम् ।

ये चतु श्रुतयोऽप्येषां पूर्णा रन्ध्रात्तु ते स्वरा ।

इति । ततो द्विश्रुतेरधस्तादर्धमुक्ताङ्गुलित्वमध्यवस्यन् पारिशेष्यात् त्रिश्रुते कम्प्य मानाङ्गुलियोग । तदुक्तम् ।

कम्प्यमानार्धमुक्ताश्च विज्ञेयास्ते त्रिकद्विका ।

इति । एव वशस्य स्वर प्रथमोत्पत्तिक्रमश्च स्वराणा दर्शित । यत्वन्येषा तु साङ्ग-लादिक्रमेणाङ्गुलीनिर्ल्लासदिशा च ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिविभागस्तदनुसारेण चोक्त प्रकृत्यादिविषयो नाटयोपयोग कथित स निस्वर इति हृदये गृहीत्वा मुनिना दर्शित ॥२॥

न चेव छिद्रेषु स्वराणा व्यवस्थितत्वमुक्तम । दृश्यते चैवैकत्र स्वरसप्तकोप लम्भ । तत्कथमित्येतदाशङ्क्याह ।

तत्रोपरि यथा ह्येकस्वरो वैणस्वरान्तरे ।
प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वशगतोऽपि हि ॥

इति । शारीरे दारव्या च यथैक एव स्वर आधारभूत स्वरान्तरविषयमन्यत्व प्राप्नोति यथोक्त द्विविधैव मूर्च्छनासिद्धिरिति (भ ना २८-३४) यथा स्वराणा सतत मध्य मस्वरा(मध्यस्वर) विदुर्बुधा इति तथैव वशगतस्वरोऽपि स्वरान्तरविषयमन्यत्व प्राप्नोति । तथा च धैवताशकृतोऽपि । गीयमानेऽपूर्णवाच प्राह । धैवताद्वा निषादाद्वा स्थायी......वांशिका इति । पूर्णवाचस्तु षड्जधभगाधारा स्वराणामन्यतमात् । एतदाह । तत्र यथा वीणाया सार्यमाणाया प्रतिक्षण मार्दवाय तत्त्वसम्पादनेव सैवान्या सम्पाद्यते । तेन तथावदिति दर्शयति । तत्रोपरि(रीति) । न सामानाधि-

---

१ NS स्वरोत्तरे ।

२. KSS., NS मेवाह ।

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा [1]श्रुतिसङ्ख्यो भवेत् स्वरः ।
अनोरणात्तु शेषाणां स्वराणां श्रुति(मपि) सम्भव(व) ।
[2][स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुर्द्वित्रित्व(स्त्व)लक्षणम् ।]
[3]अङ्गुलीवादनकृतं तच्च मे सन्निबोधत ॥४॥

करण्यतया विभक्तिनिर्देशः । अन्यथा तस्योपरि तस्या तेन तत्रैवोर्ध्वरूपतयाऽऽधेय-रूपतयाऽवस्थिते स्वरे सतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । प्रथममभ्यासकाले सूत्कारपूरण-तया स्वरोत्पत्तिक्रमो य उक्तस्तत्रैव स्थिते सति स्वरान्तरस्यात्र वलनम् । यथा वचनादत्र विपञ्च्यामिव श्रुतिक्रमलाभः प्रस्फुटः । षड्जं वदन्ति(ति) मयूरा (र) (नारदीयशिक्षा १ ५ ३) इत्यादिवत् स्वगमकमध्यमवच्छारीरवदेव वा विशिष्टध्व-निस्वभावत्वात् । अत एव शारीरवद्वंश्यानामारोहणमवरोहणं चेति विशाखिला-चार्यः ।

ननु यद्येवं इष्टं स्याद्वंशस्य पृथगभिधानं शारीरे(ऽप्येवमेव स्यात्तत्र स्वरे) अन्यविधि (वि) स्वीकृतत्वादित्याशङ्क्याप्रकरत्वे(ञ्च प्रकारत्वे)नाह । तत्रोपरीति । शारीरविषयादप्यस्योपरिभाव उत्तीर्णत्वादनन्तर्भाव इति यावत् । यथा च वाद्यरूप-तयाऽत्र लालित्यं नाम स्वाभाविको धर्मो न स त्व(नु)पक्वे शारीरके भावाभावमार्द-वपारुष्ययोगात् । तथा हि वदन्ति । वंशे गीतमिति । तत शारीरतोऽप्यस्योत्कर्षो वीणातश्च । उभयं ह्यनेन पूरय(यं)ते वंशेन गीतिं भावयतीति च व्यवहारः शारीर-मारुतस्यान्तरबाह्यप्रयत्नाच्च व्यापारयोगात् । शारीरे तु गायत्येवेति व्यवहारः । आन्तरस्यैवात्र प्रयत्नस्य भावात् । वंशच्छिद्रपूरणप्रयत्नो हि बाह्योऽसम्भवी । वीणायां तु वादयत्येवेति बाह्यस्यैव तन्त्रीहननकारिणः प्रयत्नस्य भावात् । इत्युभयविलक्षण-मुभयधर्मानुगतं च वंशस्य रूपमित्यवश्यं वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥३॥

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसङ्ख्यो भवेत् स्वरः ।
अनोरणात्तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भवः ॥

अस्यार्थं टीकाकारस्तावदाह । इह वंशस्य च्छिद्रपिधानं मुखवाद्यवासयोगाद-ङ्गुलिसंयोगक्रियायाश्चेति यत्तावत् स्वरनिष्पत्तौ कारणम् । तथा चाहु ।

वाशी त्रिधा मूर्च्छना स्याद् द्विप्रयुक्ता हि सर्वतः ।
तारमन्द्रादिका चान्या मुखमारुतमूर्च्छना ।
तृतीया करशाखा(त्मा)(त्म)स्वरोत्पत्तिप्रदायिनी ॥

---

१. KSS स्वरः स्यात्त्रिश्रुतिसङ्ख्यया ।
२. इदमर्धं ग्रन्थान्तरेषु न वर्तते ।
३. KSS. स्वराणि च श्रुतिसुत । NS अङ्गुलीवादनकृतः ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।
कम्प(म्प्य)मानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुति परिकीर्तितः[1] ।
[2]द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति[3] श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥५॥

इति । तत्रेयतापि स्वरजाता प्रथम न ग्रामविभाग भजन्ते । स हि च श्रुतिचर्चामपेक्षते । सा च प्रथमोत्पत्तौ नास्ति । अनेनैव क्रमेण यावता च गान्धार इति । एष चार्थ( ) फल्गुप्राय । न ह्येवं वीणायां श्रुतिचर्चा काचिद्दर्शिता भवति । मुखवलनगतिस्वरतादि तु प्रयत्नबलेन भवदपि न श्रुतिभेदमाधत्ते . .वीणादिष्वपि स किं न स्यात् । एतच्च श्रुतिनिरूपणप्रस्ताव एव वितत्यास्माभिर्विवेचितमित्यास्ताम् ।

तस्मात् प्राक्तनश्लोकोक्त एवार्थोऽनेन परिष्क्रियते । तत्र ह्युक्त तत्रोपरिस्वरान्तरेऽन्यत्वमेवेति । तच्च कथ क्रियतामितीदमारभ्यते । य स्वरो द्विक(श्रु)त्रिक(श्रु)चतुष्को वेति नियत स्वरस्थापनया छिद्रविशेष प्रसिद्ध इत्यर्थ. । आधारता वाताब्दोऽप्यर्थ । नयति व्युत्पादयति । नदयमर्थ । तत्राऽऽन्यस्वच्छिद्रे शेषाणामेषामप्यर्धस्वराणामिव या श्रुतिसख्या भवेत् । कथ सा भवेत् । आपूरणादानयनादीरण अनादररन्ध्रपूरणाच्च । तत्र नयनमुभयास्तीव्रातीव्रतया । रणन तु अपूरणेन शब्दोत्पादनम् । पूरण वायो शीघ्रस्थिरतोदेन वदनजात् । वाय्वनुसारसम्पादकतीव्राद्यापूरणादिशैघ्र्यादिनिषेधात् क्रियते । तत्राग्येष मपि स्वराणा तत्र नियतस्वरेऽपि छिद्रेऽस्ति सम्भव । (तुकारेण द्विकत्रिकस्वराणामितरेऽप्यतत्पूर्णतया पूरणनिषेध ।) न चेयतैव स्वरसम्भव इत्याह । अङ्गुलीवादनकृत चेति । अत्र द्रष्टव्य अङ्गुलीभिर्वादन शब्दोत्पादनप्रकार । सम्यगित्याह । तच्च मे सनिबोधतेति ॥४॥

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतु श्रुति ।
कम्प्यमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुति. परिकीर्तित ।
द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्त स्यादिति श्रुत्याश्रिता स्वराः ॥

इति । स्वराणामनेन प्रागुक्त एव क्रम उक्त । न च पुनरुक्तता पूर्वनिष्पत्त्यभिप्रायेणाधारस्वरविषयत्वेन परमार्थतोऽस्याभि(स्त्यभि)धानम् । अधुना तु तत्रोपरोत्येतप्रसङ्गायाततदुत्पतिस्वरविषयस्तत्र वीणाया यथा मूर्छनान्यत्व तथा छिद्रेष्वङ्गुलिसारणाविशेषोत्कर्षेणैव छिद्रेष्वङ्गुलिवैचित्र्याद् स्वरसप्तकविभागो वर्णयिष्यते । अन्ये त्वङ्गुलिशब्देनात्रोर्ध्वमन्द्रमाहु ॥५॥

---

१ त्रिश्रुतिश्च स्वरो भवेत् ।
२ KSS , NS द्विकार्धं ।
३. KSS स्तु एव ।

एते स्युर्म(तु म)ध्यमग्रामे भूयः षड्जाश्रिताः पुन ।
व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥६॥

[1]ऋषभो धैवतश्चापि कम्प(म्प्य)मानाङ्गुलीकृतौ ।
अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गा धारोऽथ निषादवान् ॥७॥

ननु कुत्राय श्रुतिविभाग इत्याह । एते तु मध्यमग्राम इति । मध्यमस्वरस्तावत् प्रसिद्ध इति तदपेक्षया चतुस्त्रिद्विसंख्याक्रमेण मध्यमपञ्चमधैवतनिषादानामेव सम्भवति । षड्जग्रामे तु न तारगत्या न मन्द्रगत्येति मध्यमाद्विश्रुतिसंख्याक्रमानुरोधात् पश्चार्धो मध्यमग्राम उक्त ।

अथ षड्जग्रामेऽप्याह । भूय षडजाश्रिता पुनरिति । पुनःशब्द पूर्वस्माद्विशेषद्योतक । भूय इत्यनेनैदमाह । मध्यमग्राम यदुक्त तद्यथा द्विश्रुतिर्गान्धार इति तद् षड्जग्रामेऽपि न सुसङ्गच्छत इति तामाह ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृता षड्जमध्यमपञ्चमा ।

चतु श्रुतिरत्र पञ्चम इति यावत् । षड्जमध्य योस्तु दृष्टान्ततया विवक्षितसमकक्ष्यतया निर्दिष्ट (ष्टौ) ॥६॥

ऋषभो धैवतश्चापि कम्प्यमानाङ्गुलीकृतौ ।

धैवतस्त्रिश्रुतिरित्यर्थ ।

अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ।

चकारेण मध्यमग्रामेऽरीत्यभूतमनयोरित्याह । अत एव ग्रामोपेक्षया रूपान्तराभावादेव कारस्यैन । अथवा लोकगीतपञ्चककारस्यैवपरिग्रहात् । उक्तमन्यत्र ।

मध्यम पूरयेत्तत्र सप्ताङ्गुलिविधानत ।
पञ्चस्वरगति कुर्यात् पञ्चभेदविकल्पनात् ।
कम्पितां चलितां मुक्तामर्धमुक्तां निपीडिताम् ।
यत्र... वशाङ्गुरस्य प्रकम्पयेत् ।

---

[1] KSS, NS धैवतश्चापभश्चापि (चर्षभ)

स्वरसाधारणे[1] चा(णश्चा)पि[2] काकल्यन्तरसंज्ञके(या) ।
निषादगान्धारकृते[3] (तौ) षड्जमध्यमयोरपि ॥८॥

कम्पिता या गतिः प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी ।
अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसम्पादने यथा ।
सञ्चारिवर्णसंयुक्ता चलिता नाम सा स्मृता ।
स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्ता नाम प्रवर्तते ।
अर्धमुक्तेन चाप्यत्वा(स्या)अर्धमुक्तानुजायते ।
सुषिरैः सर्वथानेकं (पिहितैः सर्वै)रङ्गुलीभिः समन्ततः ।
यदा पूरयते वश ज्ञेया सा तु निपीडिता ॥

इति ॥७॥

अथ स्वरसाधारणोत्पत्तिं दर्शयति ।

स्वरसाधारणश्चापि काकल्यन्तरसज्ञया ।
निषादगान्धारकृतौ षड्जमध्यमयोरपि ॥

इह स्वरसाधारण......आधेयरूपतया पृथक्छिद्रता न सभवति केवलमाधारस्वररूपतया... .भवेत् । तत्र वीणाया पूर्ववत् स्थितसाधारणाया स्वरसाधारणे क्रियमाणे गान्धारनिष्पादनतन्त्र्योरेव द्विश्रुतिकतायामायतत्वेन पीडन क्रियते न तु मध्यमषड्जतन्त्र्यो । शैथिल्यमुपयोगि । गान्धारनिषादोत्कर्ष ए(दे)व ल(द)पेक्षस्योभया(यो) । वशे तु शरीरैरेव न पूर्वसिद्धा । कैश्चिन्न तन्त्रीष्विव स्वरा अपि तावतैव प्रयत्नेन निष्पाद्येयु(द्या इत्यु)त्कृष्ट गान्धारे निषादे हीयमानेऽवश्यं निकृष्टो मध्यमोऽयत्नेन निष्पद्यते । अन्यथा षड्विंशतिश्रुतयो भवेयु । तेन व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वरो अर्धमुक्ताङ्गुलिश्च मध्यम इत्येवमन्तरस्वरो निष्पद्यते । एव काकल्यामपि वाच्यम् । तदेतदाह । निषागान्धारकृतौ विकारकरणे षड्जमध्यमयोरपि चेद्विकारस्तत् साधारण सम्पद्यते । चशब्दोऽप्यर्थे । नन्वेके त्वेकस्मिन् स्वरेण विकरणयोर्द्वयो किमर्थं विकृतिरित्याशङ्क्याह । न स्वरसाधारणत्वेन तस्य काकल्यन्तरत्वमात्रस्वरद्वयस्य सम्यक् स्थितिर्यतो भवति द्वयोर्विकार । एतदुक्त भवति । एतदेव च स्वरसाधारणत्व यदेतस्माद्रूपाद्भ्रंशन स्वरान्तररूपोपजीवनमिति ॥८॥

---

१. NS साधारण ।
२. NS त्यन्तरस्वरसंज्ञया ।
३ KSS वशाश्रिता ।

विपर्यया सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धित ।[१]
[२]वैणकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिता स्वरा ॥६॥
[३]य य गाता स्वर गच्छेत् त त वशेन वादयेत् ।
शारीर [४]वैणवस्थानामेकीभाव प्रशस्यते ॥१०॥

ननु समन्द्रमध्यतारविभाग कथम् । ननु च स्वराणा न ह्येकविधत्वमत्र वीणामिव स्वरा स्थानत्रय च शारीरवदुपलभ्येतेत्याशङ्क्याह—

विपर्यय सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धित ।
वैणकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिता स्वरा ॥

इति । सम्भावितस्तावद्वर्णे चाविद्धगतिभावो यावदभ्यासान्तर्गतो धार्यस्तावद् सस्वर जनयति । प्रथम छिद्रकस्य सस्कारमात्र जायते । न स्वर । तत्र वस्थानेन य स्वरो निष्पद्यते स तावन् मध्यम । तदाह । सिद्धा सन्तो ये स्वरा कण्ठाश्रिता मध्यमसप्तकरूपा इत्यर्थ । अत्र हेतु । वेणुषु प्रधानसप्तककृतेषु मुर्च्छनानिर्देशकारिषु मध्यमेषु कण्ठेषु शारीरेषु मध्यमसप्तककृतषु प्रदेशादेकीभावापत्तेरेव । वशे बन्ध इति सदयवता व्यवहार । तारमन्द्रसप्तक तु कथमित्याह । तच्चासाधारणे स्फुटत्व तस्य सिद्धिर्यतो भवति स श्रुतिलक्षणसिद्धि ओष्ठमुद्राविशेष । तमवेक्ष्य यो वशस्य सन्निकर्षो......तेन छिद्रान्तरगतमावरण वशस्य स्वोत्कर्षत्वेन छिद्रस्य स्पष्टत्व तस्मिन् सति विपर्यय कण्ठ्यसप्तकान्तर्गतलक्षणमुखसयोगेन सङ्कटे छिद्रे विकारोदयो विकटेतामन्द्रसम्पत्तिरिति यावतैव (यावत् । एव) त्रिस्थानसिद्धिपादे त्रिवशे । अत शारीर वैणस्वरविषयलक्षणयोपणमनेन सम्यक क्रियताम् ॥६॥

य य गाता स्वर गच्छेत् तन्तद्(त त) वशेन वादयेत् ।
शारीरवैणवशा(स्था)नामेकीभाव प्रशस्यते ॥

गच्छेदिति । य गमिष्यति यो न च गच्छति स च गतवानिति कालसामान्येन दर्शितम् । अतो वशस्य प्रदर्शकत्व पूरकत्वादयो धर्मा दर्शिता । गातेति । ध्रुवागानस्याप्यत्र प्राधान्येनोपयोग उक्त । शारीरवैणवस्थानामिति । तद्धितेनाप्यनावेशेऽप्येकत्र स्वरनिष्पत्तिर्दर्शिता । इतरेतरयोगभूतभेदत्व सूचयता पृथगुपयोगो दर्शित तथा च श्रीमन्मतङ्गमुनिना वशवाद्यस्य स्वरसाम्याश्रयो विनियोग उक्त ।

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निर्जितस्य च ।
शोकार्तस्य प्रकुर्वीत मध्यम मुहुरिच्छितम् ॥

---

१ NS सिद्धिव ।
२ KSS वेणुदण्डप्रवेशेन....NS वैणक तु प्रवेशेन सिद्धा कण्ठाश्रिता स्वरा ।
३ NS येय गीता । KSS य य गता।
४. KSS वशवैणाना ।

अविचलितमविच्छिन्नं[1] वर्णालङ्कारसंयुतं विधिवत् ।
[2]ललितं मधुर स्निग्ध वेणोरेवं स्मृत[3] वाद्यम् ॥११॥
[4]एवमेतत् स्वरगत विज्ञेय गानयोक्तृभि. ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि घनातोद्यविकल्पनम् ॥१२॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे सुषिरातोद्यलक्षणं नामाध्यायस्त्रिंशः ॥

शुङ्गा(ङ्गा)रे वा वियोक्तव्यमत्यन्तललितं द्रुतम् ।
क्रोधे चैवाभिमाने च स्फुरितद्रुतकम्पितम् ॥

इत्यादि । एकीभाव इति । अनेकत्वास्यैव शारीर्यादिरहित रूपस्यैव स्वरत्रयस्य निपुण-निमितसचित्रपानपन्धवदेकतयावभास इत्यम तत्र भावशब्देन दर्शित । प्रशस्यत इति । दृष्टादृष्टविभवसिद्धिप्रदत्वादिति भाव ॥१०॥

अथास्य वशवाद(स्य) सर्वोपयोग इति दर्शयति ।

अविचलमविच्छिन्नं वर्णालङ्कारसंयुतं विधिवत् ।

अविचलितमिति । स्थिरो ह्यत्र स्वर इत्युक्तम् । अविच्छिन्नमिति । वीणातन्त्रीवद्-दुष्प्रहतार्थसम्भावनेन साधारणक्लेशाभावेन निर्विघ्नम् । वर्णालङ्कारः सर्व एव.....शारीरान्तर्गतैः सयुक्तम् । अत एव सर्वान् वाद्यविधीन् तत्त्वानुगतान् लययतिप्रभृती-नर्हतीति विधिवत् । एव तावद्गीतिभागोऽनेन पूर्यत इत्युक्त्वा द्रुततमं त्वेत-देवेत्याह ।

ललित मधुर स्निग्ध वेणोरेवाश्रित(वं स्मृत) वाद्यम् ।

इति । ललितमिति । स्वभावतो हर्षोद्दीपनेन रसचर्वणोपयोगि । मधुरमिति । गात्र-प्रयुक्त पदमपि स्वर स्वावस्थापनया द्रुततामापादयतीति । वेणोरिति सुषिरोप-लक्षणम् ॥११॥

अध्यायत्रयार्थमुपसहरन् भाविना सह सङ्गति करोति । एवमेतत् स्वरक(ग)-तमिति । शारीरवैणवश्यादिस्वरा एवेति तेर्गानं स्वरपूर्णमिति । स्वरगतस्यैवोप-

---

१. NS अविकृष्ट ।
२. KSS. मन्द विधिललितमधुर वेणोरेव स्मृत वाद्यम् ।
३. NS विध ।
४. KSS एवमेतत् सुषिरस्वरकृत वशमोक्तृभि ।
५. NS तालवाद्यविकल्पनम् ।

सहारः। गानप्राधान्याच्च गानयोक्तृभिरित्युक्तम्। रूपे च स्वरे निरूपिते मनस्यनिरूपणावकाश इत्याह। अतः परं घनातोद्यविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति शिवम्।

आक्षेपयोजनवचस्करकल्पमेव
यद्वंशरन्ध्रचरणं तदुपास्य सम्यक्।
स्पष्टीकृतोऽभिनवगुप्तपदाभिधेन
तस्यैव लक्षणविधिः स गम्भीरभावः।

॥१२॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां भारतीयनाट्यवेदविवृतावभिनवभारत्यां सुषिरातोद्यविधिरध्यायस्त्रिंशः॥

नाट्यशास्त्रम्

अथैकत्रिंशोऽध्यायः

[1]वाद्यं तु यद्धनं प्रोक्तं [2]कलापातलयान्वितम् ।
कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः ॥१॥

॥एकत्रिंशोऽध्यायः॥

यस्यां कलाकाललया(य)प्रमावात्
साम्यं परं माति जगत्क्रियाणाम् ।
मायात्मिकां तां तनुमष्टमूर्ते-
र्वन्दे त्रिधा योगपदं दधानाम् ॥

ननु स्वरकृत रूप वीणाशयोरिवावनद्धेप्युपलम्यते तद्ध(द्द् घ)नेऽपि । नादात्मना स्वरस्य शब्दन्वेन नित्यव्याप्यत्वात् । अतश्चैव तदाऽवनद्धे मार्जनाना स्वरविशेषयोजनात्मना वक्ष्यमाणत्वात् । सत्यम् । अनुहारेण पर स्वराणामवभासोऽत्र न स्फुटो नाक्षरात्मना । तथात्वे हि रसभावाद्यभिव्यक्तिरपि न भवेत् । तेन ह्यनुहारमात्रेण केवलमत्र स्वरात्मका(कता)ऽक्षरयोऽवधावत् । अक्षराणा हि यद्यपि स्फुटत्व स्यात् करन(ज)करततकरथ(ट)गतकरिकरटकतटकटकाभरणकेलिकाल इति श्रूयमाणाना च यथा वाद्यप्रतिपत्तिर्भवति तथा वाद्यमानादपि स्यात् । तस्मादनुहारमा(त्या)त्मवृत्तित्वादन्यत्र स्वराणा वर्णनिरूपणानन्तरमेवोपसहारो युक्त । तदुपसंहारानन्तर चोक्तम् । घनातोद्यविकल्पनं वक्ष्यामीति (भ० ना० अ० ३०-१२) । तत्र हन्यत इति घन कठिनतैकरूपः । तत एव नमनोनम(न्म)नन्(न)मै(शं)थित्यादियोगा-भा(वा)दक्षरवैचित्र्य स्वरवैचित्र्य चानुरुध्यमानमात्रेणोपयोगी कांस्यतालिकादिरुच्यते । मूर्तो घन इति मूर्तिकाठिन्यमिति युक्तम् । तस्य घनस्य यदातोद्यं तोदन हनन तस्य विधिवच्चरत धीघ्रत्वसमत्वादिरूप यद्विकल्पन्न विभागस्तत्र चच्चत्पुटादिगतद्रुतलघुगुरुविभाग एव निमित्त इति स एव चातोद्यविकल्पनशब्देनोक्तोऽत्राध्याये वक्ष्यमाणतया प्रक्रान्तः । तस्य सङ्गति कर्तुमाह ।

---

१. KSS ताले घन इति प्रोक्त । NS. वाद्यं तूर्यायन प्रोक्तं ।
२ KSS कलपात .

वाद्य तु यद् घन प्रोक्त कलापातलयान्वितम् ।
कालस्तस्य प्रमाण हि विज्ञेयं तालयोगत. ॥

इति । अत्र क्रिया च ताल कालो वा । ताल इत्याक्षिप्य गान्धर्वनाट्यभेदेन यो विषय-
विभाग कृत स तुच्छ इत्यस्मभ्य न रोचते । इदमत्र । न काल क्रियाव्यतिरेक अपि
तु सर्वेषा परिच्छेदहेतु काल इत्युच्यते । परिच्छेदश्च क्रियैव । क्रियैव क्रियान्तरस्य
कालाभ्युपगमेऽपि वा कालावच्छिन्नेन काल द्रव्यमिति । तदभावेन चापि क्रिया-
विच्छित्तिः । तेन घनेनेति किमत्र निबन्धे(न्धने)न । सर्वथाऽभावे ह(गा)ने गान्धर्वे वा
क्रियया बिना परिच्छेदो न सम्भवत्येव । एतावास्तु विशेषोऽत्र सङ्गच्छते यद्गान्धर्वे
कुत्रचित् परिच्छेद्ये 'परिच्छेदविधेयस्य साम्येऽप्याकुञ्चनाद्यन्यतमा काचिदेव क्रिया
कस्मिश्चदेवाङ्गुल्यादिप्रवेशे वर्तमाना परिच्छेदहेतुत्वेनाश्रीयते तयेवाऽऽप्तसिद्धे गाने
सत्परिच्छेदमात्रस्य साम्यादायात तद्वारेण सम्पादमस्योद(त्त)रनिदानस्य साध्यत्वाद्
या काचित् क्रिया गानवादनसवादिनी परिच्छेदहेतुरुपादीयत इति । तत एवाह । तल
प्रतिष्ठाकरण इति । अप्रतिभापरिच्छेदाद्गानालपनगत्यादिक्रियाविच्छेदभावेनारम्भोऽप
वर्ग इवाभिनेयोऽन्योन्य च विशीर्णविश्वरूपतया एकपरिच्छेदात्मकसाम्यादाधा-
(काङ्क्षा)भावे शास्त्रस्य प्रतिष्ठानविशेषेण यद् प्रतिष्ठानसम्पादन तत्र हेतु क्रिया-
खण्डस्ताल इति तात्पर्यम् । तत्र च घनातोद्यमिति(रि)च्यत इति । यद् घन नाम वाद्य-
मातोद्य प्रोक्तमुद्दिष्ट तस्य तालेन भाविना शम्यादिसशब्दावापनि शब्दक्रियाविशेषण-
योगेन सति यस्ताल परिच्छिन्नकालात्मककालखण्डे क्रियारूपो द्रव्यात्मा स एव गीत-
क्रियाप्रमाणपरिच्छेदो गाय । एतदुक्त भवति । कास्यनालिकारणक्रियाया प्रसिद्धाया
आवापशम्यादीना साम्ये सदेतदावापादिपरिच्छिन्न गीत गेयमिति न तत्रावापाद्य
सत्परिच्छेदका । कि चास्य तालयोगेनेत्याशङ्कयाह । कृताभिप्राये सविशेषमाह ।
कलापातेति । कलाऽऽतोद्याऽऽत्मना न विषयतया । काल परिच्छद्यते आवापादि-
क्रियया सा कला । पात्यते शब्दश्रवणादिको(तो)ऽपरत्र चाडितादिष्वागमगोचरी-
क्रियते स कालविशेषो येन शम्यादिपाते. । लीङ् श्लेषणे (धा० धा० ११३६)
इत्यस्य लय इति रूपम् । तेन स्वरो वर्णोऽन्यो वा यस्यापादितस्तत्रैव वा लीनता
विश्रान्ति तत्सम्पादनेऽप्यन्तेऽपि तदनु रसानुरूपवैकृतध्वनिसम्भवासम्भवकृत स लयः ।
यथाह । अशक्त्या पादन्यास विधाय मध्ये विश्राम्यतीति विलम्बित गच्छतीत्युच्यते ।
एव च कार्न(शब्द)मुच्चार्य तदनुरणने तावन्तमेव काल विश्रम्य यस्तु शब्दमुच्चारयति
स विलम्बित वक्तीत्युच्यते । यस्तु तद्वर्णकाल विश्रम्य स समलयेन वक्तीति । यस्तु
वर्णमुच्चार्यानुरणं(णने)ऽविश्रम्यैव वर्णान्तरोच्चारण करोति स द्रुतलयेनेति । अत
एव द्रुतायां वृत्तौ यत्र न च तानिकास्तत्र मध्यमायां द्वादश विलम्बितायां षोडशेति

या(सा) लौकिकी कला काष्ठा निमेषश्च स्मृता[1] बुधैः।
न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्यैवा [2]तालगाः(गा) कलाः(ला) ॥२॥

पादान्ताधिकत्वं जानीयादिति। वृत्तानामशेषं तु तत्त्ववेदी भगवानेवाह भाष्ये। द्रुत-मध्यविलम्बितेषु तत्र सर्वत्र तत्परम्। मार्गं(न)भेदेषु अध्यायान्ते च प्रकर्षातिशयेन वक्ष्यते। स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयम्। (भ० ना० श० ३१।३९७) इति। एतदपि तत्पार्श्वे वक्ष्याम इत्यस्तां तावत्।

तदेवमेतेषु कलापातलयेषु अन्वितमनुयातीत्युपयोगी। ततो गानवाद्यस्य तालेन योग इत्याशयः। तेषा तथापि प्रतिष्ठारूपत्वात्तान्यपदेश। अत एव तालयोगोऽभि व्यङ्ग्य। तले भवस्ताल इत्यपि निरुक्तमुक्तम्। येन प्रधानेनैव। एतदुक्त भवति। यथा पूर्वरङ्गादावदृष्टसिद्धयं संयतगीतकवर्षमानादि प्रयुज्यते। यो गायको यतीनामा-(वा)प्विलप्रयोग करोति। नर्तकवादकादयस्तदवलोकन विना तत्परिमाणसम च लयं कथञ्चिच्चरति(न्त)। प्रयोगस्य साम्य न स्यात्। सशब्देऽपि पाते करशब्दस्य तथा स्फुटमाकर्णन न भवति यथा घनशब्दस्य। एकलयविधौ निरनुपातयोगेऽपि द्विकल-चतुष्कलविधौ तु कालव्यवहितपातयोगे परिच्छेदकारी। पतद्वर्जंत इति सर्वपरिच्छेदो घना......उक्त प्रयोगसाम्योपयोगीति च। अनेन च गीतकादिनाना(गान)प्रवृत्तावन्य एव कालपरिच्छेदकारी कास्यतालघट इति धर्मि(ध्वनि)तम्। ध्रुवागाने तु दृष्टफले गायनस्येव सोऽस्तु व्यापार। आवापादीना तत्रानुपयोगात्। गीतकादौ गानात् कास्य-तालिका क्वचिदुपयुज्यते। दक्षिणपातादयश्चोटिका या हस्ततलाभिघातेन वा सम्पन्न-त्वान्नोपयुज्यन्ते। कनिष्ठाङ्गुलिनियमित गीतेन चावापादे सम्यक् सम्पादन तद्धस्ते-नाशक्यमेव। वाद्यनृत्तगीतादिप्रयोगानुभावेऽनुगामिदृष्टफलसिद्धौ गीतके गायकैश्च यथा न प्रमाणतयावापिनएव(पेनैव) प्रयोगसिद्धिः। तत्र घनापेक्षयायुतैव। विशाखिला-चार्यादियोऽप्यानुवृत्ति तालसाम्य सुसम्पादमित्याशयेन कुत्रापि पृथगेव तालकलाना विच्छेदे लये वाऽवधानवत्तामात्रक्रियाया आवापादिक्रियया च सम्पादनया प्राणीभूतस्य गातु प्रसादपरीक्षणप्रयोजन कास्यतालं मन्यन्ते। इत्यल बहुना। अत एव तद्विशेष तदवधानैकसारत्व क्रियान्तरावधानव्यग्रत्वात् सूचयति। हि यस्मादयं। यस्मादेवमुप योगि घनातोद्य तस्मात् तद्विकल्पन वक्ष्यामीति युक्तमुक्तम् ॥१॥

तत्र कलाहिते तत्रत्यकालस्वरूपविज्ञासायामाह। सा लौकिकीति। लोके

---

१. KSS निमेषाश्च स्मृतो।
२. KSS, NS तालजा।

[1]त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियतावृभुते [2] ।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता[3] ॥३॥

चतुर्गुणा दक्षिणे[4] स्यादित्येव त्रिविधा कला ।
[[5]निमेषा पञ्च मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता ।]
निमेषा पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ॥४॥

तत कलाकालकृतो लय इत्यभिसज्ञित ।
त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिता ॥५॥

तावद् या कालस्य काष्ठा परा सोऽम्यसमा सा कला। सा च कियतेत्याह। निमेष इति। स एव हि लोकेऽतिसूक्ष्म काल । न च सा यदि तालकला। अपि त्वन्यैव ॥२॥

शास्त्रीया (अ)स्या न निमेषा (अ)तिप्रसिद्धा निमेषषटकाष्ठकदशक कलेति वा स्यादित्याशङ्क्याह। निमेषा पञ्च इति । गीतकालस्य परिच्छेदकालान्तर प्रमाण पञ्च निमेषा ह्रस्वाक्षरपञ्चक यावत्। कखगघङ इति व्यञ्जनकालस्य पृथगवभास इति प्रतिपादनाद् कलाविशेषत्वमेवेत्याशयेन तदन्तर्वर्तित्वात् पुन पुन' (नर्त)क्षणमिति ॥४॥

कलापातलयान्वित इ(मि)त्यत्र (भ० ना० अ० ३१ १) यो लयशब्द स व्याख्येय इत्याशयेन कलाया एव च लय विना न स्वरूपलाभो लय एव हि ताल (भ० ना० ३१ ३७०) इत्यग्रे वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह। तत कलाकालेति। ततो विस्तीर्ण कलानां कालकृतो विलम्बितादिकालभेदसम्पादक सोऽभिसज्ञित । ततो विश्रान्त्या समासमज्ञान रूढिगतोऽर्थो लयानां मध्यविश्रान्ति । तदवस्यमेव विरामिति यावत्। अथ लयाना विभागमाह। त्रयो लया इति। न च विशेषलक्षणमेषां वक्तव्यमित्याह विज्ञेया इति। लोकत एव। विभागश्चानिर्व्याख्यात एव। अग्रतो लक्षण तालसामान्यलक्षणप्रसङ्गे वितत्य भविष्यति। इह तु कलापातलयान्वित इति सूत्रार्थोद्भेदकमात्रमेतदित्यपौनरुक्त्यमात्रम् ॥५॥

---

१ ग्रन्थान्तरेष्वय सार्धद्वयश्लोकानन्तर पठित ।
२ KSS त्रिमार्गा नियता बुधै । NS त्रिमार्गनियमा बुधै ।
३ KSS वार्तिके द्विगुणा तु सा ।
४ KSS दक्षिणा।
५ NS does not read

यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाणा कला भवेत्[1] ।
कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिसञ्ज्ञित ॥६॥

[त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियताऽद्भुतैः ।
चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येव त्रिविधा कला ।]
[3]त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।
द्विविधस्यापि तालस्य ह्येका प्रकृतिरिष्यते ।
तथा योनिद्वय [4]चात्र कीर्त्यमानं निबोधत ॥७॥

लयान्तरेण कलापातप्रयोगाद्वृत्तिस्व विशेषाभिधाने प्राथम्याद्द्रुतलयप्रसङ्गादिद-*माह । यतस्तत्र(यस्तत्र तु)लयो मध्य । तत्प्रमाणकालमितेषु लयेषु मध्ये स्यातेति ।* लोक एव प्रसिद्धिरित्यर्थं । तालयोगत (भ० ना० म० ३१ १) इत्यत्र यस्ताल उक्त स चेह कलाम्योऽन्यस्तया तद्योगे सति कलादिषु चान्वित घनमिति काल भवति । यथान्य शब्दस्तालशब्देनाधिक किञ्चिदित्युक्तमित्याशङ्क्याह । कलाकालप्रमाणेन ताल इति । कलाना य कालो लयत्वसञ्ज्ञितस्तस्य यत् प्रमाण परिच्छेदस्तेनोपलक्षित-स्ताल । एतदुक्त भवति । घनपरिच्छेदव्याप्तकलासमूह एव चञ्चत्पुटादिस्तालो नान्य इति समूहाभिप्रायेण प्रथमसूत्रे (लक्षित)स्तालशब्दः । उपात्तकालशब्देन सङ्ख्योपादानम् । मानाधिवयेऽपि कलासङ्ख्या कालादन्यत इति दर्शयितु प्रमाण-शब्देन व्यवच्छेद सूचयता षोडशकलाचञ्चत्पुटोत्कर्षहेतुस्तालयोग इति स एवाव-धार्यते । एव सूत्रे *तालशब्दस्यार्थं* । पुनरुपादान समर्थयतश्चिन्तित *सामान्यलक्षण* तत् तालस्य(स्या)ध्या(या)न्ते स्थापयिष्यते । क्रियाविशेषावच्छेदाद् यो नियमोऽनु-वर्तमान स्थिरशीघ्रमध्यरूपो लयस्ताल इति । इति ॥६॥

एव कलैवात्र क्रियासमूहरूपता गता ताल इति प्रसङ्गादुपपाद्य कलामेव तेव (न) विभागान्तरिता विभजति । त्रिविधा ना(सा)चेति । चकाराल्लयत्रयभेदोऽपि समुच्चरतस्तस्य त्विह तावन् मार्गनियमो न दर्शित । मार्गत्रयेण यो नियमात् त्रैविध्यहेतुरुक्तस्तमाह । चित्रे द्विमात्रा कर्तव्येति । मात्राशब्देन तत्रोक्तनियमपरि-माणमुच्यते । यथा तैलस्य स्तोक स्तोक पतत षोडशबिन्दुपातकाल । इय......मा

१　NS स्मृता ।
२.　टीकानुसारेणाऽय श्लोकक्रम ।
३　KSS चतुरश्रश्च त्र्यश्रश्च तालो द्विविध एव हि ।
४.　KSS चास्य NS चान्या (स्य?)

[1]चच्चत्पुटश्च(स्तु) विज्ञेयस्तथा चाचपुटो बुधैः ।
[2]चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चच्चत्पुटो बुधैः ॥८॥

... ... द्रुतिजापादीनामागमेषु यतिमाहेति । इतश्च नियत परिमाणमुक्तम् । पञ्च-लघ्वक्षर तदेव द्विगुणं तद्विगुणं क्रमेण मार्गत्रयमाविर्भावयति । तेन मात्रा-संज्ञा कर्तव्येति नाशङ्कनीयम् । यत्र तु न द्वैगुण्याद्यमूलभूतत्वाद् ध्रुवकमार्गमुच्यते तत्र पञ्चलघ्वक्षरद्वैगुण्य खण्डकलया गान्धार्यामन्यत्र च दृश्यते । यकहि द्रुहिणि द्रुहिणि द्रुहिणिमित्यम्यस्य गुरुत्वाद् केवलं द्रुतचतुष्कविभागतो गान्धार्या सिद्धये पञ्चम विश्रान्ताऽप्यस्य विदारित्वेनोपकल्प्य चतुर्भि स्वरैस्तावद्भिश्च ह्रस्वैः वर्णाङ्कृताल इति व्यवस्थामकार्षुरिति सैव व्यवस्था (ना)न्या लोके प्रसिद्धा । तथापि च द्विपदीश्शर्ङ्गाद्यो पञ्चस्वरैव कला वक्ष्यते वर्णालेख्येषु नोपलभ्यते ।

एव कला विभज्य तत्समूहात्मक ताल विभजति । त्र्यश्चेति । त्र्यश्राया भागा यत्रेति । यस्य मत्वर्थीयोऽकार । स इति पूर्वपक्षित । द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिति । अनेनेदमाह । यदि कश्चिद् द्वयोरप्यनयोश्चत्वार एव भागा भविष्यन्ति तत् कथमेतद् वदयति । तत्रोत्तरम् । एकाप्रकृतिरिति । गुरुरूपो यो भेदः सोऽवैकस्वभावे लघ्वादिच्छेदविभागशून्यः सोऽत्र प्रकृतिमूलभूत । तदपेक्षया च त्र्यश्रेतरविभागम् । विशाखिलाचार्यस्त्वाह । द्वयेऽपि पादानामक्षराणां च सङ्ख्या-साम्यादेवात्र प्रकृतिरिति ।

ननु यदि गुरुद्वय गुरुचतुष्क चात्र मूलप्रकृतिर्वक्ष्यमाण तर्हि इप मे प्रधान-मित्याशङ्क्याह । तथा योनिद्वय चेति । चोऽप्यर्थे । अयेत्यन्तरम् । तथापि योनिरूपम-हर्षिविशेषस्य हेतुभूत कोऽयमागमे प्रसिद्ध यद् वक्ष्यमाणभेदद्वयमत एव प्राधान्यं तदेव मूलप्रकृतितयेह निरूप्यमाणं गुरुलघुप्लुतद्रुतविन्दुर्वविरामादीना सङ्ख्याभेदस्य द्वैगुण्यादिना च तालभेदस्य योनिभूत जानीत यद्यपि मूलभूत गुर्वेकघनप्रस्तारे इत्यर्थः ॥७॥

तदाह । चच्चत्पुटे(ट)रिव(स्त्व)ति ।
वैवस्वत मिनिश्वासैरक्षराणां चतुष्टयम् ।
उदीर्य तत्पातीते तु विश्रान्तो गिरिजापतिः ॥
प्लुतान्तन्यासतो नामभुक्तमाना विधीयते ।
द्वितीयो न तथा तेन ह्यवमानो प्रतीयते ।

---

१. NS. चञ्चूपुटस्तु । KSS चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयस्तथा चापपुटोऽपि च ।
२. KSS चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तालो यस्मात्प्रवर्तते ।

[1]त्र्यश्रश्चाचपुटः[2] प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।
आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।
त्र्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥९॥

आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।
स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चच्चत्पुटाश्रयः ॥१०॥

सन्निपातस्ततः शम्या ताल शम्या तथैव च ।
एवमेककलं(लः)शुद्धो(द्धो)योज्यश्चच्चत्पुटो बुधैः ॥११॥

चतुरश्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चाचपु(स्तालश्चच्चत्पु)टो बुधैः ।
त्र्यश्रश्चाचपुटः प्रोक्तो गुरुलघ्वक्षरान्वित. ॥
आदौ गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।
त्र्यश्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥
आदौ द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।
स विज्ञेयः प्रयोगज्ञैस्तालश्चच्चत्पुटाश्रयः ॥
सन्निपातस्तत. शम्या तालः शम्या तथैव च ।
एवमेककलः शुद्धो योग्य(ज्य)श्चच्चत्पुटो बुधैः ॥

इति । पुराणे चागमादौ भगवतो महेश्वरस्य वक्त्रचतुष्कोद्भूतमेतदक्षरचतुष्कमेतावत्संभानमभ्युदयदायीत्युक्तम् । तदभिप्रायेण चच्चत्पुटश्चा(श्चा)चपुटे(ट इ)त्याचार्यनिर्दिष्टम् । तत्प्रस्तारमार्गसिद्धये तस्यान्यतो लाभात् तत्स्वरूप वितत्य निरूपयति । चतुरश्रस्तु विज्ञेय इत्यादिना तालश्चत्पुटाश्रय इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण । ततश्चाचपुट इत्यक्षरोदीरणमभ्युदयाय । चच्चत्पुटस्यात्र प्लुतस्वभावस्तद्वक्तव्यताप्रसङ्गेन गुर्वादिनिरूपिते चाचपुटेऽपीति शङ्काशमनार्थं पुनस्तन्निरूपणम् ॥८-१०॥

प्रधानयोर्भेदेन प्रत्येक त्रैविध्यमुपयोगं सन्निपाताद्युद्देशनिदेशाभ्यामाह । सन्निपातस्ततः शम्येत्यादिना चाचपुटे पृथ (ग)त्यन्तेन सार्धचतुष्टयेन । शम्यादिश्चाचपुट(चच्चत्पुट)मेव आसारितप्रयोगेषु शिष्टे सन्निपातादिरित्युपयोगकथनम् ।

---

1. KSS. पञ्चम गुरुणी कृत्वा लघुचान्त्य प्लुत तथा । कुर्यात् चच्चत्पुटश्चैव बुधश्चाचपुटस्य तु । इत्यादि पठित ।
2. चञ्चुपुटश्चैव ।

शम्याताली द्विरभ्यस्तौ तालः शम्या तथापि वा ।
सन्निपातादिके ज्ञेयः शम्यादिश्च तथा परः ॥१२॥
[1]तालादिश्च त्रिभिर्भेदैर्युतश्चच्चत्पुटो भवेत्[2] ।
शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैस्तालादिकादिषु[3] ॥१३॥
तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ।
[4]चच्चत्पुटस्य ये भावा सन्निपातादयश्च ये[5] ।
त एव भेदा विज्ञेया बुधैश्चाचपुटे पृथक्[6] ॥१४॥
सन्निपातादिकस्त्वस्य बलवानितरो तथा ।
[[8]षट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥१५॥

एककल इति । एका असहाया निष्क्रामादिकलि शब्दविहिता कला पातात्मिका । य[ः] गुरु इत्युक्तो नाम्नाऽपि निरूप्ये(प्यत इ)ति यावत् । तेन मात्राविशेषोपादानम् । यथा । चच्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादि (भ० ना० ३१-६५)रित्यादौ । तत्रैककलस्यैव ग्रहणमित्युक्तं भवति । द्विरिति वा अभ्यस्ताविति केवलोपादानं प्रत्येकमपि द्विर्भाव[ः] । शता शता ताल इत्येव रूपोऽस्या इत्यनयो(रु)पादानम् । अभ्यस्तौ यथाक्रमं एवुक्तौ द्विरित्यर्थः ॥११ १४॥

एवं च सन्निपातशम्यातालादिभेदाना नि(वि)धान चच्चत्पुटचाचपुटप्रस्तार[ः] । स ता सा स ता स स ता सता सता श स सं ता सशाता स सं तासम् । द्विक । तस्य द्विक । तस्य सन्निपातादिकस्त(स्त्व)स्य बलवानिति । चाचपुट सन्निपातादि(दे)रेव भेद प्रचुरप्रयोग । तत्रैव निष्क्रामप्रवेशौ । एवं भेदत्रयसम्भवेन चाचपुटस्येतरेषु साम्यमुत्पाद्य विशेष दर्शयति । सन्निपातादिविक्षेपैर्द्विकलचतुष्कलसिद्धि । तथाप्य चार्यविशाखिलादिभि स एवास्य भेदो दर्शित. । एक योग प्रथमवारो द्विविधश्चो पुम्भेति यदुक्त चच्चत्पुटचाचपुटयोर्भेदान्तरप्रसूतित्व दर्शयति । षट्कलोऽष्टकलश्चेति । चकारो विशिष्टभेदान्तरसूचक । अस्मादिति । द्विविधादिति सम्बन्ध ॥१५॥

---

१ KSS तथा तालादिभिर्भावैर्युग्मश्चच्चत्पुटो भवेद् ।
२ KSS सन्निपातादिके नाद्ये चतुरस्रो भवेदयम् । इत्यधिकम् ।
३ KSS तालादितेषु च ।
४ NS चञ्चूपुटस्य ।
५ KSS सन्निपातादयस्त्रय ।
NS सन्निपातादयस्तु ये ।
६ NS चञ्चूपुटस्य च ।
७ NS ऽन्तरः । KSS नितरेऽपि च ।
८. KSS does not read

द्वि प्रकारः पुनश्चाय नि शब्दः शब्दवांस्तथा ।
अनयोमिश्रभावात्तु मि स्ताल प्रकीर्तितः]॥१६॥
शम्यातालप्रवेशेन त्र्यश्रोऽप्योऽपि विधीयते ।
षट्पितापुत्रककृतः पञ्चपाणिरुदाहृत ॥१७॥
आद्य प्लुत द्वितीय च लघु यत्राक्षरं भवेत् ।
तृतीय च चतुर्थ च गुरुणी पञ्चमं लघु ॥१८॥
प्लुतान्त षट्पितापुत्रो गुरुलाघवसयुतः ।
[पञ्चपाणिः स विज्ञेय षट्पाता(त)स्तु षडक्षर] ॥१९॥
[1]सन्निपातस्ततस्ताल शम्यातालस्तथैव च ।
शम्या चैव हि तालश्च षट् पातास्तस्य कीर्तिता. ॥२०॥
तालादिस्त्यश्रभेदोऽन्यः सम्पक्वेष्टकसज्ञित.[2] ।
[3]गुरुपञ्चाक्षराद्यन्तप्लुतमात्रासमन्विता(त) ॥२१॥

निःशब्द इति । आवापादियोगादेतेन तु न किञ्चित् स(गृ)हीत भविष्य-तीत्याशयेनोपाध्याया मन्यन्ते । शब्दवानिति । गीतवाद्याङ्गत्वेन ।. . . . स्व-कण्ठेनादर्शि(र्शि)त । भेदश्च प्रेक्षणकादितालभङ्गलयकलानिष्क्रामादियोगेऽपि सूच्यते ॥१६॥

षट्पितापुत्रक इति । अक्षरे या सख्या क्रियत इति । षट्पात इति यावत् । उदाहृत इति । सज्ञामात्रम(त्र)ध्येत्य(य)म् । नत्वत्र प्रपञ्चनार्थो नापि ना (चा)न्व-(या)र्थं इति ॥१७॥

शम्यातालप्रवेशेनेति यत् सूत्र तदेव स्पष्टयति भाष्येण श्लोकत्रयेण आद्यन्त-(द्य)प्लुतमित्यादिना षट्पातास्तस्येत्यन्तेन । षट्पितापुत्रकोऽन्वर्थं । सताशताशता ॥१८-२०॥

भेदान्तर त्र्यश्रस्याह । तालादिस्त्र्यश्रभेदोऽन्य इति । सम्पक्वेष्टा(ष्ट)क इति । सज्ञामात्रमेतदित्याह । सज्ञित इति । सम्पक्वा इष्टाला(ष्टका) अत्रेति । सम्पक्वेष्टक इत्यत्राक्षराणीत्येके । अन्ये पाकश्चात्र मिश्रित इति । तथाहि ।

---

१. KSS अस्यादौ सन्निपात स्यात् तालशम्ये तत परम् ॥ तालशम्ये च तालश्च षट्पातश्च प्रकीर्तिता ।
२ NS सम्पत्केष्टकसज्ञित । KSS सपर्केष्टाकसज्ञित ।
३. KSS गुरु सर्वाक्षरो यस्तु प्लुतादन्त प्रकीर्तित ।
सन्निपात। तत शम्या ताल. शम्यैकतालक ॥
इति पद्यमत्र श्लोकार्धस्य स्थाने ।

अथ सर्वगुरु कृत्वा निष्क्राम त्वत्र योजयेत् ।
शम्याद्वय ततस्त्वेष [1]उद्घट्ट कथितो बुधै ॥२२॥
[2][ध्युवस्य युग्ममोजश्च पञ्चताला भवन्ति हि ।
मिश्रा गोताङ्गसयुक्ता ज्ञेया ह्युद्घट्टकादय ॥२३॥
कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिता ।]
दशैकादश चैवैते सङ्कीर्णा समुदाहृता ॥२४॥

पञ्चपाणौ लब्धात्मनामशिलगात्मत्व यदभूत्ततस्तदभिहित ययोर्गुरुषु पञ्चस्वक्षरेषु स्थितेष्वाद्यन्तयो प्रथमपञ्चमस्थानयो प्लुतकारिण्या मात्रया समन्वित । गुरुपञ्च-ग्रहणात् पञ्चपाणिपद सन्निपातभेदेनेति तावत्या(ता) मात्राभिधाने ससन्निपात-नियमो लब्ध । तेन नास तास ता तालस्यैव भेद ॥२१॥

तमाह । अथ सर्वगुरु कृ वा । पशद्वये चाचपुटस्यैक गुरुभूत कृत्वेत्यर्थ । यद्येकरूपोचितो निष्क्रमस्तथाप्यत्र यथाक्षरेऽपि त कुर्यादिति तुशब्दस्यार्थ । योजयेदिति । निष्क्राम यद्यपि न स्वमार्गोक्त तथापि प्रक्षेपक्षेप एव प्रथममार्गे चित्र एवोक्तो यथा हि तथा निवर्तयेदित्यर्थ । प्रस्तार उद्घट्टस्त्रिगुरुभगणात्मकशरीर । अतश्च गुरुत्रयात्मना वाद्योपभेद इति ॥२२॥

उद्घट्टसज्ञस्य ध्युवस्य युग्ममोजश्चेति कला पञ्चेति चास्य श्लोकद्वयस्य केचिदर्थमाहु । चच्चत्पुटचाचपुटयोरुक्त गुर्वादिसन्निवेश त्यक्त्वा कलासङ्ख्याभ्या-मिश्रणया वक्ष्यमाणप्रवृत्ताङ्गस्य सप्त पञ्च नव दशैकादशेति पञ्च ये तालास्ते उद्घट्टको(का)दय इति प्रत्येक सज्ञा परित्यक्त्तु विभज(ज्य)न्ते इत्येतन्न मनोज्ञ तद्विदाम् । तथाहि । पञ्चानामिति सज्ञाकरणे प्रयोजन न किञ्चित् । भावर्तिन्यो हि सज्ञा । न चानया क्वापि व्यवहार । पञ्चकले कथ मिश्रता । न हि द्विकले तालकर(ण)स्य किञ्चिदुपयुक्तम् । सङ्कीर्णा इति चाभिधान न समर्थितमेव । उक्त च न ह्येषामुपयोग इति । न क्वचित प्रयोजनमस्य स्यात् । तस्मादनयो श्लोकयोर्भिन्न एवार्थ । तत्र गम्यस्तावदयमर्थ । चच्चत्पुटचाचपुटपञ्चपाणीना तावद् गीतकेषु बहुलप्रयोग । तद्द्वारेण ध्रुवास्वपि । सम्पक्वेष्टाकस्यापि पूर्वरङ्गे विनियोग उक्त । उद्घट्टप्रयोगस्य क्वेत्याशङ्कयाह । ध्युवस्य युग्ममित्यादि । इहोल्लोप्यको नाम यो

---

१ NS उद्घद्ध ।
२ KSS does not read

मल्लाद(गीतविशेषरत)स्य त्र्यश्रचतुरश्रभेदेन त्रित्वम् । त्रिष्वपि च प्रकारेषु प्रवृत्तकम् । त्रीण्यङ्गानि स्थित प्रवृत्त माहाजनिकमिति । तत्र चतुरश्रके प्रवृत्त नाम यदङ्गमष्टकल तस्योद्घट्टास्यकलात्रयमादौ वक्ष्यते ।

आवापद्घट्टक कार्य परिवर्तक एव च ।

(भ० ना० अ० ३१ २६५)

इति । प्रावेणिकेऽपि द्वादशकलान्तरेऽप्यत(र)लक्षणद्वयाङ्गस्यास्यनुज्ञान भविष्यतीति । चत्वारस्तावदेते प्रवृत्ताश्याङ्गता गतास्तालभूतमवेक्ष्यन्ते । उद्घट्टकादयश्चतुरश्रकास्य च यदङ्ग तस्य चतुरश्रान्तर्गतप्रवृत्ततालक्षणमेवातिदेक्ष्यते ।

अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्त यो विधि स्मृत ।
त्रिविधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यते ॥

(भ० ना० अ० ३१-२८७)

इति । एव पञ्चता(ता)न उद्घट्टकादयो भवन्ति ।

ननु

सप्ताङ्गे द्वादशक(कल) द्वादशाङ्गे दशैव तु ।
निष्कामभादित कृत्वा शम्यास्तित्र प्रयोजयेत् ॥

(भ० ना० अ० ३२ २७७ २८६)

इति वक्ष्यते । तेन तत्राप्यायातमुद्घट्टकादित्वमित्याशङ्क्याह । त्र्युदस्येति । यत्र कथ-ञ्चिदपि युग्मौजभेदो नानुप्रविशति तत्कलापसरणे उद्घट्टमा(का)दित्व वक्तव्यम् । मा भूदनन्तर्भावकृता लक्षणवान्यदेनासाधुत्वाशङ्केन सम्पिष्टके च कलात्रये त्र्य(त्र्या) प्लास्ते तप्ता ङ्गा)ना मिश्रत्व नवाद्याना त्र्यश्रत्व च तासा माध्यमिति । न तत्रोद्घट्टा-दित्वेनोक्तेन किञ्चित् । प्रवृत्ते(षु) चतसृषु पृथक् क्रियासु पञ्चकलाशंकि(शा)कस्य पुनर्भविताामर्हतीति स्यादसाधुत्वाशङ्का । न त्वेवमस्तु । न तथाप्युद्घट्टि(ट्ट)पृथक्त्वा-दीति स(ति) स्यादाशङ्का । तस्यैव पुनरुद्घट्टस्य पृथक्कालता किमर्थम् । उक्तो प्रवृत्तो ह्यष्टकल एव विशेष स्यादित्याशङ्क्याह । मिश्रा इति । यथा हि पुनरुद्घट्टकेनाभिधा-स्यते तदेकरसा वा । असावष्टकलस्ताले गीयते । यदा पृथगुक्त तथापि ध्रुवा च कला पञ्चधा विच्छिद्य तत्र सामायाभावाय यद्विनसङ्गत त मिश्रीकृत्य प्रयोगार्हता कर्तव्या ।

ननु भवतु विशेषलक्षणवाह्यत्वाशङ्का । तत को दोष । सम्यपूर्णता तु सामान्यलक्षणेन सङगृहीतत्वादित्याशङ्क्याह । गीताङ्गसयुक्ता इति । गीतेषु यद्

न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवासु वा ।]
[1]प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूय प्रयोक्तृभि. ॥३५॥

द्रष्टव्यं वृत्त तत्रैते शम्या उक्ता (सयुक्ता)। न च तालसामान्यलक्षण(ण) सङ्गृहीत विशिष्टोपयोगवस्तुप्रयोगाहं यथा वाचकसामान्यलक्षणयोटवक्तो(योवक्तो)पि तत्कर्ता सा(सो)पि पात्र वैदिकेषु कर्मसु । ततो विशेषलक्षणेनावश्य सङ्गृहीतव्योऽयमर्थं इति तात्पर्यम् । तत्रैव त्रिपञ्चसप्तनवदशैकादशचतुर्दशैरेवरूपताभावे (विशाला) या च सप्तकल मध्यमे सुनन्दाया चोपोहन नवकल विशालाख्यबन्धमातोद्यकण्डिका दशकला सम्पिष्टकमेककल मद्रके द्वादशकले द्विर्भावादौ वस्तुन्येककलत्वात् प्रत्युपोहनस्य तच्छिष्टमेकादशकल तालरूपमाश्रितम् । तस्यापि विशेषलक्षणं चच्चत्पुटादिवच्च पृथक् सज्ञा कस्मान्न कृतेति चोद्यत्वे प्रथम परिहरति । कला पञ्चेत्यादि । समुदाहृता इति । सम्यग् लक्षणक्रमेणोदाहृता । ननु नोक्ता । यच्चात्रावसरे कस्मान्नोक्ता इत्याशङ्क्याह सङ्कीर्णा इति ॥२३-२४॥

न ह्येषामुपयोग इति । नात्रैवोपयोगिन । तल्लक्षणस्यामिश्रत्वेनैव तेषा कल्पिता इति । न विशेषसज्ञाकरणं तेषा नोपयोगीति । न ह्येषा वस्तूपयोगोऽस्तीति सज्ञाकरण व्यवहाराय यदि कल्पित विषयादन्यत्रापि चच्चत्पुटादीनामिव गीतकेषु सम्पिष्टकवेण्यादीना ध्रुवासु तव(त्वावा)पयो शम्यालाघवेन येणि(वेणी)लक्षणोपयोगितया पृथक् सज्ञाः क्रियेरन्। तत्त्वेन न तदस्ति तत् कि विशेषसज्ञाभि । एतदेव व्यतिरेकेणाह । प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूय इति । ग्रादिशब्द प्रकारे । गीतकवर्धमानासारितपाणिकागाथा(था)च्छन्दकनिर्गीतादिषु भूय क्रवते च चच्चत्पुटादय कर्तव्यां इति । भूयो भूयो(य उ)पयोगादतस्तेषा व्यवहाराय विशेषसज्ञाभि प्रयोजनमिति । भट्टसुमनसा तु श्लोकद्वयस्याप वाक्यैकवाक्यतया महता प्रबन्धेनार्थो व्याख्यातो मिश्रणामिश्रणात् । तद्यथा । तिस्रो द्वे इति पञ्चधा ह्यत्र त्र्यश्रजातीयमिति तैर्विवक्षिता । चतस्रस्तिस्र इति सप्त । तिस्रस्तिस्रस्तिस्र इति नव । यद्वा तिस्र. सप्त इति दश । ग्रष्टौ तिस्र इत्येकादश । तत्र प्रवृत्तस्योद्घट्टकादयो नोद्धातस्य । दशकलस्य तद्योगे सप्त । । द्वादशकलस्य नव । यद्यपि दशानामेकादशाना चोद्घटादिकरणं नास्ति तथापि बहुवचनात् तावत् सिद्धत्वात् द्वादशकलावधि च तद्भावाद्भेदादेकादशोपयुक्तम् । एके च गीतकेषु ध्रुवा नोपयुज्यते तदा.. .. केषु प्रवृत्तादिषूपयोगिन ग्रारम्भका इत्यर्थः । सम्पिष्टकस्य दशकलस्य गीतकध्रुवोपयोगो यद्यस्ति तथाप्युद्घट्टकादितया सप्तकल एवासौ । सा नाम(मा)स्मद्गुरुतया व्याख्या विवेकार्थेवेय तुलयतेत्यलम् ॥२५॥

---

१ KSS एवमेककलो ज्ञेय शुद्धश्चच्चत्पुटादिक ।

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा[1] चैव चतुष्कल ।
(एवमेककलो ज्ञेय शुद्धाश्चच्चत्पुटा बुधै(विक) ।
त्रयो भेदा हि तालस्य द्विगुणा स्मृता ॥२६॥

एके(ते) न भूयसोपयोगिन इत्याह ।

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

इति । एककलशब्देन चच्चत्पुटस्यैव व्यवहारो युक्त । एकैव साधारणी कला यस्येति। चाचपुटस्यापि पादभागकल्पना(या)मपि कलाद्वयचतुरस्रादिविकल्पत्वाद(द्वि)गुणरूपतयैव स्फुरति। तत एव चच्चत्पुटस्य प्राधान्य प्रथम निर्देश । तथा हि । एक(व)-मेवैककलः शुद्धच(श्च)चच्चत्पुट इति। शुद्धशब्दोऽत्र यथाक्षरशब्द । स सर्वत्र साधारणात्(ण) । चच्चत्पुटश्चाचपुट षट्पितापुत्रको(क उ)द्घट्ट सम्पक्वेष्टक इति सर्वत्राक्षर सङ्ख्या तु तुल्या। अर्थात् पातानाम् । चच्चत्पुट इति । अमुना च गुरुद्वयेन कलाद्वयलक्षितचच्चत्पुटरूप द्विर्यत्र चच्चत्पुट । चाचपुट इत्यनेनाप्येव कला लक्षिता सा चाचपुटरूपेण द्विरिति द्विकल । अक्षरशब्देन प्रकृतिरूपा अतस्ताश्च कला लक्ष्यन्ते । ति स तथा। तस्यैव पञ्चपाणिरिति हि ताल । तथा हि । करतल-परिच्छेदरूपत्वात्तले भवतीत्यपि तालशब्द कैश्चिन्निरुक्त । दत्तिलोऽप्याह । तत्र ताल च पाणि च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम्—१५३) । तै पञ्च ताल। यते(था)। तथाहि । षड् द्वादश चाचत्वारिंशत् षण्णवती(तिरि)ति त्र्यश्रस्य भेद एव । एव प्रकारषट्केऽपि षट्कलत्व मन्निधीयते । इयतीत्यसल इति तस्य व्याप्तिगु(गुं)रुत्र-यरूपे च षट्टन प्रकृतिरूपत्वात् पूर्वभावीत्युद्घट्टमानत्वादुद्घट्टन वाद्यम् ।

नन्वेव सम्भाव्यस्त्र्यश्रभेद पूर्व वाच्यश्चतुरश्रभेदस्तु गुरुचतुष्टयरूप(प) पर वाच्यमि(इ)ति । अत्रैके सू(ब्रु)वते । इह पातविभागस्यैतत् प्रयोजनम् । यावन्त पातास्तावन्त्य एव कला बाह्याक्षराणि परिमाणेन भवन्तीति । तेन यावन्त्येव बाह्याक्षराणि चच्चत्पुटगतानि चाचपुटे तावन्त्यव । अतो यावन्त्येव गुरूणि तावन्त्येव लघूनि पाताश्चेति ।

नन्वेव च त्र्यश्रचतुरश्रविभागो गुरुलघुप्लुतविभागश्च विगलित इत्युच्यते । लयभेदकृतो ह्यसौ । विलम्बिते प्लुतो मध्यमे गुरुर्द्रुते लघुरिति । चच्चत्पुटे च प्राधान्य-मुक्त वक्ष्यते च । तत्र चेस्य सत्यप्रधानता निर्व्यूढा भवति यदि समस्त तालसर्वस्व तत्रैव झटिति प्रदर्शित भवेत् । तालसर्वस्व तालसारमात्रा । अत्र मध्यलयस्य सम्प्र-

---

1. NS तथैव च ।

तिष्ठानत्वात् प्राथम्यम् । प्राधान्याच्च द्विरुपादानमिति । प्रथम गुरुद्वय प्लुतस्य च च्छन्दोमध्याप्रसिद्धत्वाद् गुरुलाघवाभिधाने लभ्यत्वाल्लघुस्वरूपमिति । पूर्वं(वज्)ज्ञेयमिति । गुरुद्वयानन्तर तत् । ततो हि द्रुतलयविलम्बितप्लुता इति । ते चच्चत्पुटे । पादाक्षराणि घिघिटघिसघिघिगुघिङ् । मध्यलयेन गुरुद्वय करजद्रुतेन लघु । रहुघिङ्घिट । लघुविलम्बितेन प्लुत । एव चञ्चत्पुटे चतुष्पाते तदनुपपत्ति । अट्टभेदोऽपि चतुष्पात एव पूर्वमुक्त । तेनोद्घट्टकस्यादौ नाभिधानादपि गुरुचतुष्कात्मकस्य चतुरस्रस्य तच्च(त्र) चाद्याक्षरजातो ध्रुवकमार्ग इति । एतदपरेऽलक्ष(क्ष्य)मित्याहु । दर्शनान्तरसमुन्मिषितेन पुनरेवमाहु । लय एक एव चच्चत्पुटस्य वाद्याक्षरान्न्यूनाधिकतया गुरुलघ्वादिविभाग ।

अत्र प्राधान्यमित्थ प्रदर्शित भवति । यदि सर्वसम्भवी प्रकारस्तत्र सूत्रेण शास्त्रेण दृश्यते । असम्भवी यदीयातैव प्रकारो गुरुलघुप्लुता इति । द्रुतो नाम लयपात । तस्य यथाक्षरमूलभूतेन मानमात्रेण प्रदर्शनम् । अस्य प्लुत कथ धर्मस्त्विति सङ्गित एव । ननु हल्मात्रस्य ..(त्व) न द्विलघुपरिमाणत्वाद् यथाक्षरेऽप्यस्ति द्रुतमेवम् । हल्मात्र सन्निवेश्यमान पूर्वस्याक्षो गुरुपरिमाण दर्शयति ।

ननु स्वात्मीय काल ज्ञाने वाचि व्यञ्जनमिति उकाराकार(रादय) एव गुरुकाले लभ्व(भ्य)न्ते । अत एव भगवत्(वान्)भाष्यकारस्तत्रभगवद्भर्तृहरिप्रभृतय स्वरकालानतिरिक्तावभासत्व व्यञ्जनकालस्य तत्र कथयन्तीति गुरुलघुप्लुतानामशभवो यथाक्षर इति शिष्यप्राकपक्षेण समानत .....तलभग्ना लघु .. तावन्य(न्तो)क्षरभेदा अथैत्यानन्तर्यं । एतद्धि यथाक्षरारम्भकमूलतयावलम्ब्य तद्द्विगुणकालतया लयभेदादिकालभेद । द्वे कला(ले) यत्रेति (द्विकल) । तत्रैव च यथाक्षरप्रकारेण लयभेदाच्चतुर्गुणभूतेन चतुष्कलो भेद । (न वा)द्व्यष्टगुणादिभेदत्वेनानवस्था कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याहु । त्रयो भेदा हि तालस्य । तालस्य (द्विगुणाद्) द्विगुण इति ।

अथ तावद् वाक्यार्थ । अत्र या(ता)वदन्यप्रकारो न स्ति विलम्ब शीघ्रमिति हि तत्तद्व्यवहारो लोके । न च मध्यापेक्ष । तत्र शीघ्रताद्रुतत्वानुग्राहकतनापेक्ष्य-(तापेक्ष ए)ककल । मध्यापेक्षो द्विकलः । विलम्बितापेक्षश्चतुष्कलः । न चास्य लयरूपस्य मार्गत्रयात्मकत्वमेव । न हि लये वृत्तरोत्तरद्वैगुण्यम् । त्रिभागाधिकत्वमस्य तत्र दर्शितत्वात् । मार्गभेदे तु द्वैगुण्यमेव केवलम् । तत्र तद्भव इति वीप्सा । तद्यथाक्षरस्यापि द्वैगुण्य प्रसक्तम् । न च त्रिषट्प्रकारस्तु कर्मधा(र)यत्वादिगुण इति पठितव्य ।

चतुरश्रस्त्रिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तित. ।
चतुष्कलो ह्यष्टकल. कलाः षोडश चैव हि[1] ॥२७॥

तत्र केचिदाहु । द्विगुणास्तु गुणाः (स्मृता इ)ति । द्विगुणा द्विगुणा । तत्रैवाक्षेप । सङ्ख्याते व्यपदेश.। तद्यथा । अक्षा भक्ष्यन्तामिति । तत्र हि प्रथम-प्रकारास्तावद् द्विगुण । अन्यौ क्रमद्विगुणौ । एव सति सर्वे गुण(णा)द्विगुणा इत्युप-क्रमः ।

उत्पलदेवपाद(दा)स्त्वस्मत्परमगुरवो व्याचक्षते । तालस्य यस्मात् त्रयो भेदा-स्त्रिगुणा इति त्रिगुणपरस्परलक्षणधर्माणस्तस्मात् त्रय स्मृता । द्विगुणत्वे हेतु-द्विगुणा इ(दि)ति । यथाक्षरस्य व्याख्या गुणगुणनीयत्वाद् द्विकलत्वम् । तस्यापि द्वाभ्यां गुण्यमानत्वाच्चतुष्कलत्वम् । चतुष्कलत्वाद् भेदाभावाच्च नास्य पुनर्गुण्यमान-त्वमस्तीति ।

वय तु मन्महे । वीणायामपि यथाक्षरे द्वैगुण्यस्यासम्भवाभाव । असम्भव-स्यापेक्षितत्वाद् द्वैगुण्यस्येति ।

नन्वासारितवर्धमानगीतकपाणिकाच्छन्दकप्रभृतीना तावत् तालात्मकत्वम् । तालस्य चामी त्रयो भेदा इति । सर्वं यथाक्षरत्व वक्तव्यम् । ध्रुवागुरुप्रस्तारवर्णनाद् द्विकलचतुष्कलादिचच्चत्पुटादिवदक्षरकल्पना कस्मान्न कृतेत्याशङ्कामवधृत्य त्रयो भेदा होति । आसारितादयस्तावच्चच्चत्पुटादिपाता । परमार्थतस्तत्र पुनर्यथाक्षरक्लृप्त्या तस्यैव च द्विगुणकालत्वेन द्विकलचतुष्कलादुदित(वुदिता) इति तयोरपि नान्याक्षर-कल्पनावकाश । एतच्चाग्रे वितत्य भविष्यतीत्यास्तामेतत् ॥२६॥

अथ प्रयोगाभिप्रायेण तालयोर्व्याप्तिमाह । चतुरश्रं(श्र)स्त्रिभिर्भेदैरिति । तानाह । चतुष्कलो ह्यष्टकल कलाः षोडश चैव होति । नियते कलार्थभिप्रायेण मन्तव्यम् । पुनरुक्त हि स्यात् । वक्ष्यमाणत्र्यश्रभेदद्वादशेभ्योऽभ्यधिकस्य भेदत्रयस्याभि धानमसङ्गत स्याद् । चच्चत्पाण(णा)द्यपेक्षया चतुर्विंशतिकल एव चतुष्कलो भेद स्यात् । न द्विगुण । भेदद्वयोपादान त्वसङ्गतमेव । तस्मात् प्रयोगाभिप्रायमेतत् । प्रयोगश्च न सर्वसमुदायात्मकतया । असौ वाक्यस्थानीयैरवान्तरसमुदायैरारब्धतया प्रकरणशब्देन आत्यध्याय (भ० ना० अ० २८) उद्दिष्ट.। एव ह्यासारितेषु द्वात्रिंश-च्चतु षष्टिकलायोगोऽप्युक्त । सन्निपात सविवोऽस्तीति षोडशादेव विरतिर्न स्यात् । प्रकर्या षण्णवतित्रिगुणितादर्थानि चत्वारि वा वस्तूनि वपुरिति समावस-मावेव । कथ विरति । शीर्षकान्ते भङ्ग्या निश्रणतयाऽऽसारितकण्डिका दशपरिवर्ता-

---

1. KSS कलषोडशक पुन ।

त्र्यश्रस्तालस्तु षड्भेदस्त्रिकल षट्कलस्तथा ।
कला द्वादश चैव स्यात् चतुर्विंशतिरेव च ॥२८॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा षण्णवतिः कला ।
तालो [1]नवविधश्चाय समासात् परिकीर्तित. ॥२६॥

द्विव्याकलनया च पिण्डीकरणेन कश्चित् सङ्ख्याया नियम इति कस्मादवान्तरसमुदायरूप प्रयोगाभिमत । तेनेदमुक्त भवति । चतुरश्रषोडशकलाविभागो यावच्च सम्भवति ताले तावदवस्य चतुरश्रभेद एव कल्पनीय । तेनाष्टकलोऽपि तावत् प्रयोगे चतस्र कलाश्चच्चत्पुटे । न ह्याद्यानुमितका त्वेका कलैव चकारेणावगृहीता । एव नवकले द्विकलच(श्च)च्चत्पुट । सप्तदशकले चतुष्कल । ततो द्विगुणे चतुष्कलस्यैव द्वैगुण्यमिति मन्तव्य नान्यताइ(थे)त्येवकारेणोक्तम् । हिहेतो(हेतु)पर(र·)। एवं तालस्य त्रयो भेदा इति तावच्चतुरश्रस्य व्याप्ति ॥२७॥

त्र्यश्रस्य तूच्यते । त्र्यश्रतालतु(लस्तु)षड्भेद इत्यादिना तथा षण्णवतिः कला इत्यन्तेन । तथेति । द्विकलतयेत्यर्थं । कला द्वादश चेति । यथा चाचपुटस्य चतुष्कलो भेदान्तर समुच्चिन्नेति चकारेणवकारेण(च) । तत्र व्याप्ति समापयति । चतुर्विंशतिरिति । चकारेण पञ्चपाणिश्च षटकलभेदान्तर समुच्चिनोति । 'एवकारेण तस्यापि परिसमाप्ति दर्शयति । अष्टचत्वारिंशत्ताला इति । तालस्तु यो मद्रकस्य प्रस्तुत प्रयोग । तत्र लयस्यावान्तरविभागे षोडशकलात्मनि मात्राभिधाने चतुरश्रयोग एव । एव हि पादभागमात्रादिति चेद् भेदस्य चतुरश्रपर्यवसानाच्चतुरश्रस्यैव प्राधान्यम् । तथापि तादृशैस्त्रिभि खण्डैरवान्तरविच्छिन्न । तत एवम्भावस्य विदारीविच्छेदे-(दै)रारब्धो य सोऽपि माननीय । विदार्या मवश्यमेव विधेय इति तस्य समुदायस्य भागतया कृत्वाऽष्टचत्वारिंशत्कलत्र्य(स्त्र्य)श्रभेद इत्युक्तम् । एव षण्णवतिकले प्रकर्याः प्रयोगे बहिरवान्तरभागे षोडशकलाभेदैरारम्भ इति सोऽपि त्र्यश्रभेद एवेत्यवान्तरे चतुर्विंशतिकला वस्त्विति तावद्वस्तुनिबन्धेषु नाधिका व्याप्ति । चतुर्विंशतिरेव द्विगुणा द्विगुणे कस्तुत्वाद्विक्षेपणल्व मार्गश्च तिसृणा षण्णां द्वादशाना चैककलद्विकलचतुष्कलोचिताना चतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्षण्णवतिकलासु निष्पत्तये त्र्यश्रभेदतैव युक्तेति षण्णवतिकलावधित्वात् त्र्यश्रस्य व्याप्तिरिति युक्तमुक्तम् । भङ्गनिषिद्धेऽप्युल्लोप्यकोत्त(र)रोविन्दकत्रयेणाङ्गेऽपि व्यवहार इति वक्ष्यते । तावन्मात्रा च

---

1. KSS. नवविधिश्चायमयुग्म परिकीर्तित ।

[1]तत्रावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
[2]चतुर्विकल्प इत्येव नि श•द परिकीर्तित ॥३०॥

षोडशकला। ततो यदि यथास्वमङ्गविभाग एव कलातिरिक्त पूर्वे(र्वे)रेवेति। प्रोवेणकेऽपि चतुर्विंशतिकल पादस्ततश्चैतदुक्तरूपतालातिरेकेण न क्वचित्ताले कश्चिदस्तीत्युपसहरति।

तालो नवविधश्चाय समासात् परिकीर्तित ।

इति। चो भिन्नक्रम । नवचतुरष्टषोडशत्र्यश्रति षड्द्वादशचतुर्विंश यष्टच वारिंशत् षण्णवतिरूपो नवविधच•चत्पुटचाचपुटषट पितापुत्रकाणा त्रयाणा द्विकलचतुष्कलरूप परिकीर्तितश्च नवविध । समासादिति सङ्क्षपात्। शिष्ट वेन द्विमष्टात्मक तालवं चित्यमित्युक्त भवति। प्रत एवैतेषामेव प्रकीयमाणतया प्रक्रियमाणतया च म द्रका दित्वेन स्थितिरिति म द्रकादिप्रकरण श्रू्योदृिष्टपूवक मात्राप्रकरणाङ्गानीति (भ० ना० २८ २६)। तेन दक्षिणमार्गेण षण्णवते कलानाम ते त्र्यश्ररूपेऽपि तदात्मनि द्वादशकलासडख्याययवसानमिति कत्वा यदि त्र्यश्रस्य षण्णवत्य ता व्याप्तिरुक्ता तह्य ष्टाविंशच्छता ता चतुरश्रस्यापि व्याप्तिवक्तव्येति ॥२८ २६॥

तन्निराकरोति तत्रत्यनेन। स्थिते प्रयोग इत्यय । एतदुक्त भवति। मानवैर्गन्धर्वे स(सा)वलौकिक । इत्युक्तानुसारेण

दूराद् दूराभिगन्तव्या नियमात् ताल(गा)कला ।

सङ्ख्याया भ्रनियमाद् गा धवस्य वेदवदनादिसिद्धत्वेन नियतप्रयोगाङ्ग वात्तत्र च षण्णवतिकलावान्तरसमुदाय षोडशकलात्मकपादभागसमुदाया तरभागषटकलप्रधान प्रत्ययात्ल्यमहृता तालरूपसहृतान्तरान्तराऽऽरम्भको यथाऽस्ति तदेवमष्टविंशत्युत्तरश तात्मक इति।

एव नवविधस्ताल इति तावत् तालस्वरूपे व्यवस्थिते तदुपयोगि यत्तालगत मुद्दिष्ट भवति गेयाधिकारारम्भेऽष्टाविंशत्यध्याये

ध्रुवस्त्वावापनिष्कामौ विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
शम्यातालं सन्निपात परिवत सवस्तुक ॥

मात्राप्रकरणाङ्गानि विदारी यतयो लया ।
गीतयो लयमार्ग(ऽवयवा मार्गा) पादमार्गा (मार्गा)सपाणय ॥
इत्येकविंशतिविध ज्ञेयं तालगत बुधै ।

---

१ इत पूव का० पुस्तके द्विप्रकारस्त्वय मित्यादि श्लोकमधिकम्।
२ NS चतुर्द्विकल इत्येव।

शम्या तालो ध्रुवश्चैव[1] सन्निपातस्तथा परः[2] ।
इति शब्देन संयुक्तो विज्ञेयोऽपि चतुर्विधः ॥३१॥

एतेषामेव[3] वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।
[4]उत्तानाङ्गुलिसङ्कोच आवाप इति संज्ञित ३२॥

इति। (भ० ना० भ० २९-१८-२०) तन्निर्णेतव्यम् । तत्र क्रिया चात्र परिच्छेदोपयोगिनीत्युक्तमस्माभिः। सा च गान्धर्वे विशिष्टैवेति दर्शनात्। यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविभागोपयोगि तनुद्दिष्टानुवादकपूर्वकमाह। अ(तत्रा)वापोऽथ निष्काम इत्यादि।

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

इत्यन्तम्। ध्रुवस्य सर्वकलान्तर्गतत्वादुद्देश(शे)पूर्वोपादानमिति वामदक्षिणकरान्यतरप्रयोज्यत्वात् सशब्दत्वाच्च तज्जातीयशम्यातालान्तरमुपादान पातमार्गयोश्च वस्तुत उद्देश एवेत्याख्यास्यते। सन्नासाम्य......लोकस्य तावत् क्रमहेतुकलाना चतुष्कलमार्गस्यैव प्रचुरप्रयोग इति तदुपक्रमवादित(न)......प्रयोगस्य तस्यैव प्राधान्यमित्यावापादीनामानन्तर्यमथेत्युक्तम्। दत्तिलाचार्योऽपि

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्य. स चतुष्कलः ।

(दत्तिलम् १५६)

*इति परिभाषे। चत्वारो विकल्पा भेदा अस्येति (चतुर्विकल्पः)। तालात्मकक्रिया*सामान्यरूपो ह्यस्य पदार्थ। नि.शब्द इति। शब्दशून्य एव। एते चत्वार इति प्रयोज्या इतिकर्तव्यान्त निरूपणम्। शब्देन संयुक्त इति। अनेनापि शम्यादेश्चतुष्टयस्येतिकर्तव्यताशेष उक्त। तत्र हस्तक्रियेति परिच्छेदसुलभ उपायः। तयोर्हस्तयोः क्रियैव ताल इति सामान्यलक्षण तले भव इति कृत्वा। तत्र चाष्टावेव विभागरूपा-(श्चित्रादि)दक्षिणमार्गपर्यन्तोचिता इति भाव। स चावापादिभिरेव क्रियाभि सकलाभिर्भवति। (यथा)ध्रुवकापेक्षया हि चित्रवार्तिकदक्षिणाना क्रमाद् द्वैगुण्यादष्टगुणत्वम्। दक्षिणस्यैकक्रिया सकलात्मकतालकला विषयश्च ध्रुवकमार्गो ध्रुवस्यानीयत्वादिति वक्ष्यते। अत एवात्रापि चतुष्टयसङ्ख्येति क्रियाकलापेन परिमिततालकालकलितमेव दर्शितम्। तत्र केवलमदृष्टप्राधान्यभावाभावाद्यनादरेणाङ्गुलीदनाविरहोपनत सुकरललितरुचिरकरक्रियात्मकत्व दर्शितम् ।

---

१. KSS. चेति।
२. NS परे।
३. KSS अथ NS चैव।
४. KSS. सर्वाङ्गुलिसमाक्षेप..।

ध्रुवकापतिता चित्रे ध्रुवकासर्पिणी यथा ।
पताकापतिता चेति वार्तिके गुरव: स्मृता ॥

ध्रुवकासर्पिणी कृष्या वर्तिन्यथ विसर्जिता ।
विक्षिप्ता च पताका च पतिता चेति दक्षिण ॥

इति । तथाऽन्यत्र ।

अङ्गुलिप्रथमावापो विक्षेपस्तर्जनीकृत ।
प्रसारण कनीयस्या विक्षेप स्यात्त्व(त्व)धोगति ॥
क्षेप प्रो(त्)क्षपण स्वया वामके ।
अधोगतिस्तु विक्षेपस्तर्जन्यां तिसृणां समम् ॥
निष्क्रामस्त्वथ प्रवेशस्तवधोगति ।
एवमष्टौ समासेन मात्र(त्रा)भेदास्तु दक्षिणे ॥
आद्यद्वय तथा त्ये वृत्तौ नित्य चतुष्टयम् ।
आद्यन्तद्वितय चात्र . ॥

इति । गान्धर्वे त्वहग्रधानतया शम्यातालगणनायानामिकाङगुलिसंनिदेशवामदक्षिण करविभागादभ्युदयिनी(दयी)ति नियता एवावापादयो दर्शिता । हस्ताङगुले क्रिया त्मकताल इति तद्विशेषाभिधानमेवावापादीना विशेषलक्षणमित्युक्तम् । हस्ताङ्गुलि विकल्पनम् । तद्गताया क्रियाया हस्ताङगुलिशब्द उपचरित । हस्तस्य हस्तयो अङ्गुले अङ्गुल्यो अङ्गुलीनां चेति समास । एवकारेण ध्रुवकासर्पिण्यादीनामदृष्ट हेतुकत्वाभावान्न लक्षण वाक्यम् । परिच्छेन्मत्र हि शिर परिवाहादिनाऽपि गाने सामान्यस्य च सम्यादिसिध्द्युदयात्मना क्रियता को दोष इति भाव । तन यत् टीका कारैर्नैव तत्पूर्वकत्वात् सर्पिण्याद्यपि सङ गृहीत भवतीत्युक्त तत्प्रयासमात्रमेव । अत्र तद्विशेषलक्षणमाह । उत्तानाङगुलीति । जात्येकवचनात्तेन समास । तेन सङ्ख्याया अनैयत्यम् । उत्तानपदेनोर्ध्वा(धा)स्तिर्यक्त्वा(क्त्व)म्युदास । सज्जितमि(त इ)त्यनेनेद माह । यत्रोत्पत्तिक्रमे यथाक्षरे द्विकल ततश्चतुष्कल इति व्यवस्था तत्र (चित्रे) इति व्याप्तिमर्यादा वा । ततोऽपि वृत्ते रूपमाह । तेन द्विकला तरव्याप्त्यथमपि तदधिक-वचनम् । अत्र प्रयोगवशात् सम्पादकतया बीजतया म तनतुल्यनिरूपणम् । तदेव भूतया करक्रियया दर्शनीय इति समयोऽदृष्टसिद्धि इति ॥३०-३२॥

निष्क्रामो[1]ऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ।
तस्य दक्षिणत क्षेपो[2] विक्षेप इति सञ्जित ॥३३॥

निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोधोमुखस्य तु ।[3]
यदा चतुष्कलो योगस्तदा स्वेष विधिः स्मृतः[4] ॥३४॥

निष्क्रामोऽधोगतस्येति । अनागतावेक्षण तन्त्रयुक्तिरिति वा सूत्रेषु सम्भाव्य लौकिकन्यायो(वा) वेदितव्यम् । व्यवस्थया वर्तित च । हस्तस्येति । अधोहस्तस्येहा पेक्षणीयम् । तेनाधोगतस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यस्तासा साम्यमर्पान् मुष्टीभूताना यत् प्रसारण स्वावयव...तलिकासयोगकारणभूतपूर्वोक्तसकोचनक्रियाविपरीतरूप कर्म स निष्क्राम· स्यादिति । अस्यायमाशय । मक्षाक्षरगताया एव कलाया यद्द्वैतत्य-द्विकलसम्पादनमुक्त तन्निष्क्रमणमुच्यते । निष्क्रान्ता नटतीति यथा । तच्च समुचितेनैव वेनाङ्गुलिनिष्क्रमणेन यद्यो(द्योत्य)त इति । तस्य दक्षिणत क्षेप इति । तस्येति । प्रसारिताङ्गुलीकस्योत्तानभूतस्येति । तस्य ग्रहण दूरस्थोत्तानत्वाद् वामस्यान्यथा निष्क्रान्ताङ्गुलीकस्याधोमुखस्य स्वदक्षिणपार्श्वेन विक्षेप इति स्यात् । द्विकलगता कला क्षिप्यते विस्तार्यतेऽनेनेत्यनेन सामयिकेनाभिधानेन सूच्यत इति सञ्जित(त)ग्रहणम् ॥३३॥

निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽमि(धो)मुखस्य तु ।

अङ्गुलीनामिमिति वर्तते । अधोमुखग्रहणेन निष्क्रामवैपरीत्य प्रवेशनस्य प्रकाश्यते । अन्यथा दक्षिणतो निवतन प्रतीयते । तनेत्थ प्रयोजनम् । निष्क्रामकालेऽधोमुखस्य हस्तस्य या अङ्गुल्य प्रसारिता अभूवन् तासा यन्निवतन सम्प्रवेशन तत्पूर्वस्याव्यतिरिक्तसूचनायेद सामयिक विक्षेपवत् सञ्ज्ञामात्र विक्षेपाभिधानमित्याह । यदेति । योऽधिकाया कलाया अनुप्रवेश तत्प्रवेशेनैवोचितमित्यौचित्यमस्ति । चतुर्णां कलाभिनयाना विषयमाह । चतुष्कलो योगस्तदा स्वेष विधिरिति । एकैव कला गुरु रूपा चतस्र कला विततीभाववशाद् यदा सम्पद्यते तदा एष अ(आ)वापनिष्क्राम-विक्षेपप्रवेशात्मको यथाक्रम कलाप्रमाणाभिव्यञ्जकश्चतुर्णा विधिरिति सामान्यरूप-लक्षण इत्यर्थ ॥३४॥

---

१ KSS अधोगत सव्यादङ्गुलीना प्रसारणम् ।

२ KSS क्षेपात् विक्षेप परिकीर्तित ।

३ इतोऽग्र कार्योसोरिज पुस्तके 'कुरवाङ्गुलीना' पद्यमधिकम् ।

४ KSS भवेत् ।

निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।
[[1]आवापनिष्कामकृतो द्विकलो योग इष्यते] ॥३५॥
एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञा प्रकीर्तिता ।
[2]शम्या तालस्तु विज्ञेय सन्निपातस्तथैव च ॥३॥

निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकल इति । या त्वेकैव गुर्वात्मिका वा कलाद्वयपरिमाणा वैतस्यमेवेति तदा प्रथमकलाकालो निष्कामेण द्वितीयकलाकालप्रवेशेन व्यङ्ग्य इति सामान्यलक्षणम् ।

अन्ये पठन्ति ।

आ(आ)वापनिष्कामकृतो द्विकलो योग इष्यते ।

इति । तत्र व्याख्यातम् । पार्यन्तिको वितर्को भवेत् चतुष्कलात्मकशङ्काभावादावापो-(पो) यदोऽतिव्याप्तस्तदाऽऽवापोऽयोऽप्यत्र युक्त । तथाभूतपार्यन्तिकविततीभावसूचिते चात्रापनिक्षेपकलेऽत्र पार्यन्तिकमवधिक सूच्यते । तत आवापशब्देनोक्ते तयोर्निष्कामोऽपसरणं तदोपलक्षितमेव यदा विधिर्भवतीति तदा द्विकलो योग इति ।

अन्ये तु पूर्वशेषत्वेन श्लोकार्धमाहु । यो द्विकलगतो योगो निष्कामरूप स एवाहितो यत समाङ्गन्यायतया च प्रवेशो विक्षेपसहित । ततो द्विकलद्वैगुण्याच्चतुष्कलोऽय विधिरिति । अत्र तु निष्कामो द्वे कले इति । ततो विशेषोऽनुवादाभावेऽपि स्यात् । प्रवेशस्य नामाऽपि न श्रूयत इति । न किञ्चिदेतत् ।

अन्ये त्वेककले गायते यथा निष्कामस्तथा द्विकलनायामपि भवत्वावाप इति मन्यमाना यथाश्रुतमेवावापनिष्कामात्मकद्विकल मन्यन्ते । तेऽपि पूर्वापरशास्त्रान्तर गुरुपरम्परालक्ष्यविरोधादुपेक्ष्या एव ॥३५॥

अथ सशब्दताविषयप्रदर्शन तावत् करोति ।

एषामन्तरपातास्तु पाठ(त)संज्ञा प्रकीर्तिता ।

इति । एतच्छेषा ये प्रकीर्तिताः शम्यादयस्तेषाम(मा)वापादीनामन्तरे समये प्रयङ्गे मध्ये च । एतदस्यापवादरूपतयेति । अत पाता उच्यन्ते । अनेन द्विकलचतुष्कलविषयेष्वेतेऽपवादत्वाद्भवन्तीत्युक्तम् । तथा येषामावापादीना यदन्तर कालपरिमाणं तद् पात्यते ऊनाधिकभाव गम्यते येषु गुरुलघुषु तेषु ते पाव(त)सज्ञा पादै (तै)स व्यवहार उभयकरनिपतनस्वभावात् सज्ञा अत इति द्योत्यते(न्ते) आनीन्यन्त इति

---

१. KSS, NS do not read
२ NS do not read

[1]सव्यहस्तनिपात स्याच्छम्या तालस्य वामत] ॥
हस्तयोऽस्तु सम पात सन्निपात इति स्मृत. ॥३७॥

यावत् । आवापादीना चतुर्णामभिनयानामेकरूपैव कला परिच्छेदनीया द्विकलचतुष्कलभागयो सर्वत्र कलापरिच्छेदस्य सम्मतत्वाद्यथाक्षरे तु नैवमिति यथाक्षरात्मा एककल पातानामेवे युक्त भवति । यथा य एते पातास्ते द्विकलस्य चतुष्कलस्य वा यदि योग शाश्वतो नास्ति तत्रैव परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्व चास्या पाठे द्विकल इति तदाऽनन्तरपाता । एषा निष्क्रमादीना मध्ये पतन्तीति ज्ञेयमिति परिभाषेयम् । तेन

शम्या तु द्विकला कार्या तालो(ऽपि)द्विकल एव च(स स्मृत) ।
(भ० ना० शा० ३१ २६२)

इत्यादौ पूर्वरङ्गोक्ते भाविनि निशनिता इम्यादिप्रस्तारे लभ्यते । यत्र द्विकलचतुष्कलोपपत्तिर्नास्ति न तत्रैव परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्व चास्ये प्राचे पाठे द्विकल इति चेति । चतुष्कलमूलकस्यानुवृत्त्या द्विकलो योग इति पाठेऽपि योग इत्यनुवृत्त्यै तत् । त्रिशम्योपरिपाणी इति (भ० ना० प्र० २६-८७) तथा तालस्त्रिकलस्तथा(स्था)द्वौ शम्यैककला (भ० ना० प्र० २६ ९१) इत्यादौ च तदुपपत्तिर्नास्ति । तत्रैवमान्तरपातत्वम् । एतच्च दर्शित दर्शयिष्यते च ॥३६॥

एव पातान् विषयमुक्त्वा लक्षणमाह । सव्यहस्तः सन्निपात(स्वनिपात स्यात्) इत्यादि । सव्योऽत्र दक्षिणो वामशब्दसन्निधानात् । निपात इत्यधोगमनम् । अत्रेदमुच्यते तत्र सशब्दमानागतेऽपि लक्षणादपिनोक्तपूर्वाच्च शब्देन सयुक्त इति वचनात् । तत्र सयोगश्चोटिकापातस्यैवासाधारणो भवति । मुख्यतया सा एव ग्राह्यो हस्तान्तरसयोगतो ह्यसौ भवेद् द्वयोरपि साधारण. स्यात् । अन्ये तु सव्यस्योत्तानस्वाधारतोचिते शब्दहेतुसयोगकारणत्वसन्निपातनमिति व्याचक्षते । एव तालोऽपि द्विविध शम्याम्याप्य शम्यापि । यद्यपि तालो हस्ततलनिवर्त्यत्वाद् दक्षिणदिशोऽमङ्गलसूचने शम्याया । यद्वा शमीत्यत्रार्थे साधु । शम्येति व्युत्पत्तिकृतेन शब्देन तस्या अभिधानात् तलद्वयनिपातनस्य चासाधारण्येन सन्निपतनादिति निर्वचनादनेन सन्निपातेन शब्देनाभिधास्यमानत्वात् परिशेषाद् वामहस्तसन्निपात एव ताल । सम इति । तुल्यकालमधोगमनम् । अनयोपतयोस्तिर्यक् स्थितयो सम्मुखयोरुभयकर्मजशब्दहेतु सयोग । सम पात इति सशब्द समार्थ ॥३७॥

---

१ KSS does not read

[1]कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।
यथाक्षरस्य तालस्य स च गुर्वक्षरः(रे) स्मृत. ॥३८॥

तत्र ध्रुवपातस्य मूलभूतत्व संज्ञाध्यायोद्देशे (भ० ना० ३२-२) प्राथम्याद् दर्शितम् । एतदध्यायपठितानुवादश्लोके तु शम्यातालादनन्तरमभिधानाद् वामदक्षिणा-न्यतरकरप्रयोज्यता न तूभयसवाद्यत्वं प्रयोजनाभावादिति सूचितम् । सर्वसत्त्वाल्लक्षण-करणेन तु यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविषयोक्तपूर्वशम्यानिष्क्रामावाहिपा(वापा)दिमध्य-पातित्वमस्य नास्ति । अपि तु तद्विविक्त एव । उपोहनध्रुवागतिरस्य विषय इति सूचितम् । तथा च वक्ष्यते ।

अथ तत्र मुखप्रतान(खं ताल)ध्रुवपातैरेव नियमितात्मा(न्मा)नम् ।
(भ० ना० ३१-१००)

इति । ध्रुवत्व यत्र गच्छन्ति तद् ध्रुवे(वमि)त्यादि च वदन्ति । दत्तिलाचार्येणापि

उपोहनत्वाद्वैतस्याः (नं च तत्राद्य)स्मृतं ताल(चार्य)विवर्जितम् ।
(दत्तिलम् १६६)

इत्युक्तम् । अतो ध्रुवस्य लक्षणमाह ।

कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुव. स्मृत ।

इति । इव(ह) तावत् कालस्य यस्य विपरिमाणो(णामो) परिमाणान्तरोद्देशाद् देशा-धपसर्पणं तदभिव्यङ्ग्योपलक्षणो नाम स एव प्रयत्नपरिच्छेदरूपत्वात् समुदायात्मक-त्वाच्चान्यस्य कलापरिच्छेदव्यवहारस्य प्राधान्यादनपेक्षिततज्जातीयत्वेन च स्थैर्यात् परमाणितो ध्रुवकस्तथापि नासौ व्यवहार्य इति न तेनास्माकं प्रयोजनम् । ह्रस्वस्य तु व्यवहार्यत्वमतज्जातीयत्वं च निरंशत्वात् । यथोक्तम् । अल्पीयसाऽपि यत्नेन शब्दमुच्चारितमिति । यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति । वर्णाश्च ह्रस्वा एव । दीर्घादयोऽन्ति धर्मत्वादिति । तथापि न तस्य ध्रुवत्वम् । संयोगादिपरस्य तत्कालेन यस्य प्रतिभासाभावात् व्यञ्जनवल्लघुकालेन नास्ति व्यवहार इति गुरुकाल एव ध्रुव । तदाह । कला या त्रिविधेति । यस्या कलाया द्वैगुण्यक्रमेण चित्रवार्तिक-दक्षिणमार्गगतत्वेन त्रैविध्यमुक्त तस्या इति । लघुरेव(क)कलात्मकत्वात् कालपरि-च्छेदमयी तमाश्रित्य य पातश्छोटिकापूर्वकमधोगमन तस्या लक्षणभूता(या) ध्रुवो

---

1 KSS कला या त्रिविधा प्रोक्ता तासा पातो ध्रुव स्मृत ।

नाम लक्ष्यभूत स्यात् । अतो ध्रुव स्वयं (पा० भा० पा० १४०१) इति स्मृतिलक्षण-माबो हीत्थमेवावतिष्ठते । सामानाधिकरण्यनिर्देशात्तु लक्षणप्रायेण छोटिकाशब्देनास्य पुनरुक्तिरित्यतो लभ्यते । पूर्वत्व चास्य विशेषणत्वादेव गम्यते । शाक(साक)भ्रानाव-लम्बनत्वेऽपि विशेष्ययोरेकविकल्पग्राह्यत्वे वृत्तेरौचित्यस्य च विशेषणस्य पूर्वनिपातात् तस्यैवौचित पूर्वत्व युक्तमिति छोटिकाशब्द एवोचितोऽत्र न तालशब्द इत्यभिप्रायः । अन्ये तु दियोगे तु पञ्चमीप्रकरणात्तच्छब्दग्रहणमाह । पातात् पूर्वं य शब्द स ध्रुव इति । सर्वं चैतद् व्यक्तम् । या लघ्वक्षरकालमध्ये छोटिका शब्दपूर्वक हस्त-पतनमाश्रित्य वामदक्षिणविभागो ध्रुवपात उच्यत इति ।

ननु यत्तु लघुपरिमाणत्वात् कथ ध्रुवत्वम् । गुरुकालो ध्रुव इत्युपपादित इत्याशङ्क्याह ।

यथाक्षरस्य मात्रस्य स च गुर्वक्षर.(रे) स्मृत ।

इतीह गुरुरेव ध्रुव । तस्य केवलमर्धमात्राविश्रान्त्या विना प्रयोगान्तरगमन न सम्भवति । सर्वत्र हि विशेषान्तरावगाहेन मध्यं(ध्ये) तदुभयविशेषशून्यविश्रान्ति-सम्भवो विशेषस्ताले तदवधानादेवोच्यते । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गमिति (याज्ञ-वल्क्यस्मृति ३-११५)। तेन गुरुद्वये मात्राचतुष्कात्मनि समीत्य मात्राकालो विश्रान्तिरिति। एव कालपरिमाणकला व्याख्याता । सा च पञ्चमी मात्रामध्ये श्वासविरामादिविश्रान्तिसिद्धये शून्यरूपैव तावद्गीता(त) वाद्ये (च) क्रियते । चतुर्भि स्वरैश्चतुर्भिरेव च मात्राविशेषैर्गान वाद्य च विदधते । गीयमान यदवगन्तव्य व्यञ्जनयोगाद् वाद्याक्षरमवश्यम्भावि हकारादिव्यञ्जनवशाच्च । तत्रापि सा पञ्चमी मात्रा चतुष्कलात्मस्फुटतयाऽन्तर्वाह्यित्वेन भात्येव । स्फुटा न च । सा हि व्यञ्जन-कालानवभास उच्यते । न स्वनवभासपूर्वा अस्य माग इत्यनयोरप्युच्चारणे वादने वा स्वसंवेद्य एव काबभेद । अत एवास्फुटावभासविलक्षणस्फुटाभासतत्स्वरूपसामाय लक्ष्ये स्फुटा एव । क्वचन पञ्च मात्रा वाद्याक्षरेषु लक्ष्यते(न्ते) । यथा खण्डकेट टिट्टु चचुवावा गिगिगिगिगि इति । यद्यपि त(ता)नप्रसा(स्ता)रे लघुत्वमस्य तथापि चित्रापेक्षया म । ध्रुवकाश्रय तु गुरुत्वमेव केवलमत्र विश्रान्त्यभावात् । प्राणायाम-वन्निरन्तरवाहित्वाद् गात्रवादकयो प्रयत्नविशेषोपयोग । खण्डके टटिट्टौ इत्यत्र विश्वस्यैव द्वितीयो लघु प्रयुज्यते । मुट्टिटिहुसनोति विश्रान्तिकालस्यैव.. पसलाण-सिद्धये घट्टनाया गिगिगिनिगगि इत्येतल्लघुप्रस्तारादिकामात्रलघुद्वयोचित कालविशेषा-वधि शून्यकलोपक्रम गिगि इतीयता मात्रान्तरेण लघ्वन्तपूरण ततो विटत् इति गुरुत्वे मात्राद्वय विश्रान्त्या च मात्रे त्रिमात्रायोगिभिन्ना वी इति(रिति) मात्रा-सम्पर्केण मात्रादशरूप भवति । एव तु चतस्र एव वाद्याक्षरमात्रा । तत्र स्फुट एव

विश्रान्तिकाल । यथा हेलाकुटिलादौ ग्र विश्रम्भमस्य. तुङ्गहिङ्गमडव्ययस्मटिकषिद इत्यादौ । एवं स्थिते गुरुरेव यद्यपि ध्रुवस्तथापि गुरौ ग्र इत्युदिते गीयमानेऽवश्य गीतवशादेवाकर्षणेन भाव्यम् । आकर्षणं च सृष्ट (ष्टि)प्रलयवदनुच्चारणसमकालमेवेति शक्यं नियन्तुम् । अ(आ)वापादीनां कियदा(द)पकर्षणं शम्याद्वे कियत्पातं चित्रादिवर्धादित्युक्तौ किं चित्रे(क)कला वार्तिके दक्षिणे वेति मूले पर्येष्यमाणे ध्रुवागाम एवोपलक्षितकान्तत्वान्न नियमे हेतुः । अत एव ध्रुवपातनियन्त्रितकलाकलास(लित) स्वाभावत्वात् तन्मार्गोऽपि ध्रुवक इत्युक्तो मूलभूतश्च । दत्तिलादिभिः प्रथममार्गायोद्दिष्टमूलं तेषां (प्रथ मार्गा ये उद्दिष्टास्तेषां मूलं) ध्रुव इति (दत्तिलम् २४०) । तेन ध्रुवकद्वयं चित्रेत्यादिनियमलाभः । मुनिना चैतद्ध्रुवकाभिधानमूलमार्गसिद्धये *निमेषाः पञ्च* (भ० ना० ३१ ४) *इत्युपक्रम्य । द्विमात्रा स्यात् कला चित्रे (चित्रे* द्विमात्रा कर्तव्या) (भ० ना० अ० ३१-७) इत्येवमाद्युक्तम् । अत्रान्यथा निमेषदश मात्रा स्यात् कला चित्रे द्विगुणा वार्तिक इत्यादि ब्रूयात् । निमेषाः पञ्च—(भ ना० ३१ ४)त्यादिनिबन्धनमूलादेव ध्रुवत्वं लब्धमिति मार्गचतुष्कं सिद्धम् । तदनुसारेणैव बिन्दुद्रुतलघुगुरुप्लुतव्यवहारो लक्ष्यवेदिभिः कृत एव । एतदाह । यथाक्षरस्येत्यादि । (द्वितीय) चच्चत्पुटचाचपुटेत्यादेर्यथाक्षरस्य तालस्य ये द्वे गुरूपलक्षिते अक्षरे चच्चदिति पुट इत्यादेव स ध्रुवकः । *तत्कालं लित्वा त्रिविधपर्यमात्रा अ इत्यत्रापि ।* अत एव तु ह्लपरत्वाव द्वे मात्रे । एवं द्वितीयेऽपि चकारे तस्य च ध्रुवस्थानकस्य न पृथक् कला । साहित्येन हि पूर्वो लघुर्गुरुत्वं प्राप्त इत्येव । अन्तर्यामिस्थानीयत्वान् मुक्तस्फुटाश्चतस्रो ह्यमात्रा ध्रुवकला । तत्रेह कलेति परिच्छेद्यापरिच्छेदेषु त्रिष्वपि मुनिना प्रयुज्यत इति दर्शयिष्याम । नियतकालकलासम्पातश्च मार्ग उच्यते । परिच्छेदोपयोगिक्रियामात्रपात इति ध्रुवाया आतोद्य एव मार्गाद् ध्रुवकादि । एतस्मिन् गुर्वक्षरे सति गीयमानक्रिये कियद्विश्रम्यतामिति पुनरपि ध्रुवकस्य मूलमात्रपात्र(त) इत्याशङ्क्याह । स्मृत इति । स्मरणं स्मृतं तत्रास्तीति । एतदुक्तं भवति । यथा (चित्रतो) वार्तायामतश्चतुर्गुणं देहीत्युक्ते स्फुटस्मरणं न भवति । एतदेव त्वन्यद् देहीति स्फुटमेव स्मरणं भवति । *एवं नियता* छोटिकाशब्दं कुर्वतावदेव पातनं हस्तस्येति स्फुटमेव स्मरणं भवति । ध्रुवो मूलभूत इत्युच्चारणं एवं त्रिगुणम् । एतत् सप्तगुणम् । एतेन पञ्चगुणम् । हस्ताङ्गुल्या कृत्वा ना(दा)दिकं कुर्वीतेत्युदन्तमनुस्मरणं भवतीति ध्रुव एव मूलभूतः । तेन परमार्थत एको गुरुर्ध्रुवो भवति । अत एकगुरुकालनिरन्तरचोटिकापातपरम्परात्मा बलीति कदापि च ध्रुवपात एवोच्यते । अक्षरानुसारि-

यथाक्षरकृतैं पातैस्तालो[1] ज्ञेयो यथाक्षरः[2] ।
गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत्[3] ॥३९॥
[4]द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कल[5] ।
त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च षट्कलोऽष्टकल· स्मृत[6] ॥४०॥

त्वाच्चात एव यथाक्षरत्व भवति । एव(य) एव च गभीराभिप्रायो मुनिना गुर्वक्षर इति प्रथमाद्विवचने सप्तम्येकवचने च श्लिष्ट प्रयुञ्जानेन प्रकटित इत्यल प्रकटितलक्ष्य-लक्षणोपलक्षणमित(र)जनहृदयावर्जकेन बहुना प्रसक्तानुप्रसक्तप्रसङ्गेन । गुर्वक्षरः स्मृत इत्यन्ये पठन्ति । गुर्वक्षरस्मृतस्मरण यत्र तु नानुभवपूर्वक च तदिति द्वितीयमनुभूय-मानमपि लभ्यत एव ॥३८॥

एव कलापातस्वरूप इति निर्णीय यदर्थमेतदुक्त तद्यथाक्षरादिपूर्वोद्दिष्ट लक्षयितुमाह । यथाक्षरकृतैं पातैरिति । यावन्त्यक्षराणि तावत्सङ्ख्याकैस्तथाऽक्षर-सङ्गकतरूपैनेरिति बाहुल्याभिप्रायेण । उद्दिष्टे हि यथाक्षरे निष्क्रामोऽप्यस्ति । अनति-वृत्तौ सादृश्ये च यथाशब्देनाव्ययीभाव । तेन चच्चत्पुट इति चतुर्भि पातैर्गुरुद्वयलघु-प्लुतकृतकालैर्यथाक्षर चच्चत्पुट आस्तेहत्र परत इत्युक्तम् । एव चाचपुट इति वाच्यम् ।

गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टैः स एव द्विकलो भवेत् ।
केचिदक्षरकृतस्य विश्लिष्टत्व स्यादित्याशङ्क्य कलासगुरुप्रस्तारात्मककलमभिप्रेत्य तदुक्तमिति व्याचक्षते । तेन गुरुषु चचर्षु त्रिषु पटसु पञ्चसु स्थापितेषु विश्लेषो यदा क्रियते तदा सप्तकलनवद् द्विकलनवद् द्विकलविरामस्य प्रकृतितादात्म्येनावभासो यथा तदेवेद काष्ठ भस्मेत्यादायन स एवेति निर्देश. । स तु कथम् । विश्लिष्टैरित्याह । विभावातीतैः श्लिष्टैरिति । यावद् द्विकपञ्चकमतीत वैगुण्य द्विर्भावश॰देनोपलक्षित तस्यैकस्य पुनरावृत्तिरेकद्विकलस्यापि गुर्वक्षरे विभागाद् द्वैगुण्येन विततत्या श्लिष्टैः स एव यथाक्षरश्चतुष्कल । अव्यवहिते कार्येऽपि कारणतादात्म्यकापदेशाद् तदेवेद क्षीर तक्रमितिवदेकैव कला द्वे चतस्रश्च यत्र भवति स द्विकलश्चतुष्कलश्च ॥३९॥

एतदाह ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि विज्ञेयोऽथ चतुष्कल· ।
इति । अन्ये त्वाहु । विशिष्टैद्विकलस्तत्र विश्लेषो विभागपदेन दत्तश्चतुर्गुरुप्लुतविषयमेव

१ NS ताले ।
२ KSS यथास्थित ।
३ NS स्मृत ।
४ NS द्विर्भावा द्विकलस्यात्र KSS द्विकलस्यैव ।
५ इतोऽग्रे सार्धचतुष्टयश्लोकमधिक का० पुस्तके ।
६ NS तथा ।

सम्भवति । तयोरल्पीयसेति न्यायेन विभागासम्भवादनेन गुरोवि(र्वि)भागे द्वौ लघू प्लुतस्य त्रयो लघुरविभक्त स एव । तदुक्त दत्तिलेन ।

गुरुप्लुतादि हित्वाथ द्विमात्रान् परिकल्पयेत् ।

(दत्तिलम् १३०)

पादभागादीनि त्रीणि हित्वैव मात्राकालत्वद्विकलचतुष्कल न प्राप्तमिति । (अथ) ये च ते विश्लिष्टात्मानो लघवस्ते गुर्वक्षरस्वभावकलापरिमाणा कर्तव्या । लघुर्यद्यपि स्वात्मनि विभावाभावान् न विश्लेष्यस्तथापि समयन् नत एवासौ विश्लिष्टरूपत्वेऽस्यापि गुरुत्वमेव लब्धम् । एव द्विकलस्य चतुष्कलतापादनेऽपि मन्तव्यम् ।

ननु स्पष्टमेव कस्मात् नोक्तमेताभिर्गुरुकलाभि षड्दशभिश्चतुष्कल इति । मैवम् । विभागसिद्धेर्य्येव भवति । तया च मात्राविभागा । चकारपदेनागममात्रेऽपीति वचन वस्तुविभागश्च । एतच्च गीतकलक्षणे स्पष्टयिष्याम ।

किञ्च गत्यध्याये (भ ना अ १४) गतेर्विचित्रकरत्वेनोक्तत्वाद् तदनुसारेण लक्ष्ये प्लुतगुरुलघुद्रुतकल्पना या चतुर्था साम्यतेन विशेषेण सूचिता तथापि यथाक्षरे तावद् गुरुलघुप्लुताना सम्भव । ततो द्विर्भावाद् द्विकलाद् द्रुतो लभ्यते । योगाक्षराणी-ष्टलब्धपूर्वं ततोऽपि द्विर्भावाच्च चतुष्कलाद् बिन्दुर्नाम द्रुतार्थभूतो लभ्यते । य मात्रात्वया न लब्ध स एतदयमेव । य चाहु स्वा कलेति ध्रुवकेऽपि विभक्त । एको हि मात्रे विश्रान्ताविल्युक्तम् । तेन मात्राकालो बिन्दु द्रुतकालो द्रुत तद्द्वयकालो लघु चतुष्कलकालो गुरुरिति चेष्टसिद्धि । एतदाह ।

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च षट्कलोऽष्टकल स्मृत ।

ध्रुवाणां च भवेत् ताल ।

इति । त्र्यश्र इति । यथाश्रित एव यत्र त्रय पाता । षट्कल इति । द्विकद्विगुण-लघुपात । चकाराद् द्वादशकल । तद्द्विगुणद्रुतपातश्चतुर्विंशतिकलश्चतुर्द्विगुणपात । तत एव नास्ति भञ्जन पञ्च । चतुरश्रोऽपि स एवविधस्ताल प(प्र)सादाक्षेपान्तर-निष्क्रामादिगानेष्वस्ति । तत्र क इति चेदाह । त च वक्ष्यामि तस्त्वत इति ध्रुवाध्याये ।

ध्रुवाणां च भवे[1]तालस्तं च वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम शम्या चैव ततो भवेत् ॥४१॥
कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्कामोऽतो विधीयते ।
ततश्च ताल कर्तव्य· शम्या चैव तु पञ्चमी ॥४२॥
प्रवेशो[2] मध्यमापष्ठ कर्तव्यस्तर्जनीकृत ।
निष्काम सन्निपातोऽन्ते[3] नित्यमष्टकलो भवेत् ॥४३॥
एष युग्मे [4]कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृत. ।
कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम. प्रथमा तु कला भवेत्[5] ॥४४॥
शम्यापातो द्वितीया च तृतीया ताल एव च ।
शम्या [6]ततश्चतुर्थी तु पञ्चमी तर्जनी क्रमात् ॥४५॥
षष्ठश्च सन्निपात स्यादेष वै षट्कलो विधि ।
[एष त्र्यश्रे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभि. कृतः ॥४६॥

एव प्रसङ्गतो .. ..द्विकलचतुष्कलविषयो य· पूर्वमुक्तक्रमो निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले इति (भ ना २१ ३५) यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिरिति (भ ना ३१ ३४) च (य)देव विभक्त ग्रन्थान्तर.... .. ...स्तु निष्काम इति तत्प्रयोज्य इति यावत् ।

अन्ये तु त्र्यश्र(श्च)चतुरश्रस्ये(श्चे)त्यन्यामुमर्थमाह(हु) । यस्त्र्यश्रो द्विकलत्वात् षट्कलश्चतुर(श्र)श्च द्विकलत्वादष्टकल स ध्रुवाणा गीतकादिसमुदायारम्भकाणा वर्णानाम् । यस्यास्तालो भवति तस्यास्त कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम इत्यादिना वक्ष्यामि । प्रसङ्गतश्चतुष्कलमपि हेतुरत्र ध्रुवत्वात् स्थैर्येण या कला क्रिया ध्रुवमुच्यते । अङ्गिन्यवयवविभागतावयवरूपमेव यदङ्ग परमाणुवदित्याशयेन ध्रुवमङ्गमुच्यते । तदङ्ग ताल युक्ते गीतकादीनि व्याप्तानि न तद् द्विकल वक्तव्यम् । तत्र त्र्यश्र इति सामान्यलक्षणम् । द्विकल यावद्भागचतुष्काभ्या च चतुरश्रस्तत्र प्राधम्य कनिष्ठपाऽभिव्यङ्ग्य पादभागस्यत्वादौ यद्यपि मुख्य नियमाद्गुजपाङ्गुलिपर्य(न्त)कमपि शेषवत्तया न्यायादङ्गा इ(पि)त्याहु । कनीयसी हि प्रथमा लोके गणनाया वे(वै)दिके... . पर्णाया यद्यपि ऋचि दा स्वरितप्रदर्शन कनिष्ठात प्रारम्भ स्वराणा कुर्वते । एव याव

---

१ KSS ताल NS ताले ।
२ NS द्वाग्रमो षष्ठ । KSS मध्यमाङगुष्ठे ।
३ NS मनिपातान्ते । KSS सनिपातेऽन्ये ।
४ KSS NS कलापाते ।
५ NS प्रथम तु कलो भवत् । KSS प्रवशश्च तथा भवत् ।
६ NS तत्र अत्र सार्धं पद्यमधिक च ॥

कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
कनिष्ठानामिकास्यानं ततस्तालस्तृतीयक. ॥४७॥

शम्या तालश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृतः] ।
षष्ठस्तालस्ततो[1] ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥४८॥

शम्याष्टमी ततस्तालो नवमी तु कला स्मृता ।
कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु[2] दशमी तु कला भवेत् ॥४९॥

निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदनन्तरमिष्यते ।
सन्निपातस्तथान्ते ग कलाद्वादशके भवेत्[3] ॥५०॥

स्वर्य(व)त्वेनान्यत्व पादभागस्य तर्जन्याऽभिव्यज्यते पादभागत्रय चच्चत्पुट इति प्राथम्यं कनीयस्यत् द्वितीयमनामया नान्यतरतृतीयत्वेन न कश्चिदर्थं इत्यत्राभिव्यक्तो-ऽदृष्टसामर्थ्यात् तर्जन्येव गृह्यते । मध्यमा तु त्यज्यते । पञ्चपाणौतु षट् पादभागा. । तत्र चतुर्थंतर्जनीभिरङ्गुलीभिर्द्योत्यते । पुन. पुन प्राथम्यात् पञ्चमे कनीयस्येवाङ्गुल्यन्त-राभावात् प्रतिष्ठेति । एके वदन्ति(मध्यमा)त्यक्त्वाऽन्यत्वाभिव्यक्तौ.........तदुक्तं दत्तिलाचार्येण ।

आद्या द्वितीयमाद्यन्तात् पादभाग(गा)द्विदुः क्रमात् ।
कनिष्ठानामिकाय(यु)क्तमध्यमाद्दे(दे)शिनीकृतान् ।
अयं मध्यमहीनः स्यादाद्यन्ताधिक उत्तरः ॥
(दत्तिलम् १३६)

इति । विदुरिति क्रमादिति स्यादिति पदैरेवदानितमत्व सूचितम् । यत्र तु पातोपपाद-त्वेन गच्छति तत्र साङ्गुलिर्व्यज्यते ।

अन्ये तु तदङ्गुल्यङ्गुष्ठस्य हस्तान्तरस्य वा संयोगाच् छम्यादिपातो विधेय इत्याहु. । एवं चतुष्कलेऽपि मन्तव्यम् । तदेतदाह । कनिष्ठाङ्गुलीत्यादिना प्रागुक्ता-ङ्गुलिभि कृत इत्यन्तेन । तत्र भाविपातानुसारेणावापनिष्क्र(मा)दिषु वामदक्षिण-विभाग । तद्यथा । शम्याया भाविन्यां दक्षिणेनैव निष्क्रामो मध्याङ्गुस्तुल्यप्रयोगे स्तु(तु)ल्य इति मध्यमपदलोपी तर्जनीनिष्क्राम इति सम्बन्ध ।

[उपसहरति । पञ्चस्वेव कलाना निष्क्रामादीना पाताना च शम्यादीना विकल्प प्रथमादिरूपत्वमङ्गुलीभिरुपलक्षणभूताभिर्निरूप्य द्विकलचच्चत्पुटद्वितीयरूपेण प्रवेशन-

---

१. NS तथा ।
२. KSS. प्रदेशस्तु ।
३. KSS. कलद्वादशके विधि । NS कलाद्वादशक भवेत् ।

एष त्वावापविक्षेपव्यवधानेन[1] पण्डितैः ।
विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत ॥५१॥
[द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभाग. प्रकीर्तितः ।
चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति परिचोद्यते ॥५२॥

सूचिका कला शम्यापातरूपा कार्या प्रवेशन तयैव सूच्यमित्यर्थ] एव सर्वत्र । पञ्चमी तर्जनीक्रमादिति । क्रमप्राप्तो(प्ते) निष्क्रामे तर्जन्यत्र युवतेत्यर्थ । उपसहरति । एव त्र्यंश(त्र्यश्र) इति । प्रस्तार निश ताश निश इति द्विकल चाचपुटम् । कलाद्वादशेरि-(शक इ)ति द्विकलपञ्चपाण्युपसहार । तदय प्रस्तार —निश ताश निश ताश निस इति ॥४०-५०॥

एव चच्चत्पुट चाचपुटपञ्चपाणीना द्विकलस्वरूपमुक्त्वा तत्रैवादिमध्ययोर्यथा-सङ्ख्यमावापविक्षेपौ यदि क्षिप्येते तच्चतुष्कलत्व भवतीति सक्षेपेणाह । एष त्वावाप-विक्षेपव्यवधानेनेति । एष त्विति । एष एवेत्यर्थ । यो(यौ) निष्क्रामप्रवेशादिकौ तत्स्थानिकौ वानिप्रशप्रनिताताप्रेत्यादीनामन्यतयोपाधिरितिरि(तौ)होवत स पाद. । यदाऽऽवापविक्षेपाभ्या व्यवधीयते स्थानादपसार्यते तदा पण्डितै पूर्वानुसन्धानकुशलै-श्चतुष्कलविधिर्ज्ञेय । ततश्चावापेनान्यस्थानमाक्रम्यता निष्क्रामोऽपसार्यते द्वितीय-स्थान नीयत इति व्यवधानार्थ । प्रयोगस्य च व्यवधान विस्तरीकरणमिति यदा-(दा)वापयोगेन निष्क्रामस्य विक्षेपप्रयोगेन प्रवेशस्य च प्रयोगो व्यवहित । कार्य । मावापविक्षेपाभ्यां तयोश्च व्यवधानमिति व्याख्यातम् । सर्वथा नावापविक्षेपौ निरन्तरौ निष्क्रामप्रवेशयोर्मध्ये(अन्ते आदौ वा क्षेप्यौ) इति मन्तव्यम् । तथा च दत्तिलाचार्यः स्पष्टमवोचत् ।

विन्यस्य मध्ये विक्षेपमावावा(पा)पमेव च । (दत्तिलम् १३४)

इति ॥५१॥

ननु द्विकले चच्चत्पुटे चत्वार पादभागा इत्युक्तम् । प्रोक्ताङ्गुलिविभागे तु चतुष्कले तद्वैगुण्यमत कथमुक्त प्रागुक्ताङ्गुलिभि कृत इत्याशङ्का शमयन् पादभाग-लक्षण व्याकरोति । द्विकलच(श्च)तुष्कलश्च पादभाग इति । तेन चतुष्कलेऽपि चत्वार पादभागा इति यावत् ।

ननु पादात्मा भाग । पादश्चतुर्भाग । तस्य विति निर्णीय त्र्यश्रेऽपि चतुरश्रस्यैव प्राधान्य दर्शयति । मात्रालक्षण चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति ।

---

1. NS व्यवधानश्च ।

चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।
पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक्] ॥५३॥
एवमेष[1] कलातालः समासात् परिकीर्तितः[2] ।
आसारिते वर्धमाने [3]गीतेष्वपि हि(तकेषु च)य. स्मृत ॥५४॥

तेनाष्टौ द्विकले चतुष्कले च षोडशकला इति मात्रा । तस्या अथ तुर्यो भागः । त्र्यश्रेऽपि च प्रकर्षादौ मात्रा षोडशकलैव भवतीति । तस्याश्चतुष्कलविधिना स्वरूपलाभात् । गीतकादिबस्त्वात्मनेककलद्विकलाभावे प्रकरीगीतकत्वचतुष्कलत्वव्यवहार उपपन्नगान । त्र्यश्रत्व च तत्र तथाभूताङ्गपट्कायोगादित्युक्तचरम् ॥५२॥

न चैव त्र्यश्रचतुरश्रयो साङ्कर्यादिभेदस्वरूपो भेदस्योक्तत्वादित्याशयेन समर्थयितुमाह ।

चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।
पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥

इति । यथाक्षरनिरूप(प्या) इत्यर्थ । उद्भटटोऽपि यथाक्षरस्य चाचपुटस्यैव रूप क्वचित् प्रयोगाद् रूपभेदेनोक्त । एव सम्पक्केष्टाको भेद पञ्चपाणेरेव । इत्येव च तयोर्न पृथग् द्विकलभावो लक्षणे लक्ष्ये च दृश्यते । इत्येवमेनत्तालाभिधाने सर्वमभ्याहारेणोक्त भवति । तेन यदन्यत्राप्युक्तम् ।

ऋचो वै ब्रह्मगीताश्च ब्रह्मणाभिहिता किल ।
दक्षेण पाणिकाश्चापि गाथा(था)वै कश्यपेन तु ॥
मातृभिश्च कपालानि साम्नान्युक्तानि नन्दिना ।
गीतकाधि(दि) तु सप्तैत नारदेनोदितानि वै ॥५३॥

तदिद रूपसप्तकमत्रापि नासङ्गृहीत भवतीत्याह । एवमेव(ष) कलाताल. समासादिति ।

षष्ठाष्टगुणपर्यंन्त द्वात्रिंशच्चतुरादित. ।
ऋग्गाथा ब्रह्मगीताश्च कपालानि त्रयोदश ॥
षण्णवतिपाद साम तद्भेदेनापि च क्वचित् ।
मुख प्रतिमुख चैव द्वात्रिंशत् समुदाहृतम् ॥

---

१ KSS एव ।
२ KSS समुदाहृत ।
३ KSS गीताङ्गेषु च ।

गीतं द्वादशकं प्रोक्तं द्विगुणाविह्रे यतः ।
अष्टषष्टिकलोपेता ह्येकैका पाणिका स्मृता ॥

इत्यनेनैव सङ्गृहीत सर्वम् । जातितालाप्यनेनैव स्वीकृता । यथा च—

स्याद् द्वादशकला षाड्जी षड्जोदीच्यवती तथा ।
मध्यमा रक्तगान्धारी कैशिकी षड्जकैशिकी ॥
इतरा षोडशभिश्च यथाऽऽन्ध्री धै(धै)वती तथा ।
गान्धारोदीच्यवा चान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥
मध्यमोदीच्यवाच्या(न्या)ऽपि तथा कार्मारवी मता ।
आर्षभी चैव गान्धारी तथाऽन्या षड्जमध्यमा ॥
द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्दयन्ती प्रतिष्ठिता ।
अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामान तु जातिषु ॥

तेषु न स्वररूपत्वेऽपि क्वचिदन्योऽन्यो प्राग्वदष्टकलविहिता इत्याशयेन य(प)दप्रो-(प)क्तालयोजन कार्यं गान्धर्वरूपतासिद्धयर्थमिति (न) केवल सप्तस्वरूपमपधिकम-दृष्टोपयोगि । यथोक्तम् ।

सकृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्दयन्ती
यथाविधि ब्रह्महणं पुनाति ।
यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः
... . ॥

तेन विना गान्धर्वत्वमिति समनीचकलाधिवप्रेऽपि न तालस्य हानि । सप्त(अस)-दशकलासारि(त)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह—

आसारिते वर्धमाने गीतकेषु(च)यः स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितु शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह शास्त्रगेता-वल्लक्षणीयमात्रम् । अत्रा(त्र ताला) देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणार्थमेव । अन्यतमस्यो-पादान युक्त न त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिद जगति कालविजृम्भित तद् सर्वगुणत पूर्वादेव तालमार्गाद् । तत्र तथा परमाणुचतुष्कात् गुणत्रयाद-यतोऽप्यवदयमेव । आवर्तकादिक्रमेणान्योन्याभिभवादिक्रमेण वा प्रसृतमिति स एव क्रम. प्राधान्याद्

¹[अथासारितकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्]
छेदश्च(मेव च)च्चत्पुटस्याद्यौ कृत्वा तु गुरुलाघवम्² ॥५५॥

स्वकण्ठेन वचनाह । इहाऽपि तथाविधसन्निवेशेनावस्थान विधातव्यमधिकप्रक्षेपणा-दासारमित्युच्यते । आऽमर्यादामिविध्यो (अष्टा २ १ १३) । स च वैलत्यात् तया सारण स्थापन मर्यादाया च क्षेपण नाधिक्यमिति न तदासारितदिशा दर्शितम् । चच्चत्पुटपञ्चपाण्योमर्यादया स्थापन मार्गभेदादिना चैतद् प्रागुक्तस्य चाधिक्यस्य क्षेपात् । षटकले च सर्वान्तर्भाव परिवर्तितादीनां च वृद्धिगमनमिति वर्धमानेन सूचितम् । अत्राऽपि चासारणं स्थितमेव । तथा विजातीयसजातीयबहुप्रकारविचित्र-शकन्तक्रमोतानभेदरूपवैचित्र्य गीतक मार्गेण प्रकटितम् । एवममुना त्रिशाखेनासारित-क्रमेण समस्तजगद्वृत्ति भेदसूचनमित्याशयेन त्रयाणामेव प्राधान्येनोपादान कृतम् । प्राधान्यादेव च वृत्ते पूर्वरङ्गतया तस्यैवोपयोग उक्त । गीताना मद्रकादीनाम् । (भ ना ५ १३) इत्यादि । वर्धमान एवासारित प्रविष्टमिति त्रितय तावदिह लक्ष्यते निर्णीतस्य पूर्वरङ्गे प्रयोगात् । लक्षण पाणिकादिर्षूपयोगो वक्ष्यत इति त्रयस्यो पादान कृतम् । यथा च पार्थिवपरमाणुतया घटपटनीरप्रावाण इति नैषामस्य रूप-साङ्कर्यमवान्तरभेदात् त्रिभेदभिन्नता । त्रित्वेऽपि गीतकवर्धमानासारितादीनामिति सर्व सुस्थम् । किञ्च द्व्यश्रचतुरश्रावेक कलाभिन्नौ (मनुगतिकाल) केवलमाश्र । वर्णात्मक्रियासारितेष्वासारकृत्य स्थानेऽन्यस्य सञ्चारण चतुरस्रे चच्चत्पुटे षोडश-कलघने एककलतानसञ्चारणमासारणमात्रमिति सकलतालानुप्रवेशसहिष्णु-चतुष्कलचच्चत्पुटमात्ररूपत्वप्रधानमेतदिति । तदल बहुना ॥५४॥

तत्र ताण्डवे(व)यत्र युज्यते (भ ना ५ १३) इति वर्धमानप्रयोगस्य प्राधान्यात् तदुपयोग्यासारितलक्षणं पूर्वमिह वक्तव्यम् । दत्तिलादिभिस्तु गीतकलक्षणानन्तर तल्लक्षणमुक्तमवयववयव(वावयवि)भेदत्वादिति । तल्लक्षण प्रतिजानीते । अथासारित-कानां त्विति । वर्धमानानां बहिर्भूतानां वेत्यर्थ । प्रकर्षेण व्यासमासादिना तदाह । भेद चच्चत्पुटस्येति । ननु वर्धमानादवहिर्भूतस्य च निष्ठासारितप्रसक्तेरासारित-त्रयस्य लक्षण वर्धमानबहिर्भूत किं लक्ष्यान्तर न सम्भवतीति वक्ष्याम तत्र चच्च-त्पुटस्यैव प्राधान्य पूर्वमुपदिष्टम् । तस्य यो विततभाव स एवासारितत्रिकविततभाव-श्चतुष्कलत्वेनेति षोडशकले तावदायात । तासां च सकलस्वरूपसंनिवेशमहत्वप्रति-पादन कर्तव्य नान्यदिति भेद चच्चत्पुटस्येत्यादिना दर्शितम् । तथाहि चच्चत्पुटस्य तावद्भेदो विभागश्चतुष्कलरूप षोडशकलात्मक । स हि छेद । एव तत्र

१ KSS does not read
२ NS तथा गुरुलघुप्लुतं ।

पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित्[1] ।
यथाक्षरं तु सर्वत्र[2] यथावद् विनिवेशयेत् ।।७१।।

शम्या ताल (ल)पुनश्चैव शम्यातालमथापि च ।
[3]प्राग्दऽपरे सन्निपातं पञ्चपाणिञ्च योजयेत् ।।७२।।

द्विकलविभागान्तरे सम्भवाच्छ्योऽपि । तस्य च षोडशकस्य च षोडशकलान्तरस्ता रात्मनाऽविश्रमश्च तदित्याह तच्छ्रदम् । तत्कथमष्टौ प्रथमा कलासु कलासु गुरुम्या लघुना पातेन चोपलक्षितं कुर्यात् चच्चत्पुटस्य पञ्चपाणिकस्य प्रस्ताराच्चतस्र कला सन्त्ये । भावाविति सामान्योक्तावपि समये यथिनेऽपि च गुरुमध्ये(न) मध्यपतितत्वात् सङ्ख्यामाम । एवं षोडशाना मध्यादष्टौ चतुर्थ कलासु गुरुभ्यां विकारं कृतं ।।५५।।

शिष्टासु द्वादशासु तत् करोति । पञ्चपाणिं ततः कुर्याद् द्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् । यथाक्षरं स्थिते । तद्विषये चाचपुट पातो सत्यपि त्र्यश्र(१)त्वे च चो त मे इति तेन हि चाचपुटं स्वीकृतोऽधिकात् । प्रथमश्च । यद्यपि षोडशकलासु चाचतालद्वयात्मा विकारो दर्शनीय । तत्र चच्चत्पुटादि मितत्वश्च पञ्चपाणिरेव द्रष्टव्य । उत्त- चतुष्कलात्मा(त्मिका)सु द्वादशकलासु यथाक्षरपञ्चपाणिस्तत्र मुलयमद्वय सुत तस्मा (त्यक)संनिवेश । ननु तेन कथमेव विकार कृतो भवतीत्य आह्वयाइ द्विरभ्यस्त मिति । स्थानीयासु गुरुकलासु प्राप्तास्वतिव्यप्त्वादेशात्वेन यद्द पिष्टोऽय पञ्चपाणि स्तद् द्वि कुर्यान्नेदि सम्बन्ध । तेन द्विरावृत्याभ्यस्यमानस्य च न पुनरुक्तताबलम् । अभ्यस्तप्रहणेन स्थानादेशभावमभिदधन मुक्तो(ल)भुतोऽत्र चतुष्कलचच्चत्पुटो मात्रा रूपं इति दर्शयति । एवं चतुष्कलमात्रस्वभावं वादस्य प्रकर्षा षोडशकलात्मिका त्वस्य प्लुतस्य त्रिमात्रे(त्रमे)व केवलमेतत्तालयोगोति लभ्यते । एतच्च प्रकरीलक्षण तत्र व्याख्यास्याम ।

कनिष्ठासारितेनास्या काय संहरणं तथा । (भ ना ३१ २८१)

इ यत्र प्रयोगविदिति । प्रकृतिविकारा(र)मात्रा(त्र)ज्ञाने यत्न कायः । लक्षणज्ञान म हात्रोपयुज्यते दृष्टलक्ष्य लक्षणसम्पत्येति । यथाक्षरग्रहणं शिष्टद्वादशकलोचितस्य द्विकलपञ्चपाणिहस्तस्याविशिष्टगुरुकस्वस्य प्रत्यापत्तये षाडक्षमात्राभिधानस्य निवृत्त्यर्थमेव तावत् । षोडशाना कलानामादेशाद् गुर्वादय कृता । तत्र लोके प्रकृतिधर्मके विकारस्य दृष्टौ । सर्वत्र यथावद् विनिवेशयेत् । शम्यातालमि

---

१ KSS द्विरभ्यस्तप्रयोगवित् ।
२ KSS पूर्वत्र ।
३ NS प्रविसरे ।

[1]ताल शम्या(म्यां)च ताल च शम्यातालो तत परम् ।
एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चपाणौ विधि स्मृत ॥५८॥

[2]प्लुतच्छेदे तु तस्येह सन्निपात प्रयोक्तृभि ।
एव यथाक्षर ज्ञेय कनिष्ठासारित बुधै ॥५६॥

त्यादि । सर्वत्रग्रहण स्यानिवद्धावप्राप्तकलानामितावच्चम्यादिकलादेविकल्पसमुच्चयगमनार्थं सर्वेष्वेतेषु षोडशत्वम् । यथावदिति । पाठक्रमेण चेवमित्य निवेशयेत् । किं तदित्याह । शम्यातालमित्यादि । पुनश्चैवेति । यस्यापि मुख्ययथाक्षरावस्थायामय विधिरुक्तस्तथापि वस्तुदशाया न प्राप्नोतीति पुनरस्याभिधानम् । न च क्रमान् नामवे (मानो) त्येवकार । यथापि चेति । अथ अनन्तर पञ्चपाणेरादेशत्वेन न कृतस्तस्य यदाऽन्यमक्षर प्लुतरूपमत्र सन्निपात योजयेदिति तम्ब व ॥५६ ५७॥

शिष्टासु पञ्चकलास्वपि ताल शम्यां चेत्यादि । द्वितीयेऽपि पञ्चपाणा विति । विकाररूप इत्यर्थ । एष एवेति । य प्रथमे वस्तु याथाक्षरे सन्निपातमित्यादे ॥५८॥

एव षोडशैव कला आसारितस्य स्वरूपम् । या तु सप्तदशकला सा अधिका वा पात । तस्मात् तत एव मध्यमज्येष्ठदशाया तासामेव द्विगुणानामिति न त्यागा इति दर्शयति । प्लुतच्छद इति । छेदे ग्रहणे प्रयोक्तृभिरिति प्रयाग । यथमितिकर्तव्यतातच्छरीरमाक्रामति । यथा परमेश्वरवन्दनप्रयोगे एव क्रम । तच्चरणोपरि निजशिरोनिवशनम् । न तु तावता तच्छिरस्तदेङ्ग मे(वे)ति । एवमपोहनमप्यक्रमरूपोनेतिकर्तव्यतारूप मन्तव्यम् । येनोपक्रमोपसहारवत्र (श) षोडशकलाधम एव मन्तव्य । एतदुपसहरति । एव यथाक्षर ज्ञयमिति । एवमिति । परिदृश्यमानविकाररूपयोगम् । यथाक्षर प्रकृतिदशोचितचतुष्कलरूपम् । तत्प्रकारभूतए(मे)तत् कनिष्ठासारितम् । अन्यद् द्विकलचतुष्कलरूपसम्भवनाद् बालगत्प च भवति । प्राकृतरूपो चित्यादासार । तदासर एवमङ्गत्वादित सरति । ज्ञेय लक्षणमात्रमथोपयोगि च । यतस्तस्याय प्रकार कनिष्ठासारिते ।

अत्र केचित् शम्यातालं च इत्यादिक यथाक्षरस्याक्षरं इत्य त अ थमुपेक्षन्ते ऽस्य दर्शनपरमायत (तो) वक्ष्यमानेऽत्तर्भावेनोत्तानतया पौनरुक्त्य मन्यमाना । तत्र प्रथमो ग्रन्थ शम्यातालमित्यादिरपुनरुक्त एवेति व्याख्यातम् । ग्रन्थान्तर तु योज्यते ।

---

१ KSS शम्याताल च ताल व शम्यातालयत परम् ।
२. KSS प्लुतस्यान्ते कृतस्येष्ट ।

इह तावत् परमार्थतस्त्रीण्येवासारितानि भवन्ति । तथाप्येककलद्विकलचतुष्कल-प्रयोगोपपत्तिर्नियाता । अत एवान्यनालमध्येऽनुप्रवेशान्त तत् सम्भवतीत्येव तावत् त्रिधैवासारितक्रिया । तथा च पूर्वरङ्गे बहिर्गीतलक्षणे स्वकण्ठेन त्रयाणामेव नाम-ग्रहणम् । लयान्तर तु रागप्रयोगवैचित्र्यमात्रसम्भवम् । तच्च प्रयोगवैचित्र्य तात्का-लिकप्रयोगान्तरापेक्षया समाश्रयितु युक्तम् । अन्यथा द्विगुणत्वमक्षरलयादीनामवश्य ध्रुवापेक्षया चित्र इत्यादि लघ्वपेक्षया गुरोरित्यादिना च न्यायेन सर्वमस्तीति सर्व-(वं)लयान्तर भवेद् । तात्कालिकत्वप्रयोगान्तर यदपेक्षणीय तद्धर्मानान्तर्भाव एव भवतीति तदपेक्षया यदि नाम तथाप्यप्रत्ययेन वा मनसश्च नान्योन्यविक्रियमाणेन वा व्यवहारयोगेन बहिर्भावेऽपि लयान्तरव्यवहारः । अर्थतस्तु वर्धमानमुख्यस्तद्व्यवहारो युक्त । अत एव वर्धमानमासारिताना कारणमिति प्रतीयते । तथापि नवकला-विशालाचित्रगनार्थकलाऽन्त्यवर्ज्ज ध्रुवकप्रयोगवैचित्र्य यदि नान्तर्भ(रभ)विष्यत् तत कनिष्ठासारित स्यात् । तदभावेऽष्टकलो द्वितीयाप्रथमाकण्डिकासाहित्येन । अत्रापि त्रिखण्डत्वमेव गीनतालयो । द्वादशकला आद्यखण्डे । द्वितीये षट्कला । तृतीये चतस्र कला । आसा तालविधिमाह् । तालस्त्रिकलश्चेति (भ ना २९-६१) । आदौ तृतीयस्या कलाया तालम् । एकस्या शम्याम् । द्वितीयस्या तालम् । द्वितीयस्या शम्याम् । द्वितीयस्या तालम् । अन्ये तु तालोऽपि ह्येककात्मक स्यादिति पठन्ति । ते शम्यानन्तरमेव तालमाहु । तृतीयस्या सन्निपातम् । शेष तु विश्रा इति परिपाट्या द्विकलपादभागानुसारेण युता । पितापुत्रकश्च षट्पूर्व (भ ना २९-६२) इति द्विकल एव पञ्चपाणि । चच्चत्पुटस्तथा द्विकल एव । तेन नीप्रताप्रशतादसतानिप्रतिस-पसतिस इति केचिद्व्याचक्षते । अत्र क्रमादय शब्दा मा(सा)रणार्थं वर्तयितव्या-स्तावत्य यो(तेऽवन्तिमो)ऽस्ति तत्र मध्य च विकलोचितैन पूर्यते । ननु चाचपुटच-(श्च)तुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभाव । षट्पितापुत्रकोऽत्र द्विक (भ ना २९ ६२) इति प्रकरणे प्रमाणमिति चेदन्योन्याश्रय । द्विकलो द्वि पञ्चपाणिरिति च त्रिकलश्च सन्निपात (भ ना ३१ १६६) इत्यतोऽनन्तर ब्रूम एवमिति बाधकत्वे त्रिकलश्च सन्निपात (भ ना ३१ १६६) इत्यतोऽनन्तर पितापुत्रक च(कश्च)षट्पूर्व (भ ना २९ ६२) इति च न प्रयोजनम् । तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिवर्त शम्यादौ द्वे(द्वौ)च पञ्चपाणियुताविति (भ ना ३१ ६५) वक्ष्यति । द्वात्रिंशति(त्) कला-स्सङ्गारतीये यद(दा)पदगणविभागा । तस्मात् तालस्त्रिकण(ल) (भ ना २९ ६१) इत्यादौ । त्रशम्योपरिपाणाविति (भ ना २९ ८७) निरन्तराये कलाद्वादशके पाता ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान्निबोधत ।
[1]चत्कारे तु भवेच्छम्या द्वितीये[2] ताल एव च ॥६०॥

सनाताश ताताशश ताताशशम् । तालो द्विकलश्चेविति(श्चेति)तु (भ ना० ३१ ६१) पाठे सनि(पात)द्वयम् । अत्र त्वन्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन भार्य(व्य)मिति । यदि सा विशालपरिवर्तक्रमेण न स्यात् कुतो लयान्तरम् । एव द्वितीयाचतुर्थाभ्यां साहित्यात् तत्पूर्वकण्डिकाप्रयोगे मध्यमषष्ठयोरुद्भव इति । तथाऽऽसारितानि यदि भवेयुस्तस्य परिणामापेक्षया कण्डिकाविभागस्य तदभावेऽप्रकल । द्वितीया च(स्च) कथं दश परिवर्ता । एकस्मिन् मूलवृद्धिकृत कलापरिवर्तकलावृद्धिभ्यां साहित्यात् कृत वर्धमानमित्यनयोर्बीजाङकुरवदन्योन्यव्यंक्तारणत सातिशयस्य वर्धमानस्य . अनयोर्वर्धने । इह तदेव स्थिते वर्धमानान्तर्गते आसारितविधावुत्पत्तिसिद्धये तावद्दर्श्यते ।

प्रथमां कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजनम्(जिताम्) ।
अन्तिमार्धकलाहीन (कुर्यादेव) कनिष्ठिकम् ॥
द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा(प्रथमा सकला यदि) ।
योज्यते पूर्वतालेन तदा(तत्)स्याल्लयान्तरम् ॥
(भ ना ३१ ८१ ८२)

इत्यादितश्चैतावतैव कनिष्ठलयान्तरितरूपसिद्धि । बालस्य हि यस्ताल शम्यादिचच्चत्पुट इत्यादि । स एवाष्टासु चित्रगतासु । ध्रुवकाद्या षोडशीकृताश्च तेन तुल्येन गुरुरूपेण युक्तासु न पुनर्गुरुलघुप्लुतकोट(ट्ट)ने ॥५६॥

नियममाह ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान् निबोधत ।

इति । च एवकारार्थे । तदयमर्थ । यथाक्षरस्य कनिष्ठलयान्तरितात्मन आसारितस्यैव बालतालप्रयोजितामित्यादौ (भ ना ३१ ८१) ताल्(ल)शब्दवाच्या पाता वक्ष्यन्ते तानक्षरैश्च चच्चत्पुटभूत्यक्षरगतगुरुलघुप्लुतैरेव समुक्तान् निबोधत । न तु केवल गुरुरूपकलामात्रेण प्रदर्शयितव्या । *अक्षरैश्च समुक्तास्तेऽपि च प्रयोज्या इत्युक्ते* चच्चत्पुटचाचपुटषट्पितापुत्रकोद्घट्टसम्पक्वेष्टाकाक्षरणा च बहूनामसम्भव इति न निश्चय कश्चित् प्रकरणात् चच्चत्पुटषट्पितापुत्रकयोर्लभ्येऽपि.... ग्राह्य ।

ननु पादस्याप्रामाण्यादिरेव प्रापकत्वेन प्रामाण्यादिति यदि क्रमव्यत्ययो भवती-

१ KSS, NS चकारे तु ।
२ KSS द्वितीयस्ताल एव च ।

पुकारे तु पुनः[1] शम्या र(ट)कारे ताल एव च ।
एव [2]चच्चत्पुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरत परम् ॥६१॥

[3][पट्कारे सन्निपातः स्यात् पिकारे ताल एव च ।
[4]ताकारे तु भवेच्छम्या [5]पुकारे ताल एव च ॥६२॥
त्रकारे तु भवेच्छम्या ककारे ताल एव च ।
द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात् सन्निपातस्ततः परम्] ॥६३॥

गुर्वक्षराणां [6]विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम ।
[विश्लेषितानामथा तु द्विर्भावे या कला भवेत् ।
पाताऽन्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः] ॥६४॥

स्याशङ्क्य वचनेनैव क्रममाह । चका(त्का)रे तु भवेच्छम्येत्यादिना द्वितीयोऽप्येवमेव स्यादित्यन्तेन । द्वितीय इत्यवशिष्टे कलाषट्क इत्यर्थः ।

ननु सप्तावशिष्यन्त इत्याशङ्क्याह । सन्निपातस्ततः परमिति । एवमासारितस्यापि लक्षण(ण)कृत भवतीति केवलस्वकण्ठेनास्याभिधान वर्धमानान्तर्भाव एव । तदुभयस्य स्फुटत्व यदुक्तन्यायादित्यल बहुना ।

तुरेवकारार्थे । चका(त्कार)र एवेयमनुक्रान्ता शम्या गुरावेवेत्यथ । एव तावद् द्वितीय गुरावेव शम्या । पुन प्रकारे । पुन शब्देन पूर्वतो विशेषो द्योतित । तालस्त(ट)कार एव प्लुते । एवमेवेत्यन्योन्य योज्यम् । अन्ये तु

चका(त्का)रे तु भवेच्छम्या द्वितीये ताल एव च ।

इति पठित्वा चच्चत्पुटसम्बन्धिनश्चतुर पातान् पठित्वा एव चाचपुटे ज्ञेय इति पठन्ति । पञ्चपाणिस्तु पुटद्वक्षानन्तर चतुष्पातानाह । ते विशालाया आद्यत्व मध्यमानामेव पठन्ति । तयान्तरमेव केवलमभिप्रेत्य तत्र द्वितीयस्या कण्डिकायामष्टकलाया च चच्चत्पुटषट्पितापुत्रक इत्यक्षरयोजनया समाप्तया प्रथम विशालतो गृह्यते । तत्र च (चच्चत्) इत्याद्यक्षरद्वयम् । तत चच्चत्पुटशेषभूतमेव कृतमिति पूर्वकस्तु पाठ । कनिष्ठलयान्तरोभयानुग्राहिप्रयोगमवोचित चेत्यल बहुना ॥६० ६३॥

एव कनिष्ठे लक्षित मध्यमस्य लक्षणमाह ।

गुर्वक्षराणा विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।

---

१ KSS, NS
१ NS चच्चत्पुट ज्ञेय पञ्चपाणे ।
३ NS पट्टारे ।
४ NS तकारे ।
५ NS पकार ।
६ KSS विश्लेषात् ।

[1]द्विर्भावान् मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते[2] ।
मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ॥६५॥

इति । आदौ तावद् विश्लेष कार्यं । स च योग्यत्वाद् गुरुप्लुतगत एव । तत्र गुरुणो द्विधा विश्लेषणम् । प्लुतस्य त्रिधा । तत्र विश्लेषण(णे) कृते द्विर्भावाद् द्विकलोचितेन पादभागविभाग (उक्त) दिशा कार्यं । कृते च पादभागविभागे द्विर्भावे द्विकले चोचितानुपूर्वंश° परिपाट्याऽऽख्याता निष्क्रामकला प्रवेशकला सा (चादौ) पादस्य यथाक्षरतालस(स)म इति तस्यान्ते प्रयोक्तव्या । यथावदनुपूर्वंश इति । तत्रैव मध्यम गुरुणा सम्बन्धि । विश्लेषकला सर्वा अविश्लिष्टगुरुरूपा इति यावत् । अन्ये सन्निपातश्चानन्तर्भावाद् यथास्थित एव । एव च श्लोकयोजना । विशेषाद्धेतोर्मध्यमन्त च गुर्वक्षराणा सम्बन्धि । एवमेवेति विकारे प्रकृतिरूपप्रत्यभिज्ञानात् तत्र च तालविधि । द्विर्भावे द्विकलविभागे भागरूपे कृते द्विर्भावे वा कलादे शब्दरूपा सा पातस्यान्ते प्रयोज्ये ते(ति) । तदय प्रस्तार । शनिताजिकताशनिप्रनिताशनितानिधातप्रनिसनि प्रतासनितासताप्रनितप्रताशम् । सन्निपातोऽन्त इति वचनाच्च । सामान्येन प्रनि इत्यादि प्रस्तीर्य विशेषतयान्त आदौ प्रयोज्य इत्येतदाह यथावदिति । ज्येष्ठे च प्रज्ञानिवि इति पादभागे प्रस्तार ।.... । ततो विक्षेपपात । गुरुणि च पादभागो लघुन्यय पादभाग । प्लुते सार्धं इते स्थिते पादे चेवा(चेवे)तरतत कला एव च क्रमम्(म उ)त्तरत्रानुवादे स्पष्ट इति ।

ये पूर्वमङ्ग(ङ्ग)लिकृता प्रवेशनिष्क्रामसज्ञया गदिता ।

(भ ना ३१ १६८)

इति व्याख्यास्यते चैतदग्र एव ॥६४॥

अथ ज्येष्ठ लक्षयति । द्विर्भावान् मध्यमस्येति । एवं तेषामित्यभिधीयते । गुर्वक्षराणाम(मि)तिवर्तते । मध्यलयानि गुरूणि तेषा द्विर्भावात् ज्येष्ठमभिधीयते इति । अतो हेतोश्चतुष्कलत्वादिति यावत् । अस्य तालविधिमाह ।

मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ।

द्विकलापेक्षया द्विकलश्चतुष्कलो विधि । तद्विपयाश्च कला अपि द्विगुण(णा) इत्युक्ता । ताश्चावापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशात्मिका चत्सर्गत । ताश्च मध्यमस्य । यद्विधानक्रम पातास्ते सम्प्रयोक्तव्ये (व्या इ)ति तेन क्रमेण न्यसेत् । तदय प्रस्तार ।
....॥६५॥

१. KSS द्विभावो ।
२ KSS ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।

सन्निपातैर्निपातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ।
¹[समासलक्षणं चैव गदतो मे निबोधत] ॥६६॥

[अष्टौ तालास्तु षट् शम्या(·) सन्निपातास्त्रयस्तथा ।
आसावि(रि)ते विधिर्ह्येष एकैकं परिकीर्तितम् ॥६७॥
चत्वारस्तु गुणा युग्मे ऽप्यथे षट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धा षट् परिकीर्तिताः ।
अन्ते च सन्निपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः] ॥६८॥

अत्र विभक्तभङ्गे सन्निपातस्य मुक्तकमार्गरूपत्वे चच्चत्पुटे चतुर्भिः पञ्चपाणिवन्न षड्भिः पातैरिति(त्यासारे) विंशतिः पञ्चपाणौ शम्ये(म्यै)वेति पुनः प्रथमशम्यायामुक्तकल्पना व्रजन्त्या पञ्चपाण्या(णौ)च सन्निपातमोऽश्च पूर्वपूर्व बाधविधेयत्वे अन्ततोर्मुक्तिके च पञ्चपाणिशेषभूते सा प्रवेशकला षड्भवा तत्वात् पञ्चपाणेरिति वक्ष्यते । ननु कनिष्ठ(ष्ठ)मध्यम ज्येष्ठमिति च या सप्ताशी निरूपिता नि शम्या कृताऽन्या कनिष्ठकेवला मध्यमज्येष्ठयोर्निपातसहिता । वस्त्विति विशेषरूपलक्षणमित्यर्थः । सप्ताशेन सामान्येन य(यल)क्षणं तन् निबोधत ॥७६॥

अष्टौ तालास्तु षच्छ(षट् श)म्या सन्निपातास्त्रय इति । एवं तैस्त्र्यंशं तद्रूपमिति यावत् । मवघावत्वाद् बलवत्त्वमिति न्यायादेव क्रमं आश्रित । नात्र चच्चत्पुटपञ्चपाणिबुद्धिः कर्तव्या । अपि तु वर्तनविधिः कार्यो यथा । अष्टौ ताला इत्यादिना क्रमेणासारितरूपविधिरियुक्तमप्यन्येन ॥६७॥

केचि(कंश्चि)दत्र(त्रा) स्थित(म् ।) चत्वारस्तु गुणा युग्म मि(इ)ति (म. ना. ३१ १०६) श्लोके मासारि(त)पदविधि स्पष्टस्मरणार्थं बिधीयते । तत् स्वस्थान एव व्याख्यास्याम ।

---

1 NS समानलक्षणा । KSS does not read.

आसारितानां संयोगो वर्धमानकमुच्यते ।
उत्पत्तिं लक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत] ॥६६॥

अन्ते च संनिपातः स्यात् सर्वेषामप्ययं विधिः ।

इति केचिदर्धश्लोकमप्यत्र सन्निपातस्यौत्सर्गिकमन्त्यत्वं दर्शयितुं पठन्ति ॥६८॥

ननु नृत्तोपयोगे प्राधान्याद् यदुद्देशेन लक्षणं तद् वर्धमानस्यैव प्रथमलक्षणं वाच्यम् । अथासारितानां समूहात्मकं तदिति । एवमादौ वर्धमानस्य कथं पृथगुपादानम् । पूर्वमकारिते आसारिते वर्धमानाहितैव च चित्रतेत्याशङ्कयाह । आसारितानां संयोगो वर्धमानकमिति । इह न प्रत्येकमासारिते वर्धमानरूपता । न समुदितेषु । तथाहि । त्रीण्यासारितानि सप्तदश त्रयस्त्रिंशत् पञ्चषष्टिरिति पञ्चदशोत्तरं शतम् । कलानां वर्धमानं तु दशपरिवर्तक्रमेण चतुर्विंशत्युत्तरं शतम् । नवाष्टौ ततो नवाष्टौ नव षोडश द्वात्रिंशत् षोडशाष्टौ नवेति । यथा(दा) परिवर्तविहीनकण्डिकामात्रगणने तदा यद्यपि पञ्चषष्टिकला स्वाद्येष्वा(माद्यास्वा)सारितरूपता सम्भाव्यते तथापि नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदित्येवम्भूतस्य विच्छेदस्यात्राभावात् त एव रूपतामा पाता केवलज्येष्ठासारिते । अभग्नपदकल्प्यमानरूपविशेषे वैचित्र्याश्रयभावन्यायेन खण्डिकाश्रयत्वाद् वर्धमानाश्रयत्वं स्याद् । नन्वेवमासारितानां किमादौ लक्षणे नेत्याशङ्कयाह । सम्यग् विचित्रेण प्रयोगेणायोग । परस्परसङ्गति । तत्प्रमाणं वर्धमानम् । तथाहि कनिष्ठ गीयमाने कण्डिकाद्वयं सयुक्तं भाति । तस्मिन्नेव कला नान्या खण्डिका । मध्यमे च त्रयम् । ज्येष्ठे चतुष्टयम् । एवं परिवर्तदशखण्डिकासम्मितिर्यासारितेषु भाति गगनतलआम्यदभ्र(भ्रा)शकसरःयानसिंह व्याघ्रादिवैचित्र्यन्यायेन ततोऽद्भुतत्वादासारितानामादौ लक्षणं कृतम् । वर्धमानस्य च पृथगेव वक्तव्यम् । तत्र नृत्ताश्रयत्वेनास्य भगवद्रुपज्ञमेव प्रवृत्तिरिति पूर्वमुत्पत्ति र्वाच्येति दर्शयति । उत्पत्तिं लक्षणं चास्येति । तत्रोत्पात्तस्ताव(दा)दौ नवमिति ताण्डवं [प्रयोगे] *- ऽस्माभिस्ताण्डवाध्याये (अ० ना० शा० ४) दर्शितं* इत्यर्थः ॥६६॥

ननु नृत्तं यद्युपपादितं वर्धमानस्य किं तत इत्याशङ्कयाह । अथ भूतचरै (गणै)रिति । अनुचरगणैरित्यर्थः । तस्मिन् काल इति । नृत्यप्रयोगकाले । इदमि-

[1]निहत्य दानवं घोरं रुद्रेणामिततेजसा ।
नृत्तमुत्पादितं पूर्वं चित्रं ताण्डवसञ्ज्ञितम्[2] ॥७०॥

अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ।
वर्धमानमिदं [3]दृष्ट्वा पिण्डीबन्धैर्विभूषितम् ॥७१॥

परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वजः ।
प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह देव्या गणाधिपः[4] ॥७२॥

लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्या[5] मार्गयुक्तिविधिक्रमैः ।
वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम्[6] ॥७३॥

स्वनुत्तपूर्वसारितलङ्गतिप्रयोजनात्मक दृष्टमालोचितम् । आलोचने हेतुं पिण्डीलबन्धै-(बन्धै)रिति । तदुत्थाननिदानभूतकरणाङ्गहारप्रयोगसहे(हिते)ष्विति यावत् । एतदुक्तं भवति । भगवा(न् षि)ग्रया विचित्रं नृत्तमकार्षीत् । न चानुचरवर्गसमुचितं विचित्रं गीतमुत्प्रेक्षान्धक्रे । विचित्रत्वादेव परिवर्तादिवैचित्र्यमुक्तम् । तत्र वैचित्र्यो त्प्रेक्षणेऽङ्गपरिवर्तादिवैचित्र्यमेव पर्यालोच्यमानं हेतुरिति भगवता वस्तुतो वर्धमान-मुत्पादितम् न तु . .....॥७०-७१॥

किमिदानीं तदत्र प्रयोगेण । यदुक्तं

वर्धमानमथापीह ताण्डवं यत्र युज्यते । (भ ना ४ १३)

इत्याद्यङ्कयाह । परितुष्टश्च त (तद्) दृष्ट्वेति । सपत्नीक ......च परितुष्ट सन् तादृशमेव वरं ददौ ॥७२॥

कथमित्याह । लक्ष्यलक्षणसम्पत्त्येति । मार्गाश्चित्रादयः । युक्तिर्योजनम् । परिवर्त्तात्मिका(त्मको) विधिः । यथाक्षरद्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यातरूपक्रमपरिवर्तनेष्वा सारितोत्पत्तिलक्षणा (णः) । एतैर्लक्षणस्य च सम्पदा घटितैरुपलक्षणं वर्धमानं ये प्रयुञ्जते ते शिवगोचरं इष्टादिष्टपरं श्रेयः प्राप्तिलक्षणं यास्यन्ति । भविष्यप्रयोगेण विविधफलानां श्रियः फलमुन्नतत्वकारणमित्याह । बहुवचनप्रयोगेण गातृवादकनर्तकानां तुल्यफलत्वमाह ॥७३॥

---

१ इतः पूर्वं काशीसीरिजपुस्तके "अतः परं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम्" इत्यादि १२५ श्लोका अधिका ।

२. KSS सञ्ज्ञितम् ।

३. KSS सृष्टं ।

४ NS देवगणाधिपः ।

५ NS सम्पन्ना ।

६ KSS वर्धमानं प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगौरवम् ।

एवमेतत् [1]मया दृष्टं पिण्डीबन्धनिमित्ततः ।
अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥७४॥

वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।
द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥७५॥

अतालं च सतालं च वर्धमानं द्विधा स्मृतम् ।
चतस्रः कण्डिकाश्चैव तावन्त्यासारितानि तु ॥७६॥

एवमेतदिति । यतो भगवद्रुद्रदारादेव(व)भूतं नृत्तमतो हेतो पिण्डीबन्धस्याङ्गहारप्रयोगवैचित्र्यात्मनस्ताण्डवस्य निमित्तेन तत्पूर्वेण रूपसमुत्पत्तये मयेति *भरतमुनिनैतं नृत्तं दृष्टम् । पूर्वरङ्गे मयाऽऽलोचितमित्येवमुत्पत्तिमभिधाय लक्षणस्या*वकाशमाह । अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणमिति । जाते पूर्वरङ्गे योगे युक्तमस्य लक्षणमित्यधुना(नेत्य)स्याभिप्रायः । तुर्भिन्नक्रमः । यद्यपि सम्पत्तिरप्युपयोगिनो(न्यु)क्ता तथापि माध्याकारेण प्रतिनियोजितम् ॥७४॥

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।

मार्गानुभवसूचने आसारितानामाधाराधेयभावस्तावदस्ति । सा (स)च न स्वतन्त्राणाम् । अपि तु वर्धमानरूपं गतानाम् । तथाहि । वर्धमानरूपादुन्मीलितं पञ्चषष्टिकले ज्येष्ठासारितान्तरमासारिते आधारभूते कनिष्ठाधि(च्छि)ताऽऽधेयताऽवतिष्ठते ॥७५॥

नन्वेवमासारितानां द्वैविध्यमाधाराधेयभावेन वर्धमानमित्याशङ्क्याह । यस्मिन् वर्धमानरूपत्वे यत्प्रमाणप्रक्षेपोऽन्तर्भावः कण्डिकाङ्ककलाशम्याविभागश्च तेन यतो विनिर्मितमिदं द्वैविध्यं ततो वर्धमानस्यैव चतूरूपम् । न हि वर्धमानरूपत्वानासादने पञ्चषष्टिकले ज्येष्ठे आसारितान्तरमाधीयते । तस्य विशिष्टतालयुक्तत्वादन्यरूपासहिष्णुत्वात् ।

ननु वर्धमानतायामपि कथं तस्यैवाधारत्वम् । आधेयतश्चोपाधिकृतादभेदादित्याह । अतालम् । चो हेतौ । चेत्यादि । यतस्तस्य वर्धमानस्य यत् प्रमाणं कालविभागस्तदतालम् । केवलसङ्ख्याभेदपरिच्छिन्नस्वराम्यादिविहितकण्डिकाचतुष्कमात्रं रूपं सतालम् । शम्या ताल पुनः शम्या (भ ना ३१ १४४) इत्यादि वक्ष्यमाणस्वरतालयुक्तं श्रुतम् । तस्मादाधाराधेयभावोपपत्तिः । एतदुक्तं भवति । कडि मदे(कडि भेदने धा धातुपाठ १५८३) कण्डिका । चतुष्कलमात्रे पञ्चषष्टिकलेऽनु-

---

[1] KSS पुरा सृष्टं पिण्डीबन्धाय शम्भुना ।

ध्रुवकेण कलामिश्च कण्डिका देवकल्पिता ।
वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ॥७७॥

आद्या नवकला तु स्याद्वशामिस्ततपरा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेष्यते ॥७८॥

चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत्तु कला[1]( ) स्मृता ।
कलाभिरेव निर्दिष्टा कण्डिका वर्धमानके ।
केवल मार्गसम्भूतास्तालयोगाङ्गवर्जिता( ) ॥७९॥

लिखितस्वकतालवैचित्र्ये प्रभग्नपदमितिप्रश्ने चत्वार्यासारितानि पूर्वोक्तस्वकताल-योगेन प्रयोगे योग्यानि । तेन कण्डिकामात्रत्वाधारताऽऽसारिततालप्रयोगसहितया-ऽपथे(ताऽऽपथे)यता । अन्ये तुपाहुनाङ्गस्याय तत्र मुखतालमित्या(त्य)तालत्वमेक-त्वात् प्रतिमुखादेकसतालत्वावङ्गवैचित्र्याद् द्विविधमित्याहु एतत्तु न युक्तमित्यत्रैव वक्ष्याम । तत्र यत्तालरूप ताल दर्शयति । चतस्र कण्डिकाश्चैवमिति । कण्डाना नियतविभागात्मिका कण्डिका । अन्ये तु काण्डमवान्तरप्रकरणमिति मन्यमाना दीर्घं पठन्ति काण्डिका इति । कण्डिकैव केवला न तु तद्गतशम्यादि । चतस्र एव नाडिका । अतो हेतोस्तावत्येव चत्वार्यासारितानि तत उपपन्नाधाराधेयतेति यावत् । तुविशेष द्योतयति । वर्धमानान्तर्गतानि यदि तानि तथा चत्वार्यन्तर्बहिर्भूतानि पुनस्त्रीण्येव । एतच्च प्राग् दर्शितम् ॥७६॥

न च कण्डिकाना स्वकतालाभावे स्वरूप एव लोप एवेत्याशङ्क्याह । ध्रुवकेण कलामिश्चेति । देवेन कल्पिता भगवता योजिता । कण्डिका इति तावन्मात्रमासा रूपम् । ततो ध्रुवपातयोग शम्यादिकलाविशेषयोगो वा ।

एतदुक्त भवति । नियतकालकला कला चास्य ...कण्डिका धमरूपा धर्म-स्थानीय(य) तत्र पातयोग इति ॥७७॥

ननु शम्याद्यभावे रूपसयोजनबलेनोत्पत्ति क्रियते । कि तत् कण्डिकात्मक वर्धमानशरीर यत्रैव मार्गयोजनेत्याह । आद्या नवकला तु स्यादिति । दशपरिवर्त-दशाहा(द्या)सारितरूपतायां यद्यप्यनियतमादित्वमासा तथापि कण्डिकारूपे प्रयोगे-ऽयमेव क्रम इति दर्शयितुमाद्येति तत्परेति चोक्तम् । तृतीया तथैवेति । तत्परे-त्यर्थ ॥७८॥

चतुर्थी कण्डिका चेति । तत्परेति यावत् । एवकार क्रम नियमयति । एव नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदिति चतसृणा स्वरूपम् । एतच्चासारिते । आसा स्वरूपमुप-

---

१ KSS, NS द्वात्रिंशत्कलिका ।

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।
वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्कयोगतः ॥८०॥

[1]प्रथमा कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम्[2] ।
अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्याद्विधं कनिष्ठकम्[3] ॥८१॥

सहरति । कलाभिरेवमिति । एवमित्युक्तसङ्ख्याभि कलाभिर्लक्षिता मार्गेषु चित्रादिषु सम्भूतानां सम्भाव्यमानस्वभाव केवल कृत्वा निर्दिष्टाः शब्देन स्वेन रूपेणोक्ता( ) । अत एव तालयोगेन स्वैरङ्गैश्चासारितमुखप्रतिमुखदेहसहरणविभागयोगैरासारिततालैर्वर्जितास्तत एतदवस्थाया मावारूपता उक्ता इति भाव. ॥७६॥

नन्वाधेयत्व तर्हि कथमित्याह ।

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।
वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालाङ्कयोगतः ॥

इति । ताभिः कण्डिकाभिर्हेतुभूताभिरासारितानि जायन्ते । कथम् । योगात् । योगो मार्गतालाङ्कतः । ततो हेतो ।

एतदुक्त भवति । एकयोगा त्रिमात्राश्रिता कनिष्ठासारितोर्के(तके) ते(ता)लेऽङ्गेषु च योजितेषु कनिष्ठासारित प्रसूयत एव । द्वियोगान्तेत्वेव तालेषु लयान्तरम् । क्रिया(त्रि)योगात्तु त्रानिकाश्रितमध्यासारितोचिततालयोगयोग्यने मध्य । चतुर्योगात् दक्षिणता स्वोचिता । तालाङ्गनिवेशने ज्येष्ठम् । बहुस्वभावेश्यनया त्वव्यवस्थेत्याह । वर्धमान इति । प्रयोगापेक्षा गगनतलविचरज्जलदशकलघटनसिंहादिबुद्धिवदद्भुतफुल्लकल्पा(ल्पा) तदानीन्तना चेयमासारितवृद्धिरिति चेत्(च,प्रसूयत(न्त) इत्यनेनोक्तम् । प्रसूय(न्ते) प्रयोगक्रमे सत्येव ज्ञायते(न्ते) इति यावत् । अत एव लक्ष्यमेव प्रधान न तु लक्षणम् । नेद सुष्ठुतम बुद्धावारोहतीति लक्ष्यसम्पत्तिरुक्तपूर्वाऽपि पुनरत्र सूचिता ॥८०॥

नन्वेकयोगान्न कस्यचिदासारितसवाद पश्याम । एकत्र च कीदृशो योग इत्याशङ्क्याह ।

प्रथमा कण्डिका कृत्वा बालतालप्रयोजित(ता)म् ।
अन्तिमार्धकलाहीन कुर्याद्विध कनिष्ठकम्॥

इति । नात्र द्वित्रि(द्विस्त्रि)पदकृत्वा कुर्यादिति वचनार्यितप्रयोग(ः) । किन्त्वयमर्थचि-

---

१. KSS प्रथम
२ NS प्रयोजितम् ।
३ KSS बालमासारित तु तत् ।

द्वितीयां कण्डिका कृत्वा प्रथमा[1] सकला यदि ।
[2]योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥८२॥

(वि च)त्रमार्गेण । नत्वहि(त्वादिमा)भिरकला हि कार्या । प्रथमा(मां)ख(क)ण्डिकानां (कां) कृत्वेति बुद्धौ गृहीत्वाऽऽश्रयत्वेनालम्ब्य । कस्येत्याह । बालेति । कनिष्ठासारिते यस्ताल उक्तश्चच्चत्पुट( ) पञ्चपाणिर्वेत्येवरूपा चे(चै)वरूप । ध्रुवकानि मार्गं चतुष्कवगाथा(बाला)द्यान्यवस्थाभिर्व्येव(प)देश । ततश्च बाले ताले ध्रुवकताल । एव चित्रमार्गगा न च कला प्रतिकलद्रुतमात्रेण द्वाभ्या पाताभ्या योज्य शब्दकालत्व यथा हि बालदशाया कनिष्ठकमभूत् । तद्वद् वधमानान्तर्भावे । एवमिति । इमा ध्रुवकमार्गाश्रयलक्षणावस्था(स्था) प्रा(ह्रा)स कुर्यात् । तत्रान्तिमा कला चित्रमेव केचिदाहु । अन्ये मार्गभेदमसहमाना न शम्या अवे(र्धे) सन्निपातोऽर्धा(र्धा)न्तरे च पातस्यानुक्तत्वादर्थ (घ) स्यादित्याह(हु) । एवात(मत एव) एवमित(एव)मित्या चक्षते । अत एव तत् कनिष्ठासारित(ते) यच्चित्रमभूत् तदस्या दशायामध(र्ध)-भूताभि कलाभिर्हीन न भवति । विचित्रस्य ध्रुवकवैगुण्यात् तथा विकलाना मध्य(ध्य) मात्रभागत्वे शम्यादिरूपेण स्थितमेवैतत् । पृष्ठरूप मन्त्रिमत्रे(पर्म तममे)व कलानार्थ-(र्ध)हीयते । ततोऽप्याह् । अतिमार्थ(र्ध)कलाहीन(मृ) इति । प्रादिमाभिरर्थ(र्ध)कलाभि कलानामर्थ(र्ध)हीनमित्यर्थ । एव च बालशब्द( ) कनिष्ठ एव व्याख्येयो न ध्रुवके । तेन व्यस्तस्य द्रुत एव लब्धत्वात् । एवमेकस्यामपि कण्डिकाया योजनात्मकयोग उपपादित । तथा हि । चित्रे तावद् हीयमाने एकस्मिन् पादे पद तदेवात्र ध्रुवका-श्रितो(ते)प तद्वये इत्येकयोगात् कनिष्ठप्रसवो व्याख्यात ॥८१॥

प्रतियोग कीदृक ततश्च कस्योत्पत्ति(त्ति) कथ चेत्याशङ्कयाह ।

द्वितीया ख(क)ण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।
योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्याल्लयान्तरम् ॥

बाल इति वर्तते । बालश्च कनिष्ठ एवेत्युक्तम् । वक्ष्यति च बाल नवकल ए(ये)षाम् (भ ना ३१ ६६) इत्यत्र । एव कनिष्ठस्य यस्ताल उक्तश्चच्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयात्मा स सन्निपात । त मध्यावद(ध्याद)ष्टासु कलासु सामि चञ्चत्पुट षटपितापुत्र इत्यन्तो-ऽन्तरपातो विद्धि(धि) । तावता बालतालेन प्रयोजिता स्थिता यामष्टकला ख(क)ण्डिका प्रयुज्य प्रमाणव(त्) कला अभ्यन्ताभिरेव नवभि कलाभिर्युक्ता यदि पूर्वेणोपक्रान्ता समाप्तेन तालेनावनिष्टेनात्र षटपितापुत्रकमुक्त सन्निपात चेत्येव रूपेणोपोह्यते । तदेति । तस्यामेव दशाया न हि बहिर्भावयदिति कनिष्ठ यदभूत् तल्लयकृताद्विशेषा-ल्लयान्तरवाच्य सम्भाव्यते । तदाह । स्यादिति ॥८२॥

---

१ KSS प्रथम ।
२ KSS पूज्यते ।

[वर्धमान विना चित्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।
बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठ न हि दक्षिणे] ॥८३॥

नन्वक्षरपातविधौ तावन्न कश्चिद्विशेष उक्त । कण्डिकाऽपि भावोऽपि च पूर्व(र्वं)द्वितीयप्रथमेति सोऽप्येकासारितप्रयोगत्वे हस्ताभावाल्ललितकल्प(ल्प)तत्कनिष्ठत्वभेदेन नेतुर्वाच्य इत्याशङ्क्य तयोर्भेद

वर्धमान विना विचि(चि)त्रे न हि वृत्तौ लयान्तरम् ।
बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठ न हि दक्षिणे ॥

टीकाकृत् तावदाह । लयान्तरमिति । कनिष्ठमेवोच्येत तदाश्रयत्वादुपचारेण । तदयमर्थ । वर्धमान विना ततो बहिर्भावे कनिष्ठ चित्र एव भवति । ननु का(कदा)-चिद्वृत्तौ वर्धमाने लयान्तरत्व धर्मा(न्तर)वति(ति)बहिर्भावेन कदाचन लयान्तरमिति तात्पर्यम् । कनिष्ठ तत् स्वतन्त्र वा वर्धमानगतं वा न जातु दक्षिणे ध्रुवयति । किं ने.. .त्या स कनिष्ठादपि ज्येष्ठस्य व्यक्ति स्यात् । चातुर्गुण्यसहत्वान्न त्वेव । सा हि मध्यमासारितादिति । अन्ये तु पौषवृत्ति(त्तौ)श्चान्यथा व्याचक्षते । कनिष्ठ स्वतन्त्र वा वर्धमानस्यान्तर च । अन्तरत्व दक्षिणेनापि वृत्ते । वर्धमान तु विना चित्रम् । चित्र तु वर्धमानान्तर्गतध्रुवकेणैव च । स्वातन्त्र्येण तु चित्रमार्गेण भवनीयम् । लयान्तर च स्वतन्त्रवर्धमानगत वा चित्रेण दक्षिणे किन्तु वार्ता एव वेल (वृत्तिरेव वा लय) एव च मध्यमज्येष्ठयोर्मार्गत्रयविधेयत्वमित्युक्त भवतीति । एव च मार्गभेदादनयोर्भेद इति तात्पर्यमिति ।

गुरवस्तु स्पष्टमेव व्याचक्षते । एको हिशब्दश्चार्थे । अपर शब्दार्थे । इत्थ च योजना । लयान्तर नाम तद् वर्धमान विना न चित्रे च वृत्तौ न दक्षिणे भवति । मार्गत्रयेऽपि स्वतन्त्र तत्रास्ति । वर्धमानान्तर्गत हि चित्रेऽपि हि भवति यदा चित्राऽऽश्रिता नवकला विशालध्रुवकेण कनिष्ठ व्यनक्ति । वृत्तावपि भवति यदा(दा) सद्वृत्तिमार्गाश्रिता चित्रेण कनिष्ठाभिव्यज्य(ञ्ज)का । दक्षिणेऽपि भवति यदा सा दक्षिणमार्गाश्रिता वार्तिकेण कनिष्ठ व्यनक्ति । न हि कण्डिकाना मार्गभेदनियम कश्चित् । तथा हि सामान्येनोक्तम् । वृत्तिदक्षिणचित्रेषु विनियोजित वर्धमानमिति (भ ना ३१ ७५) । एव विना चित्रे वृत्तौ लयान्तर नापि दक्षिणे । कनिष्ठ बहिर्वा भवति वधमाने वा भवतीति पारतन्त्र्यनियमादनियतस्य कनिष्ठस्य सिद्धो लयान्तराद्भेद इति ॥८३॥

द्विगुणाक्षरसयोगादन्यमार्गनियोजनात्[1] ।
[2]नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल्लयान्तरम् ॥८४॥

तृतीया स(च)द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला[3] ।
द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमासारित तु तत् ॥८५॥

ननु भवत्वेव तथापि यदा वर्धमानान्तर्भावदशाकृता(त)पारतन्त्र्य तदासौ भेद इत्याशङ्कयाह ।

द्विगुणाक्षरसयोगादन्यमार्गनियोजनात् ।
नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यल(ल्ल)यान्तरम् ॥

यावन्त्यक्षराणि पदसम्बन्धीनि कनिष्ठासारितकलाया तलो(तो) द्विगुण(णानि) लयान्तरगतायाम् । ध्रुवके यदि कनिष्ठलयान्तरश्चित्र नृत्त च विशेषोऽस्ति । यत्रा-न्तरे गीयमाने न द्विकलाय(या) कनिष्ठाया आवृत्तिभवतीति । यदा गीतवशाच्च भूयो निवृ(व)त्त(तं)ते तत्राद्यमभिनेय स्वाच्छेव नृत्ते तत्रोजयदिति । यथाक्षरवैगुण्या-(त्) मार्गभेदाच्च कोऽन्या(न्य) कालविशेष । अक्षरद्वैगुण्यमपि लयवशाद् । स एव कालो न तु मार्गभेदे तस्मात् कालोऽत्र नर्तकीप्रवेशवाद्यग्रहणादिरवसर ॥८४॥

अथ कथ त्रित्र(त्रि)योग कि च तत प्रयोगत इत्याशङ्कयाह ।

तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कृता(त्कला) ।
द्विकल योगमाश्रित्य मद्य(ध्य)मासारित तु तत् ॥

गुर्वक्षराणा त्रिस्तेशभि(विश्लेषादि)ति (भ ना २१-६४) पूर्व(र्वं) यो द्विकला-(लो) योगा(ग) उक्त समाश्रित्य षोडशाष्टौ नवेति यदि काकुतालमद्य(ध्य)मासारित तेन सनिसासनिशदनि इति चचत्पुटम् । शनिप्रताशनितामीति पाणिगता यन्ता इत्यैव षोडशकलाय)त्यादौ कण्डिका । तत्र षटकाल(कला)दिशया(या) शतात्रम् इति प्राप्या वि(वी)चिषु का(क)लाश्च । चतुष्क पञ्चपाण्यन्तरगत च कलाचतुष्क शनिव्रता इति ततो नवकलाया शनिव्रतानि शनिशानि प्राप्यवशिष्ट कलाष्टकमुष्टक च सन्निपात इति ॥८५॥

---

१ KSS अन्यमाद्य प्रयोजनम् ।

२ KSS वृत्तकालविशेषाश्च बालतालस्यान्तरम् । इतोऽग्रे 'कनिष्ठासारिते' त्यादि पद्यमेकमधिकम् ।

३. KSS तद्भवेत् ।

[1]चतुर्थीमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा[2] ।
चतुष्कले नियोज्यन्ते ज्येष्ठमासारितं तु तत्[3] ॥८६॥

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डोऽर्धविकल्प्यते ।
प्रत्येकं ह्यङ्गविन्यासस्तदा[4] तेषां पृथक् पृथक् ॥८७॥

अथ ज्येष्ठासारितमाह ।

चतुर्था(र्थी)मपा(मा)तिन(दित) कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदा ।
चतुष्कले ति(नि)यु(यो)ज्यते(न्ते) ज्येष्ठमासारितं तु तत् ॥

चतस्र एव कण्डिकाश्चतुर्थद्वात्रिंशत्कलाका(क)ण्डिकादित्वेनाश्रित्य षोडशा(शा)ष्टादशे- त्यनयाऽऽनुपूर्व्या चतुष्कलातालेन

द्वितीयमथ(द्विर्मात्रान्)मत्त(मध्य)मप्येव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।

(भ ना ३१-६५)

इत्यत्र निरूपितेन प्रयुज्यते । तथा ज्येष्ठस्य व्यतिकते(व्यक्तित्वे)न स शानिवि शाव- निवि स शानिव इति चच्चत्पुट । शमानि सवि श्राता शशानिविश शमानिवि इति पञ्चपा ण (णि) । षोडशेति द्वात्रिंशत्कलः तुर्या(स्तुर्याया) कण्डिकायामादौ प्रयुज्य- माना(न) पातविधिस्ततोऽपि षोडशकलाया सप्ताताविवश सपानिष इति प्राप्य पञ्चपाण्यवशिष्ट कलाष्टक शशानिविश शानाविश्यपरपञ्चपाणिगत कलाषट्क प्रयोज्यम् । ततः षट्कला कण्डिकायामादौ(व्य) प्रयुज्यमानायां नव पञ्चपाणिविशिष्ट- मध्या कलाष्टाद(शान) चत्विशा पानिविनिगो नवकलाया विशिष्ट कलाषट्कमुक्ते- (क्त)कऽपनिगानश्च शशाताविश्याव शनिविश एव मार्गताला(ल)योग । आसारि- तानि(नि) प्रसूयन्ते (भ ना ३१-८०) इति यदुक्त तस्य मार्गस्यैककलास्ता(ता)- ल य च तस्य दर्शीन(न)शानमङ्गयोग च विशिष्यते ॥८६॥

तत्प्रयोजन तत्स्वरूप च दर्शयितुमाह ।

प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीबन्धविकल्प्यते ।

इत्यादिश्लोकत्रयम् । तत्र मुखमित्यङ्गना(म) । ता(न)मिति । उपोहन(न)मुखमि- त्यादि । स्वरूपप्रयोगस्थित्यादि भप्रयोजन तम् । इदमत्र तत्त्वम् । यद्यपि मुखा- दीनामाविर्भतत्वन(नं)वान(श न) कश्चिद्विशेषस्तथापि नृत्तेऽस्त्येव विशेष । तत्र तूर्ययोग(म)न कृत्वा नत्रीगानमनन्वितमिति यो विधिरुपायोऽ(य च)पोहने

1. KSS चतुर्थमादित ।
2. NS यथा ।
3. का० पुस्तके मार्धपद्यमधिकम् ।
4. KSS सर्वेषा च ।

मुख प्रतिमुख चैव देह सहरण[1] तथा ।
अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वासारितेषु च[2] ॥८८॥

उपोहन मुख तेषां युग्म प्रतिमुख भवेत् ।
प्रोज शरीरसहारा[3]वयमङ्गविधि (धि)क्रम ॥८९॥

इत्येव चतुरङ्गानि ज्ञयान्यास रितानि तु ।
[चतुरासारितंबद्ध विज्ञेय वर्धमानकम् ॥९०॥

समूहसज्ञाया गा(कया)प्यभिनेयपदार्थवत्यार्थगते( ) । स स्वत्वित्यादिवशादिति प्रकटित-मुपक्रम उपत्वाद्धि मुखमिव मुखम् । प्रतिमुखसज्ञ चञ्चत्पुटे वैशाखस्थानकेनेति यो नर्तकीप्रवेश उक्त सोऽपि च विचित्र एवाभिनयोपक्रम । प्रथम पञ्चपाणौस्तु शरीर सज्ञाया प्राधान्याभिनयभूयस्त्व सवर्थेव तन्मयीभावात् । द्वितीये तु यथा पाणौ सहरण-रूपत्वम् । अत्र तवत्यभि न)यतोऽभिनयन्यूनतापादने नृत्तप्राधान्यमिति । तदाह । प्रयोगस्त्विति । एतामासारिताना पिण्डीबन्धे(न्धं)नं ताङ्गहारैरुपलक्षितो य प्रयोग ( ) पूर्वोक्त स यतो हेतोर्विचित्रया पृथक् पृथक् कल्प्यते ततो हेतो प्रत्येकमङ्ग-विन्यासस्तेषामुच्यत इति शेष । इति हे(ही)ति वर्धमानानुगतया नृत्ताश्रयत्वे एतान्यङ्गानि न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोग । तेन तत्रोपोहनाभाव एवान्ये । तत्रापि तञ्च च... त्येव तदर्थ एतदभावाय इति हि वते (उक्ते) पृथक पृथगिति सर्वं स्वरसाच कीकृत भवति । अङ्गवतुष्काभिप्रत्यङ्गनर्तकीप्रवेश इत्यादिक्रमोऽवतिष्ठते । ताण्डवा-ध्याये (भ ना अ ४) च स्वतन्त्रासारितेष्वपि प्रयोगोऽतिदिष्ट । एवमेतेष्विति गीतेष्वासारितेष्विति (भ ना ४ ३०२) ग्रन्थेन वधमान तथापीति (भ ना ४ १३) चावि(र)मूयाश्रितमपि प्रयोगस्त्वान्तवेनोक्तमिति । एतच्चात्र विचारयिष्यते पुष्प इ(भि)ति । चञ्चत्पुट प्रोज्ञावि च पञ्चपाणि( ) । प्रोज( ) शब्दो-ऽकारान्ते(न्तो) विचमायश्चतुरस्रताया च । वस्तुमध्ये मयावनिविष्टसन्निपात-चञ्चत्पुटादिक नीयते(ते) कनिष्ठ । अन्ययोस्तु पञ्चास्यादिभूत इति स्वरूपेऽप्यस्ति विशेष ॥८७ ८९॥

एतदुपसहरति । इत्येव चतुरङ्गानीति । उक्तपूर्वेण प्रयोजनेन प्रत्येकमासा-रितप्रयोगेष्विव को एकातत(किमेकताल)स्ततो योगे(ग)तो कण्डिकाचतुष्कम् । दश तु , परिवतते ते प्रसारितप्रसादा वधमानतेति स्पष्टा(का)यत्व दर्शितम् ॥९०॥

---

१ NS देहसहरण ।
२ NS आसारितेष्विह ।
३ KSS वेवमङ्गविधिक्रम ।

वर्णतालनयस्यथा[1]द्यादिनप्रवर्धनात् ।
पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥६१॥

[2]वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ॥६२॥

यथा वृक्षाद्(क्षो) भवेद् बीज(जाद्) बीजाद्वृक्षस्य(वृक्षाद्बीजस्य)
सम्भवः ।
अन्योन्यहेतुसंयोगात्[3] प्रत्येतव्यस्तथेह तु ॥६३॥

ननु यदि नाम चतुरासारितेनिर्वहन् न णीयता (निर्वहणीयता) वर्धमानता [सा का]र्या कुत इत्याशङ्क्याह । वर्णतालेति । सा तत्र दशा येयमासारितानां तत्येलया वर्धमानोभावदशाया वर्णादिवृद्धियोग । तथाच्युपयोग[स्ते]न योगान् नृत्तवृद्धिरिवाभिनयवृद्धि । अक्षराणां नर्तकीनां वृद्धियोगश्च । चतुर्थेऽध्याये वर्णित-मेस्का तु प्रथम पुष्पाद्(योग्या)द्वे (भ ना ४ २८६) इत्यादिना । वर्धमानकमिति सञ्ज्ञया क ॥६१॥

एवमियन्त्या(ना) यद् फल सम्पन्न तद्दर्शयति । वर्धमाणत्त(न) शरीरस्येति । वर्धमाने कण्डिकानां सर्वासामेव चतुरस्रतालयोगेन कदाचित् प्रयोग इति वर्धमान-शरीर चतरस्रमासारितशरीरमत्येव । पञ्चपाणि हि(हि) ।त्रिविकारया कृतोपवस्तु षोडशकलत्वमस्य रूपमित्युक्तम् । प्रागासारितस्येत्येकवचनश्रुतौ चतु षष्ठिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकलया विकसीभवतीत्युक्तमेव । ज्येष्ठासारितग्रन्थे च सर्वमेतत् स्थितमिति । अतोऽप्येकवचनम् । एवमासारितस्य वर्धमानस्य देहस्य योऽन्योन्यकार्यकारणभावस्तेन वैचित्र्यरूपकल्पना जायते । तथा हि । वर्धमानदशाप्रभावादासारित अङ्गचतु षष्टिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकलया वर्धमानदशाया प्रभावादासारितमङ्ग चतुष्कला(स)-माङ्गनयोगनृत्तं प्रयोगैर्वैचित्र्यादासारित भवति । आसारितप्रयोगरहितस धानवत्वाच्च परिवर्तयोर्द्वन्द्वान्तता जायते । अन्यथा कण्डिक चतुष्कलया मात्र(त्रा)रूपमेवेति रस-भावनतपरस्परभाव्यभावकभाववदत्रापि मन्तव्यम् ॥६२॥

अन्योन्याश्रयदोषानुभयासिद्धिरित्याशयदृष्टान्तद्वारेणापवादयति । यथा वृक्षो भवेद्बीजादिति । यावन्मात्रानुप्रविशति वृक्षमेव बीजमेव स्थितेरेव पूर्वसिद्धमासारित-मपेक्ष्य वर्धमानता जायते । वर्धमाने च निरूप्यमाणे पुनरासारितवृद्धिर्जायते ॥६३॥

---

१. NS. वाक्‌भिनय ।
२. NS वर्धमाने शरीरस्य ।
३ NS संयोग प्रसर्तव्यस्तथैव तु ।

योगादेककलातु(लां) सूचे(ते) कनिष्ठकलयान्तरे ।
द्विकलान्मध्यम चैव ज्येष्ठ चैव चतुष्कलात् ॥६४॥

चच्चत्पुटपरिवर्त. शम्पावि द्वौ(द्वौ) च पञ्चपाणिकृतौ ।
अन्ते च सन्निपातः पात(काल)विधिरय कनिष्ठस्य ॥६५॥

आसारितात् सम्धा(वर्धमा)नमपि य(यज्) जन्यति सैव । तृतीयवृद्धेर-भावादन्यहेतुकत्वमुक्तमिति तदेव दर्शयितुमाह । योगादेककलामित्यादि । एतत् पुनरुक्त(त)योपकारकरूपमिति केचित् । युक्तम् । पूर्वं हि वधमाना(ना)सारितप्रसु-(सू)त्तिरुक्ता । प्रथमा कण्डिकामिति । (भ ना ३१ ८१) तृतीया सहितोया चेति (भ ना ३१ ८५) चतुर्थीमादित. कृत्वेति (भ ना. ३१ ८६) च । अनेन स्वासा-रिता(द्) वर्धमानोत्पत्तिरुच्यते । कथम् । यथा प्रजावता(ती) प्रसूके(ते)ति पुत्रवत् प्रमुच्यते । एवमिहापि ।

तदयमर्थ । कनिष्ठक कला च सूते फले कृतो त माह । योगा देककलामिति । एककला आधारभूत (ता) दस्य यागस्य पातरतद्द्वन्द्वसम्बन्धरूपस्य तत्कार्यभूताद्धेतो ।

एतदुक्त भवति । यदि सप्तम्गकलि(क)कनिष्ठ सारित प्रयक्ति(युक्त)तमन-(म)भविष्य(ष्यत्) न च कलाकण्डिकासप्तदशपादयोगलक्षण(णा) वृद्धिना(र्ना)-ऽभविष्यद् यदि च लयान्तरम् । यो(लया)ऽन्तर नाभिसन्धोयन काण्डका प्रथमकण्डिका नाना भा(भ)वेदिति प्रयमकण्डिकाया परिवृद्धिलक्षणे कथ वृद्धिभवदिति । एवमेते(षु) वृद्धिरासारिताभ्या सङ्घातैद्वित्व(द्व) कलात्रका(त्रा)प्रभृताद्धनोमध्यासूक्त सफल(म्) । एव चतुष्क कलाज्येष्ठम् । इदमत्र(त) रत्नम् । यदत्र मध्यम(मा)-सारितस्य प्रयोगे(गो) नाभीष्टो भवे(द्) द्विकल योगमाश्रित्य (भ ना अ ३१ ८५) यदुक्त सतृतोया द्वितीया च प्रथमा चेति (भ ना अ ३१ ८५) द्वितीयाप्रथमयो-रेकद्वितीयपराद्विलक्षण कुतो वृद्धि स्यात् । ज्येष्ठानभिसन्धौ च कथ चतुष्कल योगमाश्रित्य कथित चतुर्थीमादित• कृत्वेति (भ ना ३१ ८६ । तृतीयाद्वितीया-प्रथमानामेकद्वित्रिपरावृद्धरूपत्व सत( ) स्यादिति सा वृद्धिराभ्या जाता द्विकल-चतुष्कलशब्दवत् सहचारिण्याम्(ण्या वृ)द्धौ मन्तव्यौ ॥६४॥

अतो वर्धमानान्तर्गताना यद्यपि स तत्र दशाविहित एव वास्तवि(वि)धिस्तथा-प्यस्ति कश्चिद् विशेष इति दर्शयितु कनिष्ठासारितस्य तावदाह । चञ्चत्पुटपरिवर्त

प्रयमेव तालयोगी विशेषसिद्धिस्तु पूर्वनिर्दिष्टा ।
भवतीह लयान्तरिते शब्दाद्भेदो लयाच्चैव ॥६३॥

उत्तरता(का)लाद् कृत्वा द्वौ(त्वादौ) तिस्र. सकला (कला)
परित्यज्य ।
एतत्पातविधान मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥६७॥

इति । च शब्दो यद्यपीत्यत्रा(स्या)र्थे । तेन यद्यपि कनिष्ठस्यायमेव कालविधि स्तथाप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति दर्शयितु कनिष्ठासारितस्य वक्त्रप्रतिमुखदेहसहार-रूपाङ्गविभागेन नृत्तविशेषसिद्धय विदारि(री)षि द्वस्तत्कालविरामे वर्णाङ्ग-समृद्धमुचितस्वापन्यास(स)योजन पृथक स(स्वो)कायमिति यावत् । तथा चोदाहरणा देवम् । देवें सस्तुतनमितमित्यत्रो विच्छेदश्च उच्चपुट(टे) । दैत्येन्द्रर्नाशं पितृमि प्रणमितचरणमिति पञ्चपाणौ । त्रैलोक्यहेतुमीश रुद्र शरणमहमुपगत इति समुद्गके । तत्रे यारि(चा)सारिते नानियम इत्युक्त भवति ॥६५॥

लयान्तरेऽप्येव(व) दर्शयति । अयमेव तालयोग इति । परिच्छ(च्छि) न्नरूपवृद्धिरिति यावत् । कस्तर्हि भनयोर्भेद इत्याह । विशेषसिद्धिरिति । द्विगुणाक्षर-सयोगादियत्र (भ ना ३१ ८४) श्लोकार्धमेव सक्षिप्य च । शब्दाद् भेदो लया च्चेति । अस्यापि य शब्दपातसत्कृतो भेद कनिष्ठेऽप्य(ध्य)र्धकलाया शम्या(म्याया) लयान्तरे तु कायामेव । अत्यन्तलयान्तरित कस्मादित्याह । लयाच्चेति । लय-कृताद्भेदाल्लयान्तरितमित्यर्थ । एव कारणेदमाह । लयान्तवंशादेव कनिष्ठ दक्षिण प्रयोगाभावो लभ्यते ततो गुणलयस्य मार्गान्तरस्याभावो लयान्तर इव स्यादुभया-पत्तेरिति ॥६६॥

एव कनिष्ठस्य स्वतन्त्रभेदमुपदश्य मध्यमस्यापि दर्शयितु उत्तरकाला(न्) कृत्वा तिस्र. कला परित्यजेदिति । (त)मन्तरा द्विकलपञ्चपाणिबहुवचन प्रायस्याद् द्वित्वक(कत्वम)पि नालभेत्(त) इतिवद् द्विकलपञ्चपाणित्रयादाद्यकलात्रयमपास्य त्रय खण्डा करणीया । ते नवकलो आद्यखण्डो द्वितीयो द्वादश तृतीयोऽपि द्वादश ततश्च(श्च)ञ्चत्पुटो .निष्ठा(ष्का)मादि सन्निपातान्त एव । आद्या केवलमधिका शम्या मुक्तकसनिरातकला । अन्यास्विष्टवा(द्वा) र(के)वलो खण्डनिष्क्र मादिसन्नि-पातान्तावेव । अत एककलद्विकलो(लो) विधिरनुगृहीतो भवति । तत्र निष्क्रामस्याद्य-

ज्येष्ठस्य भवति नियमादादौ सैका चतुष्कला चात्र ।
मात्राद्वन्द्वयुताऽन्यत् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥९८॥

बाल नवकलं येषां न तेषां साधु सम्मतम् ।
[1]सन्निपाताङ्गविन्यासो घटेत(टते) न हि शास्त्रतः ॥९९॥

त्वेन दर्शनात् स्वातन्त्र्ये तु शम्यादिनिष्क्रान्तावखण्डौ द्वौ । सन्निपातादिनिष्क्रामावितामन्तक च(श्च) सन्निपात इति विशेषतो न सन्निपाता । अत्र यथाच्छेदार्था-(र्थात्) सन्निपातादो(दु)च्चभ ण्डाहे न(देन)तंकोप्रवेशादेरपि भेद इति ॥९७

अत स्वातन्त्र्यावस्थातो नव(निय)मान्तर्भूतस्य ज्येष्ठस्य विशेषम ह। ज्येष्ठा-(ष्ठस्य) भवति नियमादादौ सैका चतुष्कला । सा चेति चतुष्कला या मात्रा चतुष्कल-रूपा षोडशकलेति यावत् । स ता (सैका) भवति । सारमघरेके(सग्रहे)ण न वर्तते । कला चैकपात इत्याहादौ ।

एतदुक्त भवति । प्रावापाविसन्निपात षोडशकलाह्वपोऽत्र । चतुष्कलखण्ड-स्पुटादौ तु शम्या मुक्तकखण्डाऽन्तरवद् द्वौ परिवर्तौ चतुष्कलामात्रा(त्रौ) नो(तौ)-षोडशकलावे(वेव) कुर्या(त्)। तौ च कृत्वा तयोर्मात्रा श्रस्या (स्यां) क्षेपणीया सा तु सकला । कथमित्याह । द्वन्द्वेन परिवर्तद्वयेन युक्ता ।

एतदुक्त भवति । क्षप्(क्षिप)क्षेपे (प्रेरणे) पा धातुपाठ ११३१, १२८६, १६४२) (इ) स्याद्याह । मात्रावत्कला(:) क्षेपा इति । नो क वोधो गकिनि(नो) । एत्र तु विशेषेन । मात्र(त्रा)शादौ सन्निपातौ द्वावन्यौ खण्डाविन्युक्त भवति । स्वतन्त्रेषु तु ज्येष्ठासारिते शम्यादिविक्षेपनश्चञ्चत्पुटखण्डसन्निपाताद्विधिक्षेपान्तौ तु पञ्चपाणिखण्डौ मुक्तकश्च सन्निपात इति विशेष । पात्रादस्वे(दिष्वि)यता स्यादिति पाते(र)षा(ष) कार्यादित्यध्याहार्यम् । अ यथा कृत्वा तदन्तेन तत्पतत् क स्यादिति । एवमय ग्रन्थ सर्वत्रैवापुनरुक्तार्थो लक्ष्यलक्षणपरिवयत्राजतो(तं) पुनरुक्त इत्युपेक्ष्य तद्ग्रहीकृत स्मारकोक्तो न च पुनरुक्त(क्तो)ऽत्र इत्यास्ता तावत् । एव कार्यकारणता च दर्शिता ॥९८॥

अधुना व निष्टस्य यद्रूप प्रथमा कण्डिका कृत(कृत्वा) (भ ना ३१ ८१) इत्यनेन दर्शित तदेव पूर्वपक्षशङ्काशमनद्वारेण स्फुटीकर्तुमाह । बा(बा)ल न(न) वकलमिति । तत्रैव पूर्वपक्षशङ्का । कश्चिद्धि ब्रूयात् । इह चचत्पुटासारितो बाले(बाल)-

---

1 NS Varies

पुनश्चैवाङ्गविन्यासः कलानियमतः कृतः ।

अथ तत्र मुख तालध्रुव(मति)पातैरेव नियमितान् मानम्] ॥१००॥

वर्धमान अतस्र कण्डिकाश्चैव । वर्धमान एकद्वित्रिचतुर्थमान्तान्यासारितानि ।

प्रथमा कण्डिका कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् ।

अन्तिमार्धकलाहीन कुर्यादिव(व) कनिष्ठकम् ॥

(भ ना. ३१ ८१)

इत्युक्तम् । तत्र स्पष्टमेव यथासङ्ख्ये(ङ्ख्यमि)ति नाश्रीयते । नवकण्डिकाकनिष्ठमिति सप्तदशपातानां षोडशद्वित्रिम(शार्धहीन) पातयित्वा म(न)वपातमिद कनिष्ठमुख्य-(मुख्य)तामिति । अत्राह । न तेषां साधु सम्मतमिति । अत्र हेतु । सन्निपातेति शब्देन वस्तूच्यते । भूयसा तस्य सन्निपातान्तत्वात् । तेन वस्तुनो विन्यासस्थितत्वेन कल्पन तद घटते । अङ्गविन्यासश्च प्रतिमुखादिरूपो न घटते ।

ननु किं तेन घटितेनेत्याह । शाश्वत हि लक्षण मन्त्रमथमाणीम(णमत्र वर्धमानमिव) कर्तव्यम् । तत्र चतुर्द्वन्द्वमु(यु)क्तमिति ।

ननु कलंका द्वे तिस्र. समुद्गका(ता) इति । क्रियता विभाग इति । नेत्याह । पुनश्चैवेति । अङ्गविन्यासोऽपि पुन. शास्त्रत एव कलानियमेन कृतो नाम विभागे न स्वेच्छा प्रमाणमिति यावत् ।

केचित् घटते तत्र शास्त्रत इति पठन्ति । तेन बालान्न(न न)वकल ए(वे)षां ते [ते] हा(त्य)त्र च्छेद कृत्वा ते(ए)षां साधु सम्मतमित्यभ्युप-गम्यते । तदिदमत्र हेतु । सन्निपाताङ्गविन्यासो न घटते । तत्र शास्त्रत इति व्याचक्षते ॥९९॥

अपोहनं मुख तेषामिति (भ ना ३१ ८६) यदुक्त तदिदानी वक्तव्यम् । अङ्गविन्यासो हि शास्त्रेण चतुर्थं कृत( ) । तत्त्रीण्यन्यानि शातानि । चतुर्थं तु ज्ञातव्यम् । तदाह । अथ तत्र मुखं ना(ता)लयति- । तालोऽत्र मुख (ख्य) । षोडश-कल तत्रान्तर्भूतत्वाद् तालमुखम् । तत्र ध्रुव एता शम्यादिविशेषहीना । प्रयोगेऽपि च ध्रुवकमार्गेण कृता ॥१००॥

तस्य [1]कलामात्राभरगुरुलघुवर्णस्थितिं वक्ष्ये ।
ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ मुख भवेद् मध्यमस्य सप्तकलम्[2] ॥१०१॥

षड्भिर्लयान्तरे स्यात् पञ्चैव कला कनिष्ठस्य ।
आद्यावन्ते गुरुणी मध्ये च लघूनि वालस [3] प्रभृति ॥१०२॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि चाक्षराणि स्युः ।
आसारितोपवहनेष्वादावा(सा)रणानि युक्तानि ॥१०३॥

तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मणोक्तानि ।
[4]झण्टु जगति यति तिनिगि झण्टु प्रथम(मे)लयान्तर(रे)वा(णा)पि ।
तितिभल कुचझल मध्ये तितिकुचचट्ट मवेज्ज्येष्ठ ॥१०४॥

तस्य मुखस्य का(क)लादि वक्ष्ये । तत्र कलानां प्राधान्यात्ताल एव तावदाह । ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टावित्यादि । अष्टा(ष्टौ) सप्त षट् पञ्चेति । क्रमेणोपोहन कलाका घुवनमाने(वानुपाते) सति ज्येष्ठ(स्य) पञ्चषष्टि क(ष्टिक)ल(ला)स्तच्च कनिष्ठिका-चतुर्षु रूपवघमाना शरीरान्तर्गतस्य चैव चा(वा)चासारिता चास्याङ्गविभागो नृत्तो-पयोगादेव स्वतन्त्र(न्त्र')सारितेषु नोपवहनमिति कथयितु ज्येष्ठाद् प्रभृत्युपक्रान्तम् । तालमालामात्रासङ्ख्ययाक्षरोपयोगोऽस्ति ॥१०१॥

तालप्रथमे(प्रमे)य गीत्याधारत्वादक्षरेषु च लघुभेदादिति मात्राक्षराश्चवन-गुरुमभुर्वविदयमाह । आद्यावन्ते गुरुणीति । एतच्चतुर्ष्वपि । आदौ सिद्धम् । अन(न्ते) षट् । मध्ये त्वक्षराणि कियन्तीत्याह । वालस प्रभृति ॥१०१॥

अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरिति । तालकलायां चतुर्मात्रो वर्ण इत्यनया स्थिरया मात्र(त्रा)विभागोऽन्त्य तु कलाद्वयनाथत्वम् । एका कला द्विमात्रोया । एव-(व) सर्वत्र । अथ द्रुतविशेषेऽपि हेतवो ब्रह्मप्रोक्ता वर्णा एवा पङ्क्तिक्रमो बक्ष्य इत्यत आह । आसारितेषु आवापासारणानि युक्तानि ॥१०३॥

तान्यक्षराणि वक्ष्ये । आसारितोपवहनेषु यान्य(नि)कर्तव्यान्यक्षराणि तानि वक्ष्ये । कानीत्याह । आसारणे आद्यमस्मात् स्वरस्पविकारो वाचवेन भविष्यति । उप(व)हन तदर्थं यानि नियुक्तानि । तथा चोक्तम् । उपोहान्ते स्वरा येनेति ।

नन्वेव भिन्नाकारादिरपि क्रियतामित्याशङ्क्यानादिप्रत्यत्र बन्धप्रतिम्बव-

---

१ KSS, NS कलापा.. ।

२ NS समूलकम् ।

३ KSS सावत ।

४ KSS, NS vary absolutely

इत्यक्षरपतनकलागुरुलघुवर्णस्थितिविभक्त [1] ।
पासारितमुखसञ्जित उपवहनविधिविनिर्दिष्टा(ष्ट)[2] ।
[एवमेतत् सविस्तार कथित वर्धमानकम्[3]] ॥१०५॥

चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म प्रोजे षट् परिकीर्तिता ।
[4]द्वितीये पञ्चपाणौ तु सार्धा षट् परिकीर्तिता ।
कनीय एव कर्तव्यमक्षरैस्तालमानत ॥१०६॥

शिष्टाभ्युदये हेत्वर्थं केषाञ्चिदेवेत्याह । यानि पुरा ब्रह्मणा गीतानि । ब्रह्मरूपत्वेन च वेदमन्त्रवद्गीतानि । कपोऽपि चैषा नियतो वेत्याशयेनाह । भण्ड(ण्टु) जगति यदि शिरि(गिरिगि) झण्डु(ण्टु) प्रथमे कनिष्ठे लयान्ते चादि । इदमेव विशेष त्वाह । तो(ति)तिकुचवृद(ढ) सम्य(ग)धिकीभूतम् । मध्ये च लघु(घ)नीत्युक्तत्वाद्दसि ... .यनन्तर सहि(हो)ति मचेति लयान्तरे । तदन्तर रु(कु)चचछ(झ) सेति मध्ये मध्यमासारिते वृद्ध तद(न)न्तर तोति कुचेति ज्येष्ठवृद्ध सर्वत्र स्वन्ये कलादये सघटितुमिति ॥१०४॥

एतदङ्गमुपसहरति । इत्यक्षरपतनकलेति । प्रक्षरेषु पतन प्राप्तिर्यासा कलाना तन्निमित्ते गुरुलघुप्रयोगोपलक्षिता य वर्णा झण्ड(ण्टु)मादयस्तेषा या स्थितिर्नियत-क्रमतया प्रविभक्ता । प्रत्यासारितमध्ये यस्प उपोहनविनियु(विनि)क्तो यस्यासारितेषु मुखसञ्ज्ञेति सम्बन्ध । न चासारितानां लक्षण चञ्चत्पुटपरिवर्ते (भ, ना ३१ ६५) (तं इ)त्यादिना कृत येन पुनरुक्त स्यादपि तु वर्धमानस्यैव विद्धि(धि)प्रतिपादनमित्य कृतमिति दर्शयति । एवमेतदिति । सविस्तारमिति । वृद्धा(विधि)युतमित्यर्थ । वर्धमानस्ये(स्या)य विधिरुक्तेति(क्त इति) यावत् ॥१०५॥

नन्वत्र वर्धमानलक्षणस्योपसहारोऽयमन्यस्य समाप्तवा(त्वा)त् । अथाऽत्र पवगत भेद दर्शयितुमाह । चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म इति । तुविशेषद्योतक यद्यप्यन्यत्र सामगीता(दा)वपवादगतो नियमस्ताबा(स्याना)न्न दमस्या सो(स) इत्यक्षरेण बहुतर व्याप्तम् । तथापि नृत्ते प्रभिनयस्य कतव्यता तस्य च गीत्या च गीत्यर्थं भाविते प्रवृत्तेरर्थस्य चातिप्रकर्षविगमाभावादत्याधत्तो च भि(न)त्यय(ल)कारवैधुर्यापत्तेरेव मध्यमकमो हृदयहारी सहा(द)नुग्राहको नु म(स)ध्य ते(स्ते)न प्रतिकल

---

१ KSS NS पतिविभक्त ।
२ KSS, NS समुद्दिष्ट ।
३ NS परिमाणकम् ।
४ NS पञ्चपाणौ द्वितीये तु सार्धषट परिकीर्तिता ।

यथा ।

देव देवं सम्स्तुतनमितम्[1] ।
दैत्यैर्मर्दनगि[2] वितुमि प्रणमितवरणम्[3] ।
त्रैलोक्यहेतु[4]मीश हर शरणमहमुपगतः ॥१०७॥

अष्टावेव गु(ग)णा कार्या पूर्व(र्वे)ताले यथाविधि ।
द्वादशैव तु कर्तव्या [5]षटपितापुत्रके गणा ॥१०८॥
अथत्रयोदश[6] गणास्तृतीये वस्तुसञ्ज्ञके[7] ।
एवमक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृत ॥१०९॥

चतुर्मात्रा गु(ग)ण म या(न्त्य)या तु कलाया विश्रान्तियोगात् स(द गात्)बर्वगुण-त्वाभासाद्यपि । अन्म न(नैव) लघुरिव गुरु द(त्व) छन्दा(न्दो)व्यवस्थाया( )। तदाह । द्वितीय पञ्चपाणौ तु साधमि(र्षा इ)ति । षोडे(डं)वेत्युदाहरणान्निष्क्रन (न्वा)दपोहनवन्नियताक्षरनियम इत्याह तदुदाहरणा(नि) ॥१०६॥

देवमित्यादि । भगवान् महेश्वर एवात्र स(से)व्यस्तत्परिवारत्वेन तत्प्रवणतया च देवान्तराणा वर्णनम् । यन पिण्डीबन्धाना ताक्ष्यपिण्डो भवेद् विष्णोरित्येव-मादीना (भ ना ४ २५४) सर्वेषा निवृत्त (त्त)प्रति(ज्ञ)ता च(चा)वान्तरविच्छेद इति तथाविधान्यक्षराणि रचनीयानीत्युदाहरणानीत्य(स्या)भिप्राय । उदाहरणादेव गण-विभागे सिद्ध कि लक्षणेनेति चेद् गुरुलघुनियमोऽपि वर्णवृत्तवत् सम्भाव्येत । व स्वरूपविष्ट । मात्रागणानयैवेष्टत्वा(त्) । न चोद हरणादियती प्रतिपत्तिभवति । कियति भागे कियत्या मात्रा इति लक्षणमपि करणीयमवेति ।

ननु मुक्तकसन्निपात आद्य चञ्चत्पुटखण्डेन तस्य सन्निपातान्यत्वाद् वस्तुत्रय-स्य । तत्कथमुक्त द्वितीये पञ्चपाणौ सार्धा षष्टिरिति (भ ना ३१-१०६) । अत्राह तालविभागभेदसिद्धये ग(णा)वदत्र चैवमवश्यकर्तव्यम् । अनन्तर तु गीतनृत्तावि-वशा( )स तु वीदरस्ता(त्) रिवतग । (तालविभागस्य चेदमुदाहरणम् । अन्त्या च कला विश्रान्तिनाहरणीयकला प्रकपव(त्)धम्भाव्यमानपरिपूरणेनाधगणेन कर्तव्या इयतीति तात्पर्यमत्र ॥१०७॥

एवमेककले निरूप्य द्विकले यतिविधिं सोदाहरणमाह । अष्टावेव गणा इति ।

१ NS सस्तुत नमितम् । KSS सस्तुतमीशम् ।
२ KSS omits
३ NS नमितचरण ।
४ KSS हित हर म शरणमहमुपगत ।
५ KSS NS कथिता ।
६ KSS तथा ।
७ KSS वस्तुमज्ञिनि । NS वस्तुसञ्ज्ञिता ।

यथा ।
भूताधिपति भगनेत्रहर देवंदेव [1]सुरमखमथनम् ।
रौद्र मथव गजचर्मपट[2] शम्भु त्र्यक्ष ज्वलननिभजटम् ।
[3]भुजगपरिकर त्रिदशगणधर[4] दैत्यनित्य परिपठितचरितम् ।
[5]उमापति नमितमभिमतसुखद शरण सुरनुतमहमिह[6] समुपगत.
॥११०॥

कार्या. षोडश गुर्वाख्ये ताले तु प्रथमे गणा ।
चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वस्तुसञ्ज्ञके[7] ॥१११॥
चतुर्विंशतिरर्ष च तृतीये वस्तुसञ्ज्ञके ।
ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्य एवमक्षरसञ्चय ॥११२॥
यथा ।
अमर प्रवर मदनाङ्गहर भुवनैकनाथममथप्रवम् ।
त्रिपुरनाशकर देव तमह प्रणमत(शत)सुरपितृगण नतचरणम् ।

पूर्वताले चञ्चत्पुटे । अथ त्रयोदशमेषा ते गणा इति बहुव्रीहिगर्भकर्मधारया(व) त्रयोदशानां गणाना च गणयत स तथा ॥१०८-११०॥

अथ चतुष्कलगणलक्षणमुदाहरण चाह । कार्या षोडशेति । वस्तुसञ्ज्ञक इत्यनेनेदमाह । एष तावत् सर्वत्र विभागकलाया गणो न्यायान्त(न्ता)र्थग इति तद् त्रयोदशत्वाद्वस्तुनश्च सन्निपातान्तत्वात् । आद्ये भागेऽभ्यधिको ग सन्निपाताद् प्रणमत । तद्बलाच्चात्रैका गुण प्रविशति । तेन दैर्घ्यरित्यन्तम् । चञ्चत्पुटाद्यमध्यमे विभक्तुमित्यन्त(म्) । ज्येष्ठेति पृथिवीत्यन्तम् । स्वतन्त्रेष्वासारितेषु यथास्थित एव क्रम ॥१११-११२॥

स्वतन्त्रपूर्वक च पारतन्त्र्यमिति स्वातन्त्र्ययोरभिप्रायेणोत्थमप्युदाहरणम् । अमरमित्यविद्यमानम् । प्रवरमुत्कृष्टम् । तद् । पृथिवीमित्यादि व्योमाख्यामित्यन्ते छन्दोऽपि ज्वलन इत्यादावलुठ(ण्) बहुगीतत्वात् । अन्ये त्वसमस्तमेव वदन्ति । यजमानो व्योमाख्य कार्यो यस्येति । विद्या(नित्य) चन्द्रार्धधरमि

१ NS सुरवर...।
२ NS गजचर्मवृत ।
३ KSS भुजङ्ग ।
४ NS गणवृत KSS परिगण ।
५ KSS, NS अमरपति ।
६ KSS NS चरणमहमुपगत ।
७ KSS, NS सञ्ज्ञिते ।

[1]पृथिवी सलिलं ज्वलनं(न) पवनं(नः) सूर्यश्चन्द्रो यजमानो
व्योमाख्य कायः।
मुनिभिर्यस्य प्रोक्तस्त्रैलोक्यगुरुं तमचिन्त्यमजं (तमज) विद्या-
निलयं भैरवरूपम्।
खट्वाङ्गकपालधरं(खट्वाङ्गधरं)स्थित्युत्पत्तिप्रलयनिमित्तम्।
चन्द्रार्धधरं तिलकार्धधरं मुण्डार्धधरं रशनार्धधरम्।
बहुभिर्विकृतै विविधैर्विकटैर्वेष्ठ त्रि(विधैर) विमुखं (खैरपि)तं।
प्रमथै. परिवृतमहमीशं(तमीश) सुखद सततं प्रणतः ॥११३॥

आसारितानां सर्वेषां [2]त्रयो भेदाः प्रकीर्तिताः।
यथाक्षरं द्विसख्यातं त्रिसख्यातमथापि च ॥११४॥

[3]तालच्छेदाद् द्विगुणितैः [4]समवर्णगणैः कृ(र्णैर्हृ)तम्।
अनिवृत्ताक्षरपद यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥११५॥

त्यादिना गौरीश्वररूपत्वमस्य। अत एवोक्त सपत्नीको वृषध्वज सह देवगणाधिपै-
रिति। पूर्वं चोक्तम्।

वर्धमाने प्रयुक्ते तु हरस्तुष्यति सानुग ।

इति। अत एव गणाना स्तुतिर्बहुभिर्विकृतैरेति। इयमेव चैषा स्तुतिर्यत् परमेश्वर-
प्रकरणम् (णे) स्तुस्यन्त(न्ते)गणान(गणा)प्रकाशन हि स्तुति । अत्र देवैः सन्तुतर्मि-
(सस्तुतमि)त्यादौ (भ ना ३१ १०७) देवानामपि स्तुतिरेष कृत्या(ता)मन्तव्येति।
विकृतैरिति दिगम्बरैरित्यर्थं ॥३१३॥

अस्यैव पदगत विशेषान्तर वक्तुमुपक्रमते। आसारितानामिति। न केवल
वर्धमानान्तर्गत इद त्रैविध्य किन्तु स्वतन्त्रेऽप्येत्युक्त सर्वेषामगीति। ११४॥

तालच्छेदादित्यादि। इह(हा)निवृत्तिरावृत्तिरुच्यते सा च पदैकदेशस्य पदस्य
तत्समुदायस्य वा। सर्वथा यत्र सा नास्ति तद् (त्र)गीताक्षराणा नातिक्रमणवर्तमान-
त्वाद् यथाक्षरम्। तथाऽनिवृत्तौ(ताक्षर)पदमिति। अक्षर द्वे त्रीणि। एव यथा-
क्षनिवृत्तावावृत्तिशून्यस्य। अत एव स(म)वर्णगणैर्हृतम्। गणाश्चतुर्मात्रास्ते

---

1. KSS., NS vary absolutely.
२. NS ये भेदा परिकीर्तिता।
३. NS तालच्छेदो।
४. KSS समवर्णे गुणे कृत ।

द्विसङ्ख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्य(र्ध)योगत. ।
द्विसङ्ख्यातार्य(र्ध)योगेन त्रिसङ्ख्यातेऽपि चेष्यते ॥१२२॥

[1]न चित्रे द्वित्रिसङ्ख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।
न च वृत्तो त्रिसङ्ख्यात गीत वाद्यादित बुध[2] ॥१२३॥

त्रिसंख्यात दक्षिणे स्याद् द्विसंख्यात च वार्तिके ।
चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥१२४॥

यथाक्षर तु सर्वेषु मार्गेषु परिकीर्तितम् । इति केचित् ।
दक्षिणेनैव गत्वादौ निवृत्तौ वृत्तिवद् व्रजेत् ॥१२५॥

एव यथाक्षरस्य परीक्षां कृत्वा द्विसंख्यातत्रिसंख्यातयोस्तामाह ।

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यस्यार्धयोगत. ।
द्विसंख्यातार्धयोगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेष्यते ॥

इति । यादस्य यथाक्षरस्यार्धयोगे द्विसंख्याते निवृत्तिरावृत्ति । तस्यार्धयोगेन त्रिसंख्यातेन(पि) । देव देवं सस्तुतमिति (भ ना ३१ १०३) यथाक्षरे चतस्र कला । द्विसंख्याते देवमेका कला देव देवैरिति द्वितीया सप्लुते तृतीया सस्तुतमिति चतुर्थी । एव यावता चतस्र कलास्तावतैव वर्ध(मान)योग । यदा तु देव देवं सस्तुतनतमितमित्यनेनैककलाप्राते यावन्त द्विसंख्या द्वे कले तदा त्रिसंख्यातायां द्वे संख्याने त्रीणि च त्रयस्तदा ॥१२२॥

कियन्त्यक्षराणि तालकलायामित्याशङ्कयाह । न चित्रे द्वित्रिसंख्यातमिति । चित्रमार्गे यथाक्षरमिति । वार्तिके तु यथाक्षर द्विसंख्यातम्(म) च । तत्र तु त्रिसंख्यात न मा(भा)ति । दक्षिणे तु त्रयमपि तदा तत् त्रिसंख्यात दक्षिणे स्यादिति ॥१२३-१२४॥

तत्र त्रिसंख्यातस्य स्वरूप स्फुटयति । दक्षिणेनैवेति । दक्षिणमार्गोचित देव इत्यस्य शब्दस्य वर्णप्रकर्षं कृत्वा वृत्तौ(त्ति) कर्तव्या । तस्यैव देव इति शब्दस्य ततोऽर्धप्रकर्षं कुर्यात् । तदाह । वृत्तिवत् पुनरावृत्तौ च ॥१२५॥

---

१ KSS न च वृत्तो त्रिसंख्यात ।
२ KSS.; NS गीतेष्वासारितेषु च ।

चित्रवच्च यथान्याय त्रिसंख्याते विधिः स्मृत ।
अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमथोच्यते ॥१२६॥

वृत्तौ वा दक्षिणे वापि प्रयोगस्य सर्वेव तु ।
वस्त्वादौ वस्तुमध्ये वा वस्त्वन्ते वा निवृत्तय ॥१२७॥

प्रयोक्तव्या [1]बुधैनित्य विचार्याङ्गबलाबलम् ।
निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा वस्तुवशाद् भवेद् ॥१२ ॥

[2]अकलापातनात्तस्या वर्ण कार्यो निवृत्तिमान् ।
वर्णालङ्कारसौभाग्य विच्छेद करणस्य च ॥१२६॥

ततोऽप्यर्धप्रकषस्तदाह् । चित्रवच्चेति । अनेनैव विधानेनेति । यथान्यायमिति । तेनैवात्रैक एवातिदेश । वार्तिकेनैव गत्यादौ निवृत्तौ चित्रवद् भ(व)जेदिति वार्तिके । दक्षिणेनैव गत्या(त्या)दौ निवृत्तौ वृत्तिवदिति दक्षिणे । केचिद् ध्रुवकमार्गापेक्षया चतुस्सङ्ख्यातमपीच्छन्ति । तत्तु मुनिना देहावृत्तमार्गत्रयस्यैव बाहुल्येन प्रयोज्यत्वात् तेन देव इति देवैरिति देव देवैरिति देव देवं सस्तुतनमितमिति त्रिसङ्ख्यातम् । देवमिति स देवैरिति सस्तुतेति द्विसङ्ख्यातम् ॥१२६॥

ननु चित्रे तावता द्विसङ्ख्यात नास्ति । यत्र स्व(त्व)स्ति तत्र निवृत्ताश्रयरूपम् । निवृत्तिश्च तस्मिन् स्थाने कार्येति निरूपयति । वृत्तौ वा दक्षिणे वेति । प्रयोगस्य गीतकासारितादेर्यद्वस्तु तस्यादौ मध्येऽप्यन्ते वा निवृत्तयः कर्तव्या ॥१२७॥

अङ्गाना विषयादीना बलाबल विचार्यम । विदारीवशाद्धि निवृत्तयो भव न्तीति यत्र विविधो विशेषन उपदिश्यतत्र मामुद्गसिद्धयं आदावन्ते चावश्य निवृत्ति । तत्र निवृत्ताश्रय (तद्रूप निवृत्तिश्च कस्मिस्थाने कार्येति निरूपयति । (वृ)) उपवर्तने मध्यनिवृत्तिरिति । यथात्रोपदेशान्तरमाह । निवृत्तौ तु कला न्यूनेति । निवृत्ताविनिवृत्तौ च चतुर्थ । अस्य प्रयोगस्यालङ्कारादेर्वा सामर्थ्याद् यदा चतुर्मात्रा भवन्ति तदा न्यूनभाग एव कालप्रकर्षवर्णस्वरो निवृत्तिमानावर्तमान कयो(र्यो)ऽवतील(शिष्ट)-कलाया पूर्णता वर्णव्यवस्था (का)र्या (य)दि का(त)स्य निवृत्तिस्तत्रैव । न्यूनो(ना)-थ्यङ्गेऽवस्थानात्मनि वृत्तिर्निर्वा(मा)निवृत्ति । तामेव न्यूना कलामाश्रित्य यद्

१　KSS, NS प्रयोगज्ञै ।
२　NS अकाल...।

¹[यथा ।
झण्टु जगति यवलितकविगिनिगितितिजलकुचजलतिति (झलतिति) वा ।

उपोह्यन्ते स्वरा येन तेन गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं शुष्काक्षरसमन्वितम्] ॥१३८॥

²अथवोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनादिभिः ।
तस्मादुपोहनं ह्येतद्गानभाण्डसमाश्रयम् ॥१३९॥

शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
उपोहने विशालाया॰स्तालोऽयं परिकीर्तितः ॥१४०॥

न द(तत्र) किमर्थमुपोहनं कस्मान्नो वचनमुच्यत इत्याशङ्क्याह । उपोह्यन्ते स्वरा येनेति । गात्रवीणाया येन वा का(क)रणमात्रेण स्वरा उपोह्यन्ते भाविनीत्युपारम्भिण ऊहविषया क्रियन्ते ऊह्यन्ते च चार्यन्ते उत तदुपोहनमुपवहनह(मि)त्यपि दृश्यते । व्यवहारो येऽत्र च । दारव्या वीणाया गीतं प्रवर्तते । तस्माद् व्यक्तवाक्करणानुकाररूपे गीतप्रतिपत्तिः ।

ननु व्यक्तार्थैरुद्रादिपदद्वारेणैवेत्येव गात्रदारुवीणागतं यद्वाक्करणमात्रं तदेवोपोहनम् । तच्च हरेति ए(ह)काराद्यन्तमाऽव्यक्तार्थवर्णयोजनाय प्रक्रम्ये(मे) प्राप्तेऽभ्युदयसिद्धौ न यतते । झण्टु(ण्टु)मादिभिर्योज्यते । न तु तावेव । तदाह । शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥१३८॥

एवं गात्रदारुवीणाभिप्रायेण सप्रयोजनं निर्वचनमुक्त्वा ग्रन्थ(थ्य)मानं नृत्यमाश्रित्याह । अर्थ(थ)वोपोह्यते यस्मात् प्रयोगः सूचनामिति(दिभिः) । साधवेदविषयोऽयम् । प्रयोगमाश्रित्यैवेत्यादिसूचनाभिनयेन शुष्काक्षरगाने भाण्डसहिते यदुक्तं

येऽपि चान्तरमार्गा स्युस्तन्त्रोगावकरणे स्मृता ।
तेषु सूचा(ची) प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवम्(वे) ॥
(भ ना ४ ३१८)

इति । तेनोपोह्यते प्रयोगसूचनाभिनयद्वारेण सूचि(च्य)ते यत्र तदुपोहनम् ॥१३९॥

अथवा विधिमाह । शम्य(म्या)तालाविति । द्विरित्युक्तेऽभ्यस्ताविव(ति) कथुक्तेऽपि प्रत्येकं स्यादिति । समता इति स्यात् तदर्थमाह । अभ्यस्तौ समुदितौ ।

---

१ KSS, NS, omit
२ KSS, NS vary absolutely

द्विकलः सङ्गतायाश्च तालश्चाचपुटो भवेत्[१] ।
[२]त्रिकलो युक्तलालादिः सुनन्दायास्तथैव च ॥१४१॥

चच्चत्पुटश्च द्विकल [३]सुमुखया: स्यादुपोहने ।
उपोहने द्विरभ्यस्तस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥१४२॥

एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि तु ।
आनुपूर्व्यात्(र्व्या) प्रयोग तु कण्डिकाना निबोधत ॥१४३॥

[४]शम्या तालो(ल) पुन शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।
त्रिकलः सन्निपातश्च विशालाया प्रकीर्तित ॥१४४॥

द्वित्रिकाल उद्धट्टतालादियुक्त(वतश)चञ्चत्पुट । तथैव चेति । न विशालाया शम्यादिचञ्चत्पुटगतगुरुलघ्वादिविभाग । अत्र तु तद्गतो गुरुलघुप्लुतविभागो न स्वरगुरुप्रस्तार कलासप्तकमिति यावत् तदय प्रस्तार । शतशताशनिशिताश निशनिलाशप्रश । अथ विप्रयोगमाह । न द्विरभ्यस्त इति सूच(यन्) नृत्यप्रयोगभेदद्वारा वृत्ति() । अतालसतालभेदादित्यन्ये । कथ खण्डी(कण्डिका) कार्येत्याह । आनुपूर्व्येति । न स्वासारितसम्पाव इव व्युत्क्रमेणेति ॥१४०-१४३॥

तत्र गुरुकण्डिकारूपत्वे योग्यतापर वर्धमानशब्दवाच्ये तालविधिमाह—

शम्या तालो पुनः शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।
त्रिकल. सन्निपातश्च ।

इति दसनितानि दसताप्रनि दस इति तापनकलाया प्रस्तारः । यथाह ।

मध्यमासारितान्यस्य वस्तुनो यदुदाहृत. ।

इति । अक्षरार्थस्तु इह कलादिकद्विकलयुग्मता दश्यते । तत्र सिल इदि प्रस्तारे प्राप्ते आह । प्रकीर्तित(.) । प्रस्तारस्य प्रवेशश्च कीर्ति(त) । प्राधान्यमादित्व प्रतीति । तत्राष्टासु कलासु नृत्तापवादो शम्यतालौ किमविच्छेदेनेत्याह । पुनरिति । विच्छेद-

---

१ NS चञ्चुपुट स्मृत ।
२ KSS तथैव सन्निपातोऽन्त्ये ।
३ KSS सुमुखया ।
४. अत्र श्लोकत्रयस्थाने का० पुस्तके श्लोकचतुष्टयात्मको भिन्न पाठ ।

चच्चत्पुटस्य(श्च) द्विकल' सङ्गतायां अपि स्मृत ।
चतुष्कल्प (ल.) सुनन्दायां स एव गदितो बुधं ॥१४६॥

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभि ।
कार्यश्चतुष्कलो युग्म. सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥१४५॥

वर्धमानस्य तालोऽय [1]कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्तः [2]पुनश्चैव संहतानां निबोधत ॥१४७॥

पुनरर्थस्य दर्शनम् । ततेह(त इह) कण्ठोक्तशम्यातालान्तरबाधितेन विच्छेदो लक्ष्यते । तेन विच्छिन्नौ तावित्यर्थ । ते सनिता पुनरस्ति काकाक्षिवत्तेन प्रनिशम् । एवमर्थं केचिदक्षरोरूढ कर्तुमशक्ता प्रकरणादिबलादमुमेवार्थमाहु ॥१४४॥

चञ्चत्पुटश्च द्विकल सङ्गत(ताया) इति । चतुष्कल॰ सुनन्दौ(न्दा)य (याः) स एवेति । चञ्चत्पुट एवेत्यर्थ । आनिविश आनिवित आसविव आनिविश सन्त चतुष्कलत्वात्मकता(स)मुद्रियोग । टुनदि समृद्धाविति (पा धा ५७) हि स्मृत । इयमेव द्विगणिकमुख्यारोपमत एव द्वौ सन्निपातौ भवत ॥१४५॥

षोडशकले तावद् द्वे मात्रे सम्पद्येते । तदाह—

सनिपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोक्तृभि ।
कार्यश्चतुष्कलो युग्मः समुख्य(सुमुख्या)श्च ।

इति । किमिति द्वि( ) सुनन्दा इति । सुमुखीति सन्देहप्रयोगस्य प्रागुपक्रान्तखण्डिकात्मन ऊपोहनस्य च भेदादपसार्यते तदा प्रयोक्तृभिरिति ॥१४६॥

एतदुपसंहरति । यथाक्रम

वधमानस्य तालोऽय कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्त ।

---

१. KSS कणिकाया ।
२ NS. मुनेश्चैव ।

पूर्वं विशाला कर्तव्या सङ्कता तदनन्तरम् ।
सङ्कताया ग्रहं कृत्वा विशाला पुनरिष्यते[१] ॥१४८॥

[२][कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
स एव सर्वः(सर्व एव) कर्तव्य प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥१४९॥

इति । वर्धमानस्य वृद्धियोगस्य पञ्चपट्टिकलस्य या कण्डिका भागास्तेषां पृथक् पृथगेवाय तालविधिरुक्तो न चैक(त्र) स कदाचिदेता प्रयोगार्हा इति । यथाक्रममिति क्रमेण चतुष्टयप्रयोग इत्यर्थ । तत्र पञ्चपष्टिकलत्वाज्ज्येष्ठासारितवदवभाति । अत्र तदनु प्रविष्टानि चासारितान्तराणि तन्नान्तरीयकानि च भवन्ति । एवमासारित-चतुष्ट्योचितकलासख्ये चोभये चाहृतचतुष्के प्रयुज्यमाने स्फुट एव तन्निरास । एव कण्डिकारूप वर्धमानमासारिताभासवर्धमान चोक्तम् । अथ वर्धमानासारितस्य स्वरूप वक्तुमुपक्रमते । पुनश्चैव सहृतानामिति । सहृतविषय पूर्वविधिरुक्तः । प्रथमां कण्डिका कृत्वा (भ ना. ३१ ८१) । . द्वितीयां कण्डिकां कृत्वेत्यादिना (भ ना. ३२ ८२) । अधुनाऽपि तद्विषयोऽपीति पुनर्ग्रहणम् । न च पौनरुक्त्यमाश-माशङ्कनीयम् । अनवगतपूर्वं इहार्थो यथोच्यते तदाह । निबोधतेति ॥१४७॥

संहृतत्वे चान्योन्यापेक्षवृत्तित्वे वक्ष्यपरिवर्तयोगे इहोच्यत इत्याद्ययेनाह । पूर्वं विशाला कर्तव्येति । तस्या च पञ्चकलोपोहनयोग(गो)त्वतनिष्ठासारितधीस्तावयुद्ध-(दङ्कु)रीभवति । तदनन्तर न केवलेऽपि प्रयोगकलाया कलाद्वय पिण्डीकृतनून(तनू)-मय कनिष्ठासारितप्रयोग इति धीर्भवति । दृढरूढप्राच्यप्रत्ययप्रभावानुवर्तिनि हि दृढ उत्तरप्रत्यये प्रसारितपीनाशकबाधाविशेषो दृश्यते । इह पुन सवर्ती तद्रूपोपरिगल-त्तद्विशेषो दृश्यते बुद्धौ । अत एव वक्ष्यते । बाल नवकल ज्ञेयमिति (भ ना ३१. १५५) । एवं षट् परिवर्तास्ततोऽपि सङ्कता । तद(न)न्तरं किमित्याह । सङ्कताया ग्रहं कृत्वेति । आदौ गृह्यमाणत्वाद्ग्रहः उपोहनम् । तेन षट्कलमुपोहन कृत्वा तदनन्तरं सङ्कता प्रयोज्या । तत्समनन्तरमेव च विशालेति । नयान्तरमेतद् *क्रियापा(सा)वकाल्यमात्रे प्रतीयते । न तु समनन्तरं(र)मिति तदनन्तरं(र)मित्युक्तम्* ॥१४८॥

ननूक्त एवायं परिवर्तविधिरित्याशङ्क्याह ।

कनिष्ठासारिते ताले(लो) यो मया परिकीर्तित ।
स सर्व एव कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥

---

१ KSS सकला यदि ।

२. का० पुस्तके श्लोकचतुष्कस्थाने सार्धं पद्यषट्कम् ।

सुनन्दा सङ्कुता चैव विशाला च यथोदिता ।
सुनन्दाया ग्रहं कृत्वा ततश्चैव प्रयोजयेत् ॥१५०॥

मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
[1]सोऽस्य त्रयस्य कर्तव्य. सुनन्दाद्यस्य योक्तृभिः ॥१५१॥

[2]सुमुखी च सुनन्दा च सङ्कुता प्रथमा तथा ।
सुमुख्यास्तु ग्रहं कृत्वा यथोक्तं सम्प्रयोजयेत्] ॥१५२॥

इति । कनिष्ठासारिततालं कण्डिकाद्वयतालविषयस्तदवबन्धस्तद्रूपत्वं प्राप्त कर्तव्यः । तेन सङ्कुताविशालातालकृत्येऽन्यया(नेन) चाय(चेद) लयान्तरम् । अत एव वर्धमान-रूपाङ्कुरितत्वाद्वर्धमानासारितमिदमुच्यते । कण्डिकाद्वयशब्देन तज्जातस्ताल । अन्ये(ने)न प्रथमे कण्डिकाद्वये यो मया ताल उक्तः स सर्व(·) कनिष्ठासारिते कार्य इति योजयति ॥१४६॥

एवं त्रयः परिवर्ता उक्तास्ततोऽपि
सुनन्दा सङ्कुता चैव विशाला च यथोदिता ।

इति षोडशाष्टौ नवेति यावत् । क्रममात्रनेतदुक्तमित्यत्र प्रयोगमाह । सुनन्दाया ग्रह-मिति । सप्तकलमुपोहनं कृत्वैव तूक्तक्रमं यत्र का(कु)र्यादिति ॥२५०॥

अत्र...... तालविधिमाह । मध्यमासारित इति । मध्यमासारिते यस्ताल सोऽस्य सुनन्दाद्यत्रयस्य सम्बन्धिनस्तदधिष्ठितरतदाक्रान्तस्ताल कार्य इति । शम्यादिरत्र स्थानीय सम्पद्यते । यदि वा ताल इति त स्थानभूतकला-स्वस्याधारो भवति । यदि वा त्रय(य)त्र यत्र ताल उक्तस्तेषु मध्यम कार्य इति ॥१५१॥

एवं षट् परिवर्तास्ततस्तु सुमुखी चेत्यादि । प्रथमेति । विशालाक्रममुक्त्वा प्रयोगमाह । सुमुख्यास्त्विति । ग्रहं उपोहनमष्टकलं कृत्वा त्रयम प्रयोज्यन्ते । ज्येष्ठासारितं निष्पाद्यते । उचितोपवहनसिद्धम एव चैत्य त्रम उक्तोऽप्युपोहने तु कर्तव्ये

---

१. KSS सोऽन्यत्र यस्य कर्तव्य सुनन्दा न्यस्य योक्तृभि NS. शम्यात्रय-स्य . ।

२ KSS. varies

[1]ज्येष्ठासारितके तालो निःशब्द. शब्दवांस्तथा ।
स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ॥१५३॥

[2]संयोगे कण्डिकाना तु तालोऽय परिकीर्तितः ।
एवमासा समायोगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥१५४॥

बालं नवकलं ज्ञेय [3]दशसप्तलयान्तरम् ।
[4]मध्यमं तु त्रयस्त्रिंशत् पञ्चषष्टिस्तथोत्तरम् ॥१५५॥

सुमुखश्चादिभावो यस्मादेव येन षष्ट्यष्टसंख्यापूरणं त्वन्यथापि सम्भवत्येव । एवं पूर्वत्रापि मन्तव्यम् ॥१५२॥

अत्र तालमाह । ज्येष्ठासारितेक इति । ज्येष्ठतालस्य(श्च) तिसृणा सम्बन्धी-त्ययत्न कायो(र्य) । यद्वा चतसृणां तत्ताल उक्त स ज्येष्ठासारितके कार्य इति प्रागु(ग्व)द्योजना ॥१५३॥

अत एवाह । सयोगे कण्डिकाना तु तालोऽयमिति । तुरवधारणे । आसा-रितात्मनि सयोगे योजनाविशेषाधीने प्रयोगे कण्डिकानामेव सम्बन्धी ताल उक्त इति दश परिवर्ता. । आद्ये कनिष्ठपत एव रूपान्तरेणासारितात्मना परिवृत्तिसहिष्णु-(ष)त् प्रथमे परिवृत्तिव्यवहार । न तु केवलमावृत्तिबलोचितव्यपदेशद्वितीयादिपरि-वृत्तिसाहचर्यमात्रादेवैकत्वाभ्यावृत्तिकृतसकृच्छब्दव्यवहारवद् द्वयोर्लयान्तरम् । त्रिषु मध्यय चतुर्षु ज्येष्ठमिति विभाग । ततोऽपि समुदिता वर्धमानोत्पत्तिरित्याह । एव-मासामिति । एवमिति दशसु । आसामिति कण्डिकानाम् । प्रधानमत्र तत्तालयोगः । सर्वत आसमन्ताद् योजनया दशरूपिपरिवर्तरूपाया वर्धमान चतुर्विधास्युत्तरकमाधता-त्मकमित्यर्थः ॥१५४॥

दशसु परिवर्तेष्वासारितविभाग स्फुटयति । बाल नवकलमिति । नवकले प्रयोगे सम्पिण्डिततद्रूपप्रतिपत्तिरूपोपोहनयोगादभूताद् भविष्यतश्च प्रयोगोचित्यादित्ये-तदाह ज्ञेयमित्यनेन । तदनन्तरप्रयोगोपस्कारादेव सप्तदशकलयानान्तर कण्डक (कण्डिका)रूप ज्ञेयमित्यत्रापि प्रयोज्यम् । अन्यथा पूर्वानपेक्षाया कनिष्ठमेव स्याद् ।

---

१. KSS ज्येष्ठस्य सारिते ।

२. KSS सयोगे कण्डकालोप....परिकीर्तित. । इतोऽग्रे श्लोकसप्तकमधिकम् ।

३. NS दशषड्लयान्तरम् ।

४. NS. पञ्चषष्टिकल ज्येष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मध्यमम् ।

कलानां वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणां च वर्धनात् ।
लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥१५६॥

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो ह्य(यस्त्व)क्षरजो विधि ॥१५७॥

[1]समाप्तावन्तरचित सन्निपातो यदा भवेत् ।
अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभि ॥१५८॥

मध्यम तु त्रयस्त्रिंशत् । परिवर्तत्रयेणेत्यर्थं । तुर्विशेष द्योतयति । पूर्ववदपेक्षाऽस्तीति । पञ्चपष्टिस्तथोत्तरम् । ज्येष्ठ परिवर्तचतुष्केणेत्यर्थं । तथेत्यपेक्षाविरहोऽत्र मध्यमादेव ॥१५५॥

ननु कण्डिकाचतुष्कमात्रमेव वर्धमानमस्तु । किमनेन परिवर्तक्रमेणेत्याशङ्क्याह । कलानां वृद्धिमासाद्य त्विति । तालस्वरूपविशेषो वर्धमान तालस्य च कलात्मकमिति तद्वृद्धयैव मुख्य वधमानत्वम् । तद्रूपान्तरमाह सहिष्णुत्वमात्रादेव । सा चेत्थ प्रदर्शितेन यथा भवति । षत्रिंशत्युत्तरशतरूपतापत्ते । तद्वृद्धेरेव च प्राधान्यम् । क्रियादर्शितसमायेति तदायत्ता चाक्षराणां पदवाक्योभयात्मना वृद्धि । तद्वृद्धो यस्य वृद्धिरिति तद्वृद्धिरिति ॥१५६॥

नन्वासारितेषु पदविधिरुक्त । चत्वारस्तु गुणा इति (भ ना ३१ १०६) । अत आसारितवर्धमानद्वि(वि)भागे कण्डिका न लभ्यता नाम । पदविधिकण्डिकाप्राधान्ये तु कथमसावित्याशङ्क्य पदविधेर्व्यापक लक्षणमाह । आसारितेष्विति । सर्वत्र बहुवचनम् । वक्तवक्ष्यमाणभेदात् तालयोगेन द्विगुणाक्षरविधिस्तेन । तालमात्राया पदमात्रे द्वे । तालमात्राद्वयोर्न(न)रूपोच(पश्च)तुर्मात्रो गण । अक्षरग्रहण समर्पानर्थकसर्वसग्रहार्थम् ॥१५७॥

अत्रापवादमाह । समापा(प्ता)वन्तरचित इति । तालकलाया चतुर्मात्रो गणस्तावदिति सर्वस्योत्सर्व(र्ग)स्तस्याह(य)विशेषोऽपवाद । अन्त्य(न्त्या) असमस्तस्य गीतकासारितवर्धमानपाणिकाकण्डिकादेर्गेयस्य या परिसमाप्तिस्तत्काले कला सा द्विमात्रे(त्रा)त्विति द्विमात्रैवेति चेत्येवमादिरूपपदगते(ति)र्यस्या सा तादृशी ज्ञेया । तुश्चार्थं । योऽसावन्तरचित इत्यन्ते मध्ये चित ...दित सन्निपात ।

---

1 KSS, NS समाप्तायान्तरचिन ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं वर्धमानस्य लक्षणम्[1]।
आसारितानां वक्ष्यामि विस्तरं[2] लघुलक्षणम्[3] ॥१५६॥

तद्यथा। आसारिते प्रथमार्धपञ्चपाणावादस्य यदा समाप्ता भवेत् मुख्याङ्गविभागपरिकल्पने तदा चासा सन्निपातकलान्तरसमाप्तगताविति मात्र इव भवति। अपरथा विभक्ताङ्गस्य विभक्ताङ्गविशेषो दुरुपलक्ष एव स्यात्। मुनिना तूदाहरणेव देवैरित्यादि (भ ना ३१ १०७) यदुक्त तदविभक्ताङ्गमाङ्गमाद्यम्। मन्त्य-(न्त्या)कला द्विमात्रेति मन्तव्य इ(त्ये)त्युपाध्यायाः। टीकाकृतस्तु सन्निपातव्युत्पत्त्या शम्यादिव्यास्ययाऽवान्तरतालसमाप्तौ नाय विशेषविधिरिति प्रतिपन्नाः। तेषामन्त्या-(न्त्या) कला द्विमात्रेतीयता सिद्धे शिष्टश्लोकभागो व्यर्थ एवेत्यलमनेन। प्रयोक्तृ-मिरिति। प्रयोगविश्रान्त्याऽऽयासविदलीभावे सति शेषप्रयोगसौकर्यमिति भाव ॥१५८॥

एवमेतदिति। अपौनरुक्त्यमाह। एवमिति पूर्वोक्तेन प्रकरणेन वर्धमानस्य लक्षण विच्छित्त्यन्तरेणेति यावत्। यथेदानीं ध्रुवकासारितलक्षण वक्तु ध्रुवकस्य सकलमार्गभूतस्य स्वरूपे तालतत्त्वमार्गान्तरस्वरूप च सुज्ञात भवति। किन्तु तथाऽऽसारितरूपेण साकं वर्धमानस्य कार्यकारणभावाधाराधेयताभिज्ञातेय वर्धमानस्य ध्रुवकमार्गस्याधारात्। उक्त हि प्राक्।

वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम्।
(भ ना ३१ ७५)

अत आधेयभावाद् वर्धमानलक्षणमुपसंहृत्य ध्रुवकासारितलक्षणमासूत्रयति। आसारितानामिति। बहुत्वादयो वृत्तौ भावप्रधानाः। आसारितानां ध्रुवकलापतालानां ज्ञापकं ध्रुवकमार्गस्य लक्षणं वक्ष्यामीति। नित्यसापेक्षत्वादसमासः। तच्च लक्षणं विस्तरं कृत्वा वक्ष्यामि। प्रतिपदं शम्यादिपाते निष्क्रामावापादिनाङ्गुलिविभागस्तु विस्तीर्णता। अत्रैव सकलं निरूपितम्। ... त्याशयेनासारितानां च वर्धमानबहिर्गीतानां ताण्डवाध्याये। (भ ना ४१४) प्रदर्शित प्रयोगविधिरित्य-तिदेशेन—

एवं प्रयोग कर्तव्यो(एवमेवविधिः कार्यो) गीतेष्वासारितेषु च
(तेष्वपि) (भ ना ४ ३६२)

इति। तेनाऽऽय ध्रुवासारितविधि स्वतन्त्रोऽप्युपदेश्य एव। सकलमार्गमूलभूतत्वा-(त्व) चास्याभिधानार्हता ॥१५६॥

---

१ KSS, NS वर्धमानकलक्षणम्।
२ NS विस्तारं।
३ KSS omits 29 verses

अन्यूनायां कलायां तु ध्रुव प्राज्ञो निवेशयेत्[1] ।
[2]अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पाताश्च योजयेत् ॥१६०॥

प्लुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्य न विद्यते ।
न विद्यते त्रिभि पातै समत्वमुपनीयते[3] ॥१६१॥

तालैश्च सन्निपातैश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।
कनिष्ठासारित कार्यं मध्यम ज्येष्ठमेव च ॥१६२॥

द्विगुणोत्तरया वृद्धया ह्रस्वैव तु मध्यम विधातव्यम् ।
प्रस्तारेण कलानां शम्यातालान्तरोपेतम ॥१६३॥

तत एव न्यूनाधिकतालकलाप्रयोगोऽत्र कलासाम्यलाभे तदर्धादिभेदलाभात् तदाह । अन्यूनायां कलायां तु ध्रुवमिति । तुरेवार्थे । ध्रुवमार्गेऽन्यूनायामेव कलायां कुर्यात् । एव हि कलामाने लब्धे तदर्द्ध गुण्यादिना चित्रादिमार्गविभेदो ज्ञातु शक्यस्तथाह । प्राज्ञ इति ।

ननु यद्येकरसगुरुप्रस्ताररूपता तर्हि चच्चत्पुटादिरूपत्वम् । यदासारितप्राण(ण)त्वेनोक्त तद्वत् सुज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातानिति । यद्यपि पर प्लुतादिविभागोऽत्र नास्ति तु चच्चत्पुट इत्यादि तालाक्षरकृतस्तथापि तदाया(य)ता येऽत्र पाता शम्यादय शिष्यन्ते ताने(त ए)व योज्यन्ते न च चच्चत्पुटाविक्षिप्त (प्ता) । अथेति यद्यपीत्यर्थे । चोऽवधारणे ॥१६०॥

एतेष्वपि शेष स्फुटयति । प्लुते इत्यादि । ध्रुव इति गुरु । तेन प्लुते लघ्वक्षरे गुरुणि च प्रयुज्यमाने साम्य न विज्ञायते । ते शम्यादिभिस्त्वेभि पातैरुपलक्षित समत्वमुपनीयते बुद्धौ निवेश्यते । अनेन ध्रुवकमार्गेणेदि भाव ॥१६१॥

एव हि सत्येवभूतोऽयमासारितप्रयोगो भवतीत्याह । तालैश्चेत्यादि ध्रुवेण चेत्यन्तेन । एकरसगुर्वात्मना ये शम्यातालसन्निपाताश्चकारव्यावृत्तिस्तत्र कण्डिकोपोहनगमितो ध्रुवश्च तै कनिष्ठमध्यज्येष्ठादि कर्तव्यम् । एवशब्दो ध्रुवेणेत्यन्तो(तो)ऽनन्तर द्रष्टव्य । चकारोऽस्य वृत्ति द्योतयति । विशेषाश्चकारा समुच्चये ॥१६२॥

ननु कनिष्ठे तु योगक्षेमता कथमितरयोरित्याशङ्क्याह । द्विगुणोत्तरयेति । द्विगुणोऽप्यन्तादेव द्विगुणत्व गुण पु(पू)ज्य यथ्वन्तानामिति । भिन्न मुनीना मतम् ।

---

१ NS निवेदयेत् ।
२ NS अथ तालाक्षरवशास्त्वेषा ये ताश्च योजयेत् ।
३ NS उपदिश्यते ।

पूर्वं शम्या कार्या [1]द्विगुणस्तालः कलाद्वये शम्या ।
पुनरेककलस्तालस्त्रिकलः स्यात् संनिपातश्च ॥१६४॥

त्रिकलोऽप्यस्मिंस्तालः शम्यैककला कलाद्वये तालः ।
द्विकला च पुनः शम्या तालः कलिकश्च कर्तव्य ॥१६५॥

त्रिकलश्च सन्निपातो भूयो विधिरेष एव कर्तव्य ।
द्वादश कलास्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥१६६॥

प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद् द्वादशकलिका(कौ) तथा परे(रौ)ज्ञेये(यौ) ।
सन्त(न्त्य)श्च सन्निपातो मध्यस्यासारित. प्रो(क्तस्यो)क्त ॥१६७॥

ये पूर्वमङ्गुलिकृता. प्रवेशनिष्कामसंज्ञया गदिता ।
ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञै ॥१३८॥

शम्यां गुण्यन्ते नोत्तरा प्लवमाना वृद्धिमनुधावन्ति । या वृद्धिस्तयोपलक्षित । यस्मान् मध्यमं विधेय तस्माच्छम्यादयो ह्युक्ता ।

नन्वेवमेकशम्यास्थाने द्वे शम्ये स्यातामित्याशङ्क्याह । प्रस्तारेणेति । कलानां निःशब्दरूपाणां य प्रस्तारो विकल्पविधौ प्रवेशनिष्क्रामात्मा तेनोपेत शम्यातालयोरन्तरे मध्ये ॥१६३॥

ततश्चाय प्रस्तारो भवतीत्याह । पूर्वं शम्या कार्येत्यादि । द्विगुणस्ताल इति । द्विकले यस्याधिष्ठेये । तत्र द्वितीयस्या कलाया स स्वय तालस्तिष्ठति । पूर्वस्यां निष्काम निवेशयति स्वरतालनाभितिष्ठत इति वामहस्तेन भवति । एव त्रिकल षट्कल इत्यादयोऽपि मन्तव्या ॥१६४-१६५॥

एव ज्येष्ठेऽप्यस्मिंश्चेत्यनेन सन्निपातस्य चञ्चत्पुटशेषता क्रमेण विभक्ताङ्गत्वेन सन्निपातान्तवस्तुत्रयोपेतत्वमस्याह । त्रिकलश्च सन्निपात इति । एते द्वितीयवस्तुपञ्चपाणिना । भूयो विधिरेष एवेति । तृतीय तु । तदेव स्पष्टयति । द्वादश कलास्तृतीय इति ॥१६६-१६७॥

ननु प्रथमपञ्चपाणेराद्या सन्निपातकला प्रथमवस्तुनापहृता पञ्चपाणिना च द्वितीयस्येति कथ द्वादश कला भवन्तीत्याशङ्क्याह । ये पूर्वमङ्गुलिकृते(ता इ)त्यादिना

---

1. NS द्विकलस्ताल कलाद्वयम् ।

अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्यं शम्यातालकलान्वितम् ।
शरीरं हि बुधैर्नित्यं पञ्चषष्टिकलान्वितम् ॥१६९॥

तस्यावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
अङ्गुलीना तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥१७०॥

पूर्वं शम्या कार्या चतुष्कलोऽन्त्यो भवेत्ततस्तालः ।
शम्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्तथा चैव ॥१७१॥

कार्यस्य(श्च) सन्निपातोऽपि षट्कल षट्कलश्च ताल स्यात् ।
द्विकला च पुन. शम्या चतुष्कल. स्यात् पुनस्तालः ॥१७१॥

प्रवेशो निष्कावो(म) इत्यन्तेन क्रमेण ये गदितास्ते पूर्वं कृत्वा क्रमेण कनीयस्या द्व्यङ्गुलीभि कृताः सम्पादिता कर्तव्या । तेनाविभक्ताङ्गे चञ्चत्पुटे द्विकले पादभागे प्रथमे कनीयसीति यावत् । अन्त्ये तर्जनी प्रति पञ्चपाणौ आद्ये कनीयसी स-(प्र)ति चतुर्थे तर्जनी(नि)कादि(दो)नि । पञ्चमे कनीयसी शता । शष्ठे तर्जनी प्रतीति । एव द्वितीये मुक्तमु(क)सन्निपात । विभक्ताङ्गे तु आद्या शम्या मुक्तिकाख्यानीया । ततो निताानिशता प्रनिशता प्रनिश इति पादभाग । चतुष्के कनीयस्यादयस्तर्ज-न्यन्ता निप्रनाशनितानिप्रतिशिस पादभागषट्क पञ्चपाणौ कनीयस्याश्चतस्र पुन कनीयसी तर्जनी चेति ॥१६८॥

एव ज्येष्ठे । एव द्विधा चाङ्गुलिविभागो मन्तव्य । तदाह । अथ ज्येष्ठे कर्तव्यमिति । प्रनीति । एव द्वितीये मुक्तस्तत्सन्निपात । विभक्ताङ्गे ज्येष्ठेऽप्येकमेव द्वैविध्य कर्तव्यमिति यावत् ॥१६९-१७०॥

तत्र विभक्ताङ्ग तावत् प्रस्तारद्वारेण स्वकण्ठोक्तेन दर्शयति । पूर्वं शम्या कार्येति । कृतविभक्ताङ्गे शम्याद्या मुक्तप्राये(या इ)ति । प्रथमवस्तु-षट्कले पञ्च-पाणेराद्य सन्निपात प्रनिशति । तत्र पञ्चपाणौ द्वितीयस्याद्य सन्निपातोऽत्यन्त भजते । द्वितीये तु मुक्त इति शम्याद्वयेन...... न्त्या बोध्यते । तेनाय प्रस्तार । स आनिविता आनिवस्स आतावित्र आनिवस आनिवित्र आतावित्र आनिविता आनिविश आतावित्र आनिविसम तदाह । पूर्वं शम्येत्यादिना कार्यश्च सन्निपातोऽपि षट्कल इत्यन्तेन ॥१७१ १७२॥

शम्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्ततश्च कर्तव्यः ।
पुनरेव सन्निपातश्च षट्कल. सविघातस्य ॥१७३॥

विधिरेष एव कृत्स्न पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु ।
पुनरेवैषामङ्गुलिविक्षेपान् सम्प्रवक्ष्यामि ॥१७४॥

पूर्वं शम्या तथाऽऽवापो निष्क्रामश्च तत पुन ।
विक्षेपोऽथ पुनस्ताल पुनरावाप एव च ॥१७५॥

अनामिकाकनीयस्योर्निष्क्रामश्च पुनस्तयो ।
[1]शम्या सहैव विक्षेप शम्या वावाप एव च ॥१७६॥

मध्यमायां ततस्तालो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम ।
आवापश्च तत [2] कार्यस्तर्जनीनिष्क्रम पुनः ॥१७७॥

विक्षेपश्च पुनः कार्यं सन्निपातस्तथैव च ।
कला सप्तदशोपेता [3] सन्निपातो भवेदयम ॥१७८॥

प्रथम वस्तुवत सन्निपातश्च षटक (टकल)सविघातस्य इत्यन्तेन । द्वितीय विधिरेव एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु इत्यन्तेन । द्वितीय सन्निपात इति । सन्निपाते त्विति यावत् । अत्र स्वकण्ठेनाङ्गुलिविभागो नोक्त स नो(चो) दनीय । तनाद्य शम्या मुक्तमेकीकृत्य पादभागव्यवस्था । तदनुसारेण कनीयस्यादि विभाग । एतच्च सूचित तच्चा(स्या)वापोऽस्येत्यादिना (भ ना ३१ १७०) । अथ विभक्ताङ्गेऽपि प्रकारान्तरमस्ति । यत्र शम्या मुक्ता क्रियते अपि तच्छम्यान्त एव प्रतिभागविभाग । प्रथमवस्तुन्येव यस्तु सन्निपातो मुक्तमेकीक्रियते स च सपञ्चपाणि-सम्बन्धेऽत्र कल्पनीय इति पञ्चपाणासावापादिक एव पादभागकल्पनति तदेतद् प्रकारान्तरमङ्गुलीद्वारेण दर्शयति । पुनरेवैषामिति । एषा विभक्ताङ्गानामिति कला नामङ्गुलीना विक्षेपो विभागेन न्यास शम्यादि ॥१७३ १७४॥

विक्षेपान्ते कनीयसीति छेदकारिणा अथशब्देनाह । एव द्विकलात्मनि चतुष्कलात्मनि पादभागे आद्याङ्गुलि । द्वितीये यावच्चतुर्थे च तर्जनी । ततो मुक्तकत्वात् पादभागगणनायामनुप्रविष्ट एव सन्निपात । तदाह । कला सप्तदशेति । सन्निपात इति । द्विकलेऽपि । एवविधकल्पना सन्निपातान्त एव कार्य इ(ये)ति यावत् ॥१७५-१७८॥

---

१ NS ताम्या ।
२ NS पुन ।
३ NS दर्शवैता ।

आवापश्च पुनः कार्यः कनीयस्या च निर्गमः ।
विक्षेपश्च प्रवेशश्च त्वावापश्च ततः पुनः ॥१७९॥

अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुनः ।
विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां ततः शम्या प्रकीर्तिता ॥१८०॥

आवापश्च पुनः कार्यो मध्यमानिष्क्रमात् पुनः ।
विक्षेपश्च पुनः कार्यस्ततस्तालं नियोजयेत् ॥१८१॥

आवापश्च पुन कार्यस्तर्जनीनिर्गम पुनः ।
विक्षेपश्च (पपञ्चबशकः शम्यया सह कीर्तित) ॥१८२॥

आवापश्च कनीयस्यास्ततस्तालं नियोजयेत् ।
विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥१८३॥

प्रदेशिन्या च निष्क्रामो विक्षेपश्च पुन. स्मृत ।
सन्निपातस्तत[1]श्चैव चतुर्विंशतिको भवेत् ॥१८४॥

तृतीय सन्निपातस्य त्वेव[2] एव विधि स्मृतः ।
एवं ज्येष्ठस्य विज्ञेयस्तालोङ्गुलिविकल्पित ॥१८५॥

प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
द्वितीयश्च तृतीयश्च सन्निपातकलाधिकः ॥१८६॥

अथ पञ्चपाणौ पादभागषट्कविभागमाह । आवापश्च पुनरित्यादिना । **निर्गमो** निष्क्राम. । चतुर्षु पादेषु भागेषु चतस्रोऽङ्गुल्य । कनीयसी (अनामिका मध्यमा) तर्जनीति तात्पर्यम् ॥२७६-१८५॥

अथाऽविभक्ताङ्गोऽङ्गुलिविभाग सूचयितु पादभागविभागमाह । **प्रथमः षोडशकलः** । तेन चतस्रोऽङ्गुल्य । चतुर्विंशतिकस्तथा द्वितीयश्च । तेन तत्र सन्निपातादि । । एव पादविभाग । नत्रैकविंशतिनमा शम्यैव भवति षट्पात्वात् । स च पञ्चपाण्यात्मा द्वितीयश्च । तथेति । स्वोचितेन पादभागविभागेनाङ्गुलिषु सविभक्तव्य इत्यर्थ । तृतीयश्च सन्निपातादेव । तस्य त्वन्ते मुक्तकलेत्याह । **सन्निपातकलाधिक** इति ॥१८६॥

---

१. NS पुन ।
२ NS एव ।

प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
शम्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥१८७॥

षट्शम्यमष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिवस्तु चाप्येवम् ।
सप्तदशयुग्म[1]युक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ॥१८८॥

आसारितानामित्येवं भवितं लक्षणं मया ।
गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगपरिकल्पनम्[2] ॥१८९॥

नन्वेवं भूयसि वैचित्र्येऽप्यदेव किमपि गीतकपाणिकादिवक्तव्यमेकरसमासारितरूपत्वमित्याशङ्क्याह । प्रत्येकं पतनान्येषु दश सप्तेति । हि यस्मात् सर्वे सप्तदश पातास्तस्मात् सामान्यकृतमेकरसामासारितत्वं वैचित्र्यान्तरयोगेऽपि । एवं ज्येष्ठादिभेदेऽपि वक्तव्यम् ।

ननु सप्तदशपाता शास्त्र एव न श्रुता इत्याशङ्क्याह । शम्यातालकृतानीति । त्रय एव । वृत्या वस्तुत्रितये साप्तद(६)श्य तद् पूरयति ॥१८७॥

तात्पर्यं कथमिति चेदङ्कषट्कत्वमष्टतालत्व त्रिसन्निपात चेति । सर्वमिति । कनिष्ठादिभेदभिन्न स्वतन्त्र वर्धमानतालयोगेन सप्तदशपातत्वम् । तत्र स्वतन्त्रासारित त्रिधा । लयान्तरमपीति चतुर्थेति । अन्येषा प्रत्येकं मार्गे चतुष्टयभेदाच्छोडशत्वम् । तत्राप्यविभक्तविभक्ततया द्वात्रिंशत् । वर्धमान तु मार्गभेदेन षोढा कृतम् । तत्र चासारिततालेन विभक्ताविभक्ताङ्गतया द्वादश भेदा । एतदासारितवर्धमानम् । आसारिताभासवर्धमानमप्येव द्वादशधा । एव वर्धमानानारिते विभेदा । कण्डिकावर्धमानं चेति सप्तपञ्चाशदमी भेदा भवन्ति । उक्त च पुराणे ।

आसारितं वर्धमानं सप्तपञ्चाशदात्मना ।
सन्ध्यासु प्रमथैर्देव्या सह नृत्यति शङ्करः ॥

इति ॥१८८॥

आसारित एकपाणिश्चेति सप्तकलस्तालमार्ग आसारितानामेव । इतिकर्तव्यताविशेषाद्वर्धमाननिष्पत्तिरित्यासारणाया प्राधान्यात् कनिष्ठमेवोपसंहरन्नाह । आसारितानामित्येवमिति । इतिः समाप्तौ । एवं शब्देन भेदात् प्रयोगे वैचित्र्य चाह । कस्मादेषामादौ लक्षणमुक्तमित्यतोऽत्र हेतुमाह । गीतानां वस्तुकानामिति । गीतानां

---

१. NS. पात ।
२. NS. प्रयोग. परिकल्पते ।

अतः परं[1] प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।
विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥१६०॥

[2][सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेष्वपि ।
विवधैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि] ॥१६१॥

मद्रकादीनां यानि वस्तुकादीनि षण्मात्रादीनि चकारादङ्गादीनि येषां प्रयोगस्ताल-वैचित्र्यपरिकल्पितेनासारितलक्षणेन । आसारितपूर्वं हि तालवैचित्र्यमित्युक्तमसकृत् । एवं केवले ताण्डवे प्राधान्ययोगादासारिताभिधानं । तस्मादिति हेताविरयुक्तं भवति । अन्ये तु वस्तुकशब्देन पाणिकालास्यगानादीनां संग्रहमाहु ॥१८६॥

अथ वक्तव्यान्तरमाह । अतः परमिति । गीतका(ता)नां वस्तुकेषु अपि-शब्दादङ्गेषु च कर्माणि । त्रीण्यङ्गानि यद्वशाद्गीतिविकल्पनमिति व्यज्यते तानि वक्ष्यामि । विवि(व)धस्य प्रथमोपादानमाद्यौ मद्रकगीते प्राधान्यात् । तथा च वक्ष्यति ।

विवधैक(क)योयायो (योः प्रायो) मद्रके तु प्रयोजनम् ।
(भ ना ३१.१६३)

इति । यद्यपि चोद्देशविधावुद्देशो विधा(दा)री यतयो लयाः (भ ना. २८.१६) इति प्रकरणोपयोगात् तदन्तरमङ्गाना विदा(र्या)द्या(दे)श्चे(श्चो)द्देश । तथापि लक्षणा-वसरेऽङ्गनिरूपणपूर्वमङ्गिनिरूपण वक्तव्यमिति प्रोक्त तन्निरूपणम् । ततो ये स्थूला आरम्भकविभागास्ते विदारीत्वे वक्ष्यन्ते ।

अपरैकावस्नपरा विदार्यः परिकीर्तिताः ।
चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥
(भ. ना० ३१-१६७-१६८)

इति । अत्र वस्त्वारम्भकानामत्यारम्भो विदारीभेद सोऽङ्गत्वेनेह निर्दिष्टः । अङ्गसज्ञा च प्रयोजनगीतकरूपतासिद्धिप्रतिपादनमेव । तथाहि । स्थाय्यादयो ये वर्णास्तन्निष्प-(ष्पा)द्यमानं गीतं गीतकमिति तदनुवर्ती विच्छेद कर्तव्यः । परिच्छेदस्य परिच्छेदतनु-त्वाद्विदार्याश्च साम्यात्मतया परिच्छेदनरूपत्वम् । अत एवेयं तालगीते निर्दिष्टा । एवं च वर्णानुवृत्तित्वादेव वर्णाङ्गकमिति तालाङ्गस्य पृथगेव गीतिवैचित्र्यात्मनाभिधानेन प्राधान्यतयोक्तम् । तदवधारणेन व्यपदेशेन गीतकमित्युच्यते । तत्र तु तालभिघात

'एकक तु विदार्येका ते चोभे विवध (ध) स्मृत (तम्) ।
षट्पर स्यवर वृत्त द्वयङ्ग सहरण च तत्² ॥१६२॥

विवर्धैककयो मात्रायोर्म(म)त्रके तु प्रयोजनम् ।
प्रकर्याश्चापि वस्त्वर्धे पादे रोविन्दकस्य च ॥१६३॥

मासारणाप्रसादादेवेत्यङ्गत्वादेव गीतकत्वसिद्धि । प्रारम्भकाणा च वस्तूना मुख-प्रतिमुखादीन्येवमप्यङ्गसज्ञा एव(मेव) लभते(न्ते) । तथा च दत्तिलाचार्येणोक्तम् ।

वक्ष्यमाण(णं) मुखाद्यङ्ग विज्ञेय तच्चतुर्विधम् ।

(दत्तिलम् १४३)

इति । वस्तुनिबद्धाना वस्तुषटनिबद्धाना वा द्वय वायव(वयव)षटकेषु यतो भवन्ति यत एतान्यङ्गानि । अत एवविधेन सन्दिह्यते किं द्वावेककौ द्विवि(व)धौ वेति । अङ्गसस्था विदारी तद्विवि(व)ध एवेति निश्चयात् । अस्मिन् विषये तावता(न्ता)नि भवन्ति सम्भाव्यन्ते यद्य(द्व)यङ्गो(देशे)नोच्यत(न्त)इति यावत् ॥१६०-१६१॥

अथैषां विशेषलक्षणान्याह । एकक तु विदार्येकेति । एको विच्छेद । एकक दौ(द्वौ)विवध विशिष्टो वधो हनन विभक्ततापादनमिति यावत् । अयश्चत्वार पञ्चविधेष्वपि छेदावृत्त वर्तते । भूयानेव भेदो यत्रेति वृत्तम् । षट्पर स्यव(व)र वृत्तमिति । तस्य चावान्तरभेदद्वयमित्याह । द्व्यङ्ग तच्चेति । त्रिविधमपि सहरण कर्तव्यम् । सह्रियते परिसमाप्यते गतिरत्रेत्यत एव वर्णाङ्गत्वम् । स्वगीतिपरि-समाप्तिवाच्या । सस्वरेण तन्त्र्या वाद्येषु वाद्य(द्या)न्तरेण न्यासापन्यासेन विन्या-सेनेति तत् स्वरान्तरमुक्त भवति । सहरणमिति । न्यासापन्यासो तदन्तत्वात् सहरणमित्यर्थ ॥१६२॥

अथैषा विशेषतो विनियोगमाह । विवक्षया युज्य त(त) एव व्यपदेश । प्रकर्या अपि षण्मात्र वस्तु । तत्र तत्रापि षडेककानुवृत्तमिति वा यदुच्यते तदङ्गिन सम्भव स्येव । प्राग्वत् तेनापि विवर्धैकके तिसृषु तिसृषु मात्रासु विभज्यते । तदाह । प्रका(क)र्याश्चापि वस्त्वर्य(र्धे) इति । एवं षण्मात्रे रोविन्दकपादे वाच्यम् । तदा पादे रोविन्दकस्य चेति । एतच्च सम्भवमात्रेणोक्तम् । न चैष नियम कश्चित् । अत ये(ए)वापरान्तस्यो(स्यौ)वेणकस्य योऽति(भि)धानेऽपि न दोष कश्चित् ॥१६३॥

रोविन्दकोत्तराभ्यां तु वृत्त[1]मुल्लोप्यके तथा।
पाणिकाया बहिर्गीते[2] लास्ये चैव प्रकीर्तितम्[3] ॥१६४॥

प्रवृत्तमवगाढ च द्विविध वृत्तमुच्यते।
आरोहित्वादवगाढ प्रवृत्तमवरोहत ॥१६५॥

आरोहण च द्विविध प्रवृत्तमवरोहतः।
आरोहण च द्विविध तथा चैवावरोहणम् ॥१६६॥

न्यासापन्यासविहित मार्गान्तिरकृत तथा।
व्यवरंका दशवरा(कादशपरा)विदार्य परिकीर्तिता ॥१६७॥

अपवृत्तस्य विषयमाह। रोविन्दकशरीरे पादोऽङ्गी। तस्य विवर्धककयोक्त। तेन रोविन्दकशरीरेणोत्तरशरीरेण च सहोल्लोप्यके वृत्त प्रयोज्यम्। तथा पाणिकायां बहिर्गीते। आरम्भादावुक्तलक्षणे लास्य इति च लास्यगाने वक्तव्यमाणलक्षणे वृत्तमेव। पाणिकालाद्यगानोपयोगाविहो..... ता गीतकमध्ये तत्परिगणनाद्वा गीतकसमानयोगक्षेमत्वज्ञापनार्थम्। मद्रकादीनामिति (भ ना० ५ १३) वचसा पूर्वरङ्गे पाणिकाऽपि प्रयोज्यत्वेनोपदिष्टा। तत एवासो(सौ) ऋग्गाथा(था)दिपरिहारेण वक्ष्यते। ध्रुवोपयोगसूचकलक्षणेऽभिधाने प्रयोजकस्य ऋग्गाथा(था)दिभिष्या... .. ...॥१६४॥

प्रवृत्तमिति यदुक्त तदिदानी विभजति। प्रवृत्तमवगाढ चेति। आरोहणे गात्रसङ्कोचनमित्यवगाढव्यपदेश। अवरोहणे सुखा(त्) प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तसज्ञा ॥१६५॥

आरोहणावरोहणे च प्रत्येक द्विधा ॥१६६॥

न्यासयोगेनेत्येक( ) प्रकार। अपन्यासो विन्यास एवेति तन्मध्य एव निक्षिप्तो न तु पृथक् सङ्ख्यया गणित। अनन्तरमार्गेण सवाद्यनुवाद्य(वि)बलयोगेनेति द्वितीय। न्यासापन्यासावशस्य वादिनो वारोहणावरोहण चेति यावत्। मार्गान्तरमन्तरमार्गो जात्यध्याये (भ ना म २८) सञ्चारांशे(श)बलस्थानां (भ ना २८ ७५) इत्यत्रोक्तम्। एव वृत्तस्येत्यादि बहवरविदारीकस्यारोहणेन प्रतिकल-(विच्छेदेन) चतुर्विधेनावरोहणेन भेदात् त्रिशद्भेदा भवन्ति। अत्र कश्चिद्विशेष उक्त।

---

१ NS मुल्लोपके। KSS. मुल्लाप्यकस्य हि।

२ NS गीता।

३ KSS लास्ये चैव प्रकीर्तिते NS लास्ये वै परिकीर्तितम्।

चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ।
अध्यर्धाच(र्धं)[1]तृतीयाश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ॥१६८॥

शुद्धास्वशबलास्तत्र ज्ञेयमन्तरमार्गतः ।
न्यासापन्यासयोगेन विकृतासु च जातिषु ॥
(दत्तिलम् १४७-१४८)

इति दत्तिलाचार्यः । एवं वस्तुनिबद्धेष्वङ्गनिबद्धेषु स(श)म्याद्यपेक्षया वान्तरविदारीं समभिधाय ततो गीतिवैचित्र्याद्वर्णाङ्गभेदो निरूपितः ।

नन्वेवं सर्वेऽङ्गनिबद्धा एव स्युः । सत्यम् । किन्तु तेषां वस्तुकल्पनात्मनि भागयोगे तदाश्रयाण्यङ्गानि निवेश्यन्ते । वा(व)स्तुप्राधान्यं चात इति तत्कृतो व्यपदेशो-(शो)युक्तः । उल्लोप्यकादौ तु वर्णाङ्गनिबन्धनैव भागपरिकल्पना । तथा हि । सहरणादीनां तालसाम्येऽपि वर्णाङ्गभेदादेवान्यत्वमित्यङ्गान्येव प्रधानानीति तन्निबन्धनताऽप्यानीयेत । इत्येवं वर्णाङ्गकृतमङ्गनिबन्धनत्वमिति मन्यन्ते । अन्ये तु तालाङ्गकृतमङ्गनिबन्धनत्वं न वर्णाङ्गकृतमित्याहुः । तदेतदिह तावदास्ताम् । प्रकृतं तु ब्रूमः ।

अवान्तरविदारीस्वरूपं तावदुक्तम् । अधुना महाविदारीस्वरूपं वस्तु निबन्धेष्वर्धश्लोकेनाह । त्र्यवरेकादशपरा इति । अत्र वस्तुन्येका महाविदारी तत्र त्रिवस्तुत्वं गीतकानां .. ..। तद्यथा । मद्रकस्य प्रकर्यां वा तावत्तत्र तिस्रो महाविदार्य इत्यनुयोगः । भूयोवस्तुत्वं त्वर्धं(र्धं)चतुर्थवस्तुत्वप्रभृति यावत् साप्तवस्तुत्वं यदपरान्तके । तत्र प्रतिवस्तु विदारी सप्त विदार्य इति शाखा । अर्ध(र्धं)चतुर्थेषु वस्तुषु प्रतिशाखेति । तद्गताश्चसस्रो विदार्य इत्येकादशेति परयोगः । तेन चत्वारि (एका)दशान्तमत्र मध्यमयोगेन सगृहीतम् ॥१६७॥

मतान्तरमप्याह । चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणमिति । अनेनेदमुच्यते । त्रिमात्रे वस्तुनि मात्रार्धे यावद् विदारी कर्तव्या । येन चतुर्थवस्तुके मद्रके पिण्डीकृत्य चतुर्विंशति(ः) । प्रतिवस्तु षडिति गणनया । षण्मात्रे तु प्रकृते वस्तुनि नार्धमात्राया विदारी कार्या । एवं हि त्रिवस्तुके षड्विंशद्विदारिकाऽधिकत्वऽधिकविदारिकाऽपि प्रकरी स्यात् । एतस्मान्नियमात्तु न भवतीति ज्ञातमात्राया तत्र विदारीत्युक्तं भवति ।

अपरे सामान्यकालाभिप्रायेण यथासम्भवं विच्छेदसङ्ख्याप्रतिपादनं श्लोकार्धस्य

---

1. KSS तृतीया च सन्निपातप्रमाणतः ।

[1]उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ।
विवधेन च[2] ताः कार्या युग्मवृत्तेन[3] चैव हि ॥१६६॥

तात्पर्यमाहुः । तथाहि । चच्चत्पुटे समुदायविच्छेद एका विदारी । प्रतिकलविच्छेदे चतस्र । कलार्धविच्छेदेऽष्टौ । तदर्धेऽपि च त्रिचतुष्कलदक्षिणादियोगेऽपि मिश्रेऽपि च ह्रस्वमानमित्युक्तम् । तेन कलार्धापेक्षया षोडश । एव त्र्यश्रे वाच्यम् । यावद् पञ्चपाणौ चतुर्विंशतिः । एव......या......त्यैव कला..... तावत्स्वेव पदेषु वर्णानुकर्षाद् द्विकलचतुष्कलयोग. शम्य(म्या)प्रि(प्रा)यः(शम्याप्राय.) । यथा रु....... . .....इत्येकस्यामपि कलायां चत्वारो विच्छेदा. । यावद्वर्णानुकर्षणेति चतुष्कलयोगेऽपि यदेव परं भवतीति गणाधिक्याभावेऽपि द्विकलत्वादिप्रकारान्तरमुक्तं भवतीति ।

अथोल्लोप्यके विदारीस्वरूपमाह ।

अध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ।
उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ॥

इति । इहोल्लोप्यकमपरत. सप्ताङ्गं प्रकर्षं पुनर्विशत्यर्थं तत्रोल्लोप्यकमिति मात्रैवाङ्गीति कथ्यते । न च षोडशकलासु तावन्ति वर्णाङ्गानि निवेशयितुं शक्यानि । परिमिते हि तत्र मात्रारूपे कथमेककादीनि पौन.पुन्यनिवेशनया प्राप्तामनेकसंख्यामनुवर्तितुमुत्सहन्ते । एव वैहायसे द्वादशकले कथमङ्गानां निवेशनमिति । तत्रानेनोपाय उच्यते । तत्र यथा सप्ताङ्गत्व चिकीर्षित भवति तथा षोडशैव कलाः । तथा वर्णप्रकर्षेण कला सार्धकलारूपेत्यनेन येन गतव्या यथा फलतश्चतुर्विंशति. कला भवन्ति । तत्र सप्ताङ्गानि निवेशनीयानि । कलात्रयेऽङ्गके चतुष्कलाषट्क इति कृत्वा यथा तु विंशत्यन्तो विधिः स्मृतस्तया षोडशसु कलास्वेका कलाऽध्यर्ध(ध्यर्ध)कलाद्वयमिति । इयता वर्णप्रकर्षेण गान कर्तव्यम् । यथा मात्रैवमध्यर्धतृतीया मात्रा फलतश्चत्वारि षट्कलारूपाणि भवन्ति । तत्र कलाद्वयेऽङ्गमिति विंशतिर्मात्राः परा . . . . . स्तीति । तथाऽध्यर्धार्धतृतीयाश्च सन्निपाता इति । सन्निपातोऽत्र मात्रा । तत्कृतविच्छिन्नरूपत्वात् । तेनाध्यर्धश्च सन्निपात. । अध्यर्ध(मर्ध)तृतीयश्च सन्निपात इति द्वन्द्व । एव सप्ताङ्गे च परापरयोगेन व्याख्यायते । सपादो सन्निपातत्वमित्यादिरपि भेदो लभ्यते । अन्ये तु प्रतिकलमङ्गमित्यध्यर्धसन्निपातेऽप्यस्ति त्रिंशत्यङ्गत्वेत्याहुः । एवं वैहायसेऽपि वाच्यम् ।

---

१. KSS. उल्लोप्यते ।
२. NS. तु ताःकार्या ।
३. KSS. वृत्तेषु ।

[1]न ह्यर्धसन्निपातेऽस्या भवेदङ्गसमापनम्[2] ।
(गीतानि सप्त ।)
[3]मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्तकम् ॥२००॥

एवं महाविदारीमुक्त्वा मदर्थमय विधिरुक्तस्तान्यङ्गान्यत्रदर्शयति ।

विवि(ध)धेन च ताः कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।

इति । ता द्वयध्यर्धसन्निपातप्रमाणा अर्धतृतीयसन्निपातप्रमाणाश्च महाविदार्यः ॥१९८-१९९॥

न ह्यत्र(र्ध)सन्निपाते(ऽ)स्या ङ्ग (भ)वेदङ्गसमापनम् ।

एकैव तावन् मात्रा मुखप्रतिमुखरूपतयोल्लोप्यके विभज्यते । तत्रार्धमात्राया मुखरूपायाः कथमङ्गाना समाप्ति । विशतीनां समाप्तिविधाविरूपत्वम् । अर्धसन्निपात इत्यर्धमात्रा । अन्ये त्वर्धसन्निपाते चेत्याहु. । अकृत इति चाध्याहरन्ति । तेनार्धतृतीयमात्रत्वेऽङ्गे नाङ्गसमाप्तिर्भवेदित्यर्थं ।

केचित्तु युग्मवृत्तिसमाश्रयणे हेतुमाहु । त्रिविदारीकत्वे चासमच्छेदो न भवतीति तात्पर्यम् । अस्या विदार्या सन्निपाते विषमे विच्छेदाङ्गसमाप्तिरूप समापनं भवेत् । अर्धकेनात्रापूर्णतावैषम्य लक्ष्यते । अर्धस्य सन्निपातैर्विच्छेद इति षष्ठीसमासः एवमेतेनावान्तरमहाविदारीभेदेन यद् फल तदाह । गीतानि सप्तेति । विदारीवैचित्र्यशून्ये हि गीतव्यवहारे स्वरालाप पुस्तकवाचनादाविव । तत्र

मद्रकोल्लोप्यके चैव तथा चैवापरान्ति(न्त)कम् ।

इति । तथा चैवेति । एककलारूपमेतेषा त्रयाणामिति । एवकारेण प्रातिस्विक नियतमेषा रूपमित्याह ॥२००॥

प्रकर्या वंणक चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।

इति । तत्र चतुष्कलत्वमेव । अत्र च कानिचिद् वस्तुनिबद्धानि । अपराण्यङ्गैरिति

---

१ NS नह्यर्धसन्निपाते तु KSS नह्यर्ध सन्निपातस्य ।
२ का० पुस्तके इतोऽग्रे श्लोकाष्टकमधिकम् ।
३. KSS ज्ञेयानि सप्त गीतानि मद्रकश्चापरान्तकम् । प्रकर्या वेणुरोविन्दा ह्यल्लोढमथोत्तर तथा ।

प्रकर्योविणु(वेण)क चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ।
द्विविध मद्रक ज्ञेय[१] चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ।२०१॥

शीर्षकेण समायुक्त तत्तु ज्ञेय त्रिवस्तुकम् ।
पञ्च षट् सप्त तानि[२] स्यु शीर्षक चापरान्तके ॥२०२॥

प्रकर्यामथ चत्वारि त्रीणि चाप्यधिकानि वा ।
प्रकर्यास्तु प्रकीर्णत्वात्तद्रूप्यमिति वर्णितम् ॥२०३॥

[३]रोविन्दक तु सप्ताङ्ग षोडशाङ्ग पर स्मृतम् ।
पादौ द्वौ [४]समवर्णौ तु एककावत्र कीर्तितौ ॥२०४॥

ताण्डवाध्याये (म ४) सूचितम् । तत्र तालाङ्गमेवाङ्गम् । तत्र महाशरीरत्वे वस्त्विति व्यवह्रियते । अल्पाया (विदार्या)त्वङ्गमिति केचित् । अन्ये तु वर्णाङ्ग-प्राधान्यतत्त्वविभागैस्तालैराश्रयाण्यङ्गनिबद्धान्याहु । तत्रैक त्वङ्गविभाग विवक्षु-र्वस्तुनिबन्धादि सूचयति । द्विविध मद्रकमिति । सत्रयैव मद्रकाशप्रहृत्ववस्तुना लभ्यते गीतकमिति ॥२०१॥

शीर्षको यद्वदसकीर्णरूपज्ञप्तिहेतुस्तद्वद् पञ्चपाणि । प्रसकीर्ण त्र्यश्रकत्व मद्रस्यावेदयत इति शीर्षकत्वेनोक्तम् । शीर्षकस्तु त्रिवस्तुक एव । न चतुर्वस्तुकत्वे-ऽपरान्तके पञ्चवस्तुनि षट सप्त वा । अन्ते शीर्षकोऽपरो द्वितीयोऽन्तोऽवयव प्रति-शाखात्मा यत्रेत्यपरान्तकम् ॥२०२॥

प्रकर्यास्त्रीणि सार्धानि वस्तूनि चत्वारि । प्रकीर्णत्वाद् विक्षिप्तत्वात् । विक्षिप्तत्व च वस्तून षण्मात्रमेव क्रियत इति । प्रकरी गौरवादि ङीष (गौरादित्वात् ङीष) (पा अ ४ १ ४१) । वस्तुनिबन्धेषु वस्तुविभाग ॥२०३॥

अथाङ्गनिबन्धेष्वङ्गविभागमाह । रोविन्दकस्त्व(क त्वि)ति । इहाङ्गनिबद्धेषु क(कि)ञ्चिदेव तालरूप प्रधान वस्तुनिबद्धेष्विव वस्तु तावत् । व्यवस्थितेन रोविन्द-कशब्देन प्रस्तारात्मक शरीरम् । प्रकृष्टस्वराणा वर्णानुरूपरूप च प्रस्तार च

---

१ NS तत्र ।
२ KSS वापि NS स्यु ।
३ KSS रोविन्दकस्तु । NS रोविन्दक तु सप्ताङ्ग ।
४ KSS समवर्णेन एकैकस्तत्र कीर्तित ।

प्रवृत्तं विवधश्चापि [1]तस्य चावो प्रयोजयेत् ।
[ततो वेहं ततोऽङ्गानि यथायोग नियोजयेत् ॥२०५॥

आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृत. ।
अविकल्पितमङ्गेऽस्य शीर्षक सम्प्रयोजयेत्] ॥२०६॥

सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा [2]प्रोक्तमा(मो)वेणकं बुधैः ।
तत्र [3]द्व्यन्त तु सप्ताङ्गं [4]त्र्यन्त द्वादशक स्मृतम्[5] ॥२०७॥

पाद: सन्निपर्पाघातो वज्रं सम्पिष्टक तथा ।
[6]एकक चतुरस्रं च तथा चैवोपवर्तनम् ॥२०८॥

षीवितम् । तेन रसन शब्दनम् । रसनस्य विन्दे लब्धे रसे वक्षिकपिविन्देषु(शः) । ततः समासात् सञ्ज्ञायां कन् (पा. अ ५ ३ ८७) । एवमेतद् रोविन्दक सप्ताङ्गमपरत्। षोडशाङ्गं यथायोगमित्युच्यते ॥२०४-२०५॥

न कला द्वादशकले य इति सप्तपराणि षोडशपराण्यङ्गानि......स्याशाकृच्य वर्णानुकर्षेण कालभूयस्त्वसिद्धार्थमाह । आकारश्चेति । आकरण विततीकरणम् । आकार. शुष्काक्षररूप । आकार(श्चा)स्य मध्ये चेति । शीषि(र्ष)कं शिर इव प्रधानम् । तत एवाविकल्पितम् ॥२०६॥

अथोवेणकाङ्गविभागमाह । सप्ताङ्ग द्वादशाङ्ग चे(वे)ति । तत्र मापघात एवात्र प्रधाम् । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

असमानत्वनित्यत्वे तस्य प्राधान्यकारणे । (दत्तिलम् २०३)

इति । स च द्वादशकल इति कलयाङ्गमासूत्रयन् द्वादशाङ्गानि यावत् क्रोडीकृत्यावतिष्ठते । तत एव मापण द्वादशभागात्मना हनन गुणन यास्य(यस्ये)ति स मापघातः । स एव चोवेणकम् । अस्यते इत्यसमाङ्गमभेदात् । असु वेणयति वेणीरूपा या नेकसन्धारूपा करोतीति असो विकप् । वेणी प्रातिपदिकार्थजणिजन्ताव् ण्वुल् षष्ठीसमासः । तत्र यदा सप्त तस्य या एककादीनि तथा द्विविधोऽन्त । तत्र यदा द्वादश तदा त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रात्मना त्रिविध ॥२०७॥

तत्र पाद इत्यादीन्यप्येव द्वादशाङ्गादीनि । तालाङ्गवादिन एत एव । एतन्मध्यात् संपिष्टकमुपपात प्रवेणीद्वयमुपवर्तन च हित्वा स(प्ता)ङ्गता कार्येति । वर्णाश्र-

---

1. NS तस्मात्पादो KSS तस्य त्वादो ।
2. NS प्राक्षमो...।
3. KSS. द्व्यङ्ग ।
4. KSS. त्र्यङ्ग
5. NS तथा ।
6. KSS. शीर्षकम् । NS varies

उपपातः प्रवेणौ(ण्यौ) च द्व्यङ्गं सहरणं तथा ।
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्योवेणकस्य च[1] ॥२०९॥
[2]सम्पिष्टकोपपाताभ्यां [3]प्रवेणीभ्यां च वर्ति(र्जि)तम् ।
[4]उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गं परिकीर्तितम् ॥२१०॥
निवर्तनं [5]च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
अन्तयोर्द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिष्यते ॥२११॥
उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानामेष एव विधिः स्मृतः ।
अवगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥२१२॥
[6]व्यङ्गोऽन्तः स्यात्तथा द्व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ।
[7]स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गो वर्षि कीर्त्यते ॥२१३॥

वादिनश्च तालाङ्गञ्च । पादद्वययोगेनान्तादभेदगणनया चाविक्यसख्यपान्तमवि वा अनत्व मन्यमाना वर्णाङ्गान्येकप्रतिपत्तिबन्धनीयानि । तानि च द्वादश सप्त वा । तालाङ्गानि तु तदाश्रयभूतानि सम्पिष्टकादीनि । वर्जनं च वर्णाङ्गेषु सप्तसु विधीयते न तु तस्मादेव सप्ताङ्गमित्याह । एकक चतुरस्रमिति । एकाश्रयभूत चतुरस्रमित्य-नियम । यदन्तर(र) (द्व्यङ्ग)सहरणमिति । अन्ताहरणेनान्तेन च युक्तमिति यावत् । एव द्वादशाङ्गे पादादय सप्ताङ्गे त एव सम्पिष्टकतालाश इति विशेष ॥२०८-२१०॥

विशेषान्तरमप्याह ।

निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
अन्तयोरिति ॥

अन्तयोरिति यदावर्तनं तत्र गीति पदानि चेत्याह । यत्तुल्यसप्ताङ्गद्वादशाङ्गे तु गीतात्मा वर्णपर । तुल्यपादानि त्वन्यानि । तदाह । द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिति । एवमन्ते विचारयितुं प्रक्रान्ते तस्यान्यमपि विशेषमाह ॥२११॥

तत्प्रसङ्गादुल्लोप्यकेऽप्यतिदिशति । उल्लोप्यकेऽपीति । तदेवैकप्रकरणमेव

---

१ KSS न्यावेणकस्य तु ।
२ KSS सविष्टको ।
३ KSS प्रवेण्या च विवर्जितम् ।
४ NS उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गपरिवर्जितम् । KSS उपवर्तविहीनं च सप्ता-ङ्गमपिकीर्तितम् ।
५ KSS तु सप्ताङ्गम् ।
६ NS भागात्तस्यात्तथा द्व्यङ्गो
७ NS स्थितिप्रवृत्त ।

एकाङ्गे संविधातव्यं माहाजनिकमेव तु (च) ।
[1]द्व्यङ्ग स्थितं प्रवृत्त वाप्येकाङ्गं वा प्रकीर्तितम् ॥२१४॥

[2][द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यां [3]बहुधा तु विधिः स्मृतः ।
ओवेणकस्य संहारो व्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥२१५ ॥

एकको विवधो वापि कार्यो द्व्यङ्गे ततः सदा ।
उल्लोप्यके तु चान्तानामेव एव विधिः स्मृत ॥२१६॥

स्थितं प्रवृत्तं च तथा माहाजनिकमेव च ।
त्र्यङ्गोऽन्तः स्यादथ द्व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ॥२१७॥

अवगाढं प्रवृत्त च माहाजनिकमेव च ॥
त्र्यङ्गोन्तःस्यात् ॥

पुनरिदं मन्तव्यम् । अङ्गानामित्यन्तसम्बन्धिनाम् । एष एव म ओवेणके । तत्र तावत् को विधिरित्याह ।

इति । अन्त अवगाढमिति वर्णाङ्गस्थिततालाश्रयम् । अन्येषां पाठ । स्थितप्रवृत्तं च तवेति । तथा द्व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः स्थितप्रवृत्तसमोगाद् । रूपस्याह । एकाङ्गो वेति ॥२१२-२१३ ॥

कथमित्याह ।

एकाङ्गे सविधातव्यं तथा (माहा)जनिकमेव च ।

इति । यथा त्रयाणां वर्णानामङ्गविधिमाह । द्व्यङ्ग स्थितमिति । वापीति भिन्नक्रमेण । तेन स्थितं प्रवृत्त च द्व्यङ्गमेकाङ्ग चेति ॥२१४॥

के ते तयोरर्थे अशाङ्गा इत्याह । द्व्यङ्गे व्याससमासाभ्यामिति । यदा एकक-द्वय तदा समासा(सो)ल्पत्वात् । यदा प्रवृत्त विविध तदा व्यासो विदारीणा बहुत्वात् । माहाजनिकत्वनियमादङ्गाना स्थित एवार्थत्वमेकक मामेत्युक्त भवति । एवमन्तविधि-स्तावद् व्यपोदितम्(त) । इदानीं प्रकृते ओवेणके उपदिशति । ओवेणकस्येति । योऽयं संहारोऽत्र स उक्त । ओवेणके यदा क्रियते तदाऽऽभ्यामङ्गाभ्यामेकतरेन व्यङ्गेण व्यङ्गे । एकद्वय विवधद्वय चैकाङ्गत्वनियम इत्युक्त भवति । एवमोवेणक उपदिश्य प्रागुपक्षिप्तमनुदेशमनुसन्धत्ते । उल्लोप्यके तु चान्तानामित्यादिना चतुरश्रस्तदा(था)-श्रयो मिश्रत्वान्तः प्रकीर्तित इत्यन्तेन । कस्मादयमन्त उच्यत इत्याह । ओवेणकस्य

---

१. N.S द्व्यङ्ग चित्तप्रवृत्त वा चैकाङ्ग वापि कीर्तितम् ।
२. KSS does not read
3. NS ध्रुवाबातुविधि स्मृतः ।

एकाङ्गोऽपि विधातव्यो माहाजनिकसंयुतः ।
एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधि स्मृत ॥२१८॥

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रो मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तितः ।]
[1]प्रावेणिकस्य संहारो त्र्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥२१९॥

नादौ न मध्ये संहारे नित्यं चैव प्रयुज्यते ।
[2] एककी विविधो वापि कार्यो ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥२२०॥

उल्लोप्यक षड्वर विंशत्यङ्ग परं स्मृतम् ।
[3]तच्च संहरणे कार्यं मुखप्रतिमुखाचितम् ॥२२१॥

[वैहायसकसंयुक्त तेनापि च विवर्जितम् ।
त्रिष्वङ्गेष्ववर ज्ञेय परं स्याद् द्वादशस्वपि] ॥२२२॥

संहार इति । आदौ मध्ये वायमन्ते न प्रयुज्यते । अपि तु नित्य सहारे । अतेनायमन्त सहार(य)क्त इत्यर्थ ।

नन्वन्त कस्मादङ्गानि । वर्णाङ्गमध्योऽय पठित इत्यत आह ।

एककं(को)विवध(धो)वापि कार्यं(र्यो)ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ।

इति । हिर्यस्मादर्थे । अङ्गाश्रयत्वादङ्गमेतदिति यावत् । अन्ये त्वतिदेशात् सन्धानग्रन्थं (स्थितमित्यादि) चतुश्लोकात्मक प्रयोक्तृभिरित्यन्त नाधीयते । अन्ये द्विपाठत्वेन पाठ । एके श्लोक विभज्य उल्लोप्यकेऽङ्गानि विभजन्ति । उल्लोप्यकं षड्वरं विंशत्यङ्गं परमिति । वर्णाङ्गानामिय परतोवधा । तत्रोल्लोप्यमिति मात्रा लुप्यते । ऊर्ध्वं शून्यतारूपेण यत्र । एतच्च वक्ष्यामः । तच्च मात्रारूप संहरणान्ते कार्यम् । तावन्मात्रमेवोल्लोप्यक कार्यमिति यावत् । तत्र मात्रारूप मुखमर्थत प्रतिमुखमर्थत इति विभजनीय (यम्) । यत एवोर्ध्वं यद्वैहायसकादि तयतो लोप्यकमतोऽपि भवति ततोऽप्युल्लोप्यकम् ॥२१५-२२१॥

तच्च द्विधा वैहायसकेन सयुक्त रहित च । प्राक्पक्षे त्रीण्यस्याङ्गानि वैहायसकेन सयुक्तानि । द्वादशैककानीत्यावृत्त्या वैहायसके एकमङ्ग षट्परं कार्यमिति यावत् । *अस्य स्थानमाह । अस्य चाङ्गत्रयेऽतीत इति । टीकाकारास्तावद् व्याकुर्वन्ति ।* इह चतुरश्रेऽस्मिन् प्रधानाङ्गो न वैहायसिकेन तादश(य)भाव्य । द्वादशकलाश्रितं तत्कृत

---

१. KSS प्रावेणकस्य ।
२. KSS एकैकोविवविधोवापि कार्योऽप्यङ्गं बुंधैः सदा ।
३. KSS तत्र संहरणं ज्ञेय मुखप्रतिमुखन्वितम् ।

एकाद्यं(ङ्ग) षट्परं ज्ञेयं वैहायसिकमेव च ।
प्रस्य चांश(चाङ्ग)त्रयेऽस्तीते प्रयोगमुपपादयेत् ॥२२३॥

"उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुखे स्मृते ।
ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तरो वा विधीयते ॥२२४॥

मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये विवधसंज्ञके[२] ।
वृत्तं प्रतिमुखे च स्यादनमोत्तु समासतः ॥२२५॥

उल्लोप्यके [३]तथा शाखा सोत्तरा सापरान्तके ।
प्रतिशाखा तथा चैव [४]सवर्णाऽन्यपदा स्मृता ॥२२६॥

चतसः कलामात्रान्तरशून्यप्रयोगेन वर्णानुकर्षणान्निर्वाह्यम् । तत्र चैककान्यङ्गत्रयम् । तदाह् । प्रस्य वैहायसिकस्याङ्गत्रये तत शून्यरूपे प्रयोगं कुर्यात् । अत एव विहायसि शून्ये भवमिति वैहायसमिति लक्ष्यं चेत्य वक्तव्यम् । यत्तु तत्र हित तत्तालान्तराद् दृष्टव्यमिति मन्तव्यमिति ।

अन्ये लक्षणमित्थं पश्यतो(न्तो)ऽङ्गत्रय इति । तन्मर्यादामात्रायामतीतायां वैहायसकं कुर्यात् । कच्च द्वादशकलत्वेऽपि चत(तु)रश्रमेवेति द्विकलैककलत्व चच्चत्-पुटप्राधान्यात् । अत एव तु द्वादशकलतोक्ता । न वा तच्चालुरश्र्यमात्रूलमस्य । तस्या नानारूपमपारमार्थिकम् । तत एव शून्ये भवमिति वैहायसकमिति मन्यते(न्ते) ॥२२२-२२३॥

प्रसङ्गादुत्तरस्याप्येतद्रूप तुल्यकक्ष्यात्वलक्षणमङ्ग्यार्ऽतिदिशति । उल्लोप्यको-त्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुख इति । चतुर्थीय तादर्थ्ये । तत इति । मुखप्रतिमुखरूपाया मात्राया परतोऽङ्गानि(ना) वैहाय(स)कान्ताहरणादीना सक्षेपेण विकासेन वा प्रयोग ॥२२४॥

ननु मुखप्रतिमुखाङ्गविभक्तमात्रत्वे त्र्यङ्गत्वमुक्त त्रिष्वङ्गेष्ववरमिति (भ० ना० ३१.२२२) वचसा । तत्र कानि त्रीण्यङ्गानीत्यत आह । मुखप्रतिमुखे (इ)ति । मुखे विवध. प्रतिमुखे स च वृत्तं चेत्यङ्गत्रयम् ॥२२५॥

उल्लोप्यके शाखाप्रतिशाखा(खे) विधातुमपरान्तरयोश्चातिदेष्टु तुल्ययोगि-त्वेनाह् । उल्लोप्यक इति । शाखैव प्राधान्यात् । शाखातुल्या तु प्रतिशाखा च । सा

१. KSS उल्लाप्यको...वापि ।
२. NS विविधराजिते ।
३. KSS. तु शाखारूय सोत्तरे ।
४ KSS. समवर्णपदा ।

[1]कलिकं द्विकल वापि नैव वा प्रत्युपोहनम् ।
[2]द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेय तु चतुष्कलम् ॥२३६॥

सप्तमे लघुनि त्वन्ते द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।
चतुष्कलेऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ॥२३७॥

एका द्वे वा(च)चतस्रो वा(स्रश्च) तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।
यथाक्षरस्य कर्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥२३८॥

चतुष्कल पञ्चपाणिर्द्विकल। द्विकलः स्मृत. ।
चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥२३९॥

द्वे एका वा नैव वा । त्रिषु गुरुषु पातो नोक्त इति पादभागत्रये तदभाव । ऽऽऽ प्रनि. इति द्विगुणो द्विकलमन्द्रक । अथैतद् द्विगुण चतुष्कलमाह । द्विर्भावादिति । अत्रैवावापविक्षेपा । यतो विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति (भ० ना० ३१ २३५) वचनादादौ सार्धिका कला योज्यते ॥२३६॥

अनया परिभाषया सप्तमे एककलादर्शनदर्शितकलाच(तुष्टय)योगे लघुन्यादावावापप्रयोजना न प्राप्ता आयता इति । अतोऽष्टमे सन्निपानलघुन्यादौ विक्षेपकलेष्वन्ये(न्ते) पादभागे प्रताविशमिति प्राप्ते तदपवादमाह । सप्तमे लघुनि त्वन्ते द्विभावोऽस्मिन्निति । द्विर्भवतीति द्विर्भावोऽसान्य(व)धिक आगत स चान्यस्य इति चतुष्कले ह्यत्र आवापस्तदपेक्षयान्यो निष्क्राम स विधीयते । सोऽपि किं तालात् पूर्वं निवेश्य( ) । नेत्याह । अस्मिन्निति । अङ्ग एव स्थान इति यावत् । तेन तानि विंशतिपादभागोऽयो जायते । अ ये तु द्विर्भावशब्देन ताल व्याचक्षते । सोऽत्य प्राप्त आवापस्थाने विधीयते । तदनन्त(र) त्वर्थान्निष्क्राम इति । कलादेवाद्यमित्यन्ये स्पष्टमेव पठन्ति । अष्टौ कला आद्ये वस्तुन्युपोहनम् ॥२३७॥

शेषेषु यथाक्रममेका द्वे च चतस्र इति । अन्ये च स्थाने वाचब्द पठन्त प्रत्युपोहने सर्वेषु वस्तुष्वेकद्विचतु सख्या विकल्पितामाहु ॥२३८॥

एककले मद्रके चतुष्कलेन पञ्चपाणिना द्विकलमिति विश्लेषणमिति । चकाराच्चचतुष्कलेन मिश्रेण वा । अन्ये त्वेककले एककलेन द्विकले द्विकलेन चतुष्कले चतुष्कलेन । एव सकलवद् रूपस्फुटीकरणात् सुष्ठुत शीर्षरूपता निर्वहतीत्याहु ॥ २३९॥

---

१ KSS कलिका द्विकल चापि भवेच्च NS न वा स्याद् ।
२ KSS , NS vary absolutely

[1]त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च [2]ध्यश्रतालसमुद्भवम् ।
इत्युक्त मद्रकं पातैस्त्रयोदशभिरन्वितम् ॥२४०॥

गुर्वक्षराणि चत्वारि चत्वारि च लघून्यथ ।
[3][तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघून्यपि ॥२४१॥

तालं शम्यां च तालं च सन्निपातं च योजयेत् ।
लघ्वक्षरैककलिकैः पातैः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥२४२॥

यथाक्षरं बुधैरेतद्विज्ञेयमपरान्तकम् ।
आदौ कलोपवहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥२४३॥

एतदुपसंहरति । त्रिवस्त्विति । चतुर्थमपि हि वस्तु तच्छीर्षकाङ्गसन्निविष्टम्। तथा च दत्तिलाचार्यः । मद्रकस्तु कलासंस्थेत्याह (?) (दत्तिलम् १६५) । इहापि मिश्रकत्वेन तदुक्तमेव । चतुर्वस्तुकत्वेन शीर्षकं शीर्षकमन्यत् प्रागेव निषिद्धम् । तेन त्रिवस्त्वित्युक्तम् । त्रीणि प्रमाणानि (इति त्रिप्रमाणम्) । ननु तालान्तराण्येवैतानि सन्तु किं तदनुयायित्वेन यतो मद्रकतेत्याशङ्क्याह । पातैस्त्रयोदशभिरिति । अर्द्धतरीत्यैतत् त्रिष्वनुरूपेष्वङ्गानि वस्तुनो रूपं तदेव च मद्रकमिति यावत् ॥२४०॥

अथापरान्तकम् । अथ गुर्वक्षराणि चत्वारि । चतुर्णां गुरूणां तृतीये तुर्ये च शम्यातालौ । लघुचतुष्टये तालशम्यातालसन्निपातानचक्षाण आद्य गुरुद्वयमुपोहन-प्रत्युपोहनबीजकध्रुवप्रयोज्यमिति दर्शयति । लघ्वक्षरा एककलिकापाता यत्रेति स्मारयन् गुर्वक्षराणि तावत् कलिका इत्यपि स्मारयति ॥२४१-२४२॥

एतदुपसंहरति । यथाक्षरं बुधैरेतदिति । एककलमिति यावत् । अपरान्तक-निर्वचनलभ्या च प्रतिशाखा सर्वत्रेति लक्षयति । एतदपि च त(म)द्रकषट्कलत्र्य-श्रतालमेव । प्रस्तार उद्घाततालाशतालम् । अथैतद् द्विकलीकर्तुमाह । आदौ कला(लो) पवहनं विश्लेषाद् द्विगुणमिति । तत्र न(म)द्रकवदेव गुरूणां द्विर्भाव लघूनामेव कलारूपत्व विश्लेषणे कलाद्वयात्र यथापूर्वं निवेशयेत् (भ० ना० ३१ २३५) इति सर्वं पूर्वोक्तमनुस्मरेत् । आदौ यावच्छायत्वादुपोहनत्वेनोक्ता ध्रुवा वा पातत्वेनैव कार्या । तेन प्रथमे पादभागे न विश्लिष्टा कलेत्युक्त भवति ॥२४३॥

---

१. KSS चतुर्वस्तु ।

२. NS. ध्यस्रताल

३. KSS. varies

द्विकले कलिक ज्ञेय द्विकलं चाप्युपोहनम् ।
कलिक कलिक चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ॥२४४॥

एतदेव द्विगुणित विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।
लघ्वक्षरे तृतीये(द्वितीये) तु द्विर्माबेऽन्त्या कला स्मृता ॥२४५॥

त्र्यश्रतालसमुद्भूत पातैः षड्भिर्विभूषितम् ।
चतुःशाखाख्यमित्येतद्वदित चापरान्ति(न्त)के] ॥२४६॥

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवाप्यपदा स्मृता ॥२४७॥

शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।
[1][वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥२४८॥

तत्र द्विकले कला द्वेधा । उपोहन कलिकम् । कलिक प्रत्युपोहनमिति । *न्यायविस्तुभूयस्त्वात् । एव द्विकलस्य प्रस्तार । डनिप्रनिशनितताशताशतासम्* द्विकलमपरान्तकम् ॥२४४॥

अथ चतुष्कलमाह । *एतदेव द्विगुणितमिति । अ(आ)वापविक्षेपयोजनयेति* भाव । अत्रापि मद्रकवदस्य पादभाग प्राप्त । पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति (भ० ना० ३१.२३५) वचनात् । तदपवादमाह । लघ्वक्षरे द्वितीये तु द्विर्माबेऽन्त्या(न्त्यः)कलेति । तेन तानिविशसमित्यमिन्त्यापवादो न तु सनिविशमिति । एतच्च श्लोकार्धं प्राग्वदेव व्याख्येयम् । तदय प्रस्तार । सनिविदसनिविश सानिविता शाताविश तानिविसम् ॥२४५॥

गणयन्तस्तस्यापि प्रतिशाखामाहुः ॥२४६-२४७॥

गते च वस्तुचतुष्टये पञ्चमस्यारम्भेन निवृत्तिरावर्तन कार्यम् । सा च वृत्तौ मार्गे चकारात् पञ्चपाणिना ।

एतदुक्त भवति । चतुर्थवस्त्वन्ते यान्येव द्वादशकलासु गीयन्ते पादानि तान्येव शीघ्रोच्चारणेन पञ्चमवस्त्वादिभूतकलापदके गेयानीति तत्र च न्यासोऽर्धसमाप्तिश्चेत्याचार्याः ॥२४८॥

---

1 KSS does not read

शालायां प्रतिशालायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ।
षट्कलापातसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृते ॥२४९॥

सप्तकलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ।]
[1]यथाक्षरेणैव मवेदनयोरुपवर्तनम् ॥२५०॥

उपोहनं च वस्त्वर्थे(र्थं) द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
[2]दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते ।
(द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम्) ॥२५१॥

[त्र्यश्रतालसमुद्भूत पाते षड्भिर्विभूषितम् ।
चतु शालाद्वयमित्येतद् गदितं चापरान्ति(न्त)के ॥

पञ्चमस्य विशेषमुक्त्वा द्वे वस्त्वित्याह । शालायामिति । शालायां यद् *पश्चिममन्त्यं वस्तु प्रतिशालायां च द्वयोर्वस्तुनोर्या अन्त्याः षट्कला विशतानिविष-* मित्येवरूपास्तास्तु(सु)संतासातासाता इति पञ्चपाणिपाताः । अन्ये तु पाणिपातास्त एव पञ्चपाणिगतस्तु प्लुतं च प्लुतलघुगुरुद्वयलघुप्लुतरूपतात्र केवलपरिवर्ते पञ्च-पाणिम(णिन)त पातविधिरिति मन्यन्ते । अज्ञातस्तालस्तालिकाज्ञाता च वस्तुरूप-पासोकारात् पञ्चपाणि(रन्ते)न(त)म्यः ॥२४९-२५०॥

अथोपोहनविधिमाह । उपोहनं च वस्त्वर्थमिति । आद्ये च वस्तुनि द्वादशसु कलास्वन्येषु द्वयोर्वा दक्षिणमार्गे वार्तिकेषु चतसृष्वपि । अन्ये तु वस्तुनिबद्धपश्चिमे समाप्ते पृथग्भूतामेव षट्कला तालिकामाहु । दत्तिलादयस्तु द्वितीयं पादविभागं यानिविघरूपं चतुर्थं यानिविप्ररूपमाहु ।

अष्टमी विंशिका चैव द्वे शम्ये परिकीर्तिते ।
द्वादशाष्टादशौ तालावेकविंशस्तथैव च ॥

(दत्तिलम् १७२-१७३)

इति वदन्त । एवश्चैरयर्थः । ॥२५१॥

वस्तु भवतीत्याह । त्र्यश्रतालेत्यादिना वस्त्वित्यन्तेन । वस्तुन एव च *भाविप्रतिशालापेक्षया शालेति व्यपदेशः । प्रतिशालामा च स एव प्रस्तार* इत्याह ।

---

1. KSS यथाक्षरे तु ।
2. KSS. varies.

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥
शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।
वृत्तो निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥]
उल्लोप्यकं तु द्विगुणं द्विलघ्वन्तेऽथ गुर्वथ ।
[1]शम्या तालो द्विरभ्यस्तो सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥२५२॥

प्रत्यक्षरकृतै· पादै (तै) पञ्चभि. समलङ्कृतम् ।
चतुरश्र मुविच्छेदमेतन् ज्ञेयं यथाक्षरम् ॥२५३॥

यथा शाखेति । प्रतिशाखात्वेन च प्राधान्यात् कदाचिद् भागोऽप्यस्या इत्याचार्या । प्रतिशाखाया स्वरूपमाह । पश्चिमार्धसमेति ।

विशाखिलाचार्या प्राहु । पश्चिम वस्तु सप्तकादिरूपत्वमिति तस्यैव यद् पश्चिममर्ध तत् पृथक् प्रतिशाखात्वेन चतुर्विंशतिकल वस्तुगत्या तद्गतान्यद्वादश-कलात्मा प्रतिशाखेति वस्तुनि मन्तव्यम् । अत्र च लिङग यदोवेणके एककेन पादे लक्षितव्ये प्राय पाद सम शाखाया परस्तु प्रतिशाखाया इति वक्ष्यति (भ० ना० २८१-२८२) । उपपातस्य प्रतिशाखाताला षट् द्वादश कलातालिका मध्यपतितेऽप्युप-पातो न ततोऽधिको भविमुमर्हति । तत्राद्यतुल्यगीतित्वे चान्यपदार्थमिति । अग्रे निर्णेष्यते चैतत् । यदि तदेव तद् कथ साम्यमित्याह । (अन्य)पदेति । गीतिताना-भावे चाक्षराण्यस्यामन्यानीति । अनन्तर ए(मे)ककलेन पञ्चपाणिना शिर । केचित् तदपि शाखामध्ये ।

अथ शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गागत वस्तुनिबद्धप्रकरीपरित्यागेनाप्युल्लोप्यक वा-(व्या)चिकीर्षुराह । उल्लोप्यक द्विति । अनेन पूर्वद्व्यश्राभ्यामचातुरश्र्येणाविशेष सूचयति । शताशता इति । यथाक्षरमुल्लोप्यक यथाक्षर वैहायसकादन्यन्न किञ्चिदिति तत्रोक्तम् । अत एवोर्ध्व सर्व लोप्यमत्रेत्युल्लोप्यकम् ॥२५२॥

एतदुपसहरति । प्रत्यक्षरकृतैरिति । ननु यदि पञ्चभि पादैरथ तर्हि कथ चतुरश्रता । आकारविच्छेदगुरुरेकोऽत्र लघुद्वयेन शोभते । तेनापूर्वेण चञ्चत्पुटपरिवृत्तौ विभक्त इति यावद् ॥२५३॥

---

१. KSS सम च्छेद वस्तु ।

पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुष्कलमिष्यते ।
[1]अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते वैहायसकमिष्यते ॥२५४॥

तदेकाङ्गावर ज्ञेय द्वादशाङ्गपर स्मृतम् ।
प्रमाणाद्(ण) द्वादशकल [2]तथा पातमथापि च ॥२५५॥

अस्य तु द्विकला शम्या तालस्त्रिकल(द्विकलस्ताल) एव च ।[3]
द्विकला च पुन. शम्या तालश्चैककलः स्मृत.[4] ॥२५६॥

तत शम्या ततस्ताल सन्निपातस्तत पुन [5] ।
शाखेय प्रतिशाखा तु नित्यमन्यपदा स्मृता ॥२५७॥

अथ द्विकलचतुष्कलयोगमुपपादयति । पूर्वोक्तेनेति । द्वैगुण्येन कला पूर्व निवेशयेदिति च । विधिनेत्यर्थ । तेन निशनिताशनानिस द्विकल । प्रनिविध चतुष्कल । अस्य चेति । अस्यैव द्विकलचतुष्कलात्मनो वैहायसकम् । अङ्गत्रयेऽतीत इति टीकाकार पठति व्याचष्टे च शून्यरूपे पर गीतमात्रात्मनि कलाचतुष्कनिष्ठे वर्णाङ्गत्रये प्रयुक्त उपपादनमिति । लक्ष्यानुसारिणस्तु मात्रागत एव मुखप्रतिमुखगते वर्णाङ्गत्रयेऽतीतेऽस्य प्रयोग इत्युक्तवन्त । वैहायसकत्व तु यथाक्षरापेक्षया शून्ये स्थानेऽस्य परता ॥२५४॥

तदिति वैहायसकमेकाङ्ग(ङ्गा)वर द्वादशपर प्रोक्तम् । षडङ्गपरमित्युक्त(प्राक्) । तेन विकल्पोऽत्र व्रीहियववत् । अस्य स्वरूपमाह । प्रमाण द्वादशकलमिति । तथा पातमिति । द्वादशपातमिति यावत् ॥२५५॥

पातानाह । अस्य तु विकला शम्या द्विकलस्ताल इति । त्रिकलत्वमनयो । द्विकला शम्येति । निष्क्रामान्तरगा । तत्र द्विकलत्वे चच्चत्पुटे अन्त्या सन्निपातकला । अन्तस्थानादेव(क)कनश्चचत्पुटपताद्यशम्ययाऽपसारितद्विकलैककलयोऽयत्र मध्ये सन्निपात स्यात् । एक सता एकोऽय ताल इति न स्यात् । प्रथत .द्विकलगता सप्तकानन्तरं मध्ये शम्यादिरेककलचच्चत्पुटाक्षिप्तस्तदनन्तर सा सन्निपातकला । अष्टम्यपि द्वादशस्थानता । तदेतदाह ।

---

१ KSS अन्ते चाङ्गत्रयातीते । NS. अस्य चाङ्गत्रये गीते ।
२ KSS सप्तपातमथापि च ।
३ NS तालश्च द्विकलस्तत ।
४ KSS द्विकल स्मृत ।
५ KSS अत परम् NS. तत परम् ।

[1]यदा त्वस्य भवेदन्तस्तदन्ता हरण बुधैः ।
यथाक्षरेण [2]नियमात् सहार्यं पञ्चपाणिना ॥२५८॥

स्वतालेनान्तहीनस्य सहार्यं परिकीर्तितः ।[3]
त्रि(द्वि)प्रकारनिवृत्तस्तु(श्च) त्र्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥२५९॥

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च मिश्रश्च परिकीर्तितः ।[4]
स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहात्मनिकमेव च ॥२६०॥

द्विकला च पुन शम्या तालश्चैककल स्मृत ।
तत शम्या ततस्ताल सन्निपात ॥

इति । (प्रस्तार) निविशनिवितानिशताशवा वैहायसम् । शाखेयमिति वैहायसम् । केचित् प्रतिशाखेति । यावत् । नित्यमिति यदि भवति तत् सर्वमेवान्यपदेति यावद् । अन्ये नी(त्वि)ह नित्यमिति लिङ्ग प्रतिशाखाया मन्यत्रानित्यत्वस्येत्याह ॥२५६-२५७॥

यदा स्थिति विशेषो द्योत्यते । अन्तेन हि सहितेनान्ताहरणम् । तद्धि सहार-महंतीति सहार्यम् । अन्तस्याहरण सूचकमिति यावत् । तच्चैककलेन पञ्चपाणिना ॥२५८॥

यदि स्वन्तो न क्रियते तदाय विधिरित्याह । स्वतालेनेति । स्वतालो वैहाय-सम् । तेनैव सहार समाप्ति । तदपि यदा न क्रियते तदा स्वतालेन प्रथममात्राकर्षेव न सवान्निरित्यावेदयिन् स्वतालेनेति साधारणोक्त्या व्यवहृत । यदा त्वस्य(स्या)न्त इत्युक्त ततस्तदाह । द्विप्रकारनिवृत्तश्च त्र्यङ्ग इति ॥२५९॥

एतत् स्वयमेव निर्णीनीपुस्त्रिविधित्व तावदाह । त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च मिश्र-श्चेति त्र्यङ्गरवमाह ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहात्मनिकमेव च ।

इति ॥२६०॥

---

१. KSS. यदात्वस्य भवेदन्ये ।
२ KSS कर्तव्य सहार्यं ।
३. KSS. परिवर्त्यते NS परिकीर्त्यते ।
४ NS अथ त्रिविधस्तथा ।
५. NS. मिश्रश्चापि प्रकीर्तित । KSS. मिश्रश्च द्विविध स्मृत ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
[1]तदा स्थितं भवेद्युग्मं तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥२६१॥
शम्याऽपि द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकल स्मृत ।
चतुष्कलः सन्निपात प्रवृत्तमत इष्यते ॥२६२॥
अस्य तु द्विकला शम्या [2]तथा चैककला पुन. ।
चच्चत्पुटस्तु तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥२६३॥
[3]स्थितं तालेन कर्तव्यं माहात्रनिकमस्य तु ।
निवृत्ततालः कर्तव्य [4]प्रवृत्तस्यापि तत्वत. ॥२६४॥

त्रिविधस्य प्रयोगपौर्वापर्यमाह ।
स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
तदा स्थितं भवेद्युग्मम् ।

इति । यदेति यत. । तदेति तत । यत्तद(यदातदोर)यमर्थ । प्रादौ युग्मस्थितं कार्यं चान्ताहरणे पञ्चपाणि । प्रयुग्ममिति परभागे न विच्छित्तिर्भवति ।

अन्ये तु यदेति यस्मिन् ताल इति व्याचक्षाणा अन्ताहरणमन्तेन नियतमपि तु विपर्यय इति । ततश्चान्ताहरणाभावे यदान्तस्तदाय नियम । प्रादौ युग्ममिति स्थिरमिति नामबलात् स्थायिवर्णप्रधानमेतत् ।

अन्ये त्वेकस्याभेदत्वात् स्थितत्वमित्येकक(म)युक्तमित्याहु ॥२६१॥

शम्या हे चेति । द्विकमचच्चत्पुटोऽयम् । निशनिताशनि प्रनिशस्त्वितम् । प्रवृत्तवर्णक्रियोगाच्च प्रवृत्तम् ॥२६२॥

अस्य तु द्विकलेति । निशताताशताषस वृत्तम् ॥२६३॥

स्थितस्य ताल. । स एव महात्रनिकस्य किन्तु निवृत्तिरन्ते कर्तव्या । अत एव पुनः प्रवर्तनादपि प्रवृत्तम् । तदाह । अस्य तु निवृत्तस्ताल कर्तव्य इति । निवृत्तिरस्यास्तीति मत्वर्थीय. । अनि(नि)वृत्तस्ताल इति तालान्तो भाव कलाचतुष्टयात्मा स पुनरावृत्तः कर्तव्य. । आद्यासु चतसृषु कलासु यानि निष्पन्नानि तान्येव याद्यानि यावत् । न केवल माहात्रनिकमेव निवृत्या युक्तम् । यावदुक्तलक्षण प्रवृत्तमपि । द्विप्रकारो निवृत्तोऽन्त इति । अत एव हि पूर्वमुक्तमित्येतदित्याह प्रवृत्तस्यापि तत्त्वत ॥२६४॥

---

१. KSS. तथास्थितं भवेद्युग्म प्रथमस्य विधिस्त्वयम् ।
२ KSS तालश्चैककल. पुन. । NS. तथैकैककला पुन ।
३. KSS स्थिततालो न कर्तव्यो ।
४. KSS. निवृत्तस्यापि

[1]अत्र तालविधिश्चेष्ठ प्रायशस्तूपवर्तने ।
भावावुद्धट्टकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥२६५॥

युग्मे हि मिश्रतालत्वात् युग्मे(ग्मो)ह्यन्तः[2] प्रयुज्यते ।
विवधैककसंयुक्तः पूर्वं पश्चाद्विधिः स्मृतः ॥२६६॥

यथावदन्त(न्त्य)तालोऽयं युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ।
अत. पर प्रवक्ष्यामि ऽयश्रमन्यविधि पुनः ॥२६७॥

अत्रेति । अत्र यत् प्रवृत्तमुक्त न तु वर्णाङ्गरूप तस्यापि यस्तालविधिरुक्तः सोऽपि प्रायश उपवर्तने निवृत्तविषये कर्तव्य. । अन्यत्रभावो विषयार्थ. । प्रायश इति । प्रकर्षगमनेनेत्ययमत्रार्थो विवक्षितमि(त इ)त्यभिप्रायमाविष्करोति । भावावुद्धट्टकस्ताल कार्य इत्यनयारर्मनि युग्मरूपक्रमवशेन द्विकलचच्चत्पुटेऽपि । अत एव प्लुतलघु विभागहीनेऽपवादत्वात्कर्तव्यत्वेनोक्तः । परिवर्तकव्यपदेशश्च द्विकलेऽपि परिवृत्त्यागतत्वादन्यस्तालादिश्चच्चत्पुटताल कर्तव्यत्वेनोक्तः । चकारात् सन्निपातश्च नोपवर्तने प्रयुज्यत इति प्राच्चेन सम्बन्ध । तत्र पृथक् सामान्येन चोपवर्तनमिति बहवो भेदाः ॥२६५॥

ननु तालसमुदायरूपं प्रवृत्तं पश्यामः । तत्र कथमेकरसच्छलमुपवर्तनमित्याशङ्क्याह । युग्मो ह्यन्त इति । अन्ताङ्गप्रवृत्तमात्रान्त.सकलचच्चत्पुटस्तादेक एव ताल इति यावत् । विशेषे किं प्रमाणमित्याह । युग्मे हीति । हि यस्माद्युग्मोऽन्तविधिरत्रोपक्रान्त इति । प्रकरणमात्र इति यावत् । तच्चैकरसो यद्यमष्टकलस्तालः । कथ तर्हुद्धट्टकादिव्यपदेशो भवता न व्यधायीत्याशङ्क्याह । मिश्रतालत्वादिति । उद्धट्टकचच्चत्पुटोचितव्यामिश्रतामात्रमत्रेति यावत् ।

अन्ये तु परिवर्तकमित्यनेन चच्चत्पुटसङ्ग्रहविशेषसन्निपातोऽन्त. प्रयुज्यत इत्यनेन स्वीकृत इत्याहुः । एवमयं श्लोक. प्रवृत्तस्योपवर्तनमिति विधिपर्यवसायी वध(उद्ध)ट्टादिभिस्त्वेकमर्थमबुध्यमानैरुक्त. । स श्लोकपाठविप्रलब्धे. सर्वत्रैवाष्टकलस्योक्त. । प्रस्तारस्य वृत्तस्यादौ पृथग्भूत उद्धट्ट । कर्तव्ये नाम्ना तदा तत्तु लक्ष्ये चिरन्तने न दृश्यते प्रक्रान्तयुग्मायुग्मविभाग च विध्वंसयतीत्यनपेक्ष्यमेव । विवधैककसंयुक्तः पूर्वं पश्चाविति । उपवर्तनस्येति विशेष. ॥२६६॥

एव चतुरश्रमुपसंहरति । यथावदन्त्यतालोऽयं युग्म इति । अथ मिश्रः संकीर्ण इति यावत् । उद्धट्टयोगेन संकीर्णताया शक्यत्वे साप्यपसारितेति भावः । अन्ये

---

१. KSS. स्थितमाहाजनिकयो प्राय वाद्यप्रवर्तकम् ।
(NS. प्रायः समुपवर्तनम् ।)

२. KSS. ह्यन्तः ।

शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ।
त्रिकलः सन्निपातश्च प्रवृत्त वाप्यतः परम्[1] ॥२६८॥

प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।
[2]यथाक्षरप्रयुक्तेन नियमात् पञ्चपाणिना ॥२६९॥

अस्या(त्रा)पि स्थिततालेन माहाजनिकमिष्यते ।
[3]निवृत्ततालः कर्तव्यस्तथाऽत्रापि निवृत्तिमान् ॥२७०॥

[युग्मौजमिश्रतालत्वान् मिश्रोऽप्यन्तः प्रयुज्यते ।
विवधैककसयुक्तः सर्वश्चान्तविधिः स्मृतः] ॥२७१॥

त्र्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ।
तत्र युग्मं भवेद् त्र्यङ्गमयुग्ममेकाङ्गमेव च[4] ॥२७२॥

स्वकारप्रश्लेष नेच्छन्तो यद्यप्यन्तालेन मिश्रस्तथापि उक्तयुक्त्या युग्म उक्त इति व्याचक्षते ॥२६७॥

त्र्यश्रे स्थितमाह । शम्या त्विति । निशताप्रनिसस्थितम् । प्रवृत्तमत परमिति वचनात् स्थितमेतदिति ज्ञायते ॥२६८॥

परिवर्तनमिति । परिवर्तनयोगात् तत्र चैककल पञ्चपाणि ॥२६९॥

स्थिततालेनैव निवृत्तियुङ् माहाजनिकम् । तदाह । अत्रापीत्यादि निवृत्त-तालः कर्तव्यस्तथेत्यन्तम् । एव प्राधान्यादादौ युग्मस्ततस्त्र्यश्रोऽन्तः कर्तव्य इत्युक्त्वा तद्द्वयपूर्वकत्वात् सर्वपश्चात् कर्तव्यमिश्रान्तमाह । अत्रापि निवृत्तिमान् ॥२७०॥

युग्मौजमिश्रतालत्वादियुग्मौजलक्षणा स्थितादीना वैचित्र्याद्बहुप्रकारमिश्र इत्यर्थः । सोऽपि च पृथक् प्रयुज्यते । न तु पौनरुक्त्याऽऽशङ्कया न प्रयोज्य इति । अत्रापि निवृत्तिस्थाने आवृत्तिरित्यत्रावोऽर्थः । अथ तस्याङ्गान्याह । विवधैककेति । स्थितादि त्रयेऽप्येतद् । उत्सर्ग इत्यर्थ ॥२७१॥

विशेष स्वाह । त्र्यङ्गमेकाङ्गमपि वेति । व्यवस्थितविभाषाविषयमिति दर्शयति । तत्र युग्म त्र्यङ्ग त्र्यश्रमेकाङ्गमिति ॥२७२॥

---

१. इतोऽग्रे पद्यमेकमधिक का० पुस्तके ।
२. NS यथोकरप्रवृत्तेन विधिवत्.. KSS. यथाक्षरप्रवृत्तेन समासात् ।
३. KSS. प्रवृत्त. काल. कर्तव्यस्तथास्यान्तनिवर्तिते ।
NS. ...तथात्र विनिवृत्तिमान् ।
४. KSS. इष्यते ।

प्रवृत्तमपि विज्ञेय व्यङ्गमेकाङ्गमेव वा ।
माहाजनिकमेकाङ्ग [1]व्यङ्ग सहरण स्मृतम् ॥२७३॥

स्थितादिक [2]प्रवृत्तान्त एवमन्तविधिबु धे ।
उल्लोप्यके समायोज्य ऊहापोहविशारदैः ॥२७४॥

[3]प्रकरी वस्तु षण्मात्र पाताश्चैकान्न(कोन)विंशति ।
वस्तु प्रमाणे कर्तव्य तथैव च चतुष्कले ॥२७५॥

न यथाक्षरयोगेन न चापि द्विकल स्मृतम् ।
आद्यमात्राद्वयस्यान्तः शम्यातालान्वितो भवेत् ॥२७६॥

मात्रात्रयस्य [4]चान्तस्य शम्यैकैकान्तत स्मृता ।
चतुर्थ्यां द्वादशस्ताल पञ्चम्यां चाष्टमो मत [5] ॥२७७॥

प्रवृत्ति(त्त)विशेषमाह । प्रवृत्तमपीति । प्रवृत्तेऽपि पूर्ववल्व्यवस्थितविभागैव मन्तव्या । महाजनिकस्तु(क तु)भयमप्येकाङ्ग सहरणरूप सर्वसमाप्तिकालेऽय माहाजनिक । तद्व्यङ्ग मध्यवर्ति स्वेकाङ्गमेवेत्यथ । अन्ये तु सहरणमित्याहरण व्यङ्गमिच्छन्ति ॥२७३॥

एतदुपसहरति । स्थितादिक प्रवृत्तान्त इति । यावदङ्गाना विवधादीना चैकव्यादिरूपतया भूयासोऽत्र सन्ति प्रकारा इति सूचयति । ऊहापोहेति । ऊहनमनुक्त स्योपवर्तनभेदादे कल्पनम् । अपोहन तूक्तस्मान्तविध्यादेरपसारणम् ॥२७५॥

एव वस्तुनिबद्धमपरान्तकमभिधाय शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गबद्धमुल्लोप्यकमुक्तम् । अधुना तु यथाप्रस्तुतां प्रकरीमाह । प्रकरी वस्तु षण्मात्रमिति । प्रकर्या वस्तु प्रकरीरूप वाऽत(व)स्थिति समान(ना)कृतौ भावितपुस्तकरवमिति यावद् । पाता एकोनविंशति । अय(त्य) तु चतुष्कलमात्रासमुचितमाहिषपादी(द इ)त्युक्तम् ॥२७५॥

पातानाह । आद्यमात्राद्वयस्यान्त इति । षोडशी कला शम्या मात्रायामाद्यायां द्वितीयस्या तु ताल ॥२७६॥

अन्यत्र त्रयेऽपि षोडशी शम्या । तुर्यमात्रायां द्वादशतालः । पञ्चम्यामष्टम इति पञ्च मात्रास्तावदुक्ता ॥२७७॥

---

१ KSS व्यङ्ग सहरण भवेत् ।

२ NS प्रवृत्ताङ्ग एवमन्तविध बुधै । KSS प्रवृत्तान्तमेवमन्त विदुर्बुधा ।

३ अस्य स्थाने का० पुस्तके श्लोकत्रयी पठिता ।

४ NS चाद्यस्य शम्यैका तु तत स्मृत । KSS चान्त्या स्याद् शम्यैका च पुनस्तथा ।

५ KSS, NS चाष्टम स्मृत ।

षष्ठ्यां तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ।
पुनश्च द्विकलस्ताल. शम्या च द्विकला पुनः ॥२७८॥

शम्या तालश्च तालश्च शम्या तालस्तथैव च ।
शम्या तालः सन्निपात इति वस्तु प्रकीर्तितम्[1] ॥२७९॥

यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ।
पश्चिमार्धपदस्यैव तदर्धं प्राङ् निवेशयेत् ॥२८०॥

षष्ठ्यां तु चतुष्कलत्वोचितौ शम्पातावावापविक्षेपौ न कार्याविति दर्शयति । षष्ठ्या त्वित्यादि । द्विकलेति । द्विकलोचिताविनिष्क्रामानन्तरभाविनीत्यर्थं ॥२७८॥

इति वस्त्विति । मात्राषट्कमिति । यावत् । तेनात्र प्रस्तार । मानिविप्र मानिविप्र मानिविप्र मानिविप्र मानिविप्रता मानिविता मानिविता मानिवा मानिविप्र मानिवि ..मानिविप्र मानिविप्र मानिविता मानिवित निशसा निता नितानि शषता सता (२८) ॥२७९॥

एतदुक्तमन्यैरतो द्वैकलमद्रकय इति यदा त्वर्धचतुर्थानीति सार्धवस्तुत्रयपक्षे प्रागित्याद्य यदर्थं वस्तुनो मात्रात्रयरूप तत् पश्चिमाद्यन्तद्वितीयेनार्धेनान्येन मात्रात्रयेण तुल्य निवेशयेत् । तेन चतुर्थ्यां मात्राया यस्ताल प्रथमाया पञ्चमीगतो द्वितीयाया. षष्ठयास्तु यस्ताल स एव तृतीयस्या इत्येव वस्तुत्रये गीते ततो वस्त्वर्धं पश्चिमार्ध-रूप प्राधान्यादित्यर्थं चतुर्थं वस्तुमित्यम् केचिद्ग्रन्थमनेषु ।

टीकाकारास्तु पश्चिमार्धं यन्मात्रात्रय तदादौ कुर्यात् । तस्य चोपोहनमन्ते न(न्तरेण) द्वैकलमद्रकोभिर्युक्त यन् मात्रात्रय तस्य चोपोहने(न) कुर्यात् । यदाऽर्ध-चतुर्था(र्था)नि वस्तूनि प्रकरी तदर्धमिति । तेनाऽर्धचतुर्था(र्था)नि यदा तदादौ कुर्यात् । तस्य च यस्तालविधिरा(ह)पश्चिमार्धशब्देन तत्तालस्तमर्हतीति । अत्र तु पक्षे उपोहनत्व यदुक्त तत् कथमिति न विद्यो मुनिनोक्तत्वात् । दत्तिलादिभिरेव हि

उपोहनं च तत्राद्य स्मृत धार्धविवर्जितम् ।
(दत्तिलम् १६६)

इत्युक्तम् । तेनाधिक यद्वस्त्वर्धं तस्य स्थाने तालविधि (उपोहने)नोच्यत इत्येतावदेतत् ॥२८०॥

---

1. KSS प्रकीर्त्यते ।

कनिष्ठासारितेनास्य(स्याः) कार्यं संहरणं ततः ।
पाद पूर्वः समः कार्यस्त्वपरान्तकशाखया ॥२८१॥

प्रोवेणके द्वितीयेऽ(यो)पि तस्यैव प्रतिशाखया ।
अनित्य. शीर्षके तालो माषघातस्ततः परम् ।।२८२॥

[3]षट्पातो द्वादशकलस्त्वस्य पातविधिस्त्वयम् ।
कर्तव्या द्विकला शम्या [4]तालो द्विकल एव च ॥२८३॥

कनिष्ठासारितेति । अस्या इति । चतुर्थवस्तुकाया सार्धवस्तुरूपायाश्च प्रकर्या संहरणं नामाङ्ग कार्यम् । कनिष्ठनासा(ष्ठासा)रितेति । अ(अ)ब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्त-व्यवहारवत् । वस्त्वर्धोऽत्र य(ग)म्यते । तेन तदीयसा(ता)लोऽतिदिश्यते ।

ननु गुरुलघुप्लुतविभागेनाप्युपोहनमत्यसन्निपातस्य च मुक्तत्वादत्रानतिदेश एव । आद्यमात्रावत् षोडशकलामात्रैवेयमिति ..मत्रार्थेन प्रकर्या......सङ्गता । एषा च मात्रा द्वैकलमष्टकताल. षष्ठमात्रास्थाने कार्येति केचित् । अन्ये त्ववस्तुनि सप्तम्यैवेय मात्रेति मन्यन्ते च पञ्चपाणितालानुप्रवेशात् द्व्यश्रत्वसूचिकाप्रकर्या इयमेव शीर्षकरूपेत्याहु ।

अथोवेणक लक्षयति । पाद पूर्व इति । अपरान्तकं यद्वस्तु सैव शाखाय-(खा तया)चोक्त वस्तु शाखाख्यमिति । तेन चतुर्विंशतिकला पाद. ॥२८१॥

द्वितीयोऽपि तस्यैव प्रतिशाखयेति । विशेषवचन तुल्यगीतित्वे अन्यपदत्वाभाव । यथाह दत्तिलः ।

अथ नान्यपदौ पादौ तुल्यगीत्याविलक्षणौ ।
पृथगोवेणकस्यादावपरान्तकवस्तुवत् ॥
(दत्तिलम् २०१-२०२)

इति । अनित्यमिति । शीर्षकमस्य भवति वा न वा । माषघातस्ततः परमिति । चच्चट्पुटस्तत एव चाविकल्पित इति यावत् ॥२८२॥

तस्य स्वरूपमाह । कर्तव्या द्विकला शम्येति । तानि तानि शता प्रविशसम् ॥२८३॥

---

१. KSS ताल सवरणे गत ।
२. KSS स एव पातविन्यासो मासघातमत परम् ।
३. NS. माषघातो ।
४. KSS. गम्या च द्विकला पुन ।

[पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः।]
[1]पुनश्चैककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ॥२८४॥

प्रायेण मायघातश्च विवधाङ्गं प्रकीर्तितः।
[2]सन्निपातश्च(स्य) पश्चार्धे कदाचिदुपवर्तनम् ॥२८५॥

अस्य स्यात् कलिकेनैव तद्योज्य पञ्चपाणिना।
सन्धिर्यथाक्षरेणैव[3] कर्तव्य(व्य.) पञ्चपाणिना ॥२८६॥

[4]एककं विवधो वापि तस्याङ्गं समुदाहृतम्।
[5]अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः।
[6]विवधो(धा)ङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यते ॥२८७॥

सन्निपातस्येति। तदुपलक्षितस्यास्य मायघातस्य पश्चिमेऽर्धे पाक्षिकमुपवर्तनम् ॥२८४-२८५॥

तत्र चैककलः पञ्चपाणिस्तालः।

अत्र केचिदाहुः। कदाचित् पूर्वार्धे कदाचित् पश्चिमार्धे। तेन मायघाते यान्यक्षराणि द्वादशकलासु तान्येव लयशीघ्रतया षट्कलासु प्रयोज्यानि। तच्चा-(तान्या)दौ चच्चत्पुटा मायघातस्येति।

अन्ये तु मायघातस्य षट्कलासु तैरेवान्तरैरन्या षट्कला पञ्चपाणिगतप्लुतादिविभागेन गेया। तालस्तु मायघातीय एव क्रमायात इति।

अपरे त्वाहुः। सन्धिस्तावदेककलेन पञ्चपाणिना कार्यं। तत्र मायघातीयानामेवाक्षराण्यन्यानि चेति कदाचिच्छन्दस्यार्ध इति।

त्र्यश्ररूपे भाविन्यङ्गद्वये वा सन्धायत्वेन सन्धि ॥२८६॥

तस्याङ्गमेककौ विवधो वा। अन्तस्येति। चतुरश्र तस्य यत् प्रवृत्तमङ्ग द्विकलचच्चत्पुटमुक्तं तदेव विवधाङ्गं चतुरश्रम् ॥२८७॥

---

१. NS ततः।
२. KSS. सन्धिश्चैव हि तस्मान्ते।
३. KSS यथाक्षरेणैव।
४. KSS एकैकं विविधो वापि तस्याङ्गे।
५. NS. अन्यस्य।
६. KSS विधिमानेन।

सन्धिवद् [1]वज्रतालश्च द्विधा स म्पष्टक मतम् ।
सप्ताङ्गं द्वादशकल द्वादशाङ्गं द(ङ्गं द)शैव तु ॥२८८॥

निष्काममावित कृत्वा शम्यास्तित्र प्रयोजयेत् ।
[2]तालत्रय ततश्चैव शम्यातालौ ततः परम् ॥२८९॥

शम्यातालौ तत कार्यौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
प्रोवेणके तु सप्ताङ्गं सम्पिष्टकमिव मतम[3] ॥२९०॥

द्वि शम्यातालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेष्यते ।
पाता नवैकादश वा सम्पिष्टकमुदाहृतम ॥२९१॥

वज्रवत् सम्प्रयोक्तव्यमुपवतनमेव च ।
युक्ता विवधवृत्ताभ्यां प्रवेणी द्विविधा स्मृता ॥२९२॥

तन्नामाङ्ग पुनरपि च सन्धितास इव वज्रमेककाङ्गत विवधाङ्गत्व च । अत्र वज्रस्यान्तेनैककलैककमात्राङ्गम् । तत एवाभञ्जनीयत्वाद्वज्रत्वम् । चतुरश्रव्यवहिता त्र्यश्रधी पुनवज्रलेपेनेवानेन वृद्धिकृतेऽपि वज्रम् । सप्ताङ्गं प्रोवेणके सम्पिष्टक षडाकल द्वादशकल वा ॥२८८॥

तत्राद्यस्य प्रस्तारमाह । निष्काममिति । निशशशससतातातशतशसम् ॥२८९॥

सम्पिष्टक चच्चत्पुटचाचपुटादिरूपस्य स(व)वासचूर्ण इवात्र द्विदलवाद्यसम्पेषणमिव ॥२९०॥

द्वादशाङ्गं दशकलमाह । द्वि शम्यातालयोगेनेति । शम्यायास्तालस्य च यद् त्रितयमुक्तं तदपसाय द्विरव कायम् । अत एव नव पाता भवन्ति । निष्कामश्चाद्य । प्राग्रेकादशपाता । निशशतात शताश.. दशकलसम्पिष्टकम् ॥२९१॥

सम्पिष्टकाक्षरैरेवैककलपञ्चपाणिनापवतन वज्रवद्भावादेकाङ्ग तथा वज्रवदिति । आद्या प्रवेणीति विवधेन । अपरा तु वृत्तेन ॥२९२॥

---

१ KSS वज्रतालस्य ।

२ KSS तालस्तत्र ततश्चैव शम्याताल...।

३ KSS सविष्टकमिति स्मृतम् ।

पञ्चपाणिस्तु कर्तव्य(व्या) प्रवेण्याञ्च यथाक्षर[1] ।
द्विकलो वापि मिश्रो वा प्रयोगो द्वाव(ऽङ्गव)शानुग ॥२६३॥

[2]अन्ते चा(वा)स्याः प्रकर्तव्य कदाचिदुपवर्तनम् ।
पञ्चपाणिविधानेन यथोक्तेनैव तद्भवेत् ॥२६४॥

[3]द्वितीयपादतालेन ह्यवपातश्च कीर्त्यते ।
वज्रतालेन कर्तव्य[4]म ताहरणमस्य तु ॥२६५॥

तत्राद्यायास्ताल पञ्चपाणिर्यथाक्षर. । अपरस्या स एव द्विकलः । यदि वः मिश्र इति । एककलद्विकलषट्पितापुत्रकसमुदायरूप इति लक्ष्यते । प्रकृष्टा वेणीति प्रवेणी । वेण्या शिरो लक्ष्यते । अनेन प्रधानमिदमङ्गम् ।

ननु यदि द्वयोरपि तालस्तुल्यस्तर्हि को विशेष इत्याह । प्रयोगोऽङ्गवशानुग इति । अद्याया विवधोऽन्यस्यां च वृत्तमित्यङ्गभेदाद्भेद इति यावत् ॥२६३॥

पाक्षिक भेदान्तरमप्याह । अन्ते वाऽस्या इति । द्वितीयस्या पर्व(प्रवे)ण्या अन्ते उपवर्तनमावृत्ति कार्या । कदाचित्तत्र च यथाक्षर पञ्चपाणि ॥२६४॥

द्वितीयपादतालेन ह्यवपात इति । अत्र वज्र इति द्वादशकलावधिकेन तावदनेन भाव्यम् । तथाभूतात् प्रकरणात् तन्त्रान्तरेषु च स्वकण्ठोक्तेनैवास्य द्वादशकलत्वोक्ते ।

प्रवेण्या अवपातश्च द्विकले स्युरिहोत्तरे ।

इति । तदत्रान्तस्य द्वितीयपादस्य तावद् द्वादशकलत्वम् । तच्चापरान्तकप्रतिशाखाया द्वादशकलत्वे लिङ्गमिति तदेतत् प्रतिज्ञान(न) सहन्ते । प्रकरण द्वादशकलतां निरिच्छन्वद् द्वितीयप(पा)दतालेनेत्यस्यैव विशिष्टे विग्रहे स्थापकम् । यतो द्वितीय पादस्य द्वितीयपाद । अपरमर्थं द्वादशकलपादस्य । द्वितीयतृतीयेति (अष्टा २ २ ३) समास । तत्र पञ्चपाणिना द्वितीयपादतालेन द्वादशकलेनेति सम्बन्धे द्विकलपञ्चपाणिताल एव लभ्यत इति । प्रतालनितानिशतानिस उपपात ।

अन्ये तु पञ्चपाणिग्रहण नानुवर्तयन्ति । तत्राद्यपादद्वितीयार्धतालमुपपात प्राहु । अनिर्विता प्रातानिशतानिविश उपपात. । तदुक्त दत्तिलाचार्येण

---

१ KSS यथाक्षरम् NS यथाक्षरा ।
२. KSS अङ्गं चास्य प्रकर्तव्य ।
३ KSS द्वितीया तालपातेन NS द्वितीयपाततालेन ।
४. NS क्रम सहरणस्य तु ।

रोविन्दके तु षण्मात्रा. पाताश्चैकान्नविंशति[१] ।
[२]अथार्धेऽन्ते च मात्राणां पञ्चानां पात उच्यते ॥२६६॥

[३]तालः शम्या च तालश्च शम्या तालस्तथैव च ।
पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेव यथाक्रमम् ॥२६७॥

चतुर्दशोऽपि पञ्चम्यां मात्रायांस्ताल उच्यते ।
चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या षष्ठी मद्रकमात्रया ॥२६८॥

उपपातद्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृत ।
(दत्तिलम् २०८)

इति द्वितीय इहान्त्यपातद्वितीयार्थंनिविष्ट इत्यर्थं । एतदबुद्ध्वा दत्तिले विवरणकृतो भ्रान्तास्ताल विशेष व्याख्यातवन्त । षष्ठतालेनान्ताहरणप्रहृणादेककलापञ्चपाणि-रेकाङ्गत्व च लम्यते । चतुर्विंशे यद्यन्त चिकीर्षित तदेव कार्यमिति । अन्येऽपि नोच्यते नाथान्ताहरणमित्ययमसौ विशेष इत्याहु ॥२६५॥

अथ रोविन्दक कथयति । रोविन्दके त्विति । षण्मात्रा इति । चतुर्दशे(शो)-ऽपि पञ्चम्या (भा ना ११ २६८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । चतुष्कला त्रिमात्रा षोडशभि कलाभिः । तत्र षट्सु पातानाह । अथार्धेऽन्ते चेति । यथाक्रममिति । तालोऽर्धान्ते च । अन्यस्यान्ते द्वितीयस्ताल । द्वितीयस्या मात्रायामर्धे । त्रिष्वेव चेति वचनाच्छम्यान्ते । एव पञ्च चतुर्थ्यां पञ्चम्या च । तथैव चेति यथाक्रममिति वचनात् सर्वासु मात्रास्वर्धे तालान्ते शम्येति । आचार्यान्तरमतानुसारेण व्याख्या चेति यत् टीकाकारेण कल्पित तालोऽर्धोऽन्ते चान्यासा शम्यार्धेऽन्ते न तुर्यस्या तालो-ऽर्धोऽन्ते पञ्चम्यामिति तदुपेक्ष्यमेव । तथा हि दत्तिलाचार्य. ।

तथाऽर्धेऽन्ते च मात्राणा तालः शम्ये यथाक्रमम् ।
(दत्तिमम् २११)

इति । पञ्चम्या चतुर्दशोऽपि ताल इत्येकादश पाता । पञ्चसु षष्ठी त्वष्टपाता मात्रेत्याहु ।

चतुष्कलाऽन्त्यया तुल्या षष्टी मद्रकमात्रया ।

इति । चतुष्कलमद्रकमन्त्या योक्ता मात्रा तुल(ल्य)तालात्र षष्ठीति ॥२६६-२६८॥

---

१. KSS पादभागैश्चतुष्कलं ।
२ NS अर्धातीते (च) KSS अर्धेऽन्ते चैव मात्राणा ।
३ KSS तालशम्या च तालश्च NS ताल शम्यार्धतालश्च ।

[1]इति पाद(त)स्तथा चाष्टौ कला ह्याद्या ह्यु पोहनम् ।
ततश्चैव प्रयोक्तव्यं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥२९९॥

[2]पातश्चैव(पाताश्च) सन्निपात(ता)श्च विवधंककयोजिताः[3] ।
वर्णानुकर्षोऽष्टकलस्त्वन्यः[4] प्रस्तार उच्यते ॥३००॥

तुल्यवर्णोपवहनो द्वितीयः पाद इष्यते ।
शरीरताल. कर्तव्यः प्रस्तारोऽस्य विशेषतः ॥३०१॥

पात इति षण्मात्र । यत्राष्टकलमुपोहनम् । प्रक्षनिबद्धेन पातस्यैव मात्रान्यात् मात्राविभागस्य तत्सम्पादनकृतित्वेन गलितत्वात् । प्रत्युपोहनं द्विकलं यदन्यैः कल्पितं तन्नाद्यमतिक्रमतीति मुनेर्भावः ॥२९९॥

प्रतिपातमेकैक क्रियमाणे सति मात्रान्ताद् सन्निपात । स च विदारीकत्वाद्विवधनिबद्धो भवति । पातद्वयापेक्षिका हि मात्रा । ग्रतस्तदाह—

पाताश्च सन्निपाताश्च विवधंककयोजिताः ।

इति । एतच्च बाहुल्यातिशये नोक्तम् । पञ्चम्या हीति पातत्वं षष्ठयाऽष्टपातत्वमिति कथं विवि(व)धयोगात् । तत्र पादेऽयं प्रस्तार । श्रो श्रो श्रो श्रो श्रो श्रो श्रो श्रो(८) ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविता ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविता ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्रानिविप्र ग्रानिविता ग्रानिविप्र ग्रानिविश ग्राशालिता ग्राशालिश ग्राताविश तानिविश सता ।

अथ द्वितीयं पादं निरूपयिष्यंस्तस्याद्य भाग तावदाह । वर्णानुकर्षोऽष्टकलस्त्वन्यः प्रस्तार इति । वर्णोऽस्य गीतिवर्णस्य गीतिलक्षणस्यानुकर्षात् प्रत्यनयनप्रत्यासत्त्या प्राप्य पादान्त्यमात्रापर्यन्त कलाष्टकनिविष्टस्य द्वितीयपादप्रथममात्राद्यकलात्मकोपोहनात्मनि पुनर्योजनं सोऽन्य इतर गीतकासाधारण प्रस्तारो नामाङ्गम् । प्रकर्षेण स्वरणं शब्दस्येति । सामान्यतं हीति त्रिगीता(तो) भवति प्रथमपादस्यान्ते द्वितीयस्याद्यन्तयोरिति ॥३००॥

द्वितीयपादस्य स्वरूपमाह । तुल्यवर्णोपवहन इति । सैव गीतिस्तदेवोपोहनं स्तुतिपदानि त्वन्यानीति यावत् । एतत् पादद्वय शकुनिशरीरस्येवावश्यं सञ्चारक-

---

१. KSS. तथा चाष्टौ कलाः कार्या प्रथमायामुपोहनम् ।
२. KSS पाताः स्युः संनिपातान्ता ।
३. NS. विविधैकप्रयोजिता ।
४. KSS , NS. स्वल्प. प्रस्तार इष्यते ।

द्विकलेनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
कलाद्वादशनिर्दिष्टं प्रमाणं चास्य तत्त्वतः ॥३०२॥

रोविन्दकशरीरं तु षट्कलोपोहनं स्मृतम् ।
[१]विवधो वाऽपि वृत्तं वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥३०३॥

[२]आकारवृत्तमस्य स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।
त(अ)स्योपरि यथेष्टं स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥३०४॥

मा(अ)विशेषनिवृत्तं तु शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ।
यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥३०५॥

मिति शरीरं वक्तव्यम् । तदाह । शरीरताल कर्तव्य प्रस्वार इति । प्राच्यगीतानुकर्षं इति यावत् । अस्य विशेषत इत्यसाधारणेनोक्ता(क्त) ॥३०१॥

ननु कोऽसौ शरीरतालो य पूर्ववर्णाकर्षणेन प्रस्वाररूप क्रियत इत्यत आह । द्विकलेनैव पञ्चपाणिना कर्तव्य इति । शरीरताल इति विशेष । प्राच्यवर्णानुकर्षाद् प्रस्वारक्रिया क्रियत इत्याह । कलाद्वादशेति । अस्येति प्रस्वारस्य ।

एतदुक्तं भवति । द्वितीयपादस्य षष्ठ्यामल्पासु द्वादशकलासु या गीत्या द्वादशकला द्विकलपञ्चपाणितालेन गीयमाना उपोहनं च षट्केन प्रागुक्ता । तत्प्रधानभूतास्ता शरीरमित्युच्यत(न्त) इति ॥३०२॥

तदाह । रोविन्दकशरीरन्तु षटकलोपोहनमिति । तस्या शरीरस्यादिरुपोहना-भ्यस्तत्र विवधो वृत्त वेति प्राक्तन स्मारितम ॥३०३॥

आकारवृत्तमिति व्याख्यातम । वृत्ताख्य वर्ण आ इत्येवभूतं स्तोभैस्त्रिश्चतुर्वा प्रयुक्तं कार्यम् । यदाह । चतुष्क त्रिकमेव चे(वे)ति । नातो न्यूनमिति यावद् । अस्येत्याकारवृत्तस्य मध्यस्थितस्याङ्गचतुष्कृतस्योपर्यधश्चान्योन्यविशिष्टान्यङ्गानि कुर्याद् । शरीरे प्रस्वार षोडशाङ्गता चेत्यवधान सम्पाद्यमित्यत्रावन्या(श्य) विधेयम् ॥३०४॥

तत्रैककलपञ्चपाणिना वर्णाङ्गैर्यथारुचि द्विस्त्रिर्वा मा(आ)वृत्तमनावृत्तमेव कार्यम् । तदाह । अविशेषनिवृत्तं तु शीर्षकमिति ॥३०५॥

---

१ KSS विविधो वा प्रवृत्त वा NS विविध वापि वृत्त...।
२. आकारवृत्तमन्यत्..... इत आरम्भ १२ श्लोका नि० मुद्रित पुस्तके न पठिता ।

[1][आकारैककमस्यान्ते प्रवृत्त नियमाद्भवेत् ।
इति रोविन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥३०६॥

मुखप्रतिमुखे(खौ)स्यातामुल्लोप्यकवदुत्तरे ।
उत्तरं संप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ॥३०७॥

अस्येदमुत्तरस्याद्य मुखं प्रतिमुखं भवेत् ।
उल्लोप्यकवदस्यादौ मात्रा षोडशकला चतुष्कला ॥३०८॥

रोविन्दकवदाकारगणवर्जं प्रयोजयेत् ।
शाखा षडङ्गाऽपरा स्याद् द्वादशाङ्गा परा स्मृता ॥३०९॥

षट्पाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ।
तस्यां तु द्विकलस्तालः शम्पा चैककला भवेत् ॥३१०॥

पुनश्चं(श्चै)ककलस्तालः सन्निपातः कलात्रये ।
शाखावत् प्रतिशाखा तु भवेदन्यपदा तु सा ॥३११॥

अस्य विशेषमाह । आकारैककमस्यान्त इति । वृत्तस्यावरोही प्रवृत्ताख्यो भेद उक्तः । सोऽस्य शीर्षकस्यान्ते नियमात् कार्यः । एकाकिन्याकारे स्तोभपदे आकार(रे) एकको यस्याकारस्तदाकारैककमिति बहुव्रीहिः । एककशब्दोऽशब्देन सहेति नास्य पूर्वनिपातः ॥३०६॥

एतदुपसंहृत्यान्यदामूनिक दर्शयति । मुखप्रतिमुखौ स्यातामुल्लोप्यकवदिति । उत्तरे मात्रौ(दौ)मुखप्रतिमुखविभक्ता षोडशकला मात्रा ॥३०७-३०९॥

अनन्तरं द्वादशभिः कलाभिः शाखा । तत्र पाताः षडुच्यन्ते । तस्यां तु त्रि(द्वि)-कलस्ताल इति कला । द्वादशकलेन प्रयोगः द्विकल पञ्चपाणिरादिष्टः । न ह्यत्र प्रकरणे चाचपुटचतुष्कल कथाचि श्रुतः । तेनात्र त्रि(द्वि)कलं विभागोपलक्षणमेव द्विकलत्वादिप्रकर्षन्तमात्रावदिति । चतुष्कलत्वमाह । तथैवेति । प्रतिदिशनिशताप्रभिष शाखा । प(पा)ठतोऽत्र वर्णाङ्गानि षट् परतो द्वादश । एवंभूतैव प्रतिशा(खा)न्यपदा । अत्र च रोविन्दकानन्तर्याच्छरीरत्वमुपजीव्यत इति वर्णानुकर्षात्मा प्रस्तार प्रतिशाखाया कार्यं इत्याह ॥३१०-३११॥

1. इत आरभ्य कोष्ठबद्धैकत्रिंशश्लोका निर्णयसागरसंस्करणे न पठिताः । काशीसीरिजपुस्तके त्वस्मायान्त पाठा भिद्यते ।

अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियतो भवेत् ।
अन्ते चास्य विशेषेण मध्ये चैव तु शीर्षकम् ॥३१२॥

तालोऽय दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
य एव दक्षिणे तालो वृत्तावपि स कीर्त्यते ॥३१३॥

कलार्धं तु कला तत्र विशेषोऽन्स्य(न्य)श्च कीर्त्यते ॥
अर्धयोगस्तु तत्कालादर्धकाल प्रकीर्तितः ॥३१४॥

तर्हि प्रस्तारस्यात्र कियत् मानमित्याह । अविशेषनिवृत्तिश्चाप्यस्यान्तो नियत इति । प्रतिशाखात्मक एवात्रान्त सहरणकारित्वात् । स चाविशेषेण वर्णनिवृत्तिरूपवर्तनात्मा यस्यास्तादृक् कार्य । स च नियत । अन्ये तु वर्तिलाद्यनुसारिणो व्याचक्षते । शाखाप्रेतिशाखात्माऽन्त पृथग्भूत सन्नियत । चकारेणावृत्याऽन्तश्च स्थित आदि भूतो यदि भवेत् तन्नियतम् । अनियतोऽन्तस्त्वयश्चादीनामन्यतमो यथारुचि कर्तव्य इति । अस्येति । शाखाप्रतिशाखमपश्यन्त इति प्रतिशाखाया समाप्तौ । मध्य इति शाखाप्रतिशाखे । अ तराशीर्षकमिति शीर्षकद्वयम् । अन्ये त्वेकमेव शीर्षक तथा कार्यं यथा...ऽन्ते मध्ये च कृत भवतीति व्याचक्षते । तेन शाखान्ते शीर्षक कार्यमित्युक्त भवति ॥३१२॥

अथाऽत्र मार्गवैचित्र्यनिरूपणार्थमाह । तालोऽय दक्षिण इति । सप्तरूपताल परिकीर्तित । स दक्षिणे तावद् बाहुल्येन चतुष्कलत्वात् तद्गतत्वाच्च दक्षिणस्य दक्षिणेन चात्र विलम्बितो लयो वक्ष्यते । तेन विलम्बिते लये तावदय प्रयोग । अथ मध्यद्वयमप्यनुजानीते । य एव दक्षिण इति । विलम्बितलयनिष्ठोऽय ताल उक्त । स वृत्तावपि । न तु दक्षिणेऽसौ ताल ॥३१३॥

तस्य तर्हि वृत्तविषयता विदग्धा । सा हि द्विकल एवोचितेत्याशङ्क्याह । कलार्धं तु कला तत्रेति । दक्षिणे यत् कलार्धं तत्तु वार्तिके कलारूप कर्तव्यम् । न च सार्वत्रिकमेतदिति दर्शयति । विशेषोऽन्यश्च कीर्त्यत इति । वर्तमानसमीप्येऽपवादोऽत्र वक्ष्यत इति यावत् । कलार्धं तु कलेत्युक्तम् । तत्र स्तुतिपदवर्णाङ्गादेरङ्गीकरण प्रतिकलमिति यो विपरीत बुध्येत् त प्रति बोधयितुमाह । अर्धयोगस्तु तत्कालादिति । योऽयमर्धयोग प्रकीर्तित कलार्धं तु कला तत्रेत्यमुना वचनेन स दक्षिणकलादर्धकालो मतव्य.। स्तुतिपदवर्णाङ्गादिसर्वखण्डमेव केवल कालमात्रमेव भिद्यते । अत एव लयभेदमात्रमिति तात्पर्यम् ॥३१४॥

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैकक तथा ।
चतुष्कल स्याद् द्विकल त्रिकल च यथाक्षरम् ॥३१५॥

रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।
शरीरेषु विधिह्यॅव शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ॥३१६॥

अपवादो वक्ष्यत इत्युक्तम् । तमाह—

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैकक तथा ।

इति । इह परिमितेऽपि तालशरीरे यत्र वर्णाङ्गभूतस्वन-त्वविलम्बितलयेन विना तद् सवादम् । एव स्थिते उल्लोप्यकस्य यद्विन यङ्गपरत्वमुक्त तत् प्राधान्यान् मुखे ताव न्निवेश्य तच्च परिमित मात्राधरूपत्वादुत्तरेऽप्युल्लोप्यकवद्भावादयमेव विधि । युग्म शब्देनात्रौवेणकाङग च चतुरश्र नाम । तत्र च स्वरूपेण विविधाङ्गमुक्त लक्षणम् । तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधि स्मृतो(त) । विविधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यत (भ० ना० ३१ २८७) इति । तस्यैव च सप्ताङग द्वादशपर(कल)मि । (भ० ना० ३१ २८८) त्यत्रोद्देशे पाद सन्निर्माषघात (भ० ना० ३१ २०) इत्यत्रैक चतुरश्र चेत्युक्तम् । तदेनदतीतग्रहेणावपाणिना पा तत्स्वरूपातिरिक्त कार्यम् । तच्चेत् मध्य-लये न क्रियेत तद्विपमीभवद् प्रयोग । तथाहि । प्रवृत्तसम्बन्धी तत्र ताल । प्रवृत्ते चोद्घटटचच्च पुटयोगस्तालोपलक्षणमात्रम् । न तु त(य)थाक्षरम् । तथापि द्विकल-म यथात्वन चतुरश्र स्यात् । द्विकलमपि तच्चतुस्कलत्वादङ्गिनस्तदौचित्याद्विलम्बित-मेव प्रयुज्यते । एवा च सर्वाङ्गेष्वेककद्विकलतायोगेऽपि व्यनस्था । ने(ना)त्र यदोवेण कपादे मध्यमलयेन क्रियते तदकक तल्लयानुवर्ति चेद् तदङ्गिनस्तदङ्गताङ्गस्येति । तस्माद् पूर्वोपात्ता च स्थिति चेच(द)ज(मु)ज्भु(ज्झ)तीति । उल्लोप्यक च भूयोऽङ्गा नतीतशरीराणामुपलक्षणम् ।

उत्तर तु तस्याङ्गान्यप्राप्यतिदेशादिक स्पष्टमिदमुपात्तम् । युग्मैककमङ्गाना मुपलक्षणम् । एव विलम्बिते मध्ये च सप्तरूप प्रयोज्यम् । तथाहि । यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाण(णा)कलेति (भ० ना० ३१ ६) तावन् मध्यम । अत एव तत्र वर्त-मानत्वाद्वृत्तिव्यवहार । विधिरपि भर(व)तु । समस्त वर्णतालपदादि(क दृष्टफले) केवलवैचित्र्या(या)यमस्य प्रयोगो न चादृष्टफले वैचित्र्य शासितुमुचितमिति । यथा न्यथा मार्गभेदमाह—

प्रकृतावपि नेयं स्याद् द्विकले तु(लेन) चतुष्कलम् ।
कालेनैवं भवेद्वृत्तावर्ध(यं)योगश्चतुष्कले ॥३१७॥

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ।
रोविन्दकोल्लोप्यकयोर्मद्रकोत्तरयोस्तथा ।

शरीरेषु विधिर्ह्येव ॥ इति ।

केचित् यस्य येनार्थसम्बन्ध इतीत्थं योजयन्ति । रोविन्दकोत्तरयो प्रस्वारात्मक शरीरं द्वादशकलम् । तद् द्विकलमपि तद्यथाक्षरं स्यात् । स(प्रस्वार)। उल्लोप्यकमद्रकयोस्तु चतुष्कलं शरीरं तद् द्विकलं स्यात् । न त्वेककलता तन्नेयम् ।

नन्वेककलं तयोरुक्तमेव। सत्यम् । इद त्वन्यद्रूप यद्विका(रा)त्मकं नाम । चतुष्कलगतान्यन्यदे(दै)व हि वर्णाङ्गस्तुतिपदानि द्विकलीक्रियन्ते । तथाहि । वेवं शर्व प्रणमामि सदा इति यश्चतुष्कलः पादभाग, स एव । नैव गीत्यान्तरिकयोगेन द्विकलः पादभागः क्रियते ।

नन्वसावेककलीकर्तव्य इत्युक्त. । द्विकलं त्वेककलीकर्तव्यमित्युक्तमेव । रोविन्दकोत्तरयोस्तु विकाररूपमेककलमस्ति न तु प्रतिरूपमिति ।

अन्ये त्वाहु । द्वादशकलत्वे चतुष्कलत्वमेव । यदाह ।

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।

इति । द्विकलता केवलतालपातोपलक्षणाय । तेन चतुर्ष्वपि चतुष्कलं यदुपरान्ते तु वाचनिक एवाविकार । तदाह । शेषेषु प्रकृतिरिति । चतुष्कलत्वे चेत्यर्थ ॥३१५-३१६॥

ननु प्रकृतिर्नाम स्वरूपमुच्यते । तच्च मापघातस्य द्विकलं द्वादशकलत्वाद्वा(वा)वापविक्षेपाभावाच्च न चाचपुटगतायेन चतुष्कला स्यादित्याशङ्क्याह । प्रकृतावपीति । द्विकलेन । अपिशब्दादेककलेन च । उपलक्षितायामपि प्रकृतौ चतुष्कलमेव नेयम् । निर्वाह्या स्यादिति न्यायत एव सम्भाव्यत एतद् । प्रधानानुविधानमङ्गानामिति ।

नन्वपादान्तप्रकर्षणमोवेणकेषु सर्वथैव वृत्तियोगो नास्तीति कथमविशेषणोक्तम् । य एव दक्षिणे ताल स एव । वृत्तावपि स इत्याशङ्क्याह । कालेनैव

वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ।
न मद्रकोल्लोप्यकयोर्मुखोपवहनेषु तु ॥३१८॥

यो दक्षिणे तालविधिर्वृत्तौ च समुदाहृत ।
चित्र व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ॥३१९॥

शाखानिवृत्तादन्यत्र चित्र तूभयमार्गिकम् ।
इति मार्गत्रयेऽप्येतत् सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ॥३२०॥

सर्वेविति । चतुष्कले मार्गस्थितानामपरान्तकादीनाम(ना)वृत्तिविषयो योऽयंयोग । एवमिति पूर्वमुक्त । सकलार्थाद् धरणाद् भवेद् । एव सख्या तु कलानामन्यूनैवेति न विकार यान ॥३१७॥

वैचित्र्यान्तरमप्याह । वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यादिति । चतुष्कलेऽपि प्रयोगे वचनेन यो वत्तिमार्ग उक्त । तद्यथा । अपरान्तके

वृत्तौ निवृत्तियोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।

(भ० ना० ३१ २४८)

इति । स कदाचिद् दक्षिण स्यात् । यच्छन्दमध(य)योगेन दक्षिणस्यापि वृत्तरूपत्व मुक्तम् । त मुखनाम यङ्गे उपोहनप्रत्युपोहनयु च न भवतीति सोदाहरण दर्शयतीति । न मद्रकोल्लोप्यकयोरिति । न मुखोपोहनेष्वय विधि । मुख उदाहरणमुल्लोप्यक मुपोहनेषु मद्रकम् ॥३१८॥

अथ चित्रमार्गस्थितस्यैककलस्य विकारमाह । यो दक्षिण इति । दक्षिणे यस्तालविधिश्चतुष्कलवृत्तौ च द्विकलस्तौ चित्र एककल क्रमश युगपद्वा भवत । एतदुक्त भवति । एककले मार्गान्तराणि ता येन द्विगुणतालयोगेन । तावत्ये(स्य)क कलारूप निष्क्रामप्रवेशन कदाचिद् द्विकलतया कदाचिच्चावापाद्यावापनचतुष्कल तया नेयानीति व्यस्तपक्ष । क्वचिद्भाग द्विकलतया क्वाचच्चतुष्क(ल)त्वमिति समस्त-पक्ष । ए(म)त एव चित्रमार्गेण ॥३१९॥

वैचित्र्याद् सामस्त्यस्यापवादमाह । शाखानिवृत्तादिति । शाखानिवृत्त प्रति-शाखातन्त्रेण च निवृत्तमुपवतन तन प्रातन्नखायामुपवनन च चित्रमुभयमार्गयुक्त भवतीत्यथ उपमहरति । इति मार्गत्रयेऽपीति । उक्तेन वचित्र्येण सप्तापि चितस्रा दिमार्गत्रयभाञ्जीति यावत् ॥३२०॥

द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छे(भे)द्यक तथा ।
एकार्थं कुलक तत्र पृथक् छे(भे)द्यकमिष्यते ॥३२१॥

निर्युक्त पदनिर्युक्तमनिर्युक्त तथैव च ।
त्रिविध चापि विज्ञेय सप्तरूप प्रयोक्तृभि. ॥३२२॥

बहिर्गीताङ्गशाखाभिर्युक्त निर्युक्तमिष्यते ।
बहिर्गीताङ्गहीन चाप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ॥३२३॥

बहिर्गीतविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ।
इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृत त्रिविध स्मृतम् ॥३२४॥

अष्टाङ्गात्(ङ्गा) षोडशाङ्गाच्च(ङ्गा च) युग्मौजो(जा) वा प्रमाणत ।
इति युक्ते(स्तुतियुक्ता) तु कर्तव्या मात्रायुक्ता तु पाणिका ॥३२५॥

अथ भेदान्तरमभ्याह । द्विविधा प्रकृतिश्चेति । अस्येति सप्तरूपस्य स्वभाव । एकार्थपरस्परान्वितार्थवस्त्वङ्गयुक्तं कुलकम् विपरीत भेद्यकम् ॥३२१॥

तत्रापि प्रत्येक त्रयो भेदा इत्याह । निर्युक्तमित्यादि ॥३२२॥

बहिर्गीतेनोपोहनप्रत्युपोहनात्मनाऽङ्गं शाखाप्रतिशाखाभ्या च युक्तं निर्युक्तम् । नि शेषस्वरूपयोगाद्वस्तुशाखामात्ररूपमुपोहनान्तैरङ्गैश्च हीनमनिर्युक्तम् ॥३२३॥

उपोहनैरेव हीन पदनिर्युक्तम् । अर्थप्रतीतिनिबन्धनपरिश्लेषतायोगात् । एतदुपसंहरति । इत्येतदिति । प्रकृत प्रकारो भेद इत्यर्थ । ते सप्ताना भेदा । तद्यथा मद्रकादिति(दीनि) चत्वारि त्रिचैककलादिभेदात् । प्रत्येक पुनर्विकारभेदात् त्रिधा । पुनर्मार्गभेदात् त्रिधा । पुनर्नियुक्तादिभेदादिति त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि वस्तुसंख्यया । अङ्गपरावरवैचित्र्यसङ्ख्यायाश्च भेदाद् भूयासो भेदा । ते त्वनुपयोगान्न प्रतिपद लिखिता । अन्येषु त्रिषु मार्गभेदाद्विकारभेदा । सनिर्युक्तादिभेदास्त्वयस्त्रयो-(दास्त्रयो) भेदा इत्येकाशीति । तत्राप्युक्तवद् भूयास प्रकारा । पञ्चाधिकानि चत्वारिंशतानि प्रधानभेदाः । ते च सर्व एवोपभेदा अप्यदृष्टोपयोगिन । अङ्गभूयस्त्वं तु फलभूयस्त्वायेति न्याय ॥३२४॥

अथ सुकुमारप्रायाल्लास्यद्वारेण पूर्वरङ्गोपयोगिनीं पाणिका लक्षयति । अष्टाङ्गेति । अवरत षोडशाङ्गेति परत । अङ्गानि शीपकादीनि तालाङ्गानि चैक-

सर्वेषामपि गीतानामन्ते छन्दकमिष्यते ।
चतुरश्रस्तु सत्(स)त्र्यश्रो नवाङ्गो युक्त एव तु ॥३२६॥

कादौ यङ्गमात्रेभ्यस्तु .. देहावयववाचिनो यद्गणानिर्दिष्टम् । मुखत्वमस्या शरीर-मात्राया षोडशकलायास्तदाह । मात्रायुक्तेति । सा च मात्रा ज्ञेया भवति यदा सादयो युग्मा द्विगुणा । एवमस्या असङ्ख्या भेदा ।

अन्ये त्वाचार्यास्ता (प्रान्तिको चैव पाणिकेति पठन्त भ० ना० N S Edition P 521) सङ्कुचितमतयो व्याचक्षते । आदौ मात्रायुक्ता मात्रया युक्त(क्त)द्वयमस्या तेन रोविन्दकमात्रानुख चेति द्व मात्रे । ततो देहमाह ओजस्त्र्यश्रो युग्म पदबल प्रायत्वात् पञ्चपाणिरस्या । क्रियानहो प्रमाणत । प्रमाणानि चत्वारि न्यायप्रज्ञा-पतेर प्यादस्येति (न्यायसूत्रम् १ १ ३) चत्वार पञ्चपाणयो देह इति यावत् । प्रङ्गा-ङ्गे पादौ वर्णाङ्गं षोडश पञ्चाङ्गे गे यस्या तेनोपेणके पद शीर्षकमावघातप्रायस्त-तो वर्तनसन्धिचतुरश्रकवज्रान्तर यद्दृष्ट सम्पिण्ड्य नटिण्ने यस्मात् । षोडश वल्लाहरणम् । कस्मादिय पाणिका । माह स्तुतिमुक्ता (क्ता) । तेन पा(प)णि स्तुतानि(वि)त्यतो (पा० धा० ४३६) भावे घुडि(ठक)मत्वर्थो (प) । पठति च रूपमिति । स्तुतियुक्तेत्यनेन च(क)ओयत्वमस्या कथयति । सुकुमारप्रयोगे हि पूर्व-रङ्गे तदङ्गं वा नारीप्राये नियमे च प्रधान सुकुमा त्वात् । एव च गीतकतुल्यकस्य-तयैवेय लक्षयित युक्ता । एव तावत् प्रधानयोगो व्याख्यात । तदनन्तर तदनुयायिन एव रञ्जनाप्रधानस्याप्रयोगेन भाव्यम् । तत्र यथाकथञ्चिदर्ग(र्थ)वाद्यानुदकमेव वैचित्र्य प्राय । तत्र गीतकासारितादीना छन्दकरूपमनुयायि । पाणिकायास्तु चतुष्क-लास्तास्याङ्गानम् ॥३२८॥

तत्रान्यस्य लक्षणमाह । सर्वेषामिति । आसारितवर्धमानगीतानामित्यर्थ । आसारितवर्धमानयोरपि हि वर्णाङ्गकृत(तो) योगम(गोऽ)स्त्येव । गीतत्व केवलमा-सारणवृद्धिभ्या व्यपदेश प्रयोगे प्राधा यम् । अत एतन्नृत्तप्रयोगच्छन्द(गे छन्दत)-इच्छात प्रवर्तितत्वाच्छन्दकम् । जातावेकवचनम् । तस्य च यता यदा त्र्यश्र शरीर क्रियते तदा तालाङ्गाना वर्णाङ्गाना चान्यतमानि चत्वार्यङ्गानि । अथ चतुरश्रमेव तत्र चैव कारेणानेनाधिकव्युदास । चतुरश्रविशेषमाह (त्र्यश्र इति) । प्रधानत्र्यश्रचतुरश्र भावस्यानुवर्तन विशेष ।

अन्ये तु वैचित्र्यातिशयेन वैपरीत्य विशेष इत्याहु । अन्यथाप्युक्तम् ।

चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।
अङ्गैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणत. ।।३२७।।

एकस्या वा बहूना वा द्वयोर्वाथ प्रयोजितम्(ता) ।
तथा शृङ्गारभूयिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ।।३२८।।

प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।
स्थितप्रवृत्तसज्ञा च ज्ञेया मध्यलया तथा ।।३२९।।

लास्यमित्येव यत् पूर्वं मया व परिकीर्तितम् ।
लक्षण तस्य वक्ष्यामि प्रयोग च यथाक्रमम् ।।३३०।।

मुखपादा शीर्षकमहरणान्ता यथारुचि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ विपर्यय इति ।।३२६।।

अथ सुकुमारप्रयोगोपक्रमप्रधानपाणिकान्तर्भाविप्रयोगलास्यगान दर्शयितु चतुष्पदा लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा चे(वे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्ग त्रीणि वाङ्गानि च व्यस्तान्यनन्वितानि तावन्त्यन्तराभिधेयपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा कुलकरूपा तदा विपरीतानि । तदाह । अङ्गैर्व्यस्तै(समस्तै)र्वेति ।।३२७।।

शरीर चास्या चतुरश्र वा शृङ्गारभूयिष्ठमिति भूयिष्ठग्रहणात् कामावस्थादावपि परिग्रहो न हि तदेकरूपत्वे भूयिष्ठव्यवहार । स्थितभूयिष्ठ मोक्तमिति द्रुतादिन्यथाद्वाच्च वृत्त्यादिमज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेद पक्षे पा(स्या)त् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुताना प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तन करचरणक्रियाबहुलत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमाना तु द्वयमिति । तत्र द्रुता त्र्यश्रा खण्डा । चतुरश्रा नकरग.. कमथ्या पथे । आक्षिप्तिका परिगीतिक विचलितेऽप्रकृतोऽस्थित इति पाठाऽङ्गभेदा द्वादशधाभेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा । पद चतुष्कयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशाखिलादिनर्लक्षित सर्वमेव लास्यगान स्वीकृतमुपलक्षित च ।।३२८-३२९।।

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (भ० ना० ३१ ३२७) वचनाद्गीतककारि...... स्कन्दकप्रक . कादीनि मन्वते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पद युगपद् प्रयुज्यत इति मनहि कृत्वा तद्विषय तद्वैविध्य तत्क व्यवन्ध च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति । यदिति यस्मादिति तस्मात् । एवकारो यथाक्रममित्यस्यानन्तर । तदयमर्थ । यस्मा-

लसनाल्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुम्भावसमाश्रयम् ।
एकार्थं(र्थं)पृथगर्थं(र्थं) च तदङ्गैस्तु प्रकीर्तितम् ॥३३१॥

भाणवच्चैकहार्यं स्याद्गूह्यवस्तु तथा भवेत् ।
तत्र गेयपद तावत् प्रथम परिकीर्त्यते ॥३३२॥

ल्लास्य पूर्वं कीर्तित लक्षण च तस्माद्यथाक्रममेव प्रयोगमधुना वक्ष्यामीति ॥३३०॥

तत्र पूर्वं यत्ताण्डवाध्याये (भ० ना० अ० ४) दशरूपके (भ० न० अ० १८) इह च तदेकीकुर्वन् स्मारयति । लसनाल्लास्यमिति । लसन क्रीडा चित्तसश्लेष स्त्रियः पुंसि तस्य वा तस्या भाव । स्त्रीपुंसेत्यभिधाने तु शृङ्गार एव सङ्गृहीतो भवेत् । तेन लासमर्हति तत्र साधु लास्यम् । अनेन तुर्याध्यायोक्त स्मारितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु सलाप इति । एकार्थं पृथगर्थश्चेत्येतदध्यायोक्तम् ।

ननु पृथगर्थत्वेऽन्योन्यसम्बन्धे वैरस्य स्यादित्याशङ्कयाह । तदङ्गैः पृथगर्थं इति । वचनस्य पश्चात् परिपाट्या वचनान्तरमित्यनेन क्रमेण यद्यपि सङ्गतिर्नास्ति तथापि स्त्रीपुंसभा(पुंभा)वरूपे प्रधानेऽर्थे सर्वमन्वितमेव । तथा च डोम्बिकास्वेका-(कामु स एवा)र्थं प्रधानभूत इति चूडामणौ स्पष्टमेवोक्तम् । चोरिअमिकुणमव महु सा कुकुहे मितइ (चौर्यमैथुनभव महद् सा ककुद मित्रे) इति । तथा च चिरन्तनोऽप्य .... दयप्रवाद(द)पढमचूडामणिया (प्रथमचूडामणिना) इति । (तदेतद्) भट्टतोतेन काव्यकौतुके वितत्य दर्शित च प्रासारैस्तु न व्यत इति श्लोके । शास्त्रान्तरे चैव प्राधानाङ्गान(ना)प्रधानानुयायिनामन्योन्यमनुनय सम्मत एवेति यावद् । तत्र स्त्रिया पुंसि भावो यथा फलादि तरुणी अणसछम्मो (फलादि तरुण्यनुसक्षय इत्यादय ॥३३१ ।

पुंसि स्त्रिया अन्यो य यथा सिद्धा कटकेषु यथा वा सोल्लासा मम इत्यादौ । भाणवच्चैकहार्यं स्यादित्यनेन सप्तमाध्यायोक्त (भ० ना० अ० १८) स्मारितम् । भाण इवैकपयोज्यमिति । एकेन पात्रेण हरणीय निर्वाह्यमिति यावत् ऊह्या(ह्य)वस्त्विवात । मत्रशब्दाभिहितवद्गूह्योऽप । प्रधानाभिद(य)त्वेकोदिन्त्यहत मिति यावत । तथा

सन्तउपच्चइ विहुवि(पि)कग्रइवेच्च ग्रळज्जिग्राए हुइ पञ्च ।
सन्तव करुरणा कलजि(पी)ग्रमकुविन्दोपउल्लेखरणं ।
वेरणुलो ग्रग्रो वासलति वेभिमिमग्ररनयसरगुरिणहत महग्रम् ।।

[सन्तापपक्षे विधुपिकालिवच्चालज्जिताया भवन्ति पञ्च ।
सन्ताप करुरणा कलपीनमघुवत् दोषोत्प्रेक्षरणम् ।
वेरानलस्ततो विलसति वैरिरणमिममनवसरगुरणहत महान्तम् ।।]

इति । ग्रत्र हि दूत्या स्वशब्देन भावी भाव उक्त । छेकोक्त्या तु नायिकान्तरोद्भेदेन नायकस्य मूर्खत्व स्वसख्या ग्रनुरागित्व सौभाग्यं सुरक्षितत्व चेति । यदिदं सोल्लासामला इत्यत्र सोत्प्रेक्षयाऽन्योन्यमवियोग शोभावहत्वमौचित्य च (चेति तत्) वस्तूत्पाद्य वस्त्विति वा । एकाहार्यमिति । पात्रान्तरमत्रोक्त पूर्वं नेति भाव । ग्रत्र दश लास्याङ्गानि सन्ध्यध्याये (भ० १६) केचिद्या(शृङ्गोपजीवेन) नाट्यसंस्काराय निरूपितानि । इद तेषा लक्षणम् । क्षेत्रमाहृत्यासारितवर्धमानगीतिकवर्गस्योद्धतपूर्वरङ्गोपजीविकाभिनययोगिनो यथालक्षणमध्याये यथासुकुमारपूर्वरङ्गोपयोगिनो लास्याङ्गवर्गस्येति । न ह्यत्र गान्धर्वमात्र लक्ष्म । सामकपाल देरलक्षणात् । सापि प्रुवोपयोगी(गिनी) मागध्यादीना लक्षणाभावात् । न च स्वतन्त्र गान्धर्वमिव लक्षणार्हम् । न तु वेदत्वात् तत्र गेयपा(प)द लास्यम् । पूर्वरङ्ग इत्यनुद्भिन्नतत्त्व वाक्य टीकाकृतः ।

इद त्वत्र तत्त्वमुपाध्यायैर्निरूप्यते । इद द्विविध हि नाट्यम् । उद्धत सुकुमारं च । वीरशृङ्गारयोरेव नायकगतयोरशेषपुरुषार्थसिद्धिपु व्यापारात् । तत्र प्रथमे समुद्धतः पूर्वरङ्गो महेशचरितप्राधान्येन । यथोक्त पञ्चमे (चतुर्थे) । माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैरिति (भ० ना० ४.३.११) महेश्वरस्य चरितमिति (भ० ना० ४ ३१६) च । शृङ्गारप्रधाने तु नाट्ये सुकुमार एव पूर्वरङ्गो यदि हि प्रायरण पञ्चमे लास्यं सूचितम् । त वागङ्गनिरूपरणेन तत्र ह्युद्धत समवकार. सूचित । पूर्वरङ्गो मुनिना भगवदग्रे प्रयुक्तः । तस्यैव परमेश्वरेरण चित्रता कृता । तदभिप्रायेणाह । गीतानामि-(ति)श्लोके (भ० ना० ५ १३) । इह समुद्धते गीतक वर्धमानं तत्र सुकुमारमिति दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । तेन साधारण्य चारीमहाचार्यो. समुद्धताङ्गाना निरूपरणेनोद्धत्यं च वर्धमानादिप्रयोगेरण पूर्वरङ्गस्य पञ्चमे निरूपितम् । तदुपयोगी चाङ्गसार्थस्तत्र तन्निरूपरणे निर्णीत । ग्रधुना सुकुमारोपयोगि दर्शयितु ग्रन्थान्तरमिति ।।३१२।।

स्थापिते भाण्डविन्यासे पदे चैवापकर्षि(सारि)ते ।
ब्रह्मणस्त्रिषु पार्श्वेषु चासने सम्प्रकल्पिते ॥३३३॥

मार्जितेषु मृदङ्गेषु प्रयुक्ते च त्रिसाम्नि तु ।
मार्गासारितकं कुर्यात् तन्त्रीवेणुविभूषितम् ॥३३४॥

भाण्डवाद्येन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधः ।
परिवर्तैस्त्रिभिर्युक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ॥३३५॥

त्र्यश्रेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधावन(नक)म् ।
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्तनमेव च ॥३३६॥

तत्र गेयपदं तावदित्युपक्षिप्तस्य दर्शयति । स्थापित इति । पदेऽपसारिते सति भाण्डस्य त्रिपुष्करस्य विन्यासे यथास्थानं कृते ब्रह्मस्थानमवेक्ष्य पूर्वदिशि नर्तकीनां पार्श्वद्वये च वैणिकानां गायन्तीनां च ॥३३३॥

मृदङ्गेषु दत्तमार्गेषु चकाराद्वीणायामासारितायामितीयता प्रत्याहारादीनां दृष्टार्थानामवश्यकर्तव्यतोक्ता । यत् पुनरेव तत्परितोषार्थमदृष्टार्थं च बहिर्गीतविधानं तत् सङ्कोचयतीति त्रिसाम्नि प्रयुक्ते तन्त्रीवेणुयुतं मार्गासारितकं कुर्यादिति । माद्यन्त-प्रयोगेन मध्यप्रयोगपूरणमाह । अनेन च लास्यात् परमेश्वराराधनेऽन्तरङ्गं समस्तादृष्ट-सिध्यै विघ्न(घ्न)प्रशान्त्यै च पर्याप्तमिति सूचयति ॥३३४॥

ततो मध्यपातीयमासारितविधिं । तं कर्तव्यत्वेन दर्शयति । तस्य कलापातो-त्पत्तिमूलहेतुकत्वात् समुत्क्षिप्तस्य प्रयोग इत्याह । भाण्डवाद्येन संयुक्तमासारितमिति । ए(क)कलं विवक्षितम् । तत्र प्राथम्यात् कनिष्ठस्यैव प्रयोगः । बुधैरित्यनेन गीतक-विध्याश्रयस्यान्यस्य बहिर्यवनिकाङ्गस्य(स्त)स्य पाणिकाप्रयोगः । ललितैर्वैष्णुते-(तैः)रङ्गहारैरित्याह (भ० ना० ४.३१२) । उक्तं हि पूर्वम् । गीतकेषु प्रयुक्तेषु दैत्यास्तुष्यन्ति (भ० ना० अ० ५.४७) । वर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुष्यतीति (भ० ना० अ० ५.४८) कीर्तनात् । देवतानां च यो ज्ञेयो (च ज्ञेयो) गीतविधिः (भ० ना० ५ २१) । इह चोक्तम् । स्तुतिप्रयुक्ता पाणिकेति (भ० ना० ३१ ३२५) । तदेतदा-श्रयार्थसमितेन स्थान्यादेरन्तर्भावसम्बन्धत्वमिति ॥३३५॥

एवं गीतकविधिस्थाने पाणिका तदनन्तरं गेयपदं सङ्क्षेपेणोपोहनपरिवर्तनयोः स्थानमित्यवसरमस्याभिधाय लक्षणमाह । त्र्यश्रेण द्विकलेनेति । चाचपुटेन द्विकलेन

परिवर्तनके चैव पुवाक्य प्राक् प्रयोजयेत् ।]
पुरुषोऽत्र त्रिवाक्य स्याच्चतुर्वाक्यङ्गना[1] स्मृता ॥३३७॥

[2]कार्यं तथाऽवसानं च प्रत्ययं परिधानके ।
इत्येतत् प्रथम त्वङ्ग लास्ये गेयपद स्मृतम् ॥३३८॥

स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि विधान चाप्यतः परम् ।
वृत्तमेकमय द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ॥३३९॥

परिधानक नामाङ्गम्। परितो धीयते बुद्धौ धार्यते प्रतियोगोऽनेनेत्यर्थापन्नत्व दर्शितम् । अनेन केरपि परिधान(क)लक्षण कृतम् । परिधानक त्यश्रमपकृष्टमेकावर चतुर्वस्तु वा द्विगुणमयोपवहनमिति यावत् । अपरंस्तु अष्टचत्वारिंशत्कल वस्तु द्वादशोपोहन मध्यो लय इति । तेनैवावर्तमाने दिग्वन्दनाय परिवर्तन कार्यम् ॥३३६॥

ननु किं तत्र काव्ये गीयमाने निबध्यत इत्याह । पुरुषोऽत्र इति । स्त्रीपुसयो-(सो)रतावदत्र सल्लापो निबध्यते । तत्रादौ परिवर्तने पुवाक्य तत्प्रेरणारूप तत स्त्री वाक्य तदनन्तर पुवाक्ये द्वे स्त्रीवाक्यानि त्रीणि । त्रिभि केशिवयङ्ङ्गैर्नर्मस्फञ्जो(न्दो) ह्यवसानात्मक इति मङ्गलप्रधानेऽत्र निबध्यते । निवृत्यावृत्तुपवर्तनवाचोयुक्तया गीता-वर्तनम् । न तत्र प्रसिद्धमपीह परिवर्तनमित्युक्तम् ॥३३७॥

परिवर्तनाङ्ग इत्यासूचनाय प्रत्ययमिति । वस्त्वन्ते निर्वहणमुत्थापनीयवस्तु-विषयाभिनन्दनविषयमवाक्यान्तरवाक्यार्थसिद्धिसमाप्तिरूप कार्यं स्त्राप्भावसमा-श्रयत्व न त्यजेत् । निर्वहणमन्ताहरणमित्यन्ये । गेयादिपदान्यत्रेति । पाठ्यात्राङ्ग व्युदस्य निर्वचनमेव । प्रथमग्रहणादङ्गाभिधानाच्च सुकुमारपूर्वरङ्गलास्यस्याङ्गित्वम् । अन्यथा कि तल्लास्य यस्येदमङ्गं स्यात । काव्यरूप किञ्चिदिति चेत्ताव(द्) दृष्टार्थम् । तथात्वे प्रायश्चित्तादिभेद नियमस्यानभिधेयत्वान । अदृष्टार्थत्वे तु पूर्वरङ्गद्वार किञ्चित् त्यज्यते । अत एव वस्तुप्रधानत्व परमेश्वरशृङ्गारवर्णनं चात्र प्रधानम् ॥३३८॥

स्थितपाठ्यस्येति । तत परमित्यनन नान्दीस्थानिकत्वमस्य इह वृत्तमेकश-(कमथ)द्वे वा योजयेदिति पठेदिति यावत् । वृत्तस्य नान्दीस्थानकत्वात् तद्यमेकवा-क्यार्थं मन्तव्यम् । एक द्वे वेति दीर्घलिपापक्षया । अनन्तर त...... पञ्चपाणिना चच्चत्पुटेन वा गीयमाने अभिनयनृत्ताभ्यां वा योजयेत् ॥३३९॥

---

१ NS चतुर्वाक्य गता ।
२ NS कार्यं तथा निर्वहण प्रत्येक परिधानके ।

ततः परं ते भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ।
अवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥३४०॥

द्विकलेनेति [1]विज्ञेयं स्थितपाठ्यं प्रयोक्तृभिः ।
उपोह्य तालं त्र्यश्रं तु बृहद्वृत्तं समैस्तया[2] ॥३४१॥

आसीनपाठ्यं युञ्जीत सर्वभावैस्तु पौरुषं ।
गेयं चतुर्भि पादैस्तु समं रघं(यं)वशानुगं ॥३४२॥

आसीनपाठये(ठ्य) कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ।
अतीते युग्मतालेन श्लोकं कार्यस्तयाऽपरं ॥३४३॥

अनन्तरमवसानं तदर्थनिर्वहणं कार्यम् । द्रुतलयेन द्विकलेन पञ्चपाणिना गातव्यं नर्तितव्यम् ॥३४०॥

इति करोति क्रियासामान्यमिह विशेषनिष्ठीकरोति । अवसानमङ्गसमाप्तिमन्ताहरणं च । इत्येके मन्त्रवर्णाङ्गम् । वाशब्द समुच्चयार्थ इति केचित् । प्रविश्य स्थितयैव भूचारीस्थया नर्तक्या पठ्यतेऽत्रेति स्थितपाठ्यम । अथान्यत् पूर्वरङ्गे प्रा-(प्र)धान्य(न)मिति तत्रैवाङ्गरङ्गमाह । उपोह्य तालमिति । चाचपुटेन शुष्कमुपोहनं कुर्यात् । प्रकरणाद् द्विकलेनेति केचित् ॥३४१॥

तेन चोपवहनेन स्थानके आसने वा आसित्वाऽऽसीनपाठ्यं युञ्जीत । पौरुषं-सर्वलक्षणालङ्कारादिगीतस्पर्शैरिति यावत् । उक्तं हि पूर्वं पुरुषस्य पाठे त्रैव स्त्रिया गीतमिति । तत्पठेदित्याह । (बृहदिति) बृहतो न चाक्षरत्य छन्दसः समं सवृत्तगतैः पादैरुपलक्षितम् । ततस्तं समुचितार्थां चतुष्पदा (दां) पञ्चपाणिना गायत । तद्याश्च नृत्ताभिनयादिप्रयोग । तदाह । गेयं चतुर्भिरित्यादि ॥३४२॥

ततोऽपि चच्चत्पुटेनैकश्लोकेऽष्टभिर्द्वादशभि पादैरथान्तरवाक्यैर्नत्यु(त्यनु) चितंयुक्तं प्रयोज्य । सोऽतीत इत्यतीतग्रह उपरिपाणि कार्य इति यावत् । अतीत इति वृत्ते पञ्चपाणाविति केचित् ॥३४३॥

---

१. NS कर्तव्य ।
२. NS वृत्या तैस्तै समैस्तथा ।

[1]अष्टौ दश द्वादश वा पदानि तु ततः परम् ।
कुर्याद्दुतरतालेन ततो निर्वहणं पुनः ॥३४४॥

एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ।
स्यात् पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ॥३४५॥

तत्रैकं पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेयं [2]चच्चत्पुटाश्रयम् ॥३४६॥

पादे पादे तु तस्येष्ट वाद्यं नृत्तं तथैव च ।
प्र(त)तश्चान्ये स्मृतं(ते)वृत्ते खञ्जनकुंटसज्ञिते ॥३४७॥

अन्ते निर्वहणं चास्याः शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
आविद्धचार्यङ्गहारैरुद्धतैस्तत्र योजयेत् ॥३४८॥

---

[3]दशग्रहणं मिश्रपूर्वरङ्गसूचनार्थमिति दीर्घदर्शिनः । अन्ये त्वष्टद्वादशान्तरावर्तिनी दशसंख्यैवोभयानुग्राहिणी ग्रा(गृ)ह्यते (इति) । एवमन्ये उपान्ते इत्याचक्षते । अपरे पृथगन्यरूपाण्येवैतानि पदानीति मन्यन्ते । तत्र पञ्चपाणिना पाणिसन्धिप्रतिपादकं कार्यम् । लास्यप्रस्तावात् सर्वत्र स्त्रीपुसयो(सो)स्तु सल्लाप इत्यादि योज्यम् ॥३४४॥

एवं नान्दीस्थानेऽङ्गद्वयमुक्त्वा शुष्कापकृष्टाप्रसङ्गे पुष्पगण्डिकामाह । स्यात् पुष्पगण्डिकेति ॥३४५॥

समवृत्तं पुरुषभावाढ्यं जनस्तुतिसमुचितश्लोकं चतुर्भिः पादैः प्रतिपदं चच्चत्पुटेन युक्तमत एव चतुःसन्निपातं तावद् गायेत् । सामान्योक्तिं समासव्यासवशादाचार्यबुध्यैककल(ल)द्विकलानां यथेच्छं प्रयोग इति सूचयति ॥३४६॥

अस्य प्रयोगमाह । पादे पादे त्विति । एकं पदमभिनीय तदनन्तरं तावदेव शुष्कगानम् । तत्र च विचित्रं वाद्यं नृत्तं च । एवं सर्वेषु पादेषु । अत एवोक्तं माल्यप्रपदवत् पुष्पगण्डिका इति (भ० ना० १६ १२६) । ततश्च खञ्जनर्कुटकवृत्ते प्रयोज्ये ध्रुवाध्याये (भ० ना० अ० ३२) लक्षणं भवति बहुभेदत्वाग(त्वाद)स्माभिरिह न लिखितम् ॥३४७॥

ते चान्ते शुष्कापकृष्टायास्ते रङ्गद्वारोक्तप्रयोगसूचके नर्तिगासव्ये इति यावत् तेन रङ्गद्वारमित्युक्तं भवति । एवं शुष्कापकृष्टा रङ्गद्वारेऽतिरसप्राया रसवति पुष्पगण्डिकाङ्गे निरोक्षिते ॥३४८॥

---

१. NS अष्टादश ।
२. NS. चञ्चुपुटाश्रयम् ।
३. NS आविद्धचार्याङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ।

ज्योत्स्नायां मदिरायां वा सलिले दर्पणेऽपि वा ।
छायां सन्दृश्य कान्तस्य प्रहर्ष्या(हृष्या)य विभूषितम् ॥३४६॥

नृत्त प्रा(प्र)सादक्रोडार्थं हेलादिभिरलङ्कृतम् ।
[२]त्र्यङ्गं प्रच्छेदकं तत्र विद्याल्लास्यप्रयोगवित् ॥३५०॥

चच्चत्पुटस्य तालेन तस्य प्रक्रीडितं भवेत् ।
मात्रावृत्तसमैः पादैः श्लोकबन्धो भवेदथ ॥३५१॥

बह्वक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ।
द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रेणैककलेन वा ॥३५२॥

अथ चारीप्रस्थाने प्रच्छेदकमाह । ज्योत्स्नायामित्यादि । एतत् सम्भोगोचितकालोपलक्षणं प्रत्येकं सम्बध्यते । प्रियतमप्रतिबिम्बदर्शनेन तदवियोग उपलक्ष्यते । तेन स्वाधीनभर्तृकोचितमत्र पानगोष्ठीजलक्रीडाऽन्योन्यप्रसाधनविषयमत्र गेयकाव्यमित्युक्तं भवति । निवृत्तार्थं तदवकाशसिद्धये यत् ॥३४६॥

प्रसादो मानभङ्गः । तत्र या क्रीडा भङ्गी तत् पाठ्यम् । उक्तं ह्येत(त) ।

यस्मिन्नङ्गे प्रसादं तु गृह्णीयाद् युवतिः स्वयम् ।
(भ० ना० ४ ३१०)

इत्यादि । हेलादयः सामान्याभिनयोक्त(क्ता) । अङ्गजाः स्वाभाविका यत्नजाः सर्वे धर्मा । आदिशब्दो ह्यत्र प्रकारे ॥३५०॥

त्रीण्यङ्गान्यस्य व्याचक्षाण आद्यमाह । चच्चत्पुटेनास्य प्रक्रीडिताख्यमङ्गमन्वर्थतः काव्यलाभार्थलाभ । वृत्तमस्य मात्रावृत्तसमं च । नन्वत्र समविषमो(म)पादग्रहणे(ण) आर्याद्यर्थनिवृत्त्यर्थम् ॥३५१॥

अथास्य द्वितीयं तोटकाख्यमङ्गमाह । बह्वक्षरार्थसंयुक्तमिति । अक्षरमिति तद्ग्रन्थोपलक्षणम् । बहुभि(वि)पुलो गम्भीर । तेन गम्भीरोऽक्षरेषु योऽर्थो यथा । ...... अत्र हि मितैरक्षरैः कपोतलसक्रान्तसखीप्रतिबिम्बावलोकनपरत्वं गम्भीरार्थो दर्शितः । तेन संयुक्तं तोटकमिति भेदनाद्वर्णयोगादीर्ष्याप्रायेऽत्र काव्यार्थ इति मन्तव्यम् । तत्र द्विकलः पञ्चपाणिस्तालः । एककलमिश्रो वा द्विकल. । अ ये तु द्विकलैकमिश्र एककल इति व्याचक्षते ॥३५२॥

---

१. NS छायासदृशकान्तस्य
२ NS अङ्गप्रस्वेदक

नाराचकं च कर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ।
यथाक्षरेण त्र्यश्रेण सन्निपातैस्तथाष्टभिः ॥३५३॥

त्रिवि(व)र्धं त्वेकसयुक्तं कैशिकीजातिमाश्रितम् ।
त्र्य(प्र)ङ्गवि(प्र)च्छेदक विद्याद्युक्तं प्रक्रीडितादिभिः ॥३५४॥

अनिष्ठुरश्लक्ष(क्ष्ण)पदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ।
चच्चत्पुटेन योक्तव्यं त्रिमूढं द्विकलेन तु ॥३५५॥

नाराचकाख्यं तृतीयम् । शक्त्या शराभं नाराचर(क) चेत्यन्वर्थानि मदनशर । प्राधान्येन मारपरं स्यात् ।... इति लभ्यते । गुरुप्रायाक्षरं चात्र वृत्तम् । ताल एककलश्चाचपुट । स चाष्टकृत्वस्तदाक्षरसन्निपातैरष्टभिरिति ॥३५३॥

त्रिवर्धजकाव्रत वर्णाङ्गो । कैशिकीजातिमि(मा)श्रितमिति । शृङ्गारप्रधाना वृत्तिरत्र गेयकार्यात्मभादिशति । केचिल्लास्यलक्षणादेतद्विशेषणाच्चैकार्थमेतदित्यभियुक्ता । तेन कैशिकी जातिरत्र । नेन तदधात्त्वेण मलवकैशिकेनात्र मानमित्युक्त भवति । प्रकरणमप्यत्रार्थे साक्षो लक्ष्यते । अग्रे हि गान्धारीजातिमाश्रितमिति भविष्यति । यद्यपि च पूर्वरङ्गे पाठ्येन गान स्वरवाक्यकला तथापि लास्येन यथा(दा) भवत्यपरितोषण तदाऽयदेव प्रधानम् । रागविनियोगादि तु रञ्जना-तात्पर्येण । तथा हि । स्वादक स्वरविनेन हृद्येर कुसुमधूम(प)विलेपनैर्नैवेद्यादिना भगवन्त भवानीपतिमाराधयेदिति विधौ कण्टककुसुमकन्दुरिक(न्दलित)पूतिकेनमखा-दीना तु प र(रि)वर्जन हृद्यत्वाक्षेपात् । एवमिह लसनाल्लास्यमित्येवमाक्षिप्तो (प्त) पर च कवगज्यत्वमवादष्टहेतुरिति मन्तव्यम् । अनेनैवाशयेन देवगृहेषु प्रेक्षणीय-कयोजना परमेश्वरतोषण सर्वत्र प्रसिद्धमिति । अयमेवोद्धतपूर्वरङ्गे विचित्रतया मन्तव्य । उपसहरति । त्र्यङ्गप्रच्छेदकमिति । अस्यान्वर्थता व्याचष्टे । युक्त प्रक्रीडितादिभिरिति । प्रकृष्टच्छेदोऽङ्गविभागस्येति । भावविज्ञासो पृष्ठस्थितस्य मदिरादौ निपतितप्रतिबिम्बमवलोक्य नायिकायास्तन्मदनविकारवर्णनमप्यत्र काव्यार्थम् । तदेव प्रतिबिम्बयोगात् प्रच्छेदकम् । प्रच्छेदो हि प्रतिबिम्बमप्याचित(चष्ट) इति ॥३५४॥

अथ मञ्जरीचारीस्थानक त्रिमूढकमाह । अनिष्ठुरेति । प्रयतोयुक्तकान्तस्य पौरुषप्रधानं गुणनिकर वर्णयेत् । यत्र काव्यार्थ उत्साहो वा स्या(द)थवति रौद्रस्था-निकत्वकृतोद्धत्याऽन्यम् । तत्र च कार्यं पुष्पानुबन्धप्रायं सम्बध्यत इति तत्परिहारार्थं-

---

१ NS प्रयोक्तः । KSS दीपकं ।

चतुष्षष्टिः सन्निपातास्तस्मिश्चैव प्रकीर्तिताः ।
यथामार्गंकलोपेता विदारीविवधान्विताः ॥३५६॥

अङ्गहारान् सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ।
केवलं पौरुषैर्भावैर्वाथ नाट्यायितेन यत् ॥३५७॥

नर्कुटं खञ्जकं चैव त्रिविध न प्रयोजयेत् ।
सैन्धवीभाषितां भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं बुधैः ॥३५८॥

सनिष्ठुरेत्यादि । इत्थमादि व्याख्यात् माधुर्यश्लेषगुणप्रधानान्यत्र पदानि । तालोऽत्र द्विकलश्चच्चत्पुटः ॥३५५॥

पौरुषाकृत्व आवृत्तश्चतुर्भिः पादैं । तदाह । चतुःषष्टिः सन्निपाता इति । ते च यथामार्गम् । ध्रुवकादिचतुष्कला......मार्गो गृहीत । तदुचितेन पञ्चलघ्वक्षराविना कलामानेनोपनीता ।

अन्ये तु यथोचितो मार्गो यथामार्गं इति विग्रहेण सुकुमारत्वाद् ध्रुवक एवाऽत्र इत्याहु । यथा हि भट्टगोपालेन स्वामिप्रायेण ध्रुवके विधिरिति भेद (प्रोक्त) तेन भेदे विवधे विदारिकेना(णा)न्विताश्च सन्निपाता. । तेन प्रतिपाद सन्निपाते विदार्याविरयुक्त भवति ॥३५६॥

पौरुषोचितादुद्धाताम(द)ङ्गहारा अर्थे ये प्राप्नुवन्ति तेषा कञ्चिद्विशेषमाह । अङ्गहारान् सविष्कम्भानिति । विष्कम्भो विस्तार । तेनातिविस्तीर्णानङ्गहारानत्र न कुर्यात् । लास्यसामान्यलक्षणमनुवर्ण्यमनुगच्छेदिति ।

अन्ये तु विष्कम्भाख्य करणमङ्गहारांश्चात्र न कुर्यादित्याहु । तेन करणैरेव मसृणैरेतत् प्रयुञ्जीतेति ।

नन्वेव पौरुषहानिः । आह । केवलमिति । पौरुषसूचका भावा सात्त्विकादयोऽत्र वाक्यार्थे योज्या । तेन नाट्यायिता नाट्यकल्पा न तु सर्वथा नाट्यरूपा एव । प्रतिबिम्बप्राणप्रस्तावनाकल्प हि नाट्यस्य नृत्तगीतमित्युक्त प्राक् । तन्नाट्यायितं वा । स्येने(तेने) ध्रुवास्वभिनय इति तत्प्राधान्याच्चात्र तद्व्यपदेश । यदित्यभिधेयनिरपेक्षवृत्तिविधिमाह ॥३५७॥

नर्कुट खञ्जक चैवेति । नर्कुटखञ्जकवृत्तबन्ध काव्यम् । त्रिविधोऽभिनयो जायेत । आहार्यस्यात्राभावात् । भाव्य तु किञ्चिद् भवतीति ज्ञापयिष्यते न भाठ्यं स्वल्पमित्यत्रेति (म० ना० ३१ ३८०) । तेन वाचिकोऽप्यभिनयोऽस्त्येव ।

रूपवाद्यादिसंयुक्तं युग्मतालकृतं तथा ।
विततस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ॥३५८॥

उपाध्यायास्त्वाहुः । नर्कुटलञ्जके च नायकस्य व्यलीकवत् नायिकास्वेष्टा-(स्विष्टे) । वे(ई)र्ष्याप्रणयभङ्गलज्जादिदिश्चविधो-त्रो(त्र) वर्णनीय । अत एव त्रयाणां मोहात् त्रिमूढसञ्ज्ञ । नानारूपस्य शृङ्गाररसस्यापपत्तिरत एवेति लास्यसुकुमारत्वा-च्चारीलक्षणद्वयप्रधानं सरसत्वादित्याशयेन तद्गतमङ्गद्वयमन्यदाचक्षाणो मुनिस्त्वा-र्याङ्गसम्बं च तावत् सैन्धवकमाह । सैन्धवीमाश्रितां भाषामिति । सरसकुमारतावर्जि-तम् । भावेति सैन्धवी । भत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मत्वर्थीयेति(ठणि) सैन्धव-मिति रूपम् । एतदुपजावनादेव लोके प्रेक्षणीयाख्यामि डोम्बिकावि(बो)अकप्रस्थाना-दीनि जात्यैव भाषया कविभिर्निबद्धानि । तत्र त्वङ्गानामेषां दशानां सर्वं च काव्यार्थवैचित्र्यमिति रूपकं तत् प्रकृतं प्रति ...त्यादि यत तादातोद्यविधौ निरूप्य त्न पुष्कराध्याये (भ० ना० भ० ३४) वक्ष्यति । तेन युक्ततालोऽत्र चच्चत्पुटः ॥३५८॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । विततस्तालिप्तमार्गेणेति । वीराद्भुतरौद्राणां विततमार्गेण वाद्यम् । योज्यं त्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थबन्धोऽपि छाययाऽत्र योज्य । तथा हि ।

रसालणिकभल्लि ण तु पइमुद्दहि चर तुफ कपन्थी ।
रभ्भरा मम रूपराइणिम्रा तारात्र सातराम्र च ।
म्रत्वरमुपविज्जइ हरण हणगणकारि विपरिपण्डि ।
[रसालनिर्मललहरि न तु पतिमुद्वहेश्चार तव कल्पस्त्रि ।
रक्तायां मम रूपरागिण्यास्ताराया स्वाश्रयाय च ।
सत्वरमुपव्रजामि श्रृणु घनगणकार्ये विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकविस्मयोत्साहच्छायया निबद्धं गीतवाद्यप्रधानं च लास्यं न काव्यार्थ-प्रधानमिति । काव्यार्थं स्त्रीपुंभावाप्राधान्ये विततस्तालिप्तयोरविरोध इत्यभिप्रुक्ता । अन्ये तु सप्तमी न प्रोचु पठन्त । उद्धतगोमुखगतमत्र वाद्यमिति मन्यन्ते ।

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथाऽडिडते मार्गे ।
बीभत्सभयानकयोद्वाढ्य(र्वाद्य) कार्यं तु गोमुख्याम् ॥
॥३५९॥

नात्र(न) पाठ्य स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥
मुखप्रतिमुखोपेत तथा [1]चाचपुटाश्रयम् ॥३६०॥

यथाक्षरं सन्निपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ।
नैकवृत्तिविचित्रार्थं पौरुष भावमाश्रितम् ॥३६१॥

एकाङ्ग शीर्षक गत्या द्विमा(मू)ढ परिकीर्तितम् ।
उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुट सम्प्रयोजयेत् ॥३६२॥

[2]श्लोक विचित्रार्थपद तथा चैवोपपादयेत् ।
ततश्च वस्तुक कार्यमपरान्तकशाखया ॥३६३॥

यत्र च मनागपि पाठ्यं न कार्यम् । अङ्गान्तरेषु स्वल्प कार्यमिति भाव । तथा च लक्ष्येऽपि भाणकादौ तदन्यशब्दवाच्य प्रसिद्धम् । अथ महाचार्यङ्गमाह । मुखप्रतिमुखोपेतमिति । मुखप्रतिमुखे अङ्गे सन्धी(न्धा)म इत्यन्ये । पादचतुष्क चाच-पुटकृतम् ॥३६०॥

त्रिरावृत्त तालोऽत्र । तदाह । सन्निपातैर्द्वादशभिरिति । नैकशब्द प्रतिपदि-कान्तरमनेकार्थाय । अनेककार्ययुक्त्या योज्यमानेन आन्तरछायावन्धेऽतिविचित्र प्रकृतोऽर्थो यत्र । प्राधा येन च त्रिमूढ उत्साहः । उत्साहेनात्र वर्ण इत्याह । पौरुष भावमाश्रितमिति ॥३६१॥

एककेन वर्णाङ्गकेन च युक्तमत्र शीर्षकम । तच्च गत्येति नाभिनयप्रधानम् । अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति गतिप्रमाणम् । तेन पञ्चपाणिरत्र ताल । प्रकरणाद् प्रमाणमित्याहु । द्वयोश्चात्र न विकानायकया॰र्यामोहाद्यम् । तत् त्रिमूढकमेव हि तालका॰यवशात स्वल्पशरीर द्विमूढकम् । अथ निगतस्थानिकमुत्तमोत्तमकमाह । आदौ नर्कुटमिति । वृत्तविशेष तच्च नर्कुटवृत्तम् ॥२६२॥

शेषविचित्रेण वाऽऽ यादिप्रधानतार्थेन युक्त कुर्यात् । त च लयेवेति पाठमार्ग-णोपपादयेत । न तु गायदित्यय । अनन्तर द्विपदायाजनया यद्वस्तुकाख्य वृत्त तच्चतु-विंशतिकलन तालेन योज्यम् । तदाह । अपरान्तकशाखयेति । तेन तद्गत एव कला-योगोऽत्र ॥३६३॥

---

१ NS चञ्चुपुटाश्रयम् KSS चाचपुटाश्रयम् ।
२ NS श्लोक ।

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृतिविभूषितम् ॥३६४॥

कोपप्रसादबहुलं सविक्षेपैरुपक्रमैः ।
संलापरचितैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ॥३६५॥

यच्चार्थेन प्रकुर्यात्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।
ततस्तु शीर्षकं कार्यं सयुक्तं पञ्चपाणिना ॥३६६॥

उक्तप्रत्युक्तमेव हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं गानं तालप्रमाणतः ॥३६७॥

ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ॥३६८॥

शीर्षकमेककलपञ्चपाणिना । उत्तमेभ्यो लास्याङ्गेभ्य इदमुत्तमं हेलादियोगे-नोत्कृष्टतमत्वात् । अन्ये तूत्तमस्यान्त्यस्योत्तमं लास्यमित्येवमिति । यत्र भावा नियम-(मे)नोक्त(क्ता)स्तत्र प्रायम्यात् सस्कृतैव । यथेच्छमित्यन्ये । स्त्रीपुभावाश्रयत्वात् प्राकृतमार्गैवेत्यपरे । संन्वय्येति प्रकरणादिति भट्टतोतः । तदाह काव्यकौतुके । न भावानियमः पात्रे काव्ये स्यात् संन्वयी । मि(इ)ति । एव लास्यपूर्वरङ्गोऽयम् । भेदान्तरमपि च पुष्करध्याये (अ० प्रा० अ० ३४) भविष्यति । ताण्डवपूर्वरङ्गत पुष्करतालगतमनुसन्धीयते मुनिना । द्विरङ्गविधौ प्रकरणषट्कत्व परिनिरूपोय कुशल-मिति । साम्यं तावद् यच्चेदमासारितवर्धमानगीतकच्छन्दकलास्याङ्गरूप तालवैचित्र्य सत् मानरूपत्वात् मेयरूपपर्यवसायीति दर्शयंस्तालगानस्य काल(रूप)तामाह । एवमेत-दिति । एव तालरूपप्रमाणमुक्त तेन प्रमाणेन गान स्वरात्मकं ज्ञेयम् । बुधैरिति मानमेव(मे)ति(ति) ॥३६४-३६७॥

अथाऽत्र कमप्यधिकमृगादितालस्वरूपमस्ति । तत् कस्मान्नोक्तमित्याशङ्-क्याह । ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपमिति । ऋगादीना यद्रूप तत् सप्तैव । गीतक-सप्तरूपानतिरिक्तमेवेति यावत् । त्र्यश्रचतुरश्रतालप्रकारातिरिक्तं हि(ऋगा)दि । उक्त हि प्राक् । पद्भ्योऽष्टगुणपर्य-तमित्यादि । आदिग्रहणमित्युपलक्षणाद्विनियुक्तेन सामकपाका(गाथा)दिना (ऋग्गाथा)पाणिकादि हि स्वरूपेणैव लक्षिते(तमि)ति ।

तस्मात सर्वप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ।
अङ्गभूता हि तालस्य यतिप्रा(पा)णिलया स्मृता ॥३६९॥

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिता[1] ।
छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत्र प्रकीर्तितम् ॥३७०॥

कलाक(का)लान्तरकृत स लयो मान(नाम)संज्ञित ।
श्रो(स्रो)तोगता च गोपुच्छा(च्छा)समा चात्र विधाय च ॥३७१॥

अथास्य ताल(विधे) बहुमानास्पद त्(त्व)माशङ्क्येत्यागयनाह । यस्तु तालं न जानातीति । गायन्नपि न गाता वद नपि(न्) वादक । प्रयोगो हि तालसूत्रस्यूतो हि नटप्रवेशयोग्यो भवतीत्युक्तमसकृत् । गयादिनावद् गीतमन्योन्यविषयि । तालस्य प्राधान्यात् । असकृत् नटोऽप्यतालज्ञ । अत एव तालस्य सामान्यलक्षणं वाच्यम् ॥३६८॥

चच्चत्पुटादिभिर्विशेषस्तस्येत्याह । अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलया इति । यतिपाणिलयमयूह इति तालस्य सामान्यलक्षणम् । तत्र ताल एव तावद् क्रियाणा सर्वांश परिच्छेदक इति प्रसिद्धम् । अतो नटानामपि च क्रियाकालस्य विरक्षेपणादिति परमार्थं । सोऽपि च (लय) न (ताल)स्य पारमार्थिको(क्रिया) । अपि तु काल्पनिको । लयात्वेऽपि चान्योन्यापेक्षया तत्कल्पने द्वयोरप्यकल्पन स्यादिति मध्योऽवधिभूत । अत्र तृतीयोऽङ्ग प्रकीर्तनीय । ते चैत न त्रयो लयाश्चिर विलम्बित शीघ्र द्रुत मध्य मध्यममेवेति ॥३६९॥

लया(य) एव ताल इति मनसि कृत्वा तस्यैव प्राग् लक्षणमाह । त्रयो लयास्तु विज्ञेया इति । लोकसिद्धत्वादिति भाव । उक्तो विभागो लयस्य लक्षण(ण)-स्वान्न(स्वत्र) ।

छन्दोक्षरपदानां हि समत्वं यत्र प्रकीर्तितम् ।
कलाकालान्तरकृत स लयो नाम संज्ञित ॥

इति । ह्रस्वस्वरा तस्या(स्ये)यमुच्चारणा कला प्राकृतव्यपदेश्यतया । प्रसिद्धा । मन्योन्यमध्यवर्ती काल । तत्कालान्तर तत्कृत सम्पादितोऽङ्ग एव संकृतस्वभावो लयो नाम संज्ञितोऽवपलब्धात्(न्ध) । इत्येवविश्रान्त्यारमार्थ स लय । तस्य च स्थूल-सूक्ष्मकार्यगम्य स्वरूपमाह । छन्दोक्षर इति । पदेति । यस्माद्विश्रान्तिलक्षणाच्छन्द-

---

1 NS. विलम्बिते ।

[लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि वा(च) ।
नियमो या(यो)यति सा तु गीतवाद्यसमाश्रया]॥३७२॥

दक्षन्दोऽन्तरेण सम तुल्यकाल प्रयुक्तमिति व्यपदेशो जायते तेनाक्षरगत पदगत सकलवाद्यगतश्च लय इत्युक्त भवति । अनेन च यतिभेदस्यास्यावकाशो दत्त । न च लयमात्रस्ताल । सकलक्रियासु तद्भावेऽपि तालाभिमान(ना)भावादिति । तद्विशेषणभूता यति निरूपयति । स्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्रेति । त्रिधा यति । अत्र लये विशेषणतया या यति सा त्रिधा ॥३७० ३७१॥

ननु विभागोऽयम् । अस्या लक्षण तु वाच्यमित्याह—

लयप्रवृत्तवर्णानामक्षराणामथापि च ।
नियमो या(यो)यति सा तु गीतवाद्यसमाश्रया॥

इति । गीतवर्णाना स्थाय्यादीना वाद्ये चाक्षराणा झुण्टुकटकथादीना सम्बन्धिना या लयप्रवृत्तिर्लयविशेषो द्रुतादिस्तयोपलक्षितो यो नियम सा यति । क्रमेण गीताश्रया वाद्याश्रया च । पूर्वं यद्गेयाधिकार एवमुक्त शिरःकर्मादिवर्तनाचार्यादीनां लयप्रवृत्या नियमो नित्यवाद्यमात्रस्च सा यतिरिति तन्न-तथ्यम् । एतदुक्त भवति । लयस्य य कश्चित्तालनियमोऽनुवर्तन अत्र चरितप्रदवसित्वेन सा लघुमपि गुरुमपि लघु...
...त्स विचित्रे नियम + तत्र प्रथमभागे विलम्बितस्य यावदन्ते द्रुतस्य नियम इति स्रोतोवद्गमनात्तथा यतिरुक्ता । एतद्विपर्ययाद् गोपुच्छा ताद्रूप्यादेव । यस्तु प्रथमे तावद्यतिनिर्वाहपर्यन्ता स एव लयो नियम सा समा । तत्रासा क्रमेण द्रुतविलम्बितमध्या प्राधान्याश्रयेन विषय उच्यते । परमार्थतस्त्रिष्वपि तिस्र इति । एव नियमविशिष्टो लयस्ताल इति तावत् । अत एव नियमांशस्यैव प्राधान्याल्लोके यतिरिति ताद्रूप्यव्यवहार । एव साक्षाद्यत्र साम्य ववित फल फलसाम्यद्वारेण दृष्टमपवर्गान्तमपि तस्य लौकिकस्यैव लक्षण यदवच्छिन्नलय तालमिति । यत्र तु साक्षाददृष्टमपि फल तत्रान्यदपि रूप वक्तव्यम् । तत्र चिरशीघ्रतादौ क्रिया यद्यपि या काचिदप्युपायस्तया नियमादृष्ट(फल)सिद्धये विशिष्टहस्ताङ्गुलक्रियैवोपयोगिनी । सा च पाणिशब्देनोक्ता । तदाह दत्तिल । तत्र ताल(च)पाणि च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम् १५३) । तद्गतया क्रियया क्रियान्तरमपि वीणापुष्करवादनानि(दि) स्वीक्रियते । तेन विशिष्टक्रियापरिच्छेद्यो यदवच्छिन्नो लयस्ताल इति गान्धर्वीयताललक्षणादेर्वीणावाद्यादेश्च क्रियायाः प्रदेशान्तरे लक्षितादिह न पाणे. सामान्यलक्षण कृत विशेषलक्षण वा ॥३७२॥

समपाणिश्च विज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ।
तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाद्यसमाश्रय:(या) ॥३७३॥

लयेन यत् समं वाद्य समपाणिः प्रकीर्त्यते ।
ध्रुवाद् यदवकृष्टं स्यात् सोऽवपाणिः प्रकीर्तितः ॥३७४॥

लयस्योपरि यद्वाद्य पाणिः स उप(मोपरि)इ(रि)ष्यते[2] ।
तत्र (त्र) स्थिति(त)लयो यो वै सन्निपातो विधीयते[3] ॥३७५॥

यस्त्वविशिष्टविशेषस्तमाह । सम(पाणि)श्चेति । ननु साम्य पश्चाद्भाव्युपर्युपरिभावित्व च । एतदेवात्र विश्राम्यतीत्याशङ्क्याह । गीतवाद्यसमाश्रया इति ॥३७३॥

पृथग्विशेषलक्षणान्युच्यन्त । लयेन यत्सम वाद्यमित्यादिना । काचिन्नियमाग्रा स्वरयतिशया वाऽन्या क्रियाऽवच्छेदिका तया गीतस्य समकालताऽऽगन्तुककालता वा । तत्रेहावापादिकाऽऽयात(काल)ता । तया सह यथायोग समकालत पूर्वकालताऽसमकालत्वे मन्तव्य । यथाह दत्तिलाचार्य ।

सम वोपरि वा तस्य यद्वाद्य सस्थित भवेत् ।
वाद्य पदाति(नि) पाणौ वा तदेवमभिधीयते ॥

(दत्तिलम् १५३-१५४)

इति । तत्र लय इति तात्पर्यत्वाद्गातमुच्यत । तथा च त्रिशम्योपरि पाणौ (भ० ना० २९ ८७) इत्याश्रावणकाल आदौ वीणादिवाद्यग्रह इति प्रदर्शितमभियुक्तैर्यथायोगं क्रियान्तरेण सह सामर्थ्यस्य चिन्तनात् । तत गीतक्रियाया नाट्यक्रियातुल्यकाला(ल)-समपाणि । स चोद्देशिन्यायात्मध्यमेव । यथा(दा) तु गीतक्रियाप्राधान्यात्...... तृक्रिया पश्चात् तथा(दा)(ऽव)पाणि ॥३७४॥

* द्रुतलयोचितो यस्यातिशीघ्र गच्छति स प्रथममेव निर्याति स पश्चादपि न प्रतीक्षते गीतक्रिया तु यदा न तावत् प्रवर्तते प्रथममेव वाद्यानि क्रियान्तर तदोपरिपाणि. । स चोचित्याविलम्बिते लये दीर्घसूत्रा हि सहचरेषु प्राङनिर्गतेषु गतिमारभत इति । सोपरीति । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति (अष्टाध्यायी ७.१ १३४) सोपः । एव यतिपाणिभ्यामुपक्रिपमाणो लय एव ताल इति तस्यैव प्राधान्य दर्शयितु पुनस्त-

---

१ NS अर्धपाणि
२. NS, KSS उपकीर्त्यते ।
३. KSS. भवेदथ ।

[1]स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भवेत् ।
[2]द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥३७६॥

यावत् तत्रोऽन्त(त्त)रकृता (कला) द्रुतमध्य(एव) लयो हि सः ।
सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैर्द्रुतलयाश्रयाः(श्रित) ।
अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलाना न विधीयते ॥३७७॥

द्विषयमेव वक्तव्यान्तरमाह । तत्र स्थितलयो यो वै इति । वैशब्दोऽतिशये । तदयमर्थः । इह द्रुतमध्यविलम्बिता क्रमेणाधिका इति तावदुक्तम् । तत्र यद्यतिशयो भवति द्वैगुण्य न तत. पर वक्ष्यते । ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानामिति (भ० ना० भ० ३१ ३७८) । सन्निपात इति । हेयरूपकम् ॥३७५॥

तदेको यदा येन बिलम्बिनेन लयेन गायतीति तदा तावतैव कालेन परो द्विर्गायति मध्यलयम् । तदाह । सन्निपातद्वयमिति । तृतीयस्तु चतुर्गायति स द्रुतलय.। तदाह । सन्निपातचतुष्टयमिति । ३७६॥

ननु तत्राऽपि किञ्चिदपकृत्वस्तदेव नि(यमरहिता)दित्यादिलयानवस्थेत्याशङ्क्याह ।

यावत्तत्रान्त(त्रोत)रकला द्रुत एव लयो हि स ।

एवकारोऽभि(भिन्नक्रम) । उत्तरैव या कला प्रहेत्या(प्राहृत्य) स द्रुतलयाश्रयत्वाद् द्रुतो लय.। एतदुक्त भवति । यत् कलावर्णाङ्गस्वरूपे तद्वन पर न निर्वहति स एव द्रुतलय इति । तेन (न) काचिदनवस्था । अथात्र प्रसङ्गादवपाण्यौचित्यं दर्शयति ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैर्द्रुतलयाश्रित(तः) ।

इति । अयादवकृष्ट स्यादिति यतो लक्षित । एतच्च दिग्दर्शन मन्तव्यम् । अन्ये त्ववपाणि विलम्बिते (उ)परिपाणि द्रुते विनियुञ्जते । तत्तु वाद्ये प्रधाने गीते चानुयायीति मन्तव्यम् । तत्तु प्राधान्ये ।

अथ प्रकृतमेवाह । अत ऊर्ध्वमिति । द्वैगुण्यादूर्ध्वं विलम्बितादिषु यत् प्रमाणं तन्न विधीयते विधिना शास्त्रेणोच्यते इत्यत्र दृष्टप्रधाने गान्धर्वे इति भागाधिकत्वादारम्य द्वैगुण्य द्रुतादीनामुत्तरोत्तरमित्युक्त भवति । स्वच्छन्दप्रयोगे तु न नियमः कश्चिदिति यावत् । अतस्तत्र लययतिपाणिभेदानामन्योन्याश्रयानुगुणपौर्वापर्यस्य भावप्रसृतिर्लोष्टप्रस्तरेण भेदः । अत एव लयत्रयस्यैव परमार्थ(त) प्लुतलघुगुरुलघुरूपताऽ-

---

१. इत प्रभृत्याध्याय समाप्ति पर्यन्तस्य पाठ का० पुस्तके सर्वथा भिद्यते ।
२. NS यत ।
३. NS तत्रान्तरकृता ।
४. NS अर्धपाणिस्तु ।

[इत्येष लक्षणविधिर्निर्दिष्टो गानयोक्तृभिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम्]॥३७८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालाध्याय एकत्रिंश ।

विलम्बितेऽपि त्रिभागाधिकत्व प्लुते गुरौ च लघौ द्वैगुण्यमिति मूल एव सकलतालतान-प्रधानभूते भगवत्पार्वतीपतिवक्त्रचतुष्प्रयोद्गीते चच्चत्पुटे सुरचितमेव । तथा च गीत-कादावष्टकत्र तेरेव व्यवहार साम्यमात्रोपयोगिता तालव्याप्ते तु लयवर्ध(ना)त्तेन तदर्धेन बिन्दुना सार्धेन वा द्रुतेन विरामवता सबि-द्रुकेन ना सद्रुतेन वा गुरुप्लुताभ्या-मेवभूताभ्या वा भवन्ति विचित्रास्तालगतय । तत एवापरिसङ्ख्येयत्वात् मुनिना दर्शिता । लक्षणकारेण प्रतिपद लक्ष्य कथ दर्शनीयम् । लक्षणेन [च ते गता(त्य)-ध्याये (भ० ना० १२) चतुर्थकल(घंक)ल (ञा)द्यात्तया(द)र्धकल वा(लमेव च) (भ० ना० १२ ३१) (इ)ति । अपरार्धानुसरण ..पुनो तथा एतेष्वधनतिप्रतविलसौ-त्यादिना ।

[अपराद्धानुसरणे इवापदानुगतौ तथा ।
एतेष्वेव गति प्राज्ञो विकला सम्प्रयोजयेत् ॥]

(भ० ना० १२ ३६)

इत्यादिना] च सगृहीता (धुवा)ध्याये (भ० ना० अ० ३४) च सग्रहीष्यन्त इत्या-स्ता तावत् ॥३७७॥

वक्तमध्यायमुपसहरन् भाविनमासूत्रयन् सङ्गति करोति । इत्येष लक्षणविधि-रिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षण ताल । तत्र विधि(धि)रुपयोगी सास्ति(म्य)त्वक्रम-मागता(स्ता)ल । अत ऊर्ध्वमिति । एतदध्यायोक्तवस्तुताया(ता)दे[व ध्रु]वा इति प्राप्तावसरत्वात्ताल(ला) इदानीं लक्षणीया । इति शिवम् ।

पोप्लूयन्ते यदुपरि[परे] पारलामानवाप्ते
य(ये) प्रोक्तताना विमलमपि सन्देहमेवावहेत ।
मायोपाधिप्रकटगहनात्तालतत्त्वादमुष्मात्
प्रोत्तीर्णा[स्म.]स्मरदमनममी सस्मरामो मृषार्थम् ॥
॥३७८॥

इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिताया नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्या
तालाध्याय एकत्रिंश समाप्त ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ द्वात्रिंशोऽध्याय ।

[1]ध्रुवासञ्ज्ञानि यानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
[2]गीताङ्गानि तु (नीह) सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकश ॥१॥

या ऋचः पाणिका गाथा सप्तरूपाङ्ग एव च ।
सप्तरूपप्रमाण हि तद् ध्रुवेत्यभिसञ्ज्ञितम्[3] ॥२॥

द्वात्रिंशोऽध्याय

प्रावेशिक्यपवगन्तिमहामार्गेषु या क्षेपिका
चित्रात् ससृतिरङ्गमण्डलतलादस्माच्च नैष्कामिकी ।
सम्भोगान्तरसप्रसादसुभगश्रीशुद्धविद्यात्मिका
च्छन्द सारमयी ध्रुवा विजयता स्पर्धात्मिका सा तनु ॥

उक्त तावदनन्तराध्याये (भ० ना० अ० ३१) ध्रुवाणा लक्षण वक्ष्यामीति । तत्र ध्रुवाशब्दार्थं व्याचिकीर्षुर्युगलकमाह । ध्रुवासञ्ज्ञानि यानि स्युरिति । पूर्वं नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोग इति (भ० ना० १ ५१)। तदय सम्बन्ध । नारदाद्यैर्यानि गीताङ्गानि वर्णाङ्गानि सप्तरूपाङ्गमात्रा मुखप्रतिमुखानि सप्तरूपप्रमाण व्यश्रचतुरश्रादि याश्चर्च ऋग्गाथा ( ) पाणिका इह नियुक्तानि तदव ध्रुवेति सञ्ज्ञितम । नान्यत् किञ्चिदिति नपुसकेन गीताङ्गसप्तरूपप्रमाणाना सम्बन्ध । या इत्य(ने)न ऋग्गाथापाणिकानाम् । इहेति नाट्ये । अनेकश इति व्यस्तसमस्तादिप्रकारवैचित्र्येण विशेषोपरञ्जनाय नियुक्तानि । तद् ध्रुवेति सञ्ज्ञितम । कथ सर्वाणि सन्ति । सर्वशब्द प्रकृत कार्त्स्न्येन यावन्ति यत्र रञ्जनातिशयाय नियुक्तानि तावन्ति तत्र समुदितान्येका ध्रुवा ।

ननु कस्मादेतत्समुदायो ध्रुवा । आह ध्रुवासञ्ज्ञानीति । स्त्री(न)पुसकैकशेष । तदयमर्थ । गीताङ्गसप्तरूपाङ्गसप्तरूपप्रमाणस्य ध्रुवेति सञा । ऋग्गाथापाणिकानां च ध्रुवा हि मूलप्रकृतिरुच्यते । एतावच्च गीतानुपदे सौष्ठवादौ जर्जरतिनि गेयमार्गे

---

१ KSS ध्रुवेति सञ्ज्ञितानि स्यु । NS ध्रुवासञ्ज्ञानि तानि ।
२ KSS यान्यङ्गानीह वृत्तेषु तानि मे सन्निबोधत ।
३ KSS सा ध्रुवेत्यभिसञ्ज्ञिता ।

एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य[1] नानाच्छन्द कृतानि तु ।
[2]ध्रुवात्व यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यह पुन[3] ॥३॥

मूलप्रकृति । तेन कारणेन गतेन ध्रुवेति व्यपदेशेन कार्यरूप समुदायेऽपि भवितव्यम् । या ऋग्गाथा यानि गीताङ्गानीति । (ए)वेति भेदोक्रम उपजीव्याशस्य विनियोगभेद ज्ञापयति । त च यथावसर दर्शयिष्याम । अ ये तु गीताङ्गानि यानि ध्रुवासज्ञानि नियुक्तानि च तानि ध्रुवासज्ञानीति तच्छब्दाध्याहारेण श्लोक प्रथम योजयित्वा या ऋच इति द्वितीय पृथगेव योजयन्ति ।

ननु कारणे मूलप्रकृतित्वादुन्मीलिताद्यष्टके तावदस्ति ध्रुवाव्यपदेश(श) । यथोक्तम् ।

उन्मीलिता मा(मृ)ता चैव विश(शा)लाविरले तथा ।
उत्सृष्टा विधुता चापि विप्रकीर्णा तयोद्गता ॥
एता ह्यष्टौ ध्रुवास्तत्र वर्णतालेन चित्रवत् ।
अक्षराणि यथाकुड्य तद्विद्याद्गुरुलाघवम् ॥

।
।
।
।

शशिचूडामणि विरचितशोभ वरदम् ।
शरण गतोऽस्मि भगवन्तमीश्वरम ।
पितृवनरङ्गमहानर(ट)मजित शम्भु नमामि सर्वोत्कृष्टम ॥
शम्भु नमाम्यखिललोकपतिम ।
नमत महेश्वरपदयुगलम ।
प्रणमाम्यह शिव वरदम ॥

एता(इत्या)द्य ॥१ २॥

मलिप्रकृतौ ध्रुवाव्यपदेश(शो) दृष्ट कार्येऽपि भवतु नाम । कार्यस्य तु स्वरूप वक्तव्यमित्याह । एभ्यस्त्वङ्गानीति । एभ्य इति सम्परामृश्यते । गीताङ्गेभ्योऽपि प्रथमस्य कस्यचिदङ्गोद्धार । स एवेहाङ्गमित्युक्तम् । एतानि गीताङ्गादीनि समुदाय-

---

१ KSS अङ्गान्य उद्धृत्य ।
२ NS काव्यत्व ।
३. KSS, NS अह द्विजा ।

मुखं प्रतिमुखं चैव वैहायस(सि)कमेव तु ।
स्थितप्रवृत्ते [1]वज्र च सन्धि. सहरण तथा ॥४॥

प्रस्ता(स्वा)रो मावघात. स्यादुपवर्तनमेव च ।
उपघा(पा)तः प्रदेणी च चतुरथ मुशीर्षकम् ॥[2]॥५॥

रूपाणि या आलम्ब्य यन्द्रियन्ते उत्कभाजो भवन्ति । तथा ध्रुवामव नानाप्रकार रसभावप्रकृत्याद्यौचित्यात् प्रवृत्त मात्रावृत्तविशेषमाधाम्माश्रित्यायैव सङ्घातरूपता भजन्ते । यानि कार्यरूपाणि ध्रुवात्व तद्व्यपदेश गच्छन्ति अथ तानि वक्ष्यामीति वाक्यभेदेन सम्बन्ध । अथेति वाक्यभेदेन सूचक । उद्धृत्येति । क्रियारूपमिति भिन्नकर्तृ ताभाव ।

एतदुक्त भवति । यथाऽम्यूहृत्मनि सङ्घातेन रसनायमङ्गानि पुरुषभग(ट)-गजादीनि केनचिदुत्कर्षेण स्थितानीति कृत्वा सङ्घातान्तरेण सम्पाद्यमानापूर्वदशा-वैचित्र्येण कारणकार्यात्मभावोऽभिव्यनक्ति तथा गीताङ्गादीन्यदृष्टप्रधाने गीतकादि-रूपसघातोदितानि कुतश्चिद्रसभावकृतानौचित्यसमर्पण आत्मकरञ्जनायोग्यलक्षणा-दुत्कर्षादुचितगीयमाप्रवृत्तविशेषाश्रयेण सघात्मकरूप प्रतिपन्नकारणत्व प्राद(प्राग् द)-शाया अननुभूय कार्यमौत्तरकालिक भजन्ते करणशब्दव्यपदेश्यानि च भवन्तीति ॥३॥

तानि यद्यपि तालाध्याये (भ० ना० अ० ३१)दर्शितानि तथा(ऽपि) विस्मर-णशीलायोपलक्षणार्थं पठति । मुख प्रतिमुख चैवेत्यादिना । षट्कलाप्रमाण पूर्वोक्त-मिति (न)लिख्यते । न चात्रैतदीयमुपकरोति(तीति) लक्ष्यते । तथाऽष्टकलमान सङ्गृ-हीतमिति किं प्रतिमुखादिना । एव सन्धिप्रम्वग्गवज्रादौ पौनरुक्त्यं स्यात् । क(स्मि)-श्चिदेवाङ्ग उपजीव्यत्व वक्ष्यामः । सहरणमन्त्यम् । चकारा परिगणनाशङ्का व्युदस्य माना गीताङ्गानि वर्णाङ्गादीन्यपि स्वीकुर्वन्ति ।

तदयमर्थ । गीतकानामृगाथापाणिकानामङ्कतो यत् किञ्चिदुत्कृष्टमङ्गरूप लक्ष्यते तद् सामान्यानुगुणं प्रावेशिक्यादिभि पञ्चभि सङ्घातं स्थापयितव्यम् । स नास्ति सङ्घातो यत्र मप्रा(र्वा)णि तानि न व्याप्रियन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शा इव . ... भावेषु बाहुल्यादल्पवैचित्र्यकृतस्तु विशेष । तथाहि । प्रधानार्थसूचना मुखात् । तदनु वस्तुसूचन प्रतिमुखात् । पगुन्या(वस्तुन्य)लङ्कारयोजन वैहायसात् । यथास्थितप्रवृत्त-

---

१ KSS वज्रश्च ।
२. KSS, NS सुशीर्षकम् ।

[1]सम्पिष्टमन्ताहरणं माहाजनिकमेव च ।
ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः ॥६॥

तानुबन्ध( )स्थितानां(त्) । निवृत्तानां सन्धानं प्रवृत्तात् । प्रयोगादन वच्चात्मना(नो) ह्यनुसन्धानं सन्धिः । वाक्यार्थसमाप्तिं संहरणात् । वर्णानुत्कर्षं प्रस्वारात् । सम्पिण्डिततात्पर्ययोगो माषात्रातात् । पुनरावृत्या गीतमुपवर्तनात् । पूर्वार्थनिगमनमुपपातात् । एकस्यैवार्थस्य वैचित्र्ययोगो वेणीप्रवेणीभ्याम् । द्वैधीकरणं चतुरश्रकात् । प्रधानार्थविश्रान्तिं शीर्षकात् । छन्दःक्रमायातगुरुलघ्वादिसम्पूर्णत्वेन गतिवैचित्र्यं सम्पिष्टकात् । भाव्यर्थान्तरसमाक्षेपोऽन्ताहरणात् । मिति पूर्वोक्त म(मा)हाजनिकात् । एवमन्येभ्यो वाङ्गेभ्यस्तद्रूपमनुसर्तव्यम् । तद्यथा । प्रङ्गिनोऽङ्गेभ्यो गीयमानमुगस्य पदविच्छेदस्य गीतमध्यविघट्टनम् । तथा चोक्तम् । सामिप्रथितावस्थानेऽवग्रहो भवेत् इति । गाथाभ्यो हृदयाह्लादकवृत्तोपयोगः । यथोक्तम् । नानाच्छन्दःसंस्तुतानि । ह्लादनार्थस्य च्छन्दे चन्द्र(छदेन्द्र)न्द इति स्मरत सौकुमार्यादिगुणगणयोगः । पाणिकायास्तालविभागः शम्यादिकमपि हीनसप्तरूपप्रमाणम् । तत्र हि तालोऽन्योन्यं शम्यादिभिरुपनीयमानसंसर्गो दृष्ट इति प्रमाणमा(म)त्र एव ध्रुवासु निवेशयन्ति । तदेव प्रतिध्रुव गीताङ्गादिभ्य एतदुपजीवितम् । गान्धर्वसंस्कृता नारदाद्या-(नारदीयशिक्षा १-२)गानयोग(ग)चिकीर्षवस्तस्य गान्धर्वप्रकृतित्वेन व्यवस्थापयन्तो भोगोपयोगिनमुक्तपूर्वमपार्तं नायमस्माभिः स्वमनीषिकाकृतं किन्तु प्रकृतावपि न दृष्टं इत्यागमप्रामाण्येनोपोद्बलयन्ता(न्त आ)गमानुरमा(नुसारि) हि दृष्टफलमपि भोजनादि प्राणा (णायाम)मन्थ्याद्य इत्यागमानुसन्धानेनोपबृंहयन्ति । नैतन्न वाच्यम् । किमिति एते साक्षाद्धर्मार्थ(र्थं)साधनोगाना । किमनया कल्पनयेति । ये त्वेतदुगत गत्याद्युपजोव्यमित्याहुस्ते किमत्र फलमिति प्रष्टव्या । भोजनप्राङ्मुखतादिवद् दृष्टफलतायामप्यदृष्टमिति चेत् तत्समस्तानां युगपद्वा विकल्पनेन वेति सर्वसमञ्जसप्रयाणम् । तस्मादुक्तधर्मोपजीवनमेव परमगुरुनिरूपितं युक्तम् । यथोक्त श्रीमदुत्पलदेवपादैः ।

स्थितात् स्थायित्वसम्पन्नात् प्रस्तुतस्येमयोजनम् ।
ध्रुवासु यद्यदन्येभ्यस्तद्वत् प्रज्ञोप(ज्ञ प्र)कल्पयेत् ॥

इति । भट्टमतेनापि ।

गाथानां पाणिकानां च गानमा(न म)सृणमस्पदा ॥

इत्यादि ध्रुवकार्यं कारणवद् धर्मानुगमात् ॥४-६॥

1. NS सम्पिष्टकान्ताहरणं महाजनिकमुच्यते । KSS सविष्टकान्ताहरणे...

[1][एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तु परिगीतिका ।
त्रिवस्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु चतुष्पदा] ॥७॥

[2]ध्रुवा वर्णास्त्व(ह्य)लङ्कारा यतयः पाणयो लयाः ।[3]
ध्रुवम् योन्यसम्बद्धा(न्धा) यस्माद् तस्मात् ध्रुवा( ) स्मृता( ) ॥८॥

ध्रुवेति सामान्यव्यपदेशे स्थितेऽपि तालप्रमाणगानगताद् विशेषव्यपदेशेनाह । एकवस्त्विति । यत्रैकेनैव तालेन वर्णाङ्गेन च निवहणं तत्र ध्रुवेत्येव सज्ञा । यत्र त्व-समवृत्तपादो (युग्मौज इति नि) यमे द्वाभ्यां तेन परिच्छिन्ना गीतिरत्रेति कृत्वा परिगीतिकेत्यपि सज्ञा । यत्र तु त्रिभिरपूर्वैरंगाङ्गैः स्तुत्याङ्गाना निर्वाहे कृते तुर्यस्य भावस्य तन्मध्यादेव केनचिन्निर्वहणं व्यश्रङ्गोभितपरिक्रमणं इव वादिखण्डत्वमेव खण्डनेति ध्रुवासु नियमाभावात तन्मन्द्रकगीतकवत व्यङ्गत्वान् मद्र(द्र)कम् । विषम-वृत्तवत् तुर्येऽपि तालेऽन्यतालवर्णाङ्गयोगे चतुष्पा(प)देत्यपि सज्ञा ॥७॥

अन्ये त्वेकद्विचित्रिचतु खण्डकृता एता सज्ञा इत्याहु । गीततालपदान्यत्र । एव कारणानुगमाद् ध्रुवेति यो व्यपदेशस्तमन्यथाऽपि समर्थयती ।

ध्रुवा वर्णा ह्यलङ्कारा यतय पाणयो लया ।
ध्रुवमन्योन्यसम्बन्धा यस्मात तस्माद् ध्रुवा स्मृता ॥

इति गीतकादौ ..पातानां स्थाय्यादीनां (द्रुतादीनां) च ब्राह्मणाद्या(दिस्व)-न्योन्यमनुवर्ण्यानुवर्णकभाव कश्चिद् विनियोगमुखेन प्रकृत्या सर्वथा तत्र भावात् । ध्रुवासु तु रसाद्यनुगुणो यो गीयमानस्य वस्तुस्याश्रमन्त्राणं गुणो य प्राधान्यात् पाता दीनामन्यतम । तदौचित्येना येऽपि प्रवृत्तते । यथा रसगत्यौचित्याद् द्रुतरूपे पाते तदनुसारिणो वर्णावर्णाङ्गादय । करुणरसोचिते वर्णाङ्गे तदनुगुणा गुरुप्लुतादिरूपेण पातादय । एव प्रतयक वाच्यम् । तत्र ध्रुवा इति पातादयः । एतेषां ध्रुवादीनामन्यो न्यसम्बन्धेऽव्यभिचारितया ध्रुवरूपे निमित्त पदम् । आधारत्वाद्यौ(द्यौ)चित्ययोज-नाच्च । न हि निराधारा वर्णाद्यो(य इति) । दर्शित चैतत् ।

अन्येऽपि कुड्यचित(त्र)दृष्टान्तेन तेन ध्रुवाणामाधार पदमिति पर्यायात् सह्रियते यस्यां वृत्तजातौ सा ध्रुवेति । अत एव लक्ष्ये गीयमान रूपकमेव ध्रुवेत्याहु । अक्षरयोजना(च)ध्रुवा द्रुताद्या लया । तस्या (वर्णा)द्यपेक्षामाश्रित्यान्योन्यसम्बन्धा भवन्ति(न्ति) । ध्रुव पद तस्माद्धतो प्रावेशिक्यादयो ध्रुवा इति ॥८॥

---

१ KSS does not read
२ NS वाक्यवर्णा ।
३ KSS लया यस्योपपाताय ।

ध्रुवास्तुपञ्च विज्ञेया नानासंस्थानसंश्रया:[1] ।
[2]एतासां सम्प्रवक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम् ॥९॥
[3]उपवृत्त प्रवृत्त च प्रावेशिक्यां प्रकीर्त्यते ।
वज्र च शीर्षक चैव शीर्षिकायां विनिर्दिशेत्[4] ॥१०॥

तासां विभागा रसाध्याये (भ० ना० अ० ६) यद्यपि दर्शितास्तथापि तदवान्तरभेदसम्भवाभिधित्सया तदनुवदति । ध्रुवास्तु पञ्चेति । पञ्चैव प्रावेशिक्यादयस्ता एव...नाना ..। अत्र विशेषणद्वारेण हेतु सस्थाने तु गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरमात्रेयत्ता रसभावप्रकृतिभेदश्च तदाश्रयेण प्रकारनानात्वम् । तथाहि । प्रावेशिक्या एव रसादिवशात् स्थिताकारादिभेदान्तरात्..... च्छन्दोवृत्तभेदाच्चासख्यभेदा । तासा त्वप्रत्येक यद्यपि समस्तो रूपादियोगो दर्शितास्तथापि किञ्चिदङ्ग प्राधान्येन निवेशयितव्यमित्येतत् सूत्रयति ॥९॥

उपवृत्तमिति । उपवर्तनप्रवृत्ते प्रावेशिक्याम् । तथाहि ।
प्रविशति दयिताविरहजमतिमोहास्थानजगुरुकोपम् ।
जलद(द)तटि(डि)त्कृतलक्षण कुञ्जरनाथो वनम् ॥

इत्यादिक प्रवेशध्रुवया निमितानुसन्धि क्रियते । प्रवेशके हनुमतो भविष्यतीति तादृशश्चिर भवति । तत प्रविशतीति हि दूरस्थो सामाजिक(का)गोचर प्रयोगानङ्गत्वात् तदीय सर्वत्र प्रावेशिकी निवृत्तानुसन्धान प्रवृत्तावुपजीवति तदवकाशदर्शकस्तु ग्रन्थ ।......द्धि समस्तवस्तुगर्भाधानस्थानीया । (त)च्च वस्तुमात्रात्प्रदर्शितता नावश्यमेव युक्तम् । अतिमग्नचित्तवृत्तेरपि सागरिकाया मनोरथकल्पितप्रियतमसमागमालापादेवौत्सुक्यप्रवृत्तस्वराविषयोऽस्त्येव (रत्नावली) । तथा चित्तद्रुतलयात्(त् तु) प्रायस्त्यधक प्रयुज्जते । चल हि गुणवृत्तमिति (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् २.२.९ योगभाष्यम् २ १५) नीत्या चित्तव्यभिचारिभावानुसन्धि स्थायिभावानामित्युक्तमसकृत् । (इ)ति तथाविधचित्रतासूचक समस्तत्रय इत्यादिसिद्धये भाव्य गानेन । तदुपवर्तनानीतमस्थि(स्वस्ति)पूर्वकैव सर्वा चेति । का गतिरिति दीप्ते विलम्बितादिरेवोचित प्रयोग इति सर्वा तावत् प्रावेशकी प्रवृत्तोपवर्तनाभ्याम् । अन्ये तु सुखावबोधाय तु विदारिकत्व वृत्ताविरयाहु । तत्र

शीर्षका चोद्धता चैव अनुबन्धा विलम्बिता ।
अड्डिता चापकृष्टा च षट्प्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥

(भ० ना० ३२ ३२८)

१. KSS नानावस्थासमाश्रया ।
२. KSS एतासां चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकल्पनम् ।
३ KSS उपपात प्रवृत्तश्च प्रावेशिक्या प्रकीर्त्यते । NS प्रावेशिक्या स्मृत तत्र प्रवृत्तमुपवर्तनम् ।
४ ध्रुवाया शीर्षकस्मृते । NS शीर्षकार्धं विनिर्दिशेत् ।

प्रस्वारो भावधातश्च याहाजनिकमेव च ।
प्रवेणी ह्यपपातश्च अड्डितायामयापि च[1] ॥११॥

[2][मुखप्रतिमुखोपेता ह्यव(प)कृष्टा विधीयते ।
वैहायसान्ताहरणे स्थितायां सम्प्रकीर्त्यते ॥१२॥

इदि प्रतिध्रुवं षड् भेदा विशेषरूपा रसभावप्रकृतिकथादिभिदा वक्ष्यन्ते । तेन प्रावेशिक्यपि षट्प्रकारा । तस्या सर्वत्र तावत् प्रवृत्तोपवर्ण(र्त)ने उक्ते । अधुना तस्या एव च शीर्षकभेदेऽर्थकं कर्तव्यमाह । वज्रं च शीर्षकं चेति । चकारेण प्राक्तनोपजीवनं पृथक्कारेण प्रावेशिक्यामेव शीर्षकभेद इत्याह । तत्र यथाप्रथममन्यत्र पाषमुपक्रान्तम् । यथा सूत्रधारस्य प्रवेशेच्छादेर्वा प्रवेशने शीर्षकं शिरःस्थानमेव । द्वितीय तत्र वित(त)तया विभावादिव्याकीर्णनेन सोऽर्थो वर्ण्यमानो स्ढीकर्तव्य. सामाजिकाना थिपि तदेतदवज्ञाप्रवाने विश्रान्ति[मन्ति]मशीर्षकात् ।

अन्ये तु प्रावेशिकीभेद एव शीर्षक ध्रुवायामेतदपि तु पञ्चानामपि शीर्षकभेदे विनियोगोऽयमित्याहुरुत्तरत्रापि च ॥१०॥

अथाड्डिताख्ये ध्रुवाणा भेदे विनियोगमङ्गानामाह । प्रस्वार इत्यादि । शृङ्गारप्रधानाड्डिता । तत्र वर्णानुत्कर्षाद्विभावादिसम्पिण्डीकरणमन्यार्थसमर्पणमर्थस्व वैचित्र्योत्प्रेक्षणपूर्वका (क) चेत्यवश्यकर्तव्या । यद्वक्ष्यति ।

अड्डिता तूत्कटगुणा शृङ्गाररसम्भवा ।
यस्मात् स्थानप्रसन्ना च तस्मादेता(षा)ऽड्डिता स्मृता ॥
(भ० ना० भ० ३२.३३४)

इति । तदेतत् प्रस्वारादेरूपदा(पा)तान्ताद ॥११॥

अथापकृष्टाख्ये भेदमाह । मुखप्रतिमुखोपेतेति । अपकृष्टमाकृष्ट वर्ण(न)म् । मिताक्षराण्येतस्या प्रधानम् । तदनुगामि सूचनीयम् ।

अथ विलम्बिताभेदमाह । वैहायसान्ताहरण इति । वैहायसान्ताहरणे स्थितायां द्रुतविलम्बिताया शुष्यालङ्कारयोगात् विलम्बितत्वादेव सर्वैहायसकाद् । मध्यमाना च सा वक्ष्यते ।

मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिता ।
(भ० ना० भ० ३२.३३६)

---

१. KSS अड्डितायाः प्रकीर्तिताः ।
२. KSS omits these

सहारश्चतुरश्रश्च नकुटे खञ्जके(नर्कुटे) तथा।
सन्धि प्रस्वारसंयुक्ता ध्र(स्तस्व)न्तराया स्मृता(तस्)तथा]॥१३॥

याम्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु।
तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विभाव्यन्ते[1] ध्रुवास्वथ ॥१४॥

इति। एषा च प्राधान्यात् प्रधानानुयामित्वमिति भाविक(त)प्रधानार्थस्याक्षेप। प्रत्ताहरणात् सैव च द्रुतविलम्बिता। प्रासादिक्या भेदत्वमस्ति तस्याम् ॥१२॥

प्रङ्गविनियोगमाह।

संहारश्चतुरश्रश्च खञ्जम नर्कुटे तथा।

इति। हास्यप्रधानत्वात् तस्य च मितशरीरत्वाद्वाक्यार्थसमाप्ति। शृङ्गारानुगमयोगाच्चार्थस्य द्वैधीकरणे ललितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोग्य इति हि वक्ष्यते (भ० ना० अ० ३२ ३४०)। तदेतत् सहाराच्च(रश्च)तुरश्राच्च(श्रश्च)। तथेति यथासख्य ह(मु)-पासनाय। उद्धतानुबन्धयोस्तु सामान्यविनियोग एव पूर्वोक्त। एव प्रावेशिक्या मति-सामान्यतो विशेष चेति विनियोग उक्त। आक्षेपिक्याप्रासादिक्यान्तरानैष्क्रमिकीनां चातिसामान्यतो विशेषतश्चेति द्विधा। अन्तरध्रुवायास्तु तृतीयमपि सामान्यविनियोगमाह। सन्धिः प्रस्वारसयुक्तस्त्वन्तरायामिति। भाविनोऽनुसन्धिर्वर्णानुत्कर्षश्चान्तरध्रुवाभेदेषु सर्वेषु प्राधान्येन योज्य। यत्र पठिताङ्गविशिष्टतानुविशेषयोजन रसभावप्रकृतिपरमार्थोद्दीपनमिति टीकाकारैरुक्त तद्युक्तिमार्गगमातिपात लक्ष्यते। विरुद्ध च तदुपेक्ष्यमेव ॥१३॥

ननु ध्रुवायास्तु(वास्तु)पञ्च विज्ञेया नाना सस्थानसश्रयाः। भ० ना० ३२ ६) इत्यत्र छन्दोवृत्तरूप सस्थान यत्सूचितं तत् कुत्राश उपयुज्यत इत्याशङ्कयाह।

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु।
तानि छन्दोगतैं(वृत्तै)र्विभाव्यन्ते ध्रुवास्वथ ॥

इति। अङ्गानि विवधादीनि कला गुरुलघुप्लुतद्रुताद्या नी(ना)तिवैचित्र्यात् कुलावीत्यनुसारेण वर्धमानादिगीतकान्तर्गतानि मुख च (ख)प्रतिमुख चेति (भ० ना० ३२४) चकारात्लयत्यादय। एवकारो भिन्नक्रम। तुर्विशेषद्योतक। तेन कलादयो यावच्छन्दोगीतैरेव वृत्तैर्विरच्यन्ते। निराधाराणां पदेन विना केषाञ्चिद्दर्शयितुमशक्यत्वात्। तद्यथा। मुखप्रतिमुखाद्युपजीवितस्यार्थस्य केचिद् शक्या प्रतिरसभावप्रकृत्यादिनिरूपकयोग्या न भवन्ति यथा विवधादय।

---

[1] KSS विभाव्यन्ते।

त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च ताल. कार्यो ध्रुवात्मक.[1] ।
षट्कलोऽष्टकलश्चैव यस्तु पूर्वं प्रकीर्तित[2] ॥१५॥

[3]पूर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।
[4]तेषां वृत्तविधौ कार्यमेकक(को) विधोऽथवा ॥१६॥

नन्वेव पदमात्रमस्तु किं वृत्तेनेति तु शब्दवृत्तमपि स्फुटमेव रसभावादिव्यञ्जकमित्युक्त पूर्वं वाचिकाभिनये (भ० ना० अ० १४ २) । वृत्तग्रहण च्छन्दसो दण्डकादिगतगुरुलघुनिवेशात्मकवृत्तापाकरणार्थम् । लघुकन्याक्षरसख्यामात्रस्या. गायत्र्यादिसदृशस्य व्याकरणार्थम् । मात्रावृत्तेष्वपि च्छन्दस्तदेव मात्रासख्या । तथाहि । गायत्र्यादित एवोद्धृत्य च्छन्दोऽप्यभिप्रेत्य भेदसकरेण मात्रावृत्तानि दर्शितानि । ध्रुवाविगणावि(ध्रुवाश्रिव)ति । षण्मात्रा यावत् षड्विशतिमणीनामादौ कलङ्कलित चतुर्थाङ्गम् । मन्तरायास्तु हसस्यादयो दण्डककल्पमात्रावृत्तभेदा ॥१४॥

मन्वङ्गानि तु विविधानीति सज्ञातपूर्वकाणि । कला पुनरित्यभिप्रेत्य शम्याशशङ्का परिहर्तुमाह । त्र्यश्रश्चेति । त्र्यश्रचतुरश्रौ यौ ध्रुवात्मकौ च मूलप्रकृतिभूतौ ये(यौ)च पूर्वं तद्विकलभेदौ षट्कलाष्टकलौ कार्यौ तालरूपौ । चकारान् मिश्रभेदौ । चतुष्कलमिति चैतन्यप्रदमिति दर्शितम् । प्रतिविततचतुष्कलप्रकारोऽपि चकारेण द्वितीयेन सङ्गृहीत ॥१५॥

एव कलास्वरूपमभिधाय गीताङ्गेषु वक्तव्यमाह । पूर्वेषामेव गीतानामिति । पूर्वेषां सामवेदतुल्यानां मद्रकानां यान्यङ्गानि तेषां मध्यादेकको विवधो वा । अथ शब्दाद् वृत्त कायम । एकमेव वर्णाङ्ग ध्रुवासु निवेश्यम् । न तु काव्येष्विव । आवृत्या विशत्यङ्गपरत्वादिति तावदेको विशेष । विशेषान्तरमप्याह । वृत्तविधाविति । गीतकेषु तालोचितवर्णाङ्गानुसारेण मात्रानियमात्मक वृत्तम् । यथोक्तम् ।

अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तु सा ।

(भ० ना० अ० ३१ ११८)

इति । चत्वारस्तु गुणा (भ० ना० अ० ३१ १०६) इत्यादि च । इह तु विपर्यय । रसभावोचित वृत्तमेव प्रधानम् । तथा तु गुणेन शय्या बन्ध स्थितो वर्णाङ्गतातो नियो(ज्य) इति । केचिद्व वृत्तिविधौ कार्यमिति पठन्तो वृत्तौ वृत्त वर्णाङ्गशब्दतालिकादिकमाहु ॥१६॥

---

१ KSS ध्रुवास्वथ ।
२. NS य पूर्वं परिकीर्तित ।
३ KSS सर्वेषा ।
४. KSS तेषा सविविध एकैक च भविष्यति । NS. तेषा मध्यात्तासु कार्यो मक्षक विवधोऽथवा ।

[एककं तु विदार्येका ते चोभे विवध स्मृतः।
यद्पर ऱ्यवर वाऽपि विदार्या वृत्तमिष्यते।]
पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ॥१७॥

एतेषां [1]चापि वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम्।
ज्येष्ठानां वृत्तसयुक्तं कुर्यादादौ तथैव च।
विवधं चैव मध्यानां मैवानामेकक तथा ॥१८॥

विदा(री)तियोग ( )कृत एककादिभिरिति सा वक्तव्या। नन्वनिक्रान्तेऽध्याये (भ० ना० म० ३१)ऽङ्गलक्षण एवा(णा)वसर एव विदारीलक्षण कस्मान् नोक्तम्। उच्यते। वेदे विच्छेदसम्भवात्। विदारी निवेश्यमाना शोभातिशय पुष्णातीत्याशयेन ध्रुवाध्यायेन (भ० ना० म० ३२) तल्लक्षणमाह। पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारीति। अवान्तरवाक्यस्य समाप्तौ स्थाय्यादिवर्णस्याप्यपन्यासेन न्यासेन वा समाप्तिर्विदारी। विदारण विदारी। विभावाद्येन वहुना वृत्या इति कृदिकारान्तान् ङीपि (अष्टाध्यायी ४ १ ४५) च रूपम्। तदाह। अभिसंज्ञिता अन्वर्थेति। तद्योगाच्च गीतखण्डो विदारी ॥१७॥

एव प्रसङ्गाद्विदारी लक्षयित्वाऽङ्गाना प्रकृतिभागेन विनियोगमाह। एतेषामिति। विधिर्विभाग प्रकृतिषु सम्भवोऽस्येति। तत्र वृत्त बहुवैदारिकम्। ज्येष्ठेषु तेषा हि प्राधान्यात् तदवान्तरायविश्रान्ति सम्भवति। यत्र विश्रमोऽलङकारयोग। विचित्रव्यभिचारिकत्वात् स्थापिता(न)। यथा। ...रो अनुसरइ गुरु अइ क्खिज्ज हण्णेए किणीवणे विणज्झि रइत्तिट्ठम्। [अनुसरति गुरुमपि शिष्यो दण्डेन केलिवने विनक्ति दृष्टिम्] (अत्र) वृत्त च नियम्यते न तु ज्येष्ठाः। तेषु विवधैकयोरपि सम्भवात्। एकद्विखण्डादाविह तालस्य लक्ष्यते। मध्यमस्य त्वन्यत्र गुणीभावाद् बहुचेष्टाभाव इत्येकैव विदारी। यथा विट्ठषकस्य। यथा। महुअर इह सिरिअ [मधुकर इह श्रित्वा] इति। मध्यमस्य तु मध्यमादेकको विवध सम्भवी। अत्र चोभयतोऽपि न नियम। अत्र टीकाकारेणाक्षिप्तम्। वज्र च शीर्षक चेति (भ० ना० म० ३२ १०) विनियोग प्रागुक्त। तत्र वज्रादिषु वर्णान्तराङ्गाना तालाध्याये (भ० ना० म० ३१) बहुना बहुशाखि (खी) पूर्वापरविरोध इति। तदेतदस्मदागमव्याख्यायां निरस्थान(रूपित)मेव। अन्यदेव हि वज्रादिभ्य उपजीव्यमिति दर्शितम्। तेनाऽपि न परि-

१ NS सम्प्रवक्ष्यामि KSS चैव वक्ष्यामि।

त्र्यस्र वा चतुरस्र वा योग ज्ञात्वा प्रयोगजम् ।[१]
तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा [२]कार्माऽवसानिकी ॥१६॥

गायत्र्याश्चा(त्र्या चा)पि शक्वर्याश्चा(र्यां चा)न्तरे वा व्यवस्थिता ।
तेन [३]पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी ॥२०॥

हारमुत्प्रेक्षमाणेन प्रज्ञातयेयमेव दिक सूत्रा । सदागमाभावात् न स्पष्टीकर्तुं पार्यते हि । तथाहि तेनोक्तम् । प्रकृतिविकारभावमात्रमेतत् । अन्यथा गीतकाङ्गमेवेद गीयत इति भवेत् । लयभङ्गोत्थानबीजगत चेदमेवेति ॥१८॥

अथ रसप्रसादनोपयोगकृतात् प्र(प्रा)धान्याद्वा प्रासादिकीं ध्रुवा विचारयति । त्र्यर्श(त्र्यस्र) वेति । युज्यते योगो वाक्यम् । प्रयोग उक्तो वक्ष्यमाणो विनियोगस्तज्जम् । त्र्यस्र चतुरस्र वा पाठ्य ज्ञात्वा तत्पदप्रमाणे च प्रासादिकी कर्तव्या । एतदुक्त भवति । इह त्र्यस्र चतुरस्र वा भागेन तावच्छन्दोवृत्तविनियोगो वक्ष्यते । तदनुसारेणैव तरसरणवृत्तो प्रासादिकया पाठ्यान्तरभाविन्या कुर्यात् । एक हि ध्रुवापाठ्य योग्य(ग्या)ङ्गमौचित्येन । अवसायोऽवसान निश्चयो रस । तत्प्रयोजनमित्यस्या(मस्येत्या)वसान(नि)की ।

अपरे तु न वृत्तमनेन प्रासादिक्यामुच्यते तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु पद्योचितस्तालरूपश्च विनियोक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु या त्र्यस्रा चतुरस्रा । उचितवृत्तपाठ्याना तु चतुरस्रताम इत्याहु । इदमेव युक्तमित्युपाध्याया । अन्ये तु त्र्यस्र वेति प्रावेशिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावानुभावाभ्या स्फुटनिरूपणा ॥१६॥

अथास्य छन्दाङ्गस्याह । गायत्र्या चाति(पि)शक्वर्यामिति । अन्तरग्रहणात् तयोरुपलक्षणमात्रत्व न कार्ययोगात । मंत्रचंत्रयोर्द्विजास्तद्भोजयेति । तेन उष्णिगनुष्टुपत्रिष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वरीच्छन्द प्रमाणेन वानेककेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरधिकैर्वा प्रासादिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावा...नि स्फुटरूपणा । प्रतिविततं च पाणिकात्वमपि तु योग्य(म)पि न चेद्रुभय चैतत् प्रसिद्धिविरुद्धमित्येवम्परमेतत् । तासु यत् प्रमाण तदुपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्त तेनेति ॥२०॥

१. KSS श्लोक ज्ञात्वा प्रयोजक ।
२ NS स्याद् ।
३. NS प्रमाणयोगेन ।

[1]शक्वर्याश्चाति(र्या चाभि)कृत्याश्च(त्या च) येऽन्तरे चावसानिको ।
[2]तेषा मात्रार्धविहिता[3] ध्रुवा पादमया (यो) स्मृता ॥२१॥

यतिच्छन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वित ।
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिक ॥२२॥

मध्यमोत्तमयो [4]कार्या चतुरश्रावसानिकी ।
मध्याधमानां कर्तव्या त्र्यश्रा चैवावसानिकी ॥२३॥

एव वर्णवृत्तं प्रासादिक्या तालव्यक्तिमभिधाय मात्रावृत्तेरप्याह । शक्वर्या चाभिकृत्या चेति । चतुर्दशाक्षरा शक्वरी । एकविंशत्यक्षराऽभिकृति । यदन्तराल यानि मात्रावृत्तानि तत्पादयोगेन प्रासादिकी कार्या । मात्राभूयस्त्वेऽपि ह्यक्षराणि गुरुप्रवेशान्न भूयासि भवन्ति । मात्रेति यात्रावृत्तादि । तदय समन्वय । शक्वर्यभिकृत्ययोरन्तरे मात्रा विहितेति मात्रावृत्तान्युक्तानि । तेषा ये पादास्तन्मयो अवसानिकी ध्रुवा स्मृतेति । ये इत्युपरितनश्लोकक्रम । तेषामित्युपचारविषयो यथा समस्मारो या च ऋक्तकामाय यो मोदो(वा) तस्मादागत(म)वत् ।

यन्ये तु श्लोकद्वयेऽपि चकारादुपलक्षणमपि सगृह्णते । छन्दोविनियोगश्चात्र । न तु अभ्यस्तोपयोगिता । गुरुलघुयतिनियमे नात्र किञ्चिद् कृत्यम् ॥२१॥

गीतवशादेव यत्यावच्छेदाच्छन्दस्त्वसिद्धिरिति यो मयोक्त (भ० ना० १४ १) इत्यत्र त प्रत्याह । यतिच्छन्दोविधानेनेति । छन्दो विधीयते येन प्रयोजनेन तच्छन्दोविधान श्रव्यत्वम् । तेन ध्रुवापादो यत्या विरामेणोचितेन युक्ततया चोपलक्षित कर्तव्यो वर्ण्यत्वे च नियमो गुरुलघुभिरन्वित कर्तव्यो मात्रावृत्तत्वे यादृशमेव प्रमाणमागमोदित रूप यथा वैतानिकी यतिरन्तराणा वा समपादो . दर्शन युक्त कार्य । एव चावसानिको रसवृत्तिनिश्चयकृद्भवति । यथा गीतियोगेऽप्यवसानिको निश्चययुक्त कार्यो न वृत्त यत्यादिसमाच्छादक कार्यम् । अपि तु तदनुवर्ण्यैव कार्यमिति पूर्वपक्षिकसम्मत हेतुद्वयमप्यहेतुकृतम् । अवसानिक इति मत्वर्थीय थच्(मण्ठन्) (अष्टाध्यायी ५ २ ११५) ॥२२॥

एव पाठयोजनया प्रासादिक्यास्त्र्यश्रादितालविभाग निरूप्य प्रकृतिमार्गेणाप्याह । मध्यमोत्तमयो कार्या चतुरश्रेति । गीतकऽप्यवसानिको निश्चययुक्त कार्य. ।

---

१ KSS शक्वर्या चातिकृत्या च ।
२ KSS नत्वेवसानिके तेषा मध्यार्धविहिता ध्रुवा ।
३ NS मात्रा द्विविहिता ।
४, KSS ध्रुवा त्र्यश्रो ।

अथ पूर्णपदी या तु तस्या वृत्त प्रवेशजम्[1] ।
तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्या प्रमाणतः[2] ॥२४॥

ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः ।
यथास्थानरसोपेता ह्युत्तमाधममध्यमा ॥२५॥

कनीयसीग्रहा काचित् सन्निपातग्रहाऽपरा ।
[3]तथाऽऽकाशग्रहा काचित् त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥२६॥

एवमुत्तमस्य तावच्चतुरश्रतालेन मध्यमस्यापि तदनुगतस्य चतुरश्रेव । अधमस्य तु त्र्यश्रा तद्बाहुल्ये मध्यमत्वे च । एवमेव द्वित्रिचतुरश्रेति.. पादयुक्ताना प्रासादिकीना वृत्ततालविधिरुक्त ॥२३॥

यासां तु नियमेन पादचतुष्क तासा विधिमाह । अथ पूर्णपदीति । पूर्ण(र्णं) पादो यो द्वितीयपादस्तावच्चतुर्भाग इति पूर्णत्वमस्य । चतुर्वर्ग(ष्पद)त्वमनेन चतुष्पदी *या प्रासादिकी सा प्रावेशिकी वृत्तेनैव कार्या । न तु तत्रैव...इष्टम् । कविप्रथमस्वी-* कृतस्य प्रवृत्तस्य प्रामाण्यात्(त्) प्रमाणीकृतच्छन्दोविशेषाद् ध्रुवा कार्या । न तदेव वृत्तमपि तु तच्छन्दकमिति यावत् । प्रमाणत इति चतुरश्रादिनेत्यर्थ ।

टीकाकार(रा)स्तु परिक्रमणस्त्रिकोणचतुष्कोणरङ्गापेक्षया त्र्यश्रचतुरश्रताल-विभागमाहु । तदस्मद्गुरुभ्यो न रुचितम् । पादविभागेन बहिरङ्गविभागत्वात् । तत्रि कलचतुष्कलविभागेन चाचपुटेऽपि चुल्लवराग्ग्यज्जवाज्ज रससणीया (चोलपराजययशोऽद्य रक्षणीयम्) इति पादचतुष्टययोगे मुखचतुष्टयदर्शनात् ॥२४॥

एव प्रासादिकी विचार्य सर्वध्रुवाविषय विचारमाह । ध्रुवास्त्विति । या एता पञ्चापि ध्रुवा यथास्थानरसोपेता स्थान प्रवेशादि(दि) रस अनतिक्रम्योपेता रचिता(ता)स्तथा वक्ष्यमाणा नानावृत्तसमुद्भवास्ता उत्तमाधममध्यमास्तु ज्ञेया यथोत्तमादिप्रकृतिविषये स्वस्वप्रमुख एव ज्ञेयम् । तथा हि कर्तव्यमिति यावत् ॥२५॥

तत्रोत्तमविषय कनीयस्या ग्रहणेन सूच्यते । कनीयस्याश्चाद्यपरिक्षेपप्रवेशात् । अन्यतमदर्शनेनोत्तमविषये या ध्रुवेति दर्शयेत् कुशीलवाना तदुचितपुष्करवाद्यादिसविधानावधानसम्पत्तिरिय कार्या । मध्यमध्रुवा तु हस्तद्वयसन्निपातेन ग्रहणकालप्रथम-

---

१. KSS प्रवेशनम् NS प्रयोजयेत् ।
२. KSS प्रवसानिकी ।
३. NS, तथा कारेग्रहा ।

¹[प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता।
प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा।
निष्क्रामिकी च विज्ञेया पञ्चमी वस्तुकर्मणि²।
³आसामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम्।]
⁴गान्धर्वं यत् मया प्रोक्तं स्वरतालपदात्मकम्।
पदं तस्य भवेद् वस्तु स्वरतालानुभावकम् ॥२७॥

भाविना सूच्या। एतदुभयाभावेन शून्ये च ग्रहणमात्रेणाधमा ध्रुवा। अङ्गुल्यूर्ध्वतया गुणप्रकाशनमुत्तमेषु सन्निपातो मध्येषु शून्यत्व मुणशून्यादधमेष्विति केचिद् यथा-सद्योल्लङ्घनेन व्याचक्षते। अन्ये तु कनीयसी प्रहारपातेनोत्तमध्रुवासु भाण्डग्रह समहस्तप्रहारपातेन मध्यमध्रुवासु शून्यवर्तनामात्रोपक्रमेणाधमध्रुवास्वित्याहु।

उपाध्यायास्तु मन्यन्ते। कनीशब्देनाद्य एव पादभाग। तेनोत्तमध्रुवाया गानसमकाल पुष्करवाद्यमित्यर्थ। तेन ध्रुवातुल्यवस्तुत्व भाण्डवाद्यवृत्तमुत्तमे येन गान स्फुटमिति यावत्। सन्निपात. प्रथमपादान्ता कला। तथा प्रथमध्रुवासु भाण्डम्। मध्यमेष्वादावेव भाण्डग्रह इति ॥२६॥

ननु गान्धर्वमुखेन भागवद्गानमिह लक्षयितुमारब्धम्। गान्धर्वेऽपि सर्वेष च स्वरविधिरध्यायत्रयेण (अ० २८ २९ ३०) दर्शित। तालविधिरध्यायेन (अ० ३२) च। तत्रैव पदविधिरिति(रपि) दर्शित। कुलकच्छेदादि नाप्रमाणमिति किम्पि कथितम्। द्विगुणाक्षरसयोगात् (भ० ना० ३१ ८४) कार्यस्त्वक्षरयो विधि (भ० ना० ३१ १५७) इति। तदभिनयाध्याये (भ० ना० अ० ८ ६) ध्रुवाणा प्रवेशादि-भेदो रा(र)साद्यौचित्यमात्र च निरूपणीयम्। किमन्ये(ने)न वितनेन च्छन्दोवृत्ति-विचारेण। प्रयोच्यते पदमिह प्रधान तद्गान्धर्वेऽपि तद्वैतदित्याशङ्क्याह। गान्धर्व यत् मया प्रोक्तमिति। गान्धर्व यत् कारकादिवत् प्रोक्तम्। अङ्गप्राधान्यात्तस्य चापूर्वप्राधान्य न भवेत्। अभ्युपगतमेतत्। किन्त्वन्यथा तस्य गाने प्राधान्यमन्यथा च गान्धर्वे। तत्र हि स्वरतालौ प्रधानम्। तौ चानाधारौ न शक्यौ प्रयोक्तुमित्या-धारतया यदुपयोगि तदाह। स्वरतालानुभावकमिति ॥२७॥

---

१. NS does not read
२ KSS ध्रुवा बुधै।
३. KSS एतेषां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम्।
४. NS गन्धर्वं यत्स्मृतं पूर्वं।

[1]यत् स्यादक्षरसम्बद्धं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।
निबद्धं चानिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् ॥२८॥

अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तदुच्यते ।
सताल च ध्रुवार्थेषु निबद्धं सर्वसाधकम्[2] ॥२६॥

यत्तु वाक्करणोपेत सर्वातोद्यानुरञ्जकम् ।
[3]*अतालेन निबद्धं च पदतानं प्रकीर्तितम् ॥३०॥*

नन्वर्थावगतिरत्र प्रधानं गान इव । अनश्चैतत् । अक्षराणि गान्धर्वे पदानीति यावत् । यत् स्यादक्षरसम्बद्धमिति । निबद्धमिति । भ्रुट् दिग्लेत्यादि (भ० ना० २६.६६) । एव हि प्राक्तना(प्राकृता)न्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि (भ० ना० अ० ३१ १०४) इति । अनिबद्ध देवं शर्वमिति (भ० ना० ३२.४८) ऋषिभिर्न(रा)देयत्वात् । निबद्धं पद्यमनिबद्धं गद्यमिति तु युक्तम् ॥२८॥

अतालमिति । अप्रतिष्ठ च । द्वयमन्योन्यसंगतौ । एव गत तावद् गान्धर्वे पदप्राधान्य गाने स्थित तदित्याह । सताल च ध्रुवेति । सतालं परस्परसंगतिप्रधानः-(म्) । अर्थेषु च रसोचितेषु निबद्धं यदीदृक् पद तद् ध्रुवा । अतो नाट्यार्थं ध्रुवापदं गान्धर्वपदवत् । अत्र हि सम्भवत्पदे च स्तोत्रार्थापेक्षा । नागमापेक्षि देवतापरितोषकृत् । स्तुतिसम्भवमात्रादेव तत्सिद्धेः । गाने तु तदवगम प्रधानं सामाजिक प्रति । तदाह । सर्वसाधकमिति ॥२६॥

ननु नाट्येषु स्वरालापप्रभृतिगानमनक्षरमेव दृष्टमित्याशङ्क्याह । यत्तु वाक्करणोपेतमिति । वाक्करण वाक्क्रियामात्रस्वरालापे हुंकार इति तदुक्त यद्गान तदतालप्रतिष्ठ यावद्गति यावच्छक्ति च प्रयुज्यमानत्वादनिबद्धं च । स्वरयोजनेऽपि गाम इव रसापेक्षकवर्णालङ्कारादिनियमाभावेन यथाकविस्वातन्त्र्य तदेवंविधमतालं व्यममात्रादिरूपविहीन ध्रुवागानात्मकमेतच्च भवतीति यावत् । ननु किं तथाविधस्य प्रयोगेनेत्याह । सर्वतोद्येति । सर्वातोद्याना ततसुषिरादीनामनुरञ्जक स्वाधाशस्य भाविध्रुवारञ्जनोपयोगिनस्तद्गीर्णावशादिवशात् पूरकमिति यावत् ॥३०॥

---

१. KSS यत्किञ्चिदक्षरकृतं ।
२. KSS. ह्यच्च वै स्मृतम् ।
३. KSS. अतानमनिबद्ध च पदं तु ज्ञेयमेव च ।

नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।
निबद्धं तु पद ज्ञेयं सतालपतनाक्षरम्[1] ॥३१॥

अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्य(नि) जातिकृतानि तु ।
[2]आतोद्यकरणैस्तेषां विधानमभिनिर्मितम्[3] ॥३२॥

अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।
आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तानि तु रञ्जयेत्[4] ॥३३॥

ध्रुवाक(ङ्ग)मेवविधगानमिति दर्शयति । नियताक्षरसम्बद्धमिति नियतानि प्रकृतरसाद्यौचित्याय त(द्)गुणालङ्कारसघटनादीनि यान्यक्षराणि तैर्युक्तम् । चछन्दसाक्षरपरिमाणे यत्या विरामेण युक्तम् । सह तालेन यत्राक्षराणि सह पतनेनावगमनवद् ॥३१॥

ननु लक्ष्ये वाद्ययोगेऽपि तालप्रधानमिति विगीत ताल(ला)कारादिनार्थशून्य दृष्ट तस्य कर्तृप्रयोग इत्याशङ्क्याह । अनिबद्धाक्षराणि स्युरिति । अनिबद्धान्यर्थशून्यानि यान्यक्षराणि जात्या छन्दोरूपया विहितानि तेषां यद्विधान तदातोद्यगतैः पुष्करवीणादिगतै करणैः क्रियाऽभिनिर्मित सम्यग् निर्णीतम् । एतदुक्त भवति । पद्धतपरिक्रमणादौ भाण्डवाद्यमात्रे प्रधाने तन्मात्रोपदर्शनमात्रम् । तेन तच्चापि ध्रुवारूप न भवतीति यावत् ॥३२॥

एवभूतेषु च गायनसावधानत्व यत्नेन विधेयमिति दर्शयति । अपदानीति । एवभूतानि यान्यक्षराणि रञ्जयेद् यत्नेन रक्तियुक्तानि सम्पादयेत् । कथमित्याह । आतोद्येष्विति । वीणावक्षस्वरादिमिश्रीकरणेन नियोजनेनेत्यर्थ ।

नन्वयमेव तत्र रञ्जनाप्रकार इति कुत इत्याह । अपदानीति । कि.. ... पदम् । अनिबद्धान्यर्थशून्यानीत्यर्थ । अत एव विद्यमानेऽपि ताले तत्कायकरणतच्छ न्यानि विना ह्यर्थेन तालोऽपि परिक्रमणादिरूपत्वादकिञ्चित्कर इति यावत् ।

अन्ये तु ततसुषिरगताना स्वराणा वैचित्र्य यथा क्रियेत तदनेनोच्यत इति व्याचक्षते । तते सुषिरे च विपदवृत्तानुहीनानि यानि स्वरमात्राणा करणमात्रजनितानि

---

१ KSS नानाच्छन्दसमुद्भवम् ।
२ KSS, NS आतोद्यकरण ।
३ KSS विधानमपि निर्दिशत् ।
४ KSS यानि तानि तु योजयेत् ।

यानि चैवं निबद्धानि छन्दोवृत्तविधानतः ।
[1]ध्रुवारूपाणि पूर्वाणि तानि वक्ष्यामि तत्त्वत ॥३४॥

अत्युक्त च प्रतिष्ठ च मध्य गायत्रमेव च ।
एताः स्थिताव(प)कृष्टास्तु(सु)ऽथस्रा ज्ञेयास्तु जातयः ॥३५॥

उष्णिगनुष्टुब् बृहती पङ्क्तिश्चेतीह जातयः ।
[2]एता. प्रासादिकीना तु त्र्यश्रा ज्ञेया यथाक्रमम ॥३६॥

अनुष्टुब् बृहती चैव जगत्यय विलम्बिता ।
ध्रु(द्रु)ता च चपला [3]चैवमुद्गता कृतिरेव च ।
ध्रुवाणां जातयो ह्येता प्रयोगेषु प्रकीर्तिता ॥३७॥

रञ्जयेत् । प्राश्रित्येत्यध्याहार । तानि तालपदवृत्तवन्त्यक्षराण्याश्रित्य तन्मेलनीयता तदनुहारिणीति । अत एव गान्धर्वादिकलक्षणमत्र पदप्रधानमिति स्थितम् ॥३३॥

तत प्रकृति......यानि चैवमिति । वैचित्र्यमिति । पदानीति प्रकरणाद्विशेष्यम् । प्राधान्येन चारब्धानि ध्रुवारूपाणीति सामानाधिकरण्यम् । छन्दोवृत्तिविधानाद्धेतोर्यतो वक्ष्यति तत एव पूर्वाणि प्रधानानि । अवृत्तपदमात्रापेक्षया तानि रसाद्युपयोगीनीति विशेषत उक्तमसकृत् । अन्ये तु पूर्वाणीति पद ध्रुव या शुष्काक्षराणीति तावन्त्येव पश्चात् कर्तव्यस्यार्थस्य सग्रहार्थमित्याहु ॥३४॥

एकैकाक्षरैर्नार्थपुष्टिरिति द्विरादि(रक्षरैरि)ति । अत्युक्तादि गायत्र्यन्तं विलम्बिताद्य(स्व)पकृष्टासु च त्र्यश्रभेद । उष्णिगाद्याश्चत्वारि(तस्र) प्रासादिक्यां निरूपयति । अत्युक्त चेति । चकारात् । सुप्रतिष्ठा । स्थितासु विलम्बितासु ध्रुवास्वपकृष्टासु छन्द । जातय इत्युपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्ता । छन्दस्सु जातिशब्दप्रयोगो वक्तव्य । तदनुयायित्वाद् वृत्तेषु जातिशब्दप्रयोगो ध्रुवाभेदेऽप्यनुगमात् । ध्रुवासु जातिव्यवहारो रसभावकृतभेदस्यान्वयात् । एवमि(म)त्य(त्यु)क्तादि गायत्र्यन्त विलम्बितास्वपकृष्टासु च त्र्यश्रभेदे । उष्णिगादीनि चत्वारि प्रासादिकीषु त्र्यश्रभेदो-(दे) ॥३५-३६॥

अनुष्टुब् बृहती जगती प्रावेशिकेषु । तत्रैव विलम्बितादीनि वृत्तानि ॥३७॥

---

१ NS ध्रुवासज्ञानि...। KSS ध्रुवासज्ञानि वर्णानि तानि वक्ष्याम्यत परम् ।
२. KSS एता प्रासादकीना तु युग्मा ज्ञेयास्तु जातय ।
३ KSS चैव चद्गता ।

प्रावेशिकीनां [1]जातीनामुद्धतानां निबोधत ।
पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् सजगती तथाऽतिजगती पुन ।
शक्वरी चेति निर्दिष्टा उद्धतानां तु श्रालय ॥३८॥

सर्वासामेव जातीनां त्रिविध वृत्तमुच्यते ।
गुरुप्राय लघुप्राय गुरुलघ्वक्षर तथा ॥३६॥

गुरुप्रायाश्व(प)कृष्टा स्याल्लघुप्राया द्रुता तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्राया शेषा कार्या ध्रुवास्तथा ॥४०॥

वृत्तान्योजकृतानि स्युर्दुं खे[2] यानि भवन्ति हि ।
तानि द्रुतासु योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ॥४१॥

यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्द कृतानि तु ।
तानि स्थितावं(प)कृष्टासु कार्या ह्या(ण्या)क्षपिकीषु च ॥४२॥

उक्तासु षड्क्तयादीनि पञ्च ॥३८॥

जातीनामिति । यस्वच्छन्दसामिति ॥३६॥

अपकृष्टेति । विलम्बिता(त)लयवती प्रायो गुरुप्राया । शेषे(षा इ)ति । मध्य लयविषया (गुरुलघु)प्राया ॥४०॥

व्याप्ति शिक्षयितुमाह् । वृत्तान्योजकृतानि । भवन्तीति नत्र त(म्) । युक्तानीत्यन्ते । तत्रार्थे तत्र दुखे न तत्प्रधाने करणादौ । ओजकृतानि ८भेद विषमा(पकृष्टासु) युक्तानि स्युर्वृत्तानि । तानि द्रुतलययोग्यासूद्धतास्वप्यवान्तरेण गुरुस्थाने लघुयुग्मेन योजितानि योज्यानि । तद्यथा । अत्युक्तादीनि ल्यश्रे स्थितानि स्वरभेदेन या युक्तानि तान्येव लघुयुग्माकृतगुरुरूपाण्युद्धतासु । ईश वन्दे । देव शवम् । (इत्यत्र लघुयुग्मीकरणे) द्रुतगति गजपतिरिह किल विचरति (इति) ॥४१॥

एतद्विपर्ययेण व्याप्तिमाह् । यानि चाल्पाक्षराणीति । ह्रस्वाक्षराणि यानि यानि वृत्तानि तानीति । छन्दोपेक्षयाऽल्पच्छन्दसि तथा स्यान्य ते । युग्मस्य गुरुकरणा त्ताक्षपिकीषूद्धतासु द्रुतलयास्वप्युक्तानि । अतया भङ्ग्या स्थितापकृष्टया करणा हाणि । चोऽप्यर्थे । यथा ।

---

१ KSS जातिस्तु ।
२ NS दुखदानि ।

[गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।
ये त्वोजच्छन्दसा युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा ॥]
[1]यान्योजयुग्मछन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा[2] ।
लघुयुग्मकृता याऽस्या(ः) स्थिता साऽऽक्षेपिकी भवेत् ॥४३॥

[गुर्वादिषु गुरु कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।
ये त्वोजच्छन्दसा युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा] ॥४४॥

पवणणछन्दोघत्तो मवणिवद्दे उपक्कम सोवुत्त ।
[पवननछन्दोघात्तो मदानीपतेरुपक्रमः सवृत्तः]

लघुयुग्मस्य गुरुकरणे ।

सेव्वणप्रकाग्ररा रूपामाग संणेइ(म्रा) ।
[सेवानपकातरा रूपामोगा सज्ञेया] ॥४२॥

यथाक्षेपिकया कीदृग् वृत्त प्राधान्येनेत्याह । योन्योजयुग्मछन्दांसीति । वृत्ता-न्योजयुग्मगतपृथग्लक्षणत्वाद् योगो युग्मानीत्युच्यते । तेनार्थसमानि वृत्तान्याक्षेपिकेषु पूर्ववद् गुरोर्लघुद्वयस्थाने योजनया स्थितायां विलम्बितायाम् । अन्ये त्वोजे (ज इ)-ति सप्तमी पठन्तश्चतुरश्रविषयाणि च्छंदांसि भङ्ग्यन्तरेण त्र्यश्रेऽपि विधेयानीत्येव वाक्यस्य तात्पर्यमाहु ॥४३॥

गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

इति । (न)क्वचिदपि लोके दृश्यते । सद्वृत्तलघुगुरुस्थाने यथासंख्य तालोचितगुरुलघु-योजन कार्यमिति ।... ...कतु लयादितालजात सगृह्णीतेत्यय विरहे मयणो महिम दहइ(हुज) । (विरहे मदनोऽखिलं दग्धुम्) । अनेन लघुद्वयगुर्वात्मना चर्चरीताल सगृहीत ॥४४॥

---

१. KSS यान्वोज युग्म ।
२. KSS स्मृता ।

[1]विषमांशाक्षराणि स्युः पदैरर्थवशानुगाः ।
शम्यातालेन ता योज्या वर्णेनाकर्षितेन तु ॥४५॥

जातीनां त्वथ सर्वासां छन्दो[2]वृत्तनिदर्शनम् ।
स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधत ॥४६॥

एवं समार्धसमविषमविचारं कृत्वा त्रिषमवृत्तविषयं तमाह । विषमांशाक्षराणि स्युरिति । विषमांशानि मात्रावृत्तानि । अंशो हि चतुर्मात्रादि । विषमाक्षराणि च वर्णवृत्तानि विषमाणि वैषम्यसंख्ययाऽवान्तरसंख्यायोगेऽपि गुरुलघ्वात्मना वोभयथा वा ।

ननु तत्र प्रतिपादं तालस्य कथं समत्वेन योजनमित्याह । शम्यातालेनेति । अत्र यास्वित्यध्याहारः । यासु विषमाण्यक्षराणि च पादे हेतुभिस्ता ध्रुवासु चञ्चत्पुटादितालेन योज्याः(ः) । आकर्षितेन च वर्णेन । एतदुक्तं भवति । लघुस्थाने वर्णं वाकर्षणीयो गुरुस्थानेन क्रमणीय इत्येवं वा साम्यमापादयेदिति । शम्यादितालग्रहणेन चञ्चत्पुटादितालो लक्ष्यते । केचित्तु श्रमपरिहारार्थं भोजनप्राङ्मुखतान्यायेनादृष्टसिद्ध्यर्थं शम्यातालौ ध्रुवातालेष्वावृत्त्या यावत्संभवं योज्यौ । तथा च भट्टवृद्धदत्ताधि(धीन)पाणितल(ल)यभङ्गलक्षणपुस्तकेषु सर्वत्र ज्ञाता इति प्रस्तारो दृश्यते ।

ननु किं तथाविधैः पादैराश्रितैरित्याह । अर्थवशानुगा इति । अर्थो ह्यत्र प्रधानमित्युक्तम् ।

अपरः श्लोकस्यार्थः । अकल्पितेनापि विकारभाजा वर्णेनोपलक्षितम् । यच्च शम्यातालमिति तालविशेषं कश्चित् प्रतिपादमप्यभ्यस्तेन योज्यं । अर्धसमविषमेष्वय ......भवति श्लोकः । तेन च चतुर्लयद्विलयचतुर्भङ्गे षड्उपभङ्गादीनां लक्ष्ये दृश्यमानानामिव तद्बीजमिति साम्यापादनाय शम्यातालश्चात्र नादृष्टार्थमिति मद्यन्ते(मन्यन्ते) तदसत् । अन्यतरेणान्येनापि वा तत्रोक्तेन वा पा(प)द्यान्यतरेण वा ध्रुवकासर्पिण्यादीनामपि साम्यसिद्धेः ॥४५॥

जातीनामिति ध्रुवाणाम् । छन्दोग्रहणं दण्डकादिव्युदासाय । निदर्शनं ग्रन्थं वक्ष्यामीति । तेन ग्रन्थेन कथं छन्दो वृत्तं प्रदर्श्यत इत्याह । स्थानेति । स्थानं विनियोगविषयः स उदाहरणाल्लक्ष्यते । तदर्थमेवोदाहरणमिति वृद्धाः । यथा । सोऽयदि

---

1. KSS varies
२ KSS वृत्ति॰ ।

गुरुर्गायाशको यत्(य) स्यात् सर्वपादेषु दृश्यते ।
[1]श्रीरिति ख्यातनामा सा कीर्तिता प्रथमा ध्रुवा ॥४७॥

यथा ।
देव शवमीश वन्दे ॥४८॥

मध्यलघुनाथ [2]विद्युत्पादे पादे सम विभक्तेन ।
[3]आदिलघुना धृति स्याद्गणन योज्या हि मात्रण ॥४९॥

यथा ।
शङ्कर शूलधृ(भृ)त् पातु मा लोककृत् ॥५०॥

लघु स्यात् पदादौ त्रिके या धृतिः सा ॥५१॥
यथा ।
उमेश सुरे ग्रस्तवायु करोतु ॥५२॥

[4]लघुनि गुरु वा कथिता रजनी (त्रियामा) ॥५३॥
यथा ।
विरहे मदन अधिक दहति ॥५४॥

[5]एता नृत्त च गीते च ज्ञेया व गीतजातयः ।
प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाभ्यां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥५५॥

[6]द्वितीय लघु सर्वत्र चतुर्थो यत्र दृश्यते ।
सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन तु ॥५६॥

तारः अस्सु किल्गिणा (गोवति तारा अभ्रुविल ना) । इ युदाहरणम् । मूतल तन्व्या श्लोकविषये प्रयोग इति गम्यते । प्रमाण लक्षण(णम्) । सज्ञा श्रीरित्या दिका । तेनोदाहरणलक्षणसज्ञाभिरिति यावत् ॥४६॥

तत्राय ग्र थ स्पष्ट इति विषमस्थाने व्याख्यायते । सुखग्रहणाय इति निजेन श्लोकेन हि तासा सग्रह ब्रूम । उदाहरणान्व पाद लिखाम । यतिविषय श्रव्य त्वाद्वितिबोधसिद्धये ।

---

१ KSS ह्रीरिति ।
२ NS विद्युत्पादेन ।
३ NS आदि य लघुना वृत्ति स्यादगणनायाज्योतिमात्रण ।
४ KSS लघुनि गुरु चेत् रजनी खलु सा ।
५ NS एताञ्छ ते च एते च KSS गर्गे गुरते च ज्ञया सा एना व वृत्तजातय ।
६ KSS varies

प्रतिष्ठा यथा ।
सोसअन्तो अङ्गआइ वादि वादो पुप्फवाहो ॥५७॥
[शोषयन्नङ्गकानि वाति वातः पुष्पवाहो ।]
सुप्रतिष्ठा यथा ।
एदिसुए ऊसइआ अज्जइ(इ) मा हसवहू ॥५८॥
[ईदृशक उत्सुकितार्चति मा हसवधूः ।]
लघुनी प्राग् गुरुणी द्वे यदि पादे भ्रमरी(मतालि)सा ॥५९॥
यथा ।
वनसण्डे अदिमत्तो वणहत्थी परिखिण्णो ॥६०॥
[वनखण्डे अतिमत्तो वनहस्ती परिखिन्नः ।]
[1]प्रथमं च तृतीयं च यस्याः स्याच्चतुरक्षरे ।
पादे लघ्वक्षरे नित्यं सा जयेत्यभिसंज्ञिता ॥६१॥
यथा ।
हिमाहए वणंतरे अअं गओ पविण्णओ ॥६२॥
[हिमाहते वनान्तरे अयं गजः प्रविष्टः]
*चतुर्णां यत्र पादानां तृतीयं च भवेल्लघु ।
विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैविजया नाम नाम्नत ॥६३॥
यथा ।
माऊलओ नज्जन्तओ मेहागमे सव्वइओ ॥६४॥
[मयूरा नृत्यन्तो मेघागमे समन्ततः ।]*
पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वदीर्घं(सर्वे दीर्घा)वृत्तेऽस्मिन् दृष्टा विद्युद्भ्रान्ता (विस्मया) ॥६५॥
मेहा गज्जन्ता लोअ छादन्तो तोय मुचन्ता सपत्ता मेहा ॥६६॥
[मेघा गर्जन्तो लोकं छादयन्तस्तोयं मुञ्चन्तः सप्राप्ता मेघाः]

---

१ KSS. लघुः गुरु सदा पदे भवेन्तु या जया हि सा ।

* [टीकाकारासम्मत पाठ ।] काशीसीरिजपुस्तके विजयालक्षणं तदुदाहरणं न स्त । इतोऽग्रे समस्तेष्वपि लक्षणोदाहरणे पाठो भिन्नतयैवोपलभ्यते अतस्तत्रैव द्रष्टव्य ।

प्राद्यपरे द्वे यत्र तु ह्रस्वे ना(सा)खलु नाम्ना मृत्तलतन्वी ॥६७॥

यथा ।

मेहणिरुद्धं पेक्खिअ चन्दं सोअइ(दि) तारा अंसुकिलिण्णा ॥६८॥

[मेघनिरुद्ध प्रेक्ष्य चन्द्र शोचति तारा अश्रुक्लिन्ना]

यदि च गुरुः पदनिधने भवति हि सा कमलमुखी(पद्मिनी) ॥६९॥

यथा ।

पवनहवो सलिलघणो भमइ णहे उवकमसो ॥७०॥

[पवनहृतः सलिलघनो भ्रमति नमस्युपक्रमशः ।]

प्रथमं च तृतीयं च त्वन्त्यं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥७१॥

मेहणिव(हद)द्धमो णट्ठजोह्णओ णिच्चणिप्पहो एस चन्दमो ॥७२॥

[मेघरुद्धो नष्टज्योत्स्नो नित्यनिष्प्रभ एष चन्द्रः ।]

द्वितीयं नैधनं [यत्र दीर्घाणि सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥७३॥

वळाहएहिं पगज्जिदेहिं णहं समंता पुण्ण अव(व्व) ॥७४॥

[बलाहकैः प्रगर्जितैर्नभ समन्तात् पूर्णमेव ।]

लघुनि त्वादौ चरणे यस्या गदिता नाम्ना घनपङ्क्ति सा(ङ्क्तिका) ॥७५॥

यथा ।

तडिसंखुद्धं रवसम्बद्ध जलधाराहिं रुददीव(दिव्व)ब्भम् ॥७६॥

[तडित्संक्षुद्धं रवसम्बन्धं जलधाराभी रुदतीवाभ्रम् ।]

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठाध्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥७७॥

श्रीगौ विद्युद्वो यो धृति स(सत्)त्रियाग्न ।

रगौ प्रतिष्ठा सभगौ मत्तालिः सुगौ जया जगौ ।

विस्मया त(म)गमास्तन्वी भगगा( ) पद्मिनी सम्ल(नल)गाः ॥

चन्दे । शङ्करः । उमेशः । मदनो(नः) । वाति(दि) वातो(दो) । हंसवहू । वराहत्थी । पविण्णइ(श्रो) । मेहा गज्जन्ता । सोअदि तारा । भमइ णहे ॥६७-७०॥

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।
ज्ञेया तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥७८॥

यथा ।

वज्जाहयकूटो धाउज्झरसोत्तो एसो गिरिरयो भूमिविस(पत)वीव-(विव्व) ॥७६॥

[वज्राहतकूटो धातुझरस्रोता एव गिरिराजो भूमि पततीव ।]
आद्य चतुर्थमन्त्य च गुरूण्येतानि यस्य तु ।
गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥८०॥

दीसवि पुण्णयो पुव्वदिसामुहे ।
जोह्ना(ह्न)समागमो पुण्णिमचन्दयो ॥८१॥

[दृश्यते पूर्णं पूर्वदिशामुखे ज्योत्स्नासमागतः पूर्णिमाचन्द्र ।]
गुरुयुगमन्ते यदि परमस्या इह कथिता सा मकरकशीर्षा ॥८२॥

यथा ।

इह सिसिरमि(मी) मदजलणमि(मी) पमदवणमि(मी) विलसदि
वादो ॥८३॥

[इह शिशिरे मदजनने प्रमदवने विलसति वात ।]
लघुनी चतुर्थं चरणे तु यस्या ।
भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥७४॥

कमलाअरेसु भमरोणदेसु सम सुद्धवत्ती विहुमाणव(म)ती ॥७५॥

[कमलाकरेषु भ्रमरोन्नदरसु सम शुद्धवृत्तिविहगा नमन्ति ।]
यस्या स्युश्चरणे त्रीण्याद्यो निधनम् ।
दीर्घाणीह तु सा वीची(थिका) नाम ॥८६॥

यथा ।

गज्जन्तो जलदा णच्चन्ते सिहिणो गायन्ते भमरा रम्मे पाउसए ॥८७॥

[गर्जन्तो जलदा नृत्यन्ति शिखिनो गायन्ति भ्रमरा रम्ये प्रावृषि ।]
त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चम भवति यावत प्रकथिता गिरा ॥८८॥

यथा ।

जलदनादभ सुणिअ कुंजरो णददि काणणे वडिगभाउरो ॥८६॥

[जलदनाद श्रुत्वा कुञ्जरो नदति कानने प्रतिगजातुरः ।]
आद्ये चतुर्थकमन्त्ये(न्ते) तथा गुरु ।
यस्यास्तु पादतो ज्ञेया हि सा जला ॥६०॥
यथा ।
एसा हि वाउणा विक्खित्तसु(प)त्तअं ।
दट्ठूण पादव हंसी परुण्णिआ ॥६१॥
[एषा हि वायुना विक्षिप्तपत्रकं दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुदिता ।]
त्रीण्याद्यो यदि स्युरन्ते द्वे च दीर्घे ।
ज्ञेया सा विविधैर्नाम्ना वै सुनन्दा ॥६२॥
यथा ।
एदे गज्जमाणा अब्भ छादयन्ता ।
भीमा काळमेहा उव्वेदं जणन्ति ॥६३॥
[एते गर्जन्तोऽभ्रं छादयन्तो भीमाः कालमेघा उद्वेगं जनयन्ति ।]
आद्यं चतुर्थ (थं) च त्वन्त्यमुपान्त्यं च ।
यत्र गुरूणि स्युः सुललिता (विद्योतिका) ज्ञेया ॥६४॥
यथा ।
साहु सुसब्भावं किंसि पिह(ए) कुद्धा ।
मा चिरसम्बद्धं पेच्छसि सब्भावम् ॥६५॥
[साधय सुसद्भावं किमसि प्रिये क्रुद्धा ।
मा चिरसम्बद्धं प्रेक्षसे सद्भावम् ॥]
लघुनी गुरु च द्विगुण यदि चेच्चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥६६॥

दातुरा लंगा जगा( ) शिखा ।
सगा( ) पङ्क्तिका तयो तु मध्यमे(मा) ।
भरो मालिनी न्य(न्यो) वीथिका च ।
निर्मला स्यौ तु वीथिका मसौ मरौ गिरा ॥

णि(लि)ज्वलिआअ(न्व)हो । परव्या(व्वा) अब्भ । ददविअव्वम् । भूमि पत-दिक्ष । पुण्णिमचन्दघो । विलसदि वादो । विहुआ रामत्ती । गाव्वन्ते सिहिणो । सुणिअ कुंजरो ॥७१-८६॥

यथा।
पवणाहतका तरुणा तरुग्रो कुसुमागमए विग्रसन्ति विग्र ॥९७॥
[पवनाहतास्तरुणास्तरवः कुसुमागमे विकसन्तीव।]
ग्रोण्यादौ तु यदि चान्त्य चाऽपि गुरु।
नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा॥
यथा।
एवा हसवहू विद्धा काणणदो कान्त संगहुवा गन्तु उत्सहिग्रा।
[एषा हसवधूविद्धा काननत कान्त सङ्गन्तु गन्तुमुत्सहिता।]
स्याद् द्वितीयं ह्रस्व सर्वमन्त्य दीर्घम्।
यत्र पादे पादे नीलतोया(नीला) वै सा॥९८॥
यथा।
मेहवुन्द वादो विक्खिरन्तो वादि।
दूसहो ग्रावादि पादवाण लासो॥९९॥
[मेघवृन्द वातो विकिरन् वाति दुःसह ग्रामाति पादपानां लासः।]
गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः।
ग्रत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम्॥१००॥
गुरु निधनगत यदि भवति सदा।
भवति हि चपला द्रुतगतिरपि सा॥१०१॥
यथा।
सुरुचिरनयण तव वग्रणमिदम्।
रमणि रतिकर मम मदजणणम्॥१०२॥
[सुरुचिरनयनं तव वदनमिदम्।
रमणि रतिकर मम मदजननम्॥]
तृतीय पञ्चम चैव गुरुयं(रु य)त्र तु नैधनम्।
सदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी(तनु) सा नामतो यथा॥१०३॥
यथा।
पिग्रवादिवादग्रो सुवसन्त काळए।
पिग्रकामुग्रो विग्र मदण जणेतग्रो॥१०४॥

[प्रियवादवादक मुखसन्तकाले ।
प्रियकामुक इव मदन जनयति ॥]
गुरुणा लघुना चैव सम नीता तु या ध्रुवा ।
छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञैर्विज्ञेया कामिनी यथा ॥१०५॥

आद्यमन्त्यपञ्चमे स्यात् तृतीयमेव च ।
पादतो गुरूणि वै यस्य(स्या) सा शिखा तु वा ॥१०६॥

इत्येके पठन्ति ।
पेक्खिऊण आगव माहव च इट्ठओ ।
पावव वणोळ्ळओ वादि वामवादओ ॥१०७॥

[प्रेक्ष्य आगत माधवं च इष्टकः ।
पादप वनोद्यतो वाति वामवातक ॥]
आद्ये पुनरन्त्ये च यस्या गुरुणी पादे ।
ज्ञेया भ्रमरमाला(षट्पदिका) नाम्ना प्रकथिता सा ॥१०८॥

यथा ।
हसागमनघोर कास सुप्रविचित्रम् ।
एव सरदिकाले रम्म सरसि तोयम् ॥१०९॥

[हसागमनघोर काश सुखविचित्रम ।
एव शरदि काले रम्य सरसि तोयम ॥]
आद्यचतुर्थगते अन्त्यतम च गुरु ।
यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥११०॥

तरौ जला म्यौ तु सुनन्दिका ।
भमौ विद्योतिका सौ नलिनी म(मौ)नीला ।
ब्रुता गतिर्नौ सजौ गुरुस्तनु ।
शिखाजंगा( ) षट्पदिका नसौ गुरु ॥

हसी पदण्णिग्रा । मीमा काळमेहा । किंसि पिए कुद्धा । कुसुमागमए । विक्खिरन्दी-(न्तो)वादो(दो) । रमणि रतिकरम् । पियवादिवादओ । वादि वामवादओ । रम्म सरसि तोयम् ॥९०-१०९॥

यथा।
चक्कसना(णा)मवहू कान्तसहाइ णिआ।
णिम्मळ अम्मि(स्सि) जळ हिंडदि सणंदिआ॥१११॥
[चक्रसनामवधू कान्तसहाय नीता।
निर्मलेऽस्मिन्न जले हिण्डति सङ्गतिका॥]
प्रान्तौ यदि गुरुणी प्रन्त्य निधनगतम।
ज्ञेया मधुकरिका उष्णिह्यमिकथिता॥११२॥
एसा पिअअ लदा रम्मा भमरजया।
काले मदजणए जादा कुसुमवदी॥११३॥
[एषा प्रियव लता रम्या भ्रमरजया।
काले मदजनने जाता कुसुमवती॥]
अन्त्य च निधन च गुरूणि स्युः।
सुभद्रा(मनोज्ञा)नामतो यथा ॥११४॥
[द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योपान्त्य तथैव च।
पादे यत्र गुरूणि स्यु सुभद्रा(मनोज्ञा) नाम सा यथा॥]
वणम्मि सुक्खरुक्खे पणट्ठप(क्खि)तोये।
करेणुमा विहूणो उवेइ मत्तहत्थी॥११५॥
[वने शुष्कवृक्षे प्रनष्टपक्षितोये।
करेणुकाविहीन उपैति मत्तहस्ती॥]
यदि तु मवत्येव य(प)दि य(प)दि वीर्घाणि।
त्रिगुर्वरिह प्रोक्ता भवति तु मतेयम॥११६॥
यथा।
जलभरसमतो खिदिधरमूलम्मि।
पिअजुवदीसत्तो पविचरिदो हत्थी॥११७॥
[जलभरसम्भृत क्षितिधरमूले।
प्रिययुवतिसक्त प्रविचरतो हस्ती॥]
यदि हि गुरूण्यन्ते चरणविधौ त्रीणि।
सत इह विज्ञेया कुसुमवती नामा(म्ना)॥
[इति पाठान्तरम्।]

द्वितीयं सतृतीयं तयान्ते(न्त्ये) इह दीर्घम् ।
यदि त्रयं तु पादे भवेत् सा तु चित्रा(मुदिता) ॥११८॥

[द्वितीये गुरुणी द्वे तयाऽन्ते यदि स्याताम् ।
तदा सा मुदिताख्या ध्रुवेयं प्रतिभक्ता ॥]

यथा ।
महामेहविदाणं बलाकाकुलबद्धम् ।
महामीमणिणावं पविण्णं गगणम्मि ॥११६॥

[महामेघवितानं बलाकाकुलबद्धम् ।
महाभीमनिनादं प्रवृत्तं गगने ॥
यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तथैव षष्ठम् ।
भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥
[चतुर्थं नैधनं चैव षष्ठं चैव गुरूण्यथ ।
यत्र तुष्णिककृते पादे नाम्ना साऽभिप्रकाशिनी ॥१२०॥

[इति व्याख्यानुपाठः]

यथा ।
कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपुण्णो ।
रमणि वादि वादो मणसिजं जणन्तो ॥१२१॥

[कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपूर्णः ।
रमणि वाति वातो मनसिजं जनयन् ॥]
द्वितीयं च चतुर्थं च मन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु विलम्बिता ॥१२२॥

यथा ।
गइंदतोयक्खोभा पटीपरित्थहंसा ।
भमन्तचक्कवाआ नदी गआ समुद्दम् ॥१२३॥

[गजेन्द्रतोयक्षोभा प्रतीपस्रद्धहंसा ॥
भ्रमच्चक्रवाका नदी गता समुद्रम् ॥]
प्रथमं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च ।
कथिता सा तु दीम्ना सततं चेव(य)मुष्णिक् ॥१२४॥

यथा ।

पवनो(णो) पुप्फहारी(वाही) अइसीदो समन्ता ।

सिसिरे वादि काले मम सोअ जणतो ॥१२५॥

[पवनः पुष्पहारी(वाही) अतिशीतः समन्तात् ।

शिशिरे वाति काले मम शोक जनयन् ॥]

आद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैधनम् ।

यत्र यदि नाम चेच्चञ्चलगतिस्तु सा ॥१२६॥

यथा ।

मेहमलमुक्कओ णिम्मलगहाउलो ।

सोहदि णहंगणे णिम्मलकरो ससी ॥१२७॥

[मेघमलमुक्तको निर्मलग्रहाकुल. ।

शोभते न भोङ्गणे निर्मलकरः शशी ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थिताः प्रासादिकीष्वथ ।]

अत.परं प्रवक्ष्यामि त्वनुष्टुब्लक्षण पृथक् ॥१२८॥

लघुनी गुरुलघुनी लघुनि गुरु च यदि ।

चरणे नियतगतौ कथिता विमलजला ॥१२९॥

यथा ।

विकचाम्बुजहसिरे भमरावलिमुहले ।

बहुणिम्मलसलिले विहगो सरदि(भमइ) सरे ॥१३०॥

भौ गो मोगवती (मधुकरिका तनगा) ।

जरगि मनोज्ञा नरगौ भत्ता ।

मुदिता मसगौ प्रकाशी नरगा ।

चरगा विलम्बा सरिगौ दीप्ता ।

भजगौ चकचलगतिरमनाम्बु सनलगगणा ॥

चक्कसणामवहू । एसा मिम्ममलदा । करेणुआ महुलो । परिवरित्तो हरषो । महा-

मेहविदाणम् । रमणि वादि वादो । पडे(टो)परित्पहंसा । पवणो पुप्फवाही ।

सोहदि न(ण)हंगणे । विहगो भमइ सरे ॥११०-१३०॥

[विकचाम्बुजहसिते भ्रमरावलिमुखरे ।
बहुविमलसलिले विहगो भ्राम्यति सरसि ॥]
पञ्चम नैधन चैव पादे स्यातां तु यत्र वै ।
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे विज्ञेया ललितेति सा ॥१३१॥
यथा ।
कुसुमसुअंधिअए मणसिजदीवणए ।
पमदवणग्गणए विलसदि हसवहू ॥१३२॥
[कुसुमसुगन्धिते मनसिजदीपने ।
प्रमदवनाङ्गणे विलसति हसवधू ॥]
यदि च खलु षष्ठकाल्लघुगणं इहाश्रितः ।
पुनरपि च सप्तमं लघु भवति सा मही ॥१३३॥
यथा ।
बहुकुसुमसोहिए कमलवणसंडए ।
सहभरसहाइणी परिसरदि हंसिआ ॥१३४॥
[बहुकुसुमशोभिते कमलवनषण्डे ।
सहचरसहायिनी परिसरति हंसिका ॥]
लघुगणं इव षट्कें यदि भवति मुखे तु ।
चरणगतिविधौ सा मधुकरसदृशाख्या ॥१३५॥
यथा ।
विविधवणविचारी पमदवणसुअंधी ।
कुसुमवणविबोधी लसदि सरदि वादो ॥१३६॥
[विविधवनविचारी प्रमदवनसुगन्धि ।
कुसुमवनविबोधी लसति शरदि वातः ॥]
यदि खलु पञ्चमकं पुनरपि चान्त्यतमम् ।
गुरु चरणे तु भवद् भवति हि सा नलिनी ॥१३७॥

ललिता नजलगि नसलगि चरणौ ।
मधुकरिका नौ गौ नजलगि नलिनी ।
छलगा(म्नलगौ) च नदी ॥
विलसदि हसवहू । परिसरदि हंसिआ । लसदि सरदि वादो [पभरदि सारसिआ ।]
हिण्डदि महुअरिआ ॥१३९ १४०॥

यथा ।

पुलिनतलंगणए कमलणिवासिणिआ ।

पजव हि वासगिहं पचरदि सारसिआ ॥१३८॥

[पुलिनतलाङ्गणे कमलनिवासिन्याः ।

प्रजवं हि वासगृहं प्रचरति सारसिका ॥]

प्राग् यदि निधनगतं स्यादथ गुरुस्त(श्च त) तम् ।

यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥१३९॥

यथा ।

हंसकुलसंमुदिदे सारसरुदमुहळे ।

मत्तमहुअरगणे हिण्डति महुअरिआ ॥१४०॥

[हंसकुलसंमुदिते सारसरुतमुखरे ।

मत्तमधुकरगणे हिण्डति मधुकरिका ॥]

अनुष्टुब्जातयो ह्येता प्रावेशिक्य प्रकीर्तिताः ।

स्त्रीणामुत्तममध्यानामवकृष्टा निबोधत ॥१४१॥

आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये दीर्घाणि यत्र चरणे(तु) ।

प्रावेशिकी तु बृहती सा नाम्ना तथैव रुचिराख्या ॥१४२॥

यथा ।

राहु(हू)पराअहदसोहं चदं णहिअण समिक्खिअ ।

तारागणे(णो) विहदसोहो तेजस्सुएहि ववदिव्व ॥१४३॥

[राहूपरागहतशोभं चन्द्रं नभसि समीक्ष्य ।

तारागणो विहतशोभस्तेजोऽस्भुभी रुदतीव ॥]

यदि पञ्चमं हि सतृतीयं गुरुणी पदान्तरचिते द्वे ।

प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यवकृष्टजातिरिह पङ्क्ति ॥१४४॥

यथा ।

घणगन्भगेहपरिखित्तो घअणप्पहापिहिदसोहा ।

गअणगणेऽपिहिदरस्सि ण विभादि जोह्लरहि इन्दू ॥१४५॥

अनुच्छेदा मध्यमोत्तमासु प्रावेशिक्याम् ।

अथ निकृष्टासु ॥१४१॥

घनगर्भगेहपरिक्षिप्तोऽरुणप्रभापिहितशोभ ।
गगनाङ्गणेऽपिहितरश्मिर्न विभाति ज्योत्स्नारहित इन्दुः ॥]
यदि खलु षष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
स्थितिलघुका नु जगतीव भुवि निगदिता विगतशोका ॥१४६॥

यथा

जलहरविहा(णा)णपिहिअङ्गो रविकिरणजालहदसोहो ।
गहमुहविणिग्गअविवण्णो अत्थु विसदि अत्थगिरिमिन्दू ॥१४७॥

[जलधरवितानपिहिताङ्गो रविकिरणजालहतशोभ ।
ग्रहमुखविनिगतविवर्ण आशु विशत्यस्तगिरिमि दु ॥]
आद्यं चतुर्थमपि चाष्टममक्षरं चैकादश यदि भवेत् गुरु ।
सा त्रैष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरवकृष्टगता ॥१४८॥

मेहत्थिओ रविकराभिहदो तारागणेहि विधुरे गमिदो ।
अत्थ उवेदि अरुणाभिहदो चन्दो णहम्मि रअणीसहिओ ॥१४९॥

[मेघस्थितो रविकराभिहतस्तारागणैर्वेधुर्यं गमित ।
अस्तमुपैत्यरुणाभिहतश्चन्द्रो नभसि रजनीसहित ॥]
आद्यं चतुर्थं(र्थं) दशमं नवमं ह्यष्टमं तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युस्तद्वृत्तं ललितं स्मृतम् ॥१५०॥

यथा ।

एसो पमत्तगअदूमिदाणणो दीणो पफ‌ुळळवनवादवचा(वचा]ळिदो ।
वासाभिवद्धचळणो गआलुणो रम्म(म्मे)वण(णे) गअवरो
पलाय(अ)दि ॥१५१॥

रुचिरा तभया( ) ।
प्रमिता सजसगि नमना गो च विशोका ॥
तेवस्सुएहि रुदविम्ब । ण विभादि जोह्लरवि(हि) इन्दू । जलहरविआणवि(पि)हि-
अगो ॥१४२ १४७॥
तभजलगा विश्लोका ललित तभजरि कथितमिद वृत्तज्ञै ।
अत्थ उव्वेदि अरुणाभिहदो । रम्मे वण गअवरो पलाअदो ।
॥१४८ १५१॥

[एष प्रमत्तगजद्रुतानतो दीनः प्रफुल्लवनवातचालितः।
पाशाभिबद्धचरणो गजानुगो रम्ये वने गजवरः पलायते ॥]
यदि पञ्चम हि सनु तीयमेषन नवमं द्वितीयमपि तस्य तादृशम्।
चरणे गुरूणि यदि सातिपूर्विका जगती बुधैर्निगदिता सा
म(त्त म)नोवती ॥

यथा

घणसन्तदायवविदाणमम्बरं अवलिम्बिऊ(न)रम(अ)णीमुहे ससी।
गहगाहसकुइदमन्दजोह्णयो ण विराजदे सवदि किं पधाविओ(दो)॥
[घनसन्ततायतवितानमम्बरमवलम्बितु न रजनीमुखे शशी।
ग्रहगाढसङ्कुलितमन्दज्योत्स्नको न विराजते सपदि किं प्रधावितः ॥]
एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां हि प्रयोगजाः।[1]
[2]आक्षेपिवयवकृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५२॥

सुप्रतिष्ठाविकं छन्दस्त्ववकृष्टासु योजयेत्।
[3]वृत्तान्यन्यानि यानि स्युर्देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥१५३॥

[4][अक्षराणां(णि) निवेशं तु (लया वर्णा) यतयः पाणयस्तथा।
अवकृष्टास्तु यस्याः स्युरवकृष्टा भवेत् सा ॥१५४॥

एतदुपसंहरति।

एतास्तु जातयो ज्ञेया स्थितानां हि प्रयोगजा।

इति ग्रन्थया सूत्रयति। आक्षेपिवयव(व)कृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामीति। आक्षेपिकीत्वे सत्यवकृष्टत्वं यासां ता आक्षेपिवयवकृष्टयः(ष्टा)। तेन रमाक्षेपकृतमाक्षेपिकीत्वमनुबध्यते। करुणादौ भवत्येवेति दर्शितम् ॥१५२॥

सुप्रतिष्ठाविकमिति। मिताक्षरम्। आस्ववकृष्टास्विति यावत्। न सकलध्रुवागाने नाट्योपरञ्जकेऽवकृष्टानामय विधिर्यावद् पूर्वरङ्गगते गान्धर्वे कृष्टावकृष्टध्रुवाणामिति दर्शयति। वृत्तान्यन्यानि यानि स्युरिति। देवस्तुत्याश्रयाणि निवृत्ताण्युक्तानि ईश वन्दे इत्यादीनि तान्यवकृष्टध्रुवाविधौ पूर्वरङ्गयोगे स्युः ॥१५३॥

अवकृष्टत्वं निर्वचनतो दर्शयितुमाह। अक्षराणि लया वर्णा इति ॥१५४॥

---

१ KSS, NS प्रवेशना।
२. KSS आक्षेपिकावकृष्टाना NS आक्षेपिकावकृष्टाना।
३ KSS. प्रत्युक्तादीनि च तथा।
४. कोष्ठबद्धश्लोको नि० सा० पुस्तके न स्त।

स्थायिवर्णा स्थितलया कलान्तरकृताक्षरा।
समपाणियतिश्चैव ह्यवकृष्टा विधीयते] ॥१५५॥
[1]अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च।
अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यां विधीयते ॥१५६॥
[2]अल्पवर्णान्तरा चैव ह्यवकृष्टा विधीयते।
प्रावेशिक्यास्तु सक्षेप क(का)रणानां परिग्रहात् ॥१५७॥

पाण्यवकर्षणादवकृष्टेति यदुक्त तदेव स्फुटयति। स्थायिवर्णं(र्णा) इति वर्णस्य स्थायित्वमेवापकर्षण लयस्य विलम्बितत्व पाणे समत्व पातश्च।

केचिदाहु। समपाणे समयतेश्च मध्ये यो विनियोगो विलम्बितलयायाम-वकृष्टाया सयोगात् सम उचितो य पाणि उचिता या यति साऽत्र मन्तव्येति।

अन्ये तु यतिपाणिपरस्परापेक्षया समौ तुल्यौ परस्परानुबन्धाविति इत्थ साम्यमाहु।

उपाध्यायाश्च मन्यन्ते। औचित्य तत्रापेक्षया पूर्वमुक्तम्। मध्यमे लये समपाणि समा च यतिरित्यादि। वस्तुत सर्वत्र सर्वस्य विधे सम्भव इति ॥१५५॥

कलान्तरकृताक्षरेति यदुक्त तद्विस्पष्टयति।

अवकृष्टध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च।
अक्षराणा निवेशस्तु वृत्तजात्यामिति॥

वृत्तजात्यां यान्यक्षराणि गुरुलघुरूपाणि तेषामक्षराणां कलान्तरे कलाया च यो निवेश स सावकृष्टासु विधीयते। एषोऽसावकृष्टाक्षराणामवकृष्ट इति यावत्।

एतदुक्त भवति। गुरुणाक्षरेण स्वराधारभूता तालकलया व्याप्ता तदपेक्षया द्विकलाव्यापिनी या तत् कलान्तरमित्युक्तम्। लघुना त्वेकैवकला निर्वाह्येति। एवमेव च लक्ष्ये करुणादौ द्विपदीभञ्जकादिप्रयोगो दृश्यते। यत्तु दक्षिणमार्गेण या कलान्तरमात्रेति तदतिविततदर्शनाच्चोपेक्ष्यम्। चत्वारिंशल्लघुकालस्तालकलाध्रुवा-मनुलक्ष्य लक्षित इति ॥१५६॥

मिताक्षरच्छन्दौ यद्यवकृष्टायामुक्त तथापि विततमपि भवति तस्यानिबद्ध-त्वादिति यो मन्येत त प्रत्याह। अल्पवर्णान्तरा चैवेति। वर्णविशेषा अल्पस्यान्ते दृश्य ते वाऽवकृष्टेति नियम। भूयाऽक्षरत्वे च भेदातिशयसम्भवात्। एव यदा क्षेपिक्यवकृष्टा भवति तद्दर्शयति।

---

1 KSS अपकृष्टा। NS अवकृष्टा।
2 KSS अल्पवस्तुरदा नित्यमपकृष्टा विधीयते।
प्रावेशिकाय सक्षेप करणाद्गपरिग्रहात्।

एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानां जातीनां धृतसम्भवः[1]।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामपि लक्षणम् ॥१५८॥

मुखे तु [2]दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।
युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥१५९॥

जगत्यादिर्भवेत् सा तु [3]तथाऽतिधृतिनैधना ।
[4]तथाभूता च च्छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवा ॥१६०॥

प्रावि(वे)शिक्यास्तु संक्षेपः कारणानां परिग्रहात् ।

इति । प्रावेशिक्या अपि संक्षेपो मिताक्षरत्वं भवति । कुतः । कारणानामवकर्षण-हेतुनामक्षरलयाद्यवकर्षणानां परिग्रहणान्या(दा)श्रयणात् ॥१५७॥

एतदुपसंहरति । एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानामिति । एवं विलम्बितामभिधाय द्रुत-ध्रुवा प्रतिजानीते । अत ऊर्ध्वं द्रुतानामिति ॥१५८॥

तत्र द्रुतध्रुवासु यावत् मात्रातस्तावत् साधारणं रूपमाह ।

मुखे तु दोधकं कृत्वा शेषं ह्रस्वैस्तु योजयेत् ।
युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसञ्चयः ॥

इति । सन्धिर्मुखमत्रेत्यसत् अप्रकृतत्वात् । किंतु प्रारब्धप्रथमपादे दोधकं कृत्वा शेषं पादत्रयं ह्रस्वैः कुर्यात् । (युग्मं) चच्चत्पुटमोजं चाचपुटं मिश्रं वा सप्तकला तदिह योजयेदित्यावृत्या सम्बन्धः ।

ननु पादत्रये यानि ह्रस्वानि क्रियन्ते तानि कियन्तीत्याशङ्क्याह । तथैव लघुसञ्चय इति । दोधकमात्राणां पूरक एव लघुसञ्चयः पादत्रय इति यावत् । अन्ये तु

जगत्यादि भ(र्भ)वेत् सा तु तथाऽतिधृतिनैधना ।

(भ ना ३२ १६०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् पदत्रये जगतीमारभ्यातिधृत्य = यानि च्छन्दांसि तैः लघुसङ्ख्या कुर्यादित्याचक्षते ॥१५९॥

---

१ KSS जातय ।
२ KSS तोटक कृत्वा शेष ह्रस्व ।
३. NS तथा च धृतिनैधना ।
४ KSS तथाद्रुता च । NS तथा द्रुता च ।

अष्टावादौ यस्याः सा(न्त्य) स्यान्नवम
दीर्घाणि स्याप्ये शिष्टे च द्वे लघुनी।
वृत्त ह्येतज् ज्ञेय तज्ज्ञैर्वृत्तविधौ
गीते ह्येव नित्य विक्रान्ता जगती ॥१६१॥

यथा
एसो मेहो णाणदृतो धूमणिहो
विज्जुज्जुत्तो धाराएहिं मूमिदलम्।
जावाबद्धो मीमुव्विग्गो(हत्थिणिहो)
विण्णाकग्राविज्भो (विद्गुहृण्णो) पीणाग्रन्तो
णादिगग्रो ॥१६२॥

[एष मेघो नानदद् धूमनिभो
विद्युद्युतो धाराभिर्भूमिदलम्।
जालाबद्धो भीमविग्रहो हस्तिनिभो
विद्युद्वर्णं पीनान्तो नातिगत ॥]
अष्टावादौ दीर्घाणि(दीर्घाण्यष्टावादौ) स्युस्त्वतिजगती।
अन्त्य दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती ॥१६३॥

यथा।
एसो मेहो णागद्द(द्द)तो सवइ(अलक)णिहो।
सद्दारन्तो विज्जुज्जोग्रा भमदि दुदम ॥१६४॥

[एष मेघो नानदन्नत्रकनिभ
सदारयन् विद्युज्ज्योत्स्नो भ्रमति द्रुतम् ॥]
पञ्च त्वाद(दौ) यत्र हि गुर्वष्टमनवमम।
अन्त्य दीर्घं सा खलु नाम्ना धिमलगति ॥
यथा।
एसो अस असुसहरसो पवणसखो
जाळाळोळो धूमसमिद्धो भमदि वणे ॥
[एषोऽस्त्र-असुसहस्र पवनसख।
ज्वालालोलो धूमसमिद्धो भ्रमति वने ॥]

एव तावद् द्वदशुत्तासु—सामा यविधिमुक्त्वा विशेषमाह जगत्यामिति।
प्रतिपूरय तादिवृत्तेन द्वाद ाक्षरमध्येकोनविंशत्यक्षर द्ग्गासु च्छ द इत्यर्थं ॥१६०॥

आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे नवदशमे
पादविभक्तौ यत्र तु दीर्घं नियनकृते(तम्) ।
तत्र तु बोध्या पञ्चदशाक्षरे भुवि हि सदा
भूतलतन्वी वृत्तविधानेत्यभिविहिता ॥१६५॥

यथा ।
पादपसंडं कम्पय(व)माणो पडु(ड्ड)णिणदो
सेलतडेसु पक्खलमाणो विसमवदि ।
रेणुसमूहं उद्धममाणो रणकविसो
वाअदि वादो चण्डपवाही गगणअले ॥१६६॥

[पादपखण्डं कम्पयमानो पटुनिनदः
शैलतटेषु प्रस्खलमानो विषमगतिः ।
रेणुसमूहमुद्धरमाणोऽरुणकपिशो
वाति वातो चण्डप्रवाही गगनतले ॥

[आद्यचतुर्थे पञ्चमषष्ठे नवदशमे ।
अन्त्यमयो दीर्घाणि तु स्यात् कुसुमवती ॥ इत्यन्ये ।]

आद्यचतुर्थैकसप्तममन्त्यं दशमपरे ।
यत्र गुरूण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥१६७॥

यथा ।
मेहसमूहणिबद्धविदाण जलभतिअम्(भरिदम्) ।
सोह(इ) इंदधणुज्जलमउअं गगणदलम् ॥१६८॥

यदि खलु पञ्चममष्टममन्त्य दशमपरे ।
चरणगतानि गुरूणि तु माला भवति तदा ॥१६९॥

[मेघसमूहनिबद्धवितानं जलभरितम् ।
शोभत इन्द्रधनुरुज्ज्वलमद्य गगनतलम् ॥]

एतस्मिन्निति । द्रुतध्रुवा । तत्र जगत्या प्रभृति वृत्तानि दृश्यन्ते । दीर्घाण्यष्टादित्यादि ।
मत्रयसा विक्रान्ता मद्यसनगाश्च भवनिका तन्वी ।

भभसभसा. सुकुमारा त्रिभसनगा—
विभ्रूकण्णो पीणाभान्तो णाविणओ । एसो मेहो णाणाहत्तो सच्च(स)कणि(णि)हो ।
पादपसंडं कम्पयमाणो पड्डणिणदो । मेहसमूहणिबद्धविदाणं जलभरिअम् ॥१६१-
२६८॥

यथा
प्रसणिरवाहदपादवकूडो धरणिधरो
    पगलिप्रकंदरनिज्झरसाणु(नू)रवो(व) मुहु(ह)लो ।
विवहविहगमसेविअकुंजो जहजलदो
    परहुप्रचपग्रगीप्रसणाहो हसदि विग्र ॥१७०॥

[प्रशनिरवाहतपादपकूटो धरणिधर
    प्रगलितकन्दरनिर्झरसानू रवमुखरः ।
विविधविहङ्गमसेवितकुञ्जो यतजलदः
    परभृतचम्पकगीतसनाथो हसतीव ॥]
तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टम तथा ।
नवम द्वादशं चैव नेधनं सत्रयोदशम् ॥१७१॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु ध्र ु (घृ)तिच्छन्दःसमाश्रये ।
सा ज्ञेया गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥२७२॥

दिवसं सुरसणाहं खे दिग्र चन्दो कुमुदवणे
    उदिदो दीसदि एसो दप्पणबिम्बाकिदिसाविसी ।
गहणे मेहविमुक्खे(क्के) सोम्मसहाम्रो रतिसुहगो
    वहन्त विकिरमाणो सारदो(द)जोह्णं वजति दुदम् ॥१७३॥

[दिवसं सूर्यसनाथं से इव चन्द्र कुमुदवने
    उदितो दृश्यत एष दर्पणबिम्बाकृतिसदृशः ।
गगने मेघविमुक्ते सोऽम्बुसहायो रतिसुमगो
    बहुलं विकिरन् शारदज्योत्स्ना व्रजति द्रुतम् ॥]
पञ्चम ह्यष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।
गुरूण्यष्टादशं चैव द्रुता वै चपला तु सा ॥१७४॥

यथा ।
पवणविघ(घु)णिणदपङ्कज(ग्र)कुसुम सरसि जल
    कमलिणिवत्तपसाहिवसुमह फलिहगिह ।
वलदतरतविदाहिदकुसुम चलितगद
    वणमिदविहङ्गविणगिपदमुहल हसदि विग्र ॥१७५॥

[पवनविघूर्णितपङ्कजकुसुमं सरसि जलं
कमलिनीपत्रप्रसाधितसुभगं स्फटिकनिभम् ।
चलतरङ्गविदारितकुसुम चलितगत-
क्षुभितविहङ्गविकम्पितमुकुलं हसतीव ॥]

पादे पञ्चममन्त्ये(न्त्यं) च दीर्घं द्वादशमेव च ।
यदाऽतिवृत्या सा ज्ञेया चपला मुखसंहिना ॥१७६॥

यथा

पिअसहि आइअगअणदले चपलतरमुही ।
पविचरदे मअसुरहिमुही सुरवरयुवदी ॥१७७॥

[प्रियसखि आयतगगनतले चपलतरमुखी ।
प्रविचरति मदसुरभिमुखी सुरवरयुवतिः ॥]

एता ह्यष्टौ [1]परित्याज्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आम्यौ विनिस्सृतास्त्वान्या युग्मौजा विपमा पराः ॥१७८॥

एतास्तु जातयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः ।
देवानां पार्थिवानां च ह्यौपम्यगुणसंश्रया (मवाः) ॥१७९॥

—(नज)जयनलगा माला ।
स्खलिता सभमसभयुजि चपला नजननभसौ च ।
मुखचपला नजनसनलगा अष्टावेतानि द्रुतविधौ प्रयोज्यानि ॥

पसरिणवाहदपादवकुडो धरणिधरो । गहणे मेहविमुक्के सोम्मसहावो रतिसुहवो-(गो) । पवणविघुण्णिदपंकअकुसुमं सरसिजक(ल)म् । पविचरदे मदसुरभिमुही सुर-वरयुवदी ॥१६९-१७७॥

सर्वत्रात्र प्रतीयस्या(ता)प्रभूइति(ऽभूदिति)श्रासा विषयं निरूपयिष्यंस्तदो विषयान्तरेभ्य एव द्रुतध्रुवा कल्पयेदिति दर्शयति ।

एता ह्यष्टौ परित्यज्य ध्रुवाणां मूलजातय. ।
आम्यो विनिःसृतास्त्वान्या युग्मौजविषमाः परा: ॥

---

१. KSS तु विज्ञेया ।

सप्तदशद्वादशकैरेकादशपञ्चमाष्टमतृतीयैः।
गुरुभिर्यस्याः पाद ता(सा) ज्ञेमाऽऽक्षिप्तिका नाम ॥१८०॥

गुर्वादिरथलध्वादिर्युग्मौजावथवेतरा।
एतद्वृत्तगता या तु विज्ञेया सा ध्रुवा बुता॥१८१॥

इति। यावता जगत्याद्यवतिकृत्यन्ते च्छन्दसि विक्रान्ताद्या मुखचपलान्ता अष्टौ दर्शिता.। ता परित्यज्य वर्जयित्वा परा इत्येता वक्ष्यमाणविषयव्यतिरिक्तविषयान्तरागता ध्रुव्या एता द्रुतध्रुवाणां मूलजातयः योनि. इति शेषः। कथमन्या.........त्याह। ध्रुव्यो विनिःसृता इति। कथमित्येवं युग्मौजत्वेन विषमा। एतदुक्तं भवति। एतास्तावदुत्तमविषये अष्टौ तन्मध्यमाधमेषु योज्या.। एतदोर्यरेव तु यथेच्छं पादो(दै)मिलितैर्विषमवृत्तस्वभावात् मध्यमाधविषयाः कल्प्या इति ॥१७८॥

नन्वासामष्टाना कोऽसौ विषय इत्याह—

एतास्तु जातयो ज्ञेया द्रुतानां वृत्तसंश्रयाः।
देवानां पार्थिवानां च। इति।

वृत्तमानामिति वृत्तवशादरार्थानुसरणरथगमनादिद्रुतक्रियावतामेव विक्रान्ताद्यष्टौ द्रुतध्रुवा इति। देवानाविवादयोऽधिका वर्ण्यन्ते ध्रुवास्वित्याह। औपम्यगुणसम्भवाः। सादृश्यधर्मेण सम्भवो यासां ता.। सदृश सुरगजहंसादि तत्र वर्ण्यमिति यावत्। देवपार्थिवग्रहणं प्रकरणात् मालविकादे(मालविकाग्निमित्रम्) सागरिकादे(रत्नावली)श्चोत्तमत्वेऽपि नियमार्थम् ॥१७९॥

अथ मध्यमाधमविषयसाधारिणीं द्रुतध्रुवामाह। सप्तदशद्वादशकैरिति। सप्तदशाक्षरेयम्। मध्यमाधमसाधारण्येन मुनिनोदाहरण नास्या दत्तम्। उदाहरणादि विषयसङ्कोचशङ्का स्यादिति। मभजयनलमा मध्यमाधमयोर्द्रुतविषया साधारणी भवति प(प्र)वणा। आक्षिप्तिकेति प्रकरणादेतद्ध्रुवेत्यर्थ. ॥१८०॥

अथाऽस्या बहुविषयत्वमेव यादृच्छिके तालयोजनया प्रकटयति।

गुर्वादिरथ लध्वादिर्युग्मौजावथवेतरा।
एतद्वृत्तगता या तु विज्ञेया सा द्रुता ध्रुवा॥ इति।

आदौ द्वे गुरु(द्वे)निधने त्रीणि यस्याः पादेष्वथ चतुर्गुरूणियस्या
(च गुरूणि) स्युः ।
ज्ञेया वृत्ते खलु बृहतीसस्या(स्ये) नाम्ना सा कथित(नक)लता ॥
यथा ।

एसो मेहो सिहरिनि(णि)हो नीलो
धारापातैरतिमअगो(दो) भूमिम् ।
आपूरन्तो पटुतरसन्नादो
तोयापुण्णे गगनतले आमादि ॥
[एष मेघः शिखरिनमो नीलो
धारापातैरतिमदो भूमिम् ।
आपूरयन् पटुतरसन्नादो
तोयापूर्णे गगनतल आमाति ॥]

आद्ये ह्याच निधने त्रीणि पादेऽप यदि गुरूणि स्यु. ।
ज्ञेया खलु बृहती नित्य नाम्ना कनकलताऽऽक्षिप्तिका ॥१८२॥
यथा ।

एसो गगणअळे मेहो
मीमो मअजणणो दिट्ठो ।
भूमिं नवजलधाराहिं
सिञ्चन्तो(न्) भुवनतल जादि ॥१८३॥
[सिचेविय सहि गज्जन्तो]
[एष गगनतले मेघो भीमो मयजननो दृष्टः ।
भूमिं नवजलधाराभि. सिञ्चन् भुवनतलं याति [सिञ्चयित्वा सखि
गर्जन्] ॥]

तालगतिरिहोच्यते । ध्रुवाबन्धस्यैव ग्रहचक्रस्य तालस्य गत्यनुबन्धस्य गीत-नृत्तवाद्यादिक्रिया(प्र)बन्धस्य (इति) विकटा शङ्का न (सम्पूहनीया) । एतदुक्तं भवति । द्रुतविषयो गुर्वादिलंघ्वादिः । मधशब्दात्तन्मध्यतो वा त्र्यश्रचतुरश्रो मिश्रो वा यस्तालविशेष स एकस्मिंस्तुक्तलक्षणे सप्तदशाक्षरे वृत्ते योज्यमि(इ)ति । ताल-भेदश्च लोके भङ्गलयादियं प्रसिद्ध सोऽप्ये मुनेरेव सम्मत इति स्फुट स्वावसरे दर्शयिष्यामः ॥१८१॥

(

यदि खलु पञ्चममन्त्ये चरणविधौ च गुरूणि भवन्ति तु ।
सा शशिलेखा भुवि बृहती प्रथिता सा ॥१८४॥

यथा ।
गिरिच(व)रधा(धार)णरूपं खुभिदमहण्णवसहस्सपणादम्
(वणादम्) ।
पडु(डु)पवणेण विधूदं भमदि बलाहअजूह(थ)म् ॥१८५॥
[गिरिवरधारणरूप क्षुभितमहार्णवनादम् ।
पटुपवनेन विधूत भ्रमति बलाहकयूथम् ॥]
यदि तु खलु षष्ठमन्त्य(न्त्ये) गुरु(रूणि) भवति(न्ति) पादयोगे ।
इति निगदितादिवृत्ते सततमविचालिता सा ॥१८६॥

यथा ।
ससि(सशि)किरणलम्बहारा उडुगणक(कि)दावदंसा ।
गहगणक(कि)दङ्गसोहा जुवदि विअ(व)भादि राई ॥१८७॥
[शशिकिरणलम्बहारा उडुगणकृतावतंसा ।
ग्रहगणकृताङ्गशोभा युवतिरिव भाति रात्रि ॥]
यदि खलु चरणविधौ लघुयसुगणकनिचयम् ।
भवति हि खलु बृहती मणिगुणनिकरकृता ॥१८८॥

यथा ।
श्रदु(उडु)गणकुसुमवदी गहगणकिदतिळका ।
रजनि(णि)करमभिमुखी च यदि(वजदि) विअ(व) असु
णिसा ॥१८९॥
[उडुगणकुसुमवती ग्रहगणकृततिलका ।
रजनिकरमभिमुखी व्रजतीवासु निशा ॥]
चरवार्यादौ गुरु निधन ह्रस्वानि स्युर्यदि च तथा ।
नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती ॥१९०॥

यथा ।
आकम्पन्तो गगन(ण)दळ विक्खेवन्तो धरणिदळम् ।
विज्जुज्जोदा अवबिहवो एसो मेहो(हो)पावचरिदो ॥१९१॥

[आकम्पयन् गगनतलं विक्षिपन् धरणीतलम् ।
विद्युज्ज्योत्स्नावविमव एष मेघ. प्रविचरति ॥]
वृहत्या जातयो ह्येता विज्ञेया वै प्रवेशजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पङ्क्तिजातिविकल्पनम ॥१६२॥

आद्यचतुर्थं पर(ञ्चम)निधने यस्य गुरूणि प्रतिचरणम् ।
गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता वै सुरदयिता ॥१६३॥

यथा ।

पङ्कसण्डे विमळखले सारससघे (केहि)समणुगवो ।
कुन्दणिकासो ससिधवळो हसजुवाणो परिभमिदो ॥१६४॥

[पङ्कजखण्डे विमलजले सारसकं समनुगत ॥
कुन्दनिकाश शशिधवलो हसयुवा परिभ्रमित ॥]
दीर्घाणि ह्याय निधनगत श्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ ।
सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता पङ्क्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥१६५॥

यथा ।

वाजन्तो कुसुमसमुदितो वाव(स)न्तो कुसुमसुरहिणो ।
सोस्सो पिअरहितजण सपत्तो ग्रसु णवभ(स)रदो ॥१६६॥

[वीजयन्ती कुसुमसमुदिता वासयन्तो कुसुमसुरभि ।
शोपयन्ती प्रियरहितजन सम्प्राप्ताऽसु नवशरद् ॥]
सप्तममाद्यचतुर्थयुत यत्र हि नैधनमेव गुरु ।
पादविधौ यदि पङ्क्तिकृता सा कथिता खलु दोधकवद् ॥१६७॥

यथा ।

एस समुण्णग्रमव्व(म्ब)रके मेहरव सुणिऊण गओ ।
रोसवसेण समुज्जळिदो हिडदि काणणए कुविदो ॥१६८॥

[एष समुन्नतमम्बरे मेघरव श्रुत्वा गज ।
रोषवशेन समुज्ज्वलितो हिण्डति कानने कुपित ॥]
प्रोण्याद्यो तु गुरुणि यदा स्यु षष्ठ चान्त्यमुपान्त्यतम च ।
सा ज्ञेया खलु पादविधाने पङ्क्ति सा तु कुतोद्धतनाम्ना ॥१६९॥

यथा ।

अब्भ अम्बुधरेहि(हरेइ)पिणद्ध विज्जुज्जोअखणतरदीवम् ।
वादाघण्णिदकम्पिददन्त उम्मा(म्मा)देदिव हत्थिसमूहम् ॥२००॥

[अभ्रमम्बुधरैः पिनद्ध विद्युद्योतक्षणान्तरदीपम् ।
वाताघूर्णितकम्पितदन्तमुन्माद्यतीव हस्तिसमूहम् ॥]
आद्यचतुर्थे नैधनके न(च) पञ्चषष्ठे यत्र तु दीर्घे ।
वृत्तसमुत्था सङ्कुथिता सा पङ्क्तिरथैवा गीतकबन्धे ॥२०१॥

यथा ।

मेहसमूह पीणवळाक विज्जु(ज्जु)पळि(ळी)क(व) पेक्खिअ एसो ।
उट्ठिअरोसो भीमणिणावो धावदि हत्थी दवखवणम्मि ॥२०२॥

[मेघसमूह पीनबलाक विद्युत्प्रदीप प्रेक्ष्य एष ।
उत्थितरोषो भीमनिनादो धावति हस्ती दवखवने ॥]
यदि खलु पञ्चममन्त्य चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।
भवति तथाष्टममन्त्ये(नवमे) विपुलभुजा भुवि सा ज्ञेया ॥२०३॥

यथा ।

जलहरणादसमुव्विग्गो पगळितगण्डङुमहाणावो ।
वणगहण कुविदो हत्थी सरभसगव्विदक यादि ॥२०४॥
[जलधरनादसमुद्विग्न प्रगलितगण्डमहानाद ।
वनगहन कुपितो हस्ती सरभसगर्वितक याति ॥]
एतास्तु जातय प्रोक्ता पङ्क्त्यामेव समासत ।
अत पर प्रवक्ष्यामि त्रिष्टुब्जातिविकल्पनम् ॥२०५॥

आद्याविह यदि खलु गुरुणी नित्य निधनमपि च परत ।
वृत्ते कविभिरपि निगदिता त्रिष्टुम् चपलगतिरिह सदा ॥२०६॥

यथा ।

एदे लिविधरवरसदिसा भीमा पडुपडहसमरवा ।
णीळासिदखग्गकिदरसणा मेहा णहवळममिपडिदा ॥२०७॥

[एते क्षितिधरधरसदृशा भीमाः पटुपटहसमरवाः ।
नीलासितखगकृतरशना मेघा नभस्तलमभिपतिताः ॥]
यदि खलु मध्ये त्वय गुरुणी पुनरपि चान्त्यं गुरु चरणे ।
भवति हि नित्य वचिरमुखी कमलदलाक्षीति हि कथिता ॥२०८॥

यथा ।

परिघुणमाणो किरणपड अभिरुहमाणो उदयगिरिम् ।
उडुगणबन्धू कुमुदसहो उदयति चन्दो गगनदले ॥२०९॥
[परिघुन्वानः किरणपटमभिरोहमाण उदयगिरिम् ।
उडुगणबन्धुः कुमुदसख उदयति चन्द्रो गगनतले ॥]
यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि चान्त्यमक(गत)तु गुरु ।
चरणविधाविह वृत्तविधौ भवति हि सा द्रुतपादगतिः ॥२१०॥

यथा ।

गगन(ण)तलगणहिडणाश्रो किरणसहस्सविहूसिदङ्गो ।
विहुणिअमेहपड तमसु विसइ ससी गअणे विउरम् ॥२११॥

गगनतलाङ्गणहिण्डनक किरणसहस्रविभूषितः ।
विधूनितमेघपटं तमसि विशति शशी गगने विदूरम् ॥]
यदि खलु षष्ठ गुरुयुगलं निधनगतं चाप्यथ गुरुकम् ।
भवति हि संवं चरणविधौ मुखचपला त्रिष्टु(ब)भिरचिता ॥
यथा ।
कुसुमसुअन्धी सुभपवणो विचरदि रम्मे णलिणिवने ।
लवचरळासे पमदवणे बहुकुसुमे रिसण्णवसरदे ॥
[कुसुमसुगन्धो सुखपवनो विचरति रम्ये नलिनीवने ।
लवचरलास्ये प्रमदवने बहुकुसुमेऽस्या नवशरदि ॥]
तृतीयमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चम षष्ठमेव च ।
गुरुणी(रूणि) त्रिष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा ॥२१२॥

यथा ।
कुसुमाकिण्णे णिम्मळसळिळे णळिणीसडे छप्पदमुहळे ।
सबहूसग्भे सारसमुदिते समदो हत्थो सोम(एव)विचरिदो ॥२१३॥

[कुसुमाकीर्णे निर्मलसलिले नलिनीखण्डे षट्पदमुखरे ।
सवधूमध्ये सारसमुदिते समदो हस्तो एष विचरति. ।।]
चतुर्थं पञ्चमं पूर्वमत्योपान्त्ये तथैव च ।
गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ।।२१४।।

मेहविदाए अवधुणमाणो कम्पअमाणो सगअवणाइम् ।
तोअसमूहं अवकिरमाणो वाअदि वादो कुविद इवासू ।।२१५।।

[मेघवितानमवधूनयमानः कम्पयमान सकलवनानि ।
तोयसमूहमवकिरमाणो वाति वातः कुपित इवाशु ।।]
यदि खलु चरणे तु सप्तम पुनरपि नवम सनिधनम् ।
गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते नियतमिति निदर्शन यथा ।।२१६।।

गिरितडविवरे विघुण्णिदो असणिघनरवेण कम्पअम् ।
अभिपददि दुद महीदळ पदुतरणिणा(ण)दो महारवो ।।२१७।।

[गिरितटविवरे विघूर्णितोऽशनिघनरवेण कम्पयन् ।
अभिपतति द्रुत महीतल पटुतरनिनदो महारवः ।।]
त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
अष्टम नैधन चैव(नवम नैधने द्वे च) गुरूणि चरणे यदि ।
वृत्ते तु जगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ।।२१८।।
यथा ।

पूर्वं बृहत्याद्यान्यतिजगत्यन्तानि च्छन्दांसि त्रिविधाऽवकृष्टात्मप्रभुवासद्ग्रहे दर्शितानि । अधुना तु द्रुतप्रभृत्यादिविषयाणि तानि दर्श्यन्ते । आद्ये इति ।

अथ कनकलता तनया(मा) शशिलेखा नजया ह्यविचलिता नसया ।
मणिकुन्नो स सिंहाक्रान्ता मभसा सुरदयिता भसनगि ।
कुमुदा मननगि दोधकविषया मत्रयगयुता मससगि चोद्धतिका ।
ममसगि पङ्क्तिरथा नजयगि विपुलभुजा चपलगतिस्सनो नलगा ।
चप(कम)लाक्षी नज(य)नलगा द्रुतगा नभजलगा रुमनलगा विमला ।
रुचिरा भज(त)नगयुग्मा नौरलगापरवक्त्रा कमला नौससगौ ।
अतिचपला नचतुर्गु (गा) नजनसगा मदकलिता ।।

दिग्रगणमुनिगणविव(गव)ड्डिअतेग्रो
पविततकिरणसहस्सपिणद्धो ।
विधुणिग्रतिमिरपडं जगदीवो
उदयति गगणदळे ग्रसु सूरो ॥२१६॥

[द्विजगणमुनिगणवर्धिततेजाः
प्रविततकिरणसहस्रपिनद्धः ।
विधूनिततिमिरपटं जगद्दीप
उदयति गगनतले आशु सूर्यः ॥]

यदि खलु लघुगण इह निहित
यदि यदि गुरु निधनगतम् ।
भवति हि खलु गतिरतिचपला
त्वरितगतिरधिकमतिजगती ॥२२०॥

यथा ।
विधुणिग्र जळधरमसिदपड
दिग्रगणमुनिवरपरिपडिदो ।
उदग्रगिरिसिहरतटमुकुटे
विचरदि गगणतळमसु रवि ॥२२१॥

[विधूय जलधरमसितपटं
द्विजगणमुनिवरपरिपठितः ।
उदयगिरिशिखरतटमुकुटे
विचरति गगनतलमाशु रविः ॥]

यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ भवति(तो)हि गुरुणी तु ।
अतिजगती भुवि कथितगुणा सा भवकलितेव निगदितनामा(म्नी)
॥२२२॥

यथा ।
गगनतलगणममिरुहमाणो रजतमहागिरिसिहररुवो ।
रजतमग्रो विग्र पिग्रकळसोसु पविचरिदो विग्र[दि हि]णिखि
चन्दो ॥२२३॥

[गगनतलाङ्गणमभिरहन् रजतमहागिरिशिखरसरूपः।
रजतमय इव प्रियकलशोऽसौ प्रविचरितो वियति हि निशि चन्द्र]॥
एतास्तु जातयो ज्ञेया प्रावेशिक्यो द्रुतास्तया।
समवृत्तपदाना तु वर्धमान निबोधत ॥२२४॥

एतासां लक्षण पूर्वं सर्वमुक्त विधानतः।
प्रतिष्ठादि यथाच्छन्दः सम्यक् पदविभागतः॥२२५॥

एता प्रावेशिक्यो द्रुतलयविषया ।
एसो गगणदळे मेहो । पडुपवणेण विघूदम् ।
ससिकिरणलम्बहारा । उडुगणकुसुमवदो ।
आकम्पन्तो गगणदळम् । पंकअसण्डे विमळजळे।
सपतो(त्तो) मतु णवसरदो। मेहरव सुणिडण गओ।
अम्म अम्बुहरेइ पिणद्धम्। पीणसमूहं पीणबळ कम्।
जलहरणादसमुब्बिग्गो। एवे खिदिधरवरसदिसा।
परिघुणमाणो किरणपडम्। गगणतलंगणहिंडणओ।
कुसुमाक्किण्णे णिम्मळसळिळे। मेहविदाण अवघुणमाणो।
गिरितडविवरे विघुण्णिदो। पवितत किरणसहस्सपिणद्धो।
दिअगणमुनिवरपरिपडिदो। गगणतळगणमभिरहमाणो।
॥१८३-२२३॥

एतदुपसंहरन् सहदिश शिष्याणां दर्शयति। एतास्तु जातयो ज्ञेयाः प्रावेशिक्यो द्रुता इति। एताः प्रावेशिकीना जातय। एतन्मध्यादेव चान्या प्रविशाङ्कयोत्प्रेक्षाच(स्या म)या विश्रान्तामुखचपला। पा(दगता)न्यक्षराणि गृहीत्वा वृत्तान्तर निर्वर्त्यते। तथा च विक्रान्तायां। विण्णविज्जो(विज्जुद्धण्णो) पीणा मतो णाविगओ। (भ० मा० ३२ १६२) (विद्युद्वर्णं पीतान्तो नातिगत)। इत्यत्राष्ट(ष्ट)भिरक्षरैराद्यश्चतुर्भिर्वृत्तान्तर कल्प्यम्। तदाह ज्ञेया इति। अन्यदधुना प्रतिजानीते। समवृत्तपदानां तु वर्धमानमिति। समवृत्तेषु ये पादास्तेषां क्रमेणाक्षरे वृद्धि गते यद्रूप तन्निबोधतेति। धानच् तद्द्वापरमभिदधद्वीप्सा सूचयति॥२२४॥

तत्र चतुरक्षराणां या प्रतिष्ठायां प्रारभ्य जगत्यन्तमक्षरस्योत्तराभिवधेन वृद्धिरुदाहरणे दर्शिता। तत्रोष्णिग्गत वधमान त्र्यस्रे। अन्यच्चतुरस्रे। एवं यान्ये-

यथा प्रतिष्ठा ।
मेहरव णवसरदे ।
णिसमिअ कुद्धो भवइ गअवरो ॥२२६॥
[मेघरव नवशरदि निशम्य क्रुद्धो भवति गजवर ।]
सुप्रतिष्ठा ।
विज्जुकसाहि अभिहत व ।
रुदवि गगणं पसमिअगहतारम् ॥२२७॥
[विद्युत्कशाभिरभिहतमिव ।
रुदतीव गगनं प्रशमितग्रहतारम ॥]
गायत्री ।
मेघरवघातुकर(वातुर)नटठगु(ग)हचन्दअ सकर ।
रुवदि किअ णहवळम्(स) ॥२२८॥
[मेघरवातुर नष्टग्रहचन्द्रक सकलम ।
रुदति किल नभ ॥]
उष्णिक् ।
पुल्लिअनरहसण्डे सुरभिपवणहदे ।
विअरदि पमदवणे हसो सहअरिपरिवुदो ॥२२९॥
[फुल्लतरषण्डे सुरभिपवनहते ।
विचरति प्रमदवने हसः सहचरीपरिवृत ॥]
अर्धमान मयैव तु ध्यधाणामपि कीर्तितम ।
पुनश्च चतुरक्षाणामेवमेव निबोधत ॥२३०॥
अनुष्टुप ।
ताराअपवसणाहो विकिरन्तो मेहपअम ।
किरणसहस्सविहूसिदो उदयदि एसो रअणिअरो ॥२३१॥
[ताराप्रवसनाथो विकिरन् मघपटम् ।
किरणसहस्रविभूषित उदयत्येष रजनिकर ॥]
बृहती ।
एसो सुमेरुवणात(क)म्मि दिअ देवसिद्धपरिणीदो ।
सुरहिसुअधवणचारी पविअरदिवि णहगणद्रुतवातो ॥२३२॥

[एष सुमेरुवनकम्पी देवसिद्धपरिगीत ।
सुरभिसुगन्धवनचारी प्रविचरतीव नभोऽङ्गणद्रुतवात ॥]
पङ्क्ति॰ ।
पादपसण्ड कम्पअमाणो सुरहिसुअन्धसुवासिदओ ।
उपवणतरुगणलासगओ विअरदि वरतणु वणपवणो ॥२३३॥

[पादपखण्ड कम्पयमान सुरभिसुगन्धसुवासितक॰ ।
उपवनतरुगणलास्यगतो विचरति वरतनु वनपवनः ॥]
त्रिष्टुप ।
कुमुदवनरस विहूसणओ विधुणिअतिमिरपड गगणे ।
उदअगिरिसिहरमहिरुहन्तो रअणिकरो उदयदि विमळकरो ॥२३४॥

[कुमुदवनस्य विभूषणो विधूनिततिमिरपट गगने ।
उदयगिरिशिखरमधिरोहन् रजनिकर उदयति विमलकरः ॥]
जगती ।
दिअवरमुनिगणसवुदओ तविअसुवण्णपिण्डसमदेहओ ।
गगणदलगणमभिरुहमाणो विअरदि एस दिवसकरो ॥२३५॥

[द्विजवरमुनिगणसवृतकस्तप्तसुवर्णपिण्डसमदेह ।
गगनतलाङ्गणमभिरोहन् विचरति एष दिवसकर ॥]
एतास्तु जातयो ज्ञयाश्चतुरश्रविवर्धिता ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥२३६॥

त्र्यश्रायां तु(यास्तु)गणा पञ्च सन्निपातो विधीयते ।
अष्टौ च चतुरश्राया सन्निपातो भवेत्तथा ॥२३७॥

तानि वर्णवृत्तान्युक्तानि तेषा तालयोजना त्रिभिरभिधाय मात्राविभागो वक्तव्य इति तमाह । अत ऊर्ध्वमिति । गणश्चतुर्मात्र । मात्राग्रहण द्वयत्रयादिसग्रहार्थम् । गणद्वारेण विधानविभागायकल्पन वर्णवृत्तानामेव योजन वक्ष्यामीति ॥२२४-२३६॥

तत्र त्र्यश्रायान्तावज्जाते पञ्च गणाश्चतुमात्रा । सन्निपात परिच्छेद । चतुरश्राया अष्टौ ॥२३७॥

द्वौ पादौ सन्निपातश्च ध्रुवाणां परिकीर्तिता ।
द्रुतं च शीर्षकं चैव हित्वाऽन्यानि भवन्ति वै ॥२३८॥

अक्षरपिण्डस्त्र्यश्रे पञ्चादिर्नवपरश्च विज्ञेयः ।
अष्टादिश्चतुरश्रे त्रयोदशपरस्तु विज्ञेयः ॥२३९॥

सर्वगुरुश्चाष्टादिस्त्रयोदशपरश्च सवलघुः ॥
एष त्र्य(स्र)क्षरपिण्डो विज्ञेयो वै ध्रुवाविधानज्ञैः ॥२४०॥

तत्र पञ्चाक्षरा सुप्रतिष्ठा । तदवसाने त्र्यश्रभेदो दर्शित । तत्र सर्वगुरौ पादद्वये दश गुरवो भवन्ति । त एव मात्राविभागेन पञ्चगण इति पादद्वये ताल समाप्ति । तदाह । द्वौ पादौ सन्निपातश्च ध्रुवाणामिति । अत्रापवादमाह । द्रुत च शीर्षकं हित्वेति । तयोस्तु गणविधिरन्य एव वक्ष्यते । एवमेतद् गण्यम् । यान्यन्यानि वृत्तानि तान्यनेन क्रमेण भवन्ति । एवं वर्णवृत्तेषु मात्राविभागेन ताल योजने दिग्दर्शनं कृतम् । न त्विदमेव तावदेवेति मन्तव्यम् । तेनाष्टाक्षरायामनुष्टुभि सर्वगुरुणा पादद्वये गणाष्टकम् । भवति तावद् त्रिचतुरश्रताल एव गुरुलघुव्यति-कीर्णेषु वृत्तेषु गणविभागकल्पनया पादे वा द्वय वा त्र्यश्रचतुरश्रयोजन कल्प्यम् । तद्यथा । वसन्ततिलक (भ० ना० १५ ८७) मात्राविभागे पञ्चगणमिति त्र्यश्र ॥२३८॥

एवं विभागेन तालच्छेद वर्णविभागेनैवाह । अक्षरपिण्डस्त्र्यश्रे पञ्चा दिर्नवपर इति । बृहत्य त इति यावत् । अष्टादिश्चतुरश्रे त्रयोदशपर इति । अनुष्टुभो जगत्यन्त ॥२३९॥

ननु यदा पञ्चाक्षराणि त्र्यश्र तालच्छदस्तदा कीदृग् गुरुलघुविभाग इत्याह । सर्वगुरुश्चाष्टादौ(दिरि)त्याह । पञ्चशब्देन पञ्चकोऽक्षरपिण्ड सगुरु । तेन देव वन्दे शर्वं स्वामिमिति त्रिकले ताल । अन्त्यकला हि विश्रान्त्या गुरुणैकेनैव । पर इति । नवकपिण्डो य पर सवलघु । जय जय शशिमुकुटा(ट) । तृतीया कला ह्रस्वेनैव विश्रान्त्या । चतुरश्रे तु गौरीदेहाधम् तावद् वन्दे यावत् जय जय भुवननत शशिधर । एतदन्तरालमित्यमेव गुरुलघुविभागेनोह्य । यथा त्र्यश्र षडक्षरे द्वौ लघू चत्वारो गुरवः . मां स्वामिमिति । एतन्निगमयति । एष त्र्यक्षरपिण्ड इति । द्रुत शीर्षकं च हित्वेति तद्विषय रूपा तर सूचितम् ॥२४०॥

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायाश्च(स्तु)।
अर्धषष्ठगणैः(ण)पादैः(दः) सन्निपातो द्रुतास्वथ ॥२४१॥

मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्विताः।
शीर्षकाणामनियमो भवेत् पादविधानतः ॥२४२॥

नानावृत्तसमुत्पन्नं कुर्याद्धि शीर्षकं बुधः।
गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मं सर्वलघुस्तथा ॥२४३॥

चतुर्मात्रा(त्रो) गणो ज्ञेयः पूर्वच्छन्दोविकल्पितः।
अर्धाष्टवगणा पादाः शीर्षकस्य भवन्ति वै ॥२४४॥

तत्र द्रुतविषयं प्रतिजानीते।

गणमात्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि द्रुतायास्तु।
अर्धषष्ठगण इति।

द्रुतलये बहूना वर्णाना गीत्या ग्रास कार्य इत्यर्धगणोऽत्राधिको भवति। तेन त्र्यश्राया द्रुतध्रुवाया सार्धपञ्चगणा कार्या ॥२४१॥

अत्र द्वाविंशतिर्मात्रा भवन्ति प्रतिगणं चतस्र इति कल्पनया। गुरुलघुनिवेशस्तु यादृच्छिकस्थानमात्रम्। द्रुतायामर्धाधिक्याभिधानेन चतुरश्रद्रुताया सार्धा अष्टौ गणा इति दर्शितमेव भवति ॥२४२॥

एव द्रुताना विधिमुक्त्वा शीर्षकाणामाह। नानावृत्तसमुत्पन्नः(न्नं)कुर्याद्धि शीर्षकमिति। शीर्षकं ध्रुवोचित वृत्तशीर्षकं नानवृत्तेभ्यः समुत्पन्नमुक्तपूर्वेभ्यो वृत्तेभ्यो गणविभागोचित्येन कल्पनमिति यावत्। तत्र च तालविधिमाह।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्म सर्वलघुस्तथा।

इति शीर्षकाणामुत्तमविषये विनियोग इति युग्म एव चच्चत्पुट. । चतुरष्टषोडशात्मकभेदास्त्रयः। तथेति। तेन वृत्तप्रकारेण योज्यम्। अन्येन चच्चत्पुटस्य कलापाद(दि)वैचित्र्ये ये प्रभेदा भवन्ति तेषु दिग् दर्शिता। तदाह। गुर्वादिरिति। प्रथमप्रस्तारभेदः। तथा लघ्वादि। पस्तारान्तरप्रकारं। सर्वलघुरिति। सर्वान्त्यभेदेन प्रस्तारसमाप्तिरिति पिशुनतया......कोहलादिप्रदर्शितमिति भवति ॥२४३॥

एव तालविधिप्रस्तार

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्म. सर्वलघुस्तथा।

चतुर्मात्राश्च विज्ञेया युग्मौजाक्षरकैः पदैः ।
शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपरस्तथा ॥२४५॥

अक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे ह्येकत्र निश्चयात् ।
युग्मा ओजा मिश्रा वादौ कार्या गणास्तु चत्वारः ।
नियतं शीर्षविधाने पश्चाल्लघुसंचय नार्यं ॥२४६॥

इत्यनेनाभिधाय नानावृत्तसमुत्पन्नं शीर्षकं कुर्यादिति यदुक्तं तद्गणविभागेन सामान्येन निर्णेतुं चतुर्मात्रो गण इति गणस्वरूपाभिधानपूर्वकमाह । अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्येति । एवं च गणानामेव प्राधान्यं न तु वर्णानामिति दर्शयति ॥२४४॥

युग्मौजाक्षरकैः पदैरिति । युग्मानि सामान्योजानि विषमाणि येषु सन्ति ते । मत्वर्थीयष्ठन् । पदशब्देन पादः । एतदुक्तं भवति । अक्षराणि समानि विषमाणि वा एकादशप्रभृतीनि चतुर्मात्रा गणा योजयितव्या इत्यवधातव्यमिति । अथ शीर्षके वर्णश्रुतिविषयं सामान्यलक्षणमाह । शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपर इति । शीर्षकस्यैकत्र पादे अक्षरश्रुतिकर्तव्य । एषा यदि परसंख्या कार्या माङ्गरे । एकविंशत्येति लक्षणे तृतीया ॥२४५॥

निश्चयादिति । एतावानेव परवान् नियम इत्यर्थ । तेन सर्वलघुत्वे षड्गणा मात्रा द्वयाधिका इत्युक्तं भवति ।

अथात्रैव विशेषमाह ।

युग्मा ओजा मिश्रा आदौ कार्या गणास्तु चत्वार ।
(नियतं शीर्षविधाने) पश्चाल्लघुसंचयः कार्यं ॥

इति । अक्षरपिण्डविषयमेतद् । तेनादौ चतुर्मात्राश्चत्वारो युग्मा गुरुद्वयलघुचतुष्टयरूपाः । ओजा त्रिलघुरूपा । मिश्ररूपा... ..नयत इत्ययमक्षरपिण्ड परिपूरयितव्य इति । वक्ष्यमाणं मत्ताक्रीडादि (भ० ना० ३२ २६८) विषयमिदमिति केचिद् । युग्मौजमिश्रत्व तालकृतम् । तच्च समुदायस्य शीर्षके । तदोत्तमविषये तु युग्मत्वमन्य रवृत्यविषयमिति केचित् । उदाहरणम् । भगवद् परमशिवत्वां वन्दे सपदि । इति ॥२४६॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलमिति ॥

त्रीणि गणा यस्य मुखे त्रीण्येव हि यस्य चावसानानि ।
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तच्चपलं शीर्षकं भवति ॥२४७॥

पूर्वार्धेऽथ(र्धे ह्यर्धे) चतुर्हस्वा मिश्रा गणास्तु चत्वारः ।
पादे भवन्ति नियतं पश्चाल्लघुसंचय शेष ॥२४८॥

एकद्विकल(ल) त्रिकला च(श्च)तुष्कलाः षट्कलास्तथो(थाऽ)-
ष्टकला(:) ।
कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिवयन्तराक्षेपे ॥२४९॥

त्र्यश्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरश्रे चतुष्कलः ।
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु नैष्क्रामिक्यास्तथैव च ॥२५०॥

अवसानापेक्षया नपुंसकत्वम् । अन्ते निर्वहन्तीत्याशयेन सामान्योपक्रमात् प्रथम-तेनैव निर्देश । यतिश्च प्राप्या । अनिर्पिण्डविषयमेवोदाहरणम् । शिव तव पुरमिह वन्दे सकलजनहृदयकृत मिति । इतेऽपि यथा पाद शीर्षकस्य ॥२४७॥

अस्यैव पूर्वद्वयामिश्रणेन भेदान्तरमाह । पूर्वे ह्यर्धे इति । चतुर्हस्वाश्चतुर्मात्राश्चत्वारः पूर्वार्धे । मिश्रा इति । सम्भवेत् ततो लघु इत्याद्यं पादद्वये लक्षणमित्यसिमस्तु पादद्वये य(त)स्त्व यदुक्तं त्रीणि गणा यस्येति कृतलक्षण योऽयम् । पाद इति जातो । पादयोरिति यावत् । एकवचनानुरोधात् त्रिपदीयं वृत्तजातिरिति केचित् ॥२४८॥

अथात्र तालविधिवैचित्र्यमाह—

एकद्विकला(ल) त्रिकलाश्चतुष्कला षट्कलास्तथा(थाऽ)ष्टकला: ।
इति । प्रास ङ्गिकी नैष्क्रामिकीत्वेनोलक्षिते ध्रुवाविधाने त्रिचतु षड्ष्टकला क्रियन्ते । ततस्कारेण एककलद्विकलौ यौ विधी उक्तौ तदनुसारेणैककला कार्या । एककलानुसारश्च यथाक्षरविधिना विचित्ररूप इति प्लुतगुरुलघुद्रुतास्मेत्युक्त भवति । एककलाप्रस्तारात् पञ्चद्विकलो विधि । अत एव चतुष्कल पुनर्नोक्त । द्विकलप्रस्तारस्य तदीयस्य लाभात् प्रासादिभेदस्य चानुप्रयोगात् । अनेन प्रावेशिकीनैष्क्रामिक्योरेव पूर्वात्मा प्रस्तार इत्युक्त भवति । शीर्षकप्रकरणेऽपि प्रसङ्गादयुग्मतालोऽपि (प्रतिपादित) ॥२४९॥

अथ प्रावेशिकीनैष्क्रामिक्योक्तव्यशेषमाह । त्र्यश्रे विरामस्त्रिकल इति । समस्तविवभिततान्ते विराम कार्य । न तु मध्ये (इति) तात्पर्यम् ॥२५०॥

विरामो द्विकलोऽप्य(त्य)न्त्यमन्तरायाः समासतः ।
पादान्ते द्विविरामस्तु क्षिप्तायाश्च प्रकीर्तित ।
स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे प्रासादिवयास्तथैव च ॥२५१॥

कलाकलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विता ।
त्रयो ध्रुवाणां विज्ञेयाः संयोगा वृत्तसंश्रयाः ।
सर्वदीर्घः सर्वलघुर्गुरुह्रस्वाक्षरस्तथा ॥२५२॥

गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया द्रुता तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिवयन्तरा तथा ॥२५३॥

अथान्यासु विरामनियममाह । विरामो द्विकल इति । अन्तरध्रुवाया पदसमाप्तौ कलाद्वयपरिमाणलकारवैचित्र्येण वा तूष्णीकतया विश्रान्ति कार्या । अत्यन्तमिति ततोऽधिकेत्यर्थ । तुरुचार्थे । आक्षेपिक्या अप्येवमेव । द्विविराम इति । द्विकलो विराम इति मध्यमपदलोपे द्विविराम इति । स्थितायाः प्रासादिवयाश्च पादद्वये समाप्ते तावती विश्रान्तिः । न तु त्रिपादमिति यावत् ॥२५१॥

अथ वृत्तविभागेनापि यथाक्षररचितया तालवैचित्र्यमस्तीति दर्शयितुमाह—

कलाकलार्धयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विता( ) ।

इति । कलासहितं कलार्धं प्लुत कला च गुरुरूपा कलार्धं लघु कलार्धं चेत्येकशेषं(षो) गुण्यते । आद्यावस्थाया लघुभावेन नियोगे द्रुतकला कलार्धादियोगश्चेति समाहार । तदयमर्थ. । प्लुतगुरुलघुद्रुतोपलक्षिततत्समूहरूपा वक्ष्यमाणा ये ध्रुवाणां त्रयः संयोगास्ते वृत्ताश्रया. कार्या । वृत्ताश्रय त्वाह । गुरुलघ्वक्षरान्विता इति । गुर्वक्षरे लघ्वक्षरे च द्वि(कल)ता लग्ना । एतदुक्त भवति । यत्र छन्दो गुरु तत्र तालगुरु(तालो गुरु) । एवं लघु निवार्यम् । यत्र च लघुगुरु(रू) तत्र तालप्लुत तथापि च तालद्रुतम् । तद्यथा । षट्कलमित्यत्र गुरुलघुगुरूणि गुरुद्रुतगुरूणि प्लुतगुरूणी गुरुप्लुते इति चतुर्थी प्रस्तार स्थापनीय । एव सर्वध्रुवासूह्यम् । एव एव समवृत्तेऽपि चतुर्लयादेर्विषय । तत्र त्रय संयोगा इत्याह । सर्वदीर्घ इति । यत्र सर्वे प्लुता । सर्वलघुरिति यत्र सर्वे द्रुता. । गुरुह्रस्वाक्षर इति , प्लुतगुरुलघुद्रुतमय इत्यर्थः । प्लुतद्रुतयोश्च गुरुलघुत्वमुक्तपूर्वम् ॥२५२॥

अस्य वृत्ताश्रयस्य तालस्य विभागमाह । गुरुप्राया स्थितेति । यथा......। लघु प्राया द्रुतेति । यथा खरनखर । गुरुलघ्वक्षरप्राया तु यथा अनन्तादि । प्रासादिवयन्तरे प्रत्येक सम्ब-ध्य(ध्ये)ते ॥२५३॥

एव ध्रुवाणा कर्तव्या जातयो वृत्तसम्भवा. ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ॥२५४॥

आद्यमन्त्य तृतीय च पञ्चम सप्तमाष्टमे ।
गुरूणि यस्या पादे तु सा श्येनी तु कृती यथा ॥२५५॥

यथा ।
सागर समुद्दु(द्ध)णतो रव(व) इव लघुगदिरमिभवदि
पव्वदा समाहणतो तरसु च जणभदि मयमतुलम् ।
रेणुजालमुक्खिवन्तो वियसकरकिरणो[ण उपकलितो]
बोधमं पजासु काम विसरदि वरतनु सुहपवणो ॥२५६॥

[सागर समुद्धुन्वन् रव इव लघुगतिरमिभवति
पर्वतान् समाघ्नन् तरुषु च जनयति मयमतुलम् ।
रेणुजालमुत्क्षिपन् विवसकरकिरणोपकलितो
बोधयन् प्रजासु काम विचरति वरतनु सुखपवन· ॥]
प्रकृत्यां पञ्चमान्त्ये तु ह्यष्टमैकादशे गुरु ।
द्वादश चेति विज्ञेय नामतश्चपला यथा ॥२५७॥

प्रासङ्गिकमुपसहरति । एवमिति । वृत्तसम्भवा वृत्तगीतगुरुलघ्वाश्रया ध्रुवाणां जातय· । तालप्रकारा एव कार्या । अथ प्रकृतमेव शीर्षकविधिमनुबध्नमाह । अत ऊर्ध्वमिति ॥२५४॥

लक्षणविशेष तत्प्रकृतेराद्यगुरुकृत्यन्तमाहाद्यमित्यादिना ।
जौ गो श्रुतिम (न)गश्च श्येनी ।
•जो ज्यौ नो सो गुरुरिति चपला ।
मतया(य) श्रुतिन गयुत क्रौञ्चम् ।
भमसाम श्रुतिन ग पुष्पसमृद्धा ॥
नयम गो श्रुतिन ग सम्भ्रान्तम् ।
मत्रयमथ गो श्रुतिन ग स्खलिता ।
मौ नौ यारन लगि चेन् मत्ताक्रीडा ।
नजनसभ श्रुतिन लगि वेगा ।
अष्टौ शीर्षकजातय एता उत्तमविषये युग्मताले ।

मुनिगणमण्डवि(नि)वन्दि(वन्दि)दप्पो(ते)ओ विधुणिअ तिमिरपडम्
कमलवणाइं विबोधिअमाणो गहगणपरिगणदो ।
भुअगसहस्सविघ्घिदपासो वित्तवितकणकवपू
उदअदि संपदि राविदलोओ वरतणु दिवसकरो ॥२५८॥

[मुनिगणमण्डलोवन्दिततेजा विधूय तिमिरपटं
कमलवनानि विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणितः ।
भुजगसहस्रविघ्घितपार्श्वो विद्योतितकनकवपुः
उदयति सम्प्रति ताधितलोको वरतनु दिवसकरः ॥]
पञ्च त्वादौ यत्र तु दीर्घं नवममपि च गुरुसमयकृतं
दीर्घं चान्त्य चाष्टममन्यल्लघु विरचितमिह चरणविधौ ।
वृत्ते ज्ञेया जग(जा)तिरपीयं बहुविधनिचयचितविहिते
क्रौञ्चं नाम्ना छन्दसि प्रोक्ता द्विजगणमुनिगण[परि]पठिता ॥२५९॥

यथा ।
एसो चन्दो णिम्मलजोह्ला विधुणिअ घणमसिदपडणिहं
लोकानन्दो लोकपदीवो उडुगणगहण्ण(ग)णसमणुगदो ।
वासादाणं कारअमाणो सितपडणिवसनमिव विपुलम्
लोकालोकं रञ्जअमाणो विचरदि वरतणु गगणमम्‌ ॥२६०॥

[एष चन्द्रो निर्मलज्योत्स्नो विधूय घनमसितपटनिभं
लोकानन्दो लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगतः ।
प्रासादानां कारयमाणः सितपटनिवसनमिव विपुलं
लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरति वरतनु गगनमाशु ॥]
प्राद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं नवममय च [मय दशमं] निधनगतं
ये च ततोऽन्ये येषु लघुत्व यदि भवति च चरणम(ग)तिविधौ ।
सा निकृतिः स्यात् पुष्पवितु(सम्)द्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
नामविकल्पाद् वृत्तकृता वंदवशतलुलितमिह नमति नदी ॥२६१॥

पुष्फविदाण उद्धुणमाणो रव इव पटुतर(द्रुत)गतिरभिपत(ष)ति
पक्खलमाणो मेहतडेसु तरुसु च जणयदि भयमतुलम् ।

उम्मिसहस्सं उद्धुणमाणो सरसखुभिदसळिलकळकळो
मीमणिणादो चण्डपवाही विअरदि वरतणु सुहपवणो ॥२६२॥

[पुष्पवितानमुद्धूनयमान रव इव षट्पदतिरभिपतति
प्रस्खलमानो मेघतटेषु तरपु च जनयति भयमतुलम् ।
ऊर्मिसहस्रमुद्धूनयमानः सरसक्षुभितसलिलकलकलो
भीमनिनादश्चण्डप्रवाही विचरति वरतनु सुखपवनः ॥]
अन्त्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं परम् ।
वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु सा(स)भ्रान्ता नामतो यथा ॥२६३॥

किरणसहस्सं विक्खिरमाणो फलि(टि)ह(क)मणिरुचिरधवळणिहो
कुमुदवणाइं बोहअमाणो कुमुददळनिअरसदिसवपू ।
गहगणबन्धू लोकपदीवो उडुगणगहगणसमणुगदो
उदयदि चन्दो रोहिणिकन्तो णवसरदमुदितसुहजणणो ॥२६४॥

[किरणसहस्रं विकिरन् स्फटिकमणिरुचिरधवलनिभः
कुमुदवनानि बोधयमानः कुमुददलनिकरसदृशवपु ।
ग्रहगणबन्धुर्लोकप्रदीप उडुगणग्रहगणसमनुगत
उदयति चन्द्रो रोहिणीकान्तो नवशरदि मुदितसुखजननः ॥]
आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरूण्येकादश चैव संकृतौ वृत्तसंश्रयम् ॥२६५॥

लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति तु ।
सज्ज्ञेय शीर्षकं तज्ज्ञैं स्खलितं नामतो यथा ॥२६६॥

वातसमुद्धतवीचितरङ्गो(ङ्गे) स्फटिक[मणि]निकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्ग [वि]लुलितकमलकुवलयदले ।
मोटितकल्पतरुःस्थितशाखे सुरयुवतिनिवहसमनुसृत
क्रीडति दानसुगन्धिमहोच्चैः (र्मि:)सुरगज इह [किन]सुरसरि(रिति)
॥२६७॥

[वातसमुद्धतवीचितरङ्गे स्फटिकमणिनिकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्गे विलुलितकमलकुवलयदले ।

मोदितकल्पतरुस्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
क्रीडति दानसुगन्धमहोर्मि सुरगज इह [किल]सुरसरिति ।।]
यष्टावादौ दीर्घाणि स्युर्यदि च पुनरपि हि भवति बहु लघुगणो
मुषश्रान्ते दीर्घं त्वेकं यदि भवति यदि यदि पुनरपि च तथा ।
मत्ताक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च विदितकविभिरपि बहुभिरुदिता
नाम्ना छन्दोवृत्तं देवीत्यभिकृतिगतिविधिषु च नियतमभिहिता
।।२६८।।

यथा ।
एसो मेहो सेलाभोगो(ग्गो) मसणिमुरजपटु(ड्ड)पट(ड)हसम(द)रसो
णाणाविज्जुज्जोआलोओ घणपडलनिचयजलधरसम(रम)णुगदो ।
णाणावण्णो तोउग्गारी चरितधवलखगविचरितकुसुमपमो
सजा(च्छा)अन्तो लोअ यादे(तो) गिरिरिव गिरिणिवह इव
सुमसलिलओ ।।२६९।।

[एष मेघः शैलाभोगोऽशनिमुरजपटुपटहसमदरवो
नानाविद्युद्योतालोको घनपटलनिचयजलधरमनुगतः ।
नानावर्णस्तोयोद्गारो चरितधवलखगविचरितकुसुमप्रभ
सछादयन् लोकं यातो गिरिरिव गिरिनिवह इव शुभसलिल ।।]
पञ्चम द्वादश चव दीर्घमनत्य त्रयोदशम् ।
उत्कृत्यां तु भवेत् पादे वृत्तं वेगवती यथा ।।२७०।।

नगणतलगणमभिवहमाणो उडुगणगहगणसमणुगदो
युवतिजणाण[एत] सुरचितरूवो मुखितवयितजणमवणकरो ।

सागर समुद्धणन्तो रह(व) इव लघुगर्विरमिमवहि(वि) ।
मुनिगणमण्डलिवन्दि(वन्दि)द मो(ते)ओ विघुणिम तिमिरपडम् ।
एसो च्छ(च)न्दो णिम्मळजोह्ला विघुणिम मघतमवन्धमिदम्
(घणघसिदपर्दाणहुइ) ।
पुष्फविवाए उद्धुणमाणो रय इव द्रुतगति धर्मिपडदि ।

किरणसहस्सवि(वि)सुरचितबन्दो रअतगिरिसिहरसदिसवपू
उवअदि संपदि असु जगदीवो कुमुदवणरुचिरविमळकरो ॥२७१॥
[गगनतलाङ्गणमभिरोहन्नुडुगणग्रहगणसमनुगतो
युवतिजनाननसुरुचितरूपः सुखितदयितजनमदनकरः ।
किरणसहस्रविप्रचितबन्धो रजतगिरिशिखरसदृशवपु-
रुदयति सम्प्रत्याशु जगद्दीपः कुमुदवनरुचिरविमलकरः ॥]
एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।
पुनर्नर्कुटकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२७२॥

अष्टौ नर्कुटकानां तु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
दर्शनं लक्षणं त्वासां नामानि च निबोधत ॥२७३॥

रथोत्तरं बुद्बुदकमुद्गतं वंशपत्रकम् ।
शिवाक्षरा हंसवती हंसास्यं तोटकं तथा ॥२७४॥

प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्त्यके ।
गुरूणि त्रैष्टुभे यत्र नर्कुट तद् रथोत्तरम् ॥२७५॥

यथा ।
एसिका कमलगब्भगेहके
रेणुपिञ्जरित(द)चारु गतिया(आ) ।
सारदे मदकलोपकूजिदा
हिण्डदे सरवरम्मि छप्पदी ॥२७६॥

किरणसहस्स विखिव(खिव)रमाणो फळिकमणिरुचिरधवळ-
णिहो ।
वातसमुद्धतवीचितरङ्गे स्फटिकनिकरसदृशजले ।
एसो मेहो सेलासोम्मो असणिमुरजपडुपडहसम[द]रवो ।
गगणतलङ्गणमभिरुहमाणो उडुगणगहगणसमणुगदो ।

अधमविषयाः प्रासादिनपादयो ध्रुवा उच्यन्ते । पुनर्नर्कुटकानामिति । नटोऽधम-
प्रकृतिः । तत्र भवानि नर्कुटानि वृत्तानि । तत. संज्ञायां(या)कः (कन्) (अष्टा०
५.३.७५) अधमविषयाच्च त्र्यस्रोऽत्र तालः ॥२५५-२७२॥

[एषका कमलगर्भगेहके
रेणुपिञ्जरितचारुगतिका ।
शारदे मदकलोपकूजिता
हिण्डति सरोवरे षट्पदी ॥]

पञ्चमं सप्तमं चैव नैधनं च गुरूण्यथ ।
पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र बुद्बुद्य(द)कं यथा ॥२७७॥

यथा ।

तडिगुणबन्धणिबद्धओ(णिबद्धो) सिदखगपंतिसोहिदो ।
णहसि गओ समुग्गओ विचरदि एस मेहओ ॥२७८॥

[तडिद्गुणबन्धनिबद्धो सितखगपङ्क्तिशोभितः ।
नभसि गतः समुद्गतो विचरति एष मेघकः ॥]

अन्ये तु ।

सतृतीयपञ्चमनवमं त्रयोदशं षोडशं तथा ।
यत्र वै गुरु भवतीह शेषलघुसंयुतं
वृत्तो स्याच्च संश्रितं प्रवदन्ति बुद्बुदकमेव नर्कुटं तद्धि नामत ॥
चिरकालमभिसम्भरन्त(न्तं)पियं गाणत्त मुहिदं ण रोदुम्
मुदिमाणइतडिदिदो काणणे घणे परिखेदिदे बहुविधे हि मधुणो
वासराहरो ।

तरसन्धुवञ्जुहिअए संचसि(लि)ओ मोदमीदओ
अमु कोधर विसरइ(सइ)पासवा(पा)ददेच्छ दीणदीणओ ॥
[चिरकालमभिसम्भरन्तं प्रियगानान् मुदितं न रोद्धुं
मोदमानायां तडितीतः कानने घने परिखेदिते बहुविधे
ह्यनुगो वासराहरः ।

तरसन्धुवनं हृष्ट्वंनञ्चवको भीतभीतक
आशु कोटरं विशति पार्श्वपादपस्थो दीनदीनकः ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।
द्वादश षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥२७९॥

अस्मिन्नष्टिकृते पादे गुरूण्येतानि सर्वशः ।
छन्दोज्ञैर्ज्ञेयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्गतं यथा ॥२८०॥

वणखण्डं[ण्डकं]जहदि कोसिको वायसाहदो
भयमीदश्रो श्रवदि(मजदि)पादवं दीणदीणश्रो ।
तरुकोटरं वसदि सम्पदं ळोळणेत्तश्रो
समभिद्दुदो णिसिश्ररो श्रश्रं एदि सोहिदो ॥२८१॥

[वनखण्डकं जहाति कौशिको वायसाहतो
भयभीतको मजति पादपं दीनदीनक ।
तरुकोटरं वसति साम्प्रतं लोकनेत्रकः
समभिद्रुतो निशिचरोऽयमेति शोभितः ॥]

अन्ये तु
प्रथमे यदा तु गुरु यत्र चान्तं
तृतीयकं यदि च द्वितीय......ता गुरु ।
अथ षोडशाक्षरे कृते तु पादे
चतुर्थकं त्रिकमिहोद्धटम् ॥
नर्कुटं हि तदिति यत्तु चतुर्दशमनिधनगं-
र्भूषितमक्षरैर्गुरुकृतं. श्रवणसुखकरं. ।
तत् खलु वंशपत्रपतित मुनिगणगदितं
नर्कुटकं वदन्ति नियमादतिधृतिरचितम् ॥२८२॥

यथा ।
चूदवणं पफुळ्ळतिळक कुरवग्रसहिश्रं
चारुश्रसोमसाळकळिदं कुसुमसमुदिदम् ।
माधवकाणणं जुवदिश्रा[जण]मदजणणं
हिण्डदि कोकिला फळरसासवमहुररवा ॥२८३॥

[चूतवनं प्रफुल्लतिलक कुरवकसहितं
चार्वशोकसालकलितं कुसुमसमुदितम् ।
माधवकाननं युवतिजनमदजनन
हिण्डति कोकिला फलरसासवमधुररवा ॥]
तृतीयं पञ्चम चैव नवम नैधन तथा ।
गुरूण्येतानि पादे तु यत्र तत् प्रमिताक्षरा ॥२८४॥

यथा ।

कमळाअरेसु भमि(म)र(क)ए बुड (चिर)
भमरीमुहासवसुकक्खणओ ।
मधुभूसिव सुरहि चूदवए
परिहिण्डिदो सुतणु छप्पदओ ॥२८५॥

[कमलाकरेषु भ्रान्त्वा चिर
भ्रमरीमुखासवसुलक्षणकः ।
मधुभूषित सुरभि चूतवन
परिहिण्डित सुतनु षट्पद ॥]

नवमान्त्यपञ्चमतृतीय-
गुरुलघुशेषमक्षरगतम् ।
भवति चरणे तु यस्य सतत
विविध प्रमिताक्षरेति कथिता खलु सा ॥
तृतीयपञ्चमान्त्यानि प्रथम सचतुर्थकम् ।
षष्ठं च नैधन(ने) चाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा ॥२८६॥

यथा ।

विलसन्तिअ(या) कमलसण्डे पुप्फसुगन्धके कुसुमळुद्धा ।
सुरिभ पवीतमधुमत्ता छप्पदिका(आ) कुळ समुपयाति(दि) ॥२८७॥

[विलसति या कमलखण्डे पुष्पसुगन्धके कुसुमलुब्धा ।
त्वरित प्रपीतमधुमत्ता षट्पदिका कुल समुपयाति ॥]

दशम सप्तम यत्र चतुर्थकमथ षष्ठम् ।
तृतीय निधन गुरु कथित(हृतास्य)नर्कुट जगतीगतम् ॥
विअहुसा वसन्ते सळिळासए
कुसुमासादळुद्धा कमळाअरे ।
णळिणीपत्तमज्झे परिहिण्डिवा
भमणाभासखिण्णा भमरावली ॥
यदि चान्त्यतृतीयकषष्ठगतैर्नैधनेन च भूषितमेवम् ।
गुरुभिः सततं त्विह तद् यदित तोटकमेव हि नर्कुटकम् ॥२८८॥

यथा ।

रमणीसहिदो रग्रणीविरमे

गगणंगणए खगकोसिग्रग्रो ।

ग्र(नुवाय)सए हि विघट्टिग्रग्रो

परिमण्ठदि कोटरग्रं सुरि(हि)दम् ॥२८९॥

[रमणीसहितो रजनीविरमे गगनाङ्गणे खगकौशिकः ।
ग्रनुवायसैहि विघट्टित परिमण्ठति कोटरं सुहितम् ॥]

[दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमथ षष्ठम् ।
तृतीयं निधनं गुरु कथितं (हसास्यं) नर्कुटं जगतीगतम् ॥२९०॥

विग्रहंसा वसन्ते सलिलासए

कुसुमासावलुद्धा कमलाग्ररे ।

णळिणीपत्तमज्झे परिहिण्डिवा

गमणाग्रासखिण्णा भ्रमरावली ॥२९१॥

[विन्ध्यहंसा वसन्ते सलिलाशये कुसुमास्वादलुब्धा कमलाकरे ।
नलिनीपत्रमध्ये परिहिण्डिता गमनायासखिन्ना भ्रमरावली ॥]

रनर(भ)लगी तु रतोद्धतिरथ नबर वद्बुवकम् ।
सबस[य]जगुरुस्वृगति वशपत्रमथ भरनभनलगम् ।
प्रमिता सजिसौ ग्वजिनी सजसगिभरनंगौ ।
सश्रुतितोटकमुदित हसास्यं सरभरमित्यष्टौ ॥

रेणुपिञ्जरिवचारुगतिग्रा । विघरदि एस मेहग्रो । मयग्रोवग्रो मग्र(ग्र)वि पावर्य वीणवीणग्रो । चुदवण पफुल्लतिलक कुरवग्रसहिग्रं । कमणाग्ररेसु ममळ्ण चिरं । विलसन्ति या कमलसण्डे छप्पदिग्रा कुलं समुपयादि । रमणीसहिवो रमणोविरमे । विग्रहसा वसन्ते सलिलासए ।] ॥२७३-२९१॥

ग्रय मध्यमाधम विषय खञ्जक जातीयेन प्रतिजानीते । पुनस्तु खञ्जकाना-मिति । प्रासादिस्यादिष्वा एवोत्तमाधमविषयतया शीर्षकमिति नाम्ना नर्कुटखञ्ज-

एतास्तु जातयः प्रोक्ता मर्कुटानां समासतः ।
पुनश्च(स्तु)खञ्जकानां च सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२६२॥

ग्रामीवं कञ्जनो(खञ्जकं) पूर्वं भावनी मत्तचेष्टितम् ।
एतास्त्रिस्त्रः समाख्याताः खञ्जकानां तु जातय ॥२६३॥

आद्यचतुर्थषष्ठदशम सषोडशमथान्त्यमेव च ।
यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात् परं च विहितम् ॥२६४॥

छन्दसि सततं चेतया गुरु चेदयाकृतिगतं भवेत्तु सततम् ।
मत्रकमेव खञ्जकमिदं पुनश्च कथितं प्रमोदकमिदम् ॥२६५॥

यथा ।
माहवमाससोहितसमग्गके उववणम्मि फुल्लकुसुमे
णिच्च[प]मतजुत्तबहुपक्खिसघपरिवुड्ढयुट्ट)णादमुहले ।
फळिळवचूवपुण्डसहआरमंजरिविलोलनादपवणे
हिण्डदि छप्पदाणुगवमग्गओ परहुदो (नि)विट्ठवअणो ।।२६६॥

[माघवमाससशोभितसमग्रक उपवने फुल्लकुसुमे
निस्यप्रमत्तजुष्टबहुपक्षिसङ्घपरिघुष्टनादमुखरे ।
कलितचूतखण्डसहकारमञ्जरीविलोलनादपवने
हिण्डति षट्पदानुगतमार्गकः परभृन्तिविष्टवदनः ॥]
आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात् तृतीयमेव दीर्घकम् ।
यस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति खञ्जकं तथा ॥२६७॥

कनामा(म्ना)च व्यवह्रियते । तासा चोक्तरूपमिदं वैचित्र्यान्तरेणोच्यत इति पुनः
सम्बार्थ. ॥२६२॥

मरनरनगि रजरी जरलगि
मोदकमाविकमत्तविचेष्टा(:) ।

खञ्जक इति गतिवैकल्यादुक्त । अन्ये तु युवाऽपि विकलाङ्गोऽन्त पुरोचित इति ।
तद्विषयत्वाद् प्रमोदादित्रय खञ्जकमुच्यते ।

यथा।
जातिफुल्लपाणमत्तओ चूदरेणुगुण्ठिदग्गओ ।
फुल्लपङ्कअ(जो)वसोहिदो छप्पओ मुदं पधाविदो ॥२६८॥

[जातिपुष्पपानमत्तश्चूतरेणुगुण्ठिताङ्गक ।
फुल्लपङ्कजोपशोभित षट्पदो मुदं प्रधावितः ॥]
यदा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चम लघु ।
तदा तु मत्तचेष्टितं वदन्ति खञ्जकं बुधा ॥२६६॥

यथा।
पफुळ्ळपुप्प(प्फ)पादवं विहङ्गमोपसोहिदम् ।
वणं पगीदछप्पद उवेइ एस कोकिला ।।३००॥

प्रफुल्लपुष्पपादप विहङ्गमोपशोभितम् ।
वन प्रगीतषट्पदमुपैत्येष कोकिल ॥]
[1]मर्कुटाना तु खञ्जानामेता वं मूलजातयः ।
प्राप्यो विनिस्सृताश्चान्या युग्मौजा विषमास्तया[2] ॥३०१॥

गिञ्च(प)मत्तजुत्तबहुपविलसंचपरियुट्टणादमुहले । जातिफुल्लपान-मत्तओ। पफ(फु)ल्लपुप्फपादवम् ।

अन्ये त्वाकृते(तौ) छन्दस्यधमविशयत्वं न युक्तमिति मन्वानाः प्रमोदकस्थाने बहुवुव-वर्गं पठितमपि वंशपत्रपतितं पठन्त्युभयपठितमित्युभमविषयता सिद्धयर्थमिति ॥ ॥२६३-३००॥

प्राप्यो विनिसृता इति । मर्मसमविषमरूपतयेति भाव ॥३०१॥

मथ सर्वध्रुवासु गायत्रमेव प्रधानमिति दर्शयति । चतु षष्टिध्रुवाणां स्थिति । पडक्षरे गायत्रे चतु षष्टिभेदाऽछन्दोध्याये (भ० ना० म० १४५५) दर्शिता । सम-वृत्ताक्षराद् गायत्रादेव च पादक्रमेण नीवृदि भुरिञ्ज द्विभागेन च सर्वच्छन्दोभेद-सिद्धि । तथाहि । पादचतुष्टयोपरि पूरिते षड्विंशत्यक्षरोत्कृतेश्चतुःषष्टिमूलजातयः ।

---

१. KSS. मत्कुटाना बुधैर्ज्ञेयाः ।
२. KSS. प्रक्षरा

चतुष्षष्टिध्रुवाणां तु विज्ञेया मूलजातयः ।
समवृत्ताक्षरकृता अतोऽन्या विषमा मताः ॥३०२॥

समवृत्तास्तु(त्तु) जायन्ते ध्रुवास्तिस्रस्तु नित्यशः ।
[1]युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च विषमाश्च समा मताः ॥३०३॥

सुप्रतिष्ठादिकानि स्युर्बृहत्यादीनि यानि तु ।
छन्दांसि तेषां मानेन त्र्यश्रा कार्या ध्रुवा बुधैः ॥
उष्णिगादीनि यानि स्युः शक्वर्यन्तानि चैव हि ।
छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्राध्रुवा मता ॥
त्रिष्टुबादीनि यानि स्युरत्कृत्यन्तानि चैव हि ।
छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्रा द्विपादिका ॥
इत्यन्ये ।
[2]तत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शते स्मृते ।
एतदेव परीमाणं विषमाणां प्रकीर्तितम् ॥३०४॥

ते (ता) अनन्ताः । अत एव गायतस्त्राय(ते) इति गायत्रमाहुः ॥३०२॥

एतदेव स्फुटयति । समवृत्तादिति गायत्रतानसमवृत्तादन्या समार्धसमविषम-भेदात् त्रिधा ध्रुवा जायते । तासां च प्रत्येकं तालभेदस्त्रिधा । युग्म ओजो मिश्-श्चेति तत्त्वम् । एतावताऽनन्तो लक्ष्यं जयभङ्गोदाहरणेषु यो ध्रुवावृत्तप्रपञ्चो दृश्यते सोऽपि सङ्गृहीत एव ॥३०३॥

केचित् पठन्ति ।

त्र्यश्रायां सुप्रतिष्ठादिबृहत्यन्तादियुग्मकं ।
उष्णिगाद्यः शक्वरी यावत् त्रिष्टुभो यावदुत्कृति ।
युग्म एव विधातव्यः किन्तु कार्या द्विपादिका ॥

इति । तत्रत्यचतुरश्रविकृष्टात्मकता विविधमण्डपभेदो विषयत्वमस्य ग्रन्थस्य व्याच-क्षिरे । तत्र हि परिक्रमे विषमार्धयोगेन बहुधा मतिपूरणमिति ।

अथार्धसमादेः संख्यामाह । तत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शत इति । षट्-पञ्चाशादिकानि यत्र ते द्वे शते ॥३०४॥

---

१. KSS. युग्मौजौ विषमाणां तु पञ्चाशीतिः शते स्मृताः ।
२. पद्यमिदं का० पुस्तके नास्ति ।

[1]सामान्योजाश्च जायन्ते ध्रुवा विषमपादिकाः ।
[2]स्वेन नाम्ना तु नामानि मासां कार्याणि वृत्ततः ॥३०५॥

एव तु जातय प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवा ।
अत [3]ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ॥३०६॥

जाति स्थान [4]प्रकारश्च प्रमाण नाम चैव च ।
ध्रुवो ध्रुवाणा [5]गानर्शविकल्प पञ्चहेतुकः ॥३०७॥

वृत्ताक्षरप्रमाण हि जातिरित्यभिसंज्ञिता ।
समार्धविषमामिश्च[6] प्रकार परिकीर्तित ॥३०८॥

षटकलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
[7]यथागोत्रकुलाचारैर्नृणां नामाभिधीयते ॥३०९॥

स्वेन नाम्नेति । यन एव समवृत्तद्वयावधसम तदेव तस्या नामेत्यर्थ । यथा श्रीशङ्करभनितशालिना भट्टशङ्करेणाषसमवृत्तप्रकरणे दर्शितम् । चद्धता समोजसमौ चलितः जवन इत्यादि ॥३०५॥

पञ्चहेतुकानिति । निमित्तकृतान् पञ्चप्रकारान् वक्ष्यामीति ॥२०६॥

तत्र निमित्तपञ्चकमाह । जाति स्थान प्रकारश्च प्रमाण नाम चैवेति ॥३०७॥

वृत्तेक्षर प्रमाण जातिः । स्वरूपजननात् । स्थान बहु वक्तव्यत्वादग्रतोऽभिधास्यते । समाधसमविषमना प्रकार ॥३०८॥

षटकलाष्टकलप्रमाण त्रिकलाभिधाने नाम । जात्यादीनामत्र प्रयोजनमाह । कलाविकयेऽपि समुदायताले हि व्यग्रता विभाति । अवयवताले बहुधेति । अन्ये तु नात्यल्पत्वनातिवि(स्त)तत्वाच्च षट कलाष्टकले वक्तव्ये इत्याहु । उपलक्षणमात्रमेतदित्यपरे । अथ नामाह । यथागोत्रकुलाचारैरिति । आश्रयगुणान्वययोगेनोपेतम् ॥३०९॥

---

१ KSS सामान्या एव । NS सामान्योजाश्च ।
२ KSS varles
३ NS पर ।
४ KSS प्रमाण च प्रकारो नाम ।
५ KSS नाट्यज्ञ NS गीतिज्ञ ।
६ KSS विषमाला च ।
७ KSS यथा हेतुकुलाचारै ।

एवं [1]नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेष्यते ।
प्रवेशाक्षेपनिष्क्रामप्रासादिकमथान्तरम् ।
गानं पञ्चविधं [2]विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥३१०॥

नानारसार्थयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु ।
प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥३११॥

अङ्कान्ते निष्क्रमणे [3]पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ॥३१२॥

क्रममुल्लङ्घ्य त्वरितैः क्रियते या द्रुतलयेन नाट्यविधौ ।
आक्षेपिकी ध्रुवासौ द्रुता स्थिता वाऽपि विज्ञेया ॥३१३॥

ध्रुवाणामपि चेति । न केवल रसभावानामित्यर्थः । किं तन्नामेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति । प्रवेशापेक्षे(क्षेपे)ति । रसाध्याये (भ० ना० अ० ६ २६.३०) व्याख्यात श्लोकः ॥३१०॥

एतेषु नामान्वयं योजयति । नानारसार्थयुक्तेति । नाना रसा भावा अर्थाश्च विभावादयः तेषा युक्त(क्त) सामाजिकाना हृदयेषु प्रवेशो ययेति प्रयोजनम् । नृणामिति । एकशेषे नारीणां च ॥३११॥

प्रविष्टस्यावश्य निष्क्रमण न त्वेवमाक्षेपादित्याशयेन नैष्क्रामिकीमाह । अङ्कान्त इति । अङ्कस्य समाप्तौ असमाप्तेऽप्यङ्के यदा पात्राणा निष्क्रमणं तदा चेत्यर्थः । निष्क्रमणक्रियायामुपगतो वर्ण्यत्वेनाङ्गीकृतो गुण इत्युपचरितार्थो हंसरावादिर्यस्याम् ॥३१२॥

अथाक्षेपिक्या. समर्थन स्वरूपमाह । क्रममुलङ्घ्येति । प्रस्तुत रसम् । द्रुतलयेनेति । खलु खलकादिवाक्यप्रयोगो या रसापेक्षयोजना तद्विषय (या) प्रयुज्यते(सा) आक्षेपिकी । तत्राक्षिप्यमाणरसस्य दीप्ततया द्रुता । यथा उदात्तराघवे रामस्य प्रस्तुतशृङ्गारक्रमोल्लङ्घनेन

अदे तापस स्थिरी(रो)भव । भवेदानीं गम्यते ।
स्वसुर्मम परामवप्रसव एकदत्तऽथ ।

---

१ KSS. स्थानाश्रयोपेत ।
२. KSS ज्ञेयं ध्रुवता चास्य लक्षणम् ।
३. KSS. या तु भवेत् प्रस्तुतस्तुतियोगे ।

या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशात् कृतं प्रसादमति ।
[1]रागप्रसादजननीं विद्यात् प्रासादिकीं ता तु ॥३१४॥

[2]विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥३१५॥

इत्यादिना (रावणत्रासेन) । यथा (दूता)वाक्याकर्णनेन वीररसस्याक्षेप्यस्य तु रसस्य मातुर्णे । स्थिनेति विलम्बिता । यथाऽश्वत्थाम्नो युद्धवीरे क्रमोलङ्घनेन

कुतोऽद्यापि ते तातः । (वेणीसंहारम् ३ ८)

इति नेपथ्यश्रवणादि तस्य करुणरसस्य ॥३१३॥

अथ प्रासादिकीमाह । या च रसान्तरमुपगतमिति । उपगतमभ्युपगत प्रस्तुतं रसविशेष यदा प्रमादयति निर्मलीकरोति । कथम् । अनुक्तस्य विभावानुभावव्यभिचारिवर्गस्य आक्षेपवशात् स्थिरीकरणसमर्थत्वादिति । काव्यगतेनोत्कर्षेण रागप्रसादस्य जातयक्त्नी निवर्गालङ्कारस्य सौभाग्ययुतस्य सामाजिकहृदय तन्मयीभावापत्तियोग्यतावादनो जननमिति गीतिशोभया वा प्रासादयोजन । प्रासादिकीं विद्यात् विशेषमस्या द्योतयति । इय हि प्रावेशिक्याक्षेपिक्या अनन्तरमवश्यप्रयोज्या भवति ॥३१४॥

अथान्तरागानमाह । विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्त इति । अन्तरे छिद्रे गीयत इत्यन्तरा ध्रुवा । तदाह दोषप्रच्छादन(ना) इति । तान् दोषानुदाहरति । विषण्ण इति । अनुकर्तृर्यदनाशङ्कितबलविषयादत्युद्धतप्रयोगश्रमवशाद्वा भ्रमादिदोषसम्भावना वस्त्राभरणात्रकाशस्तिया[या]गीयते सान्तरा ध्रुवा । तत्र च प्राक्तनं भावि वा रससंरूपमनुवृत्तमित्यवश्यं द्रुतमध्यविलम्बितान्यतमेन भाव्यं(व्यम्) । स स एव च ताल (भ० ना० ३१ ८) इत्युक्तत्वाद् तदाधारतया छन्दोनिबद्धया भाव्य । केवलं छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनायामस्या न सार्थकपदकदम्बयोजनमुपगीतिशुष्काक्षरैरेवं लक्ष्ये च लतिकादिनाम्ना प्रसिद्धा गीयत इति नाटय(र्ध)र्मं(र्म)प्रायेयम् । यद्यपि प्रावेशिक्यादेरपि नानुकार्यविषयसम्भवस्तथापि काव्यवाक्यैव वाक्यतया—

तरलयति तृषां किमुत्सुकाम् ।

इत्यादि काकतालीयश्रुतिदानुनान्ययेन लौकिकस्य सम्भवं नात्यन्तं नाट्यधर्मभाव. । एव नाम व्याख्यातम् ॥३१५॥

---

१. KSS रङ्गरागप्रसादजननी ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ।
२ NS. विषममूर्छिते । KSS varies

ध्रुवाणां चैव सर्वासां रसभावसमन्वितम् ।
[1]अथास्थान प्रवक्ष्यामि यत्र गेयं प्रयत्नतः[2] ॥३१६॥

द्विविध तु स्मृत स्थानं परसस्थात्मसंश्रयम ।[3]
यस्त्वाक्षेपसमायुक्त तच्च मे सन्निबोधत ॥३१७॥

बद्धे निरुद्धे पतिते व्याधिते [4]मूच्छिते मृते ।
अवकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च करुणाश्रये ॥३१८॥

अथ जाति. स्थान प्रकारश्च प्रमाण नाम चेति श्लोक (भ० शा० ३२-३०५) यत्प्रमाणानुद्दिष्ट तल्लक्षयन्नुपक्रमते। ध्रुवाणां चैव सर्वासामिति। तत्र स्थानस्य सामान्यलक्षणमाह। यत्र गेय प्रयत्नत इति। रसोपयोगी पात्रविशेष स्थानमित्यर्थ ॥३१६॥

ननु प्रवेशनिष्क्रमाक्षेपप्रसादन्तिद्वाण्येव गेयस्थानानि। तानि च नामनिवचनेन लब्धानि। तत् किमिदानी स्थान नाम्ना विविच्यत इत्याशङ्क्याह। द्विविध तु स्मृत स्थानमिति। न प्रवेशादिस्थानमत्र लक्ष्यते किन्तु प्रधानभूतो यो रसभावादिरर्थस्तदुपयोगि तावद्गानम्। तत्र कदाचित्तत्रैव योऽर्थस्तदुद्देशेनैव गीयते। यथा रामस्य सीतादिप्रयुक्तविप्रलम्भे तदाश्रयमेव कदाचित् पात्रान्तराश्रयणेन। यथा तस्यैव विप्रलम्भे लक्ष्मणाश्रय लि(नि)तराम(मा)हुरित्यत्र। तदाह। परसस्थात्मसंश्रयमिति। परस्थमत्र लक्ष्मणस्य। आत्माश्रय रामस्य। तेन स्थानमिति स्थानाश्रय गान द्विविधमित्यर्थ। अन्यपरस्यासौ करुण एव भवति। न हि रामे विप्रलब्धे लक्ष्मणस्य विप्रलम्भ.। केवल तद्‌दुःखदु खितस्यास्य करुण इत्याशङ्क्याह। यत्वाक्षेप समायुक्तमिति। यदिति यस्मात् आक्षेपः तद्दमोपेक्षेपित्वेनोपयोग। तेन आसमन्तात् युक्त स्वपरसस्थ समिति सम्यक् यवैकल्यपूर्णतया तेनायुक्त्याऽऽत्मसश्रयम। एतदुक्त भवति। लक्ष्मणस्य करुणे विनयोचित(ते) मसृणमन्थर(रे) गान(ने) प्रयुक्तेऽपि तु रामविप्रलम्भ एव तत्र प्रयोजकीभवति। तथा च लक्ष्मणस्य [illegible] पर्येणैव परंव तत्तरा गान प्रयोजयति। परस्योऽप्यसौ प्रयोजको भवति। स [illegible] विधि नोपदेशदिशा च शब्द(ब्द) प्रतिपादयितुमिति दर्शयति। स[illegible]
॥३१७॥

तत्राक्षेपविषया तावत् स्थानद्वयोचित लयविभाग माह। बद्ध इत्यादि। बद्धो निगडादिना निरुद्धोऽवष्टब्ध [illegible] मृत इति पूर्वा। अवकृष्टेति विलम्बिता। [illegible]

---

१ NS तथा स्थान।
२. KSS योज्य विभागत।
३ KSS परस्थात्मस्थसश्रयम्। NS
४. KSS. साधिते।

औत्सुक्ये ह्यवहित्थे च चिन्तायां परिदेविते ।
श्रमे दैन्ये[1] (दैन्ये) विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधैः ।
एतेष्वेव तु भावेषु करुणावेदितेषु च
[2]ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करणे भावसंश्रया ॥३२०॥
यत्र प्रत्यक्षजं दुःखं [3]मृताभिहतदर्शनम् ।
स्थिता तत्र हि कर्तव्या करुणे तु रसे बुधैः ॥३२१॥
[4]उत्पातदर्शने चैव प्रहर्षेऽद्भुतदर्शने ।
विषादे च [5]प्रसादे च रोषे सत्त्वस्य दर्शने ॥३२२॥
वीररौद्रभयाद्येषु प्रत्यक्षावेदितेषु च ।
ध्रुवा द्रुतलया कार्या ह्यावेगे सम्भ्रमे तथा ॥३२३॥
[7]प्रसादे(द)याचने चैव तथाऽनुस्मरणे पुनः ।
तथाऽतिशयवाक्येषु तथा च नय(व)सङ्गमे ॥३२४॥
[8]हर्षेऽथ प्रार्थने चैव शृङ्गाराद्भुतदर्शने ।
ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तज्ज्ञैर्मध्यलयाश्रया ॥३२५॥

स्थितेति । मध्य विलम्बिता च ॥३१९॥

एतेष्वेव तु भावेषु करुणेति । तदाश्रयेषु भावेषु द्रुता ध्रुवा कार्या । येषु पात्रेष्वित्याह । करुणेति । करुणस्यावेदनं येषु स्वयमुत्पन्नकरुणस्यावेदनं येषु । तेन शोकस्थायिभावारिपौरकादिव्यभिचारिसवलितेषु परिजनादिष्विति यावत् । अत एवाह । भावसंश्रयेति । भावप्राप्तिरनन्तिकटप्राप्तिनिमित्तं वा द्रुता ध्रुवेति ॥३२०॥

तर्हि परदुःखे सर्वत्र ध्रुवा । नेत्याह । यत्र प्रत्यक्षजं दुःखमिति । दुःख-शानम् । कुत्र इत्याह । मृतेति । मृतस्यापमृत्युना अभिहतस्य आकस्मिकतीव्ररोगशोकादिना अभिघातस्य च दर्शनं यस्मिन् तत् प्रत्यक्षजं दुःखम् । तत्र विलम्बिता कार्या । करुणे स्थितेति । परसस्ने ॥३२१॥

उत्पातो भूकम्पादि । विषादे वृत्ते सति । (प्रहर्षे) झटिति यः प्रमोदस्तत्र ॥३२२॥

द्रुताव्यापकं लक्षणमित्याह । आवेगे सम्भ्रमे च द्रुतेति ॥३२३॥
प्रसादविषये याचने ॥३२४-३२५॥

---

१. KSS दैन्यविषादे च NS दैन्ये ।
२ KSS ध्रुवा ध्रुवा तु कर्तव्या तथा वेगसमाश्रया ।
३. KSS मृताभिहितदर्शनात् NS भिहतदर्शनात् ।
४. KSS प्रयोक्तव्या NS प्रकर्तव्या ।
५. KSS उत्पाते सम्भ्रमे चैव ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने । NS उत्पातदर्शने चैव शृङ्गाराद्भुत दर्शने ।
६. KSS प्रमादे NS प्रमोदे ।
७. KSS प्रासादयाचने NS प्रसादयाचने
८. KSS. वर्षे च NS हर्षे च ।

शरीरव्यसने रोगे पुनःसन्धानकर्मणि ।
सानुबन्धा ध्रुवं कार्या [1]गीतज्ञैरन्तरा ध्रुवा ॥३२६॥

अध्रुवास्तु प्रवेशाः स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।
सम्भ्रमे प्रेषणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा[2] ॥३२७॥

सानुबन्धेति । अनुबन्ध स्वरा तेन सानुबन्धेति द्रुतलयेत्यर्थ । क्व सा क्रियते। आह । शरीरस्य व्यसने रोगे प्रवृत्ते सति । पश्चात् पुनःसन्धानकर्म तस्मिन् । एतदुक्त भवति । शरीरव्यसनवशाद् रो(रो)गवशाद्वा यदा नटे(टो)ऽपसर्पति तदा तस्थानेऽन्यस्य तद्भूमिका(यां) द्वितीयस्य योजन त्वरया कर्तव्यम् । तत्र चान्तरा ध्रुवा इतीति ॥३२६॥

अथ यत्र प्रावेशिकीशून्य तदाह—

अध्रुवास्तु प्रवेशा स्युर्गायतो रुदतस्तथा ।
सम्भ्रमे प्रेषणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ।

इह प्रावेशिकी नाम प्रवेश्यत पात्रस्य स्वरूप सामाजिकमनसि सङ्क्षेपण समर्पयितु गीयते । तत्र गायता यदा प्रविशति तदा प्रावेशिक्या गीयमानाया प्रकृतग न रोचन च क्षदीय(यं) त । सम्भ्रान्तस्य परेण त्वरया प्रविशतस्य दूरगतविस्मयावावेदयितुमायातस्य त्वरयैव प्रवेश उचित इति ।

अन्ये त्वाहु ।पूर्वप्रविष्टस्य च प्रधानपात्रस्य देवीप्रायस्य गायतो रुदतो वा सम्बन्धो परिजनो यदा प्रविशति तदा ध्रुवाऽस्य प्रवेशे म भूत् मुख्योपराधकत्व इति । कार्यान्तरवशे च प्रधानपात्रे उत्पातविस्मयाद्यवेदनाय तन्निकटमुपसर्पतो मध्यमपात्रस्यापि स(अ)ध्रुवः प्रवेश । प्रधानपात्रस्यापि सम्भ्रमे सत्यध्रुव एव । शङ्खचूडस्येव जीमूतवाहनभक्षणाकूलगरुडनिकटमुपसर्पतः (नागानन्दम् ५ १७) । प्रेषणग्रहण नैष्क्रामिकी विषय प्रसङ्गात्तेन त्वरयता प्रतीहारादि प्रेषितस्याध्रुवनिष्क्रामणम्

अत्र तु प्रविष्टपात्रेण गायता रुदता वा सह यदा प्रविशतो झटिति नास्ति सम्बन्धस्तदा प्रकृताधु(सु)परमो मन्तव्य ।

उपाध्यायास्त्वाहु । गायतो रुदत इत्यनेन हर्षवीरक्रोधशोकविपरस्यैव क्रमेण लक्ष्यते । तेन च सम्भ्रमो विशेष्यते । तेन क्रोधशोकहर्षाविष्टस्य सम्भ्रमे अध्रुव

---

१ KSS हितज्ञै. ।
२ NS विषये तथा ।

एवमर्थविधिं ज्ञात्वा देशकालमृतुं तथा ।
प्रकृतिं भावलिङ्गं तु ततो योज्या ध्रुवा बुधैः ॥३२८॥

[1]शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबन्धा(द्धा) विलम्बिता ।
[2]अड्डिता चापकृष्टा च षट्प्रकारा ध्रुवा स्मृताः(ता) ॥३२९॥

[3]शिरःस्थानीयमेतद्धि यस्मात् तस्मात्तु शीर्षि(र्ष)का ।
[4]उद्धता तूद्धता यस्मात् तस्मात् ज्ञेया ध्रुवा बुधैः ॥३३०॥

प्रवेश इति । तथा चाग्रे वक्ष्यति प्रपटाक्षेपकृता चात्ययिकी हर्षरो(रा)ग कार्येषु (भ० ना० ३२ ४१३) इति । एतच्च स्वस्थान एव व्याख्यास्यते । तच्च प्रकृतरसस्योपरोधिका ध्रुवा न प्रयोज्यैवपरमिति मन्तव्यम् ॥३२७॥

अथ कविशिक्षार्थमाह । एवमर्थविधिमिति । अर्थविध्यादिकं ज्ञात्वा ध्रुवा बुधैः कविभिर्योज्या । तत्रार्थविधिराक्षेपप्रसादनादिप्रयोजनप्रकार हसगजादिरित्यन्ते । देशः सरोऽरण्यादि । काल रात्र्यादिकम् । ऋतुर्वसन्तादिः । प्रकृतिरुत्तमादि । भावो रत्यादि । लिङ्गमनुभाववर्गः । येषा मध्ये यदेव प्रधानमन्ते वार्थं द्विशस्त्रिशः सामान्येन वा कविना ध्रुवाया व्यावर्णनीयमिति यावत् ॥३२८॥

अथ प्रावेशिक्यादिषु पञ्चस्वपि प्रत्येक प्रकारषट्क सम्भवतीति दर्शयितुमाह

शीर्षका चोद्धता चैव ह्यनुबद्धा विलम्बिता ।
अड्डिता चापकृष्टा च । इति ।

विलम्बितेति । द्रुतविलम्बिता ध्रुवाणामनियताक्षरका । सा गानप्रयोगमपनयन्ती काव्यस्वरूप परिपूरयितु प्रयुज्यते तत्पूरण च प्रकृतिमुखेन वा रसभावचेष्टितमुखेन वा तत्रोत्तम प्रकृति प्राधान्येन प्रवर्तमाना हि शीर्षका । उत्तमसमाश्रयो हि रसभावादिरनन्तपरिजनादिगतनित्तवृत्यन्तरजीवितकल्प । अतोऽस्य शिर इति व्यपदेश विचित्रप्रकृतिचित्रवृत्तिकरत्वेन प्राधान्याद् । चेष्टितप्राधान्येनोद्धतसज्ञता समस्तविभावानुभावव्यभिचारिसम्पद सूचयत्यनुबद्धा । अधममध्यमनीचैरित्यादिस्थिता तु भिन्ना प्रकृतिचित्तवृत्ति भिन्न च तद्गत चेष्टित सूचयति द्रुतविलम्बिता । सापेक्षभावरूपं सविड्ढिकासमुन्दर रसमाश्रयत्यड्डिता । तद्विपरीताऽपकृष्टेति प्रतिध्रुव षोढा विभागः ॥३२९॥

तस्माद्धेतोरेतत् सगत शिरस्थानीय प्रधान भवति । तस्माच्छीर्षकेति सञ्ज्ञतिः । उद्धता तूद्धनेति गमागमभ्रमणादिप्राधान्यात् । अन्ये तु वीररौद्रविषयमित्याहु ॥३३०॥

---

१ KSS शीर्षक । NS शीर्षका ।
२ NS इति (अड्डि ?) ता चापकृष्टा ।
३ KSS शिरस्थानीयमेतद्धि यस्मात्तद्धि च शीर्षकम् ।
४ KSS उद्धव यस्मान ।

[1]यति लय वाद्यगति पद वर्णान् स्वराक्षरम् ।
अनुबध्नाति यत्रैवमनुबद्धा भवेत्तु सा] ॥३३१॥

प्राक्षो(पो)ढिनप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।
नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः प्रकीर्तितः ॥३३२॥

यति लय वाद्यगति पद वर्णान् स्वराक्षरान्(रम्) ।
अनुबध्नाति यत्रैवमनुबद्धा भवेत्तु सा ॥

इति । यतिः समाद्या । लयो द्रुतादिः । वाद्यगतिश्चतुर्विधातोद्यवैचित्र्यम् । पद वृत्तगो यत्यात्मा विरामः । वर्णो वृत्तगत एव गुरुलघुभेदः । स्वयते यथोचितं गीतक्रियाया विस्तार्यते यतः स्वरशब्देन वर्णालङ्कारा गीतिः । अक्षरं गीयमानं पदम् । अन्ये तु चच्चत्पुटादितालमक्षरमाहुः । न क्षरति न साम्याच्च्यवते गीतवृत्तादिकं येनेति । एतद्यत्याद्यक्षरान्तरम् । यस्यां ध्रुवायामेवमिति प्रयोगौचित्येन कविर्नाट्याचार्यो वर्णकविर्गाता नटो वा यत्रानुबध्नाति सा ध्रुवः अनुबद्धा ॥३३१॥

अनुबन्धं व्याचष्टे ।

प्रापोढितप्रवृत्तो यश्चतुर्थलयकारकः ।
नाट्योपचारजनितः सोऽनुबन्धः ॥इति॥

अनुबन्धनाद्गीडितमन्योन्यमश्लिष्टं कृत्वा प्रकर्षेण प्रवर्तनं यत्यादीनामक्षरान्तानां यतो भवति तदा क्रियाविशेषोऽनुबन्धः । स च कवेस्तथोचितध्रुवार्थयोजनम् । उचितस्य ध्रुवार्थे । तत्र विभावादिपूर्णसविद्रूपः । तस्मिन् योजना पानकमिव रसं प्रसूते । तद्योजनार्थस्य यत्यादेरक्षरान्तस्य व्यामिश्रीकरणं तथा वर्णकवेः । क्रियाविशेषगातुश्च तथैवाविकलो लयात्मा । आत्रार्थस्य सम्यक् तदर्थयोजनं किमपि तत्त्वान्तरमिव विदधत् आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव परस्परयतीनां योजने अन्ये च (न) यतिवस्तु । यतिलयानां च योजने द्रुतादिव्यतिरिक्त एव लयो भवेत् । एवं पाकविद्यादीनामपि स्वतः परस्परतश्च योजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विदधत् आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव च परस्परयतीनां गुडमरीचादिरसयोजनमयं पानक इव रसान्तरम् । तत् ह । चतुर्थेति । चतुर्थलयो द्रुतादिभ्योऽन्यं करोति स्फुरयतीति । लयग्रहणं प्राधान्यात् । लय एव हि तालमित्युक्तमनुकृत् । लयेन सर्वं वैचित्र्यं लक्ष्यते । अत एवायमनुबन्धो नाट्यस्यैव

---

१ पद्यमिदं नास्ति पुस्तकद्वये ।

२. अस्य स्थाने का० पुस्तके 'अन्यभावेऽपकृष्टा' इति पाठमेकमस्ति ।

[1]नाट्ये त्वरितसञ्चारा नाट्यधर्ममनुव्रता ।
सविलम्बितसञ्चारा भवेद् द्रुतविलम्बिता ॥३३३॥

अड्डिता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।
[2]यस्मात् सा न (स्थाने) प्रसन्ना च तस्मादेषाड्डिता स्मृता ॥३३४॥

[3]अन्यभावेषु कृष्टश्च(ष्टा च) कृष्टहेतुषु गीयते ।
यस्माद् वाक्यसयुक्ता ह्यवकृष्टा भवेत् ततः ॥३३५॥

व्यवहारेणैव जनित । सर्वथैवातिलौकिकत्वान्नाट्यस्य च रसस्योपचरणहेतु । विभावादिसम्पत्तिजनित नाट्योपचार च नाट्यायितमुपचारादिसामान्याभिनयकल्पितम् । तैर्जनितो लब्धसत्ताको नाट्यायितप्रयोजनबहुल इति । ईदृक् क्रियाविशेषोऽनुबन्धनमित्युच्यते । तद्योगाद् ध्रुवाऽनुबद्धेति ॥३३२॥

एवमनुबद्धा व्याख्याय द्रुतविलम्बितामाह । नाट्ये त्वरितसञ्चारेति । त्वरितो द्रुत. सञ्चारो यस्या सह विलम्बितेन सञ्चारेण वर्तते प्रकृतिभेदाद् । अत एव नाट्यधर्मीकृत्य चित्र रसादिवैचित्र्य च अनु तदौचित्येन अत नियमो विद्यते । तस्येति मत्वर्थीयोऽच् (अष्टा० ५ २ २७) तेन क्रमप्रयोगान्ता वा द्वितीयैव ॥३३३॥

अड्डिता तूत्कटगुणेति । उत्कटोऽतिस्फुटो गुणोऽनुभाववर्णः शृङ्गाररससम्बन्धी यस्या व्यावर्ण्यते सा उत्कटगुणा । अत् (त) (पा० धा० पा० ३८) अतिक्रमे । अतिशयेन क्रमणमाक्रमण व्यापार च रसस्य (विभावादिभि सञ्चितम्) । उक्त शरीर व्याप्यते तेन (भ० ना० ७.७) इत्यत्र । अन्तरे शृङ्गारग्रहण सुखप्रधान हास्याद्भुताद्युपलक्षणम् । तेन हृदयस्थेन विवक्षारूढेन सम्भवो निर्माण यस्या. अस्या । अड्डितत्वे निवचन स्फुटयति । यस्मात स्थाने प्रसन्नेति । स्थानस्थ चित्तवृत्त्यवस्थात्मन प्रकृष्ट सन्न व्यापन यस्माद् भवतीति ॥३३४॥

अन्यभावेषु कृष्टा चेति । कारुण्ये सम्यगु(ग्यु)क्ता उचिता प्रकृष्टा यस्मात् कृष्टमुत्थान कृत्वा गीयत । किं करुण एवेत्याह । अन्येषु च कृष्टहेतुषु । कर्मणि चित्तवृत्त्यवसादरूप मान्थर्य कारणेषु विप्रलम्भभयानकादिषु व्यभिचारिभूतेषु निर्वेदग्लानिश्रमचिन्ताप्रभृतिषु चो भिन्नक्रम ॥३३५॥

---

१. KSS varies and reads after 334.

२. KSS यस्मात् तस्मात् प्रसन्ना च ।
NS यस्मात् स्थानप्रसन्ना च ।

३. KSS varies

या तु प्रावेशिकी ध्रुवा सा कार्या तूद्धता नृणाम् ।
[1][या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्याऽद्भुता तु सा] ॥३३६॥

[2]या स्थिता साऽवकृष्टा तु या द्रुता सा विलम्बिता ।
याऽन्तरा सानुबन्धा च प्रकारास्तु प्रवेशजाः ॥३३७॥
[3]शीर्षका चोद्धता चैव देवपार्थिवयोर्भवेत् ।
दिव्यपार्थिववेश्यानां स्त्रीणां योज्या तथाद्भुता ॥३३८॥

मध्यमानां प्रवेशे तु तथा द्रुतविलम्बिता ।
नीचानां चैव कर्तव्ये नृणां ये खञ्जनर्कुटे ॥३३९॥

खञ्जं च नर्कुटं चैव स्थाने प्रासादिकी तु सा ।
कस्माल्ललितभावत्वाद्धास्यशृङ्गारयोर्यतः ॥३४०॥

अथ सम्भवानुसारेण विष(य)विभागं दर्शयति । यातु प्रावेशिकीत्यादि । प्रावेशिकीग्रहणमुपलक्षणार्थम् । नृणामिति चेष्टाबाहुल्यसम्भवात् । अन्ये तु नियमपरत्वं व्याचक्षते । तच्चेद(द)ष्टाङ्ग सङ्गविरुद्धमित्युपेक्ष्यमेव । परस्परपरत्वाशयेनायं ग्रन्थ इतीतरे । प्रासादिकी नामाद्भुत्व(तो)पलक्षणम् ॥३३६॥

प्राकारास्तु प्रवेशजा इति । स्त्रीणाम(मि)ति वर्तत इति केचित् । या द्रुता सा विलम्बिता याऽन्तरा सा स्त्रीणामनुबन्धेति । अन्ये तु नियमपरत्वं व्याचक्षते । अवकृष्टेत्येतच्च शीर्षका चोद्धता चैव देवपार्थिवयोरित्युक्तग्रन्थेन योजयन्ति । वक्ष्यते इत्यध्याहार्य (म्)॥३३७॥

दिव्यपार्थिववेश्यानामिति । अप्सरसां गणिकानां च । स्त्रीणामिति । कुलाङ्गनानामपि ॥३३८॥

मध्यमानां नीचानां च सम्प्रवेशे द्रुतविलम्बिता । तस्या च खञ्जनर्कुटे इति कार्यं इति सङ्गति । सुगमम् ॥३३९॥

प्रासादिक्यपि स्थानेऽवसरे खञ्जनर्कुटरूपा । अवसरमाह । हास्यशृङ्गारयो-रिति । अत्र हेतुर्ललितभावत्वादिति । तौ रसौ सुन्दरस्थायिभावौ । खञ्जनर्कुटे च ललितभावे लालित्य भावयत श्रव्ये इति ॥३४०॥

---

१ इदमर्धं नास्ति का० पुस्तके ।
२ KSS या समासितस्वारा भवेदर्धविलम्बिता ।
३ इत आरभ्याध्यायान्तं का० पुस्तके सर्वत्रैव पाठो भिद्यते अतएव ग्रन्थविस्तरभयादत्र न दीयते ।

कुर्यान्नीचे मृते चैव त्वनुबन्धं लयाश्रयम् ।
स्त्रीणां राजन्यवंश्यानामव(प)कृष्टा तथैव च ॥३४१॥

सन्निपातास्तु चत्वार प्रावेशिका भवन्ति हि ।
शेषा हि सन्निपातास्तु शीर्षि(र्ष)का. षट्परा स्थिताः ॥३४२॥

स्थितं चाप्यड्डितं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।
सर्वभावाश्रयगतैस्तेषां कार्यं तु नाटकम् ॥३४३॥

त्रयो भावा भवन्त्येषां हासशोकभयात्मका[1] ।
एव भावान् विदित्वा तु ध्रुवा कार्या प्रयोक्तृभि. ॥३४४॥

मृते कस्मिश्चन्नीचपात्रविषय । तथा स्त्रीणामनुबन्ध लयाश्रयम् । चतुर्थं-लयकारक कुर्यात् । नीच एव हि करुणे बहुविधेति दर्शितम् ।

स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचाना परिवेषितं. ।
(भ० ना० ७ ६३)

इति । राजन्यवंश्यानामिति । उत्तममध्यमानामपि अपकृष्टा करुणे ॥३४१॥

मानमाह । चत्वार सन्निपाता प्रावेशिक्या इति । चत्वारस्तालपरिवर्तना इति यावत् । शेषा नैष्क्रमिक्यादे । सन्निपाता । अत्रैवमपवादमाह । शीर्षका षट्परे (रा इ)ति । द्वौ परिवर्तौ । तत्रावरता षट्परता ॥३४२॥

अथ मन्थरभावावसरे प्राप्तमपि स्थिताड्डितयो प्राप्तमभिदध्यात्(यत्) पूर्वोक्त स्मारयति ।

स्थित चाप्यड्डित चैव नीचाना न हि कारयेत् ।

इति नाट्यो(ट्या)चार्योऽत्र प्रयोजक. तेषा तु यन्नटन प्रयोगसम्पादन तदाश्रिता(त) विषयत्वेनोचितं व्यञ्जनकुटं कार्य (यम्) । कीदृशं सर्वे भावा येषा व्यङ्ग्यत्वेन तैः । उद्धतप्रयोगे तैरेव द्रुतलयध्रुवाप्रयोगे तैरेव विलम्बिते(तैरि)त्यर्थ ॥३४३॥

तत्र किम्भावरूपैरेषा प्रधानपदाश्रयेण भूयसा मानमित्याह । त्रयो भावा इति । हास्यशोकभया योज प्राचुर्येणेत्यर्थ ॥३४४॥

---

1. NS भयानका ।

वस्तु प्रयोग प्रकृति रसभावान्(व्)तु वय [1] ।
देश कालमवस्था तु ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधैं ॥३४५॥
वस्तुद्देशसमुत्थ तु पुन (नाग)रारण्यसम्भवनु ।
प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुषसंश्रय· ॥३४६॥
उत्तमाधममध्या तु त्रिविधा प्रकृतिर्मता ।[2]
रसभावौ तु पूर्वोक्तावृतु. कालकृतस्तथा ॥३४७॥
शिशुयौवनवृद्धत्व वयश्चैव प्रकीर्तितम् ।
कक्ष्यादिग्भागजनितो[3] देशस्तु द्विविधो मत ॥३४८॥
कालो रात्रिन्दिवकृतो यामकालविनिर्मित:[4] ।
अवस्था चैव(या तु) विज्ञेया सुखदु खार्यसम्भवा ॥३४९॥

पूर्वमुक्त लक्षयितु पूर्णं चाभिधातु स्मारयति । वस्तु प्रयोगमित्यादि ॥३४५॥

एतद् क्रमेण लक्षयति वस्तूद्देशसमुत्थमित्यादिना अवस्था या तु विज्ञेया सुखदु खार्यसम्भवा इत्यन्तेन । उद्देशसमुत्थ यदुद्दिश्य गानकार्यस्य समुचितमुत्थान प्रसरणम् । नागर. कीरहमादि । प्रयोगो दिव्यमानुषाश्रय इत्येकशेषेण । तं चेति दिव्यमानुषाद्या तृतीयाऽपि स्वीकृता तद्भेदेन गजादेर्भेद । काव्ये तद्यथा । दिव्ये सुरगमे इत्यादि ॥३४६॥

उत्तमादिका प्रकृति. । तद्भेदाद् रथाङ्गचक्रवाकमधुकरादिवर्णनम् । रसा भावौ तु पूर्वोक्ताविति । रसाध्यायोक्तौ (भ० ना० ६) । जातिवाचिनोरेकवचन तयोरद्व(य द्वं)न्द्व । कालकृत कालवशात् कुसुमादिविशेषोद्भेदरूप ऋतुरित्यर्थ. ॥३४७॥

वय. शिशुयौवनवृद्धत्वमिति शिशुशब्देन नि शेषे समाहारे द्वन्द्व । कक्ष्याविभागेन जनितः कल्पित पवते चापह्वादतिदेश दिग्भागजनित पूर्वोत्तराविति द्विविधो देश· ॥३४८॥

रात्रिर्दि(त्रिन्दि)ना(व)कृत इति । सामान्यविषय काल· । यामकालकृतस्त्व-हरष्टधा विभज्य रात्रिमप्येत्यनेन । येन राजादिविशेषविषया सुखदु.खादर्य(खार्य)ना रूपा चापिता । ब(त)त्सम्भवोऽस्या इति त्रिधाऽवस्था सुखित्व दु खित्वमपिल्ल चेति यावत् ॥३४९॥

---

१ NS रसभावाश्चित च यत् ।
२ NS स्मृता ।
३ NS भावजनितो ।
४ NS विनिश्चित ।

स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यश ।
प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ॥३५०॥

यानि वाक्यैस्तु न ब्रूयास्ता(ता)नि गीतैरथा(वा)हरेत ।
न तैरेव तु वाक्या(काव्या)र्थैर यं प्रवकेवला(र्थैरौपम्यस)श्रयं ॥३५१॥

ध्रुवाणामाश्रया कार्या औपम्यगुणसम्भवा ।
उत्तमाधममध्यानां नृणां स्त्रीणामथापि च ॥३५२॥

[1]आदित्यसोमपवना देवपार्थिवयोमता ।
दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागरा ॥३५३॥

एतदुपसहरन्नेव योजयति । स्थानानीति । स्थानानि त्वनिमित्तानीत्यर्थं । नानावस्थानीत्य परिसङ्ख्येयावान्तरभेदानीति यावत् । यस्त्वादिमध्ये च रसभावौ प्रधानमित्याह । रसभावौ समीक्ष्य त्विति । तुरन्येभ्योऽनयोर्विशेषक । न केवल गीतिभावोऽत्र रञ्जनोपयोगित्व तु प्रधान यावत् कार्यभावोऽविकृतरसगतस्य वाच्येनास्पष्टस्यानुभावस्य व्यभिचार्यादे पूरणमिति दर्शयति ॥३५०॥

यानि वाक्यैस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत ।

इति यस्त्ववशक्यो वर्णयितुमित्यर्थं । काव्यवाक्यैर्वर्णयितु कुतश्चिन्निमित्तवशान्न शक्यन्ते ते गीतवाक्यैरुदाहृतु कथयितु शक्या । तर्हि नाटककाव्यवद् गीतकाव्ये सन्धितदङ्गनिर्वहणादिप्रयाससम्भव । (न) तैरेवेति राजादिवर्णनया न तानि गानेऽपि तत्सदृशरसादिवर्णने

न तैरेव तु काव्यार्थैरथौपम्यसश्रयं ।

इत्युक्तम् ॥३५१॥

तत्र कस्य केनौपम्यमिति प्रस्तावयितुमाह । ध्रुवाणामाश्रया इति । वर्णनीया । औ(औ)पम्य सादृश्य तदेव गुण प्रकृतोपयोगसम्भवप्राप्तिरौचित्य येषामित्यर्थं ॥३५२॥

कस्य किमुचितमिति दर्शयति । आदित्यसोमपवना इत्यादि । अत्रादि प्रतापाह्लादकत्वादिधर्मावस्थान्तर राजादेर वेष्यम् । एव सवत्र ॥३५३॥

---

1 NS आदत्यसमेयय (पव)ना ।
KSS varies

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां [1]ग्रहोडुवृषभा मता ।
तप स्थितानां सर्वदा सूर्याग्निपवना मता ॥३५४॥

हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चाऽन्ये तपसि स्थिता ।
एतेषामेव या नार्यस्तासामौपम्यसश्रया ॥३५५॥

विद्युदुल्काकरश्म्याद्या[2] दिव्या(दिव्या)नामपि च स्मृता ।
देवाना तु प्रयोज्या ये नृपाणामपि त स्मृता ॥३५६॥

नागसिंहवृषाद्यश्च[3] नेते दिव्येषु कीर्तिता ।
महिषाद्दर्ससिहाश्च ऋश्यादा पशवश्च ये ॥३५७॥

हिस्रसत्वेषु ते कार्या यक्षराक्षसजातिषु ।
उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रया ॥३५८॥

मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तृमि ।
शिखिन सारसा क्रौञ्चाश्चक्राह्वा कुमुदाकरा ।
मध्यमानां प्रयोक्तव्या[4] औपम्यगुणसश्रया ॥३५९॥

कोकिल षट्पद ध्वाङ्क्ष कुररकौशिक बकम् ।
पारावत सकादम्बमधमेषु प्रयोज्येत ॥३६०॥

एवमेषा प्रयो(यु)क्तानां स्त्रियो यास्तु भवन्ति हि ।
उत्तमाधममध्याना तासां चैव निबोधत ॥३६१॥

ग्रहा जीवादय । उडुवृषभास्तित्यादय काला इति सम्यगाहु ॥३५४॥
ये चान्य इति । क्षत्रियाद्या ॥३५५॥

रश्मि प्रकृते स्त्रीलिङ्गताऽपर्यायादिदीधितिमरीचिप्रभाद्या प्रवेशना । अधमा विषयास्ते सहकाराद्या अपि ॥३५६-३५७॥

हिंस्रसत्वेष्विति । हिंसाप्राधान्ये विवक्षिते व्रव्याद (दा) । अत एव राक्षसेषु ॥३५८॥

---

१ NS ग्र(ग्रा?) हेम (भ) वृषभा स्मता ।
२ रसाद्या ।
३ वृकाश्चैव ।
४ प्रकर्तव्या ।

[1]शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना नलिनी करिणी नदी ।
नृपस्त्रीणां भवन्त्येता श्रोपम्यगुणसंश्रया ॥३६२॥
वीधिका कुररी वल्ली भारसी शिखिनी मृगी ।
मध्यमानां भवन्त्येता वेश्यास्त्रीणां[2] च नित्यश ॥३६३॥
षट्पदीं कुररीं ध्वाङ्क्षीं परपुष्टां[2] च योजयेत् ।
[3]अधमाः स्युधुर्वा ह्येता प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥३६४॥
गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
प्रावेशिक्या बुधैरेव नैष्क्रामिक्यास्तथैव च ॥३६५॥
प्रावेशिक्याश्रया यास्तु [4]पूर्वाह्णार्थे तु ताः स्मृताः ।
नक्तन्दिवसमुत्थास्तु नैष्क्रामिक्या स्वकालजा ॥३६६॥
सौम्याः पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ने [6]दीप्तिसश्रयाः ।
अपराह्णे तथा मध्या [7][सशोकाश्च]सन्ध्यायां करुणाश्रयाः ।
चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिक्या भवन्त्यपि ॥३६७॥

(कुमुदाकरा') समुदा । तद्भावविषया उक्ता ॥३५६-३६४॥

गत्यर्थोपमिता इत्यादिना क्रियात्विति(विषय)त्व प्रावेशिक्यादिविषयमाह । गत्यर्थस्तूपमित सामाजिकहृदयसमीपे प्रक्षेपो यैश्चलनार्थधातुभिस्तेऽत्रापि प्रवेशे । दर्शनीयमिति तथैव चेति । प्रदर्शनवेशादिप्रकारेणैवेत्यर्थ । कामिभिर्दर्शयितुमात्मान गूहयितुमित्यादिभेद इत्यर्थ ॥३६५॥

भूयस्त्वाभिप्रायेण कालौचित्यमाह । प्रावेशिक्याश्रया यास्तु(पू)र्वा(र्वा)ह्णा(र्थे) इत्यादि । तत्काले कार्यानुष्ठानस्य भूयसा दर्शनात् । तदाह् । नक्तन्दिवेति । तुर्यद्योत्यर्थे । प्रावेशिक्यामर्थस्वेनाश्रीयमाणाया कार्यविशेषा यद्यपि रात्रौ दिने च समुत्तिष्ठन्ति । तथाहि(पि) भूयस्त्वाश्रयेणेदमुक्तम् । एतदुक्त भवति । प्रकृत कार्यं यत्र काले भवत्युपमान तु पूर्वाह्णे योज्यम् । एवमौचित्यात् प्रवेश स्फुटं सूचयतीत्यर्थ. ॥३६६॥

एव सौम्या पूर्वाह्णे दीप्तिर्मध्याह्ने शोकानपराह्णे वर्णनीयमित्याह ।

---

१. NS शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना ।
२. वेश्याना च ।
३. अधमाना ध्रुवास्त्वेता ।
४. गत्यर्थे यमिता ।
५ पूर्वाह्णे यास्तु ।
६ दीप्त ।
७ काले ।

आक्षेपा एवमेव स्युर्द्रुतस्थितगतास्तथा[1] ।
रोषामर्षादिसम्पूर्णा (म्भूता) लोकाद्भुतमयानका ॥३६८॥

[2]यद् द्रव्य वसुधास्स्थमृते दैवतमानुषान् ।
तत्सर्वमुपनेय तु गानयुक्त्योपमाश्रयम् ॥३६६॥

अन्ये सौम्य वस्तु पूर्वाह्णकाले प्रयोज्यमिति प्रयोगकालनियमोऽयमिति मन्यन्ते । अन्ये तु बन्दिमागधादीना सौम्या(म्य)दीप्तादिवस्तुविषय(स्तुत्यादिगते( ) कालनियमोऽयमिति । प्रतिपन्ना जलक्रीडाऽक्षक्रीडादयोऽर्था आक्षेपविषया ॥३६७॥

अत्र हेतु । आक्षेपा एवमेव स्युरिति । एवमेव लयभिन्ना अ(इ)त्याक्षेपा । सामञ्जस्ये द(रिवय)मुद्रुता क्रिया । एवमेवेति । चलनादिरूपकतयैव भवतीति सम्भाव्यते । कुतस्त इत्यादिविशेषा भवन्तीत्याह ।

रोषामर्षादिसम्भूता लोकाद्भुतमयानका ।

इति । पु[लिङ्ग] .. . स्वान् मत्वर्थीयोऽच (अष्टा० ५ २ २७) लोक. पुत्रशोकादय कारणत्वेन येषा सन्ति । अत एव शोककृताक्षेपमध्ये विलम्बितलयस्य सम्भव. ॥३६८॥

यदुक्तमस्माभिरादित्यसोमेति (भ० ना० ३२ ३५३)। एव स्थितिरि(ति इ)त्यादि(भ० ना० ३२ ३७४)दिक्प्रदर्शनमिति । तदर्थमाह । यद् द्रव्य वसुधास्स्थमृते दैवतमानुषाश्च (षान् । ताश्च) वर्जयित्वा । आदित्यादयस्तु परिदृश्यमानस्वभावा एवोपमानत्व उचिता । मनस्त्वधिष्ठातृदेवतास्वरूप दैवतम् । तद्वर्ज्यम् ।

ननु किमतो नियमाद् दृष्ट भवतीत्याशङ्क्य हेतुमाह । तत्सर्वमुपनेय त्विति । युक्तौ । यस्मात् गजेन्द्रपवनादीना विशिष्टे प्रवेशादिके श्रूयमाणे स्वयमनधिकारिशरीरत्वादन्यपरत्वाच्च न तावन्मात्र एव वाक्यार्थे सामाजिकस्य प्रतीतिर्विश्राम्यति । अपि तु प्रस्तुतप्रवासिन्यायेनाधिकारिणि प्रकृते चित्तवृत्तिर्धावति । अतश्च तद्वस्तूपनेतु प्रकृतार्थं प्रति सङ्गमयितु शक्य भवति । किञ्च नाट्यो पत्तो रसाध्याये (भ० ना० ६) प्रतीतिविश्रान्ता आहार्यादि(रधिक) न प्रयोज्यत्वमपि तु चित्तवृत्ति(त्ते)रिति वितत्य दर्शितम् । तत्राधिकारशरीरव्यतिरिक्तस्याश्रयस्य पुस्तचित्रलेख्यप्रख्यस्य चित्तवृत्ति प्रतीकारयोग्यत्वादुत्तानतया भासमानाऽसौ सर्वत्र विशेषेणोपनेतु शक्या यदुपनयाद्रसास्वाद । यथोक्तं भट्टतोतेन ।

सविशिष्टेन केनाऽपि प्रतीकारादपह्नुतः ।
प्रकाशतेऽस्त उत्ताना सर्वस्यास्वादनिर्भरम् ॥इति ।

---

१. NS स्थितिगता ।

२ यद्द्रव्य वसुधास्थ कृतदैवतमाश्रितम् ।

स्थावरं स्थावर कुर्याद्वृत्यर्थेश्चपन्नाश्रयम् ।
सुखदुःखकृतैर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात् ॥३७०॥

भूमिस्थ वाजिकुञ्जरमृगपशु शिविकाविमानानाम् ।
गतिविभ्रम हि दृष्ट्वा कर्तव्या नु ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥३७१॥

रथपत्रवाजिवारणविमानशिविकास्य[2]पक्षियानेषु ।
[3]द्रुतपदवर्णावर्णे कर्तव्या तु ध्रुवा तज्ज्ञै ॥३७२॥

ओजस्कृता तु सा वै गुरुवर्णा वृषगजेन्द्रसिंहेषु ।
सारसवानरहंसे तथा मयूरे विधातव्या ॥३७३॥

इन्द्रादेरर्जुनादेश्च गानकाव्यार्थनेतु स्वयमेवाधिकारित्वात्तावन्मात्रविश्रान्तिसम्भवान्नोपमेयरवमिति । गानयुक्त[काव्यगो]तिनाटकगानोभयकाव्ययोचितस्य गीतिविशेषस्याभियोजना तु सवितुसाधारणी भवति । गीतेश्चितवृत्तिमात्रद्योतका[त्वा]दिति ॥३६९॥

अत्रापि शिक्षान्तरमाह । स्थावरं.स्थावरमिति । एकोऽर्थशब्दोऽपरो रूढिशब्दस्तेनावस्थानशीले सहकाराद्युपमान भवति । सहकारतरुः शोभत इति । न धावतीति । तत्र तेषु स्थानेष्ववस्य(श्य) स्थायिनी गति ॥३७०॥

सा च विभज्य वर्णनीया । उपमान च तत्रौचितमाश्रयणीय सत्कविभिरिति दर्शयति । भू(मि)स्थेत्यादि । भू(मि)स्थ पादचरी गतिविभ्रमो गतिवैचित्र्यम् ॥३७१॥

तदुदाहरति रथपत्रेति । पत्र युग्यादि । पक्षिभिर्गन्तव्यानि येषाम् । रथादिशिविकाश्च[स्या] पक्षियान(ना)श्चेति द्वन्द्व । काव्ये पद(द)द्रुत(त) लघुवर्णम् । वर्णो गीति । साऽपि द्रुतवर्णा इति । स्फुटवर्णपर्युदासेन तत्सदृशा अवर्णा पौष्करा वर्णानुहारा । तेऽपि द्रुता लघुबहुला । द्रुतै पदवर्णावर्णैरुपलक्षिता । द्रुतेति सम्बन्ध ॥३७२॥

ओजस्कृतेति दीप्तार्था तेभ्य । गुरुवर्णेति । वर्णशब्दोऽत्रापि वर्णायेषि[ष्वेते]ति तालाक्षरेषु । सेति ध्रुवा ॥३७३॥

---

१ NS. स्थावरा (रे)स्थावर ।
२ शिबयस्य ।
३ द्रुतपदवर्णवर्णे ।

द्रुतगमने [1]लघुवर्णा विलम्बितगतं च दीर्घवर्णकृता ।
एवंस्थितद्रुताना[2] ज्ञात्वा भाव ध्रुवा कार्या ॥३७४॥
नास्ति [3]किञ्चिद् वृत्त तु पद गानसमाश्रयम् ।
तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्त[ता] योजयेद् ध्रुवाम् ॥३७५॥
तस्माद्वाहनगत्यर्थध्रुवा कार्याक्षरैस्तथा ।
अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये करिष्यति[4] ॥३७६॥
[5]यद्वृत्तौ(त्तो) वाहनगतो ध्रुवापादो विधीयते ।
तद्वृत्त तु [6]भवेद्वाद्यमङ्गवाद्यसम तथा ॥३७७॥

एतदेव व्याख्या दर्शयति ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगतौ च दीर्घवर्णकृता ।

इति ॥३७४॥

यस्मादविद्यमान गुरुवर्तन यत्र पदे साहश्यस्य नास्ति तस्माद गानस्य गीति स्थानगतस्योद्धतमसृणादेराश्रयणाद्या गीतिवर्णाङ्गरूपा विलम्बितद्योचित्येनायाति ता विचार्य तद्वत्या तदुचितगुरुलघुनियमा ध्रुवां वृत्तजामिति योजयेत् गीतावसानतया सम्बन्धयेदिति ॥३७५॥

नियमसाम्यमेव स्फुटयति ।

तस्माद्वाहनगत्यर्थध्रुवा कार्याक्षरैस्तथा ।

अङ्गानां समता यत्र बा(भा)ण्डवाद्ये करिष्यति ॥

पुष्करवाद्याक्षरै सेति । अङ्गाना वर्णाना गानमेककादीना स्थेनविन्द्वाद्यलङ्कारेण च समतामुचितलयत्व करिष्यनीति चिकीर्षितम् । तस्मादिति । भाण्डवाद्य हृदयेनावलम्ब्य वाहनगत्यर्थैरक्षरै पदैरुपलक्षिता ध्रुवा । तथेति । तत्प्रकारैरेव कार्येति सम्बन्ध ।

एतदुक्त भवति । इदमत्र वाहनगत्यादि वर्णनीयम् । ईदृशेनात्र वर्णाङ्गेन भाव्यम् । तत्र चेदृशेन भाण्डवाद्येन तत्र चेदमुचित ध्रुवावृत्तमिति पर्यालोचनम् । कवि[ता]ध्रुवाङ्गमत्र पदत्रयस्य साङ्गोपाङ्गमुलर[चित] श्रवणादिति केचित् ३७६-३७७।

---

[1] NS लघुवर्णा विततगतौ ।
[2] द्रुताना ।
[3] किंचिदवृत्त ।
[4]. करिष्यते ।
[5] प्रहतो वाहनगतो ।
[6] भवेच्चाद्य ।

पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।
गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति संज्ञितः ॥३७८॥

हृदयस्थस्तु यो भावः सोऽङ्गाभिनयनैरथ ।
निवृत्यङ्कुरसूचास्(सु)कार्यस्त्वभिनयान्वितः ।
तत्र प्रासादिकी योज्या [1]प्रहर्षार्थंगुणोद्भवा ॥३७९॥

आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ।
[2]अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभाष(काश)संश्रिता ॥३८०॥

अत्र साम्यफलमाह । पूर्वं गानमिति । पूर्वं प्रधानमपि रञ्जकत्वसाधारणीकारणाभ्यां रसस्थान्तरङ्गत्वात् लयसाम्यार्थं वाद्यं तदनुवर्ति च पात्रस्य गत्यादिरूपं गात्रविक्षेपात्मक वृ(नृ)त्तम् । यद्यपि गत्या वाद्यानुसारिण्या (भ० ना० ४.२.२७४) इत्यत्र नाट्येऽङ्गविक्षेप (पश्चात्) गीतवाद्यं न तु विपर्यय इत्युक्तम् । तथापि सिद्धे प्रयोगे न तदत्रोचितमिति प्रतिवक्तुः प्रतीत्यभिप्राय(यो) मन्तव्यम्(व्य) । प्रयोगस्य तु सिद्धिरेतद्यदा क्रियते तदा प्रयोक्तृव्यवहारस्थिता(ते) गीतवाद्ये पूर्ववद् व्यव(हार)स्थापितो(ते)ऽपि रूपे यदा भवनस्तदा द्रुत तदपेक्षो भवेत्येवेत्यल बहुना ।

एव गीताना सम्यग् योजन प्रयोग प्रकृष्ट योजनमिति कृत्वा ये तु ताण्डवाभिप्रायमेनद्यथाश्रुत नाट्यविषये पूर्वं नृत्त प्रयोज्यमिति वर्णयन्ति न ते प्रकरण प्रयोगहृदय च पराम(म)र्शुरित्यास्ताम् ॥३७८॥

अथ प्रासादिक्या वक्तव्य विशिष्ट पूरयितुमाह । हृदयस्थं तु (स्थस्तु) यो भाव इति । तुरेवार्थे । अथेनि चार्थे । हृदयस्थ एव गनिर्भू(भू)त एव(च) न तु पृथग् वाच्यार्थता प्रायोभावनित्तवृत्यात्मिका(को)चेष्टात्मा वा । अत एवंभिरङ्गाभिनयैरेव साध्य इत्यङ्कुराभिनयेषु सूचाभिनयेषु च यो भावोऽभिनयात्मकोऽभिनयमात्रसारस्तत्काले काव्यस्य व्यापारात् । तत्रैतेष्वङ्कुरनिवृत्यङ्कुरसूचाविषयेषु भावेषु प्रासादिकी ध्रुवा योज्या योजनमर्हति । प्रहर्षलक्षण सामाजिकानां योऽर्थः प्रयोजन स एव गुणो यत्र साध्य तस्योद्भवो यस्या इति प्रयोजनमन्वर्थत्व चोक्तम् ॥३७९॥

विषयान्तरमप्यस्य दर्शयति । आकाशपुरुषो यत्रेति । प्रविष्टेनाऽपि सता येन सम्भाषणमादौ तत्र प्रवेक्ष्यमाणता या साऽऽकाशभाषणेनेह लक्षिता । यस्तु नैव

---

१. NS प्रहर्षार्थं गुणोद्भवा । (KSS प्रकर्षार्थं) ।
२. NS. varies absolutely

प्रा(प्र)सादिकया(दना)श्रया चापि हीर्ष्याक्रोधाश्रयाऽपि वा ।
शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवाऽन्वर्था प्रयोगतः ॥३८१॥

यानि प्रासादिकानि स्यु स्थानानि रससंश्रयात् ।
अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥३८२॥

[1]भाषा तु शौरसेनी हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।
यदाऽपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥३७३॥

प्रवेक्ष्यति भाणादाविवोन्मादादि कल्पत(ल्प्यत) एव वा स आकाशपुरुष उक्त (भ० ना० २२ ३२१) । तत्राकाशसंश्रयाव्यवधान सूचिकैवार्थानुगता ध्रुवा कार्या ।

कम तुं तरिम्नं लिम्र सहमरिम्र सागइ सामु
पुरिम्रोसु म्नरसु म्नयदि ॥
[क त्वं तरिरिव सहचरि स्वगते स्वामिनि
पुरीश्वरसमयसि ॥] ॥३८०॥

अपि सर्वप्रासादिकी भवति । तथापि धीरादौ भाण्डवाद्यकोल(ला)हलादि-प्राधान्यमिति शृङ्गारे सा प्रधानभूतेति दर्शयितुमाह । प्रा(प्र)सादनाश्रया वा(च)पीति ॥३८१॥

अन्यरसविषयत्वाद् सम्भवत्येवेति दर्शयति । यानि प्रासादिकानीति । रसप्रसक्तिः प्रयोजनं येषा काव्यस्थाना तेषु प्रासादिकी अन्वेक्ष्यति । सा हि तत्प्रयोज-नेति भावः ॥३८२॥

अथ प्रकृतिषु भाषा ध्रुवाविषयत्वाद् विभजति । भाषा तु शौरसेनीमिति सामान्यविधि । मागध्या तु नर्कुटमिति मागध्याविषयेऽपि युक्त भवति । नर्कुटस्यैत-द्विषयत्वेनाभिधानात् ॥३८३॥

1 NS भाषादि सौरसाना तु ध्रुवाया ..।

दिव्यानां [1]संस्कृतं गानं प्रमाणैस्तु विधीयते ।
अर्धसंस्कृतमेव तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥३८४॥

ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
[2]प्रवेशो नाटके तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥३८५॥

यस्त्वेषां सात्त्विको भावः कर्मसङ्कीर्तनं च यत् ।
[3]तत् कार्यं गानयोगेऽपि प्रमाणगुणसंश्रयम् ॥३८६॥

दिव्यानां तु देवनृपाणां प्रमाणैर्व्याकरणादिलक्षणैरुपेतं संस्कृतं गानं शुद्धम् । मनुष्याणामर्धसंस्कृतम् । [अन्यत्] त्रिवर्ग(वर्ग)प्रसिद्धं पदमध्ये संस्कृतं मध्ये देशभाषादियुक्तं तदेव कार्यम् । दक्षिणापथे मणिप्रवालमिति प्रसिद्धम् । काश्मीरे शाटकुलमिति । अन्ये तु सकललोकप्रसिद्धैर्व्याख्यानानपेक्षिभिः संस्कृतं कृतमर्धसंस्कृतमाहुः । अपरे वररुच्यादिप्रणीतप्राकृतलक्षणान्वितं शौरसेन्यादिदेशभाषाव्यतिरिक्तं प्राकृतमेवार्धसंस्कृतमिति मन्यन्ते । यस्य या पाठे भाषा तयैव तस्य गीतमिति मुनिमतमित्य(त्यु)पेक्ष्यम् ॥३८४॥

ननु ये पूर्वमादित्याग्निसोमादय उपमानत्वेनोक्तास्तेषां यदा प्रयोगवशादितिवृत्तौचित्यात् साक्षादेव प्रवेशो भवति यथा रामाभ्युदये मेदकस्तदा ध्रुवाया किं वर्णनीयमित्याशङ्कयाह । ये त्वौपम्यकृता इति । गणिकास्तेषां समाश्रयं वर्णनीयत्वे शृण्विदयवधारयेति मुनीन् प्रति प्रत्येकं भरतमुनिराह । न तेषामुपमानमुखेन वर्णनमपि तु स्वरूपेणैव ध्रुवा । तदन्य(न्य)पात्रवदेव त्रयेष्वपीति केचित् । अन्ये त्वधिष्ठानदेवताया प्रवेश एवाश्रयो लोकपरिदृश्यमानभूतरूप उपमानमिति प्रतिपन्ना । अभियुक्तास्तु स्वयमागतेन इन्दुरमागत वर्ण एवाश्रय उचितत्वादाश्रयेण(त्य)र्थं । उपमानत्वेन सजातीयत्वाच्च स्वतन्त्य(न्त्र)ता । अग्नेर्मध्याह्नादित्य स एवोपमानतया कार्यं इति वर्णयन्ति स्वेनोपमानाश्रयमिति । अन्ये तु गानध्रुवा तावदन्यपात्रपदे[रन्य]स्तदृष्टेरयधिशा(धीश)स्तुनिर्ध्रुवा प्रयोज्येति । एतदनेन ग्रन्थेनोच्यत इति । एतदेव च युक्ततरं देवस्तवसूचनात् ॥३८५॥

यस्त्वेषां सात्त्विक इत्यादिना विकलं यत्स्वरूपं च वर्ण्यमिति दर्शयति । प्रमाणगुणसंश्रयमिति । सकललक्षणोपेतमित्यर्थः । स्वरूप(त)स्तु प्रमाणं गान्धर्वशास्त्रं तद्गुणैरविकृतैरेव जात्यंशकैर्दृष्टप्रमाणकथनैस्तथाविधेषु गानं कार्यम् ॥३८६॥

---

१. KSS, NS संस्कृताङ्गाना ।
२. NS प्रवेशे नायक तु । KSS प्रदेशे नाटकेऽपि स्यात् कार्य...।
३. NS ततःकाय गानयोगे ।

छन्दःप्रमाणसंयुक्तं विद्यानां गानमिष्यते ।
पुण्याश्रयं च तत् कार्यं कमलसङ्कीर्तनादपि ।
[1](ध्रुवापदविधौ कार्यं यच्च पुण्यं गुणाश्रयम्) ॥३८७॥

माला वक्त्रं पुटं वृत्तं विश्लोका चूलिका तथा ।
[2]उद्गताऽपरवक्त्रा च कर्तव्या वै प्रयोक्तृभिः ॥३८८॥

विधानं छन्दसामेतद् मया पूर्वमुदाहृतम् ।
जयाशीर्वादयुक्तानि कार्याण्येतानि धैवते[3] ॥३८९॥

ऋग्गाथाः पाणिकाश्चैव द्रष्टव्यास्तु प्रमाणतः ।
सुखवश्चैव यस्मात्तु तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥३९०॥

गान्धारमध्यमयुताः पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु ।
तासु प्रमाणगानं कर्तव्यं धैवतोपेतम् ॥३९१॥

एवं पुण्यनिमित्तत्वं लक्ष्यत इत्याह । कमलसंकीर्तनादपि पुण्यनिमित्तं केवलं गान्धर्वयोगादित्यपि शब्दार्थं वर्णयति ॥३८७॥

माला वक्त्रमित्यादिना विकल्पप्रवृत्तिविधिमाह । स च उक्तभावे(व इ)त्याह । पूर्वमिति । अन्ये ध्रातिम(चूलि)केत्यत्र चूर्णिकेति पठन्ति । वृत्तान्तग वृत्तचूर्णिकेत्याहुः । जयाशीर्वदिति । स जयतु पायादित्यादियुक्तानि । तदयमेव हि तेषा[विधि] । तमिह वदेदिति नाप्रकृतमेतदिति शङ्कितव्यम् । आ(अ)र्हति कार्याणीति अर्हे कृत्याः (अष्टा० ३ ३ १६९) । गान्धर्वमपि योज्यमानं सुकुमारमेव योज्यम् । रञ्जनापरत्वाद् (ग)न्धर्वाणामिति ॥३८८ ३८९॥

ऋग्गाथा पाणिका इति । चकारोऽप्यदपि सुकुमारं च चतुष्पदा सङ्गृह्णाति । एवकारः सुकुमारं व्यवच्छिनत्ति । सुखव इत्ययं हेतुः । इत्ययमृग्गाथादिसम्बन्धी तालविधिः ॥३९०॥

स्वरविधिस्तर्हि वक्तव्य इत्याह । गान्धारमध्यमयुता पञ्चमयुक्ता-

---

१ NS does not read
२ उद्गीता परवक्त्रं च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभि ।
३ दैवते ।

प्रासादिकं स्थितं चैव नैष्कामं सम्प्र(म्प्र)वेशनम्[१]।
प्रमाणमपि कर्तव्यं चतुःस्थानसमन्वितम् ॥३६२॥

प्रायशः संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्च्छन्दसा कृतम्।
नानाविषतकार्येषु[२] ह्यन्तरा या विना तथा ॥३६३॥

[३]वक्त्रं चापरवक्त्र च माला चेति प्रवेशजम्।
पुटं च चूलिका चैव नैष्क्रामिकमथेष्यते ॥३६४॥

प्रासादिषयुद्गतावृत्ति(:)स्थितं चानुष्टुभोच्यते।
स्थानान्येतानि बोध्यानि प्रमाणस्य बुधैरथ[४] ॥३६५॥

स्थिवति। गान्धारी मध्यमा पञ्चमी चेति। अन एव गान्धारपञ्चमे भिन्नं यद् पञ्चम नं चोक्षपञ्चमेन प्रयोक्तृकीतिः ॥३६१॥

दिव्यविषये चतस्रो ध्रुवा इत्याह। प्रासादिकं स्थितं चेति। प्रमाणमिति तालपरिच्छिन्न गानम्। तदपेक्षमेव प्रासादिकमित्यादौ नपुंसकम्। स्थितस्य रसान्तराक्षेप कार्यमिति स्थितमत्राक्षेपिक गानम्। अन्तरत एवान्तरगतविषयस्याभावाच्च स्थान[स्थिति]गान स्यात् ॥३६२॥

यदा बहुतर तदङ्गं प्रविष्टस्य रङ्गे स्थितिस्तदाऽन्तरध्रुवाऽपि भवति। तत्र च संस्कृतमनुष्टुब्गानम्। मार्गदीर्घकलाया तु स्थितौ सा नैव भवतीत्याह। विना तथेति। अन्तरध्रुवापीत्यर्थ। गुरवस्तु मन्यन्ते। नैष्क्रामिक सम्प्रवेशज(न)मिति। साहित्यसूच(चि)तेन प्रावेश(शि)की नैष्क्रामिकी च दिव्येष्ववश्यं भाविनी। कृतेप्रा-(तावा)पदारम्भमादेर्ध्रुवान्तरं तु कालपर्या(य)सापेक्षमिति ॥३६३॥

अथ वृत्तानि विभजति। वक्त्रं चेति। वक्त्रापरवक्त्रमालाः प्रावेशिक्यो देवानाम्। पुटचूलिके निष्क्रामे ॥३६४॥

प्रासादिक्य(क्य(क्या)मुद्गता। आक्षेपिक्यामनुष्टुप् ॥३६५॥

---

१ NS सम्प्रवेशजम्।
२. कार्यं तु ह्यन्तराया।
३. विष्कम्भापरवक्त्र च।
४. प्रमाणविबुधैरथ।

यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।
[1]स्वप्नभ्र शाश्रयकृतं चिन्तायु क्समन्वितम् ॥३९६॥

गुरुप्रायाक्षरकृतं करुणाश्रुतिजातिकम् ।
[2]प्रकृष्टवर्णबहुलं स्थितस्थानं तु तद्भवेत् ॥३९७॥

उत्पादनार्थं नृणां तु तथा विहरणेष्वपि ।
दिव्यान्वय तु कर्तव्यं गानं पात्रसमाश्रयम् ॥३९८॥

मानुषेष्ववतीर्णेषु मर्त्यस्य स्मरणाश्रयम् ।
प्रायेण गानं कर्तव्यं दिव्यस्य स्मरणाश्रयम्[3] ॥३९९॥

प्रस्थंव दु:खविषय शोकचिन्ताविनाशजम्[4] ।
प्रमाणगानं कर्तव्यं शोकावस्थान्तराश्रयम् ।
[नरान्वयेन कर्तव्यं गानं मानुषकादिषु ॥४००॥

नत्वाक्षि(न्वाक्षे)पिकी स्थितिलया यदा भवत्येषा सा का[ला]वकाशवशा-दित्याशङ्क्याह् । स्वप्नभ्र शाश्रयकृतमिति । यथा क[चिदा]ऽर्याय कश्चिदेव स्वामिना भगवद्गद्गविष्णुविरिञ्चादीना परवश एव भ्रष्टदिव्यभावो बहुतर काल विभज्यते । तयोर्द्वद्वु स्थय न स्थितलस्य शोकोचितस्यान्तरा स्वस्थानधारणाद्युपवर्णनेऽवस्थवकाश इति तात्पर्यम् । नत्वत्र शापाविना स्वगभ्रश इति भ्रमितव्यम् । तदानों दिव्यस्वव्य-पगमे करुणेऽस्मिन्न वक्तव्य स्यात् ॥३९६-३९७॥

ननु किमर्थं दिव्याना मा(म)नुष्यमध्ये प्रवेश इत्याशङ्क्येतिहासवृत्तान्तस्मर-णयो(णेनो)त्तर ददाति । उत्पादनार्थमिति । इन्द्रस्यावतरणमर्जुनजन्मनेत्यादि । विहरण क्रीडन(ना)मानुसरणम् ॥३९८॥

याऽपि दिव्यो मर्त्यधर्मेण वर्तते यथा भगवान् कृष्णो रामो वा सदा स्वं स्वरूपं स्मरति तदास्य दिव्योचितप्रमाणेन शास्त्रविधिना तु लौकिकस्य च्छन्द(न्दो)-रीतिक्रियया गानं कार्यम् ॥३९९-४००॥

---

१ NS स्वर्गभ्रान्त्याश्रयकृत ।
२ प्रभ्रष्टवर्णबहुक ।
३. दिव्यभावसमन्वितम् ।
४. विनाशनम् ।

ध्रुवाणां हि विधान(कार)स्य ह्याश्रयस्य विशेषत ।
यथा प्रयोग कर्तव्यस्तच्च मे सन्निबोधत ॥४०१॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे त्रिसाम्नि परिकीर्तिते ।
[१]प्राश्रावणाद्य कर्तव्य बहिर्गीतप्रयोगजम् ।
प्रयुज्य च बहिर्गीत पूर्वरङ्ग प्रयोजयेत् ॥४०२॥

[२]पूर्वरङ्गे प्रयुज्ये(क्ते) तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।
ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशजा ॥४०३॥

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञं पार्वरनुगतैस्तथा ।
परिक्रमेण रङ्गस्य गानेनार्थवशेन च ॥४०४॥

अन्यदा तूत्तरप्रयोगिभ्यो ध्रुवा उत्थाप(पि)यादिका पञ्चमाध्यायवर्णित-स्वरूपा वक्तव्यशेषेण पूरणीया । तत्प्रस्तावप्रयोगे सम्बन्धे च दर्शनव्याजेन भणाहि-(नी)ति ध्रुवाणां विकारस्य प्रकारपञ्चकस्य य आश्रयो नाटयप्रयोगस्तस्य पूर्वेण-(पूर्वरङ्गे) सहाय प्रकृष्टो योग स यथा कर्तव्यस्त निबोधत । चकारोऽत्र वक्तव्यशेष सूचयति ॥४०२॥

स्थापिते भाण्डविन्यासे इत्यर्थेन प्रत्याहारावतरणे सूचिते आश्रावणाद्यमि-त्यर्थेनान्तर्यवनिकाङ्गानि पूर्वरङ्गे प्रयोजयेदिति बहिर्यवनिकाङ्गजा तत्प्रसङ्गेन गाना-न्वरिता ध्रुवा सोप(र्णिता) ॥४०२॥

नाट्याचार्यकलितानां तु पूर्वरङ्गाङ्गवदनादिगान्धर्वमेवपरिदृष्टा[नाम्] । प्रकृतीनामिति । उत्तमादिपात्राणां प्रवेश प्रावेशिकी ॥४०३॥

अथ पूर्वरङ्ग उत्थापनादिषूक्त परिवर्तास्तु चत्वार पाणयस्त्रय (भ० ना० ५ ४१) इत्यादि तच्चानुद्भिन्नमुद्भेदनीयमित्याशयेन पूर्वरङ्गविषये वक्तव्ये शेषा अभिधानायमुत्तमाङ्गक्रमस्या(प्रा)यास्त(तान्)निरूपयति । गत्याश्रयेणेत्यादि । ये परिवर्तास्तत्रोक्तास्तै पार्वरनुगतैरिति चारीभिस्तालप्रमिताभिगतेराश्रयणेन तथैव परिवर्ता प्रयोज्या । कथम् । रङ्गस्य व्यश्रचतुरश्रविकृष्टभेदत्रयस्य य उचित परिक्रम [स] किन्निमित्त परिवर्तकानामित्याह । गानेनार्थवशेन चेति । गान

---

१ NS प्राश्रावणक ।
२ प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे तु नाटयागार समाश्रयेत् ।

परिवर्ताः प्रयोक्तव्या पादैरनुगतैरथ ।
ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या देवताभिर्युता बुधैः ॥४०५॥
तत्र पाता प्रयोक्तव्या एकविंशतिरेव च ।
त्र्यश्रा वा चतुरश्रा वा ध्रुवा नाट्ये प्रयोगतः ॥४०६॥
त्रिकल पादपतन त्र्यश्रायास्तु(यां तु) विधीयते ।
चतुष्कलं तु पतन [1]चतुरश्रागत भवेत् ॥४०७॥
उत्तमे चतुरश्रा च त्र्यश्रा चैव तु मध्यमे ।
त्र्यश्रं मर्कटक चैव ह्यधमेषु प्रयोजयेत् ॥४०८॥

इ(मि)ति सामवेदम्(द) । अथ(र्थं) प्रयोजनम् ।

एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।

(भ० ना० ५ ३६)

इत्यादि पञ्चमाध्याये दर्शितम् । तेन परिवर्तबहुलगति । सामवेदप्रभवत्वं वर्जरग्रहण तन्मन्त्रजपनादिकं च प्रयोजन परिवर्तेषु निमित्तमित्यर्थः ॥४०४॥

तत्र च ध्रुवा देवताभिर्युता । देव[ता]बहुवचनेन मत्राङ्गं यादृशी क्रियमाण-त्वेन देवतोक्ता सैव तत्र ध्रुवायां स्तुत्येति दर्शयति । वन्दे पितामहमित्यादिनां (भ० ना० ३२ ४०५) ॥४०५॥

गति स्मारयति । तत्र पाता इति । पादपाता पञ्चमेऽध्याये सामवेदस्तु (तत्रापि) विशेषो वक्तिणस्य च(तु) (भ० ना० ५ ८४) इत्यादि षड्विंशति । एकविंशतिः त्र्यश्रा वा चतुरश्रा वा द्विप्रकारता पूर्वरङ्गस्य स्मारयति । नाट्यविषयात् प्रयोगात् प्रागय क्रम । अन्ये तु ध्रुवा नाट्ये ध्रुवेति च । [नाट्या]भिनयप्रक्रमादा-वय विधिरिति ॥४०६॥

त्रिकलं त्र्यश्रायां पादपतनम् । अन्यत्र चतुष्कलम् ॥४०७॥

अत्रोत्तमत्व देवताविषयम् । मध्यमत्व राजादिविषयम् । प्रशास्त्विमां महा-राजः पृथिवीमित्यादौ । अधमत्व विदूषकादे । त्रिगतकथितकादौ । अन्ये तु देवता-नामेव ३ कृतित्रय योज्यमित्याहु । मध्यमाधमत्व(यो) स्यान्न तेन विशेष । त्र्यश्रता तुल्यत्वं(त्वयो)व तयो ॥४०७॥

---

1. NS चतुरस्रगत ।

विधि स्वस्थगतो ह्यथ भवेच्चारणपातने ।[1]
सम्भ्रमोत्पातरोषेषु कलाधकलमिष्यते ॥४०६॥

त्रिकलद्विकलैककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासा ।
तत्र च साम्य कार्यं भाण्डेन सम च[2] गानेन ॥४१०॥

न ह्येकका । द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति गानविधौ ।
तस्मात्(एव) साम्य कार्यं(कुर्यात्) भाण्डन सम च[3] गानेन ॥४११॥

चारीमहाचारीरङ्गद्वारादिषु रसादेशवैवश्यन गतिस्त्रिकलाधिकेति दर्शयति । स्वस्थगतो ह्यथ इति । भनादेशे त्रिकलचतुष्कला वा गति । सम्भ्रमोत्पातरोषेषु महाचार्यादौ कलिक वा पादपतनमिति सभ्रमादसम स्यात् ॥४०६॥

भाण्डादीना सङ्गतिरवश्यमेव तत्सूचकमुचितमिति यो विपर्यस्तस्य भ्रान्तिमपसारयितु तालसाम्यमेव सवत्र वि(हि)तमिति दशयति । त्रिकलद्विकलैककलेत्यादि ॥४१०॥

नन्वर्धकलिका कलिका च गतिरुक्तेति तावत्यपि स्याद् ध्रुवेति भ्रम वारयति । न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविर(रा)मा इति । कलाया निषिद्ध मार्गस्वरूपनिरूपणा ..पञ्चलध्वक्षरप्रमाण लध्वक्षरमिति । इत्थ ध्रुवस्य प्रतिपादित तेन प्लुतो गुरुरेव । गुरुस्तदपेक्षया लघु । लघ्वपेक्षया ल(घुल)घुरेवेति प्रस्तारे विभाग । तत्र प्रस्तारविधिरुच्यत ।

आद्यगुरोर्लोप स्यात् पर(द)मुपरि पदादितो गुरु पूर्णे ।
लघुना पूरणमत्र च यावद्गति गुरुलघुत्व स्यात् ॥

तेन प्लुतस्तद्भङ्गेऽष्टादशभेदास्तेन सह षड्भेद । लघू द्वौ । तद्यथा । एतेषा प्रत्येक विरामभेदतुल्यो द्विगुणस्त्रिगुणश्चतुर्गुण इति पञ्चधा विरामभेद षष्ठकलाया कलार्धस्य सार्धकलाया(या) वा । अतएव च विरामा मध्यविरामो मूल भवत्येव । आद्ये सन्धानाविति हि कोहलाचाय । तेन प्लुतभेदाश्चतुर्दशाधिक शतम् (११४) । गुरुभेदा षट्त्रिंशत् । लघुभेदा द्वादश , तेन चच्चत्पुटस्य तावता गुणने (५३७७) तस्य द्वादशभिर्गुणने तस्याङ्कस्य चतुर्दशोत्तरेण शतेन (गुणने ७७५५७३६) । एते गुणकृता भेदा । अवान्तरभेदाना तु निस्सङ्ख्यत्वमेव । चच्चत्पुटवत् चाचपुटादिभेदेन भेदान्तराण्यपि दशनीयानि । यथोक्तम् ।

---

१ NS चरणपातने ।
2 सम न ।
३. सम न ।

ये पूर्वोक्ता भावाः स्थिताश्रया वा ददाश्रया वापि ।
तेषां पात(द)निपातं ज्ञात्वा सम्यग् बुधैः कार्यम् ॥४१२॥

प्रसङ्ख्यानि सहस्राणि कोटीनामयुतानि च ।
तान्द्वयप्रभेदेन पुरा प्रोक्तानि शम्भुना ॥

इति । एवं मिश्रभेदोऽप्यनुसर्तव्य । अत एव द्वयत्र्यतुरश्रमिश्राणां षट्पितापुत्रकस्य च मूलप्रकृतितया ध्रुवाशब्दवाच्यानां भञ्जनात् प्लुतगुरुलघुद्रुतमयास्ताला विरामभेदा विचित्रा । तथा भङ्गव्यपदेशेन यदाहुः ध्रुवाणां भञ्जनाद्भङ्गा इति । एवं त्रिचतुष्ष(ड)ष्टकध्रुवातानभञ्जनं भङ्गानां रूपस्य । उपभङ्गास्तु सङ्कीर्णस्वरूपैस्य कलाः पञ्चे (भ० न० ३१ २४) इत्यादिनोक्तस्य भञ्जनादपि भवन्ति । तथाऽभिनयकाले व्यथा । द्वयगत्यद्वैगुण्या । मिश्रा च दशकलाचतुष्क व यमय गयमित्येव(व) रूपी(पिणी) । यत्र तु द्विविधत्वाद् गुरुलघुप्लुतद्रुतविरामादिरूपेण भञ्जनं तेऽपि भङ्गा । लयभेदेन तु यत्र वैचित्र्यं तद्यथा द्विविधानां चित्रपदानां गुरुरूपप्रस्तारसाम्येऽपि लयकृतविभेदः । एवं भङ्गोपभङ्गविभङ्गलयरूपा तावच्चतुर्धा तालजातिर्गोवलीवर्दवृत्या लक्ष्यते । तद्व्यपदेशाद्विभक्ता सव्यवहारसिद्धय कोहलाचार्यप्रभृतिभिस्तु तथाविभाग विनियोगशेष न दूषितम् । तद् द्वय तु नास्मभ्यो रुचितम् । पूर्वप्रसिद्धिर्हि यथोपपद्यते तथा मतिचतुरिमा सहरणीय । एवमेव गणभेदभङ्गस्तस्य च प्रस्तार आचार्यप्रस्तारवद्यथोक्तया वण्डापूपाचरिते(तये)व । कथं तर्हि कु(क)लिक पादपतनमि(भ० ना० ३१ ४१०)त्याह ।

एवं साम्यं कुर्याद् भाण्डन सम च गानेन ।

इति । भाण्डवाद्यगानाभ्यां सहगतं । एवमिति । कलाद्वयकलार्धकलारूपेण साम्य कार्यम् । तत्र ध्रुवा समवायिनभ्या । तथा हि । हितार्थस्य पदिद । तालगतभेदद्वयगत्या गत च । अपि तु गीतवाद्ययोस्तावत्यवान्तरविदारीयाग वार्यं इति तत्र तात्पर्यम् ॥४११॥

लयत्रयवैचित्र्यमपि चात्र भवतीति दर्शयति । ये पूर्वोक्ता भावा इति । पूर्वरङ्गमहाचार्यादौ यथामन्थरत्वरितरूपा चित्तवृत्तिस्तत्सम्बन्धिन तत्सूचित पादपाताद्य परिक्रमणं कार्यम् ॥४१२॥ ,

अपटाक्षपकृता चेदात्ययिका(की) हृषरागशोकाद्या (कोत्थं)।
¹विच्छदस्तत्र सम कायस्तत्ज्ञः प्रवेशे तु ॥४१३॥

एवमेते बुधर्ज्ञेयाः प्रयोगपरिवर्तकाः ।
अत पर प्रवक्ष्यामि भाण्डग्रहविकल्पनम ॥²४१४॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
चतुर्थे परिवर्ते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥४१५॥

सन्निपातग्रहा काश्चित् काश्चिद्ध तजनीग्रहा ।
तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चित् ध्रुवा गाने भवन्ति हि ॥४१६॥

अथानेन प्रसङ्गेन सामञ्जस्य न क्वचिदपि युक्तमिति दर्शयति ।

अपथा(टा)क्षपकृता चेदात्ययिकीहर्षरागशोकोत्थं ।

यो वि(वि)च्छदस्तत्र सम कायस्तज्ज्ञं प्रवशे तु ॥

इति । चेदेति यद्यप्यर्थे । करणे कृत् । अत्यये भवे(वा)आत्ययिका(की) । अप्रयुज्य मान तदीय योजनाहर्षादिभिरुपलक्षिते पात्रप्रवेशे पदाक्षेपकस्याकरणेन यद्यपि प्रावेशिकी ध्रुवा सम्भवति । अत्र वास्तु प्रवेशजा (भ० ना० ३२ ३३७) इत्युक्त्वा तत्रैत्यविद्यमानध्रुवास्थानेऽपि प्रविशत पादस्तालेन समीकतव्य । एव वलनिका दिना तत कलिकेनापीति ॥४१३॥

एव प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृत पूवरङ्गमेवानुसरन्नुक्तमुपसहरन्नन्यदासूत्रयति । एवमेते [बुधर्ज्ञेया प्रयोग] परिवतका इति । भाण्डग्रहविकल्पन प्रवक्ष्यामीति च ॥४१४॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवतन प्रयोजनम् । चतुर्थे सन्निपातम । भाण्ड ग्रहणे सन्निपात । परिवतने तुर्ये परिवतने भाण्डग्रहाद्यास्त्रय शून्या इति । अन्ये त्वाहु एव परिवर्तो भाण्डशून्य । तदानीं यावत्य सन्निपातकला सन्धीनां त्रयोऽप्ये भाण्डवाद्यमुक्ता इति ।४१५॥

सन्निपातग्रहा काश्चिदिति । ध्रुवा हस्तद्वयहननजेरक्षरैस्तालैर्वाग्रहीतिमि छते लक्षणशून्यवतनामात्रेण वा भाण्डवाद्यस्य ध्रुवानुग्रह इति त्रिधा । अन्ये त्वाहु ।

---

१ NS तत्र परिच्छदस्तत्र कायस्तज्ज्ञं प्रवेशस्तु ।
२ अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि ग्रहभाण्डसमाश्रयम् ।

ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् कलाकाललयान्वित.[१] ।
स तु भाण्डेन [२]योक्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रमे ॥४१७॥

[३]शीर्षकोद्धतयोश्चैव प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
विलम्बितास्थितायोगे सन्निपाते तृतीयके ॥४१८॥

नर्कुटस्याड्डितायां च[४] प्रासादिक्यास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहः कार्यो द्रुतायाश्चोत्त्वके ग्रह ॥४१९॥

नैष्क्रामिकमनुबन्धाना[५] ग्रहे(हो) गानसमो भवेत् ।
[६]नत्वसौ परिवर्तस्तु कार्यो गाने प्रयोक्तृभि ॥४२०॥

एककले ताले सन्निपातन्यकलातो द्विकले चतुष्कले च ध्रुवायास्त्विव तर्जन्या इति । सद्गुरलक्षिततुर्यपादे भागप्रथमकलान्त । एककलादिनियमाभावे तु आकाशाच्छून्याद् गीत एव नामभाण्डग्रह इति । अस्मत्परमगुरुभिश्च श्रीमदुत्पलदेवपादैरयमेव प्रतिपन्नोऽर्थः ॥४१६॥

गानसम (भ० ना० ३२ ४२२) इति सन्निपातश्च शम्याचे—(भ० ना० ३२ ४२१)त्यकारण भाण्डस्यैव साक्षीति । भाण्डवायशा(शी)ले च गतिपरिक्रम इति वर्णयति । ध्रुवायास्त्विति । कल (काललयान्वित) । कालश्चित्रादिभेदेन त्रिधा । तथा लयो द्रुतादि । तदन्वितो य । भाण्डेन माहित्यग्रहसङ्गति परिक्रमविषये योजनीया ॥४१७॥

शीर्षकोद्धतयो. प्रदेशिन्या द्रुतविलम्बितार्थस्थितयोस्तृतीयपातान्स्याद् ॥४१८॥

नर्कुटादौना प्रासादिकी । द्रुतानामुच्चकै भाव वा देय सन्निपात । तत ऊर्ध्वके मुरज इति केचित् ॥४१९॥

नैष्क्रामिकमित्यनुबन्धयोर्गानसम एव ग्रह सन्निपातादेतस्माज्जायते गानकाले । एव तर्जन्यादिग्रहणोक्त । न मुरजाक्षराणि । अनयोश्च परिवर्तो न कार्य ॥४२०॥

---

१ NS कलातालसमन्वित ।
२ कर्तव्य ।
३ शीर्षकश्चोद्धतायाश्च प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
४. अड्डितायाश्च ।
५ बद्धानां ।
६ तेषां हि ।

[1][निर्कटस्यापि चत्वारो ग्रहाः कार्या प्रयोक्तृभिः ।]
सन्निपातश्च शम्या च तालश्चाकाशजस्तथा ॥४२१॥

सम्भ्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
[2]ग्रहो गानसमन्तत्र सोद्धात्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥४२२॥

भूषणवास पतने वैकल्ये विस्मृते परिश्रान्ते ।
[3]दोषाच्छादनहेतोरुद्धात्यः सम्प्रयोज्यस्तु ॥४२३॥

[4]एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सम्प्रवेशनम् ।
यथास्थानाश्रयोपेतं यथानुत्तकृत तथा ॥३२४॥

यथावर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।
एवमेव विना गानं नाट्यं [5]राग न गच्छति ॥४२५॥

नर्कुटस्य शम्यायास्ताल । सन्निपाताच्छुन्यादेव भाण्डग्रह. । शम्यातालाभ्यां सव्यापसव्यहस्तप्रहारजान्यक्षराण्येवेति । अन्ये एतत् पूर्वरङ्गविषय परिवर्तात्यापनादि ध्रुवासु तत्तल्लक्षणाङ्गदर्शनेन दीर्घकोद्धतादिव्यवहारयोगास्त्विति । अन्ये तु दृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्ट भोजनप्राङ्मुखत्ववदिति ॥४२१॥

स्थितानां भागानां विषय(य)प्रसङ्गादेतदुक्तम् । (द्रुताया नोक्त)मित्याशङ्क्याह । सम्भ्रमेत्यादि । सम्भ्रम दौ प्रवेशे गानसमो ग्रहः । उद्धात्येन उद्रेकहननार्हेण खलखलकेन ॥४२२॥

भूषणवास पतनादावपि खलखनकस्य प्रयोग ॥४२३॥

एतदुपसहरति एव प्रयोक्तृभिरिति । यथास्थानं यथाश्रयं च प्रवेशादावुत्तमादौ नाटयध्रुवागान यथानृत्तगन पूर्वरङ्गध्रुवागान कुर्यात् ॥४२८॥

ननु पूर्वरङ्गगत त्वदृष्टसिद्धये नाट्ये तु किं तेनेत्याशङ्क्योपरञ्जकत्वेन रसोपयोगितामप्याह । यथा वर्णादृते चित्रमिति । वर्णो हरितालादि । वैचित्र्यान्निवेशितमिति । घटिकामात्रादिनेति भाव(व) । रसभावोक्तिरनेन सूचितेति टीकाकारा । अस्माभिस्तु रसतत्त्व विमृष्टपूर्वमेव ॥४२५॥

१. NS does not read
२. ग्रहो गानसमानस्तदुपान्त्य सम्प्रकीर्तितम् ।
३. varies
४. एक (नो?)
५. रङ्ग ।

पूर्वरङ्गविधाने[1] तु कर्तव्यो [2]रागजो विधिः।
देवपूजाधिकारस्तु तत्र सम्परिकीर्तित.[3] ॥४२६॥

ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम्।
ग्रामद्वयं तु कर्तव्य(यगतं कार्यं) यथासाधारणाश्रयम् (स्थानरसान्वितम्) ॥४२७॥

मुखे तु मध्यमग्राम षड्जः प्रतिमुखे भवेत्।
[4]साधारितस्तथा गर्भे वि(ऽव)मर्शे चैव पञ्चमम् ॥४२८॥

कौशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे[5] बुधैः।
सन्निवृताश्रयं चैव रसभावसमन्वितम् ॥४२९॥

तथा रसकृता नित्य ध्रुवा. प्रकरणाश्रिताः।
नक्षत्राणीव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ता ॥४३०॥

पूर्वरङ्गे दृष्टेऽप्यप्रयोजन तदाह। देवपूजाधिकारस्त्विति सुगमार्थं ॥४२६॥

ननु किं तत्र स्वरगतमित्याह। ग्रामद्वयगतमिति अष्टादशजात्यात्मक-मित्यर्थ.। यथास्थानरसान्वितमिदमिति चाग्मिमहाचार्यादौ यत्र रस प्रत्यनुलवणत्व यथा......यौगन्धरायणप्रवेशे रत्नावल्याम् (अङ्क १) ॥४२७॥

तत्र शरदाश्रयं गानमिति दर्शयन् तत्र युक्त परमतमप्रतिषिद्धमनुमत मशो ...सुगतं चेति नीत्या काश्यपमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितमपि ग्राम(राग)नागरगान स्वीकरोति। मुखे मध्यमग्राम। षड्ज प्रतिमुखे। गर्भे साधारितः। पञ्चमोऽवमर्शे ॥४२८॥

प्रधाननिर्वहणे कैशिकमिति। गानापेक्षया नपुंसकप्राचुर्यम्। शुद्धाना ग्रहण-मित्यन्ये। भिन्न गौडानामपीत्यपरे।

पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्वै चोक्षषाडवम्। (भ० ना० ३२.४२६) इति ॥४२९॥

अवयवप्रयोज्या ध्रुवा इति दर्शयति। य(त)था रसकृता इति। प्रकरणं प्रवेशादिपदार्थंस्य वर्णयितुम् ॥४३०॥

---

१. NS विधानेन।
२. मानजो।
३. स च पूर्व. प्रकीर्तित.।
४. साधारित।
५. निर्वहणे।

नाट्यशास्त्रम्

॥श्री॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

गुणात् प्रवर्तते [1]गान दोष चै(षाश्चै)च निरस्यते।
तस्माद् यत्नेन विज्ञेयौ गुणदोषौ [2]समासतः॥१॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

ज्ञानक्रियादिवर्गविधानहेतु
दोषापवर्जनपटु किल भक्तिभाजाम्।
आनन्दपूर्णपरशङ्करसारसिन्धु-
धारास्थितिर्विजयतां परमेऽश्वरोऽसौ॥

एवं गान्धर्वस्वरूपं यदुपयोगित्वेन प्रदर्शितं तत् प्रकृतनाट्योपयोगिध्रुवागान-मभिधाय तत्रैव द्वे परतत्त्वं निरूपयितुमध्यायान्तरमारभ्यते।

अथ केचित् मन्यन्ते। उपरञ्जनात्मनि गान एव सुतरां गुणग्रहणं दोषाव-वर्जनं चास्य उपरञ्जनं प्राणं हि गानम्। उपरञ्जनं च गुणदोषायत्तविवेकायत्तम्। अत एव तद्विवेकस्य गानं प्रति प्राधान्यं प्रयोजयितुं पृथक्त्वं प्रत्यध्यायारम्भः। गान्धर्वे तु रञ्जना न तथा प्रधानमपि तु चच्चत्प्रयोक्तृदृष्टफलं तदिति।

नैतत्। तथाहि यथा स्वरूपं विकलं प्रवृत्तो विधिः फलं प्रसूते। शारीरपौ-(षा)रवस्वरूपसम्पत्तिरेव च रक्तकण्ठस्वदितहस्तस्वादिना विना कथं लयादितत्त्वज्ञानम्। याऽत्र विकृता कालसम्पत्तिस्तत्त्वज्ञानस्य च का सङ्गतिरदृष्टफलसङ्गत्या। उक्तं हि।

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिस्मृति(जाति)विशारदः।
(या० स्मृ० ३ ११५)

इति। तालज्ञ इति च। तस्माद् गान्धर्वे सुतरां गुणदोषविवेका(कोऽ)पवाद्। स्वरस्य हि तावदाकृपमधुररञ्जनात्मकत्वं लघु (घु)तालस्यापि गानं प्राणास्तदुभयमपि गुणा यत्त तदायत्ता वाऽनुनिद्धि। विशाखिलाचार्यं साम्यादिह सिद्धिं परत्रेति वदन् प्रादीदृशन्(त्)। अथ ब्रूयात् नानादिस्वरूपाविशेषे गान्धर्वाद् गानस्य को भेदः। यदनेकलक्षण नन्दनो भाष्ये स्वरूपाभिन्न च तयाः च गानाभिमत गान्धर्वं स्वरूपेणेति

१ NS ज्ञान दोषान्वित निरस्यति।
२ विज्ञेया गुणदोषा।

ततो नियतस्य हि व्यापकं ततो भिन्नलक्षणत्वम्। अन्यथा भेदापातापत्तेस्तु च(तन्) नोपलभ्यतेऽधुनेति व्यापकतानुपलब्धि । तयाऽसिद्धो हेतु । स्वरतालात्मक गान्धर्व-मिति (भ० ना० २८ ११) गेयाधिकारारम्भ एव मुनिनासङ्गीतगानस्य न(च) तत्स्वरूपादिक लक्षणमुक्तम्। इदानी तत्रोच्यते। इहापि गान्धर्वशब्दो लोके शास्त्रे च द्विविधो नाटकशब्दवत्। मामान्यविशेषणास्य प्रयोगदर्शनात्। गान्धर्विक इति।

गान्धर्वमेतत् कथित मया च पूर्वं यदुक्त प्रपितामहेन।
(भ० ना० ३३ २३)

इत्यध्याये नाट्योत्पत्तौ सामान्येन गीतिरित्युक्ते गान्धर्वं गानमपि। अत्र विशेषे तु गान्धर्वं। अत्रेत्यादौ गान्धर्ववेद इति च। तत्राद्ये पक्षे सिद्धसाधनपरमे त्वसिद्धो हेतु। न ह्येतावदेव गान्धर्वास्य लक्षण बालगोपालसारमादि[रस]बाला[बलाका]दि-गीतेऽपि गान्धर्वापत्ते। तथा च तत एवादृष्टलाभेऽप्य न वैयर्थ्यप्रसङ्गो यदा(द)यमग्ने-र्दग्ध (हत)फलाद् व्यतिरेकाच्चेति।

नन्वेव गान्धर्वस्य कि लक्षणमुक्तमध्यायचतुष्टयेषु मुनिना। तथाप्यनुसन्धान-वन्ध्यो महाभो(भा)ग बोधयितुमनुसन्धीयते। स्वरतालपदविशेषात्मक प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रधानदृष्टादृष्टफलसामवेदप्रभवमनादिकालनिवृत्तमन्योपरञ्जनगुणताविहीन गान्धर्व-मिति स्वरूपकथात् कालाद् धर्माच्च भिद्यमाना (नम)वध्य गानवंलक्षण्य भेदैक-सम्पादनम्, तदुभयानुग्रहयोगाच्च माद्यानाम्। गाने तु काकल्यन्तरश्रुतिपरिभ्रमणाद् विचित्रश्रुतिग्रहणम्। स्वराणा मालवकैशिके चतुःश्रुतिकाङ्गस्य दर्शनात् कियद्वा रागभाषाविभाषादेशीमार्गादिगताना स्वराणा श्रुतिवैचित्र्य बूम। उक्तमपि च प्रतीत-मनुचित्रा(त्री)यते। प्रतीतानामप्यलक्षणज्ञाना बालधिज्ञानवद् वेद्यम्। परतन्त्रतय(त)याऽविषयो दिग्दर्शनात्। तस्मादपि तथेति। किं चान्तरालनियमोऽस्त प्रमाणस्या-नस्वरकालाद्यवधान(शाद)सारतया गान्धर्वेऽवश्यसवेद्य। न त्वेव गाने। लोपोऽपि नियतगान्धर्वे दर्शितो ग्रामद्वयभेदेन च जात्यशभेदेन दर्शित। गाने तु रक्त्यनुसारेण प्रवेन्ते(वृत्ते)रसावनियत। यद्यपि गान्धर्वं यस्मादनादित्वमेव समर्थित तस्यापि मध्यमस्य भिन्नषड्जकालिन्या लोपो दृश्यचतुस्स्वरपञ्चगन्धर्वानभ्युपगममपि। अन्तर-मार्गो(र्गे)ऽपि विधायिवर्ग[गा]गान्धर्ववेदगीता ये शोभानुरोध एव तत्र करणम्। नट-कैशिकलो(ला)टन(ना)गगादावृषभगान्धारयोर्भूयसाऽनवलोकनात् सप्तचत्वारिंशदधि-कजात्यशकोचितसङ्गीतवशविचित्रीभवदेकैकस्वरस्वरूपयोगात् त्रिस्वरोनमध्यगत स्व-राणा गान(म्।)गान्धर्वे गाने शुद्धभिन्नगौडराग(वेसर)साधारणभाषाविभाषान्तरभाषा-रूपगीत्यष्टकोचितललित गीतनादि(द)स्वरस्वरूपलाभे प्रत्येकदर्श(श)पूर्णवद्रूपञ्चवत् स्वरभेदयोगाद् द्वात्रिंशता सह त्रिशते स्वराणामुक्तसङ्गतिवैचित्र्यात् स्वराणा येऽङ्क-नाद्यष्टचत्वारिंशत्तानि तावत् प्राधान्येऽन्यस्व(र)सरवमट्टगान्धर्वे च मूर्छनाश्चतुर्दश

तनाश्चतुरशीतिरिति । यदैव स्वररूपसम्पत्ति गाने तु द्विस्वरात् प्रभृति पूर्णस्वरपर्यन्तं द्विधा षोढा चतुर्विंशतिधा तथा विंशसप्तशतधा चत्वारिंशत्पञ्चसहस्रधेति कथितनीत्या य कूटनभेदस्तत्कृत स्वरवैचित्र्यं वर्णावृषीणा(त्तीना)मेव च ह्येतत् । बिन्दुप्रभृतीनामलङ्काराणा प्रयोगो न तद्विपरीताना मन्द्रतारप्रसन्नादीनाम् । एतेन गान्धर्वे स्वर प्रधान तदाधारत्वेन गुणभूत पदमिति मत तद्विपरीत गान्धर्वेऽयंसवेदयोगेन पदस्य प्राधान्यात् तदुपरञ्जनाच्च गुणभावात् स्वरस्यैतदपि ह्य कथितं भवति । वैणस्वराणा च धातुप्रयोगनियमानपेक्षो रक्त्यतिशयप्रवाहाय न प्रयोगभेदोचित एव प्रयोगो वैणवानामप्ययमेव पन्था । एतेन गान्धर्वे देवताविशेषपरिभाषानुसारिणि विनियोगो यथेच्छ वा । गाने तु रसभावनियमौचित्यविशेषो दर्शित एवेति स्वरगते तावद्विशेष । तालोऽपि गान्धर्वे नियतत्वेन संख्यापरिमाण भ(र)ञ्जन परिच्छेदोषाय यतिस्वरैवं त्तिमेव मेलनमातोद्यप्रयोगमङ्गाङ्गिभावव्यावरुध्यमान साम्यमात्रफलमिति न शक्य वक्तुम । तथा हि । चच्चत्पुटादिष्टनियना चतुरादिका कला सख्यापरिमाणाय चित्रादिभेदे मात्रालयादिभञ्जनमपि । एककलाऽपि त्रयस्त्यस्या चतुष्कसान्तत्वेऽपि । एकरसलघुप्रस्तारयोगो[पि प्लुतलघुभेद्यप्येकरसगुरु यं·तमेव । परिच्छेदोऽपि वा योऽपि कालायातरूपो नियतो नियतक्रमश्चायतेरपि मध्ये स्रोतोगता यती(तिरि)त्यादावदृष्टोपयोगप्रधानत्वे । परिवृत्तिरपि विशाला सङ्गता चे पादावुपवर्तनभेदे च नियतैव । गेयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रयवैचित्र्येणादावुपवर्तनभेदे च नियतैव । गेयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रय
वैचित्र्येणातोद्यघाटो(द्याधारो)ऽप्यभाण्डमेक गात्र(न)स्येति (भ० ना० ३२.४१५) चतुर्थे सन्निपात (भ० ना० ३२ ४१५) इत्यादौ विचित्र एवाङ्गाना योगोऽपि । वर्धमानासारिताया वर्धमस्त(मान)बद्धगीतपाणिकादौ नियत एव तु तस्य भेदमुपनिबध्नन् वस्त्विव वास्वे(स्ये)द शीर्षकमिति वैचित्र्यविधिरेव प्रभवति यतो गाने पुनरुत्तमादिभेदभिन्नप्रकृतित्रयमतयथोचितमसृणमन्थरोद्धतादिभेदभिन्नसङ्गीतप्राणवलन एवोपाङ्गपरिस्पन्दितपरिक्रमणाद्यनुसारेण साम्यसम्पादनफलयोगे कलासख्यादिभेदेन प्लुतगुरुलघुभावभञ्जनद्रुतबिन्दुपर्यन्तभङ्गसम्भवान्न कलापर्यन्तकमप्राधान्यम् । न यतेराकस्मिकत्वेनादृष्टमात्रफलता । नापि परिवर्तिनपाणिरुभयभाण्डग्रहणात् न वाङ्गाङ्गिभावेन विततित तालमकारारम्भकण(क)मनुरुध्यत इति सोऽपि विलक्षण एव । पदमपि विनियुक्तनादिभेदत्रयस्य कुलकादिभेदत्रयगुणनया नवधा भवेत् देवस्तुतौ प्रधानम् । गान्धर्वे तत्रैवार्थानुसारमनवेक्ष्यैव जात्यन्तरविचितवर्णाङ्गाधारभास तालप्रमितस्वरप्रधानतया गुणत्वेन प्रतिपाद्यते । गाने पुनश्छेद्यकामे मूल एवासम्भवे रसभावोचितवृत्त जातिनिबद्धम् । यत्तु काव्ये तन्नोक्तमित्युक्ते रसपूरणोपयोगात् प्राधान्यमुपस्तुवन् तत एव चित्तवृत्त्युचितजात्यङ्गकविशेषग्रामरागाङ्गभाषाङ्गगीतिमुपरञ्जकतया समाश्रयात् क्वचित् मुगोचितम् । भिण्डिकाद्विपदीगानादौ स्वरालङ्कारशोभा इत्येव यत् क्वचिद वीररौद्रोचितारिक्रमणादिसरणादिद्रुतालीकृततालविभ्रम सम्पादयत् क्वापि

च विप्रलम्भशृङ्गारोचितव-धत्वविचित्रबन्धत्वविचित्रादिगान इव नाट्यायितावकाश-मादधानं स्व वाद्य प्रोन्मार्जयदवभातीति स्वरतालस्थानेषु यथोचितकारिषु नयस्वामि-भावमालम्बमानभागमास्त इति । एष तावत् स्वरपादतालात्मकस्वरूपवैचित्र्यवै-लक्षण्यम् । अनेन च फलवैलक्षण्यमपि व्याख्यातम् । गान्धर्वस्य प्रयोक्तरि प्राधान्येन दृष्टफलत्वाद् । गानस्य तु पात्रवर्गे साम्यसम्पत्ति सामाजिकजने चोपरञ्जनपूर्वक प्राग् रसाध्यायो(भ० ना० ६)दितसाधारणसम्विधृत्मात्मकरसभाववृत्तानुस्यूतिहेतुसूचि-तसाक्ष्ययोगश्चेति दृष्ट मुख्य फलं प्राङ्मुखभोजिनस्त्वदृष्टमप्यस्तु ।

ननु त(य)दुद्दि प्रवृत्ति सोऽयं कार्यभेद कारणभेदोऽपि गान्धर्वबेदवत् स्वय-म्भ्वादिर्वा सामवेदप्रभवत्वेऽपि वा तदर्पादितया तस्येदम्प्रथमतयोत्पत्त्यनुपलब्धेरनाद्ये च गान्धर्वप्रभवस्तु नादोत्पत्तौ तदुपयोगि कल्पितमिति । गान्धर्व वा नाट्योपकरण-भूतमेव सत्फलसम्पत्तये । गान तु नाट्यसामग्रीमध्यनिजस्वर सफलायेति स्वरूप-भेदोऽपि । एवं परोक्तो हेतुरसिद्धीकृत इति यदेव केवलं यदसत्पक्षे वैलक्षण्येऽपि साधकप्रमाणज्ञानमाख्यातमेव । यद्यद् स्वरूपेण कार्येण धर्मेण च भिद्यते तत्तु तेन विलक्षण भावो भावान्तरादिव । भिद्यते च स्वरूपादिना गानम् । गान्धर्वाद् वैल-क्षण्यस्य हि तन्मात्रनिमित्तत्वं व्यापारान्तरमिति व्यापकानुपलब्ध्यापि पक्षादपि वैलक्षण्याद् व्यावृत्तो हेतु. पक्षेण वेलक्षण्येन व्याप्त इति । तत्र च गान्धर्ववेदोदित-विचित्रबन्धप्रधानत्वादिद गान्धर्वम् । गीतिसारत्वाच्चेद गानमिति । अत एव कठकाठकवद् गान्धर्वविस्वाद् गन्धर्वव्यपदेशमेके मन्यन्ते । गन्धर्वाणामिदमिति तु सामान्यशब्दोऽप्ययम भवेदेव । उक्त हि प्राक् ।

नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः । (भ० ना० १ ५१)

इति । तथा गानशब्देऽपि गीति । तत्राश्रयेणास्ति सामान्यवचनता । अमाण्डमेको-(कं)गानस्येत्यादौ (भ० ना० ३२ ४१५) पूर्वरङ्गे गान्धर्वमेव प्रधानम् । न त्वस्य तर्हि तदङ्गत्वे कथमेकान्तत स्वप्राधान्ये सम्भवमात्रेण तु गानस्यापि तत् । न हि नाट्याद्बहिर्लयभङ्ग(ङ्ग्या)पि ध्रुवागान गीयमानमुखपादमुत्पादयति । श्रोत्रपुटे पेयं वपुर्निज वा ज(जा)गदतीति सोऽयमश्र लालित इव गुरुसङ्घसेवावैकल्यादनुसन्धिवर्ज-स्तथापि न स्मर्यते सुकु(मा)रमतिरे(मे)व हि प्रति प्राय इद प्राय इद प्रव(प्रा)वृतव् । न पूर्वरङ्गो नामात्य. कश्चित् । अपि तु गीतकान्येवेति दर्शित पञ्चमे । पादमागा कालाश्चैवेत्यादिना (भ० ना० ५.६) । तदेव सामान्यशब्दत्वेऽपि द्वयोस्तत्रान्त.पाति-परीक्षकहृदयानुसारेण विशेषशब्दत्व यत्तन्न्यायुक्तम् । यत्तु भट्टतोतेन तद्भेदसिद्धये क्रियामार्गे तु कालस्ताल इति निरूपितम् तत् क्रियातोऽनन्यो वा कालो वा भाव-प्रबन्ध. । एवं सा ताल इत्यादि पदान्तरमानयत् तत्तथा प्रकृतोपयोगीति काव्यकौतुका देव ज्ञेयमिति च नास्माभिस्तत्परिवर्तनप्रयासः कृत. । इयतैव सिद्धो गान्धर्व गानयोर्भेदः ।

गाता प्रत्यग्रवया स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठ ।
लयतालकलापातप्रमाणयोगेषु तत्त्वज्ञ ॥२॥

नन्वेव स्वरतालादिरूपत्व द्वयोरपि समाने किमिति विवेको ध्रुवागानोपयोगित्वेन दर्शित । तत्र केचिदाहु । सत्य मधुरकण्ठत्वजितहस्ततालगुणोपादानमपि स्वरत्वादिदोषपरिवर्जन च समानमुभयत्र । किं तु प्रत्यग्रवयस्त्वादिवद् गात्र(तृ)प्रभृतेर्गुणत्वनोच्यते । तद्गानोपयोगी नाटयस्य सुदरवपु प्राणत्वात् । न तु गान्धर्वे । तद् पुनरेतदुच्यमान गेयहेतौवमशस्तस्मात्लक्ष्येति वचन स्मारयति । गातरि प्रत्यग्रवयस्त्व गायिकास्वरूपादियोग इत्येतावदेव ह्यतोऽधिक त् स्यात् । न च तावताऽपि भेद कश्चित् प्रत्यग्रवयस्त्वेन स्वरसम्पादनोचितबलयोगोऽप्युपलक्ष्यते । यत्राकृतिस्तत्र गुणा । प्रसिद्धा च रूपादियोगेन प्रकृतकलावैलक्षण्यस्यापि पादसिद्धता लक्ष्यते । नाव (वाच) विसृजेदित्यत्र नक्षत्रदश(ने)नैव कालविशेष । गानगान्धर्वोभयविशेषभावप्रतिपादनायैव च पृथगध्यायारम्भ । अन्यथैकता शपसैव शक्यत इति ।

कथ तर्हि गुणात प्रवतते गानमिति । प्रकृतोपयोगादेवमभिधानम सामान्यगान्धर्वत्वाद्वा । उक्त चैतत् । कलापातनतत्त्वज्ञ (भ० ना० ३३ २) इति । चित्रादिवाद्यकुशल(लो० भ० ना० ३३ ८) इति च । गान्धर्व एवाङ्गद्वयेन सङ्गच्छत इति सिद्ध पृथगध्यायारम्भोऽपि ।

गुणात प्रवतत इति । प्रकृष्टतयोत्कृष्टतया वतम इत्यर्थ । दोषोपहतयोश्चित्तनिश्चयेनास्य विक्षिप्ति । नत्वकाग्र करोति । न रञ्जयतीति यावत् । अनेनैवेदमाह । यद्यपि गुणाभावा दोष एव तथापि भाविकपिम(ष) लापस्थितादिदोषाणामभाव च गाता तावत् क्षिपति न तूत्कृष्टदोषयोगे तु तदगानमेव न किञ्चित् । गदमाभाषित हि तत् । गुणायोगे तूत्कृष्टस्तदभवति विक्षोदीति नाटयाचार्यस्य गुणवत प्राधान (तु) दोषवतश्च त्यक्तुमिति ॥१॥

तत्र शारीरस्वरप्राव(व)कत्वाद्वे गुणाना वक्ष्यामा च क्रमेण गातृणा विपञ्ची वादको(क)वशवादकाना च गुणास्तावदाह । गाता प्रत्यग्रवया इत्यादिना । स्निग्ध इत्यपरुषस्वर । उपचारात् मधुरशब्देन माधुर्यम । (तेन युक्त स्वर)स्त्रे(रते)नोपचित पूर्ण कण्ठ(ण्ठो)ऽस्येति नादोऽत्र कण्ठ । तेनानुद्वजको विश्रान्तिदश्च यस्य स्वर । लयो द्रुतादि( ) । (ता)लश्चच्चत्पुटादि( ) । कला आवापादि । पाताल (त०) शम्यादि । प्रमाण चित्रादिमाग । योगो योजना समपाण्यादि । एकत्व विवक्षितमित्येक ॥२॥

---

१ NS. सुललितत्व च ।

रूपगुणकान्तियुक्ता माधुर्योपेतसत्वसम्पन्नाः ।
पेशलमधुरस्निग्धानुनादिसमरक्त गुरु(शुभ)कण्ठाः ॥३॥

सुविहितगमकविधायिन्योऽक्षोभ्यो(भ्याः)तालयकुशला ।
धृतातोद्यार्पितकरणा विज्ञेया गायिका श्यामाः ॥४॥

प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं नृणां च पाठ्यविधिः ।
स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठो नृणां बलित्वं च[1] ॥५॥

यत्र स्त्रीणां पाठ्यात्(ठ्य) गुणैर्नराणां च गानमधुरत्वम् ।
ज्ञेयोऽलङ्कारोऽसौ न हि स्वभावो ह्ययं तेषाम् ॥६॥

मुनिविहितपाणिलयपतियोगज्ञौ[1] सुमधुरलघुहस्तौ ।
गातृगुणैश्चोपेतावबहितमनसौ सुसङ्गौतौ ॥७॥

एवं तन्मध्य(ध्ये)ऽसौ केवल यत्र(त्रा)धारप्राया माधुर्योपेतेति । अत्र चेष्टानुल्बणता माधुर्यं तेनोपेत सत्वमिति बलम् । पेशलो विकारशून्य( ) । मधुरोल्बणवर्णविभापि(पी) । स्निग्ध ( ) नेत्रतन्त्रकम् । अनुनादो(दी)विच्छेदाभावयुक्त । सम परस्पर कीर्ण(र्णो) मिलित । रक्त. कोमलोऽभिराम । शुभो गेयमानश्रव्यावककर्ण(ण्ठ) । (रू)पाणि यासामिति तावद् ॥३॥

गमित सुविहित शक्ता च अपतिरिक्ता चेति न्यायेन ज्ञानापरस्यायिमन्तर्भावितया विदधत इति अनुत्पन्नत्व गीतवाद्ययोसंय योषाणाम् । तच्चातोद्यविषये करणस्य श्रोतृमनोऽर्पणाद्भवतोत्यभ्यास उक्तः । श्यामा इति तरुण्य । तरुण्य एव च फलोपलब्धृत्वात् ॥४॥

गायिकानां बहुत्वे हेतु दर्शयति । प्रायेण त(तु)स्य(स्व)भावात् स्त्रीणां गानं नृणां च सविधिरिति । उपमागर्भमेतत् । प्रायेणेति लय व्याचष्टे ॥५॥

यत्(त्र)स्त्रीणां पाठ्यमिति । यत्र बा(ब)न्तित्वे सति स्त्रीणां गुणपाठ्यात् गुणात् जनरञ्जनमधुरकण्ठत्वे च सति नृणां गानविनय मधुरत्व सर्वाणिति स्त्रीणां पुंसां चालङ्कारः कादाचित्कत्वान्नादरणीय एवमत्र प्रलघुरलक्ष्यमाणाचार ॥६॥

गात्र(तृ)गुणैरिति प्रत्ययवया इत्यादिभि । स्वराङ्गगोत्रिपीत बाम्बामिति ॥७॥

मेलति(नि)काकुशलेनाहेतुरवसान । स्फुटमानमगृहीतमुद्राचोहाम्याम् । स्वर न विकृतम् । अत एव च विभ्रम् । करणाधिकया यथारित्मागमानुसारमेव वंचित्वे(र)

---

१. NS. नियोगज्ञौ सुमधुर प्रलय हस्तौ ।

स्फुटरचित[1] चित्रकरणौ गीतश्रवणाचलौ प्रवीणौ च ।
चित्रादिवाद्यकुशलौ वीणाभ्यां वादकौ भवत[2] ॥८॥

बलवानवहितबुद्धिर्गीतलयज्ञस्तथा सुसङ्गीतः ।
श्रावकमधुरस्निग्धो [3]दृढपाणिर्वंशवादको ज्ञेयः ॥९॥

अविचलितमविच्छिन्नं वर्णालङ्कारबोधकं मधुरम् ।
स्निग्धं [4]दोषविहीनं वेणोरेव स्मृतं वाद्यम् ॥१०॥

ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिनिष्पादनानि षडाचार्यगुणा इति । तत्र ज्ञानं शास्त्रावबोधः । य(त)था च क्रियासम्पादनं विज्ञानम् । कण्ठहस्तगौण्यं करणम् । जितग्रन्थता वचनम् । देशादिसम्पदाराधनं प्रयोगसिद्धिः । शिष्यस्वभावमविशेष्यो-पात्तय उपदेशाच्छिष्यनिष्पादनमिति ॥११॥

से यतनीयमित्युक्तं भवति । यदि वा वैणिकवैपञ्चिकयोस्तुल्यकालवादने परस्पर-मनुसारिणा वैलक्षण्यं चेत्यनेन दर्शितम् । गीतश्रवणा फला इत्यभ्यास प्रकृष्टवीणा-विपञ्चीयपोश्चित्रादौ मार्गद्वये । यद्वा......मुक्तं तत्र कुशलेन । आदिग्रहणाद् वैपञ्चिको वैणिकश्च ॥८॥

वंशवाद(क) । इत्युद्देशत्वात् तस्य गुणानाह । बलवानिति । जितप्राणम्-(ण) । दृढपाणिरिति । स्वरस्थानादचलाङ्गुलि ॥९॥

अत्र फलमाह । अविचलितमिति ॥१०॥

स्वरस्थानाद् दोषाणा गात्रकुशलं विज्ञानम् । तदुपयोगिनो वाग्यादे करणवर्गस्य गुणवन्त (ता) करणयुक्ता (क्ता) करणतेत्यर्थः । जितग्रन्थतेति धारकत्वम् । वचन वारवन् हि परस्मै ब्रूयाद् स(न) विस्मर्ता । देशादिसम्पदाराधनं प्रयोगसिद्धिः । शिष्यबुद्धिमनुसृत्यादेष्टृत्वं यद्विशिष्य तच्छिष्यनिष्पादनम् । अत्र गीते स्वराणां प्राधान्यमिति दर्शयितुमेतावन्तो गुणा अवश्याद्द(द)रणीया इति ॥११॥

---

१. NS. विचित्र......।
२ भवति ।
३. दृढपाणि......वैदिको ज्ञेय ।
४ दोषावारण (?)

श्रावको(णो)ऽथ घन स्निग्धो मधुरो ह्यवधानवान् ।
त्रिस्थानशोभीत्येव तु षड कण्ठस्य गुणा मताः ॥१२॥

उदात्त श्रूयते यस्मात्तस्माच्छ्रावक(ण)उच्यते ।
श्रावक (ण॰)सुस्वरो यस्मादविच्छिन्न [1] स घनो मतः ॥१३॥

श्रश्लक्ष्णध्वनिसयुक्त स्निग्धस्तज्ज्ञै प्रकीर्तित ।
[2]मन प्रह्लादनकर स यं मधुर उच्यते ॥१४॥

स्वरेऽधिके च हीने च ह्यविरतो वि(ऽव)धानवान् ।
शिर॰कण्ठेध्वभिहित(हतस्) त्रिस्थानमधुरस्वर [3] ।
त्रिस्थानशोभीत्येव तु स हि तज्ज्ञैर्बाहुल॰[4] ॥१५॥

कपिलो ह्य(ऽव्य)वस्थितश्चैव तथा सन्दष्ट एव च ।
काकी च तुम्बकी च (चैव) पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥१६॥

वैस्वर्यं च भवेदत्र तथा स्य(स्या)द् घर्घरायितम् ।
कपिल स तु विज्ञेय श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ॥१७॥

ऊनताऽधिकता चापि स्वराणा यत्र दृश्यते ।
[5]ह्रस्वदोषहतश्चैव ज्ञेय स त्वव्यवस्थित ॥१८॥

तात्पर्येण कण्ठस्य नादस्य गुणानाह । श्रावण इत्यादि ॥१२॥

एतत् क्रमेण लक्षयति । त्रिस्थानत्व केचिदाक्षिप्य प्रतिसमादधति । वायुर्नाभेरूर्ध्वमभिहत्योरसि वृत्त शिरस्यभिहतो मुखेन वृत्त सन् छन्नमागच्छन्नयमुरस्थं नासिकासेर तथापि तत्रैवाय शब्द इति प्रतिभास्यो यत्नवशादिति तथात्वमिति समाधि । अस्माभिस्तु यदत्र वक्तव्य तदुक्तमेव काकवध्यायादौ (भ० ना० १७) विस्तरम् ॥१३-१५॥

अथ दोष तदुद्देशलक्षणाभ्यामाह । कपिल इत्यादिना ॥१६॥

कम्पन कपिस्त लालय(लयतीति)......ज्यताल ग(घ)र्घरायित स्थानाच्च्युति श्लेष्मणाऽपि स्थानस्यालाभस्ततो वैस्वर्यम् ॥१७॥

अव्यवस्थानादव्यवस्थितो नाद ॥१८॥

---

१ NS छिद्र स घन स्मृत ।
२ मानप्रह्लादकर ।
३ स्वरे ।
४ प्रकीर्तित ।
५ कृष ।

दष्ट(ष्ट)प्रयोगात् सन्दष्टस्त्वाचार्यैः परिकीर्तितः।
यो न[1] विस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणागतम्।
तथा ह्रस्वस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ॥१९॥
[2]नासाप्रपतनाद्यस्तु तुम्बु(म्ब)की सोऽभिधीयते ॥२०॥
अन्ये तु।
समप्रहरणे चैव जविनौ विशदौ तथा।
[3]जितश्रमौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वेदवर्जितौ।
तथा बृहन्नखौ चैव ज्ञेयौ हस्तस्य च गुणाः ॥२१॥ इति।
एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः कथितो(ता) मया।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविधिं पुनः ॥२२॥
गान्धर्वमेतत् कथितं मया तत्(च)
पूर्वं यदुक्तं प्रपितामहेन।
कुर्याद् य एव तु नरः प्रयोगे
सम्मानमग्र्यं लभते स लोके ॥२३॥
इति।
इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गुणदोषविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

दन्तयन्त्रसन्दशात् सन्दष्टः। काकोदुम्बरिकाम(मु)क्त किन्तु स्व(र)तन्तु-
घोणाग्रभेदेन च सादृश्य यस्यास्ति शब्दस्य स काकी तुम्बकी च ॥१९-२०॥

समप्रहरणादिसम्यसाचिवद् द्वावपि प्रयोगसमौ स्वदेहितस्तन्त्री विकारकल्पयति ॥२१॥

अध्यायार्थस्योपसहारमन्यस्यासूत्रणं करोति। एते गुणाश्चेति। एतदर्थान्तर-
सिध्यर्थं गान्धर्वयुक्तमिति समास केचिदाहुः। अन्ये तु गान्धर्वमिति सामान्यशब्दो
लोक इह चामुत्र चेति शिवम् ॥२२-२३॥

इति माहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
गुणविवेकाध्यायस्त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

---

१. NS निस्तरति।
२. KSS नासागतस्वरो यस्तु विज्ञेय स तु तुम्बकः।
३. NS. जितश्रमौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वरवर्जितौ।
तथा स्तनसौ चैव ज्ञेया.........।

॥श्रीः॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

[1]ततवाद्यविधानं तु यत् मयाऽभिहितं पुरा ।
अवनद्धगतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥

यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वा(तथा)तोद्यविभूषितम् ॥२॥

मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ।
दर्दरस्य च संक्षेपाद् विधानं वाद्यमेव च ॥३॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मार्जनानुगतमार्गसुन्दरं
पुष्करत्रितयमाश्रितं सदा ।
चित्रदानपदवल्गुप्तविग्रहं
श्रीसदाशिवतनुं शिवं नुमः ॥

वृत्तेऽध्यायेऽवनद्धविधिं ब्रूम इत्युक्तम् । तत्र पुनरर्थं(र्थं)स्फुटयितुमाह । ततवाद्यविधानं तु यत् मयेति । यत्तद्विधानं पूर्वमुक्तं तस्यैव लक्षणं वक्ष्यामीति सङ्गतिः पुनरर्थं(र्थं) । न च पुनरुक्ततया तावदन्तर्धानं गतमिति प्राप्तमपि तस्य विशेषस्वरूपं भवति तच्च नोक्तमिति । अवहननं चर्मणा बन्धः । स यद्यपि वीणादावस्ति तथापि स्वोऽशोऽत्राराादुपकारी न सन्निपत्य तन्त्रीपणवादौ ततशब्ददिति । तत्र व्यपदेशोऽपि कृतः । तत एव बद्धपाणिकरटादीनि । यद्वाद्यकेषु पक्षातोद्यकव्यवहारो लोके तेषां च समुक्तं कुर्वापि । तथेति तस्माद्धेतोरुक्तम् । तस्मात् मृदङ्गाणा(ना) मयाणां पुष्कराणां पणवस्य दर्दरस्य च लक्षणात्मकं विधानं चर्मादिकारणत्वं वाद्यं च फलं सङ्क्षेपाद् वक्ष्यामीति पूर्वेण सम्बन्धः । एकस्यो यस्मादर्थ

---

१. KSS. varies

आतोद्यसमवाये तु यानि योज्यानि वादकैः ।
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥१३॥

विपञ्ची चैव चित्रा च दारवीष्वङ्गसंज्ञिते ।
कच्छपीघोषकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥१४॥

[1]मृदङ्गा दर्दराश्चैव पणवाश्चाङ्गसंज्ञिताः ।
झल्लरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥१५॥

अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
[2]शाल(शङ्ख)स्तुण्डि(ण्ड)किनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥१६॥

नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
रसभाव(वौ) प्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः ॥१७॥

उत्सवे चैव याने च नृपाणां मङ्गलेषु च ।
शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥१८॥

प्रत्यङ्गम् ॥१३॥

तत्वचनदस्यैव विमय न ततादेरपीत्याह । विपञ्ची चैव चित्रा चेति । व्याख्याते प्राक् । दारवीष्विति । वीणासु ते अङ्गम् । कच्छपी कूर्मी सैरन्ध्रीति प्रसिद्धा । घोषक चिप्नका । तौ प्रत्यङ्गौ ॥१४॥

मृदङ्गा इति । पुष्करत्रयव्यतिरिक्ता एवात्र महत्(द्दा)मर्दलाकारास्ते । पटह(हा)मुहङ्गा(न्) दर्दर तथेत्यर्थोक्ता (भ० ना० ३४ ११) । ते मृदङ्गदर्दरपणव-(वा) मृदङ्गादिषु त्रिपुष्करे प्रत्यङ्गानि ॥१५॥

सुषिरेऽन्तरिता यङ्गप्रत्यङ्गानीत्याह । अङ्गलक्षणसंयुक्त इति । पूर्णस्वरे यतोऽङ्गस्वरत्वादङ्गत्वेन लक्ष्यमाणो वंश एवानाविर्येवकार । शङ्खवत् तुण्डि(ण्ड)-किनी तर्तुकेति प्रसिद्धा तत् प्रत्यङ्गम् ॥१६॥

नन्वेव न किञ्चिदिहातोद्यं व्यक्तं भवति नाट्ये इत्याह । नास्ति किञ्चिद-नायोज्यमिति । क्वचित्तु किञ्चिदित्याह । रसभावे तु ॥१७॥

क्वचित्तु सर्वमपि योज्यमित्याह । उत्सवे देवयात्रादि(दौ) । एव एवप्रकारे समुच्चय । द्वितीय एवकार प्रकारान्तरव्यावृत्त्यै । याने दण्डयात्रादि । एतच्च नाट्ये

---

1. NS मृदङ्गो दर्दुरश्चैव पणवश्चाङ्गसंज्ञिते ।
2 शङ्खस्तु डक्किनी चैव ।

उत्पाते सम्भ्रमे चैव सङ्ग्रामे पुत्रजन्मनि ।
ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥१९॥

स्वभावगृहवार्तासु मल्पभाण्ड प्रयोजयेत् ।
उत्थानकार्य(र्ये)वन्येषु सर्वातोद्यानि वादयेत् ॥२०॥

मङ्गलानां तु [1]समत्वाच्च छिद्रप्रच्छादने तथा ।
[2]विश्रामहेतो शोभार्थं भाण्डवाद्यं विनिर्मितम् ॥२१॥

तत्रावनद्धे वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ।
नानाकरणसंयुक्तं मार्गजातिविभूषितम् ॥२२॥

यावन्ति चर्मनद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।
तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्धमिति स्मृतम् ॥२३॥

लोकेऽपि च ॥१८-१९॥

स्वभावेन प्र(गृ)हवार्ता । उद्यानगमनादिरनाविष्टभावात्मा । तत्राल्प भाण्डवाद्यम् । भणनीति भाण्ड त्रिपुष्करम् । उत्थानमिमुत्साह । तत्प्रधानेषु काव्यवस्तुषु वीररौद्रादिनियमेषु डिमादिषु सर्व(र्वा)तोद्यानि ॥२०॥

नन्वेव शृङ्गारपरिक्रमादौ दीप्तत्वायोगिनि किं भाण्डवाद्येनेति शङ्कित्वाह । मङ्गलानामिति । शाखोपाङ्ग(च)रणादीनां समत्वाय परिक्रमणे । छिद्रप्रच्छादन इत्युत्तरध्रुवागाने । विश्रामहेतोरित्याक्षेपगानादौ । शोभार्थमिति प्रसादगाने ॥२१॥

एवमुत्पत्तिस्वरूपप्रयोजनान्यभिधायावनद्धस्य वाद्य मक्षवितुमुपक्रमते । तत्रावनद्ध इति । स्वर(स)मुत्थितम् । स्वर शब्दमभिसन्धाय यो विधि प्रवृत्त इत्यमय शब्दो भवतीति वक्ष्यामि । स्वरपटकाद्यनुहाररूपवर्णाऽनुहाररूप च शब्दमात्रमिह करणरूपादिषड्विधमार्गोचितत्व ताभिश्चतुर्णाजाति शुद्धाधिकारादाचाप च सम्पते । लेपमार्जनादेरत्रैवोपयोग इत्यासयन तदिह नोक्तम् । अन्ये तु स्वरशब्देन स्वरानुहार च । अक्षररूप तु वर्ण । अनुहारकरणशून्या सगृह्यते ॥२२॥

ननु झल्लरीपटहादौ पूर्वं वर्णाद्यनुहार इत्याह । यावन्ति चर्मनद्धानीति । पादौ त्रिपुष्करे वाद्य प्रधान येषा तदङ्गानि सन्ति तानि प्रयुज्यन्ते ॥२३॥

---

1. NS समत्वार्थं ।
2. विप्राप्तिहेतो . . . जायते ।

एतेषां तु पुनर्भेदा शतसंख्याः प्रकीर्तिता ।
[1]किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य लक्षणं प्रोच्यते मया ॥२४॥
शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।
[2]न स्वरा प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जना। ॥२५॥
भेरीपटहजम्भा(ञ्झा)भिस्तथा दुन्दुभिडिण्डमैः ।
शंषित्वादायतत्वाच्च स्वरेऽगाम्भीर्यमिष्यते ॥२६॥
[3]प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।
किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥२७॥

अन्यथा तु एतेषां तु पुनर्भेदा इत्यफलत्वादलक्षणं इ(मि)त्याशय नन्वनद्ध एवानारम्भणीय । नेत्याह । किन्तु त्रिपुष्करस्येति । वाद्ये अन्यपदार्थबहुव्रीहि । अवयवेन विग्रह । समुदायो वृत्त्यर्थ इति गुर्वाचार्यादि (वत्) ॥२४॥

नन्विदानीमङ्गप्रत्यङ्गकृतो भेद इत्याह । शेषाणामिति । कर्मबाहुल्यमिति । वाद्यं तत्तद्बहुल तेषु । अत्र हेतु ।

न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मार्जनाः ।

इति । षड्जादिस्वराभा(वा)त् त(त्सम्पत्तये) । मर्जना मायूर्यादि(या)स्तैऽत्रायस्ता-स्तत्सम्पत्तिफला । अक्षराणां षोडशाना मान तदभावात् तत्सम्पत्तये । निगृहीतादय-स्त्रय. प्रहारा ॥२५॥

ननु स्वराभावे कथ शब्दवैचित्र्यमित्यत आह । भेरीपटहजञ्झाभिरिति । तुरीयेऽध्याये स्वरूपमुक्तमेषाम् । एतैर्न क्रियते स्वर शब्दस्तत्र केवल शंषित्वात् बध्रचर्मकीलिना .. ..त् धामभिर्यन् मदत्वमायतत्वात् न गाम्भीर्यमुच्चत्वम् । प्राकृत्याकारः श्लिष्टः । एतदुक्त भवति । उच्चनीचतामात्रमेवात्र परं तु न तावता स्वरोदय. । स्वरान्तरश्रुत्याद(दावा) यतो हि सस्फुटो भवतीत्युक्तम् । मत्तकोकिला-दयस्तु न तथा । भावरक्ति ..योगादेतच्च स्वरगते ग्यक्षेण चर्चितमित्यास्ताम् ॥२६॥

पुनर्नैषां सर्वदा नोपयोग इति दर्शयति ।

प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्निवति । प्रकृत सूत्रयति । त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिरिति ॥२७॥

---

१. NS किंतु (?) त्रिपुष्करस्यसे ।
२. न स्वरास्तत्र हाराश्च ।
३ प्रायश स्वानि ।

वाद्यात्मको भवेच्छब्द[1] स चापि द्विविधो मतः ।
स्वरवांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥२८॥

तत्राभिधानवान् नाम नानाभाषासमाश्रय ।
स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोद्यसमाश्रय ॥२९॥

शारीर्यामिव वीणायां स्वरा सप्त प्रकीर्तिता ।
तेभ्यो विनिःसृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥३०॥

पूर्वशारीरादुद्भुता[2] स्ततो गच्छन्ति दारवीम् ।
ततः पुष्करजं चैवमनुयान्ति घनं(ध्वनि) पुनः(पुताः) ॥३१॥

तत्र शब्दस्य तावत् स्वरूपमाह । वाद्यात्मको भवेच्छब्दः स चापि द्विविध इति । वायुरात्मस्वरूप जन्मन्युपादाने व्यक्तौ वा निमित्तमात्र यस्य शब्दस्य । एतच्च

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

इत्यत्र ब्रह्मकाण्डोद्देशे विवेचितम् । इह स्वप्रकृतमिति न विस्तारितम । स्वरात्मक स्वरूप यस्य नित्यमस्ति स स्वरवान् नादमात्रात्मक । ननु पाण्डित्यप्रयोगनियमपर्यंव-सायित्व वदता वर्णात्मके नादरूपता नास्तीत्युक्तम् । अभिधाने समयादिनाऽर्थप्रति-पादनं विद्यते यस्य सोऽभिधानवान् वर्णात्मक ॥२८॥

तत्रेदमिह ववनाय मत्वा पूर्वाभिधानोपयोगिनमाद्यमाह । स्वरवानिति आतोद्ये वीणादौ स एव भवतीति ॥२९॥

तदसम्यक् । (ना)नाश्रय आतोद्य एवेति कश्चिदमस्तेत्याह । शारीर्यामिवेति । तत्रैवोक्त श्रुतिसम्बन्ध । यतस्तेभ्य इति । शारीरेभ्यो विनि सृता इति । तत्सामा-न्यादिति भाव । आतोद्येष्विति ततादिषु ॥३०॥

तदपि गुणप्रधानतामाह । पूर्वं शारीरादुद्भूता उत्पन्ना अभिव्यक्ता वा ततो गच्छन्ति दारवीम् । वीणाया पूर्णत्वात् तत्प्रा(पा)शिक्षताया रक्तेः । अनेन वैणवा अप्युपलक्षिता । तत पुष्करजं चैवमनुयान्तीति । वीणास्वरेषु यादृशी रक्ति पूर्णता-दृशी पुष्करेषु केवल गाम्यानुहारमात्रम् । तदाह । ध्वनिमनुयान्तीति ।

नन्वेवमनुहरण साम्यस्य[दारव्या]दावप्यस्ति । तत्कथमुक्त स्वरा इति । तत्रैकमेवानुहारमात्र(मि)ति न स्वरानुहारत्व तत्र स्फुटम् । इह तु मार्जनायोगात्

---

1. NS छन्द । द्विविध स्मृत ।

2

तेषां [1]वाक्करणजेया प्रहारा वचनाश्रयाः ।
[2]भणभण्या चेति (भण्टुं भाभेति) सयुक्ता वीणावाद्यप्रयोगिन ॥३२॥

शारीर्यामिव वीणाया भण्टु जगदि यादि च ।
भवेद्वाक्करणं तत्र नानाकरणसंयुतम् ॥३३॥

तत्पठनेन च सम्पादितत्रयान्तरसम्पत्तावप्येकस्त्रिविवान्यो भवन् नीचभावसवेदाद् व्यक्तस्वरानुहारो मिश्रत्वात् । तदाह । युता इति । स . .. नत्वादित्यर्थः ॥३१॥

एव त्रिपुष्करे मार्जनास्वरयोग सूचयन प्रहाराक्षरयोगमपि सूचयिष्यन् तत्प्रकृतौ ..वीणाया दर्शयितु सामान्योपक्रम सूचयति । तेषां वाक्करणजेया प्रहार-(रा)वचना (श्रया) । इति । तेषामित्यातोद्याना परामर्शः । आतोद्येष्विति प्रक्रान्तत्वात् । वाक्करणैस्तोभाक्षरैवक्त्रराङ्गिर्जायते । आतोद्याना नाश्रयो(य)वर्णानुहार-सम्पादका हस्ताङ गुलिप्रहारा भवन्तीति । वाच एव क्रिया न स्वयं प्रतीत्यादि । किञ्चिदित्यत्र तद्वाक वचन वर्णा इह तु तदनुहार । ननु कानि स्तोभाक्षराणि । कुत्रेत्याह भण्टु भांभेति । न प्रकारे वि(हि) वीणावाद्यप्रयोगे विद्यते येषा हेतुनेति वीणावाद्यप्रयोगिन. ॥३२॥

ननु वीणाया वाग्भावाद्यावदक्षरमिति वा नामेत्याशङ्क्याह । शारीर्यामिव । भण्टु जगति यदि चेति । आदिना दिगिनिगिभण्टुप्रभृतीनि । ननु तुल्येङ्गुलिप्रहारे कथमकारादिस्तत्त्वया विशेष इत्यत शिक्षा ददाति ।

भवेद्वाक्करण तत्र नानाकरणसयुतम् ।

इति । नखाङ्गुल्यग्रमध्यादिनाऽनीक्ष्णतोत्रस्पर्शन तत्र तस्या तन्त्र्यादिभावेष्विति । नानारूपक्रिया भण्टुमादिवाक्करणेन कार्यभूतेन सयुज्यते श्रुत्या ॥३॥

अलं तदाह ।

य य गाता स्वर गच्छेत् तमातोद्यं. प्रयोजयेत् ।

इति । आतोद्यं. वीणादिभि । यतिपाण्यो व्याख्याता । परमगुरवस्तु प्रकृत व्याचक्षते ।

गुरुलघ्वक्षरे गीयमाने ध्वनितमाश्रितम् ।
स्वन्त स्वर वाद्यमान वादयेदेव भासयेत् ।
कथ यतिविराम (स्यात्) तत्प्रधानेन पाणिना ॥

---

[1] NS एता ह्यङ्गिरणं
[2] युद्धादिभि सदा वाज्यर वीणावाद्येषु योक्तृभि ।

यं यं याता स्वरं गच्छेत् तामातोद्यैः प्रयोजयेत् ।
प्रतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥३४॥

पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
विधानं सम्प्रवक्ष्यामि [1]दर्दरस्य तथैव च ॥३५॥

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।
वि(द्वि)लेपनं षट्करणं त्रियतिं त्रिलयं तथा ॥३६॥

इति पाणिप्रहारेण संयुक्तम् । पाणिना वशेषु फूत्कारो लक्ष्यते । गुरौ गीयमाने गुरुणा विच्छेदो लघो. शीघ्रतयेति ॥३४॥

ननु भवत्वेव वीणादौ । प्रकृते पुष्करे कथमेदित्याह । पौष्करस्य । तथैवेति । *नैव स्वराक्षर वादनप्रकारेण हेतुना पौष्करस्य लक्षणं वक्ष्यामि तदनुषङ्गी* नामश्च । दर्दरस्य मृदङ्गपणवाश्रयं कृत्वा । तेन मृदङ्गपणवस्य चानुषङ्गिणो विधानं स्वराक्षरसम्पादक प्रकारं वक्ष्यामीति सम्बन्ध ॥३५॥

षोडशाक्षरसम्पन्नं चतुर्मार्गं तथैव च ।

इति । अक्षरप्रकारेण मार्गच्छेद इति ।

द्विलेपनं षट्करणं त्रियतिं त्रिलयं तथा ।
त्रिगतं त्रिप्रकारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकम् ।
दशार्थपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनम् ।
विंशत्यसङ्कारयुतं तथाष्टादशजातिकम् ॥

इति । तत्र योजनमाह । एवं प्रकारैर्यस्मात् पुष्करजं वाद्यं परिपूर्णं तस्मान्नाट्ये रसभावाभिव्यञ्जनसमर्थमित्यतो भणनयोग्यमिति सम्भाव्यते । तत्र पौष्करं वाद्यं प्रकार*त्रयेण नाट्योपयोगिनि(गीति)* । *वर्णानुसारेण स्वरानुसारेण साम्यात्मना ताले* च । तथा हि । वर्णा कस्मिंचिदपि वाद्यविशेषतया प्रभवन्तोऽप्यज्ञातार्थश्रुतिमात्रेणैव पुरुष नागरग्राम्योपनागरिकात्मवृत्तित्रयाणि ताल[लय]भेदेषु दीप्तमध्यमसुकुमारूपसविदवृत्तिव्यञ्जका इति तावत् प्रसिद्धमेव । ततश्च प्राग्लङ्काराध्याये (भ ना १६) निर्णीतपरमार्थ सहृदयलोकलोचने (ध्वन्यालोकलोचनम् ३ २) च । त एव त्वनुहाररूपतायां वर्णरूपत्वस्यबकारेण नादरूपतया सत्त्वादितात्मानो भवन्तो नादस्य लालित्यपारुष्यादितारतम्यभेदे नितरां द्विरावृत्तिमेवोद्दीपयन्ति । नादो हि चित्तवृत्तेरन्तरङ्ग समयानपेक्षित एव । लोकेऽपि चित्तवृत्ति(त्तं)र्य्यंनक्ति । सवित्प्राणितं तु वाक्तत्वस्य प्रथम

---

१. दर्दुरस्य ।

त्रिगत त्रिप्रका(चा)र च त्रिसयोग त्रिधाणिकम् ।
दशार्धपाणिप्रहत त्रिप्रहार त्रिमार्जनम् ॥३७॥

विशत्यलङ्कारयुत तथाष्टादशजातिकम् ।
एभि प्रकारैः सम्पन्न वाद्य पुष्करज भवेत् ॥३८॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम. ।
कखगघटठडढतथदधमरलह इति षोडशाक्षराणीह ।
[1]नियत पुष्करवाद्ये वाक्करणे सविधेयानि ॥३९॥

नादात्मना विवृत्तस्य । वर्णात्मा चरमो विवर्तो बहिरङ्ग । यत सा चेय नादरूपतयैव श्रूयमाणा पातहन्ममा(ना)न्यपुष्करमुखोदितान्येव चोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु प्रयत्नशतैरपि न सम्पद्यते । तत्र हि सर्वथा(था) वर्णप्राधान्यमेवोन्मीलति । नादप्राधान्या.. उच्चायमाण(णो) वर्णो वाद्यमान तु वादिभूतवर्णमय सन्ध्याया शाबलेयादय इव गो भूता । अत एवोच्चार्यमाण वाद्यमपि प्रसिद्धमपि सुदट्टयति । उद्घटन सूत्रमुच्यते । सोऽय वर्णान्तरानुहारभागो रसभावप्रकृत्यादिभि सूत्रतया विमलमत(तम)दृष्टिना मुनिना ज्ञात्वा तथैवोपदिष्ट । तत्र वर्णस्वरूप पुष्करहस्तयोगजन्म । तत्र च पुष्करगत सस्कारो लेपद्वये भालिङ्गके ऊर्ध्वके च । निगृहीत यत्ताडनमनन्तर पीडितम् । अनुरणनक्षणे यत्तान(दर्शनि)-गृहीतम । विश्रम्य(विश्रम्य) पीडितमेतदनुरणनसिद्धये । मुक्त च पीडितसम्पूर्णानुरणनसम्पत्त्यै इत्येतत् प्रहारत्रयम । (पञ्चपाणिप्रहृत)समार्धतदर्धपर्श्वप्रदेशिन्यात्मनि हस्तसन्निवेशात्मनि वर्गरूपे घातपञ्चके इति कर्तव्यता सपूरयद्धस्तस्य सरकार इति लेपघातप्रकारप्रहारसर्णानुहार । प्रत्युपयोगिना वर्णानामेव त्रिग(ग)तम । सयोगः मार्गे आलिप्तादिश्चतुर्विध । गुरुलघुमिश्रतावर्णस्वरूप । निगृहीतादित्रयमिति सयोग त्रयवर्णस्वरूपतापत्येव । प्रचारत्रयस्य मार्गचतुष्टय एवोपयुज्यते । हस्तसाम्येन वैषम्येणोभयथा चेति । यदा मार्गभेदास्तावत् सिद्धतज्जातयोऽष्टादश शुद्धा दुष्करकरणेत्यादय । यद्यपि चासा समस्तमेवैतदुद्देशगत (लघुप्लुत)लयग्रुताद्यधिगमनरूपमत एव हि सर्वं मीलनाज्जायत इति निवचन चासामेव प्रयोगपर्यन्तम् । तथापि मार्गारम्भमासां शरीरमिति मार्गजास्ता उक्ता । तेष्वेव वर्णेषु पणवदर्दरमृदङ्ग वाद्ययोजनया वैचित्र्योत्पादककरण (म्) । यद्रूपकृतिप्रकृतमित्यादि करणषट्कम् । अत एव प्रचारत्रयसहितमार्गाभिधानादन तर पणवदर्दरलक्षणमकालकूष्माण्डपतनदेशीयमिति न शक्यते ।

षोडशाक्षरसम्पन्न चतुर्मार्ग द्विलेप षट्करण त्रिप्रचार त्रिसयोग दशार्धपाणि-

---

[1] NS पुष्करवाद्ये नित्य ।

चतुर्मार्गं नाम । मालिप्ताङ्कितगोमुखवितस्ताश्चत्वारो मार्गाः ।

[1]द्विलेप नाम । व(वा)मोर्ध्वकप्रलेपात् ।

पद्करण नाम । रूपं कृतप्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघः [2]प्रतिशुल्का चेति । त्रियतिर्नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेत्यन्वयात् ।

त्रिलयं नाम । द्रुतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगतं नाम । [3]तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

त्रिप्रचार नाम । समप्रचारो विषमप्रचारः समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम । गुरुसयोगो लघुसयोगो गुरुलघुसयोगश्चेति ।

त्रिपाणिक नाम । समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति ।

पञ्चपाणिप्रहृत नाम । [4]समपाण्यर्धसमपाणिरर्धार्धसमपाणिः पार्श्वपाणि प्रदेशिनी चेति ।

त्रिप्रहारं नाम । निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

त्रिमार्जन नाम मायूर्यर्धमायूरी कार्मारवी चेति ।

विशत्यलङ्कारा(रान्)अष्टादशजाति(तो)श्च पदभेदे दर्शयिष्यामः ॥४०॥

प्रहृतं त्रिप्रकारमष्टादशजातिकमिति । यस्तूद्देशभागे वर्णानुसहारविषयो यस्तु स्वरानुहाराशस्तत्र द्विलेपमिति । स्वरूपसिध्यै त्रिमार्जनमिति । स्वरसयोजनाक्षे नादीभूतवर्णसम्पत्यनुभावि सदनुरणनरूप तद्गानाशयितस्याथित्व स्वरूपमनुवर्तमान तत एव तत्कृतचित्तवृत्त्युद्दीपन एव सुतरात्मानमाश्रयतीति यत्तत उपदिश्यमानस्वरानुहाराद्य इति प्रकारत्रयम् । घातपञ्चकादेरत्र यत्रोपयोग एव । गतयो लयास्तत्त्वादीनि त्रिगतम् । समपाण्यादित्रयमिति साम्याशास्ताल उपयुज्यते । साम्य यत्र यस्यान्योन्यमृदङ्ग घड्भिंझ्झर्यादिष पङ्गैस्तादिभिरातोद्यान्तरैर्ध्रुवागानेन परिक्रमणादिपात्रवेष्टितेनेति तद्विचित्रीकरणे विशतिरलङ्कारा इति । एव पुष्करवाद्यमनुरञ्जकत्वेऽपि विवाह...शोभामावहतीति । तथा च नन्दिमते ।

> न पुष्करविहीनं हि वाद्यवृत्त विराजते ।
> तत्रैव हि श्रुते लोक उन्मुखत्व प्रपद्यते ॥

इति । त्रिभङ्गविषयत्वेऽपि मिश्रितत्वेन प्रयोगे तत्सम्पादन न हि विभज्येति प्रतिपादयितु मुनि. शङ्कुरे(संक्षेपे)णोददिक्षत् ॥३६-४०॥

---

१. NS विलेपनं ।
२ प्रतिघुक्लेति ।
३. घनमोघश्चेति ।
४ समपाणिरर्धपाणि. .प्रदेशिनीत ।

एतावत सूत्रम । अत एवमेवं । तत्र षोडशाक्षर नाम ।
[1]अभिव्यञ्जितानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाक्षानि ॥
तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम ।
पणवे [2]ददरे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥४१॥

कखतथमा(टढतथरा)स्तु दक्षिणमुखेऽत्र घघम(घम)हाश्च वामके नियता ।
गदकारौ चैवोर्ध्वे (चोर्ध्वाख्ये)ठठङोण (लठडम)ला स्युरालिङ्गे ॥४२॥

एतेषामक्षराणां स्वरसयोग व्यञ्जनसयोग च व्याख्यास्याम ।
तत्र अ आ इ ई उ(इ उ) ए ओ अ इति स्वरा व्यञ्जनैः सह सयोग गच्छन्ति ।

अकारेकारोकारैकारौकाराङ्कारा इति ककारे । यथा । ककिकुकेकोक मिति ।

इकारैकारौकारा इति लकारे । लिलेलो इति ।

एतदत्र वस्तुतत्त्व शिष्ट ग्रन्थयोजनामात्रम् । तदाह मुनि । एतावत् सूत्रमिति । स(सा)मात्यौ नेत्याह अत एवमेव इति । सूत्रेऽस्मिन् यानि पदानीत्यवान्तरवाक्यानि तानि व्याख्यास्यन्तेऽस्मिन्निति स ग्रन्थस्तथोक्त । तत्र पणवदर्दरमृदङ्गेष्वक्षरविभाग पुष्करेषु तावदाह ॥४१॥

कटढतथरास्तु दक्षिणमुखेऽत्र घमहाश्च वामके नियता ।

गदकारौ चोर्ध्वाख्ये कढणव(लठडम)लाश्च स्युरालिङ्गे ॥

दक्षिणस्य पुष्करस्य सव्यतो वामतश्चेति मुखद्वयम् । अतएव तयवाङ्को सलक्षणमस्तीत्याङ्किक । तस्य दक्षिणस्य दक्षिणमुखे षड् वर्णा । वामे त्रय । मध्यमे तु प्रधानत्वादङ्किकालिङ्ग्याभ्या सार्धं त्रयम् । तालाभ्यामाधिक्येन चतुरतामत्वेन वक्ष्यमाणत्वाच्चोर्ध्वकशब्दवाच्ये द्वौ वर्णौ । आलिङ्गके पणवदर्दरवाद्येन मिश्रीक्रियते यस्य वाद्यमालिङ्ग्यकरणत्वबहुल वमेव तद्वाद्यम् । न तु तच्छ्रय कदाचित् । तत्रालिङ्गके पञ्च । एव षोडश ॥४२॥

तेषां स्वरसयोगमाह । तत्रेत्यादिना हकारमा(म)कारौ शुद्धावित्यन्तेन । ऋलृऐऔम इत्येतद्वजम् । अत्र स्वरविनियोग इति । लक्ष्ये हि हृदादित्यादौ टकारो न

---

१ NS. अभिव्यक्तानि ।
२ दर्दुरे ।

उकारेकारौ गकारे। यथा गुगे इति।
अकारेकारोकारौकारा इति घकारे। यथा घाघिघुघो इति।
अकाराकारेकारौकाराङ्कारा (इति) टकारे। यथा टटाटिटोटमिति।
अकाराकारेकारेकारौकाराङ्कारा इति ठकारे। यथा ठठाठिठेठोठमिति।
एकारौकारौ डकारे। यथा डेडो इति।
अकाराकारेकारौकारा इति णकारे। यथा णणाणेणो इति।
अकाराकारेकारेकारा इति तथयो। यथा तताितिते थथाथिथे इति।
अकारोकारेकारौकारा इति दकारे। यथा ददुदेदो इति।
अकाराकारेकारौकाराङ्कारा इति धकारे। यथा धधाधिधे (धोधमिति)
आ(अकारा)कारेकारेकारा इति रेफे। यथा रराारिरे इति।
अका(राका)रेकारेकारा इति लकारे। यथा ललालिले इति।
हकारमकारौ शुद्धौ ॥४३॥

ककारगकारघकारतकारधकादकाराणां रेफोऽनुबन्ध। यथा क्र ग्र घ्र त्र ध्र द्र। ककारस्य लकारोऽनुबन्ध। यथा क्ल क्ले क्लमिति। हकारस्य णकारोऽनुबन्धः। यथा ह्णु इति। तकारस्य थकारोऽनुबन्ध। यथा त्थ इति। दकारस्य धकारोऽनुबन्ध। यथा द्ध द्धा द्धे इति। एवमेतैः संयोगैर्द्विहस्तसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति ॥४४॥

तत्रैत एव द्विपुष्करे। यांङ्कि कमूवङ्कं द्विपुष्करे समहस्तनिपातनाड्ढकारः। तत्रैवाङ्गुलिप्रचलनात् धकारः। तत्रैवावष्टम्भात् तत्रैवार्धनिगृहीतात् स्थ(थ)कारः। तत्रैव दक्षिणमुखे पार्ष्णिनिपीडिते ककारः। तत्रैवाङ्गुलिकुञ्चनात् कुकारः। ऊर्ध्वकवामकयोः समहस्तनिपातनाद्धकार। प्रवेशिन्या चालिङ्गे क्रेङ्कारः ॥४५॥

मन्तव्य। हकारश्च(स्य) शुद्धस्याप्यभिधानाल्लक्ष्ये तर्हि ग्हतदित्यादौ गन्तव्यमित्यादि लाडय(वाच)म्। अग्रे च मद्घाघे कुगुहल इति कतव्यम्। न तु कुगुहलमिति। शिष्टं स्पष्टम् ॥४३॥

अथ व्यञ्जनसंयोगमाह। ककारेत्यादिना एवमेतैः संयोगैरित्यन्तेन। संयोगैरिति। भावसाधनम्। एतद्योजनोपलक्षितानि यान्यक्षराणि तानि हस्तद्वयसंयोगजानि। व्यापाराद्वृत्तिभेदाद्बहुहस्तसंयोगजत्वमपि सम्भाव्यमपीति द्विग्रहणम् ॥४४॥

अनुबन्धशब्दत्वेन मिश्रत्वेन वैचित्र्यमाह। एत एव हि (द्वि)पुष्करे

[1]पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्त समपाण्यर्धपाण्यर्धार्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिन्य-श्चेति । त(य) एते पञ्चपाणिप्रहृता के(ते) निगृहीतार्धनिगृहीतयुक्ता यथायोग कार्या । तत्र समपाणिप्रहृतो मकार स निगृहीत । गकारधकारदकारपकारा अर्ध-पाणिप्रहृता अर्धनिगृहीता । ककारखकारटकारदकारा पार्श्वपाणिप्रहृता निगृही ताश्च । तकारथकारावर्धार्धपाणिहतावर्धनिगृहीतो । प्रदेशिन्या हता आलिङ्ग्ये ढका-रणका(र)रेफवकारा युक्ता । द्विहस्तप्रहृता ध्रुवोंल्के इति । मुखपार्श्वे थिका इत्यर्धपाणिहता निगृहीता( ) । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्या प्रहारा ॥४६॥

षोडशैतानि दृष्टानि वाद्यजान्यक्षराणि तु ।
अनेनैव विधानेन योज्य वाक्करण बुधै ॥४७॥

द्विमुखेऽङ्किक इति । मुखद्वये सम कृत्वा हस्तनिपाताविति समप्रहृण क्रमनिषेधार्थम् । अत एवाव्यक्तपूर्णान्तरमेवेद केवलमुद्धट्टने । सर्वैरप्यङ्किके दक्षिणमुखे द्वयमित्युक्तम् ॥४५॥

षोडशाक्षरमिति निर्णीय तदुपयोगि दशाथपाणिप्रहृतमिति निर्णेतुमाह । पञ्चपाणीति । पञ्चसन्निवेशै पाणिभि प्रयोगसिद्धये हृत हनन येषां ते वर्णा निगृहीतादित्रयरूपा कार्या इति । त्रिप्रकारस्येतिकर्तव्यताहृपतामाह । यथयोगमिति । व्याचष्टे समपाणिप्रहृतमि(त इ)त्यादिना । अर्धपाणिप्रहृतार्धनिगृहीत इति तुल्यत्वेऽपि पुष्करभेदात् स(ग)कारादीना भेद ॥४६॥

ननु तत्र यदि वर्णानुहारस्वरभवा एतेऽय एव तथा सति संयोगजना ध्वनीना परमार्थतोऽसत्वमेव । तथा रूपादिकरणवमृदङ्गध्वने पुष्करद्वनिमेलने वक्ष्यमाणे वस्तुतोऽय एव विचित्रो निनाद इति किमर्थोऽय षोडक्षरनियप्रयास इत्या शङ्क्याह । षोडशैतानीति । तुर्हेतौ । यस्मादनेन षोडशाक्षरात्मना विधानेन वाक्करण वाचा तात्वोद्धट्टन बुधैरनुहारसादृश्यविवेककुशलैर्यो जयितु शक्यते । तद्योजनया च लिना तद्वाच्याभ्याससम्पादनमशक्यत्वात् प्रयोगविच्छेदमित्यवश्य योजनार्हम् । एतैरेव षोडशभिरुद्घट्टनिकारूपं सदमेव वाक्करण योजनार्हम् । अधिकान्यक्षराणि नापेक्षत इति । ततो हेतोरेतानि वाद्याज्जातानि कल्पनया तत आ(अ)पोद्धारेण तत्स्वरूपाणि षोडशाक्षराणि दृष्टानीति सम्बन्ध ॥४७॥

---

१ अत्यत्र तु अध्यायान्त पाठो मिलते ।

चतुर्मार्गं यदुक्त तमनुव्याख्यास्याम ।
अड्डितालिप्तमार्ग(र्गौ) तु वितस्ता गोमुखी तथा ।
मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रयाः ॥४८॥

तत्र किङ्कु(त्राङ्किक)मृदङ्गप्रहारयुक्तोऽड्डितमार्गो वामोर्ध्वप्रहारयुक्त आलिप्तमार्गं । ऊर्ध्वकाङ्किके दक्षिणमुखे आलिप्तहस्तो वितस्तमार्गः । आलिङ्गक-करणबहुलः सर्वपुष्करहतो गोमुखीमार्ग इति ॥४९॥

तत्राड्डित(ता)प्रहारजातम । मटकटथिथथटथेघोघहमथि घथनथिथि इत्य-ड्डितामार्गः । घट गुदुगुटमघेदोंघिघवुघिदुघेघि (इत्यालिप्तमार्गं ।) किकाकिटु-मेटकिता किकेकितांद . तसितां गुदुगेत्येव ज्ञेयो वितस्त्यास्तु । गुद सिद्ध मद्धिकुटघेघेमत्यिद्घिघमुखुणघेघोटत्यिमट गोमुखीमार्ग ॥५०॥

अथैषा वर्णाना चतुर्धा समूहीभाव रसविशेष उपयोजयितु प्रक्रमते चतुर्मार्ग-मिति । यदुक्तमिति । उद्देशसूत्रे मार्गं आकाङ्क्षा तया सम्बन्धन समूहीभावात्मा लक्ष्यते । स चतुर्धा । एको ङिक इत्यङ्गिकमुखम् । तच्च प्रथमो(मम्)क्तम् कटस्थ-कटस्थान मृदङ्गपूर्विकमङ्गम् । इह यत्र घटकारय(यु)क्तैरेतद्गतं प्रहारर्युक्तो ङिको मार्ग ॥४८॥

अड्डिता प्रथा शृङ्गारविषया प्रथमाध्याये (म ना० ३२) दर्शिता । तत्रो-चिते कृतकाऽङ्गि(ङ्क)कस्य यद्वाममुख यत्र बहुमाश्च वामकमित्युक्तम् । यच्चोर्ध्व-कटस्थान तत्प्रहारयुक्त आलिप्तमार्गः । श्रोकातरो हि शरीरपतिकमविरहान्(होन)-मुख आलिप्त । तदुचितकरणोचितत्वायमिति । ऊर्ध्वके पदस्थानेऽङ्किकस्य दक्षिण-मुखे करटवतद्वये उक्तिरसातिशयवेगताडनहस्ततया प्रहार प्रकृष्टहनन यत्र स वितस्तमार्गश्च । अस्य दक्षिणो स(वित)स्तस्येति नाशयति तस्य आमोचितस्ता हिंसता तद्विषये दीनरौद्राभावस्य विनियोगो यत । वितस्तिमात्राक्षिप्तहस्तप्रहरण-सूचनार्थं वितस्तमार्गं इत्यन्ये पठन्ति । सर्वेषु पुष्करेषु यद्धनन बाहुल्येन चाङ्ग(ङ्क)क एव नोर्ध्वकस्थाने स गोमुखीनः । गोमुखमन्तरंगत्व न तूर्ध्वम् । तत्र बीभत्समोध इत्यसरसङ्कृतिरपि गोमुखीरुक्ता ॥४९॥

तत्र मार्गचतुष्टये तान्यक्षराणि दर्शयति । तत्राड्डिताप्रहारजातमित्यादिना गोमुखीमार्ग इत्यन्तेन ॥५०॥

कुर्याद्वितस्तिमार्गे स्वरविवर्जितान् प्रहारांस्तु ।
उद्धतमार्गेण विना शेषाः कार्यास्तु गोमुख्याम् ॥५१॥

घोमांस्तु गुट्गुटुघेद्रघणेघटकेदोराद्भिम् ।
एष वि(तस्त)वाद्य विज्ञेय वादकैस्तज्ज्ञैः ।
ठिणिखिठिणिहो ड्डधो गोमुख्याम् ॥५२॥

ये स्वालिप्तसमुत्था(ः) सर्वमार्गेस्तु ते विधातव्या(ः) ।
ग्रहणो न लभ्यस्त्वो नाट्यविधान समासाद्य ।
ग्रहमोक्षणसन्धानेस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥५३॥

एतेषां चैव वक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥५४॥

यथात्रैव मार्गचतुष्टयेनेत्युक्तम् । विशेषमाह । कुर्यादिति । आङ्क्किकदक्षिण-मुखयतो रेफो वितस्तमार्गे । प्राप्ता उर्ध्वककटसाम्र दकारस्तालभेद निषिध्यते । नकाराकारस्यालिङ्गकेऽप्यप्राप्तस्य हययोश्चाङ्किकल(स)ममुखगतयोरप्राप्तयोर्निषेध. । मध्येऽस्य तद्वर्णप्रक्षेपायाशाय तदाहरणम् । मवर्जितान् प्रहारांस्त्वद्धितमार्गेणोप-लक्ष(क्षि)ते वितस्ते कुर्यात् । स्वरवर्णोयोऽत्र प्रयोगे । ते शेषा इह वर्जिता वर्णास्ते गोमुख्यां कार्या इति । प्राप्तानामप्येषां पुनर्विधानं भूयस्त्वं स्थापयति ॥५१॥

आलिप्तमार्गे रेफस्य पूर्वलक्षणाप्राप्तिरित्यन्यानुबन्धत्वेन रेफाविशेनात्र भवतीत्युदाहरणव्याजेनाह । घोमामित्यादिना । गोपुच्छीमार्गे सर्वेषां स्वादीनाम-विशेषे प्राप्ते ड(ढ)कारोऽन्येन तुल्य इत्युदाहरणछलेना दर्शयति प्रणव इत्या-दिना ॥५२॥

अद्धितावर्जनमार्गत्रयमुक्त्वा विशेषान्तरमपि परस्परानुग्रहतो भवतीति दर्शयितुमाह । ये स्वालिप्तसमुत्थानभाकर्मध्यो येषां ते । आलिप्तादयस्त्रय इति यावद् । तेन सर्वे त्रयोऽपि मार्गा इत्यर्थं । विधातव्या ।

ग्रहमोक्षणसन्धानैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ।

इति । यथमर्थ एक मृदङ्ग यदा वादयितु प्राधान्येन स्वीक्रियते तदा मृदङ्गान्तराद् युतं कुर्यात् । तद्यथा । ऊर्ध्वकाङ्ककालिङ्ग्या दक्षिणमुखायतो(मुक्ति)रिति । अथ तत्र मोक्षतया[विग्रहा]दिति सन्धानम् । तत्र व्यामिश्रत्वेन वर्णस्य जननं विचित्रमेव लिपौ दर्शयितुमशक्यमेव । एव ग्रहमोक्षसन्धानानामेकभेदा(त्र)यो द्विभेदा षट्

दाघददाधिमटां घोमठां दिधिधिवलं धित्लाधितांवलांधिकटाम् ।
कटधिमटा खोखोघेटातड्दितावाद्यम् ॥५५॥

तन्त्रान्तिकिता घंघद्रघटितिधेटम् ।
घटघकिकेत्त(टाकुट्टिकिकिद)वितस्तायाम् ॥५६॥

ध्रामांघट्टघेघेटाघटितकधिधिघोटामाम् ।
घालिप्तकसंयोगो(गः) कार्ये(र्य) सवादने सम्यक् ॥५७॥

ध्रटमिधिघेटांधिघेतमधिघोणाखमत्थिघवलेताम् ।
खोखोघाघा णाणाणाणा च गोमुख्याम् ॥५८॥

एतेषां पुष्कराणां त्रिविध. प्रचारः । समप्रचारो विषमप्रचारः समविषमप्रचार इति ॥५९॥

तत्र ।
वामोर्ध्वकयोर्वामः सव्यो यं दक्षिणोर्ध्वके चापि का(के का)र्यः ।
समप्रचारे ह्यालिप्ते लिप्तवाद्यकरणे तु ॥६०॥

त्रिभेदाश्च पतिति । यथा पञ्चदशभिर्भेदै पुनर्मार्गाश्चर्वं चित्यम् । यथोक्त नन्दिमते ।

षोडशस्वपि वर्णेषु भेदाः पञ्चदशोदिताः ।
ताडने प्रहसन्धानमोक्षैर्मूलचतुष्टये ॥

इति । अन्ये तु चत्वारो मार्गा आलिप्तसमुत्था इत्यनेन स्वीकृताः । सूत्रे तदाविस्वेनोक्तया नीत्याऽऽचक्षते ॥५३॥

अथास्य मार्गचतुष्टयस्य लक्षणमवाधितमुदाहरणभेदमाह । वर्णनानीति । निर्दिश्यते लक्षणं पूर्वा... त येषु । पूर्वं हि रूपोदाहरणमात्र दत्तमित्यपौनरुक्तयम् । तदाह । यथाक्रममिति । यावल्लक्षणं तावदुदाहरणं दत्तमिति यावत् । प्रायशोऽत्राभिरेव ग्रन्थकृता लक्षणाद्य दर्शितमिति भङ्गो(ङ्गो) यथा भवति तथा पाठे पतितव्य(म्) ।... ..इत्यादिना प्रहणमोक्षेण दर्शितो सन्धानस्वलक्षणमित्युक्तम् ॥५४-५८॥

अथ मार्गशेषभूतमेव त्रिप्रचारमिति व्याचष्टे । त्रिविध प्रचारमि(र इ)ति । वामस्य हस्तस्य वामभागे दक्षिणस्य दक्षिणे प्रचरण स समप्रचारः । वैपरीत्येन स्वस्तिकवर्तनादिना विषमप्रचारः । मिश्रतायां समविषम । तेन च वर्णानामेव सौष्ठादिरूपजनन न तथा वैचित्र्यान्तरमाधीयत इति मार्गशेषता ॥५९॥

वामोर्ध्वकसव्यानां प्रहतो वाम करस्तु कर्तव्यः ।
सव्योर्ध्वकसंयोगात् प्रहतो हस्तप्रचारे तु ॥६१॥

स्वच्छन्दकः(क)कराणां प्रहत शेषेषु मार्गकरणेषु ।
अङ्कितगोमुखयोगे समविषमो हस्तसञ्चारः ॥६२॥

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्य योज्य तथाऽङ्किते मार्गे ।
वीराद्भुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण वाद्यं तु ॥६३॥

करुणरसेऽपि हि वाद्यं योज्य ह्यालिप्तकरणमार्गे तु ।
बीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्या(म्) ॥६४॥

तत्र मार्गभेदेन योजनमाह । वामोर्ध्वकयोरिति । आलिप्ते मार्गे वाद्यक्रियाया· कर्तव्यताया हस्तप्रभृति । तस्या· कर्तव्यतायामम विधि । वामोर्ध्वकप्रहार इति । आलिप्त इति तावदुक्तम् । तत्र वामोर्ध्वकयोर्मध्यमाद्वामेऽङ्कके वाममुखे सव्येन गते सति ऊर्ध्वकेनापि दक्षिण एव हस्त कार्य इत्येकहस्त समप्रचार आलिप्ते । तुरप्यर्थे ॥६०॥

अथ यथाप्रहसन्धानमोक्षरचनं तथा विधिमाह । वामोर्ध्वकसव्यानामिति । प्रहावेशाद्वामोर्ध्वकसयोगमवलम्ब्य हस्तप्रचारे व्याप्रियमाणे हस्ते हस्त प्रवृत्ते सति त्रयाणामपि पुष्कराणा प्रघाताय वामो हस्त इति द्वितीय एव हस्त समप्रचारः ॥६१॥

शेषा प्रहादिविहीना ये मार्गभेदकरणभेदा मार्गेषु क्रियाभेदास्तेषु करणाद्य-सम्बन्धि हननं यथारुचि तेन तत्र द्वन्द्वप्रचारोऽपि । एव सम्प्रचारस्त्रिविधः । अङ्कितगोमुखयोस्तु समविषमो हस्तप्रचारः । तेषु नु विषम एवेत्यर्थाद् दर्शित भवति । करणेष्विति बहुत्व व्यापारभेदात ॥६२॥

अथैषा विनियोगमाह शृङ्गारेति । शृङ्गारे हास्येऽप्यङ्कितः । वीराद्भुतयो रौद्रे वितस्तः ॥६३॥

करुणे चालिप्त. । बीभत्सभयानकयोर्गोमुखी ॥६४॥

व्यभिचारादिविषये तु स्वयमूह कर्तव्य इति दर्शयति । रसभावसत्त्वयोग-मिति । रसेषु भावा व्यभिचारिण सत्त्वमित्युत्समादिः प्रकृति । अभिनयशब्दोऽत्र शाखाव्यापार । तत्र गतो......वाद्ययोग । गतिप्रचारस्तु प्रवृत्ते नाट्ये परमावा-दित्यनाट्य एव । तदाह । यथायथमिति । वृत्तशब्देनात्र नाट्यमिति ॥६५॥

रससत्त्वभाव(भावसत्त्व)योगान्(ग) दृष्ट्वाभिनयं गतिप्रचारांश्च ।
वाद्य नित्य कार्यं यथाक्रम(यथ) वाद्य(वृत्त)योगज्ञैः ॥६५॥

एव प्रकृतविधान कार्यं मार्गाश्रित बुधैः सम्यक् ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्दरपणवाश्रितं वाद्यम् ॥६६॥

प्रतिवादितमनुवाद्य समवादितमुच्यते पणववाद्यम् ।
तत्रातिवादितं स्यात् मुरजानामग्रतो यत्तु ॥६७॥

यत्त्वनुगत मृदङ्गै रनुवादितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ।
समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम ॥६८॥

कखगा ठडणा वेह्वा णरला कुलिर्लध्रणेति किरिकिह्ला ।
एते वर्णा पणवातोद्यविधाने विधातव्या ॥६९॥

घोघोणाघोकिट्टल प्रहुल ह्लुह्लिति रिणिति रिह्लुपह्ले ।
कचित्वाढेढेंटणां पणववाद्यम् ।
ण्होणिकिर्मिकिर्लणोण इति पणवद्याद्य तु ॥७०॥

प्रचारत्रयमुपसहरति । एवमिति । अथ मार्गवैचित्र्योत्पादनाय करणषट्क निरूपयिष्यन् तदुपयोगि दर्दरपणव मन्यमान पणवं तावदाद्य लक्षयितुमुपक्रमते । वक्ष्यामीति । सामान्यो(न्येनो)क्तम् । विशेषस्तूच्यत इति भूय. पाठस्य । तच्च त्रिधा ॥६६॥

पुष्करत पूर्वमपि वाद्यम् । यद्यनुवाद्य मृदङ्गैर्हेतुभिर्यदनुगत व्यपदेश्यता गीतमित्यर्थ । अन्ये तु विपर्ययेणैतदाहुः । अग्रत इति पश्चादर्थ । तदन्त सामान्य-समवाय पूर्वोक्ताक्षरेभ्य एव । केचिदनुबन्ध.. . ...(साम्येन) तुल्यतेति दर्शयति ॥६७ ६८॥

कखगा टडणा इत्यार्यया ॥६९॥

आर्यान्तरेण प्रयोगोपयोगि तेषा.. _ माह् । घोघोणा । इत्यादिना ॥७०॥

अस्य पणवस्य कनिष्ठाऽनामिकाऽग्रकोणाश्च कोणाग्रमिति सम्बन्ध. । अन्ये त्वग्रे मध्यम इत्याहु । मध्यमाङ्गुल्येत्या (भ० ना० ३४ ७३)दि वक्ष्यते । पूर्वं तु मध्यमानामिकामाहु । शिथिलता मार्दवम् । तच्च न गाढीकरणम् । तच्च कक्ष्याश्च स्कन्दारोहिणो बध्नाश्च बन्धनरज्जो,... काष्टिकावस्कन्धस्य वादकसम्बन्धिन ।

शौघ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि नि स्वन (न)स्ख(ख)लितक स्यात् ।
इति दर्दरे प्रहारा समासतस्तत्र विज्ञेया ॥८९॥

एव त्वसङ्करकृता प्रहारशुद्धिरिह कीर्तिता तज्ज्ञैः ।
दर्दरपणवमृदङ्गं मिश्रितवाद्य प्रवक्ष्यामि॥९०॥

तत्र व्यक्तीभाव वाद्यं गच्छन्ति मिश्रिता केचित् ।
केचिद् युगपत्करण केचित् पर्यायकरण तु ॥९१॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वर्णानुगत(ता)स्तथैव सम्पृक्ता(.) ।
घोंट्टेंखोखोकोत्रिहुल तत्कृता मृदङ्गेषु ॥९२॥

अथ दर्दरेऽपि धिधिक्लेते पणवयोस्तु सयुक्ता. ।
डणके खोदवोदे धिधिरे दिधिनि मिश्रास्तु ॥९३॥

ग्राम्यो येऽन्ये शेषास्ते मिश्रा एव नित्यश कार्या ।
पूर्वो(र्वे)ऽपि च मिश्रत्व व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥९४॥

इति । शौघ्रक्रियाया अनुबन्धेन चिरकालानुवर्तनेन स्थितिर्यस्य शब्दस्य तत् स्खलितक एञ्वसमयरूपत्वात् । खल सञ्चये (पा धा ५४५) । यतस्तत्स्खलितकमिति लोके ॥८९॥

असङ्करमकुरा । दर्दरवाद्याक्षराणामेव सङ्कर । तेन कृता शुद्धि । अनामिश्र वाद्यम् । इह तु निरूपयति दर्दरपणवमृदङ्गानि पुष्कराणि । लक्षणग्रन्थे विच्छेद स्फुटो न प्रतीयत इत्यभिप्रायेण कुर्या(द्) ॥९०॥

तत्र मिश्र एकरूपवर्णो गतय प्रहारा । अन्ये तु त्रिविधा । युगपत् क्रमेण वा । तदाह । व्यक्तीभावमिति । तत्र(द) नैकत्व प्रयुक्ता पर्यायकरणा वर्णानुगता यौगपद्येन सयुक्ता मिश्रितव्वेनैकैक कृत्वा सम्यक प्रयुक्ता । पर्यायकरणा इत्यन्ये पठन्ति ॥९१॥

तत्र मिश्रान् निरूपयितुमेतावत् प्रतिनियता अमिश्रा इति सायथाऽऽर्यया दर्शयति । एकैकेत्यादि । आनद्धमृदङ्ग इत्यर्थे ॥९२॥

अन्येऽ तेन दर्दरपणवयो सत्यादिसहितार्थेन पणवेऽमिश्रा उक्ता ॥९३॥

मिश्रानाह । ग्राम्यो येऽ ये इति । घोड बाक्षरादिके मा शङ्का भूदिति नि शेषपदमन्यच्च च । सुशिक्षितवादकवशात्वेतेऽपि भवति मिश्रा इत्याह । पूर्वेऽपीति । यथायोगमिति । अभ्यासवशात् ॥९४॥

अथ युगपत् करणानि तु हल्लल्लं कुकुनणध्नलंदोल्लम् ।
अहुल नह्लादो एव योज्यास्तु पणवे हि ॥६५॥

धुर्य·(र्य)कृतासु(स्तु) क्रमशः करणे परिवादनेन कर्तव्या(:) ।
कोखोदेदोघोणल्लेति किणिकिणिति कृताश्च ॥६६॥

पणवानामनुबन्धे कार्यं धुवदुल्लकेनि वाद्यं तु ।
भूय प्रतिकृतिभेदो मार्दङ्गिकदर्दरिभ्या न ॥६७॥

यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजात गतिप्रचारेषु ।
अनुगतमक्षरवृत्त तदेव वाद्य तु पणवेऽपि ॥६८॥

न हि चित्र कर्तव्य गतिप्रचारेषु वादन तज्ज्ञैः ।
समविषमं तत्र हि यद् वृ(त् तल्ल)क्ष्य पादसञ्चारे ॥६९॥

अथ युगपत्करणानीति । अक्रमा उक्ता ॥६५॥

पर्यायकरणानाह । धुर्यकृतास्तु क्रमश इति । पूर्वंधुर्यस्तत परिवादक करोति य पणवयोरेव क्रम ॥६६॥

अनुबन्ध इति । परिवादकेन छिद्रेषु प्रयोज्यमित्यर्थ । अत परस्पर क्रममाह ।

भूय प्र(ति)कृतिभेदे(दो) मार्दङ्गिकदर्दरिभ्या वा(च) ।

इति । प्रतिकृतिरनुकार पश्चादनुकरणम् । स षाढा भिद्यते । यदा मुख्यमृदङ्ग(ङ्ग) तत पणवस्ततो दर्दर इत्येको भेद । दर्दर पणव इति द्वितीय ॥६७॥

एव पणवे ददरे च मुख्ये प्रत्येक द्वात्रिंशति पट । तत्र गतिप्रचारे परिक्रमणादौ मुरजप्राधान्य क्रमकरणयोग इति दर्शयति ।

यद्यत् कुर्यान् मुरजे प्रहारजात गतिप्रचारेषु ।
अनुगतमक्षरवृत्त तदेव वाद्य तु पणवेऽपि ॥

इति । दर्दरेऽपि । अनुगत रसादिवशायातम् । वृत्त प्रकार ॥६८॥

अत्र(गतौ) द्विित्रियुगपत्करण निषधति । न हि चित्र कर्तव्यं गतिप्रचारेषु वादनमिति । अत्र हेतु ।

समविषम तत्र हि यत् तल्लक्ष्य पादसञ्चारे ।

इति । तत्र विचित्रे यत् सम विषम च प्रकारजात तत् पादसञ्चारे लक्षणीय योज्यम् ॥६९॥

उपरिकरणे यथेष्टं कर्तव्यस्तु पणवो मृदङ्गेषु ।
तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाद्यं विधातव्यम् ॥१००॥

प्रायेण सर्ववाद्येष्वादौ पणवग्रह प्रयोक्तव्य ।
वक्ष्याम्यहमतः परं तु लक्षणं करणजातस्य ॥१०१॥

रूपं कृतप्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघस्य(श्च) ।
षष्ठी च प्रतिशुष्कलेत्येव ज्ञेयं करणजातम् ॥१०२॥

तत्र रूप नाम विभक्तकरणम् । यथा ।
घ(वे)घनेघ किटिमा किटिमा घटत्थि घटपत्थि ।
घद्गुगुघकिटिकट कुहुणं वोधे वोधे वले ॥१०३॥

इति रूपम् ।

कृतप्रतिकृत नाम यत्रैक करणं त्रिपुष्कर इत्यु(मप्यु)द्धा(च)पति ।

यथा ।

वे(घु-ल)ख(ख)ख ण(मणे)क्रमविमदांणेटोटतितोटमत्थिमानकम् ।
गुरखे किहुले दोह्लु डीस्रो दोधोण खे वाद्यम् ॥१०४॥

न च ताण्डवादि मुक्त्वा गतौ तद्योजनाङ्गमित्या(त्य)तशेष । गतिप्रचारादन्यत्वे तु न दोष इत्याह । उपरिकरण इति । वाद्यप्राधान्य इत्यर्थ ॥१००॥

अथ यदर्थं पणवदर्दुरस्याभुक्त तत् करणषट्क च वक्तुमुपक्रमते । वक्ष्यामीति ॥१०१-१०२॥

रूप नाम विभक्तकरणमिति । मुरजे गुरुद्वयम् । श्र यत्र तत्समकाल लघुद्वयम् । गुरु चेत्यादिना विभक्ता यत्र क्रिया तद्रूपम् । वेघ इति मुरजे । किटिमा इत्यन्यत्र ॥१०३॥

कृतप्रतिकृतम् । यत्रैक करण त्रिपुष्करमप्युद्धावयति ।

सर्ववाद्याक्षरयुक्तमिति यावत् । एकस्मिन् कृतेऽयदपि प्रतिकृत सविभक्त पुष्कर यत्रेति । घुखखमणे इति । उपाध्यायास्त्वाहु । नैतावता पणवादिभि सह किञ्चिदुक्त स्यादिति । तदयमर्थ । एकमिति । एक पणवादिकरणमित्यर्थ । पश्चाद्भावि सपुष्करवाद्यमुद्धावयति अनुकरोति सति प्रतिकृतमिति । वीणावाद्यमित्यनुकृत भवति । न हि सादृश्यमात्रमेतत् । ततोऽर्थत्वादनुवृत्तस्येति । उदाहरणमखण्डश विभजनीयम् । लखुखुणं इति मुरजे पञ्चधा । क्रमिमोट इति पणवे इत्यादि ॥१०४॥

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छन्ति य(त)-
द् ।

दाघा(घोघो) घाणिघा मटगतमघि घटे घटे ।
दोघे घट मत्थिणह्लको लो ।
(एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः) ॥१०५॥

इति वाद्यम् ।

रूपशेषं तु [रूपशेषं(षो)नाम करणानामविशेषो यथा ।
खु खु णं णाणाणणणा मढाथेव मथिटां घेटां घेदो ।
ये घेंटमढिणण्णरवो इति वाद्य रूपशेषं तु]॥१०६॥

प्रतिशुल्कं(ल्को)नामानुस्वारो मार्दङ्गिकदर्दरवादकानाम् । यथा ।
घटमघि कुणकिटि गखाला कधिघिजाणाणकोखोणाखा ।
कुटकटि कुणकिटि कटसे प्रतिशुल्काख्यं सदा करणम् ॥१०७॥

ओघो नाम सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपाणिलयो नद्योघवत् ।

ओघो यथा ।

घकिटिमथकिटिकिटिवे घदघुदेदेण धाण बाधानणोलो ।
घद्गुद्दुघद्दुगुद्दुपदघेरेणिणण एते तघोघे च ॥१०८॥

मृदङ्गानां युगपदेव करणे क्रियमाणे यदुपरिकरणेन । तद्यथा । लघुद्वये मुरजेन प्रयुयुक्षिते पादस्थे गुरुनियते तदा प्रतिभेदः । घोघो इति प्रयोज्यमानः । कुहलमिति ॥१०५॥

रूपशेषः करणानामिति । यथा(दा) मौरजिको विराम करोति तथा तच्छिद्रे पाणविको वा वादयति । एतदन्यदपि क्रियमाण(णा)विच्छेद । खुखुणं इति मुरजविरामे णणणं इति पणवे इत्यादि ॥१०६॥

प्रतिशुल्को(ल्को)ऽनुस्वार इति । ब्रहुक काल मार्दङ्गिकेन प्रयोगे कृते घ्नु का-र्तितत्काल पणवस्य दर्दरस्य वा प्रयोग । घटमघि इत्यादि ॥१०७॥

ओघे प्रयुक्ते पणववाद्य कुटकुटण कोंटखटखिट । घोघो विलम्बितलये मुख्ये एको द्रुतलय । एतच्च करणषट्क (पिण्डी)प्रतिसरादिनृत्तेषु दृश्यते । हुलडुक्का पणवभेद एव ॥१०८॥

उपसंहार कुर्वन् करणस्य सामान्यलक्षणमप्याह । करणानां समायोगः षड्विध इति । भिन्नाना वाद्यक्रियाणां मिश्रि(श्र)ता येन क्रियते तद् करणमिति

करणाना समायोग षडविधः परिकीर्तितः ।
अनेनैव विधानेन योज्य वाद्यकरणं बुधैः ॥१०६॥

त्रियति नाम । समा स्रोतोगता गोपुच्छा चेति । लययतिपाणीनां त्रिविध संयोग । स च त्रिप्रकारो भवति । तद्यथा । राद्ध विद्ध शय्यागत चेति ॥११०॥

त्रिलय नाम । द्रुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ॥१११॥

त्रिपाणिक नाम । समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति ॥११२॥

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।
तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्त्वेष विधिर्भवेत् ॥११३॥

स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च ।
समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्य तु तद्भवेत् ॥११४॥

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थितो लय ।
यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्य शय्यागत तु तत् ॥११५॥

स्थिताल्लयात् प्रभृत्येषां प्रमाण सम्प्रवर्तते ।
कायहानि कलाना च ह्रेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥११६॥

यतय पाणयश्चैव लया वै वाद्यसश्रया ।
यथाकाम हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमवेक्ष्य तु ॥११७॥

यावत् । रूपादीना चान्वयस्तालाध्याये (अ० ना० २६) व्याख्यात । एतत्करणानु सारेणोद्धतिका कार्या इत्याह । अनेनैवेति ॥१०६॥

एव वर्णानुसारेणैकत्वमुक्त्वा तालप्रधानेनावनद्धप्रवृत्त तदुपयोगि यत्यादि कमाह । त्रियतीति । यतित्रयाणा तालाध्याये (अ० ना० ३१) उक्त रूपमितीह परमां मेलनामाह । त्रिविध संयोग स च त्रिप्रकार इति । न च तावदत्र सम्भवन्ति भेदा । इह तत् त्रय उपादेया इति भाव ॥११० ११२॥

समा यतिर्द्रुतो लय उपरिपाणिरिति राद्ध सिद्धोऽन यापेक्षो द्रुतादेव समाप्ते ॥११३॥

स्रोतोगता मध्य समपाणिरिति विद्ध ॥११४॥
उभयरूपानुवेधाच्छेदवच्छय्यागत शय्यां विश्रान्ति प्राप्तो गत ॥११५॥

प्रयोगविधिमाह । स्थिताल्लयात् प्रभृतीति । एषामिति राद्धादीनाम् । हानिरिति न्यूनप्रमाणात् ॥११६॥

उपसहरति । यतय इत्यादि । सश्रया नियामका ॥११७॥

त्रिमार्जनं नाम ।

मायूरी ह्यर्धमायूरी तथा कार्मारवीति च ।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥११८॥

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः ॥११९॥

वामके पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणे तथा ।
ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्धमायूर्युदाहृताः ॥१२०॥

ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्याः स्वरास्त्वमी ॥१२१॥

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।
आलिङ्गमार्जना प्राप्तो निषादः स विधीयते ॥१२२॥

अथ स्वरानुहारभाग निर्णेतुमुपक्रमते । त्रिमार्जनमिति । स्वराश्रया इति । स्वरानुहारभेदा इत्यर्थ ॥११८॥

गान्धारो वामे आलिङ्गके । दक्षिण आङ्किके षड्जः । ऊर्ध्वके पञ्चमः । त्रिश्रुति मांयूरीयम् । मध्यमग्रामे निषादधैवतर्षभानामेतत्पीडनादेव सम्पादितत्वात् स्थिति । चतुर्थं स्वरशिष्टे मुखे मध्यम पूर्वस्वरत्वम् ॥११९॥

वामे षड्जः दक्षिणे ऋषभ । ऊर्ध्वके धैवतश्चतुश्श्रुति । अर्धमायूरी षड्जग्रामे ॥१२०॥

ऋषभो वामे षड्जो दक्षिणे ऊर्ध्वके तु पञ्चम स त्रिश्रुतिश्चतुश्श्रुतिर्वा ॥१२१॥

अत इय साधारणाश्रया लक्ष्यते । साधारण तुल्यग्रामद्वयाश्रयण यस्या इति । स्वरत्रय-पातेऽपि प्राधान्यस्वरान्तर भवेदित्याशङ्क्याह ।

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।
आलिङ्गमार्ग(र्ज)ना प्राप्तो निषाद. स विधीयते ।

इति । मृत्तिकायाः सम मार्जनाम् । तदकृत. स्वरयोगोऽपि तथा । तन्त्रीशिबिलीकरणायामनात्मकसाधारणप्रभवो हि स्वरयोगः । साधारणायोगेत(न) एतेषा स्वराणा मध्ये य स्वरो जातिध्रुवा गानजातयङ्गरागादीना यो वादी प्रशस्वर स(अनुवादि)-नेति शेषः । आलिङ्गस्यमार्जनादुत्थितमार्जन(न)शब्दवाच्य गान्धारम् । अन्यत् सादृश्यलक्षणेन य प्राप्नोति निषादस्वरोऽत्र स विधीयते निषादत्वेन प्राधान्येनाश्रीयते । एष षड्जस्य तु......मन्तव्य. । अनुवादीह सवादीति । अन्ये तु भिन्न व्याचक्षिरे ॥१२२॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।
कार्मारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥१२३॥

[स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।]
त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥१२४॥

वामके चोर्ध्वके कार्या आहार्या लेपतः स्वराः ।
शंसित्वादायतत्वाच्चावघ्राकोटनयाऽपि च ॥१२५॥

स्वराणां सम्भवः कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभि॰ ।
मार्जना तु कृता कार्या वामकोर्ध्वकयोः सदा ॥१२६॥

लक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ।
निश्शर्करा निस्सिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ॥१२७॥

न पिच्छिला न विशदा न क्षारा न कटुस्तथा
नावदाता न कृष्टा च नाम्ला नैव च तिक्तका ॥१२८॥

मृत्तिका लेपने शस्ता तया कार्या तु मार्जना ।
नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा च मधुरा च या ॥१२९॥

तोयापसरणश्लक्ष्णा तया कार्या तु मार्जना ।
वधिरा ह्यवदाता तु कृष्णा कुर्वीत न स्थिरा ॥१३०॥

श्रुतिनियमाद्विभागमाह । मायूरीत्यादि ॥१२३॥

जात्यंशकपतस्थाविस्वरप्राधान्यकृत प्रधानमभिधाय स्थानस्वरकृतमपि भवति प्राधान्यमपि(गिति) दर्शयति ।

स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।
त एव मार्जनकृताः शेषा सञ्चारिणो मता ॥

इति । इह स्थितः लय । स्वर इत्यन्ये । स्थानस्वरोऽन्यश्चाशास्वरस्तथा च लक्ष्यो व्यवहारो वैवताप्राप्तिककुमपड्जो गीयते । इत्यादि । तेन पत्स्थानत्वेन स्वाश्रयण ग्रहण येषामित्यर्थः ॥१२४॥

अथ मार्जनासु स्वरत्वमाह । वामके चोर्ध्वके चेति । लेपत आहरणीया स्वरा॰ कर्तव्या । अन्यत्तु चर्मण एवायतत्वशंसित्वकृताभ्यां चाह । हनन पातन वघ्राणां वा वघ्रकानांशंसित्वगाढत्वाभ्यामपि द्विवि(शस्त्रि)शश्चेति । समुच्चयमाह चग्रहणेन ॥१२५-१२६॥

पि(पै)च्छिल्यम् । लेपार्थं मृत्तिका लक्षयति । निश्शर्करेत्यादिना ॥ १२७-१३०॥

न तुषा न स्वरकरी श्यामा स्वरकरी भवेत् ।
यवगोधूमचूर्णा(र्णं) वा तत्र दद्यात् प्रलेपने ।
एकस्तस्य तु दोषः स्यादेकस्वरकृत भवेत् ॥१३१॥

त्रिसंयोग नाम । गुरुसञ्चयो लघुसञ्चयो गुरुलघुसञ्चयश्चेति ॥१३२॥
तत्र गुरुसञ्चयो नाम । गुरुस्थितसंयोगवृत्तो यथा ।
धतां केतां धद्रां धेत धध तथैव केंताधम् ।
दवदेंदेंद्राघेंतास्तेंतालेंतामिति च गुरु स्यात् ॥१३३॥

लघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
घटमटघटमघटमघटमधिद्धकगुडघडघरकुलघु ।
घटमधिघघुग्गुलुघघुघकृतो लघुलघश्च ।
इति संयोगो ज्ञेयो मृदङ्गवाद्ये प्रयोगज्ञैः ॥१३४॥

गुरुलघुसञ्चयो नाम । गुरुलघुमध्यमप्रवृत्तो यथा ।
घटधिग्मधिधि मधित किटा ।
घटधि (मधि) टदिघमटक ।
इति संयोगो गुरुलघुप्लुतः स्यात् ॥१३५॥

कल्कमाने विधिमाह । यवगोधूमचूर्णेति । मिश्रीकृतमित्याह ॥१३१॥

अथ त्रिसंयोग व्याचष्टे । गुरुसञ्चय इत्यादि स्पष्टम् ॥१३२-१३५॥

त्रिगतमाह । तत्त्वमित्यादिना । अनेन सह यद्गमन मिश्रता तद्गतस्व त्रिविधम् । अत एव स्वातन्त्र्येण ताण्डवादौ वाद्यप्रयोगे गानाभावे नाट्येऽपि छिद्रच्छादमातोद्यम् । अनुगत गाने धाम्यागतच्छिद्रादभेदाद्गाने सह मेलनन कृत तत्त्वादन्यमि(दि)त्यपौनरुक्त्यम् । तत्र तत्त्वमाह ।

अक्षरसदृश वाद्य स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्त तत्त्वे वाद्य विधातव्यम् ॥

इति । इह विचित्रे यथाऽक्षरसादृश्यमपि नास्ति । यदा दुकटरवादिभिरक्षरं सादृश्य तदा तत्त्वम् । यथावाद्यमतादृप्यस्य सम्भवात् सादृश्यमुक्त न तादृप्येऽनुगतम् । यथा ।

त्रिगत नाम । तत्त्वमनुगतमोघं चेति ।
प्रक्षरसदृश वाद्य स्फुटप्रवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
सुविभक्तकरणयुक्त तत्त्वे वाद्य विधातव्यम् ॥१३६॥

समपाण्यवपाणियुत स्फुटप्रहारकरणानुग चैव ।
गेयस्य च वाद्यस्य च भवेदवधाताय तदनुगतम् ॥१३७॥
नैककरणाश्रयगत ह्य पर्युपरिपाणिक द्रुतलय च ।
प्राविद्धकरणबहुल योज्य वाद्य बुधैरे(रो)घे (घे) ॥१३८॥

ग्रभिहतवर गरहरणकरण
हरललाटोदितलतरणिमारणि(मारण)काम
क्रमणीतिशि(तोश)शीर्वरणिततम(मो)हते
कुरु त(त) कुरु त (त) मम करणगणा(णम्) ।
गिरिगुरुतन्द्रहा द(ब)रोद्धरण-
मि(म)हाति(वि)मलकि(शी)लन्ततुभा(तन्तुधा)रधा-
धमधामहा हाधटितोविल-
कातरकीटककोटिराकर्षक
कतु(कुरु)तडो (ब्डो) रतमकाण्डे ॥
इत्युच्चार्यमाणा(णे) यार्थप्रतीतिः सा च तत्त्वादिः स्यात् ॥१३६॥

पदे गीयमाने यो वर्ण. स्थाय्यादि(.) स स्वरानुहारेण यद् तत् स्फुट वृत्तसमय-मित्यष्टौ सान्यानि लक्ष्यन्ते । एतच्च सुविभक्त कृत्वा प्रहारक्रिया भवतीति गानेन सह तादूप्यम् । तत्त्वसमपाण्यवपाणियुतस्फुटप्रहारस्तु कर(र)णानुगं चैव गेयस्य वाद्यस्य वा उभयभेदघाताय स .....तत्त्वे गीत सर्वथा प्रधानम् । इह तु वाद्यमपि तेन समैः पाणिप्रहारैरवपाणिभि स्ववर्तनादिवैचित्र्यप्रवृत्तैर्यत्तदनुगतमेवाह । त्रिप्रहारक्रियास्फुटत्वह......पाटनमनुगच्छति ॥१३७॥

ननु तत्सर्वात्मनाऽवरकन्दतीत्युभय सा(स्या)दनुगतत्व यस्याप्यघातक यत ।

नैककरणाश्रयगत ह्य पर्युपरिपाणिक द्रुतलयं च ।
प्राविद्धकरण बहुलयोज्य वाद्य बुधैरोघे ॥

इति । नैकशब्द प्रातिपदिकान्तर विविधार्थ । करणं क्रियाघातः । (उ)पर्युपरिपाणे-रिति इहाराणां न विभक्तत्वम् । अत एवाक्षरसाम्यमप्यर्थ(र्थं) दुर्लक्ष्यम् । प्राविद्धा

सर्वस्यापि हि वाद्यस्य ह्यष्टौ साम्यानि भवन्ति । तद्यथा ।
अक्षरसममङ्गसमं तालसमञ्च यतिसमक(लययतिसम) ग्रहसमकम् (म च)।
न्यासापन्याससमं पाणिसमं चेति विज्ञेयम् ॥१३९॥

यद्वृत्तं तु भवेद् गानं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
तद्वृत्तं तु भवेद् वाद्यं तदक्षरसमं भवेत् ॥१४०॥

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षेषु कलान्तरकलासु च ।
यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥१४१॥

यच्छरीरं भवेद्गानं कलातालप्रमाणतम् ।
तत्प्रमाणं तु तद्वाद्यं तद्धि तालसमं भवेत् ॥१४२॥

स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं तु यद्भवेत् ।
तथा भवेत्तु तद्वाद्यं तद्धि लयसमं भवेत् ॥१४३॥

समा स्रोतोगता चापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
तथा भवेत्तु यद्वाद्यं तद्धि यतिसमं भवेत् ॥१४४॥

ततावनद्धश्शानामेकश्रुतिकृतोऽपि च ।
ग्रहा गानेन सहितं तत्तु ग्रहसमं भवेत् ॥१४५॥

निबद्धा हि पणवदर्दुरकरटादिक्रिया हि । बहुत्वमिति द्रुतलयमिश्येतौ पौनरुक्त्यम् ॥१३८॥

तानि साम्यानि तत्रैव सूचितान्याह । सर्वस्यापीति । पणवादेरपि ।

अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसमं ग्रहसमं च ।
न्यासो(सा)पन्याससमं पाणिसमं चेति (विज्ञेयम्) ॥

इति ॥१३९॥

(अक्षरसम) पदगतं तावद्गाने गुरुलघुनी वाद्ये समम् ॥१४०॥

(अङ्गसम) ताले सामाङ्गानि तु चत्वारि सामानि । तस्याङ्गं ध्रुवास्तु स्थितप्रवृत्तादौ । तेन बन्धस्फुटादिसमुदायसाम्यमङ्गसाम्यम ॥१४१॥

तद्भागमुखादि प्लुतलघुगुरुकलादे साम्यम् ॥१४२॥

लययतिसाम्यं व्याख्याते ॥१४३-१४४॥

न्यासापन्यासयोगस्तु स्वराणां तु भवेद्यथा ।
तद्वाद्यं भवातोद्ये न्यासापन्यासजं तु तत् ॥१४६॥
समपाण्यर्धपाणिस्थं तथैवोपरिपाणिकम् ।
गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत् ॥१४७॥
अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा ।
शुद्धा पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भिनैकल्पा च ।
पाष्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृता च(व)कीर्णा च ॥१४८॥
पर्यवसानोच्चितिका सयुक्ता सप्लुता महारम्भा ।
विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चंकवाद्या च ॥१४९॥
एतासां जातीनां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः ।
एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत् सार्वमार्गिकम् ।
नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥१५०॥
घघद्रद्रवलाखोखोहाणेति विहितवाक्यया ।
सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां सदा जातिः ॥१५१॥

स्वरगतं द्विधा । ग्रहेण न्यासापन्यासयोरितरेतरवृत्तेन । तद्दर्शयितुमेतत् साम्यमुक्तम् । यत्रादौ श्रुतिस्तत्साम्यं ग्रहणम् । विपरीतं वा साम्यं वा ॥१४५-१४६॥

तत्र गीतायत्तं यद्वाद्यं तत् पाणिसमम् । इत्येत.. ...लाङ्गसाम्यमाहु ॥१४७॥

अथोक्तं पूर्वोक्ते समस्तं यज्जायते । जायमानत्वाद्रसभावप्रकृत्यादिविशेषप्रतिपत्तेजननहेतुत्वाज्जातिवाच्यं प्रयोगं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादशजातिकमिति ।

शुद्धा दु(पु)ष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकल्पा च ।
पाष्णिसमा पर्यस्ता समविषमकृताऽवकीर्णा च ।
पर्यवसानोच्चितिका सयुक्ता संप्लुतिका महारम्भा ।
विगतक्रमा विगलिता वाञ्चितिका चंकवाद्या च ॥

इति ॥१४८-१४९॥

क्वचिल्लक्षणमेव । क्वचिदुदाहरणमेव । अन्यद्गूह्यम् । एकस्याक्षरस्य कृता आवृत्तिर्यत्र । सावमार्गिकमिति । रसभावोचितयात् ॥१५०॥

मध्यमस्त्रीणां शुद्धत्वयुक्तत्वाद्विपरीतलक्षणा युक्ता ॥१५१॥

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।
सा त्रिलयवाद्ययुक्ता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥१५२॥

घेंताकेंताखेंतां दीर्घकृतैरक्षरैं कृता या च ।
राज्ञा स्वभावगमने सा विषमा नामतो जातिः ॥१५३॥

गुरुयुग्म लघुयुग्म तोटक वाऽपि ।
नित्य यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जाति. ॥१५४॥

वामोर्ध्वकप्रवृत्तादोघे क्षिप्तावकृष्टलययुक्ता ।
सा करणा स(र्णांश)प्राया जाति स्यादेकरूपा तु ॥१५५॥

पिरर्थं पिकट पिधिकट मटपिकरणैं सपार्ष्णिकृते ।
थेवलेटाघैप्रथिता पार्ष्णिसमा सा भवेज्जाति ॥१५६॥

तार्थेतानादोघेदोह्लामित्यक्षरैस्तु सयुक्ता ।
पयस्ता जातिरिय मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥१५७॥

दु(पु)ष्करणेति । दु(पु)ष्कर चित्र स्वस्तिकादि करण यस्या । साघन...
...तस्यामित्याह्न । अस्या उदाहरणमूह्यम् । घटविग्युघटगणणघुघु इत्यादि एव-मन्यत्र ॥१५२॥

दीर्घाक्षररूपात् स्वमावरूपे गमने राज्ञाम् । विषमेत्युक्तत्वात् ॥१५३॥

गुरुलघुपातो (तोटकमिति) लघुयुगैकगुरुरूपा राज्ञा त्वरितगतौ विष्क-म्भिता। त्वया मयि ते सत्त्वेन विष्कम्भो माधुर्यमस्यामिति (विष्कम्भिता) ॥१५४॥

(वामेत्यादि) । श्रोघे इत्यादि । करणेए(णै)करूपा । एकाक्षरसूचनादिति ॥१५५॥

(दि(पि)त्थमित्यादि) । थोर्ध्वा(वाद्यर्ध)पातकृता पार्ष्णिसमा । करणेतर-विषयसोपग्रहणोपस्थाने (प्रयोग) ॥१५६॥

(तार्थेमित्यादि ।) गुर्वक्षरत्वेऽपि यत्र स्वरस्य नानाकारोऽन्तगत्यादेर्नैकरूपत्व सा मध्यमपुरुषेषु पर्यस्ता ॥१५७॥

कृत्वोपरिपाणिकृतं वाद्यं यद् द्रुतलयं समारूढम् ।
पुनरेव समलयं स्यात् समविषमा सा तु विज्ञेया ॥१५८॥

अवकीर्णं यद् द्विगुणं त्रिगुणं वा करणं मृदङ्गानाम् ।
पणवेषु दर्दरेष्ववकीर्णा नाम सा जातिः ॥१५९॥

पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वै प्रस्तुतं करणजातम् ।
त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जातिः ॥१६०॥

घेंटांघेह् ण ण्झुलहामेमि स्यात्त्वक्षरैर्हि सम्बद्धा ।
साम्यार्थे उच्चितिका जातिर्वाद्ये तु बोद्धव्या ॥१६१॥

घकेटांकेटांकिणमेमिर्या त्वक्षरैस्तु संयुक्ता ।
संयुक्तकृता जातिः सा सा(का)चेटगतौ विधातव्या ॥१६२॥

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
नोतनमोपानगतौ सङ्कुलजातौ विधातव्या ॥१६३॥

अपपाणिकरणयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयतुल्यम् ।
वाद्यं द्रुतलयमन्ते जातिः स्यात् सा महारम्भा ॥१६४॥

(कृत्वेति) । गुरुत्वेन परितः क्षेपो यस्यां स्थायिनि ह्लादनात् तदेव द्रुतलयो परिपाणितया समविषमा ॥१५८॥

(अवकीर्णमिति) अधमाना (समावरमगतिप्रचारेषु) तेषामेव सम्भ्रमावकीर्णं यत्र तदेव द्विगुणं द्विगुणीक्रियते । द्धोत्योमटमट धिधिमटमटधिधीत्यादि ॥१५९॥

(पर्या(यव)गच्छतीति ।) प्रस्तुतं करणजातं युक्तं यस्यां पर्यवसाने क्रियते सा पयवसाना । तेषामेव त्रिवड्विधनयेष्विति । नृत्तादियोगलय इत्यर्थः ॥१६०॥

(द्रोह्ला[घण्टादोह्ल]मित्यादि ।) उल्लसितापि निश्चेतन्यमस्यामिति । उदस्यते चितिका उच्चितिका ॥१६१॥

(घकेटाके इत्यादि ।) काचेटाना गतौ संयुक्ता । एकाङ्किकमुख एव ॥१६२॥

(सर्वाङ्गुलीति) ॥१६३ १६४॥

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखे क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥१६५॥

प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।
चर्चा (घुघु)चर्चप्राया जातिविगतवलमा नाम ॥१६६॥

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।
वाद्याऽविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥१६७॥

करणैर्बहुमिश्चितैः(त्रै) सर्वमृदङ्गसंहारसयुक्ता ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥१६८॥

घ्रोघ्रोघ्रेघ्रेघोषं एभिर्या त्वक्षरैश्च संयुक्ता ।
सा ह्येकवाद्यजाति(न)लगतिविधानवत् कार्या ॥१६९॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्य वादनं बुधैः ।
गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विशेषतः ॥१७०॥

(ऊर्ध्वाङ्केति ।) दिव्यानामिति । सार्धपार्यया सम्बन्धः । वितस्ता.. सेति । वाद्यग्रहण दर्शयति । अङ्कोर्ध्वक इति । प्रवृत्तेति । उदाहरणदिशा दर्शयति घुघ इति ॥१६५-१६६॥

(लघ्वक्षरेति ।) चित्रलघ्वक्षरवाद्ये प्रक्षिप्ते अपुनारूपेण करण क्रिया यस्या । अपुनरुक्तवाद्येत्यर्थ । सा विगलिता नाम । विटादिपरिक्रमे विशेषेण गलितमनावृत्या प्रसन्नमिवाक्षराणा यत्रेति ॥१६७॥

(करणैरिति) । चित्रप्रहारा सर्वमृदङ्गानाम् । राज्ञोऽन्येषामुत्तमाना गतौ सा वञ्चितिका । वञ्चि(ञ्च)गतावििति (पा० धातुपाठ १८६) ॥१६८॥

(घ्रोघ्रो इति) एकमेवाक्षर सयुक्त पुनरन्येन सयुक्त पुनरन्येनेति वैचित्र्येण येन वाद्यते नृत्ते (सा) एकवाद्य ॥१६९॥

एतदुपसहरति । एवमेतेनेति । अस्य जात्यष्टादशकरूपस्य प्रयोगस्यैतिकर्तव्यता नाट्यनृत्तापेक्षयाऽभिधान(या)स्य प्रथम तावदुभयरूपतामाह । गतिप्रचारे गीते चेति । उत्तरार्धात् त्रिधाऽस्य मा(ग)र्गापेक्षया समुच्चयं । तेन लययोजना । दशरूपे च गीते ध्रुवागीतविषये ॥१७०॥

सप्तरूपविधानेन छन्दकासारितेषु च ।
तत्त्व चानुगत चैव तद्धो(दो)घो वाद्यमिष्यते ॥१७१॥

वाद्य गुर्वक्षरकृत तथाल्पाक्षरमेव च ।
गतिप्रचारे कर्तव्य गाने सम्यगिहेच्छता ॥१७२॥

तत्त्व चानुगत चापि ओघश्चापि कदाचन ।
रागां ललितगाभिरयाहाय योज्य स्वभावजम् ॥१७३॥

तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगत भवेत् ।
तृतीये त्वोघसज्ञ तु वाद्य गतिपरिक्रमे ॥१७४॥

ध्रुवासु छन्दतश्चित्र शेषाणां सम्प्रयोजयेत् ।
तथा स्थितावकृष्टायां वाद्य त्वनुगत भवेत् ॥१७५॥

प्रावेशिकीनां कर्तव्य तत्त्व चानुगत तथा ।
नैष्क्रामिक्यन्तरकृत कार्यं त्रिलयचाहितम् ॥१७६॥

गीतकसप्तकस्य विधान प्रयोग च छन्दकासारितप्रयोगे च वादन कर्तव्यम् । विशेषतो गतिप्रचार इति । पुनरेकार्धतोऽभ्यावृत्य गीतकादौ तत्त्वाविशयरूप स्वातन्त्र्येण वाद्यमिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । तत्र हि वाद्यस्यापि प्राधा य प्रयोज्यत्वेन भवति । यथोक्त तुर्याध्याये । गत्वा वाद्यानुसारिण्येति (भ० ना० ४ २७४) । नाट्ये गत्यपेक्षया नियत वाद्य(च)म् ॥१७१॥

तदाह । वाद्य गुर्वक्षरकृतमिति । अत एवाल्पवर्णाक्षरम् ॥१७२॥

तत्त्वादीनां चान्यतम कदाचिद्भवति ॥१७३॥

तत्रापि यदा नृत्ताशे वा प्रावेशिक्यादौ वा क्रमतत्त्वरायोगे वा त्रयाणामपि तत्त्वादीनां प्रयोगस्तदा क्रममाह । तत्त्व तु प्रथमे गाने इति ॥१७४॥

यतो ध्रुवासु गान गीतिक्रियाया तद्राजविषय रागाभिरत्यनुवृत्तौ (भ० ना० १४ १७३) । शेषाणामपि (च) प्रकृतीनाम् । छन्दत इति । इच्छात । विचित्र तत्त्वादि । (स्थितावकृष्टाया)मनुगतात्मा ॥१७५॥

प्रावेशिक्यां तत्त्वौघम् । अन्य तु तथा तत्त्वादीघ इत्याह । नैष्क्रामिक्याम-ध्रुवायां च किल ॥१७६॥

द्रुते प्रासादिकीनां तु द्रुत चो(चौ)घ च वादयेत् ।
एव ध्रुवाणां कतव्य वाद्य प्रकरणान्वितम् ॥१७७॥

मात्राशकविकल्पस्तु ध्रुवापादेषु यो भवेत् ।
स तु माण्डेन कतव्यस्तज्ज्ञंगतिपरिक्रमे ॥१७८॥

एव गतिप्रचारेषु कार्यं वाद्य प्रयोक्तृभि ।
ताण्डवे सुकुमारे च वाद्य वक्ष्यामि तत्त्वत ॥१७९॥

प्रमाण्डमेक गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
तस्या(षा)न्त सन्निपाते च कार्यो माण्डग्रहो बुधैं ॥१८०॥

प्रयथा नृत्तशोभायमङ्गाना परिवर्तनम् ।
सङ्गीतस्य प्रकतव्य लयस्य च निवर्तनम् ॥१८१॥

यत्राभिनेयमङ्ग तु तत्र वाद्य प्रयोजयत् ।
यत्र पाणिवशादङ्ग भूयो भूयो निवर्तते ।
स तत्रार्थोऽभिनेयस्तु ज्ञेय नृत्तेन योजयेत् ॥१८२॥

द्रुतासु प्रासादिकीषु द्रुतलयेनो(नौ)घन । (प्रकरणति) प्रकरीमुद्धतमसृणादि सयुक्त विचार्यत्यय ॥१७७॥

प्राधान्येन ध्रुवासु तत्त्वम् । तत्राऽपि तत्त्वाऽकम्ध्य लयसममक्षरसम च प्रधानमिति दशयति । मात्राशकविकल्पस्त्विति ॥१७८॥

एतत्त्वयविषयप्राधान्येनोक्तत्वान् नृत्तप्राधान्यमाह । ताण्डवे सुकुमारे चेति ॥१७९॥

प्रमाण्डमेकमि यदि । .. तदन्यत्र प्रयोगक्रमसम्पत्तय तूदितम् । तथा चेति यदि चेत्यय ॥१८०॥

मङ्गादीनामपि सम्पिष्टकादीनाम् । प्रनतैकदुक्तम् । क्वचिदुपवतनादौ शास्त्रोक्तमेव परिवतनम् । क्वचिदनुक्तमपि नृत्तशोभार्थं क्रियत इति । प्रत एव सकलस्यापि गीतस्य वस्तुप्रायस्य त्वविलम्बितादेर्गीतशोभाय पुनरावृत्तिभवतीति । सङ्गीतस्येति । साकल्यऽव्ययीभाव ॥१८१॥

एव स्थिते प्रकृते किमित्याह ।

यत्राधीने त्वभिनय(त्राभिनेयमङ्गे तु) तत्र वाद्य प्रयोजयेत् ।

इति ॥१८२॥

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ।
गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥१८३॥

यथा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च ।
मुखे सोपोहने कार्यं प्रकृतेर्वर्णतस्तथा ॥१८४॥

स्थिते शुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
कार्यं तु गीतके वाद्यं द्रुते चोपरिपाणिकम् ॥१८५॥

समं रक्तं विभक्तं च तथा शुद्धप्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि च तथा वाद्यं कार्यं तु ताण्डवे ॥१८६॥

सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथा ।
अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥१८७॥

स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।
तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥१८८॥

ननु नास्ति न(य)त्र वाद्यमिति सम्भवमात्र यत्र वाद्यम् । न तु प्रधानमित्युक्तम् । तस्य विधिमाह । यद्वृत्त तु पद गाने तादृश वाद्यमिति । यतश्चेद सम्पाद्यत इत्याशङ्क्याह ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्यात् स्वाङ्गविचेष्टितम् ।

इति ॥१८३॥

गुर्वक्षरैरेव वाद्यम् । इद हि गीतकयोगेनावृत्त भवति । मुखोपवहनम । सम्मुख तत् । यदा प्रकृतेति यदा भावमपेक्ष्य वर्ण्यत इति ॥१८४॥

वर्णाङ्गात्मकगीतिभागमपेक्ष्य स्थित विलम्बितलय भवति । तदा शुद्धजातिगतै. प्रहारैर्वाद्यम् । यदा मध्यन्यस्तवाक्षरसमम् । यदा द्रुतलयस्तदोपरिपाणिक कार्यमिति सम्बन्ध ॥१८५॥

सङ्क्षिप्याह । सममित्यादि । एतत्तुरीये (अ० ना० ४ २६७) व्याख्यातम् ॥१८६॥

प्रकृतलक्षणमाह । सनृत्तेष्विति । नृत्तप्राधान्ये तत्त्वमनुगत च । तदभावे तत्तत्स्वरूपोन्मीलकमन्तमोघ ॥१८७॥

यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्विता(त) ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्यमोक्तृभिः ॥१८९॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च माण्हजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥१९०॥

तद्यथा । चित्र समो विमक्तश्चिन्न(च्छिन्न)श्छिन्नविद्धो विद्धो(द्धो) वाद्यसंश्रयोऽनुसृत प्रतिविद्धनो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वितः साचीकृत. समचैवश्चित्रलेखः सर्वसमवाय(य)कृतो दृढ इति ॥१९१॥

तत्र ।
रिखितोजकृतश्चित्रो नानाकरणभूषितः ।
प्रसन्नकरणं चैव त्रिपाणिलयसम्भवः ॥१९२॥

दर्वरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैः समनुयातः ।
तालाङ्गवेणुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥१९३॥

यदीह तत् प्रधान तत्र तदनुसारि वाद्यमित्याह ।
स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।
तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥

अथ ध्रुवापुष्कराध्यायद्वय(ये) (भ० ना० ३२ ३४) नाट्योद्देशेन यदुक्त तन्नृत्तेऽप्यतिदिशति । यो विधिर्गानवाद्यानामिति ॥१८९॥

जायत(तय) एव प्रयोगसमवायिन्य प्रधानाः । तासामेवेद प्रयोगेतिकर्तव्यता कथितेत्याशयेन ता एवोपसहरति । एतास्तु जातय इति । तुरप्यर्थ । न केवल स्वरजातयोऽष्टादश यावद्वाद्यजातय इत्यपि । अथ विशत्यलङ्कारयुतमिति निर्णेतुमाह । अत ऊर्ध्वमिति । प्रकृष्टता क्रियन्ते ये तेषु(क्रियते येषु ते) प्रकारा उत्कर्षहेतवोऽलङ्कारा इत्यर्थः । काव्यगानविषयताशङ्का शमयति । वाद्यसंश्रयानिति । वाद्य तावज् जात्यात्मकम् । तस्यैवोत्कर्षहेतव इत्यर्थ । आतोद्यान्तरमेलातिकृतो ह्युत्कर्ष ॥१९०॥

तानुद्दिशति । चित्रः समो विमक्तश्छिन्नश्छिन्नविद्धो विद्धो वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्धतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णं परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वित साचीकृतः समलेखश्चित्रलेखः सर्वसमवायकृतो दृढ इति ॥१९१॥

नात्यायतस्तया स्यादिह सास्थानस्थितो विभक्तश्च ।
प्रस्तरपाणिलयश्च च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥१६४॥

वाद्यं द्रुतलयं यत्र सहसा विनिवर्तते ।
सर्वातोद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव स ॥१६५॥

अवपाणिमृदङ्गेषु पणवोपरिपाणिकः ।
यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्त्वसौ भवेत् ॥१६६॥

शुद्धानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते ।
परस्परानुवेधेन सोऽनुविद्ध इति स्मृतः ॥१६७॥

मृदङ्गकरणे वाद्यं पणवानुगतं च यत् ।
सूचीविद्धैर्विचित्रैस्तु करणैर्विद्ध उच्यते ॥१६८॥

विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
स्वरूपानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः ॥१६९॥

सप्तम(मोऽ)लङ्कार इत्यर्थः ॥१६२-१६३॥

(नात्यायत इति) अत्राप्यरपाण्यादौ स्फुटो विभागः स विभक्तः । ... कार्य-स्वातन्त्र्य(न्त्य)मुक्त भागान्तर । एव सर्वत्र ॥१६४॥

वाद्यमिति । ... वीणादौ वाद्यमानेऽपि मुरजवाद्यस्य मध्ये तूष्णी-भाव । तदाह । भिन्नेष्विति । प्रविरमत्स्वित्यर्थः । स छिन्न ॥१६५॥

(ट)रवर्गमुक्तेषु मृदङ्गेषु पणव उपरिपाणिर्यत्रालङ्कारे स प्रथम मृदङ्गच्छेदश्चि(च्छि)न्नविद्ध ॥१६६॥

(शुद्धेति) आदौ शुद्धं तत आतोद्यान्तरेणानुविद्धं यत्र वाद्यम् । अनुविद्ध व्याचष्टे । परस्परानुवेधेनेति । सोऽनुविद्ध ॥१६७॥

मृदङ्गेति (मृदङ्गक्रियाया प्रयुक्ताया पणवा यदा वादयन्ति वाद्य कुर्वन्ति । विचित्रै सूचीविद्धैरिति । सूक्ष्मसूक्ष्मैरक्षरैर्मध्ये विभागो यदि करणं क्रिया-मिस्तन्मध्ये योऽसौ विद्ध ॥१६८॥

(विशुद्धेति) गीतमनुसरद्वाद्यसश्रय । वाद्यस्य गीतसत्रणमस्मिन्निति । स्वभावोक्तिश्चालङ्कार ॥१६९॥

[illegible] ।
[illegible] ॥२००॥

[illegible]
[illegible] ॥२०१॥

[illegible]
[illegible] ॥२०२॥

समवृत्तौ तु मुरजस्याडम्बरे पणवैर्यदि ।
नाना विशिष्टं कार्यमवकीर्णं स उच्यते ॥२०३॥

हृत नव ममारम्भ पणवो यत्र कोर्ति वा ।
अवनाल्लौ तथा स्यातां तदावकीर्णकोर्णकः ॥२०४॥

पणवैर्यद्यादिन यत्र वाद्यमन्तमुरस्त्रमम् ।
मुविनवत्रासतरं परिक्षिप्तः स उच्यते ॥२०५॥

(मुरज(मि)ति) मुरज(ज)पणवा(वो) यदा दर्दरवाद्यस्य पश्चे दर्दर(र)-पणव(वो) मुरजस्य तदनुप्रयोग एतदनुसृत ॥२००॥

(अनुगम्येति) । अनुविषमाम्यसमुदरे वाद्ये कांस्ये (तद्यु)तदेतदानुसृतं । येन वाद्य कर्तुं । अनुगम्य यदा तु स्ववाद्यम् । आन्तर्दति । विनम्वितसरेन पानुगात् । ददया । मुरज ( )पणवस्ततो दर्दर । तदन्तरेन तदा पतियोतनम् । विद्योतनात् प्रतिविद्युतः । इयुपपक्षे (मध्या० ३ १ १३५) ॥२०१॥

(वाद्य इति ।) विषमप्रचारयोगात् सर्वमार्गस्यामिश्रणाच्च बुधैः । अविभक्त-स्वादक्षरपं(क्षरपदो)वर्णविच्छेद । इस नाम (गेनाम) मध्यत इति यत् (बुध') ॥२०२॥

(समवृत्तमिति) । समवृत्तौ तु तुल्यतालप्रयोगे सति पणववाद्य यदा मुरज-वाद्यस्यावकीर्णता न्यक्कार करोति तदाऽवकीर्णः ॥२०३-२०४॥

(पणवैरिति) । यदा मुरज्ञोऽप्रयोग पणववाद्य प्रधानं तदा परि ततयैव क्षेपात् परिक्षिप्त ॥२०५॥

सर्वातोद्यानि यत्रैकं करणं भावयन्ति तु ।
समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥२०६॥

प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।
उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥२०७॥

विन्न हि करण यत्र वाद्येनैकेन वाद्यते ।
वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयः साचीकृतस्तु सः ॥२०८॥

कृत्वोपरिगत वाद्यं पणवो दर्दरोऽपि वा ।
प्रयान्ति मुरज यत्र समलेखः स कीर्तितः ॥२०९॥

चित्र बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
क्रियते यत्र सर्वपैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥२१०॥

सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रयः ।
विचित्रश्च विमुक्तश्च तत्सम समवायितम् ॥२११॥

यस्तु मध्यलयोपेतः सम सुविहिताक्षरः ।
गतिप्रचारे विहितः प्रकारो दृढ एव स ॥२१२॥

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसश्रया ।
गतिप्रचारे गीते वा रसभावानवेक्ष्य च ॥२१३॥

(सर्वातोद्यानीति)। सर्वैरातोद्यैरेकस्मिन् प्रयोगे निर्वाह्यमाणे एकरूपः ॥२०६॥

(प्रशान्तेति) प्रशान्तस्य गतिविरामस्य नियमननुवर्तमानो नियमान्वित ॥२०७॥

(चित्रमिति)। एकेनैव मुरजपणवदर्दरस्यान्यतमेन सर्ववाद्योचितान्यक्षराणि यदा प्रयुज्यन्ते तदाऽन्यस्य पराङ्मुखीकरणात् साचीकृत ॥२०८॥

(कृत्वेति)। यदेवमुरजेन वहनीयस्तदेवोपरिपाणिनेति प्रथम दर्दरेन पणवेन वा क्रियते पश्चात् मुरजेन यत्र न (स)समवर्णोल्लेखात् समलेख ॥२०९॥

(चित्रमिति)। प्रयमेवहि नानाक्षरत्वे चित्रत्व चित्रलेख. ॥२१०॥

(सर्वेति)। विमक्तरूपैर्मार्गैर्मिश्रीकृत्य सर्वसमवायकृत· सर्वसमवायितः ॥२११॥

(यस्त्विति)। स्वप्राधान्येन वर्तमानो मध्यमलयो येन तेन दृढ. ॥२१२-२१३॥

प्रकारा जानयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।
ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥२१४॥

प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामः । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकस्तस्य पाणविकदर्दरिकौ वामतः । एवं प्रथममवनद्धकेन तस्य ततः कुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायकः । गायकस्य तु वामपार्श्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणेन वंशवादकौ । गातुरभिमुखं गायिका । इति कुतपविन्यासः ॥२१५॥

तत्र ।

प्रयोगेषु प्रणेतव्यो देशस्थानवशानुगः ।
यथास्थानस्थितेष्वेषु वामकातोद्यकेषु च ॥२१६॥

एवमचलाकम्पितास्खलितासन्नो(नो)पविष्टेषु मार्दङ्गिकदार्दरिकपाणविकेषु शिथिलाञ्चितवध्रस्तन्त्रितेषु यथाग्रामरागमार्जनालिप्तेषु मृदङ्गेषूरुद्वयनिपीडने तेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रका(हा)रकृतेषु दर्दरवादनविन्यस्तैर्देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत् त्रिसाम कर्तव्यम् ॥२१७॥

एवमुद्देशं परिसमाप्य प्रयोगे नाट्यपरिक्रमे जातिमार्गशुद्धे नृत्ते पुनरलङ्कारबाहुल्यमित्येतदाह । ये वै इति । प्रचारेष्विति ॥२१४॥

पूर्वरङ्गे तावत् प्रयोग दर्शयति । प्रयोगमिति । तत्र प्रत्याहार तावदाह । तत्रेति । रङ्गसामाजिकसङ्गमे प्राङ्मुखरङ्गपराङ्मुख उपविष्टे सति यवनिकादानपूर्वकं कुतपविन्यासः ॥२१५-२१६॥

तत्राहष्टसिद्धये करिष्यमाणस्य त्रिसाम्नामु(णत्रिसामो)पक्रमाय प्रथमं भाण्डानित्य परीक्षायाणीत्याह । (अचलेति) । अचले दृढे अकम्प्ये निष्क्रिये अस्खलिते उत्तानत एव आसने उपविष्टेषु मार्दङ्गिकादिषु शिथिलादिषु अञ्चितान्यायतानि वाद्यानि वध्राकोटनकल्पितस्वरे(ष्वि)त्यर्थः । यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेष्विति । ग्रामरागप्रयोग । तथा वाद्य जानीते । यथा ग्रामरागश्च गतिप्रधाने मार्जनासिद्धये यवादिचूर्णेषु लिप्तेषु । ऊरुद्वयेन समुत्पीडित तस्मिन् सति । मुक्तप्रहारेषु दर्दरेषु । तथा ऊरुद्वयेन पीडनशिथिल वाद्याणकस्य । किमित्युक्तम् । देवताना रङ्गे पूजितानामावाहनार्थं तन्त्रविसर्जनार्थं त्रिसाम ॥२१७॥

तत्र ।

> वामे चाग्रमसं साम तत् प्रीणयति पन्नगान् ।
> दक्षिणे आसजं साम तदृषीन् प्रीणयत्यथ ॥२१८॥
>
> उदीच्यामपि चाग्नेयं तद्वृहद्देवतानि च ।
> त्रिसाम कीर्तितं सम्यक् त्रिसामत्वाद्बुधैरथ ॥२१९॥
>
> त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथा चैवाद्विरताश्रयम् ।
> त्रिकलं षट्कलं चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥२२०॥
>
> त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।
> यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितं भवेत् ॥२२१॥

समुदायस्तदपेक्ष(त्रिचा सामम्)। त्रिचा दिग्ले भ्रष्टं प्रथम साम । त्रिचा भ्रष्टं दिग्ले द्वितीयम् । तिच(त्रिचा)भ्रष्टं भ्रष्टं तृतीयमिति । तदन्ते पूर्वरङ्ग-विधानमनुप्राप्य छन्दःसमेनाक्षरसमेन वा वाद्येन बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम् ।

तत्र वाम इति । गीयतीति । दक्षिण इति । नयेन । आसज ब्रह्मजालम् । ऋषींस्तर्पयति संगायतीति ॥२१८॥

आग्नेयं वह्निमुखवत् । तत्सर्वदेवतातर्पणम् । त्रीणि सत्त्वपूर्वं विसर्जनम् । क.. ...स्यत्रेति त्रिसाम । तदाह । त्रिसामत्वादिति ॥२१९॥

एक एव गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरवैचित्र्यान्निभिद्यते । तदाह । त्रिप्रकारमिति । क्रमेणात्र द्रुतादीत्याह । त्रिगुणितमिति । वाद्यविधिमाह । अद्विरताश्रयमिति । स्वरूपं तस्य त्रिकलं षट्कलम् । तालस्तु त्रिकलः ॥२२०॥

तान्यक्षराण्याह ।

> त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

इति । गुरुलघुविभागमाह । यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितमिति । यत एवं त्रिका ॥२२१॥

समुदाय इति । तदपेक्ष त्रिकैरिति बहुवचनम् । ति(त्रि)चा साममिति । तद्द्वयमक्षरपरिवृत्त्या त्रीन् भेदानाह । .....त्रिपद् चाह । अजम्लेति स्वरवारम् । भ्रष्टम् । यस्य त्रिसाम्नोऽन्ते विधिमाह । तदन्त इति पूर्वरङ्गविधिमाह । प्राप्येति । मनुकृताया वाद्यविधौ । बहिर्गमनमाश्रवणादावुक्तम् । तद्वाद्येन गुरुलघुयोगादनु-

आसारितप्रयोगे च तस्यानुगतप्रायं वाद्यं विधातव्यम् । यत्र त्रिसाम स प्रत्याहाराय (रो यो) चासावचनीर्णकोटी त(टिस्त)त्र वाद्य प्रवर्तते । तत्रादौ तावद्वामोर्ध्वक-प्रहारयुतं पश्चादालिङ्गनविमर्दनकरं गोपुच्छा च त्रिसामा विचित्रकरणयुत मार्दङ्गिकसर्वमार्ण्डिकमपि वाद्यं पश्चात् प्रवर्तनीयम् । पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिरुत्पादनीया । स्त्रीबालमूर्खाविकीर्णे च रङ्गे कुतूहलजननसमर्थवाद्यमुपपन्नं भवति ॥२२२॥

अपि च ।

आचार्याः समभिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।
स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृ(कु)ष्टमितरे जनाः ॥२२३॥

तस्य(स्यैव) चान्ते ताण्डवप्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरणकाले लघुवर्ण-सञ्चयमङ्गिकोऽङ्गुलिप्रचलनप्राय वाद्य योज्यम् । गीतकसन्निपाते च लास्या(स्य)-मनुवाद्यम् । तेन नृत्ताङ्गहारानुगत करणवाद्य प्रयोज्यम् । आलिप्तमार्गेण जातिकरणान्वितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । तत. पर परिवर्तन चातुर्मार्गिक शुद्धजात्याश्रय चतुर्थकारप्रवेशेषु वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति । नान्दीशुष्कावकृष्टासु करणाश्रित वाद्य योज्यम् । रङ्गद्वारे प्ररोचनाया चर्चरे त्रिगते चार्यां चाङ्कित-

---

सरणीयम् । ननु प्रत्याहारस्तु लक्षणमकृतम् । कृतमित्याह । यथान(या चासाव)-चतीर्णकोटिस्तत्र वाद्यमिति । अवतरणस्य मार्गेऽन्तरसवमार्गमिश्रवाद्यम् । अन्ये तु यावदवतीर्णकोटिकोटीति पठन्तस्त्रिसामावतरणयोर्मध्ये सर्वभाण्डे वाद्यमिति मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह । पूर्वं हीति । सिद्ध(द्धि)र्व्याचष्टे । स्त्रीबालेत्यादिना । कुतूहलजननमेव सिद्धि प्रधानमित्यर्थः ॥२२२॥

आचार्या एतत्तत्त्वविद. । पण्डिताः वैय्याकरणादयः । स्त्रिय इति यत्र मधुरम् । इतरे बालमूर्खादयो विकृष्टन्ति(मिति) प्रतिवृत्तम् ॥२२३॥

तस्यैवेति । बहिर्गीतोत्तेजितस्य वाद्यस्यान्ते । तु गीते । अङ्गुलिप्रचलनप्राय-मिति । पतीतप्रायमित्यर्थः । गीतप्रयोगाभिनये समाप्ते तदन्यसन्निपातात् प्रभृति लास्यनृत्यमनुगतवाद्य करणधातुयुक्तवीणामिथम् । अन्ये तु कृतादिषट्कमत्रेत्याहुः । एवमुत्तरत्र । उत्थापने त्वालिप्तमार्गोचितजातिक्रियावाद्यम् । परिवर्तिन्यां सर्वमार्गेषु शुद्धाया जात्या करणाश्रितमिति । चातुर्थिक सन्निपाताक्षरयोजना.........

मार्गाश्रितं सन्निपातग्रहं प्रयोक्तव्यम् । महाचार्यां वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनीग्रहम् । एवं तावत् पूर्वरङ्गे भाण्डवाद्यमुक्तम् । नायकानां तु स्वस्थगतिप्रचारं वक्ष्याम । तत्र धद्रांद्रांद्रां इति देवतानाम् । घेंतांकेंतां, कृणकिटिप्रायं विप्राणाम् । व्यञ्जनप्रायं मध्यमानाम् ॥२२४॥

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम् ।
द्विकलाश्च तथैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविन्यासाः ॥२२५॥

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डे च समं च गानेन ।
पुनरन्यावस्थाकृतं वाद्यं वक्ष्यामि त्वरितगमने ॥२२६॥

घघघेघेट इत्येवं वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।
स्पर्शविमार्जितमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् ॥२२७॥

(तत्रै)व पूर्वं सम्यग् लिखितं गतिप्रचारे तु ।
पुनरन्यावस्थायां वाद्यविधानं प्रवक्ष्यामि ॥२२८॥

त्वरितगमनेषु मात्रा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।
घघघेंघेंप्रायं तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥२२९॥

नीरसविमार्जनेष्वप्यानिलाङ्गानेऽङ्गुलीचलनात् ।
कार्यं हि तत्त्वलुप्तोऽप्यन्योन्यसमाश्रितं वाद्यमिति ॥२३०॥

दुःखार्दितव्यथितेष्टजनवियोगविमनानावयवश्च ।
व्रतनियमोपवासादियुक्तेष्वालिप्तमार्गो विधातव्यः ॥२३१॥

दैत्यदानवयक्षराक्षसपन्नगादीनां धद्रांधद्रांधकुताम् ।
घेघेटाप्रायं खञ्जविकलपङ्गुवामनादीनाम् ॥२३२॥

टघटाघेप्रायं चेटकुसत्वादीनां योक्टखुखणेंत्यादिकम् ।
यतिपाशुपतशाक्यादीनां पट्टपट्टघेघप्रायम् ॥२३३॥

स्येति । प्रदेशिनीपातेन यस्य ग्रहणं तत् प्रदेशिनीग्रहणम् । एवं पूर्वरङ्ग इत्युपसंहृत्य नायकविषयमाह । नायकानां त्विति । यद्यपि जातिविनियोगयोगो गतिप्रचारे कृतस्तथापि ग्रहमोक्षे सन्धानयोगा येता पक्षराणि तत्र मिश्रणीयानीत्येवं योजनामाह । अन्ये तु विकल्पमिच्छन्ति ॥२२४॥

गतिप्रचार इति गत्यध्याये (अ० १२) । चतुष्कल(ला) इति आङ्गिकमुखद्वये ऊर्ध्वकालिङ्गके ॥२२५-२३३॥

ग्रोपस्थापक निर्मुण्डवर्बरादीना
घेटांघोटामांटाण्णाणाप्रायम ।
वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीना
खोंग्रोघोखोणो इति प्रायम् ॥
गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु खकिटिप्रायम् ॥२३४॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्विरय रसभावानभिसमीक्ष्य वाद्य प्रयोक्तव्यम् । एवं तावत् पुरुषवाद्यम् ॥२३५॥

स्त्रीणां पुनरभिध्यास्यामः । तत्रोत्तमस्त्रीणां मध्यामां च टोस्वमधिघो-घेंटमधिघे इति प्रायम् । अथ राजस्त्रीणां घकिह्लमधिधिवोह्लुकखुखुप्रायम् । घकि-हिकिघिघटमटमटमधिये इति ब्राह्मणीनाम । अथ मध्यमस्त्रीणां वेश्याशिल्पकारीणां किटिण्णाण घर्काघघटमधिट्टणाकिटिकिटिप्रायम । टमघिकुण (केवखुलिखि प्राय नीच स्त्रीणाम्) । एव तावत् सामान्यतोऽभिहित स्त्रीणाम । अवस्थान्तरितानां तु त एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति । सामान्यतोऽभिनये भयशोकक्रोधादयो हि नाम्ना आसा समुत्पद्यन्ते । आसामपि रसभावाभिनयापेक्ष मार्गाश्रित वाद्य भवति ॥२३६॥

अपि च ।

जातिमार्गप्रचारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।
वादयेद्यस्त्वसङ्कीर्णं स श्रेष्ठो वादको मत. ॥२३७॥

अथान्तरवाद्यानि । अनुबन्धो विप्रहारित सिद्धिर्ग(प्र)हण परिच्छिन्न-मिति ॥२३८॥

औपस्थापि(प)को........ ....प्रतिनट । निर्मुण्डो जातिखण्डितः ॥२३४-२३५॥

सामान्यतोऽभिनये सामान्याभिनये क्रोधादय. । आसां स्त्रीणाम् । यथादिष्टो वाद्यो दर्शिता इति । तदनुसारेण स्त्रीणामपि वाद्य न केवल पुंसाम् ॥२३६॥

जातय। शुद्धा या इत्यादि व्याख्यातम् ॥२३७॥

गानपरिक्रम च विना यद्वाद्य तदुत्तत(वन्त)रवाद्यम् । तच्चतुर्धा ॥२३८॥

तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्य यथा घोणाघोवलघे इति । पाठ्यविरामे विप्रहारित यथा घघांखोखोणा इति ॥२३९॥

सिद्धिरपि ।

ऐश्वर्ये विस्मृते शान्ते वस्त्राभरणसंभ्रमे ।
सिद्धिर्वादयितव्या तु नानाकरणसंश्रया ॥२४०॥

सा च सिद्धिर्यथा समागंकरणाश्रया कार्या विचित्रकरणा पञ्चकला । अवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवति ॥२४१॥

अपि (च)

साध्यविरामे वाद्यं परिचरसाधनकृते विरामे च ।
वस्त्राभरणनिपाते प्रकुर्यादम्यङ्गने काले ॥२४२॥

अथ परिच्छिन्नं सार्वभाण्डिकम् । ध्रुवायो(या) ग्रहोपशमने गम्भीर-धीरप्रहारमुद्धत यथारसं च षट्कलम् । तत्रोत्तमानां वितस्तमार्गाश्रित द्रंद्रंक्नेघेके इति ॥२४३॥

अथोत्तमस्त्रीणामड्डितावाद्याश्रयणम् । खो खो खा इति । अधमाना खञ्जनर्कुटकरथम् । यथा टेंकखाकिटिकिटिना इति ॥२४४॥

अथप्रासादिकीप्रावेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु । तत्र प्रासादिकीप्रावेशिक्योः समपाणौ विभक्तकरणं वाद्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिविचित्रकरण स्थिताकृष्टाया-

---

अनुबन्धो नाम यदङ्गानुसारेणाभिनयं । मध्यम एव वर्तना । प्रयोगकाल-वाद्यम् । अध्यायसमापा(प्ता)ववान्तरवाक्यार्थच्छेदे विप्रहारितम् । यथा यत्नश्शेयता मित्यत्र विक्षेपेण प्रहारः ॥२३९॥

अथाद्भुतविभवलोभेऽभिनयपाठ्यादौ विधि स्मृत. सिद्धिः । पूरणार्थं सिद्धि-ग्रहणम् ॥२४०-२४२॥

ध्रुवगाने भविष्यति समाप्ते च यद्वाद्य ध्रुवावट्त्वपर्यन्तं नियतषट्कलत्वा-वधिकृतात् परिच्छिन्नम् । तदन्तरवाद्यमेवोत्तरवाद्यविषये अक्षरैर्विभजति । तत्रोत्त-मानामित्यादिना । ध्रुवाणां ग्रहणे उपशमने च यद् परिच्छिन्नं नाम चतुर्थमन्तर-वाद्यमुक्तम् ॥२४३-२४४॥

मर्वसन्निपातकृतमिति । यथा धोण्णेघोधो इति ॥२४५॥

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥२४६॥

प्रमार्ज्जमेक गीतं तु परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥२४७॥

अथ द्रुतविलम्बितायां यथा । तलखो तलखो तलखो इति । अथाड्डितायां यथा । धोणखोखोणके... . कुखुणाणाणा खोदें बलखोंके इति ॥२४८॥

अथोद्घात्यम् ।

सम्भ्रमावेगहर्षार्थे विस्मयोत्साहशोकजे ।

ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्घात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥२४९॥

मोक्षमिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा । खेन्नातिरिठिदत्तकित्तकिकिदोलगोगोगघेवोघेटघेघेरावो इति । अ(अ)थाड्डितायाम् । घटमथिघघलोखोगखोखोगखोखो चेण डवकणिक्कपगुड्डप्प इति । अथ नर्कुटखञ्जयोः । योघद्राघद्रांतक्त्तिांगुटगुटु घे इति । अपस्थितायाम् । घघघेटमटघेरेत्यिमटाकटत्यिमटत्यि कटकिटोघिटी इति । अथावकृष्टायाम् । घटमटत्यिरयिगुटुघेट (धोणवघणणोणण) इति ॥२५०॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणां गदिता मया ।

निष्क्रामे च प्रवेशे च त्वाक्षेपिक्यन्तरासु च ॥२५१॥

तत्र ग्रहे यद्वाद्य तदेव षड्ध्रुवाभेदेन स्फुटयितुमाह । अथ प्रासाद(दि)कीत्यादि ॥२४५-२४७॥

द्रुताया ध्रुवाया विप्रहारितस्य ध्रुवादिविषये नामान्तरेण प्रयोगमाह । उद्घात्यम् । उत्कृष्ट हनन यत्रेति ॥२४९॥

एवमुद्दीपनापरपर्याये ग्रहेऽभिधाय प्रशमनप्रलये मोक्षे दर्शयति । मोक्षमिदानीमित्यादिना ॥२५०-२५१॥

तत्रास्य द्वौ सहननौ । सञ्चरसहनन यत्र सयोगाक्षराणि बाहुल्येनान्यत्वासरणे समानुसरण प्रयतितव्यमिति यदुक्त तण्डुनाऽर्यवादेन तद् द्रढयितुमाह ।

अकालज्ञमतालज्ञमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।

चर्मघातक इत्येव प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति, शास्त्रज्ञत्व लक्षणज्ञता । तालज्ञता प्रयोगकौशलम् । कालो द्रुतादि । ताल-

एवं तालकलाज्ञाने मार्दङ्गिकेन प्रयतितव्यम् । भवति चात्र ।

अतालसमकालसमशास्त्रज्ञं च वादकम् ।
चर्मघातकमि(इ)त्येव प्रवदन्ति मनीषिणः ॥२५२॥

अनेनैवविधानेन कार्यं वाद्यं प्रयत्नतः ।
प्रथमानां नर्कुटखञ्जये(मे)दात् प्रयुक्त च वर्णान्तरिका ।
अत पर प्रवक्ष्यामि त्वालोद्यानां तु लक्षणम् ॥२५३॥

त्रिधा कृतिर्मृदङ्गानां हारीतकयवाश्रया ।
तथा गोपुच्छहृदया च भवन्त्येवां च रूपतः ॥२५४॥

हरीतका(वया)कृतिस्त्वङ्को यवमध्यस्तथोर्ध्वगः ।
आलिङ्गश्चैव गोपुच्छ आकृत्या सम्प्रकीर्तितः ॥२५५॥

तालत्रय तथार्धं च मृदङ्गोऽङ्किक इष्यते ।
मुख तस्य च कर्तव्य द्वादशाङ्गुलयोजितम् ॥२५६॥

ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्यश्चतुस्तालप्रमाणत ।
अङ्गुलानि मुख तस्य कर्तव्य तु चतुर्दश ॥२५७॥

आलिङ्गश्चैव कर्तव्यस्तालत्रयमथापि च ।
मुख तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥२५८॥

दैर्घ्येण पणवश्चैव कर्तव्यः षोडशाङ्गुल ।
कृशमध्याङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥२५९॥

चर्मवत्पुटादि । चर्म निहन्तीति जुगुप्सोक्ता ॥२५२॥

लक्षणमित्याकार ॥२५३-२५४॥

हरीतक्याकृतिरङ्कि(ङ्कि)कः ॥२५५॥

सार्धतालत्रयो द्वादशाङ्गुलक. ॥२५६॥

ऊर्ध्वाधो यवाकृतिश्चतुस्तालश्चतुर्दशाङ्गुलमुखाकार ॥२५७॥

आलिङ्गो गोपुच्छाकृति । त्रितालोऽष्टाङ्गुलमुख ॥२५८॥

दैर्घ्येण षोडशपरिणाहेनाष्टौ मुखत पञ्चाङ्गुल पणवः ॥२५९॥

प्रोष्ठावस्य तु कर्तव्यो तज्ज्ञैरप्यर्धमङ्गुलम् ।
मध्य च सुषिर तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥२६०॥
दर्दरश्च घटाकारो नवाङ्गुलमुखस्तथा ।
विधानं चास्य कर्तव्य घटस्य सदृश बुधै ॥२६१॥
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठस्य समासतः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥२६२॥
न ज्वरोपहत चर्म न च काकमुखाहतम् ।
नापि दोषहतं क्लिन्न न च धूमाग्निदूषितम् ॥२६३॥
एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्त चर्म निर्वर्तयेत गवाम् ।
शुद्धपल्लवसकाश हिमकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥२६४॥
प्रत्यामिषविहीन तु क्लिन्न वा चर्म कर्मणि ।
छिद्रैरेव सुवर्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥२६५॥
शीतोदके निशामेका स्थापयित्वा समुद्धरत् ।
वध्रं मुललितैर्दात्रैर्गोमयैरवतमार्जि(र्वि)तं. ॥२६६॥
चन्द्रकैस्तनुभि पश्चात् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
पुष्पावस्ततं(तं त)र कुर्यात् त्रिवर्ति चन्द्रकाश्रया(य)म् ॥२६७॥

अङ्गु(ओ)ष्ठो यत्र चर्म विश्राम्यति । तेन सोर्ध्वो(र्धो)ङ्गुल्यमध्यतः । अङ्गुलद्वयस्थूल तु काष्ठमित्यर्थ ॥२६०॥

नवाङ्गुलमुखो द्वादशाङ्गुलसुषिरः पीनोष्ठो घटाकृतिर्दर्दर ॥२६१-२६२॥
अथ मुखोपयोगलक्षणमाह । न ज्वरोपहतमित्यादि ॥२६३-२६४॥

पूत गोमयेनोक्तास्तत सुमर्दिता ॥२६६॥

चन्द्रकैरिति । वध्रा निरवद्यास्तथा कार्या यथा चन्द्रकाकारा क्वचित् क्वचि-द्वृद्धकुसुमवर्तनाकारा । त्रिवर्तिमिति । त्रयाणा वध्राणामन्योन्ययोजनार्थैर्विन्यैर्ण ॥२६७॥

कक्ष्यास्य वै परिकरमिति । येन स्कन्धे निवेश्यत इत्येतत् पणववत् प्रवेश-येत् ॥२६८॥

कक्ष्याख्य वं परिकर ग्रीवाख्य स्वास्तिक तथा ।
त्रिशत च प्रकुर्वीत पुष्करे ह्यालिकानि तु ॥२६८॥
दश तत्र हि वध्रास्तु प्रक्षेप्या वर्तिसश्रयाः ।
द्व(द्वे)हित्वा त्वाक्षिके वध्र (ध्रे)तृतीये सप्रवेशयेत् ॥२६६॥
सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमाक्षिकेषु विधीयते ।
तन्त्रीभि. पणव नह्यो तु सुदृढाभिः समन्ततः ॥२७०॥
वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।
एवं मृदङ्गपणवा कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥२७१॥

नवे मृदङ्गे दालव्य रोहण सतत बुधै ।
गव्य घृत च तैल च तिलपिष्ट तथैव च ॥२७२॥
तथा ह्यनेन विधिना त्वाङ्गिकालिङ्गकोर्ध्वकान् ।
देवतास्यर्चन कृत्वा तत. स्थाप्या महीतले ॥२७३॥
चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।
उपाध्याय शुचिर्विद्वान् कुलीनो रोगवर्जित. ॥१७४॥

मतिमान् गीततत्त्वज्ञो मधुरोऽविक्लेऽन्द्रिय. ।
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत ॥२७५॥

आक्षके साध्ये सति द्व वध्रे बन्धयित्वा स्वप्रान्तवध्रेषु मध्ये तृतीये वध्रे (प्र) वेशयेदिति पणवत्वम् ॥२६६॥

ततस्त्रिभिर्बध्नीयात् ॥२७०॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुचर्मणा ।

इति । घातदादर्य विनापि नध्वक्षरपवनवशादेव यथा मधुरसम्बादयो विचित्रा भवन्ति य(त)था कुर्यादिति ॥२७१॥

दालव्य रोहणमिति । येन चमणा(र्णो) वाद्य प्ररोहति तद् द्रव्यम् । घृत (त)तिलतैल तिलकल्क चेति । चर्मणि लेप ॥२७२-२७३॥

अथ मुरजपूजा यत्नेन कर्तव्य(व्या)माह । चित्रायामित्यादि । उपाध्याया-(य) इति । मौरजिक (क) ॥२७४-२७६॥

मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥२७६॥

प्रालिङ्गं स्थापयेत् पूर्वं कृते ब्राह्मेऽथ मण्डले ।
उर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन् रुद्रनाम्नि निधापयेत् ॥२७७॥

तिर्यग्गतलिङ्गकं सम्यग् वैष्णवे मण्डले क्षिपेत् ।
बलिपुष्पोपहारैस्तु पूजयेत् पुष्करत्रयम् ॥२७७॥

पायसं घृतमध्वक्तं चन्दनं कुसुमानि च ।
शुक्लानि चैव वासांसि दत्त्वा लिङ्गे स्वयम्भुवः ॥२७९॥

त्र्यम्बकाय प्रदातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः ।
स्वस्तिकैर्लाजिकापुष्पफलपिण्डाष्टकैः सह ॥२८०॥

उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च भूषितः ।
बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तकौदुम्बरैः सह ॥२८१॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजगतोऽङ्कुरः ।
स्रावस्त्रालेपनं प्रीतैश्चहविश्च सपायसं ॥२८२॥

वाचयित्वा द्विजं स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।
पूजयित्वाद्रिपर्वान् पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥२८३॥

दैवतानि च वक्ष्यामि येषां ते च भवन्ति हि ।
वज्रेक्षणः शङ्कुकर्णो प्रहस्त्वापि तथा महान् ॥२८४॥

एतास्तु देवता विप्रा पुष्करेषु प्रकीर्तिताः ।
मृण्मयत्वात् मृदङ्गा(ङ्गा)स्तु माण्ड भ्रमयतीति च ॥२८५॥

प्रालिङ्ग(ङ्गय)म् ॥२७०-२७८॥
स्वयम्भुवः ब्रह्मणा(णः) ॥२७९-२८०॥
उन्मत्त धत्तूरम् ॥२८१-२८३॥
वज्रेक्षणादयोऽत्र पूज्याः ॥२८४॥

अथ निर्वचनमाह । मृण्मयत्वात् मृदङ्ग इति । मुखे चेति मुख मङ्गलं च करोति । भाण्डम् । भस्य डा यादेशः । तदाह । भ्रमयतीति रसयतीत्यन्ये पठन्ति । एके मरण इति च माण्डमाहुः ॥२८५॥

मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।
भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽत्र पणवश्च विधीयते ।
द्वार शब्द दारयति तस्माद् भवति दर्दरः ॥२८६॥
सृष्ट्वा मृदङ्गान् पणवं दर्दरं च महामुनिः ।
मेघैश्च स्वरसंयोगं मृदङ्गानामथासृजत् ॥२८७॥
विद्युज्जिह्वो भवेद्वामे मेघः स तु महास्वनः ।
ऐरावतो महामेघस्तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥२८८॥
आलिङ्गके तडित्वांश्च नाम्ना चैव बलाहकः ।
दक्षिणे पुष्करो मेघः पुष्करो वामयोजितः (कोकिलो नाम विश्रुतः)
॥२८९॥
मृदङ्गश्चैव नाम्ना तु ऊर्ध्वके नन्द्ययोच्यते ।
अङ्किकः सिद्धिरित्येवमालिङ्गश्चैव पिङ्गलः ॥२९०॥
भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ।
अपूजयित्वा ह्येतान् वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ॥२९१॥

मुरजाः सर्वकरणादिषु मुरा(द् वेष्टनाज्)जाता मुरजाः । ऊर्ध्वकरणमुन्नत सौषिर्यं च । अन्ये तु मुजि(पा० धा० २५१)ज्जिनति विक्रम ध(मल्ल)रूपमूर्ध्वं समनुकुर्वन्तीति प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे(पा० धा० १८१६)णिचि टिलोपे पचाद्यच् (अ० ३०१.१३४) मुरजा इत्याहु. । आतोद्य तोदनात् । भाण्डस्यादौ प्रणीतः पणव इति । तेनैव पूर्वं व्यवहाराद् भ(प)ण व्यवहारे (पा० धा० ४३९) द्रव्यनिचय । दर्दर. । तदाश्रयत्वाद् वाद्यमपि । नृणामन्ते(दृ विदारणे) यपचि रूपमित्युक्तमेव (३४-८४) ॥२८६॥

अथ मेघाना तत्राधिष्ठातृत्व सूचयन् पुराकल्पमाह । मेघैश्च स्वरसंयोग इ(मि)ति । मेघगर्जितेन हेतुना तत स्वरयोजनामाश्रित्य । पुष्करपत्रेस्तु वर्णा षोडशेति भाव ॥२८७॥

तेनोर्ध्वके चैरावत. । आलिङ्गेन वामेन निनाद ॥२८८॥

दक्षिणे त्वङ्किके कोकिल. ॥२८९॥

ऊर्ध्वके नन्दी । आङ्किके सिद्धिः । आलिङ्गे पिङ्गल· ॥२९०॥

इति परमेश्वरगणविशेषाधिष्ठानद्वारेण सूचयन् तेषामप्यत्र पूज्यत्वमाह । भूतान्यन्ताद् वैदलीयानि तर्पणमनुभावनीयानि । येन तामु.दली(तेषां प्रियो बलि·) ॥२९१॥

करीषस्य तु सङ्घाते मृदङ्गं स्थापयेद् बुधः ।
सुमन्या(ङ्घा)तानचलिता(ना)स्तथा च(चा)पतिता(न)पुनः ॥२९२॥

आतोद्यपणवैश्चैव नतकोपनतास्तथा ।
शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥२९३॥

चत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ।
आतोद्यान्यपि तान्येव नानावस्थासु वादयेत ॥२९४॥

नाटके सप्रकरणे भाणके(णे) प्रहसने तथा ।
मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥२९५॥

गतिवाद्यतालपाठ्यग्रहमोक्षविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
छिद्राच्छेदविधिज्ञः सिद्धस्थाने प्रवाकुशलः ॥२९६॥

कलरिभितमधुरहस्तः सुनिविष्टो रक्तमार्जनो बलवान् ।
अवहितशरीरबुद्धिर्मृदङ्गवादी गुणैरेतैः ॥२९७॥

आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्मार्गकृतश्रमः ।
प्रतिग्राही च (ग्रहीता) सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥२९८॥

स्वभ्यस्तकरणः सामे गीतज्ञो गुणितग्रहः ।
सुसङ्गीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद् गुणैः ॥२९९॥

भ्रान्तोर्ध्वहस्तः कालज्ञश्छिद्रावरणपण्डितः ।
अभ्यस्तकरणश्चैव भवेत् पाणविको गुणैः ॥३००॥

निश्चलो निपुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवादी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥३०१॥

करीषस्य शुष्कगोमयद्वा(ग)शिशेषमध्ये । यत्रैषां चर्मबद्धविकृतिर्न भवति । सङ्घातानन्योन्यविदिलष्टान् ॥२९२—२९६॥

कलश्चतुरो रिभितो दीप्तो मधुरः श्रुतिसुखदो हस्तो यस्येति । सुश्लिष्टो दृ(हृ)ष्टो दृढा(ढो)सह ॥२९७॥

प्रतिगृ(ग्र)हीता सिद्धीनामिति ॥२९८॥

अन्तरवाद्यज्ञः । गुणिता अभ्यस्ता ग्रहा ग्रहमोक्षमन्धयो (ये)न । सुष्ठु सङ्गीतप्रयोगमेलनिका जानातीति तथोक्तम् ॥२९९॥

भ्रान्तेत्यत्र भ्रमणक्रियाचतुरः ऊर्ध्वोन स्थिरश्च हस्तो यस्य ॥३००॥

वादनस्य मुरजवाद्य(द्या)न्तर मध्यान्तर चेति विशेषश्च ॥३०१॥

एतत सर्वं नाट्ययोग समीक्ष्य
प्रोक्त वाद्य सर्वलोकानुभावात ॥
नोक्त यच्चेदागमाद्वस्तबुध्या
सद्भि कार्यं मार्गजातो समीक्ष्य ॥३०२॥

स्फुटप्रहार विशद विभक्त
रक्त विकृष्ट करलेपन च ॥
त्रिमार्जनापूरितरागगम्य
मृदङ्गवाद्य गुणतो वदन्ति ॥३०३॥

वाद्ये तु यत्न प्रथम तु कार्यं
शय्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्य ॥
वाद्ये च गीते च हि सु(स)प्रयुक्ते(क्तो)
नाट्यप्रयोगे(गो)न विपत्तिमेति ॥३०४॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्र पुष्करवाद्यो नामाध्यायश्चतुस्त्रिंश ॥

नोक्त यच्चेदितीति। हुडुक्का विसिसक्षानशङ्कामात्रमेतत्। वस्तुतस्तु न सर्वमुक्तमिति दर्शयति ॥३०२॥

विकृष्टमिति। आराच्छ्रवणयोग्यम ॥३०३॥

नाट्यस्य वदन्ति वाद्यमिति। पञ्चधेति साम्यात प्रतिष्ठित भवति। तदाह। गीते। वाद्येऽपि तु सम्प्रयुक्तो नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति। गीतातोद्याभ्या रामरावणादिविशेषास्पर्शनेनैव रसाभावमवर्णौचित्यमाधीयते साम्य च यतो भवन्ति सर्वा सिद्धय इति शिवम् ॥३०४॥

नादात्मसादाशिवभक्तिधाम
सन्तानकृत्य कलितसाभिधान ।
रात्रिंदिव तस्य सुतेन दृष्टा
सुपुष्कराध्यायसमाप्तिवृत्ति ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभि(न)वगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्या पुष्कराध्यायश्चतुस्त्रिंश ।

भिन्नपाठक्रमवान्

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ततातोद्यविधिस्त्वेव मया प्रोक्त समासत. ।
अवनद्धविभागेन लक्षण कर्म चैव हि ॥१॥

आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधि वादनमेव च ।
मृदङ्गपणवाना च दर्दरस्य तथैव च ॥२॥

गान्धर्वं चैव वाद्य च स्वातिना नारदेन च ।
विस्तारगुणसम्पन्नमुक्त लक्षणकर्मत ॥३॥

अनुवृत्या तयो स्वातेरातोद्याना समासतः ।
पौष्कराणा प्रवक्ष्यामि निवृत्ति सम्भव तथा ॥४॥

अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्वै दुर्दिने दिने ।
जलाशय जगामाथ सलिलानयन प्रति ॥५॥

तस्मिन् सरोनिषण्णे च प्रविष्टे पाकशासन ।
धाराभिर्महतीभिश्च कर्तुमेकार्णव जगत् ॥६॥

पतन्तीभिश्च धाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
पुष्करी(रा)णा कलरव पत्राणामभवत्तदा ॥७॥

तेषा धीरकल शब्द निशम्य स महामुनि ।
आश्चर्यमिति सञ्चात्तमवधारितवान् स्वयम् ॥८॥

केचिदेकवक्त्रज केचित् त्रिवक्त्रज केचिन्निर्वक्त्रजमिति । यथा
रैफ· सर्ववक्त्रेषु । दका(र)धकारावालिङ्ग्यवामके । आलिङ्ग्य दक्षिणे

मकारः । वामोऽन्यो(र्ध्वो वा) गकारः । क्वचिदालिङ्गेऽपि सामवार्थं घकारः प्रहत्य । एवं तत्र प्रतिषेधो न कार्य इति गु(गो)सु स्वरव्यञ्जनसंयोग पञ्चपाणि प्रहतानि समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणि प्रदेशिनी चेति । एते नीच-(नि)गृहीतापगृहीतयुक्ता भवन्ति । तत्र समपाणिहतो मकारः स निगृहीतः । दकारधकारौ प्रहतापगृहीतौ । अर्धपाणिप्रहतास्थकार(ट)कारणकारतकार थकाराः । पार्श्वपाणिप्रहतानिगृहीताश्च लकारयकारहकाराः । अर्धपाणि प्रहताश्च प्रदेशिन्या हताश्चालिङ्गे मकारढकारणकाराः । गुरवश्च विहृतप्रहृत प्रहृता अनिबद्धचलेऽपीति । गुरवश्चतुर(श्चा)दयस्थपाणिप्र(ह)तोऽ(ता अ)पनिगृही-ताश्च । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्यं प्रहतम् ॥९॥

कुत ।

गोस्तनं तु दक्षानि वाद्यजात्यक्षराणि तु ।
यमेनैव तु योगेन योज्य वा(क्)करणं बुधैः ॥१०॥

चतुर्मार्गमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः ।
अङ्कितालिप्तमार्गौ तु वितस्तो गोपुच्छस्तथा ।
मार्गाश्चत्वार एते प्रहारकरणाश्रयाः ॥११॥

तत्रालिङ्गमृदङ्गप्रहारयुक्तस्त्वङ्कितो मार्गः ।
वामोर्ध्वगप्रहारयुक्तस्त्वालिप्तमार्गः ॥१२॥

ऊर्ध्वाङ्कवलितोऽधिकप्रहतोऽ वितस्तमार्गः ।
आलिङ्गकरणबहुल सव्यपुष्करप्रहतो गोपुच्छमार्ग ॥१३॥

इति तत्राङ्कितमहारम्भो यथा । मट्टकस्थितसत्पञ्चपट्टगरिघ पुनपुनरिथिमपर्येन्डौ राधिरथ इत्यङ्कितो मार्ग ।

इदानीमालिप्तमार्गः । आलिङ्गकरणबहुल सर्वासिमौ मागमवक्षौ मांगुक्रुयं गुरुगुर्वेश्रेणं धत्रासाट् ।

आलिप्तमार्गवाद्यं विधेयं नाथवंरेवम् ।

इदानीं वितस्तमार्गं । तत्रिता तत्रिता सतेनां किताधिप्र संवेता चतुष्कुवेणां वितस्ते स्यात् । अङ्कितप्रवालनवलितो गकारो गुरुश्च स एव स्वलितकोणो द्यौ कुक्ययोरपनिगृहीत तयोरेव समहस्तवर्णनात् प्रधानात् हकारो

मुक्त इति । घत्थतित्थडित्थडितक्ता खदेड खदेड् गुरुखेन्दु खेण्डभत्थित्थित्थ न्धित्था विघातव्य । एव वितस्तमार्गगणे समकरवर्जिता प्रहारा स्यु । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषो कार्या(र्य)श्च गोमुख्या । खगमत्थिमटटघेण्डाखुखुण खरखेण्डा खेदुड् खुणुमा दुणकितिकिन्तिकिट्टिमा खुखुणुद्वेघे धोघा विधातव्या ।

इदानीं गोमुखीवाद्यम् । डणघेण्डणखुखुन्धुलघदुलेड् घटमटटाड् इणुघुणात्थि घटघिटिमा कुकुटाङ्ङ्णुघेड् किदिमाड् घे घे खो खो च गोमुख्या ॥१४॥

ये त्वालिप्तसमुत्था सर्वेमार्गेस्तु विघातव्या ।
प्रहणाक्षरसन्धानेऽप्याद(दि)मृदङ्गाद् ग्रहो भवति ॥१५॥

एतेषा तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहण यथा ॥१६॥

धृङ् वृङ् घट्टघड् मत्थिटत्थिमटामटत्थिदिङ् मनघेड् थलङ् क्लेङ् धिघकाड् त्वड्डिते वाद्यम ।

मद्रा तकिता धृड् वृड् खो किटि घेडाड् गत्थि किटिकेत्था पकुताकिता किरटामिति सयोगो वितस्तेस्तु खोमाड् गुडुघेड् घेघेघेण्डा घेघेदद्वमा ।

आलिप्ते सयोगे कार्योऽ वादने तज्ज्ञै ॥

घंघटत्थिकटागुडुघेड् घेटां घेण्डा धिमितित्थिथकेसरेघेगघे णोणोणमिति वैव गोमुख्या उक्ता मार्गा ।

एतेषा पुष्कराणा त्रिविध प्रचार । समो विषम समविषम इति । वामोर्ध्वगयोर्वामसव्ययोरडडितामार्गेऽपि कार्य । समप्रचारस्त्वालिप्ते वाद्यकरणे तु वाध्वय(ग)सव्यानां ग्रहणे वामस्तु कर्तव्य । सव्योध्वगमनाना सन्यो विषमप्रचारे तु ॥१७॥

एव स्वस्तिक योगाद द्वाभ्यामपि यद् भवेत्तु हस्ताभ्याम् ।
माने वितस्तिसज्ञे प्रहते विषम प्रचार स ॥१८॥
स्वच्छन्दकस्तु करयो शेष प्रहतेषु मार्गकरणेषु ।
षड्डितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसञ्चार ॥१९॥

शृङ्गारहास्ययोर्वाद्य योज्य तथाञ्चिते मार्गे ।
वीराद्भुतरौद्राणां विततमार्गेण वाद्य स्यात् ॥२०॥

करुणरसेऽपि च कार्यं वाद्य चालिप्तकरणमार्गेण ।
बीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्य हि गोमुख्या ॥२१॥

रसात्मप्रयोग दृष्ट्वाऽभिनय गतिप्रचार च ।
वाद्य नित्य कार्यं यथाक्रम स्थानसंयोगात् ॥२२॥

एतत् प्रहतविधान कार्यं मार्गाश्रिते रसैः सम्यक् ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्दुरपणवाश्रित वाद्यम् ॥२३॥

तत्रातिथ्याश्रित स्यात् पुष्करनामग्रतो यत्र ।
यस्त्वनुगत मृदङ्गा(ङ्ग)मृदङ्गादनुशब्दितमुच्यते तु तद्वाद्यम् ॥२४॥
समवायितमृदङ्गैश्चैव साम्येन यद् वाद्यम् ।
कलनय पणवमुखां बोद्धा शृङ्गाणाम् ।
एते वर्णा नित्य पणववाद्ये प्रयोक्तव्या ॥२५॥

ठिरिठिण्टा थोंथोंथोङ्कुलाकिरिकिरिण्टा णोणोणाणाश्च किरिकण्टा भाटाभटरिव टे टे वोण्णां पणवाद्य तस्य प्रहत कार्यं कनिष्ठानामिन्याग्रेणैव ॥२६॥

प्रशिथिलवध्यिलकक्षे पणवे कङ्कार एकप्रकारस्तु ।
तर्य(था)न्त प्रकार पणवे कार्यं प्रशिथिल(ल)बध्ये ॥२७॥

कम्परकृत प्रहार होङ्कारो तु पणवे विधातव्या (व्य) ।
शेषा प्रान्तकरणसंयोगात संयोगकृता विधातव्याः ॥२८॥

धोकारस्तु स्वारवे पणवे कक्ष्याञ्चिते तु समयति ।
णंकारो युक्तो द्र इति पणवप्रकार स्यात् ॥२९॥

तिर्यग्गृहीतकारताम्यवर्तितमिष्यते प्रहारोऽयम् ।
द्रुहुला कुहुला केमसासिन्धि पुहुलामितीय प्रकार स्यात् ॥३०॥

एव च षोडशकृता प्रहारा शुद्धा प्रकीर्तितास्तज्ज्ञै ।
दर्दुरपणवमृदङ्गमिश्रितवाद्य प्रवक्ष्यामि ॥३१॥

न वर्तिकाभाव केचिदिच्छन्ति मिश्रित केचित् ।
केचिद् युगपत्करण केचित् पर्यायकरण तु ॥३२॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वर्गानुगतास्तथैव सम्प्रयोक्तव्या ।
घेंता कथ कुहुला तकिता मृदङ्गेषु ॥३३॥

अथ दररे वड् द्ररेड् कुहुला मटधि पणवे च ।
यमटहिम्भ कुहुला मटध्थि देड् वेड् विमिश्रितस्तु ॥३४॥

एभ्यो येऽन्ये शेषा न मिश्रा एव नित्यशः कार्या ।
पूर्वेऽपि च मिश्रत्व व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥३५॥

अथ युगपत् करण कुहुलाणणा खुखुणोखेद्दोमादोण्णा ।
यथोघोंत्थि द्वे योज्य पणववाद्यम् घ(घु)र्यक्रुन च ।
क्रमशः करण परिवादने के(दके) न कर्तव्यम् ॥३६॥

भटभेमेघोधोणाणकिरिणि किण्णाकृत चेति ।
पणवस्याचारबन्धे कार्य धालुलुणेति वाद्यत्रयम् ॥३७॥

भूय कृत च प्रतिकृत(त) मार्दङ्गिकदादुरिकाभ्या तु ।
यद्यन कुर्यात समुत्थ प्रहारजात गतिप्रचारेषु ॥३८॥

अनुगच्छतमक्षरवृत्त तदेव वाद्य तु पणवेन ।
न हि चित्र कर्तव्य गतिप्रचारेषु वाद्य(द्न)मनन्तज्ञै ॥३९॥

समतालि तत्र हि लन्न लक्ष्यते पादसञ्चारे ।
उपरिकरण यथेष्ट कर्तव्य पणवे मृदङ्गे च ॥४०॥

तद्वत प्रहारकरण मृदङ्गवाद्ये विधातव्यम् ।
प्रायेण सर्ववाद्येष्वादौ दणवप्रहा प्रयोक्तव्या ॥ ४१॥

वक्ष्याम्यत परमहं दर्दुरे घेत्ततिता केतदेड् ।
केसदेवेदेरेभिण्णतमिततिमत्थि ॥४२॥

इति दर्दुरे प्रहर कार्यो मुक्ते निषण्णे च ।
कायस्तत्र णणण्णारेद्देप्रेधिकित्थिदक्किक्किकरणे ॥४३॥

वामेन तु भिटियक्स(ल) स्तवद्(ष्ट)ष्टं( )करायेण ।
मुक्ते तमिति चैव निगृह्याशोघ्रकरणानुबन्धास्थितिरेव हिलक स्यात् ॥४४॥

इति दर्दरे प्रहारे वक्ष्याम्यूर्ध्वकरणजातम् ।
रूप कृत प्रकृति(प्रतिकृत) प्रतिभेदा रूपशेषमोघश्च ।
षष्ठो(ष्ट) वं प्रकृति(प्रति) गुर्के(च्क) ह्येते(तज्) ज्ञया (य) (हि) कर
(र)णा(ण)जातम् ॥४५॥

तत्र रूप नाम विहस्तकरणकरणम् । यथा ।
गवुखुणखुधम्मयिमत्येत्तरघय घन्तिमेंयिघेण्टां ।
करगुडरणकिटिजखेघडचेघड घेक्खमिति रूपम् ॥४६॥

प्र(ति)कृत नाम यत्रैक करण त्रिपुष्करमप्युद्‌भावयति । यथा । यखुवण खु श्रमतिय वर्गेरघटा घट तियधक सां गुदु घ कुहलां ह्ला दोघोघोणा इति ॥४७॥

कृतप्रतिकृताख्य प्रतिभेदो नाम युगपत् कृते करणे मृदङ्गाना यथुपरिकरणेन गच्छति । यथा । घोघोणाखोकुहुलालणाणात्यि कटामटातियट-धिघेण्टाम् ।

एभि करणविशेषै प्रतिभेदो नाम विज्ञेय ॥४८॥

विरूपशेष नाम विरामकृतं । यथा । खुखुण्णाणोमदघेंघेण्टा मदघेण्टामत्यि आंघोमिनि वाद्य रूपशेष तु ॥४६॥

प्रतिशुष्क नामानुस्वारो मार्दङ्गिकपाणविकदार्दुरिकाणाम् । यथा घटमटटियदुणघेड् किटिघेड् घोड् घोण्डा घोण घोण खोखो खेकुटकुटु किटकिट वखोत्यिणणत्यि ॥५०॥

चतुष्कारये सर्वभाण्डे विरामे द्रुतपाणिन्यो नद्यघोवा(व)दोघ । यथा । यकिटिमियविठकिटिघिटि घेड् घेण्टाण्टाण घोण घोण घट घटगुदुघेड् गघेतिरिण-गेग घो घो तयो घघु ॥५१॥

करणाना समायोग करणेषु विधीयते ।
अनेन (नैव) विधानेन योज्य वाक्करण बुधै ।
यतिन(र्ना)म समा श्रोतोगता गोपुच्छचे(जे)ति च ॥५२॥

यतिपाणि(णी)नां त्रिविध सयोग स च त्रिप्रकारो भवति । यथा । राढा(ढ)विद्धां(द्ध) शय्या(म्या)गतम । एवम् ।

त्रिप्रकार सप्रयोग करणेषु विधीयते ।
अपपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थिना लया ॥५३॥

गोपुच्छा च यतिर्वाद्य तद्वै शम्यागत भवेत ।
यथाऽवगोतिप्राधान्य मागश्चैव च दक्षिण ॥५४॥

प्रत्युक्त(त्त)मेषु पातेषु वाद्य शय्या(म्या)गत भवेत ।
स्रोतोगता यतिर्यत्र लतो मध्य तथैव च ॥५५॥

समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्य तु तदभवेत् ।
स्थितालयात् प्रभृत्येषा प्रमाण सम्प्रवतते ॥५६॥
कार्यहानि कुलानां च शेषप्वन्येषु पाणिषु ।
यथाक्रम विकर्तव्या नाटयपुक्तिमवेक्ष्य च ॥५७॥
तिस्रो मार्जना नाम ।
मायूरी ह्यधमायूरी तथा कार्मारवी पुन ।
तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेया पुष्करेषु स्वराश्रया ॥५८॥
गान्धारो वामके काय षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऊर्ध्वगे मध्यमश्चैव मायूर्यंश्च स्वराश्रया ॥५९॥
वामके पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणो तथा ।
धैवतश्चोर्ध्वगे कार्य अधमायूरकाश्रया. ॥६०॥
ऋषभ पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
पञ्चमश्चोर्ध्वगे कार्या कार्मारव्या स्वराश्रया. ॥६१॥
एतेषामनुवादी तु जातिरागस्वरान्विता (त) ।
आलिङ्गे मार्जन प्राप्य निषादस्तु विधीयते ॥६२॥
मायूरी मध्यमग्रामे त्वर्धा षड्ज तथैव च ।
कार्मारवी च कतव्या साधारणसमाश्रया (या) ॥६३॥
स्वरा ये स्थायिनो यानि श्रुतिसा(धा)रणाश्रया ।
त एव मार्जन कृत्वा ज्ञेया सञ्चारिण स्मृता ॥६४॥
वामोर्ध्वगान्यामार्ध्यार्धा कार्या वै लेपन स्वरा ।
शैथिल्यादायतत्वाच्च कार्यस्त्वालिङ्गकातिके ॥६५॥
शैथिल्य च यत चैव वर्धापीडनमार्दवात् ।
एव स्वरोद्भव कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभि ॥६६॥
मार्जन तु मृदा कार्यं वामगोर्ध्वगयोस्तथा ।
लक्षण मिश्रिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥६७॥
निःशकरा निःसिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ।
न पिच्छिला न विशदा न क्षारकटुका तथा ॥६८॥

नावदाता(नवाकृष्टा)न चाम्ला(म्ला)ना न वि(वि)रक्तदा ।
मृत्तिकातेपन द्यर्थी यथाकार्यं तु मार्जनम् ॥६९॥

नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या मृत्तिका भवेत् ।
सोमाव(प)तरगड्लक्षणा तया कार्यं तु मार्जनम् ॥७०॥

बहुवा या(ह्रा)वदाता तु कृष्णा मुर्वी न च स्थिरा ।
सतुन्न न स्वरकरी श्यामा यत्र न दृश्यते ॥७१॥

तत्र गोधूम(धू)र्णं वा यवचूर्णं च वापयेत् ।
यवगोधूम०चूर्णस्तु(न्तु) कदाचिदुपभु(यु)ज्यते ॥७२॥

पुष्करस्य तु दोष स्यादेकस्वरकरो भवेत् ।
एष तु मार्जनायोगात्स्वाया स्वरकरो भवेत् ।
त्रिसयोगस्य वक्ष्यामि लक्षण द्विजसत्तमाः ॥७३॥

त्रिसयोगो नाम गुरुगच्छयो लघुगच्छयो गुरुलघुगच्छय इति । तत्र गुरुगच्छयो नाम गुरुस्थितलयवृत्त । यथा । स्थितटां तक्तिटां तक्टिटां पतिति मत्ति गतयोरथ घटमविचारेट्, घेण्टाकटयामेव गुरुलघु स्यात् ॥७४॥

लघुगच्छयो नाम लघुद्रुतलयप्रवृत्ते यथा । घटमटघटमरिचमटारियघटघट-द्रुक्ते लघ(घु)शब्द इति गयोगा ज्ञेया मृदङ्गयोगप्रयोगज्ञैः । (त्रि) प्रकृतिर्नाम सरवमनुगतमोघश्चेति ॥७५॥

अक्षरसवृत्त वाद्य पदवर्णसम तथैव प्रयुक्तम् ।
सम गुविभक्तकरणयुत तस्य वाद्य विज्ञातव्यम् ॥७६॥

सामपाण्य(ण)पाणियुत स्फुटप्रहारकरणानुगम ।
वाद्य प्राण्य भवेदनुगत च नैककरणाश्रयम ॥७७॥

(उ)पर्युपरिपाणि(सम) द्रुतलय च (विसमयम्) ।
आविद्धकरणबहुल वाद्य योज्य धुर्यरोधम् ॥७८॥

सर्वस्यैव तु वाद्यस्य अष्टौ साम्यानि भवन्ति ।
अक्षरसम तालसममङ्गसम लयसम च ।
न्याससाय(प)न्याससम पाणिसम चेति विसमम ॥७९॥

यद्वस्त तु भवेद्गान गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
तद्वत् तु भवेद्वाद्य तदक्षरसम स्मृतम् ॥८०॥

ध्रुवाणा ग्रहमोक्षे तु कलातरकलासु च ।
यथा(द)ङ्ग क्रियते वाद्य तदङ्ग सममुच्यते ॥८१॥

यत्प्रमाण भवेद्गान कलाकालप्रमाणत ।
तत्प्रमाण तु यद वाद्य तद्धि तालसम भवेत ॥ ८२॥
सम भा) स्रोतोगता वापि गोपुच्छा च यतिर्यथा ।
यद्विध तु भवेद्वाद्य तद्धि यतिसम भवेत ॥८३॥

त्या(न्या)साप(प)न्यासयोस्तु स्वराणा हि यथा भवेत ।
वर्णाद्वणोदभव वाद्य न्यासाप(प) ग्रामज तथा ॥८४॥

समस्वप्रमाण(ण्म्)रत स्वस्वरवोदपाणिजम ।
गीतानुग च यद्वाद्य स्मृत पाणिसम तु तत । ५॥

अष्टादश निरूमिति यदुक्त तदनुनाश्यासम । यथा । शुद्धा एकरूपान्देशा गुण्डाऽन्तरदा पर्यायो(प)विच्छेद पद त आरम्भो(म्भ) पाणिसमता(म ॥) तुल्यभरता ऊर्ध्वगोच्छिका उच्चिर्तनता एव वाद्य मृदङ्गपणवा चर्चीर्णा चर्चा वीणा समस्तया विधतमिति ॥८६॥

एतासा लक्षणमत्राभिधास्याम । तत्र ।
एकाक्षर द्व्यक्षर वा यद वाक्य(द) सावमागिकम ।
भवेन करणयाना तु स शुद्धा स्मृतो यथा ॥८७॥

यत्खोखोथवव मेभिजयिषरै समायुक्ता । सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणा भवेज्जाति ॥ गोपुच्छीमड्डिका(ता)लिप्नी विन्यस्त वाभिता(ता) यदा । वादर्यति । तथकक एकरूपा हि सा यथा ॥ द्रिड घोड दोड धोड घेघमेड् ।

अउडितमार्गभिरै समायुक्ता सा त्वेकरूपा जातिनृत्त गीतविधानत कार्या सर्वास्वपि प्रकृतिषु प्रयोज्या । सा स्थिताय(या) द्रुता वापि देश कालमवस्था ज्ञात्वा मध्ये विनियोज्या । सर्वास्वे (८८) ता(तो)द्यानि यत्र करण भावयन्ति हि । ८ ॥

मृदङ्गव धानुगमादरूपा तु सा स्मृता ।
अउडितमागविभक्त सम्भोगकृत भवति शृङ्गारे ॥८६॥

दशानरूपजान्निर्यनिलयवत्त(युक्ता) च यत्नतः ।
यथा मीम यम्मर्यन्मा एभिर्जायितरै समायुक्ता ।९०॥

देशानुरूपजातिशृङ्गारे चोत्तरे स्त्रीणाम् ।
वामोर्ध्वगप्रवृत्ता दाद्यक्षित्वा(प्ता) चतुष्टयपुक्ता ॥९१॥
उपदेशादपेतरूपा करुणरसे सा भवेज्जाति ।

यथा—

घेद्राड् घेघेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ॥९२॥
देशादपेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ।
पर्यागच्छति पूर्वं यस्मिन् सिद्धंस्तु त करणजातम् ॥९३॥
त्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जाति ।

यथा—

घेवोड् घेवोड् गुदुघड् प्राया वामोर्ध्वगमे वामहस्तमञ्चारा ।
पर्यायकुला जातिर्वीराद्भुतरौद्रयोगेषु ॥९४॥
गुरुयुग्म लघुयुग्म तथैव च गुरुलघुनी चैव लघुश्चैव ।

यथा—

धिड् माड् घटघेऽ गुदुघेड् दघेड् दघेड् मात्यिमेत्यम् ।
विष्कम्भाख्या जाति शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ॥९५॥
एकैकाक्षरयोगाद यद दाद्य सर्वमार्गसयुक्तम ।
पर्यस्ता क्रमहस्ता जाति समहस्तविचारसयुक्ता ॥९६॥
आकाशे र(थ)विमानकृर्पिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम ।
चरिते गनिविन्यासेऽथ धा(रा)या चैव पयस्ता ॥९७॥

यथा—

घेड् ताट् घेड् ताड् देह्लामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
पर्यस्ता जातिर्वै साऽधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥९८॥
अपर्याणिकरपुक्तलष्पादेण(स्त ह्यादौ) मध्यमलयेन च यस्तुल्यम् ।
आरम्भ त विद्यादन्तेवासि श्रुत यस्या ॥९९॥

यथा—

मगठ खुखुकिटा एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
अधमस्त्रीणा योज्या सरम्भा नाम वै जाति ॥१००॥
ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे क्षिप्ता प्रसृता वितस्तमार्गे तु ।
पार्ष्णिसमस्ता जाति कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥१०१॥

तत्थिकदमत्थिकरणं सपाणिनिपीडं ।
चन्द्राग्रुघेन्द्रडिताड् पाणि समस्त पुनर्जाति ॥१०२॥

स्थितिलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवति योत्तमप्रकृतौ ।
धीरोत्तमपुरुषाणामन्येषा दानवादीनाम ॥१०३॥

स्वहु(स्व)स्तिकहस्तविचारा सर्व(र्वं) मार्दङ्गप्रहारसयुक्ता ।
सा त्रिलयशय्युक्ता दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥१०४॥

यथा—

दुणदुणदुणांकित्थिमघेड् मदत्थिदुधकिटिघेड् ।
एभिर्जात्यक्षरयोगैर्दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥१०५॥

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुह्यकादीनाम् ।
गतिविन्यासे कार्या दुष्करकरणा भवेज्जाति ॥१०६॥

ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखो(त) क्षिप्तप्रहिता वितस्तमार्गा च ।
अङ्कोर्ध्वगप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥१०७॥

प्रायेणान्तर्मार्गा वितस्तमार्गाश्रिया तु विज्ञानाम ।
घकिलृड् घृड् घृड प्राया जातिरियमूर्ध्वकोष्ठा स्यात ॥१०८॥

सर्वमार्गैः समुद्धृत्य यद्वाद्य करण भवेत् ।
उच्चित्तिका विजानीयाद् गूढमृङ्गलिकाकृत(ता)म् ॥१०९॥

यथा—

केत्तां केत्तां गदितामेभिर्जात्यक्षरैं समायुक्ता ।
राज्ञा स्वभावग(मने)जाति कार्या वितस्तिकृता ॥११०॥

गोमुख्यक्षरसहिता सर्वमृदङ्गप्रहारसयुक्ता ।
कुहकाभिनये योज्या वेलाम्बिरवृष्टलिङ्ग षु ॥१११॥

यथा—

घेण्डाण्डादोरकिता घट मर्दथ घट्टद्रुघ ।
एभिस्त्वक्षरयोगैरेवा(राद्या(च वाद्यं) भवज्जाति ॥११२॥

वामनविह्वलपञ्जम्पू(ञ्जेष)धान गाव च(गद्गदवादाम) ।
गदहृतवादा(एव) वाद(द्या)जातिरन्वेषा गमन तु रसध्या ॥११३॥

पृथिवी वादित यत्र पवनो न्यप्तु दृश्यत ।
मृदङ्गपणवादीनां आ जाति (ना जाति) मा मार्जि(र्जि)रो यथा ॥११४॥

द्रोंद्रोंठोठोमेभिर्जात्यक्षरैं समायुक्ता ।
मृदङ्गपणवा(दी)ना स्त्रीणामेया(भवेज) जाति ॥११५॥
अवतीर्णं यद वाद्य त्रिगुर्णवाद्यकरर्णमृ दङ्गानाम ।
दर्दुरपणवोपगमादवकीर्णा नाम सा जाति ॥११६॥

यथा—
केन्ता केन्ता केतामेभिर्जात्यक्षरैस्तु सम्प्र(स)युक्ता ।
गोमुखमार्गे जाति सा चैव (व)गुणा विधातव्या ॥११७॥
अप्रकीर्णविविधं करणैरिह मार्गयोगलघुयुक्तं ।
दर्दुरपणवमृदङ्गैरर्घार्घ(घं)वादने कार्यम ॥११८॥

यथा—
घगद्घेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरैस्तु सयुक्ता ।
सम्प्लवमिति विज्ञेया कर्तव्या वानरे करणे ॥११९॥
विध्वंर्नानाकरणैश्चित्रै समृदङ्गप्रहारसयुक्तं ।
स्वाभाविकोत्तमगतौ विधूय जातिर्विधातव्या ॥१२०॥

यथा—
तिंक्षिसा मटंत्थि कण घुकाभ ।
एभिस्त्वक्षरयोगैर्विधूतजातिर्विधात्या ॥१२१॥
एता गति प्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधै ।
याश्च नोक्ता मयावाऽ(चा)स्मिन ता ग्राह्या लोकतोऽर्थत ॥१२२॥
एवमेतेन विधिना कतव्य वादन बुध ।
गतिप्रचारे गीते च दशरूपे तथैव च ॥१२३॥
सप्तरूपे विधाने च छन्दसा कारितेषु च ।
वाद्य गुर्वक्षरकृत तयार्धाक्षरमेव च ॥१२४॥
गतिप्रचारे कतव्य गानसौम्यायदर्शनात ।
तस्व चानुगत चैव तथौघ करणाश्रयम ॥१२५॥
राज्ञा ललितभावत्वाद योज्य वाद्य स्वभावजम ।
तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगत भवेत ॥१२६॥
तृतीये त्वौघसज्ञ तु वाद्य गतिपरिक्रम ।
भेयाणा छन्दतश्चित्र ध्रुवाणा सम्प्रयोजयेत ॥१२७॥

अथ स्थितावकृष्टाना वाद्य चानुगत भवेत ।
प्रावेशिकीना कर्तव्य तत्त्व चानुगत तथा ॥१२८॥

नैष्क्रामिकयत्नतरगत कार्य त्रिलयवादिना ।
द्रुत प्रासादिकीना च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
एव ध्रुवाणा कर्तव्य वाद्य प्रकरणाश्रयम् ॥१२६॥

यो मात्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेदिह ।
स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्ज्ञैर्गतिपरिक्रम (मे) ।।१३०॥

एव गतिप्रचारेषु वाद्य योज्य प्रयोक्तृभि ।
अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥१३१॥

शम्यातालग्रहा केचित् तथाकाशग्रहा पुन ।
तत्र शम्याग्रहा ज्ञेया नित्य दक्षिणपुष्करे ॥१३२॥

वामोध्वगे ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तालग्रहा बुधै ।
तर्जनीग्रहकादित्य (नित्य)मालिङ्गे परिकीर्तिता ॥१३३॥

अथाकाशग्रहा प्रोक्ता निष्कामे वा प्रयोजिता ।
प्रासारितानियश (नि श) म्याद्यास्तालाद्यास्तु ध्रुवाङ्गजा ॥१३४॥

लय च न ग्रह गान तत्र स्यात् तर्जनीग्रह ।
शीर्षक चोद्धता चैव प्रदेशिन्या ग्रहा स्मृता ॥१३५॥

नत्कुटस्याडडिका(ता)याश्च प्रावेशि(सादि)कयास्तथैव च ।
सन्निपातग्रहा ज्ञेयास्तथैवैककला(लो) विधि ॥१३६॥

आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्वि(द्वि)कलयोगजा ।
तथा चाङ्गनिबद्धानि गीतकानि यथाक्रमम ॥१३७॥
एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाश्रया ।
ताण्डवे सुकुमारे च वाद्य वक्ष्याम्यत परम् ॥१३ ॥

अभाण्डमेक(क)गानस्य परिवर्त प्रयोजयेत ।
तस्यान्ते सन्निपातस्तु कार्यो भाण्डग्रहो बुधै ॥१३६॥

अथा(थवा) नृत्तशोभार्थमङ्गाङ्ग (ङ्ग)परिकी(व)र्तनम् ।
गीतकस्य प्रकर्तव्य व(ल)यस्य परिवर्तनम् ॥१४०।

यत्राभिनेयमङ्गं तु न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
यत्राङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्य प्रयोजयेत् ॥१४१॥
यदा गीतवशादङ्ग भूयो भूयो निवर्तते ।
तत्राद्यमभिनेय तु शेष नृत्तेन योजयेत् ॥१४२॥
यद्वत्त तु पद गाने तादृश वाद्यमिष्यते ।
गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्यान्त्वाङ्गविचेष्टितम् ॥१४३॥
वाद्य गुर्वक्षरकृत तथाल्पाक्षरयोजितम् ।
मुखोपग(व)हन कार्यं प्रकृष्ट वर्णतस्तथा ॥१४४॥
स्थितेऽन्तरत्व प्रहार तु मध्येऽक्षरसम तथा ।
कार्यं तु गीतके वाद्य(द्य)द्रुते चोपरिपाणित(क)म् ॥१४५॥
सम रक्त विभक्त च स्फुट शुद्ध(द्ध) प्रयोगजम् ।
नृत्ताङ्गग्राहि कालज्ञैर्वाद्यं योज्य तु ताण्डवे ॥१४६॥
सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्व ह्यनुगत भवेत् ।
अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघ च वादयेत् ॥१४७॥
स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथागान तु वादयेत् ।
पदनृत्ताङ्गहारेषु कृतेन वं प्र(न प्र)क्रमेण तु ॥१४८॥
यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वित ।
स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगत ॥१४९॥
एतास्त जातय प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजा ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसश्रयान ॥१५०॥

अथ प्रकारा । चित्र(त्र) सम(मो) विभक्त(क्तो) हीन(छिन्नो) भिन्न(छिन्नविद्धो) विद्ध (द्धो) (अनुपोड) स्वरूप(प) स्वरूपानुगतम(तोऽ)नुगतः अ(सृतोऽ)नुस्मृत(सृत)विच्युतो दुर्ग अ(र्गोऽ)वकीर्ण अ(र्णो)र्धावकीर्णं एकरूप परिक्षिप्त सञ्चि(गाचोक्)त. समलेख विश्रलेख सर्वसमवाय(यो) दृढ इति ॥१५१॥

तत्र ।

रचितादिभि प्रयुक्त चित्रं करणैरनेकविधहस्तै ।
त्रतय त्रिपाणियुक्त चित्र वाद्य बुधैर्ज्ञेयम् ॥१५२॥

दर्दुरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैस्तु य सम्यक् ।
समयतिकालाद्युल स तु विज्ञेय समो नाम ॥१५३॥

एकायनस्तथा यस्या यतश्च सस्थान्सविभक्तश्च ।
अक्षरपाणिलयेषु च दि.क्रत्त् स्व (स विज्ञेय) ॥१५४॥

वाद्य त त्रिलय यत्र सहसा च विवधते ।
सर्वातोद्यप्रवृत्त त प्रचारश्छिन्न एव स. ॥१५५॥

अवपाणिमृदङ्गाना पणवोपरिपाणि च ।
भवतो यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृत ॥१५६॥

मृदङ्गकरण वाद्य पणवो वेधयेद् यदि ।
सूचीविधविचित्रस्तु करणैर्विद्ध एव स ॥१५७॥

विद्धामृविद्धय द्वाभ्या (द्व यद्वाद्य) सवतोद्येषु दृश्यते ।
परस्परविरोधे तु अनुपीडस्तु सस्मृत ॥१५८॥

विद्युद्वाद्यस्तू न समतालकृतस्तथा ।
स्वरूपपात च (स्वरूप)व स्वरूप इति सस्मृत । १५९॥

मृत्व (यो ऽत्र) पणवो ऽपि पणवो दर्दुरोऽपि वा ।
तयानुप्रासादानोद्य स्वरूपानुगतस्तु स ॥१६०॥

अनुगद्य मृदानाद्य गच्छेद् यत् स सम पुन ।
श्रुतगत् समता वाद्ये तदाऽनुसृत उच्यते ॥१६१॥

एकैकानुगत मा(गा)ड वाद्यजातिसमन्वितम् ।
कृत्वाऽन्यजातिक कुर्यात् तदाऽनुसृतविच्युत ॥१६२॥

यत्र प्रचारविदम (म) सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
अविमस्ताक्षकृत तद् दुर्गं वाद्यमुच्यते ॥१६३॥

समधत्तैर्मृदङ्गस्त वाद्यते पणवैर्यदा ।
नान विचित्रकरणैरवकीर्णस्तदा स्मृत ॥१६४॥

द्रुता(त)लय समारुह्य पणवो दर्दुरोऽपि वा ।
अवघातोऽपि यत्र स्यादवकीर्णा तु सा सदा ॥१६५॥

सर्वातोद्यानि यत्रैक करण भावयन्ति च ।
समवृत्तपदान्येव एकरूप इति स्मृत ॥१६६॥

पणवैश्चोदितं यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।
सुविभक्ताक्षरगतं परिक्षिप्त तु(प्तस्तु) स स्मृत ॥१६७॥

चित्र हि करणं यत्र पदेनैकेन वाद्यते ।
नृत्ताङ्गहारानुगत ज्ञेय साचीकृत तु यत् ॥१६८॥

कृत्योपरिगत वाद्य पणवै(वो) दर्दुरोऽपि हि ।
यत्रोदीक्षेत सुमुखान् समलेखस्तु स स्मृत ॥१६९॥

चित्र बहुविध वाद्य मृदङ्गपणवादिभि ।
क्रियते यत्र सरवर्धैश्चित्रलेखस्तु स स्मृत ॥१७०॥

सर्वमार्गकृतो यस्तु सर्वपाणिसमाश्रय ।
विच्छिन्नश्च विभक्तश्च स सर्वसमवायक ॥१७१॥

यस्तु मध्यलयोपेत सम स विहिताक्षर ।
गतिप्रचारविहित प्रचारो दृढ एव स ॥१७२॥

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या नाट्यसश्रया ।
गतिप्रचारे गीते च रसभावौ समीक्ष्य तु ॥१७३॥

एते प्रकारा जातयश्च सर्वमार्गेषु ते स्मृता ।
ते वै गतिप्रचारेषु सुद्धास्ते केवला स्मृता ॥१७४॥

एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखो रङ्गे कुतप(प)विनिवेश कर्तव्य । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतप(प)-विन्यास । रङ्गाभिमुखा मार्दङ्गिकपाणविकदार्दुरिकेषु गायकनायिकावांशिक-वैणिकसहितेषु प्र(त्य)ग्विलागतनन्त्रीवद्धरतनितेष्वातोद्येषु यथाग्रामरागमूर्छनां मार्जनानुलिप्तेषु मदङ्गेषु द्वाराया निपीडितेषु निगृहीतार्धनिगृहीतमुक्तप्रकारेषु दर्दरवादनमुख्यविन्यस्तहस्तैर्यादर्क दैवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसाम कर्तव्य । स त सर्वचराचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तुर्ब्रह्मणो मुखाभिव्यक्तेन प्रथमेन साम्ना वामपार्श्वे चन्द्र सम्प्रीणयति दक्षिणेन पवमान अनन्तरेण जलसाम्ना मुनीन् । आग्नेयेन बृहत्साम्ना दैवतेन च ॥१७५॥

एव प्रीणयते यस्माद् दैवतानि यथाक्रमम् ।
तस्मात् त्रिसाम विज्ञेय त्रिसामत्वाद बुधैरिह ॥१७६॥

एव च श्रूयते यस्माद ब्रह्माण केशव शिवम् ।
तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभि परिकीर्तितम् ॥१७७॥

चतुर्णामपि वेदानामादावोङ्कार उच्यते ।
तथात्र सर्वगीताना त्रिसाम परिगीयते ॥१७८॥

त्रिप्रकार त्रिलयक तथा चैवाङ्डिताश्रयम् ।
षट्कल त्रिकल चैव त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥१७६॥

त्रिविधः साक्षरविधस्तु(धो) गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणित भवेत् ॥१८०॥

तस्यैव चान्ते पूर्वरङ्गविधिमनुप्रास छन्दोसमेनाक्षरसमेन च वाद्य बहिर्गीतविधानवस्तुत्रितय वर्तनीयम । तत्र च सा नितम्वियोग च तथानुगत वाद्य प्राय प्रयोक्तव्यम । वृत्ते वस्तुत्रिसाम्ना च प्रकृत्याहारोऽय वर्तन यो गीतिकावद वाद्य प्रवतते । तत्रादौ वामोर्ध्वगप्रहारयुत पश्चादालिङ्गनविमर्द-(र्दं)नो गोपुच्छा यदि सामाद्यपि चित्रकरणयुत चतुर्मार्ग विपञ्चीवाद्य प्रवर्तयितव्यम । पूर्वं भाण्डेनाभिव्यञ्जिते रङ्ग स्त्रीबालमूर्वावि(व)कीर्णे च रङ्गे कुतूहलमुत्पन्ना(त्पादना)र्थं भवति ॥१८१॥
अपि च ।

आचार्या सममिच्छन्ति पदच्छेद तु पण्डिता ।
सुकुमारा(र)स्त्र(स्त्रि)यश्चैव निकृष्टमितरे जना ॥१८२॥

तत्र भाण्डे ताण्डवप्रयोगमधिकृत्या तरणकाले लघुपादसञ्चयैर्मार्दङ्गि-कैरङ्गलिप्रचलप्राय वाद्य योज्यम । तत्रान्तराभिमुखो गायक । गायकस्य वामपार्श्वे वैणिक । वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्गवादक । गातुरभिमुखा गायका । मर्तव्यवतरणगीतान्ते सन्निपाता ज्ञेया । लास्यनृत्ताङ्गहारानुगत वाद्य करणधातुसयोगमित्युच्यते । सम रक्तमित्यादि तत इदानीं वामोर्ध्वगप्रहारसयुक्त-मालिप्तमार्गदेशकरसश्रय समुत्थापन्नन(पन)केन वाद्य योज्यम् । यथा । दीर्घट् मतिसङ मयावेड धिर्बिर्बि क्व लु सोकथे दधा केत्ता केत्ता किट घट् इति । पूर्वरङ्गतमपातनिर्दिष्टप्रयोगसमुत्थापनके वाद्य योज्यमिति । तयो पर यत् परिवर्तन चतुर्मार्दङ्गिक शुद्धजात्याश्रय यथा प्रोक्तम् । खोखोण खोखाणा यखोखोणा । एतदद्वयर्थ्येयंवाद्य स्यात् । पुन ( )स्त्री वान्या स्यात् । योखोवोखो लकेणां धयेत्ता घ । नपुसकपदे यथास्वर ख दुर्मागि इति । चतुर्थकारप्रवेशे च वाद्य तूत्थापनके वापकृष्टायामर्धमपि चार्थप्रहो यथा । घेघेत्तां घे खोखोङ्गो घण

घोवा वों घ दो घ घ घे इति । द्रुतावकृष्टाया(यां) यथा । घो लो थो के ण धोघेट् णाटन्धट लोग्रोघेताविनेतेणवगुगुरघेट् गिणाणां गिलिगहट् ताट् तेट् ण रिगिरिटि घघेट् घघेट् कटुगदुग लवमा लोलोलोलोलाअवटां मालिणाणां विरिटिघणि इति । गं ग्वातग्रह(हो) यथा । याभवरणे का गोणो धोवोर घोघ वहेणणा घो घो घो घग्वग्रिव वघोलोलोलोवटवटम गेणागो तिथि वटवटां घटवमरिव घे लो मिधि णाणां विरिटिविणां लवरवमिति आलिप्तामार्गाश्रित वाद्यम् ॥१८३॥

अत पर महामार्गवितानमार्गाश्रित वाद्यम् । प्रवर्तिन्या यथा । णणगणो मधुणा लोलोमथ्थि लाभिता कविता भिटिभिसौ भिटिभिसौ लोघोमलिगौ थुल्लिय मलिरव गिविति घेत्ता घेत्ता द्रेतां ततघेत्ताट घेतोम्र घेत्तां द्राता भिण्णा घेत्तां गुद्रां घोग्रघेतग्रद्राद्रा घ द्र द्रां द्राघें द्राघें द्राघेट् इति । घैत(कट्)कोलमपगात् तिद्दि । पूर्वाकृष्टवृद्ध्यम् ।

पूर्वरङ्गविधाने च चञ्चत्पुटे प्रयोजयेत् ।

न्यग्नत्वे तदेव वाद्यमवकृष्टं द्रुतम् गान्धारादु धोरोधात धोरोढतघोरां ललितप्रभातलाग धधुणां गावदाना गतिप्रचारैस्तत्रयादु गिलं वाद्यमुपदेक्ष्याम तत्र द्र द्र द्र प्राद्र प्रायो घेत्ता(घेत्रा)मां गतो प्रयोग्यम् । घत्तां प्रयाज(त्य)-राकाम् । घाघेत घट्ट घेट् घेट् घेट् घेट् घटिरिघ टुम विटिति भिद्राणां णां - प्र द्रां प्राय गण्यगृष्यो(दे) वाद्यम् । पुनरेव त्रिपतायां वाद्यविधानं वक्ष्यामि ॥१८४॥

त्रिपत(त) द्विपसंभवगादधमुदत्पादधैव वातविघाता ।
तत्र तु ताण्ड कार्यं भाण्डेन सम न गानेन ॥१८५॥
स्वरणो गतिप्रचारो वाद्य(द्य)त्रिपसरध(त थ)नुष्टत थाति ।
(गति)लयपतिविधान समीक्ष्य सततं प्रयोक्तव्यम् ॥१८६॥
न ह्येवकला द्विपसा या ध्रुवाविरामा भवन्ति वाद्येषु ।
तस्मात् भाण्डेन च च(त) ताण्ड कार्यं न गानेन ॥१८७॥
सर्वत्र स्वरितगमनेषु याता पूर्वोक्ता ये गतिप्रचारेषु ।
पुड् पुड् घेट् घेट् प्राय तत्र च वाद्य प्रयोक्तव्यम् ॥१८८॥
गो(गो)स्वविमायारे पन्तिय(ज)लाकालजवधि(वि)चलतात
कार्यं वाद्य चतुर्केऽस्यवी यवदाविहृतं वाद्य १८९

दुःखार्धिव्याधितशापक्लेशनिपतितेष्टजनविभवनाशवधबन्धव्रतनियमोपवासयुक्तेषु पूर्वलिप्तमार्गाश्रितमुत्थापनवाद्यं प्रयोज्यं स्यात् । दैत्यदानवयक्षराक्षसभूतपिशाचग्रहादिनियाधाड् दुड् वधसंयुक्तं घुट्टकृतं तकेथोद्राम् इत्येवमादि करणैर्गतिवाद्यं प्रयोजयेत । खञ्जविकलवामनकुब्जादीनां प्रवृत्तगमनेषु घेता कटकामिति वाद्यं प्रयोक्तव्यम । यतिमुनिपाशुपताश्वमादीनां दोलो ऽिरिद दुदेड कसनदोबन्तिकिनी वाद्यं प्रयोक्तव्यम । विदूषकोपधापन षण्डवर्षवराडीना घें घें त्राणोण्णा दौं ण्णा ण्णा ण्णामिति वाद्यं पुनश्चैव । अथ वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां भ्रम्रो द्राड् द्रो घोड् द्रोणा तो खोगाम इति वाद्यं प्रयोक्तव्यम । अथ राज्ञामभियभिर्गोक खु खु इति वाद्यं प्रयोज्यम । अधमानां वेश्यागिन्यकारि(र)काणा नागरिकीयानां(काणां) धकुकुद्रिकिटमतियतिणगोमा धो इति ॥१६०॥

एव तावत समासाभिहित स्त्रीणामवस्थान्तरितानां च । एत एव पौरुषवाद्यविशेषा । तस्मात सम्मान्यन्ते हि भयक्रोधशोककोधादयो विनावा समुत्पद्यन्ते । तत्र म(भा)वापेक्ष मार्गाश्रितवाद्य योज्यं भवति ॥१६१॥

अपि च ।

> जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।
>
> वादयेद् वस्तु सङ्कीर्णं स श्रेष्ठो वादकः स्मृतः ॥१६२॥

अन्तरवाद्यानि च विप्रकारित सिद्धग्रहण परिच्छिन्नमिति । तत्रानुबन्धसज्ञानामान्तरवाद्यम । यथा खोखोणा तो घ इति पाठ्य(म्) । विप्रकारित (तो) यथा । धद्रा छ खाखो इति ॥१६३॥

सिद्धिरपि वा ।

> ऐश्वर्ये विस्मृते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंभ्रमे ।
>
> सिद्धिर्वाचैव कर्तव्या नानाकरणसंश्रया ॥१६४॥

सा च सिद्धिर्यथा मार्गकरणाश्रया कार्या चित्रकरणा पञ्चघट्कला । अथ परिच्छिन्न सर्वभाण्डिक इतध्रुवाभूयोपरमने गम्भीरधीरमहारमुद्गल यथा पञ्चघट्कल च स्त्रीसमाना वितस्तमुजाश्रित घ घ घ क स इति । अधमस्त्रीणामडशितवाद्याश्रित यथा । णण्णा खो खो घण्णामिति । अथाधमानां खण्डन नत्कुटविषय यथा । स सकेत किटि किण्णामिति । अवस्थान्तरेषु पुनरेवार्थकृत भविष्यति च । वाद्यविरामे वाद्य साधनकृते विरामे च वस्त्राहरणविनिपाते संयमनकाले । अथ

प्रनादिषयां समपादो विभक्तकरणवाद्य योज्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिकरणम् । श्रजितायामपकृष्टसामे(मं)श्सन्निपातकृतमिति ।

एवमेतत प्रयोक्तव्य वाद्य गतिपरिक्रमे ॥१९५॥

अडडितायां च णा खो खो ण द दे दे दे दे खो खो घुण घुण् इति । अथ नस्कुटखञ्जयो( ) णण्णाखुखुणाण्णाण्णा खोणण्णा ण्णा दे दे दे खो खो खो खो घे इति । श्रयोदगात्यसम्भ्रमावेगामर्षार्यविस्मयोत्साहजो भोगाय तस्य यत् तदुद्धात्य सम्प्रकीर्तितम ॥१९६॥

मोक्षानिदानोमुपदेक्ष्याम । तत्राड्डितद्रुता घ्रां लिडि तिन्ता इति । असतस्थितायां घतलामिति । थपकृष्टायां वघधमिति ॥१९७॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा द्रुतपा(क्षा पा) त्राणा गदिता मया ।
निष्कामे च प्रवेशे च आक्षेपिकयन्तरासु च ॥१९८॥

एव तालकलास्वरा(र)ज्ञानेन मार्दङ्गिकेन भवितव्यम भवति चात्र श्लोक ।

अतालकमतालज्ञमशास्त्रज्ञमवादकम् ।
चमघालकमित्येव प्रवदन्ति मनीषिण ॥१९९॥
अनेनैव विधानेन योज्य वाद्य प्रयोक्तृभि ।
अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि आतोद्याना तु लक्षणम् ॥२००॥
त्रिविधा(त्रिधा) क्रिया मृदङ्गाना हरीतकियवाश्रया ।
तथा गोपुच्छरूपा च भवत्येषां स्वरूपत ॥२०१॥
हरीतवपाकृतिस्त्वङ्क्या यवमध्यस्तथा स्वक ।
आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तित ॥२०२॥
तालास्त्रयोध्व(ध)तालाश्च मृदङ्गा(ङ्गो)ङ्गिक इष्यते ।
मुखे तस्याङ्गुलानि स्युस्त्रयोदश चतुर्दश ॥२०३॥
ततो(थो)र्ध्वकश्चकतव्यश्चतुस्तालप्रमाणत ।
मुख तस्याङ्गुलानिस्युरष्टावेव समासत ॥२०४॥
पणवश्चापि कर्तव्यो दीर्घत्वे शोडशाङ्गुल ।
कृशो मध्या(ध्ये)ङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुख त(स्त)था ॥२०५॥

श्रोष्ठस्तस्य च कर्तव्यस्तत्रैरध्यर्धमङ्गुलम् ।
मध्ये तु सुषिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि तु ॥२०६॥

दर्दरस्य शुभकारो भवत्यष्टिमुखस्तथा ।
मुख च तस्य कर्तव्य घटस्य सदृश बुधैः ॥२०७॥

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठ च समासत ।
अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥२०८॥

न ज्वरोपगत चर्म न च काकमुखाहव(वह)म् ।
न मेदोपगत क्लिन्न न च धूमादिदूषितम् ॥२०९॥

षडभिदोषैर्विनिर्मुक्त चर्म निर्वर्तित गवाम् ।
देवताभ्यर्चनं कृत्वा तत स्थाप्य महीतले ॥२१०॥

चित्रायामथवा हस्तेऽहनि पुण्ये शुभौ(भे) तिथौ ।
उपाध्याय शुचिर्भूत्वा कुलीनो रागवर्जित ॥२११॥

घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रिय ।
सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत ॥२१२॥

मण्डलत्रयमालिप्य गोमयेन सुगन्धिना ।
ब्रह्माण शङ्कर विष्णु त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥२१३॥

आलिङ्गच स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्माण पूर्वमण्डले ।
उर्ध्वक तु द्वितीयस्मिन् रुद्रनाम्नि निपातयेत् ॥२१४॥

तिर्यक कृता र्गति सम्यग् वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ।
बलिपुष्पोपहारैश्च नानाउर्ध्वविचित्रकैः ॥२१५॥

आलिङ्गे चञ्च(चाञ्ज)लिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ।
अपूर्व(पो)ल्लिकामिश्रामालिङ्गे सम्प्रदापयेत् ॥२१६॥

अनन्तर च वातव्यम् सर्वमेवोर्ध्वके बलिम् ।
स्वस्तिकाऽपूपिकापूपरूपकैश्च तिलै सह ॥२१७॥
उन्मत्तकरवीरैश्च पुष्पैरन्यैश्च भूषित ।
बलि कार्य प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरं सह ॥२१८॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजकृतो हितम् ।
शुद्धस्यालम्बनं पीतं श्वेतभिश्च सहासवं ॥२१९॥
वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।
पूजयित्वा च गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्य समाचरेत् ॥२२०॥
तन्त्रीभि पणव तु स्यात् समृष्टमा(ष्टा)भि समन्तत ।
घातपुष्करिकाश्चैव योजयेत तत्र कर्मणा ॥२२१॥
मृदङ्गपणवा वापि कर्तव्या दर्दरास्तथा ।
दैवतानि च वक्ष्यानि याय्येषा च भविष्यति(वन्ति हि) ॥२२२॥
लक्षलक्षण शङ्कु कर्णो श्या(भ्रा)मणी च तथा महान् ।
एतास्तु देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिता ॥२२३॥
मृदङ्मयत्वान् मृदङ्ग तु भाण्डो भाण्डकृतीनि च ।
मुरज शुद्धिकरणादातोद्य तोदनात् तथा ॥२२४॥
भाण्डस्यार्थो प्रमाणेन पणवश्च विधीयते ।
वारणाद् दण्डवाद्याना दर्दर परिकीर्तित ॥२२५॥
दृष्ट्वा मृदङ्गपणवदर्दर च महामुनि ।
मेघैस्तु स स्व)रसवादान् मृदङ्गो नाम चाकरोत ॥२२६॥
विद्युज्जिह्वो भवेद्वाद्यो मेघस्य तु महात्मन ।
ऐरावणो महामेघस्तथा चोर्ध्वगतो भवेत् ॥२२७॥
आलिङ्ग्ये च तडित् ख्याता नाम्ना मेघो बलाहक ।
दक्षिणे पुष्करे मेघा(घ) कोकिलो नाम स स्मृत ॥२२८॥
मृदङ्गश्चैव नाम्ना च ऊर्ध्वको नान्ययोच्यते ।
अङ्गार सिद्धिरित्येवमालिङ्गश्चाप्यपिङ्गल ॥२२९॥
तत्प्रियोऽपि बलिस्तेभ्यो दातव्य सिद्धिमिच्छता ।
पूजयित्वा तु ता देवीं प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ॥२३०॥
करीषस्य तु सङ्घाते मृदङ्गास्थापयेद् बुध ।
नाटकेऽङ्के प्रकरणे वीथ्या भाणे डिमे तथा ॥२३१॥

मृदङ्गपणवाश्चापि दर्दर चोपकारयेत ।
एवमेतद बुधैर्ज्ञेय मृदङ्गाना तु लक्षणम ॥२३२॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम ।
कर्करी समहस्तश्च हस्तपाणित्रय तथा ।
वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्चशिक्षाकरा(र)स्तत ॥२३३॥

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सदेशाङ्गुलिभिस्तत ।
पर्यायपतनज्ञया कर्करी हस्तयोर्द्वयो ॥२३४॥

समयो समतालेन द्वयोर्हस्ततलार्धयो ।
पर्यायश प्रपातो य समहस्त इति स्मृत ॥२३५॥

विभावितस्य वामस्य पार्ष्णिनाङ्गुलिभिस्तथा ।
सकृद्दक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रय भवेत् ॥२३६॥

पूर्वं दक्षिणहस्तेन क्रमाद वामेन वा(पा दत ।
चत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद वर्तना स्मृता ॥२३७॥

प्रथम वामहस्तेन गहीत्वा दक्षिणन तु ।
प्रहारा क्रमपातेन दण्डहस्त समस्तयो ॥२३८॥

सौष्ठव लाघव चव बाहुल्य दृढताऽपि च ।
सर्वेषा चैव हस्ताना गुणाश्चत्वार ईरिता ॥२३९॥

एवमेतन मया प्रोक्त हस्तानामपि लक्षणम ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकाना तु लक्षणम ॥२४०॥

गोलवादकलापातग्रहमोक्षविशारद ।
अथ लघुहस्तच्छिद्रपाणिविधिज्ञ सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशल ।
कलाभिरतो मधुरहस्त कृतिविद्धो मानजो बलवान् ॥२४१॥

सुविहितशरीरबुद्धि ससिद्धो वादक श्रेष्ठ ।
आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्मार्गकृतश्रम ॥२४२॥

प्रतिग्रहीता सिद्धीनामगदो निश्चलो निपुण ।
शीघ्रो लघुहस्तो विधानविद वादनान्तरे वेदी ।
.. . .. दवरी च प्रशस्यते ॥२४३॥

[प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ।
निश्चलो निपुण शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवेदी च दर्दरी च प्रशस्यते ।।]

एतत् सर्वं नाट्ययोग समीक्ष्य
प्रोक्त वाद्य सर्वलोकानुमानात् ।।
नोक्त यन मानागमाच्छास्त्रबुध्या
सद्भि कार्यं मार्गजाति समीक्ष्य ।।२४४।।

स्फुटप्रहार विषम विभक्त १
सन्नोऽपि घुष्टारिभित कु(क)ल च ।।
त्रिमार्जन पूरितरागयोग-
मृदङ्गवाद्य गुणतो वदन्ति ।।२४५।।

वाद्येषु यत्न प्रथम तु कार्यं
शय्या च नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।।
वाद्येऽविगीतेऽपि च सुप्रयुक्ते
नाट्यस्य शोभा न विनाशमेति ।।२४६।।

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वाद्याध्यायो नाम त्रयस्त्रिशोऽध्याय·

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

विन्यास भूमिकाना च सम्प्रवक्ष्यामि नाटके ।
[1]यादृशो यस्य कर्तव्यो विन्यासो भूमिकास्वथ ॥१॥
[2]गतिवागङ्गचेष्टाभि सत्वशीलस्वभावत ।
[3]परीक्ष्य पात्र तज्ज्ञस्तु युञ्ज्याद भूमिनिवेशने ॥२॥
तस्मिन्नविज्ञ्य हि गुणवान कार्या(र्य) पात्रसमाश्रया(य)
न खेदजनन बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥३॥
[4]आचार्य पात्रजांश्चैव गुणाञ्ज्ञात्वा स्वभावजान् ।
तत कुर्याद् यथायोग नृणा भूमिनिवेशनम् ॥४॥

यदभूमिकालाभपरा सदाशिवपदस्थिता ।
तां वन्दे परमा शक्ति चन्द्रमौले परा तनुम ॥

एवमातोद्यपर्यन्त निरूपिते नाट्यविषये यद्यपि न वक्तव्यान्तरमस्ति तथापि कठिनापदेशेनास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेर्नाट्याचार्येणेत्थ भूमिकानिवेश कार्य इति शिक्षयितु समाधानान्तरम । तदाह । विन्यास भूमिकाना चेति । नाट्यस्यावष्ठम्भस्थानमि(मे)व भूमिका । ता(साम)वष्टम्भो हि योग्यबलनिमित्तानुभावहराद् रसभावप्रयोगकौशलमस्येति । नाटकमि(इ)ति ॥१॥

नाट्ये सत्व मानसो हेवाक्र(क)म(स) । शील शारीरआग(मा) हार्यमन्त ॥२॥३॥

स्वाभाविका गुणा सामान्याभिनये व्याख्याता एव । ते यस्य सति(न्ति) ॥४॥

---

१ KSS, यादृशैरेव NS यादृश्यो यस्य कर्तव्या ।
२. NS, गतिर्वाराङ्गैश्चैभि सत्वशीलै समासत ।
३ 'परीक्ष्य पात्र' इत्यारभ्य 'पात्र योज्य स्वभूमिषु' इत्यन्त का० पुस्तके नास्ति ।
४. NS, आधायो यमजा ।

अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं वयोन्वितम् ।
न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥५॥

श्लिष्टाङ्गं द्युतिमन्तं च (विश्लिष्टाङ्गं) सुस्वरं प्रियदर्शनम् ।
एतैर्गुणैश्च संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥६॥

स्थूलं प्रांशु बृहद्देहं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावभ्रुकुटीमुखम् ॥७॥

रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥८॥

सुनेत्रसुभ्रुवः स्वङ्गाः सुललाटाः सुनासिकाः ।
स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥९॥

स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता न दीर्घा न च मन्थरा[1] ।
न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥१०॥

सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
[2]कुमारराजधर्मौ तु संयोज्याश्च नरोत्तमाः ॥११॥

धर्मैरविकलैर्धीरैः[3] स्फुटं वसनकर्मणि ।
न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥१२॥

स्त्रीभूमिकायामिति । कौशिकीप्राधान्यस्यापनाय पूर्वं स्त्रीभूमिकोक्ता ॥५॥

विशि(श्लि)ष्टाङ्गमिति । विभक्ताङ्गम् । रया दीप्त्यात्मकं सन्ततम् । स(सु)स्वरमिति ॥६॥

सुकुमार(त)या च पुरुषाणां य प्रयोगा(गे) भूमिकायोगि(गे)न उपयोगिनो धर्मा उक्तास्त एव प्रियया नद्योपिता युक्ता वर्तव्यास्तेन स्थूला (लमित्यादि) ॥७॥८—१२॥

---

१. NS. दीर्घाश्च मदमन्थरा ।
२. कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरतोत्तमः ।
३. धीरम् ।

[1]अदीनं च प्रगल्भं च प्रत्युत्पन्नविनिश्चयम् ।
सेनापतेरमात्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥१३॥

पिङ्गाक्षं [2]घोणनासं च नेत्र(ह्रस्व)मुच्चमथापि वा ।
कञ्चुकिश्रोत्रियादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥१४॥

एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मविभागतः[3] ।
[4]देशवेशानुरूपेण पात्रं योज्यं स्वभूमिषु ॥१५॥

मन्थरं वामनं कुब्जं विकृतं विकृताननम् ।
विस्टब्धनेत्रं काणाक्षं स्थूलं चिपिटनासिकम् ॥१६॥

दुर्जनं दुःस्वभावं च [5]विकृताचारमेव च ।
दासभूमौ प्रयुञ्जीत बुधो दासाङ्गसम्भवम्[6] ॥१७॥

प्रकृत्यातिकृशं क्षामं तपःश्रान्तेषु योजयेत् ।
तथा च पुरुषं स्थूलमुपरोधेषु योजयेत् ॥१८॥

प्रत्युत्पन्नविनिश्चयमिति । अस्मिति मानवान् (म) सेनापतेरमात्यानामिति पाठे ॥१३॥

त्र्यो घोणमु(नास) च । कुटिला (ना)साऽस्यति ॥१४॥

एवमिति । उक्तव्यतिरिक्ता येऽन्ये तापसप्रभृतयस्तद्विषये नाट्यधर्मेणानुरागेण प्रवेशने कर्तव्ये देशहेत्वाकानुरूप्येण वयोवर्णाश्रमादिरूपावस्थो विचित्रानवस्थोचिताय भूमिक मुपयोजयेत् ॥१५॥१६—१७॥

अ(उ)परा(रो)धष्विति ॥१८॥

---

१ NS अहीनं च प्रगल्भं च प्रत्युत्पन्न ।
२ दीर्घनासं च ।
३. प्रवेशने ।
४. दशावस्थानरूपेण पात्रं युञ्ज्यात् ।
५ विकृताकारमेव च ।
६. संयुतम् ।

यदि वा [1]नेदृशा सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजा ।
आचार्यबुद्धया योज्यास्तु भावचेष्टास्वभावत ॥१९॥

या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा ।
सा [2]तथाऽऽचार्ययोगेन नियम्या(ऽ)भावभाविनी[3] ॥२०॥

अत पर प्रवक्ष्यामि भरताना विकल्पनम् ।
भरताश्रयाश्च भरतो विदूषक सो(कस्तो)रिकस्तथा नान्दी(को नटो वादी)।
नन्दी ससूत्रधारो नाट्यरसो(करो) नायकश्चैव ॥२१॥

मुकुटाभरणविकल्पौ वि(ल्पवि)ज्ञेयो(या) माल्यवस्तुविविधैश्च ।
कार(रु)ककुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ॥२२॥

धुर्यवदेको यस्मादुद्धारोऽनेकभूमिकायुक्त ।
भाण्डग्रहोपकरणैर्नाट्य भरतो भवेत् तस्मात् ॥२३॥

लोका(क)हृदाश्रयकृता(ता)सर्वप्रकृतिप्रचारसयुक्ता(म्) ।
नानाश्रया प्रकुरुते तथा च नारी तु सर्वत्र ॥२४॥

अत परिजनभूमिकाध्याय यदि तु स्वभावतस्तादृग्(न) भवति तदा भूमिकास्वभावोचिता चेष्टा आचार्या(र्यबुद्ध)या कार्या । चेष्टाग्रहणेनाकारादपि प्रतिशीर्षकादिना कर्तव्यमिति लक्ष्यते ॥१९॥

सा चेष्टाऽऽचार्येण नियमनीया । तथा सत्यभावेऽपि भवा(भावि)नी भवित्री भवति । भावरचारत्वादिक भावयति रसार्णव(ना)पि विरौति तच्छीला ॥२०॥

भरतानामिति । नाट्योपयोगिनाम । इयता परिकरेण विना नाट्य तु न निर्वहतीत्येतावदवश्याहरणीयमिति भाव ॥२१—२२॥

स्वधुर्य(धुर्य)वदिति । य सर्वत्र प्रतिज्ञागर्भितरसभरोद्वहनाद्धरत्वच्छेदै-

---

१. NS नेतरा ।
२ KSS तथा चान्ययोगेन ।
३ अत्र १२ का० पुस्तके 'एवम-येष्वपि' इत्यादय ५६ श्लोका अधिका ।

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृतो नर्मगर्भनिर्भेद ।
[1]छेदविदूषितवचनो विदूषको नाम विज्ञेय ॥२५॥

तूर्य(प)ति(यं)स्तु नर सर्वातोद्यप्रवादने कुशल ।
[2]तूरपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिको[3] नाम ॥२६॥

नटनृति(त्तौ) धात्वर्थोय भूत नाटयति लोकवृत्तान्तम् ।
रसभावसत्वयुक्त यस्मात् तस्मान्नटो भवति ॥२७॥

स्तुत्यभिवादनकृतंमधुरंवाक्यं सुमङ्गलाचारं ।
सर्वं स्तौति हि लोक यस्मात् तस्माद्भवेद्वादी ॥२८॥

भावेभ्यो बहुधाऽस्मिन् रसा(नसौ) वदति नाट्ययोगेषु ।
प्राकृतसंस्कृतपाठ्यो नन्दी नामेति स ज्ञेय[4] ॥२९॥

[5]गीतस्य च वाद्यस्य च पाठ्यस्य च नैकभावविहितस्य ।
[6]शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञ सूत्रधारस्तु ॥३०॥

यस्मात् यथोपदिष्टान् [7]रसाश्च भावाश्च सत्वसयुक्तान् ।
भूमिविकल्पैर्नयति च नाट्यकर कीर्तितस्तस्मात् ॥३१॥

चतुरातोद्यविधान सर्वस्य तु शास्त्रवे (वे)दविहितस्य ।
[8]नाट्यस्यान्त गच्छति तस्माद्वै नायकोऽभिहित ॥३२॥

नानाप्रकृतिसमुत्थ करोति य शीर्षक मुकुटयोगे ।
विविधैर्वर्णविशेषै स च(मु)कुटकारस्तु विज्ञेयः ॥३३॥

गीतिविविध कृत्वा दूषितादिवाचयैवानुभावादिप्रतिजागर कुर्वता(प्र)न्यरस ॥२३॥२४—३३॥

---

१. NS. छेदविभूषितवचन ।
२. तूरपनिग्रहयुक्त ।
३. रिपो नाम ।
४. विज्ञेय ।
५. गानस्य ।
६. शास्त्रोपदेशयोगात् ।
७. सात्वभावाद्यसत्त्वयुक्तान् ।
८. गच्छति यस्मान्नाट्ये तस्माद्वैनायको भवति ।

[भाण्डवाद्यज्ञा या लयतालज्ञा रसानुविद्धा च ।
सर्वाङ्गसुन्दरी यं यत्संस्था नाटकीया तु] ॥३४॥

वस्त्याभरणं कुर्याद् बहुविधविहितं स चाभरण (·)[1] ।
[2]वस्त्रोपकरणयोगात् स तेन नाम्नाऽभिधातव्य ॥३५॥

यो यं माल्यं कुरुते पञ्चविधं माल्यकृत् स विज्ञेयं ।
सज्जापि वेषयोगं कुरुते स च वेषकारी तु[3] ॥३६॥

चित्रज्ञश्चित्रकरो यस्तस्य [4]रञ्जानात्तथा रजक ।
जतुरमतीरमधर्ठैईखकर्ट (र) कारुवर्चैव ॥३७॥

नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्त प्रवादने कुशल ।
अतोद्येऽव्यतिकुशलो यस्मात् स कुश (शी)लवा ज्ञेय[5] ॥३८॥

[6]यद्यत् समाश्रयन्त शिल्प वा कर्म वा प्रयोग वा ।
तत्तेवोपगतगुणा विज्ञेया नामत पुरुषा ॥३९॥

एव तु नाट्यविधौ जातिर्नरसश्रया बुधर्ज्ञेया ।
[7]नाट्योपकरणयुक्ता नानाशिल्पप्रसक्ता च ॥४०॥

[उक्तोऽत्र भूमिकान्यास प्रयोक्तारश्च योगत ।
आदिष्ट नाट्यशास्त्र च गुह्य किम्भिहोच्यताम्] ॥४१॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविकल्पाध्याय: पञ्चत्रिंश ॥

पञ्चविधमित्याहार्याभिनये दर्शितम् ॥३६—३७॥

कुशा (न् ला) शीति कुशल (.) । निर्ल्ठिलक्षणा । तेषां लावण्या (न्या)-दियग् । अत एव कुशजाति कुशि कुर्वी(शा) यो लुनाति अयोविकारमपि यश्छिनत्ति स कुशीलव । उपचारात् कर्मणि पुनर्नाट्योपकरणयुक्तनापि नटविदूषकादि-शिल्पप्रयोक्ता(क्तृ) कु(कु)टया दि(दावि)ति शिवम् ॥३८—४१॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्यां
भूमिका(वि)कल्प पञ्चत्रिंश ॥

---

१. NS. चाभरणम् ।
२. कर्ता वस्त्रोपकरणयोगास्स तेन नाम्ना विधातव्य ।
३. स च वेषकरस्तु विज्ञेय ।
४. रञ्जनाद्भवत् ।
५. कुशीलवस्तस्मात् ।
६. यद्यत् समाचरन्ते ।
७ नाम्नोपकरणयुक्ता नानाशिल्पसुयुक्ता च ।

नाटयशास्त्रम्

अथषट्त्रिंशोऽध्याय

[[1]अथात्रेयो वसिष्ठश्च पुलस्त्य पुलह क्रतु ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मनुरायुस्तथात्मवान ॥१॥
विश्वामित्र स्थूलशिरा सर्वात (त)प्रमतिदनु ।
उशना बृहस्पतिर्व्यासश्चावन काश्यपो ध्रुव ॥२॥
दुर्वासा जामदग्न्यश्च मार्कण्डेयोऽथ गालव ।
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्तथैव च ॥३॥
स्थूलाक्ष शकलाक्षश्च काण्वो मेधातिथि क्रतु ।
नारद पर्वतश्चैव सुवर्मोऽथैकजो द्विज ॥४॥
नितम्बुर्भुवन सौम्य शतानन्द कृतव्रण ।
जामदग्न्यस्तथा राम कचश्चेत्येवमादय] ॥५॥

एव ते(तु) मुनय श्रुत्वा[2] सर्वज्ञ भरत तत ।
पुनरूचुरिद वाक्य कुतूहलपुरोगमम ॥ ॥

यस्त्वया गदितो ह्येष नाटयवेद पुरातन ।
एकचित्तै स चास्माभि[3] सम्यक समुपधारित ॥७॥

यस्मिन निगूढपरमार्थमबुध्यमाना
ससारनाटयरसभावमुपाश्रयन्ते ॥
बुध्वा पुनर्मुहुरहो निजमेव यान्ति
तत पूर्णधाम शिवतत्त्वमह प्रपद्ये ॥

यदिद नाटयमुक्त तस्य रसभावरूपनाप्रतिपादने नियतानुकारतानुकारितैव चाविनस्य निरन्धाह्या(स्या)यत पूर्वरङ्गस्य न नाटयरूपतेत्युक्तम् । तदेतदिहाध्याये प्रश्नोत्तरमुखेनेनिहामस्या स्फुटीक्रियते । न तत्र प्रथम पूर्वरङ्ग एव नाटयत्व तावदाचक्षते । तत्पूर्वकत्वान्नाटय ततोऽप्यनुकारकथा निरस्यते ॥१—५॥

---

१ एतानि कोष्ठबद्धपद्यानि पुस्तकान्तरे न पठितानि ।
२ KSS पीना ।
३ KSS सहास्माभि NS सदास्माभि ।

एकश्च सहायोऽस्माक त नो व्याख्यातुमर्हसि ।
को वाऽन्यो नाट्यवेदस्य निश्चय वक्तुमर्हति[1] ॥८॥
न वय परिहासेन[2] न विरोधेन नेर्ष्यया ।
[3]पृच्छामो भगवन् नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥९॥
अस्माभिश्च तदा नोक्त कथाच्छेदो भवेदिति ।
[4]इदानीं तूपशिक्षार्थं नाट्यगुह्य निदर्शय ॥१०॥
लोकस्य चरित नाट्यमित्यवोचस्त्वदी(स्त्वमी)दृशम् ।
तेषां तु (शेषाणा) लोक(क)गुह्याना निश्चय वक्तुमर्हसि ॥११॥
देवस्य(लोकस्य) कस्य चरित पूर्वरङ्गे द्विजर्षभ ।
किमर्थं [5]मुच्यते ह्येष प्रयुक्त कि करोति वा ॥१२॥
कस्माच्चैव पुन शौच सम्यक चरति सूत्रधृक्[6] ।
कथमुर्वीतले नाट्य स्वर्गान्निपतित विभो ॥१३॥

तत्र प्रश्न तावत् दर्शयति । एव तु मुनय इति ॥६॥७—८॥

तत्र यान्या परिहासप्रायनाट्यशास्त्रविरुद्ध च नाट्यतो यन्त्रितापर्यन्त इति वचनात् नटाना जीविकोपायोऽयमित्याशङ्का वारयति । परिहासेनेत्यादिना ॥९॥

तप (तूप)शिक्षार्थमिति । तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थ । नाट्यगुह्यमिति । नाट्ये यत् तात्पर्याच्छद्यर्थं गुह्यम् ॥१०॥

शेषाणां लोकगुह्यानामिति । लोके यानि दृश्यन्ते अथ च पूर्वरङ्गे क्रियन्ते तैस्तावल्लोके चरितैर्भवितव्यम् । लोकस्य चरित यतो नाट्यमतो लोकगुह्यानामिति साभिप्रायेणाध्यारोपेण(प)गर्भमुक्ति ॥११॥

तथा चाह । लोकस्य कस्य चरितमिति । परिदृश्यमानस्य भावना । एतच्चरित न नून गूढोऽ(क्रम)त कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यादय । दृश्य सर्वं च यदिति स(स्व)र्गं एवैतन्नाट्य सकल मुखस्थाने । अति च (तश्च) नोपदेशो यत्तयोरुपदेशो मत्यं" ॥१२॥

तत्र कथमेतत तदाह । कथमुर्वीतल इति ॥१३॥

---

१. NS. को वान्यो यन्निवेद्यस्य निश्चय वेत्ति तत्त्वत ।
२. KSS, परिमात्रन । NS परिहासेन विरोधेन च नान्यथा ।
३ NS, दृच्छामो । KSS ""मुपदेशाभिपूर्वकम् ।
४. KSS, तत्सर्वं निखिलेनेद । NS. इदानी त्वहृशिक्षार्तं ।
५. NS युज्यते घोपप्रयुक्त ।
६. KSS, कस्माद्देव पुन शौच श्रुत "। NS. कस्माच्चैव मुनि शौच शुचि "'।

कथं तवाऽयं वंशश्च नटसंज्ञः प्रतिष्ठितः ।
सर्वमेव यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥१४॥

[1]भरत उवाच—

[तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥]

[2]ब्रवीमि वः कथां गुह्यां यन् मां पृच्छत् सुव्रताः ।
पूर्वरङ्गविधानस्य तां च मे सन्निबोधत ॥१५॥

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्वं [3]शुभं विघ्ननिबर्हणम् ।
तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गः प्रकीर्तितः ॥१६॥

शस्त्राणां [4]प्रतिकारार्थं शरीरावरणं यथा ।
[5]क्रियते हि यथा पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥१७॥

एवं जप्यैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
सर्वातोद्यविधानैश्च तथा गीतस्वनेन च ॥१८॥

स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः[6] ।
[7]मया पापापहरणे कृते विघ्ननिबर्हणे ॥१९॥

स्तुतिगीताभिसंसृष्टैर्वेदैरभिहितोऽभ्यहम् ।
[8][नितरां परितुष्टाः स्म प्रयोगेणामुना च ते ॥२०॥

नाट्यवेदविद् त्वदीयो वंशो नटसंज्ञाया(ज्ञया) मूर्खत्वेन कथं प्रसिद्धम् ( ) । यद्यपि बहवः प्रश्नास्तथापि नाट्यविषयोऽयं संशयः एको बहुधर्मविषयो यथा स्थाणुर्वा नभो वोच्चशिलादावेव कुशलं वेत्येक एव संशयः ॥१४॥

गुह्यार्थस्याभिनयम् प्रथममेतदर्थमिति यावत् । अन्ये तु गुह्यार्थो यत्र तादृगभिनयो नाट्यं तम् ॥१५॥

प्रविध्नन्ति । निर्बह(बर्ह)णं रङ्गपूजनम् । तस्यानुबन्धेन तत्प्रसङ्गेन ॥१६॥

शरीरावरणं कवचानि(दि) ॥१७॥१८—२०॥

---

१. NS. does not read
२ NS., कथयामि KSS ब्रवीमि वो ह्यय विप्रा ः।
३. KSS. यत्पूर्वमह ।
४ KSS प्रतिहारार्थं शरीराचरण यथा ।
५ KSS तथा सर्वगत पाप स्मृतेनैव प्रशाम्यति ।
६ KSS कीर्तनात् ।
७. NS, मया पापापकरणे KSS. मया च पापहरणे ।
८. KSS. does not read

देवतासुरमानन्द यस्माल्लोकश्च(क च) नन्दति ।]
तस्मादय प्रयोगस्तु नदिनाम्ना(नान्दीनामा) भविष्यति ॥२१॥

[1]गीतवाद्यानुनादो हि यत्र काकुस्वन(र) शुभ ।
तस्मिन देशे विपाप्मानो म(मा)ङ्गल्यश्च(ञ्च) भविष्यति ॥२२॥

यावत्त पूरयेद देश ध्वनिर्नाट्यसमाश्रय[2] ।
[3]न(स्था)स्यन्ति हि रक्षासि त देश न विनायका ॥२३॥

आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
नान्दीशब्दमुपश्रुत्य हिस्रा नश्यन्ति चैव हि ॥२४॥

पाठ्य नाट्य तथा गेय चित्रवादित्रमेव च ।
वेदमन्त्रार्थवचनै· [4]सम ह्येतद भविष्यति ॥२५॥

श्रुत मया देवदेवात् तत्वत शङ्कराद्धितम्[5] ।
स्नानजप्यसहस्रेभ्य पवित्र गीतवादितम्[6] ॥२६॥

[7]यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्य गीतपाठ्यध्वनि शुभ ।
भविष्यत्यशुभ देशे नैव तस्मिन कदाचन ॥२७॥

एव पूजाधिकारार्थं पूर्वरङ्ग कृतो मया ।
नाना स्तुतिकृतैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनेन च ॥२८॥

नान्दीनामेति । नन्दनात् । अत एव नान्द्यन्त इति पूर्वरङ्गान्त इत्यर्थं ॥२१॥

काकुस्वर इति । पूर्वरङ्गमिध्यर्थं पाठ्यम् । तत शङ्गाररसयुक्ता पठेवार्यामित्यादौ (ना ना ५—१२२) । न त (तु) सदैव देवेन परतन्त्रीकृतस्य कदाचिद् द्विजन्मादेरिति वाद्याद्युपभोगावसर ॥२२—२३॥

ततो वेदविरुद्धमित्याशङ्क्याह । आवाहे च विवाहे चेत्यादि ॥२४॥२५॥

---

१ NS, गीतावाद्यात्तु नान्दी हि KSS गीतवाद्यानुनादी च ।
२ KSS ध्वनिरातोद्यसश्रय ।
३. KSS तावत्ताना शुभ किञ्चित न च विघ्नविनायका ।
४ KSS तथैव च ।
५ NS, भवत· शकरोदितम् KSS ततश्च शकरोदितम ।
६. NS, यत्र सगतीवादितम् । KSS श्रेष्ठ मे गीतवादितम् ।
७. KSS यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्यो गीतवाद्यश्च निश्चय ।

यतोऽभिवादन विलष्टं शिष्ट तद्रङ्गमण्डले[1] ।
[ततस्तस्य हि तच्छौच विहित तु द्विजोत्तमा ॥२९॥
शौच कृत्वा यतो मन्त्र पूजन जर्जरस्य तु ।
उच्यते पूर्वरङ्गेऽस्मिन् तस्माच्छौच प्रकीर्तितम् ॥३०॥
यथावतारित चैव नाट्यमेतन् महीतले ।]
[2]वक्तव्य सर्वमेतद्धि न शक्य हि निगूहितुम् ॥३१॥
[3]मर्मैते तनया सर्वे नाट्यवेदसमन्विता ।
सर्वलोक(क)प्रहसनैर्बाधन्ते नाट्यसश्रयं[4] ॥३२॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य शिल्पक ग्राम्यधर्मकम्[5] ।
ऋषीणा व्यङ्ग्यकरण दुर्वदभिर्गणसश्रयम् ॥३३॥
[6]अश्राव्य तद दुराचार ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् ।
निष्ठुर चाप्रस्तुत च काव्य ससदि योजितम्[7] ॥३४॥
तच्छ्रुत्वा मुनय सर्वे भीमरोषप्रकम्पिता ।
ऊचुस्तान् भरतान् क्रुद्धा निर्दहन्त इवाग्नय ॥३५॥

आरा(ग)मित्त्वमस्यार्थस्याह । श्रुत देवादिदेव(वात्)तस्य(त) शङ्करादिद-मुत्कृष्टमिति ॥२६॥२७—३१॥

भूस्पर्शादपवित्रीभूत तदेव पवित्रीभूत प्रहसनं '' · बाधन्त इति । तच्च नाट्यस्याविदन्तो नियतमनुकरणीय मन्यमाना । परचेष्टानुकरणोल्लास इति नीत्या सर्वे प्रहसितवन्त इति । साय प्रतिपन्ना इति निन्दार्थत्वात् त एत एतत्पक्ष प्रतिक्षेप-कृदुत्पत्तिविघात निन्दार्थस्वादेता नाट्योत्पत्तावेव दर्शित र(व्य)ङ्गकरणमिति ॥ ३२॥३३—३५॥

---

१. KSS. शिरसा रङ्गमण्डले NS. शित तद्रङ्गमण्डले ।
२. KSS. तथा विधिसमापन्नम् न शक्य विनिगूहितम् ।
३. NS. सर्वमेतत्तया सर्वे ।
४ KSS बाध्यन्ते हास्यसश्रयं । NS. वाद्य तेनाद्य सश्रये ।
५. KSS. शिल्पकर्म ममाम्यघात् ।
६. KSS. अग्राह्य सुदुराचार ।
७ NS ससद्वियोजितम् ।

मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद्विडम्बनम् ।
को नामाथ परिभव किञ्च नास्मासु सम्मतम्[1] ॥३६॥
यस्माद् ज्ञानमदोन्मत्ता न वेत्याऽ(विद्या न) विनयाश्रिता[2] ।
तस्मादेतद्वि(द्वि) भवतां(ता) कुज्ञान नाशमेष्यति ॥३७॥
ऋषीणां ब्राह्मणानां च समवायसमागता( )[3] ।
[4]निर्व्रताश्च(निराहुता) विना होमं शूद्रचारा भविष्यथ ॥३८॥
अपाङ्क्तेया कुत्सितास्त्वावमा एव भविष्यथ ।
यश्च वो भविता वंश सर्वाशौचो भविष्यति ॥३९॥
ये च वो वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तका ।
परोपस्थानवन्तश्च शास्त्रपण्योपजीविन[5] ॥४०॥
शाप दत्त तथा श्रुत्वा सुतानां मम देवता (सुतेभ्यो मे तदा सुरा) ।
सर्वे विमनसो भूत्वा तान्पुत्रीन् समुपस्थिता ॥४१॥
[6]समस्तैश्च त(याचमानैस्त)त प्रोक्त देवै शक्रपुरोगमै ।
इदानीं तु समुत्पन्न नाट्यमेतद विनङ्क्ष्यति ॥४२॥

विडम्बक(न) गण्डसद्य(श्र)यमिति । गण्डवदन्यापदेशमुखेनेत्यर्थ ॥३६॥

ज्ञानमदे(दोन)मत्ता इति । मिथ्या ज्ञानमिद युष्माकमिति पर्यवसितमिति भाव । विद्या ब्रह्मणा । वेदब्राह्मा ॥३७॥

निराहृता परिभवभाज ॥३८॥३९—४०॥

सुरा इन्द्राद्या ॥४१॥
याचमानैरिति । ऋषीन् प्रार्थयद्भि(द्भिरु)क्तम् ॥४२॥

---

१ NS किंवा नास्मासु समते । KSS किंवा नाम्नाभिसगनम् ।
२. NS चेच्छाविनयान्विता ।
३. NS समवायसमागमे KSS समवायोऽयं सगमे ।
४. NS निर्ब्रह्मणो निराभूत शूद्राचारो भविष्यति । KSS निर्ब्रह्माचरणभूत्वा शूद्रचारा भविष्यथ ।
५. NS पुस्त्रीबालोपजीविन ।
६. KSS तावद्भिश्च तथा प्रोक्त ।

ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तं न चैतद्धि विनङ्क्ष्यति[1] (न त्वेतद्धि विनशिष्यति)।
शेषमन्यत्र यत् प्रोक्तं सर्वमेतद् भविष्यति ॥४३॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनामुग्रतेजसाम् ।
विषण्णास्ते ततः सर्वे मत्वा मां समुपस्थिताः ॥४४॥

[2]प्रोक्तवन्तश्च मां पुत्रास्त्वयाहो नाशिता वयम् ।
अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारा हि यत् कृताः ॥४५॥

मयापि सान्त्वयित्वोक्ता मा क्रोधं प्रगतानघाः ।
[3]कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः सुताः ॥४६॥

मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कथंचन ।
निधने च मनो मा भूद् युष्माकमिति सान्त्विताः ॥४७॥

आनीय तस्मा नाट्यं ब्रह्मणा सम्प्रवर्तितम् ।
शिष्येभ्यश्च तदन्येभ्यः प्रयच्छाम प्रयोगतः ॥४८॥

तत्र कुमतानियनाकारमभागोचितं स्वस्थितरसभावप्रयोगेऽवस्थाप्यत इत्याह न त्वेत(तद्)विहित(विनशिष्यति) ॥४३॥४४—४६॥

निधने आत्महनने ॥४७॥

आनीय(आनी)य तस्मा नाट्यमिति । तस्यापरिज्ञानादयं भवति शापो जात इदानीमत्रैव तत्त्वपरिज्ञानं रसभावस्वरूपे यत् तच्च दर्शितं विततं रसाध्यायादौ- (भा. ना ६) तत्र कैश्चिद् वार्तिककारीयं श्लोकद्वयं सूत्रग्रन्थमध्ये प्रक्षिप्तम् ।

नाट्यस्य ज्ञाततत्त्वस्य यथोक्तं प्रयोजनम् ।
तत्त्वतस्तदनिर्णीतं शापान्यायेन वर्जितम् ॥

इत्यादि । रसप्राधान्यमेवाह ।

यथास्त(स्वा)दप्रसङ्गेन सुधास्पर्शोपयोगिता ।
यास्वादकानां प्रोत्यर्थं केवलं रसबोधनम् ॥

---

१ NS. न हि त्वद्धि वस्यति KSS. न चैद्धि विनश्यति ।
२ KSS varies.
३. NS कृतानुविहितोऽस्माकं ।

मा वै प्रणश्यतामेतनाट्य कुलप्रवर्तितम् ।
महाश्रय महापुण्य वेदाङ्गोपाङ्गसभवम् ॥४९॥
अप्सरोभ्य इव चैव यथातत्त्व यथाश्रुतम ।
नाट्य दत्त्वा तत सर्व प्रायश्चित्त चरिष्यथ[1] ॥५०॥

॥इति भरतीये नाट्यशास्त्रे नाट्यशापो नामाध्याय षट्त्रिंश ॥

न च जीविकादक्षिणेन च योग इति भाव ॥४८—४९॥

स्त्रीणा च न कश्चनास्य प्रयोगे वेदार्थत्यागशङ्कावकाश इति दर्शयति । इद नाट्यमप्सरोभ्यो दत्त्वा प्रायश्चित्त चरिष्यथेति । येन च भावलाभाद्भ-(भवल्लाभो) भविष्यति ॥५०॥

इत्यभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्या
नटशापाध्याय षट्त्रिंश ॥

---

१ NS चरिष्यति ।

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुषो नाम पार्थिवः ।
[1]प्राप्तवान् देवराज्यं हि नयबुद्धिपराक्रमैः ॥१॥

प्रशशास तदा राज्यं देवैर्व्यप्रैश्च प्राप्नुवन् ।
गान्धर्वं चैव नाट्यं च [2]दृष्ट्वा चिन्तामुपागमत् ॥२॥

[3]स चिन्तयित्वा मनसा कथमेव गृहे मम ।
नाट्यप्रयोगो हि भवेदिति सादर एव सन् ॥३॥

कृताञ्जलि प्रयोगार्थं प्रोक्तवांस्तु सुरान् नृप[4] ।
अप्सरोभिरिदं सार्धं नाट्यं भवतु मे गृहे ॥४॥

[5]प्रत्युक्तो(क्तश्च) ततो देवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ।
दिव्याङ्गनानां नैवेह मानुषैः सह सङ्गतिः ॥५॥

आकाङ्क्षाणां प्रशमनविधे पूर्वभावाद्यपीता
धाराप्राप्तस्तुतिगुरुगिरा गूह्यतत्त्वं प्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वाधस्य (धो य) परभवि(च) वा यत समानं चकास्ति
प्रोद्दानन्त तदहमधुनाऽनुत्तरं धाम वन्दे ॥

अथ यद्वशान्नाट्यशास्त्रमुपादेयं तदपन्शसम्भवमूलभूयिष्ठभूतं भूलोकावतरणं नाट्यस्येतिहासं प्रदर्शयन्निःशेषोपजन्य(न्य)त्वं च गूढत्वेनोपदेशरूपस्य सारभागस्य तत्त्वस्य कथनाद् गुह्यतत्त्वकथनमध्यायमारभते । कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुष इति ॥१॥

कालेन प्रयुक्तो यतो देवराज्यं चकार ततस्तत्सम्बन्धित्वेनोक्तं गान्धर्वमिति । तत नाट्यं स्वर्गे दृष्ट्वा बद्धमिति शिष्टम । ततोऽप्सरस एवमन्येऽवतरन्त्वित्यर्थः ॥२॥३—६॥

१ NS प्राप्त वा देवराज्य ।
२ NS दृष्ट्वा ।
३ NS इष्टचिन्तामु KSS varies
४ NS नृपरान् नृप KSS प्रोक्तवानमरान् नृप ।
५ का० पुस्तके तु अध्यायान्तमेव पाठो भिद्यते ।

हित पथ्य च बकुल्यो भवान् स्वर्गाधिपो(हि यत्) ।
आचार्यास्तत्र गच्छन्तु गत्वा कुर्वन्तु ते प्रियम् ॥६॥
प्रोक्तवांस्तु ततो मां तु नृपति स कृताञ्जलि ।
इदमिच्छामि भगवन् नाट्यमुर्व्यां प्रतिष्ठितम्[1] ॥७॥
पूर्वमाचार्यकं चैव भवताऽभिहित(हि प्रति)श्रुतम्[2] ।
व्यक्तमायातिविद लब्ध स्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम ॥८॥
पितामहगृहेऽस्माक(ऽस्माभिरे)तदन्त पुरे जने ।
पितामहक्रियापुत्रमुर्वश्यां[3] सम्प्रवर्तितम् ॥९॥
तस्या प्रणाशशोकेन उन्मादोपर(प)ते नृपे ।
विपन्नेऽन्त पुरजने पुनर्नाशमुपागतम् ॥१०॥
[4]प्रकाशमेतदिच्छामो भूयस्तत् सम्प्रयोजितम् ।
तिथियज्ञक्रियास्वेतद यथा स्यात् मङ्गलं शुभं ॥११॥
तस्मिन्(स्मात्) मम गृहे यद नानाप्रकृतिसम्भयम् ।
[5]स्त्रीणां ललितविन्यासैर्यतो न प्रथयिष्यति ॥१२॥
तथाऽस्त्विति मया प्रोक्तो नहुष पार्थिवस्तदा ।
सुतास्त्वाहूय सम्प्रोक्ता सामपूर्वं सुर्ते सह ॥१३॥

आमिति भरतमुनिम् ॥७॥

प्रतिश्रुतमङ्गीकृत व्यक्ततामवलम्ब्येति । व्यक्तीभूत तु त(त्व)त्सकाशात् ॥८॥

पितामहगृहे ब्रह्मलोके यत् तदस्माभिरिति मर्त्येऽन्त पुरजने लब्ध दृष्ट चेत्याह । पितामहक्रियापुत्रकर्मण्या यद्ब्रह्मणा कृत तदुर्वश्यां सत्यां सम्प्रवर्तित पुरूरवसो गृहेऽवतीर्णम् ॥९॥

तस्या प्रणय(या)पला(ली)यमान स्वर्गगमनम् जातम । स्वात्मने प्राणार्पवे प्रणयिनि नृपे पुरूरवसि वि(प)ने(न्ने) योऽपि च तत्परिजन सोऽपि विवि(प)न(न्न) इति प्राणसन्न(ष्ट)न(ट) नाट्यमस्मात्म् ॥१०॥११—१६॥

---

१. NS प्रवर्तितम् ।
२. भवतो हि प्रतिश्रुतम् ।
३. पूर्वस्यां ।
४ प्रणाशमेतदिच्छामि ।
५. स्त्रीणां ललितविन्यासं प्रणाशो नाशयिष्यति ।

अय हि नहुषो राजा याचते न कृताञ्जलि ।
गम्यता सहितैर्भूमि प्रयोक्तु नाट्यमेव च ॥१४॥
करिष्यामश्च शापान्तमस्मिन सम्यक् प्रयोजिते ।
ब्राह्मणाना नृपाणा च भविष्यथ न कुत्सिता ॥१५॥
तत्र गत्वा प्रयुज्यन्ता(ध्व)प्रयोगान वसुधातले ।
न शक्य चान्यथा कर्तु वचन पार्थिवस्य हि ॥१६॥
अस्माक चैव सर्वदा नहुषस्य महात्मन ।
आत्मो(प्तो)पदेशसिद्ध हि नाट्य प्रोक्त स्वयभुवा ॥१७॥
शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलस्तु करिष्यति ।
प्रयोग (गान)कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥१८॥
अप्सरोभिरिद सार्धं क्रीडनीयकहेतुकम ।
अधिष्ठित मया स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ॥१९॥
ततश्च वसुधा गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजा ।
स्त्रीणा प्रयोग बहुधा बद्धवन्तो यथाक्रमम ॥२०॥
अत्रोपभोगतस्ते तु मानुषीषु मामात्मजा ।
बद्धवन्तोऽधिकस्नेह तासु तत्र द्विजसत्तमा (तेषु तेषु द्विजोत्तमा) ॥२१॥
पुत्रानुत्पाद्य वध्वा च प्रयोग च यथाक्रमम् ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता प्राप्ता स्वर्ग पुन सुता ॥२२॥
एवमुर्वीतले नाट्य शिष्यै समवतारितम ।
भरताना च वशोऽय भविष्य च प्रवर्तित ॥२३॥

प्रयोज्यस्त्वेन वाद्य(नाट्य) ब्रह्मणैवोक्तमित्यलङ्घ्योऽयमिति भाव इति शेष ॥१७॥

कोहल इति । यदस्माभिर्लोकानुमानादिसिद्धत्वे नोक्त निमित्त इति ॥१८॥

उत्सर्गे तु नोपदेशफलमपि तु क्रीडनीयकहेतुकम् । रसचर्वणापात्रसारमननुवृत्या विभावानुभावनभागमते बमफलमम्व-बावबोधविश्रान्त नत्र भरतस्वापि । नारदैर(वेना)प्सरोभिश्चाधिष्ठित परिरक्षितम ॥१९--२०॥

तेषु तेष्विति लीलादिषु । द्विजोत्तमा इत्यत्र पूर्वभोगत्वात् नारदेव प्रीता ॥२१—२२॥

शिष्यैर्भरतसुतै ॥२३॥

कोहलादिभिरेव तु वत्सशाण्डिल्यधूर्तिलैः ।
मर्त्यधर्मक्रियायुक्तं कश्चित्कालमवस्थितं[1] ॥२४॥

एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि नराणां बुद्धिवर्धनम् ।
त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ।
मङ्गल्यं ललितं चैव ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ॥२५॥
य इदं शृणुयान् नित्यं प्रोक्तं चेदं स्वयम्भुवा ।
कुर्यात् प्रयोगं यश्चैवमथवाऽधीतवान् नरः ॥२६॥
या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञकारिणाम् ।
या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयाद्धि सः ॥२७॥
दानधर्मेषु सर्वेषु कीर्त्यते तु महत् फलम् ।
प्रेक्षणीयप्रदानं हि सर्वदानेषु शस्यते ॥२८॥
न तथा गन्धमाल्येन देवास्तुष्यन्ति पूजिताः ।
यथा नाट्यप्रयोगस्थैर्नित्यं तुष्यन्ति मङ्गलैः ॥२९॥
गान्धर्वं चेह नाट्यं च यः सम्यक् परि(श्यग्नु)पालयेत् ।
स ईश्वरगणेशानां लभते सद्गतिं पराम् ॥३०॥
एवं नाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रं प्रणीतं ।
नोक्तं यच्चात्र लोकादनुकृतिकरणात् । संविभाव्य तु तज्ज्ञैः ॥
किं चान्यत् सम्प्रपूर्णा भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा ।
शान्तिर्गोब्राह्मणानां भवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥३१॥

[इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गुह्यतत्त्वकथनाध्यायः सप्तत्रिंशः ॥]

नाट्यशास्त्रम् सपूर्णम् ॥

कोहलादिभिरिति । तत्प्रधानैः सर्वशास्त्रनिबन्धनदर्शनैर्मितिहासपुराणार्थवादकार्यचित्रपुस्तलेपादिभिः ॥२४॥

सर्वं नाट्यव्याख्या सर्वत्र रसप्राधान्यात् साक्षात्कारकल्पबुद्धिसम्पादनात् प्राव(वी)ण्याच्च । यथोक्तं ते विहितैर्णामित्यादि । सन्तो(तो)बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्तीति ॥२५॥२६—२९॥

गान्धर्वमिति । नृत्यं नाट्यं योऽनुपालयेत् । उपदेशव्याख्यानविवरणादिना च । ईश्वरगणेशता(शाना)लभन्ते(ते) सद्गतिं परामिति शिवसायुज्यम् ॥३०॥

अनुयायिताकरणमनुकृतिः नरपतिरिति । पुरुषोत्तमः ईश्वरः सकलजगत्पालयिता । इति शिवम् ॥३१॥

---

1. NS किं चेच्छानमवस्थितं ।

श्रीमध्यदेशभवविप्रवराभिगुप्त-
वशोदित शिवपदार्पितचित्तवृत्ति ॥

(सङ्गीत) रागनयशृङ्खल (सु) प्रसिद्धो
वशोद्भवस्थितिवशान्नृसिंहगुप्त ॥१॥

तस्यात्मजोऽभिनवगुप्तपदाभिधानो
भट्टेन्दुराजपदपांसुपवित्रमूर्ति ॥

सद्विप्रतातवदनादधिगम्य नाट्य-
वेद व्यधत्त विवृतिं लघुमर्थपूर्णाम् ॥२॥

शिवपुरविजयहेतुविजयादिकरुद्रसहस्रपूतया
प्रवरपुराभिधानकाश्मीरकधाम्नि शुभे वितस्तया ॥

अधिगतजन्मवसतिस्मृनकरशेखरभक्तिभक्तिनो
रचयति नाट्यवेदविवृतिं लघुमभिनवगुप्तभारतीम् ॥३॥

प्रभु शम्भुर्यस्य प्रथितपरमार्थस्थितिसुख
पराधीनश्चेतो व्यधित स तदाराजं(ध)नविधौ ॥

तत शान्तस्वान्तरहृदयविश्रान्तिकृतिन
कृतिं तस्येत्थं भो शृणुत भगवन्त सहृदया ॥४॥

सज्जनान् कविरसौ न याचते
ह्लादनाय शशभृन् किमर्थित ॥

नापि निन्दति स्वलान् मुहुर्मुहु-
र्धिक्कृतोऽपि न हि शीतलोऽनल ॥५॥

नाट्यार्थप्रथनात् तस्मात् तुष्ट(ष्टा) नाट्ये परेण यत् ।
क्रियात् तेनैष जननामानन्दोल्लाससुन्दराम् ॥६॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदवृत्ता-
वभिनवभारत्या गुह्यतत्त्वकथन सप्तत्रिंश ॥

॥समाप्ता चेयमभिनवगुप्तकृति ॥

APPENDIX I

Index of half verses of the Natyasastra, Vol. IV